

श्री जैन इवेत्याभ्या स्यान्मन्त्राना लभ

॥ श्री शान्तिपुष्पाभ्याम् ॥

ब्रुं पा स ह र, सो ना ठ र ॥ संकलांगपरदस्यवेदिपूज्याचार्यपुष्पवध्रीविजयदानसूरीधरेभ्यो नमः ॥

॥ अहम् ॥

पूज्यपादश्रीजिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणविरचितम्

पू० मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानामन्या

वृहदृत्या विभूषितम् ।

॥ श्री विशेषावश्यकभाष्यम् ॥

(प्रथमो भागः-अंशः-२)

॥ ० ॥

सम्पादकः—

पू० आचार्यदेवकीर्तिविजयप्रेमसूरीभवरजोदितपाल-
प० श्री भानुविजयजीगणिवर्णमार्गदर्शनानुसारेण
तद्विषयस्त पृ. मुनि श्री राजेन्द्रविजयजी म्हााराजः

प्रत्युपसर्कः—

॥ दिव्यदर्शन कार्यालय ॥
कालुशीनी पोख ,

कालुपुर रोड, महम्मदाबाद

मूल्यम् १२) रुपया

वी. सं. २४८६

श्रीकृष्ण मारवाज द्वारा मनोहर प्रि० प्रेस, व्यावर में मुद्रित

विभागः	२० ६९
३२३ १. सम्यक्कारः	१
" २. अनुयोगाद्वारः निक्षेपः	
३२४ अद्यप्यनमसोपगमायः क्षपणा	
३२५ निक्षेपे न व्याख्यायतः	
३२६ निक्षेपस्यासन्निधौ निक्षेपः	
द्वारादीनां विषयविभागः	
३२८ ३. अनुयोगाद्वारः अनुगमः	
" ४. उद्देशविद्यारणा	
मायाद्वयम्	
३२९ उद्देशविद्यारोपपरिहारो	
३३० निगमं आलोपपरिहारो	
३३१ तत्त्वणासेप-परिहारो	
" नयद्वारे आलोपपरिहारो	
३३२ किं कथं द्वारयोरालोपपरिहारो	
" उपोद्घातोपक्रमयोर्विद्येयः	
३३४ स्यात्पक्षिकनियुक्ते रवतः	
३३५ सूत्रे ३२ बोध्याः वर्णार्थाः	
३३७ सूत्रे ३२ न गुणाः	
३३८ ६ गुणाः	
३३९ षड्विधं व्याख्यालक्षणम् ।	
" षड्विधं	
४०० षड्विधम्	
४०१ चालनामस्यवस्थाने	
४०४ मध्यमसूत्रम्	
४०५ उपोद्घातारोपं सर्वसामान्यम्	

नोपपत्त्यः	
३३६ आलोपक्रमप्रत्ययपूर्णाणां	
संक्षिप्तप्रत्ययः	
३३७ उपक्रमस्य पदनेत्राः	
उपक्रमः, परिफर्त-विनाशो	
३३८ उपोपक्रमः	
३३९ श्लेषोपक्रमः	
" फालोपक्रमः फालो द्रव्य-	
पर्यायः	
३३९ धर्मरास्तभयोपक्रमः	
" विप्रुत्रोपक्रमाद्व्याप्यो	
" भावप्रान्तकुराता गणिका	
३३३ अमात्यः ।	
" मरास्तभयोपक्रमः	
३३४ गुलमस्ताद्वयोपवाः	
" राजपुत्र-मुनिधितयः	
३३६ आनुपूर्व्यो सामायिका-	
द्वतारः ।	
३३७ आनुपूर्व्योमङ्गकरणगथा	
३३८ अङ्गकरणगन्तान्तः	
३३९ २. नाम गङ्गविधादि	
३४० ३. प्रमाणं द्रव्यादि	
" त्रिविधो लोकोत्तरागमः	
३४१ नयविधौ निषिद्धः	
३४२ ४. वस्तुव्यस्ता द्यसमवाधिः ।	
३४३ ५. मर्षाधिकारः	

३४१ नोभागमतो द्रव्यावरयकम्	
" अयौचणाऽऽसेयानो धना-	
यां रानाद्वारद्वयान्तः	
३४३ ६ भावावरयकम्	
" आनवरयकस्य १० पर्यायाः	
३४४ आवरयकः	
" आवाधयः	
" आवासकः	
" अवरयकरणीय प्र-वादिप-	
र्याव्यवस्था	
३४५ ७ द्रव्यभूतम्	
" अयद्वारादि पञ्चविधं सूत्रम्	
३४६ भावभूतम्	
३४७ नोभागमतो भावभूतम्	
३४८ 'नो' शब्दचर्चा	
३४९ 'भूत'-पर्यायाः	
" द्रव्य-रूपः	
३४९ कृत्स्नाकृत्स्नस्त्वयो	
३४९ भावस्त्वयः	
" रूपाव-पर्यायाः	
३४९ पञ्चावरयकानाम् अर्था-	
धिकाराः	
३४९ अनुयोगाद्वारोपस्यासः	
३४९ द्वारोपस्यासः	
" उपक्रमविनिरुद्धकथनम्	
३४९ चतुर्द्वारक्रमप्रयोज-	

३४१ १४. मवर्धोर्लक्षित्वम्	
" प्रविष्टप्राप्तन-पूर्वप्रतिप्रविष्टे	
मत्यवस्थोक्तिः	
३४२ आमपविलक्षणः	
३४२ लक्षित्वक आध्यायाः	
३४२ वाद्वेद्यादीनां वक्ष्यतिरायः	
३४२ वीरामवर्धिका सुद्वयः	
३४२ स्त्रीणामभयानां च का	
लक्ष्यः ?	
३४२ भवयोः संक्षेपरूपणा	
३४२ मत-पर्यायज्ञानम्	
" द्रव्याविधिपणः	
३४२ मत-पर्यायज्ञानी परमपञ्च-	
सुद्वरिते	
३४२ मत-पर्यायज्ञानी 'जाण्ड-	
पसद' इत्युपपत्त्य' विधि-	
धनताति	
३४२ १५. केवलज्ञानं	
३४२ इत्य ज्ञानस्य अनुयोगः	
३४२ 'अनुयोग' शास्त्रार्थः	
३४२ व्याख्यानान्तरपेक्षः	
" आशयकनिर्देशः	
३४२ शिक्षितादिपञ्चव्याख्या	
३४२ अविधायकं कृष्णलक्षणम्	
३४२ भावाविष्टे वानरद्वयः	
३४२ हीनाद्वारे विद्यावरद्वयः	

पृ० विषयः

पृ० विषयः

पृ० विषयः

पृ० विषयः

विशेषण०

४०९ त्रयतीर्थम्

४१० भावतीर्थं संयः

४११ तित्य = तित्यम्

४१२ तित्य = त्रयम्

४१३ सुखाकार-सुखोपादि-

४ भोगः

४१४ भावतीर्थं कर्म दुःखाप्रसारं

दुखोपादि च

४१५ तीर्थकार-सिद्धिः

" भोगवत्-सिद्धिः

४१६ भुवनपरकम्-सिद्धिः

" चामित-मानी

" तीर्थः सुगतिगतिगः

४१७ सिद्धिपदप्रदेशः

" सिद्धिपदः 'वन्दे' -

" सर्वजिनाम् विरोधतो श्रोतुम्

४१८ महाभागादि कीर्तनोपपादये

भाष्यभाषाः

४१९ सूयकत्रविद्वद्वनम्, गुरुपरदि

निष्ठपुरुषः भाष्यभाषाः

४२० 'अथपुरुष' भाष्यभाषा

४२१ १० नियुक्त्यः

" हेतुवहुरादित्वरूपम्

४२२ मृगापति-चण्डप्रयोनद्वयान्तः

४२३ इन्द्रे नन्दे कर्म वदनात्मम् ?

" नियुक्तिप्रकारः

४२४ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४२५ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४२६ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४२७ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४२८ अर्द्धगणधराणां शीतकथ-

नपञ्चविधोपाः

४२९ शान्तपुष्पवृष्टिः द्रुष्टिपदे

४३० अर्द्धं कृष्णार्णोऽपि कर्म बोध-

यति

४३१ सूत्रमन्यनप्रयोजनम्

४३२ अर्द्धगणधरचरिततारतम्यम्

४३३ 'निष्ठा' न्याय्या

" भुवनधार-धरणसारनिर्माणम्

४३४ शान्त मोक्षार्णकारणं धरणं

मुल्यकारणम्

४३५ ज्ञानं कर्म प्रपन्नं कारणम् ?

४३६ शान्तिकोभयं कारणं

४३७ मन्त्रोऽपि न ज्ञानमात्रम्

कर्मम्

४३८ तपःसंयमदीनं ज्ञानमद्वयम्

४३९ संसारसागरादुन्मत्तस्योपदेशः

४४० निश्चयः किपादीनो ज्ञानी

अज्ञान्येव

४४१ धरणदीनस्य ज्ञानमन्यस्य

कीपकोटिसमम्

४४२ किपादीनं ज्ञानं क्लेशपक्षक-

मपि

" अन्यपक्षं गुरुत् किपाज्ञाने

मिथः सापेक्षे

४४३ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४४४ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४४५ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४४६ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४४७ मयैकमन्त्र-कर्म-कर्म-कर्म

४४८ संयोगात् फलसिद्धौ अन्व-

पक्षगुह्यत्वः

४४९ ज्ञान-वपः-संयमसमीक्षने

मोक्षः

४५० गृहलोचनद्वयान्तः

" क्रियायां तपः संयमान्वर्भावः

४५१ भुवं ह्योपरामात् न

सुखात्

४५२ सत्यवत्त्वात्मानकारणम्

४५३ कर्मयोगासुष्ठुजपचर्यायित्री

" कर्मोक्तपुनरित्यवयवे

४५४ कीदृशपरचन्वः

४५५ उक्तपुन्यन्यस्थितिको न

सामायिकचतुष्कर्मसिपण-

मानकः

४५६ प्रश्नः का ?

४५७ इरानादि गुणाधरयकता

हेतुः

४५८ यथाप्रवृत्ताविकरणत्रयम्

४५९ सामायिकभाभि पञ्चाङ्गनिव-

द्वयान्ताः

" पन्थः

४६० गिरिसारिपुलः

४६१ पिपीशिका । पुरुषः

४६२ पन्थाः

४६३ चायिकादिचारित्र्यविधाः

४६४ चारित्र्यपञ्चमेवाः सर्व-

कृपायक्षयादिकलम्

४६५ चारित्र्यपञ्चम्

४६६ सामायिकं द्विधा

४६७ सामा० क्षेत्रे कर्म न प्रति-

शसम्पत्समक्रिया पुञ्जत्रयं

च

४६८ भगव्यादीनां श्रुतसामा०

मात्रलाभः

" जलसन्ने

४६९ देशविरत्याविलासः कदा ?

४७० सम्यक्साधरणमर्तगतु०

मिथ्यात्वं च

" संयोजनाकृपायफलम्

४७१ 'कृपाय' शान्त्यर्थः

४७२ देशविरत्यावरणम्

" सर्वविरत्यावरणम्

४७३ यथाक्यातावरणम्

४७४ रात्रिभोजनविरमणं कर्म

साधुमुल्लुगणः आचकोत्तर-

गुणः ?

४७५ मूलोत्तरपुण्यं किम् ?

४७६ सर्वेऽतिवाराः सर्वद्वेष्टोद्-

यजाः ।

४७७ चायिकादिचारित्र्यविधाः

४७८ चारित्र्यपञ्चमेवाः सर्व-

कृपायक्षयादिकलम्

४७९ चारित्र्यपञ्चम्

४८० सामायिकं द्विधा

४८१ सामा० क्षेत्रे कर्म न प्रति-

प्राप्तोपः ?

४७८ परिहारविशुद्धिकम्

४८० सूत्रसंस्मरणचार्त्तम्

४८१ यथाकामाचारित्रम्

" उपशमनं कथं सामयिकम् ?

४८२ उपशमनक्रमः

४८५ प्रवेदनकर्म अनुभावकर्म च

१ : ६ रोगक्रियावृत्त प्रवेक्षणेदनम-

वाचाक्रात्रि

४८७ संवत्तल्लोमच्युपाक्रमः

४८८ वक्ष्यमानप्राणशालनोद्देश-

नन्तरम् ।

" कृपाप्रबलसामर्थ्यम्

४८६ स्तोफमप्यविधुसनीयम्

४९० क्षोणाक्रमः

४६१ दूरान्तिके जीयो किं दूराना-

सीयम् ?

४६२ सम्यक्स्वपुद्गलदृष्टान्तो

" दृष्टिपक्षे

४६३ शार्ङ्गिकसम्यक्त्वं कथं विष्णु-

द्वयम् ?

४६४ क्रियत्कर्मचये कथस्या ?

४९५ व्य० ति० केवलतोत्पत्तिसमयः

" ● व्ययहातपसमर्पणम्

" कियानिघातकालेभ्ये

" निश्चयनपसमर्पणम्

४६७ संभितलोकलोके संभिकत्वं

किम् ?

४६८ सर्वं क्षेत्रं पञ्चास्तिकावर्णाय-

मानम्

४६६ विनम्रप्रवचनोत्पत्ताविसर्गः

४०१ नयानुयोगो समर्थं प्रजगः

" व्याख्यानविधिरनुगमेऽन्त-

र्भूतः

४०३ द्वारविषेराहरी कथं व्याख्यान-

विधिः

५०४ प्रवचनोत्पत्तिः

प्रवचनाभिधानानि

४०५ प्रवचनम् सूत्रम्

४०६ कलदृष्टान्तेन प्रवचनसूत्रा-

दर्शानामेवः

" श्रवणोमेकार्थत्वा प्रथमदृ-

पर्यायत्वं च

४०७ नयमेवेन भिक्षार्थत्वाभिधा-

नंवा च

" प्रवचनसूत्रयोः प्रत्येकं

पञ्चैक्यधिकानि

४०८ श्रवणमैः =

" तीर्थैः =

" मार्गैः =

" प्रावचनं =

४१० सूत्र-तन्त्र-मन्त्राः =

वाटशास्त्रे =

४१० अनुयोगिकाविकानि

४११ अनुयोगिनिलेपाः

४११ प्रत्यक्ष-क्षेत्र-काल-माथानुयोगः

४१२ प्रव्याणभित्तयानुयोगः

४१३ क्षेत्रानुयोगः

४१४ क्षेत्रानुयोगः

४१५ वचनानुयोगः

" माथानुयोगः

४१६ अनुयोगकरणे पञ्चाभि-

प्रायाः

४१६ अनुयोगे व्यादीनां मिथः

समावेशो न वा

४१७ व्यादीनां आभारत्वा-भाषेयत्वा

या

४१८ अनुयोगदृष्टान्तसप्तकम्

" अनुयोगे वस्तुगतान्तर-

दृष्टान्तः अनर्थपरंपरा च

४१६ क्षेत्रानुयोगो दृष्टान्तः

४२० क्षेत्रे कुत्रोद्गष्टान्तः, काले

स्याप्ययदृष्टान्तः

" वचने कथिरनुवचः मूलै-

प्रागेत्येकम्

४२२ भावानुयोगे ७ दृष्टान्ताः

१. भावकर्मार्थो

२. साक्षरपक्षिकः

४२४ ३. कोट्टयकधारकः

४. नकुञ्जः

४२५ ५. कलतामेला

४२६ ६. शम्भुसाइसः

" ७. शंखिककोपः

४२७ नियोगः

" मावा

४२८ विभाषा

" वार्तिकम्

४२६ भाषा-विभाषा-वार्तिकेषु

काष्ठकर्मार्थं शङ्कराणि

४३० काष्ठकर्म

" पुस्तकम्

" चित्रम्

" श्रीगृहम्

४३१ योगकम्

" देशिकः

४३२ व्याख्यानविषयो पुराणिध्य-

योगताविवये गो-दृष्टान्तः

४३३ चन्दनकन्यादृष्टान्तः

४३४ चेटी-(जीर्णभेदिपुत्री)

दृष्टान्तः

४३६ शशिरगोदृष्टान्तः

" दक्षुणवर्णिसुपमा

४३७ अपोमयनिव्यवस्थानि

४३८ योगपशिव्यवस्थानि, पुर्वा-

राधना प्रक्रिया

- ६२१ 'पुं' लीङः पश्चात् फर्म'
इति विष्णुः
६२२ 'पुं' फर्म पश्चात् लीङः युगपद्वा
हो' इति विकल्पद्वयम्
६२३ 'अनादिर्लक्ष्यमणः
तद्वन्' इति विष्णुः
" संशयनिराकरणम् अनादिः
संततो देहफर्मोः
६२४ भूतोदेहत्वत्वे नैक्यः
६२५ भवत्यर्थं क्व विनाशि ?
" मय्यानुकूलैः
६२६ सर्वज्ञत्वं कथं ज्ञातव्यम् ?
६२७ मोक्षोऽविनाशी
६२८ मोक्षोऽनुकूलः
६२९ योगा कथं देवः
" सार्वभौतत्वमाप्तप्राप्तत्वे
६३० सुखम् लोकावगातिः
६३१ सुखत्वगती
" अलोकातिष्ठः
६३२ परमार्थमस्ति कायसिद्धिः
" सिद्धयान्तित्यस्यार्थः
६३३ सिद्धान्तातिपत्यम्
६३४ परिमितत्वेनेऽनन्यसिद्धिः
" फर्मं मान्ति ?
" मयारी' भ्येतिवेदपदेन
" धन्यमोक्षसिद्धिः

- ६३७ ७ मौप्युग्रगणधरः
" देवाः सन्ति न वा
६३८ देवा अथैव प्रत्यक्षाः
" उपपातानुसङ्गकारिणो देवाः
६३९ उयोत्पत्तिमान्ति
" केनापिदातयाः
६४० विमान्ति रत्नसयानि
" नमोगार्भानि
" न मायिकानि नित्योपलम्भात्
६४१ वेदानामगमनकारणानि
" देयागमनकारणानि
६४२ जातिस्मृत् कथमपराजित-
मंदस्त्रायेतिद्विद्विक्कारादिवः
देवसिद्धिः देवशरीरो गुप्तस्यार्थः
" देवाभावे यद्वा नानादि विफल्यम्
६४३ मायोपमत्वमनित्यताद्योद्यक्यम्
" न अर्कापित्त-गणधर
६४४ नारकाः सन्ति न वा ?
६४५ नारकाः कायविरहयन्ति सर्व-
प्रत्यक्षाः
६४६ प्रत्यक्षं नैन्द्रियकमात्रम्
" इन्द्रियमितो लीङः
६४७ इन्द्रियजं ज्ञानं न प्रत्यक्षम्
६४८ उच्छिष्टवापकलभोगित्वाद्
नारकाः सन्ति
६४९ मयाविरहयन्ति सर्वप्रत्यक्ष

- ६४७ १. मधुलभ्रातागणधरः
" पुष्पपापे स्तो न वा ?
६४८ कैवल्यपुण्यवधारिमवम्
" कैवल्यपापव्याधिसम्
६४९ यस्तु निष्कारणज्ञा-अस्तु परमा-
त्मकत्वमायादसमीक्षा
यानादि-हंसादिच्छात्वेन
स्वतन्त्रपुण्यव्यापसिद्धिः
६५० शुभाशुभवेदाधिकारणत्वेन
स्वतन्त्रपुण्यव्यापसिद्धिः
६५१ कार्यकारणयोरेकान्तेन गानु-
रूपत्वम्
६५२ सुखदुःखे कारणपर्यायः
" सुखसाधनानां फलभेदः
" सकारणः
६५३ मूर्तस्य कारकत्वात् कर्म मूर्तम्
" सुखस्य मूर्तकर्मत्वत्वेऽपि
" अमूर्तसाधनत्वाद्मूर्तत्वम्
६५४ पुण्य-पापसाधकं सुखतन्त्रम्
६५५ शुभाशुभयोगानुरूपः शुभा-
शुभकर्मवन्धः
" इष्टयोगभावयतो
" अविधिचर्मकरणे शुभाशुभ-
योगो न वा ?
६५६ संकर्मविधिः

- ६५७ पुण्य-पापयोर्लक्षणम्
६५८ समयमात्रे कथं शुभाशुभ-
विशेषनम्
६५९ पुण्यपापविभजने धाहार-
परिग्रहमनष्टान्धः
" पुण्यमकृत्यः
६६० १०. मेतार्यगणधरः
" परलोकोऽस्ति न वा ?
६६१ परलोकातिरासः
६६२ परलोकासिद्धिः आत्मा नैकः,
न सर्वगतः, न निष्कलः
" आत्मनो नित्यानित्य-
मानान्यत्वेषु कथं परलोकाः
६६३ विज्ञानं नैकान्तेनानित्यम्
६६४ षटोऽविनारयपि
" मृत्पिण्डषटयोऽपिषट्वयम्
६६५ आत्मनस्मिन्नपरूपेण
" परलोकासिद्धिः
६६६ असतो नोत्पादविनाशो
६६७ ११. प्रभातगणधरः
" निर्वर्णमस्ति न वा ?
" दीपनाशो यथा
६६८ गगनमिय कर्मसंयोगः
" प्रसिधित्वानम् स्वर्गोप-
संयोगधम्
६६९ फर्मं श्रुतनारकाविपर्ययनाशः

न द्रव्यनाशः

७०० नाशो भावस्यः

" जोषात्सर्वगतत्वे युक्त्यः

" अस्मिन्नादिव्यवहारः उत्स-

" दानुक्तद्वयव्यवहारः

" विकारमात्रं न सर्वनाशः

७०१ त्रिचित्रः पुद्गलप्ररिणामः

७०२ मोक्षे विषयासंयोगोऽपि कथं

सुखम् ?

" मोक्षे न ज्ञानाभावः

७०४ ज्ञानं स्वभावानुसृतं न

क्षणानाशोऽपि

७०५ परवेदेऽपि ज्ञानं माह्वम्

७०६ मोक्षे कथं न सुखदुःखाभावः

७०७ पुरयपक्षस्य तिष्ठत्यतो

दुःखत्वम् वदितुं शक्यं

सुखम्

" विषयसुखमोक्षपुरारति-

प्रतीकारानाग्रम् चिकित्सावत्

७०८ सक्षमसुखावस्थाविरहाभ्यु-

सुखम्

७०९ सर्वकर्मसमाप्तिश्चण्डुलम्

" देहेन्द्रियाभावो यत्र सुखम्

७१० ज्ञानानाशस्तत्त्वान्योऽपि सुखम्

" आधावदेवसमाधिको नित्य-

७११ न द्रव्यनाशः

७१२ नाशो भावस्यः

७१३ जोषात्सर्वगतत्वे युक्त्यः

७१४ अस्मिन्नादिव्यवहारः उत्स-

७१५ दानुक्तद्वयव्यवहारः

७१६ विकारमात्रं न सर्वनाशः

७१७ त्रिचित्रः पुद्गलप्ररिणामः

७१८ मोक्षे विषयासंयोगोऽपि कथं

७१९ सुखम् ?

७२० मोक्षे न ज्ञानाभावः

७२१ ज्ञानं स्वभावानुसृतं न

७२२ क्षणानाशोऽपि

७२३ परवेदेऽपि ज्ञानं माह्वम्

७२४ मोक्षे कथं न सुखदुःखाभावः

७२५ पुरयपक्षस्य तिष्ठत्यतो

७२६ दुःखत्वम् वदितुं शक्यं

७२७ सुखम्

७२८ विषयसुखमोक्षपुरारति-

७२९ प्रतीकारानाग्रम् चिकित्सावत्

७३० सक्षमसुखावस्थाविरहाभ्यु-

७३१ सुखम्

७३२ सर्वकर्मसमाप्तिश्चण्डुलम्

७३३ देहेन्द्रियाभावो यत्र सुखम्

७३४ ज्ञानानाशस्तत्त्वान्योऽपि सुखम्

७३५ आधावदेवसमाधिको नित्य-

मोक्षसुखम्

७१० 'न ह वै सशरीरस्ये'त्याश्रितः

मोक्ष-वीथिसुखानां सिद्धिः

" अवनतधरतीरुत्थपर्वतः

" समीपविषयकः

७११ 'वा यस्तन्'-'व्याख्या

७१२ वा यास्तन्मित्यत्र नाकार-

प्रत्ययेपाठः वा अप्रत्ययम्

" सुखी सुखाभावो न

७१४ (४-५) शेष-कालो उद्योवधात

द्वारे गणधरोत्पत्तिकारणानुसृत-

क्षेत्रकालाद्येकावसायानानि

७१५ कालो द्रव्यान्तरकर्म न तु

क्षेत्रम्

७१६ द्रव्यकालादित्वविषयः कालः

" द्रव्यकालः

७१७ व्रज्ये साविसपर्ययसिद्धि-

चतुर्भङ्गी

" अष्टाकाशः

७१८ यथायुक्तकालः

७१९ उपक्रमकालो द्विविधः

७२० यथायुक्तमेवैतत्तवः ७२

७२१ सामाचार्युपक्रमकालः

७२२ सर्वकर्मप्रवृत्तीनामुपक्रमः

" कर्मोपक्रमो ह्युक्तनाशकृता-

" म्यागमवर्षोपो साः १

७३८ (६) उद्योवधातद्वारं पुरतः

पुरगतिहेतुः

" द्रव्यपुरः

" अभिलाषचित्तपुरी

७३९ वेदधर्मपुरी अर्थभोगपुरी

" भागपुरः

७४० (७) उद्योवधातद्वारं कारणम्

" निमित्तनिमित्तिकारणो

" समवाय्यसमवायि०

७४१ पदकारकाणि कारणम्

" यन्मयं कार्यं कर्तुं वदुः

" कारणम्

" कार्यद्रव्यकारणयोर्भेदः

" उभयानाविभेदो हेतुः

७४२ सुन्यतो पृथ्वीपर्यायो मियो

" मिश्रामिमी

७४३ निमित्तनित्तिकारण्ये

" समवाय्यसमवायिनित्त-

" कारणाति

७४४ पदस्यतन्सुधर्मत्वेन विवक्ष-

" लादीनां भिन्नाभिस्त्वेन च

" कार्यकारणयोर्भेदाभेदसाध-

" नम्

७४५ कारकस्यैव कारणाति पद-

" क्रिया कर्मकारणम्

७४६ कर्म क्रियाकारणम् सुखि-

निधौ घटो मुनयघटोत्त-

नौ फरणां

" भावफरणीं प्रशान्तप्रशस्तम्

७४७ संसारधारणमप्रशस्तम्

१-२-३ प्रकारम् एवं मोक्ष-

फरणीं प्रशस्तम् वाद्विपरीतम्

७४७ कारणद्वारे प्राप्तिक्रिकम्

किमिति जिनः सामायाई

भाषते ?

७४८ जिनतामकर्मवन्धः

सामायाईव्रवणकलपरंपरा

७४९ (८) उपोत्पातद्वारं प्रत्ययः

७५० केवलशान्तिप्रत्ययः,

परेर्णां तदनुभवप्रत्ययः प्रत्ययः

७५१ सामायाईं द्रव्यलक्षणादिति-

साध्यवसायोऽवधिभनः-

पर्यायियोरपि प्रत्ययः

७५२ अतश्चानेन स्वयमेव प्रत्ययः

किन्तु प्रत्ययिकम्

७५३ श्रुतस्य श्रवण्यविप्रत्ययत्व-

साधकत्वेन प्रत्ययत्वम्

७५३ प्रत्ययाः

आत्मप्रत्ययो जिनत्व, आत्म-

गुरु-शास्त्रप्रत्ययाः गण्यार-

वीनाम्

७५४ (९) उपोत्पातद्वारम् लक्षणम्

७५४ नाम-स्थापनालक्षणम्

७५५ द्रव्यलक्षणम्

७५६ अपितानपितात्मकताभाव्य-

लक्षणम्

" आकाशलक्षणम्

" गत्यागणितलक्षणम्

७५७ पूर्ववद्व्याख्याविचतुर्भङ्गी

लक्षणप्रधानताः

" १. विकल्पनियमः

" २. नियमविकल्पः

३. विकल्पविकल्पाः

४. नियमनियमः

७५८ नामतालक्षणम्

" निर्मितानुपपत्तिम्

" उत्पाद-विगमलक्षणम्

७६० विगमः कथं वस्तुलक्षणम्

" नाशस्य भावात्मकत्वम्

७६१ वस्तु भावाभावोभयरूपम्

७६२ उत्समयिनद्वयवद्धारोऽपि-

तानापिषवस्तुगोचरः

" वीर्यलक्षणम्

" भाव-लक्षणम्

७६३ औद्योगिकविवृत्यक्तिः

" सामायाईवस्तुत्वस्य भावे-

ऽवधारः

॥ विदेशा० भागः-१-अंश-२ शुद्धिपत्रकम् ॥

॥ १ ॥
विदेशा०
भागः-१
अंशः-२

पृ०	अध्यायः	शुद्धः	पं०	शुद्धः	सर्व-	शुद्धः
३४२	११ (गा०) सुद्ध०	सुद्ध०	४०५	मार्जिने	सर्व-	सर्व-
"	१६ ...राष्ट्रपद०	...राष्ट्रपद०	४०८	७	(गा०) राष्ट्रपद०	राष्ट्रपद०
३४७	४ राक्षसा	राक्षसा	"	१२	भयसमुद्रः	भयसमुद्रोऽयं
३५०	११ मानस्य०	मानस्य०	४०६	४	...नादि भावात्	...नादिभावात्
३५१	१०/१२ (गा०) नोष्ठा०/नोष्ठा०	नोष्ठा०/नोष्ठा०	४११/१२	१०/२	(गा०) तल्लयि०	तल्लयि०
३५३	११ भवणा०	भवणा०	४१२	२२	अधिगमम्	अधिगमम्
३५७	१२ विवक्षितत्वाभागतो	विवक्षितत्वा भागतो	४१५	१७	भवन्ति	भवन्ति
३५९	१६ (गा०) श्लेषेण	यऽश्लेषेण	४१८	२	प्रधानं	प्रधानं
३६१	१२ " सचि० कचि०	सचि० कचि०	४१९	१६	राक्षाक्षतं	राक्षाक्षतं
३६२	३ " कचि० सिणो	कचि० सिणो	४२१	६	पुष्पको...जातं	पुष्पको...जातं
"	६ ...स्वल्पस्यो	स्वल्पो	४२२	८	यथा	यथा
३६३	७ सचि० ना-	सचि० ना-	४२३	७	(गा०) ण्योपदिष्टं	ण्योपदिष्टं
३६४	६ (गा०) विद्वत्सी	विद्वत्सी	"	१३	यथागतं	यथागतं
"	१४ ...नरादि०	...नरादि०	४३१	१४	न बोध...०	न बोध...०
३६७	११ विवक्षा	वाच्यार्थविवक्षा	"	१३/१६/१७/१८	...दोष०	...दोष०
३६६	७ ...दोषकर्मो	...दोषकर्मो	४३२	७	कस्यादि	कस्यादि
३७२	१६/१७ चणनेकमुपित्वा	चणनेकं रुपित्वा	४३३	१७/२२	अ/णेत्यः	च/णेत्यः
"	२० ...लुपनीवा०	...लुपनीतो०	४३४	१	यतोऽयस्य	यतोऽयस्य
३८६	२० इत्युप०	(अनु०टीकासमुत्स्य)	"	६	भापते चद्	भापते चद्
३८७	१२ (गा०)...दोष	इत्युप०	४३७	३	दुर्मर्दं	दुर्मर्दं
"	१३ ण्योपेत्यम्	...दोष०	४३६	३	निर्वाणं	निर्वाणं
३९६	५ वेरा	ण्योपेत्यम्	"	६	यद्युक्ता	यद्युक्ता
४०३	२१ तथा च	दरा	४४१	१	(गा०)...निबद्ध०	(गा०)...निबद्ध०
४०४	६ ...लुपयोम०	तथा च सति	४४२	२	मार्गो	मार्गो
		...लुपयोग०	४४३	१	अक्षयं	अक्षयं

पृ०	पं०	अध्यायः	श्लोकः	पृ०	पं०	अध्यायः	श्लोकः
४४३	१६	पुनस्त०	सु मतं	४८८	१८	(ग०)....दुहो	युद्धः
४४४	४/६/७	सहस्र०	सहस्र०	४८९	१९	...प्रसाद....	...दुमो
४४५	१३	अतस्तस्य	अतस्तस्य	४९०	२०	स्तोत्रं ३	स्तोत्रं
४४६	माजिने	ग्रन्थ०	ग्रन्थ०	४९१	२१	...भाषात	...भाषात
४४७	८	ओद्दिनीदा	ओद्दिनीदा	४९२	२२	सम्प०/वस्त०	सम्प०/वस्त०
४४८	१२	...रोप....	...रोप....	४९३	२३	मानैष सर्वाधि, एक	मानैष सर्वाधि, एक
४४९	२२	क्षेपणम्	क्षेपणम्	४९४	२४	प्राप्तेः ।	प्राप्तेः ।
४५०	६/८	अथम्/पापय	अथम्/पापय	४९५	२५	चिणिचय	चिणिचय
४५१	१०/१४	कला/दन्ताः	कला/दन्ताः	४९६	२६	चिनुयात्	चिनुयात्
४५२	२१	अथ-चतुरस्र०	अथ-चतुरस्र०	४९७	२७	अथ-जातिय....	अथ-जातिय....
४५३	४	बोवो	बोवो	४९८	२८	विस्तो	विस्तो
४५४	६/८	पुमा०/...मत०	पुमा०/...मत०	४९९	२९	लोभाणू	लोभाणू
४५५	१२	(ग०) अणुवेण	(ग०) अणुवेण	५००	३०	विभागः	विभागः
४५६	१६	कपायणम्	कपायणम्	५०१	३१	विधिरस्य...	विधिरस्य...
४५७	१५	मं० रत्न०	मं० रत्न०	५०२	३२	विधिरपयः	विधिरपयः
४५८	१	युवदस्यमी	युवदस्यमी	५०३	३३	विधिर०	विधिर०
४५९	१२	तेनीचराहा	तेनीचराहा	५०४	३४	॥१३६२॥	॥१३६२॥
४६०	१२	...भाषाद०	...भाषाद०	५०५	३५	प्रगतं	प्रगतं
४६१	१२	(ग०)....क्षेपं	(ग०)....क्षेपं	५०६	३६	या	या
४६२	६	पिय	पिय	५०७	३७	(१) क्रियते	(१) क्रियते
४६३	७	स्वभोस०	स्वभोस०	५०८	३८	अथावादे....	अथावादे....
४६४	१५/२१	नवर्ष/घण्ट०	नवर्ष/घण्ट०	५०९	३९	अजीववृत्त्ये	अजीववृत्त्ये
४६५	१६	संपर्पति	संपर्पति	५१०	४०	अणुस्यादिना	अणुस्यादिना
४६६	६	यषामं	यषामं	५११	४१	स्वनुयोग....	स्वनुयोग....
४६७	२१	प्रमपय	प्रमपय	५१२	४२	अणुभोगो	अणुभोगो
४६८	१२	नेववति १	नेववति १	५१३	४३	स्वच्छ०	स्वच्छ०
४६९	१६	विधियं	विधियं	५१४	४४	स्वपर्याय....	स्वपर्याय....
४७०	माजिने	लोमचुपमपयाः	लोमचुपमपयाः	५१५	४५	मर्मलक्ष्मि	मर्मलक्ष्मि

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
५०	१४	प्रधानं	प्रधानो
५६०	१४	एव, वाक्य	एव वाक्यः,
५६३	१	(गा०) निर्वृत्तिस्तद्	निर्वृत्तिस्तद्
५६४	६	प्रस्तुतम्	प्रस्तुतम्
५६५	११	विद्ये	विद्ये
"	१४	यथा	यथा
५६८	१६	न हि वे	न हि वे
५७२	२१	(गा०) संगं	संगं (सिंग)
५७७	१	अस्त्वो	अस्त्वो
५८०	४	(गा०)...चे सुजुचाई	...चे सुजुचाई
५८५	१	सुयुक्तानि	सुयुक्तानि
"	२	•होयैऽस्तथा	•होयैऽस्तथा
५८८	२१	या... तस्य	यो... तस्य तस्य
५८९	१४	सुलः तुलः...	सुलः तुलः...
५९२	१३	दृष्टफला	दृष्टफला
५९४	१४	(गा०) अपयसेयं	अपयसेयं
५९५	१६	यथा	यथा
५९८	२१	...बोड्युप०	...बोड्युप०
६०३	८	सुत्यै०	सुत्यै०
६०४	१५	...नुपसम्मा०	...नुपसम्मा०
६०६	८	...रिक्त	...रिक्त
"	१३	...विद्यैयि०	...विद्यैयि०
६१५	१०	...नन्यपि	...नन्यपि
६१६	१३	भावे सति	भावे सति
६२१	२१	...वस्याया	...वस्याया
"	२२	(गा०) मयावो	(गा०) मयावो
६२२	३	माहायि	माहायि
६२४	१९	-बभ्युपग-	-बभ्युपग-
६३५	साविने		

पृ०	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
५२६	१६	...रीतिपहृ	...रीतिपहृ
५२७	१०	(गा०) जोगो	जोगो
५२९	१३	...कटा	...कटा (प० व्यसिकटारा)
५३२	६	विमर्द...	विमर्द०
"	१२	यो विमर्द०	यो विमर्द०
५३५	१०	स्थ...	स्थ...
"	१३	प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठा
५३६	६	०भारण...	०भारण...
"	१२	...चेति	...चेति (प०...गोहृत्चेति)
"	२०/२१	०सदृश/वनव०	०सदृश/वनव०
५४०	२१	...नारिपया	...नारिपय्
५४२	८	इत्यैः	इत्यैः
५४३	५	(गा०) कठिणव	कठिणव
५४४	२	कायावया	काया वया
"	५	कायावयव ता	काया वयाव ता
"	१५	आम्बलैन	आम्बलैन
५४५	४	गोपदे	गोपदेडिपि
५४७	७	कल्प गा० ३५६ अनुसारेण कल्पस्स आसि वरया	कल्प गा० ३५६ अनुसारेण कल्पस्स आसि वरया
५४८	१४	वारकै	वारकै
"	१७	रित्या	रित्या
५५०	६	अणुमनो	अणुमनो
"	२३	आशारेणुः	आशारेणुः
५५१	२	अनु...वरिते	अनु...वरिते
"	२	अवयव यो	अवयव यो
"	३	हो समयः	हो समयः
"	१०	फोसण	फोसण
"	१६	०मंज्जार...	०मंज्जार...
५५२	४	(गा०) होइ य	(गा०) होइ य

पृ०	अनुच्छेदः	पं०	श्लोकः	श्रुतः
६१०	५२	५०	...मात्र	...मात्र
६१२	५३	५०	नास्त्य.../असौ	नास्त्य म.../असौ
"	५४	५०	कस्य	कस्य (कस्मात्)
"	५५	५०	किमपि	कमपि
६१४	५६	५०	अकृतस्य	अकृतस्य (हु)
६१५	५७	५०	...णाविशदिश०	णाविश०
६१६	५८	५०	जीवः	जीवाः
७०२	५९	५०	स्वच्छातुर०	स्वच्छातुर०
७०३	६०	५०	तव	एव
"	६१	५०	इन्द्रिया०	इन्द्रिया०
७०४	६२	५०	सिद्धि०	सिद्धि०
७०५	६३	५०	मध्य०	मध्य०
७०६	६४	५०	वसाये न	वसायेन
७०७	६५	५०	स्फोट०	स्फोट०
७०८	६६	५०	गत	मरणं गत
७०९	६७	५०	(ग०) पुर...सोविद्य	पुरि...सेविय
"	६८	५०	मनुष्यमायो	मनुष्यस्यो
"	६९	५०	पुरुषैः	पुरुषैः
७१०	७०	५०	विदु नाणा	उपदिनाया
७११	७१	५०	पि खलु	वचि०
७१२	७२	५०	युक्ति०	युक्त०
७१३	७३	५०	स्वाधीय	स्वाधीय
७१४	७४	५०	निमो	नियमो
७१५	७५	५०	पर्यायवि	पर्यायवि०
"	७६	५०	नेष्टन्ति	नेष्टन्ति

पृ०	अनुच्छेदः	पं०	श्रुतः	श्रुतः
६१६	५३	५०	जीवोप०	जीवोप०
६१७	५४	५०	प्रती०/सित्व	प्रती०/सित्व
६१८	५५	५०	पुरुषो	पुरुषो
६१९	५६	५०	प्रिया	प्रिया
६२०	५७	५०	वक्तु०	वक्तु०
"	५८	५०	समास्त	समास्त
६२१	५९	५०	रुषासीवा—	रुषासीवा—
६२२	६०	५०	घटादे०	घटादे०
६२३	६१	५०	द्वितीयसम...	द्वितीयसम...
६२४	६२	५०	पुनर्वि	पुनर्वि
६२५	६३	५०	नैरियकाः	नैरियकाः
६२६	६४	५०	तवप०	तवप०
६२७	६५	५०	स्वचिद्वि० केचिद्वि	स्वचिद्वि० केचिद्वि
६२८	६६	५०	अनभि०	अनभि०
"	६७	५०	...इह	...इह
"	६८	५०	अदि	अदि
६२९	६९	५०	स्वर्गः	स्वर्गः
"	७०	५०	व्याख्याता (व्याख्या)	व्याख्याता (व्याख्या)
६३०	७१	५०	रोग (रोग)	रोग (रोग)
"	७२	५०	रोगोप (रोगोप)	रोगोप (रोगोप)
६३१	७३	५०	सिद्धि (सिद्धि)	सिद्धि (सिद्धि)
"	७४	५०	मो (म० व०)	मो (म० व०)
"	७५	५०	मूर्तेण	मूर्तेण
६३२	७६	५०	मूर्तः	मूर्तः
६३३	७७	५०	...अस्य	...अस्य
६३४	७८	५०

श्री. माधुपात्री. ॐ नमः शिवाय. श्री. ससुदायार्थ-कमोपन्यास-भेद-निरुक्ति-क्रमप्रयोजनद्वाराणि ॥

॥३४१॥
विशेषः
कल्प
ज्ञानस्य
अनुयोगः

तदेवं 'तस्मात् फल-जोग-मंगल-समुदायतया तदेव दारा' इत्यादिकाणां धुरि निर्दिष्टद्वितीयगाथायां मङ्गलरूपं तृतीयद्वारं परिसमाप्य चतुर्थं समुदायार्थद्वारमभिधानीयम्, इति चेत्तस्मिन् निचाय तावदिदमाह-

केवलनाणं नन्दी मंगलमिति चेद्परिसमत्ताइं । अहुणा स मंगलतथो भण्णइ पगओ ऽणुओग ति ८३७

(८) केवलनाणं नन्दी मङ्गलमिति चेद्परिसमाप्तानि । अहुणा स मङ्गलार्थो भण्यते प्रकृतोऽनुयोग इति ॥ ८३७ ॥

केवलज्ञानमिह समाप्तम्, तस्मात्तौ च नामादिभेदमिथा नन्दी समाप्ता, तस्मात्तौ च मङ्गलं परिसमाप्तम् । अहुणा स एव मङ्गल-
लार्थः, प्रकृतानुयोगो भण्यते । मङ्गलेनाऽप्येते-प्राप्तुं साधयितुमिष्यत इति मङ्गलार्थो मङ्गलसाध्यः; अथवा, भवति गम्यते साध्यत इत्यर्थः;
मङ्गलस्यार्थो मङ्गलार्थो मङ्गलसाध्यः, इतिद्वयमपि स एवार्थः । स च कः ? प्रकृतोऽधिकृतोऽनुयोग इति ॥ ८३७ ॥

ननुक्तज्ञानपञ्चकस्य मध्ये क्त्वामस्य ज्ञानस्याऽयमनुयोगः ? इत्येतेदेवाह-

सो मङ्गलनाणार्हणं कयरस्स, सुयस्स, जं न सेसाइं । होंति पराहीणाइं न य परवोहे समत्थाइं ॥ ८३८ ॥

पाएण पराहीणं दीवो व्व परप्पवोहणं जं च । सुयनाणं तेण परप्पवोहणत्थं तदणुओगो ॥ ८३९ ॥

(८) सो स मतिज्ञानार्थी कयरस्य, सुयस्य, यद्वं न शेषाणि । भवन्ति पराधीनानि न च परयोचे समर्थमिति ॥ ८३८ ॥

(९) पाएण पराधीनं दीप इव परप्रबोधकं यच्च । अमुकानं तेन परप्रबोधनार्थं तदनुयोगः ॥ ८३९ ॥

स प्रकृतानुयोगः पूर्वोक्तमत्यादिज्ञानपञ्चकस्य मध्ये क्त्वामस्य ज्ञानस्य ? इति प्रश्ने सत्याह-श्रुतस्य श्रुतज्ञानस्येत्यर्थः; यद् यस्माद् न शेषज्ञानानि पराधीनानि सुवर्णयन्तानि भवन्ति, किन्तु तदणुप्रबोधय-क्षयप्रशमनाभ्यां स्वत एव जायन्ते । अनुयोगश्च व्याख्यानरूपः परास-
त्तस्यैव भवति, श्रुतमेव च प्रायः पराधीनम्, न शेषज्ञानानि । प्रत्येकशुद्धादीनां श्रुतस्य स्वयमेव मावात् तद्वयव्येदार्थं प्रायोग्रहणम् ।
किञ्च, श्रुतज्ञानमेव परप्रबोधे समर्थम्, सुखरत्नात् ; न शेषज्ञानानि, मूकत्वात् । इदमुक्तं भवति-उपदेशेनैव परः प्रबोध्यते, उपदेशश्च
शब्देनैव, शब्दश्च कारणे कारणोपचारात् श्रुतज्ञान एवाऽन्तर्यवति, न शेषज्ञानेषु; अतः श्रुतज्ञानमेव श्रुतमेव परप्रबोधकम् । तथा, प्रापि इव
श्रुतज्ञानमेव यस्मात् स्व-परस्वरूपप्रकाशकम्, न शेषज्ञानानि । न हि श्रुतज्ञानं विहाय स्वकीयं स्वरूपं शेषज्ञानचतुष्टयस्वरूपं चाऽन्यज्ज्ञानं

परस्य प्रकटयितुं शक्नोति । अतुयोगोऽपि परप्रवेपनायैव प्रवर्तते । अतः परप्रवेपकत्वेनाऽऽसन्नत्वात् तस्यैव श्रुतस्याऽतुयोगः परप्रवेप-
नार्थमारम्भते, न शेषज्ञानानामिति ॥८३८-८३९॥ अथ प्रेरयन्मुत्थाप्य परिहरन्नाह—

सोऽहिमजो चिय आवस्सयस्स कयरस्स किं त्थ चिंताए ।

तां चिय सुयं ति साहइ सुयाणुओगाभिहाणेण ॥८४०॥

(सोऽपि कृत्वा परावरकस्य कतरस्य किमत्र चिन्तया ? । तत्रैव यत्तमिति कथयति अ सातुयोगाभिधानेन ॥ ८४० ॥)

आह—ननु ‘कमपवयणप्पणामो’ (पा०—१) इत्यादौ ‘आवस्सयाणुओगं’ इत्यनेनाऽसाववश्यकातुयोगोऽधिकृत एवाऽऽस्ते, किमत्र ‘सो
मनामार्गं कयरस्स’ इत्यनया चिन्तया कार्यम् ?—न किञ्चिदित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—इह श्रुतज्ञानस्यातुयोग इत्यभिधानेन तदेवावश्यकं
भूतविशेष एव, नापरं किञ्चिद् घटादिवस्तु, इति साधयति कथयति । अतो नन्वादितु यदुक्तम्—‘आवस्सयाणुओगं वत्त्यामि’ इति,
न ‘श्रुतविशेषरूपस्यैवैतस्य’ इत्यावेदितं भवतीति ॥८४०॥ आह—यथेवम्, ‘अतुयोगः’ इति कः शब्दार्थः ? इत्याह—

येणामणुओगो सुयस्स नियएण जमभिहेएणं । वावारो वा जोगो जोअणुख्वोऽणुकूलो ॥८४१॥

वा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुहमणं तस्स । अभिहेए (प्र०...वेधे) वावारो जोगो तेणं व संवंधो ८४२

(अतुयोजनमतुयोगः अ मत्स्य नियतेन यदभिधेयेन । व्यापारो वा योगो योऽतुख्वोऽणुकूलो वा ॥ ८४१ ॥)

(अथवा यदर्थः स्तोफ-पञ्चम्यावाध्यां श्रुतमणु मत्स्य । अभिधेये व्यापारो योगस्तेन वा संबन्धः ॥ ८४२ ॥)

यत् यत्रस्य निवेनाभिधेयेनाऽतुयोजनमतुसंबन्धनमतुमतुयोग इत्यर्थः । अथवा, योऽतुख्वोऽणुकूलो वा घटमानः संबन्धमानो व्या-
प्तः प्रतिमादनलक्षणः यत्रस्य नित्रार्थपिपयेऽयमतुयोगः । अथवा, यद् यस्मादर्थतोऽर्थात् सफात्रादणु घटत्वं लघु घटम्, काम्याम् ?
त्याह—स्तोफ-पञ्चम्यावाध्यां—एकस्यापि घटस्यानन्तोऽर्थ इत्यर्थात् स्तोफत्वात्, तथा, प्रथममुत्साद-व्यय-श्रीव्यलक्षणं तीर्थकर्तोक्तमर्थं
येवासि प्यवस्याप्य पद्मादेव छत्रं रचयन्ति गणपराः, इत्येवमर्थत्वं पञ्चात्रावाप सत्रमणु एवेति भावः, तस्मात् तस्याऽजोः सूत्रस्य यः स्वकी-
यमभिधेये योगो व्यापारः, तेन वाऽणुना सूत्रेण सह यः संबन्धो योगोऽस्मादतुयोग इति ॥८४१-८४२॥

तस्मादावच्छेदस्याऽतुयोग इति स्थितं विनियन्धाम्, उत्तरं चाह—

आवस्सयस्स जइ सो तत्थं गाईण अट्ट पुच्छओ । तं होइ सुयक्वंधो अज्झयणाहं च, न उ सेसा ॥८४३॥

यथावश्यकस्याप्यमनुयोगः, तथाऽऽवश्यकं श्रुतविशेषः; तर्पश्राद्धादीन्याश्रित्याऽष्टौ पृच्छाः संभविन्ति, तद्यथा—“आवस्यं गं किं अंगं, अंगार्हः सुपस्वो, सुपस्वो, अज्ययणं, अज्ययणार्हः उषेसो, उषेसा ?” इति । अश्रोतरमाह—इह तदावश्यकं यदध्ययनसमुदायलक्षणश्रुतस्त्वचः, प्रत्येकमध्ययनानि च पठति । शेषाः षट् प्रकाराः प्रतिषेद्धव्याः, असंभवितादिति ॥८४३॥ यत्र प्रेरकः प्राह—

ननु नंदीवस्वणे भणियमंगं इहं कओ संका? । भणइ अकए संका तस्सानियमं च दाएइ ॥८४४॥

(ननु नन्दीव्याख्याने भणितमनङ्गमिह पुनः शङ्काः ? । भणयतेऽकृते शङ्का तस्मानिषमं च दत्तमिति ॥ ८४४ ॥)

ननु नन्द्यधयेन व्याख्यायमाने “इमं पुण पटुवणं पडुअ अंगवाहिरस्स उषेसो, समुहेसो, अणुणा, अणुओगो पवत्तइ” इत्यादिष्वनन्दावश्यकमङ्गवात्तादङ्गं न भवतीति मणितमेव, इति कुतोऽत्र शङ्का, येन पृच्छा कियते ? । अत्र निवचनमाह—मणयतेऽश्रोतरम्, श्रुतस्त्वचादिविषये तावदस्त्येव शङ्का, तदाऽस्त्यार्यस्याऽऽनिर्णयितावत् ; अतस्त्रापिपास्तावत् कर्तव्या एव पृच्छाः । अङ्गाऽनङ्गरूपतायामपि यदा नन्द्यधयनमश्रुत्वा विनेयः प्रथमत एवदं शृणोति, तदाऽकृते नन्दिव्याख्यानेऽस्त्येव शङ्का—किमावश्यकमङ्गम्, तदुवाचं वेति ? । आह—ननु ‘नन्द्यधयनं श्रुत्वा तदावश्यकं श्रोतव्यम्’, इतीत्यं क्रमः, अतः कथं नन्द्यधयनस्य प्रथमं व्याख्यानाकरणम्, येन प्रस्तुतशङ्का स्यात् ? , इत्याशङ्क्याह—तस्सेत्यादि’ तस्य प्रथमं नन्द्यधयनव्याख्यानकरणस्याऽत्र एवाऽङ्गा-ऽनङ्गप्रश्ननिर्णयवचनादाचार्योऽनियमं दर्शयति, पुराणपेचयाऽन्यथाऽपि नन्यादिव्याख्यानकरणमिति ॥ ८४४ ॥

आह—ननु मङ्गलार्थं सर्वेषामपि श्रावणमाहौ नन्दिव्याख्यानं कर्तव्यमेव, इति कथं तदनियमः ? , इत्याह—

नाणभिहाणमेत्तं मंगलमिटुं न तीए वक्खाणं । इहमट्टणे जुअइ, जं सा वीसुं सुयक्खंओ ॥८४५॥

(ज्ञानाभिधानमात्रं मङ्गलमिटुं न तस्या व्याख्यानम् । इहाऽख्यानं युज्यते, यत् सा विषयश्च श्रुतस्त्वचः ॥ ८४५ ॥)

ज्ञानपञ्चक्राभिधानमात्रमेव शास्त्रादौ मङ्गलमिटुं, न तु तस्या नन्थाः तत्रस्या अपि शास्त्ररूपया इहाऽख्याने व्याख्यानं युज्यते; यथा हि पथि प्रस्थितैर्मङ्गलमूतदक्षि-र्द्वा-भक्ष्यादिवस्तूनाभिधानदर्शनादीन्नेव मङ्गलतया युज्यते, न तु तत्रक्षण-नवदुग्गुणश्रवणादीन्यपि कियन्ते; तथेहापि ज्ञानोत्कीर्तनमात्रमेव मङ्गलं युज्यते, न तु नन्दिव्याख्यानम्, इह तस्याऽऽख्यानत्वात् । न सावश्यक्याद्वाह्यारम्भे शास्त्रान्तरभूताया नन्दा व्याख्यानं युज्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च वक्तव्यम्—सर्वशास्त्रान्तर्भूतैव नन्दी, यद्व यस्मात् सा विषयश्च पुरगेव श्रुतस्त्वचतया सिद्धान्ते प्रसिद्धा, श्रुतस्त्वचत्वं चास्याः पद-वाक्यसमूहात्मकत्वेनैव द्रष्टव्यम्, न त्वध्ययनकलापान्तकं परिमापितम्, एकाध्ययनरूपत्वेन स्वरूपादिति ॥८४५॥

(१) भाष्यपरकं किमङ्गम्, अङ्गानि; श्रुतस्त्वचः, श्रुतस्त्वचा; अध्ययनात्, अध्ययनानि; उषे सा, उषेसा ?

(२) इदं पुनः प्रत्यापनं प्रतीत्याऽङ्गवाक्योद्देशः, समुहे सा, अणुणा, अणुओगः भवतीति ।

ननु यदि नन्दिन्याख्यानस्याऽस्थानमिदम्, तर्हि किमितीत्यमादौष मधश्चिद्भूनिपञ्चकं विस्तरेण व्याख्यातम् ? इति पौवार्येण स्वचरनविरोधः, इत्याशङ्क्याह—

इह साणुग्महमुद्दयं न उ नियमोऽयमहवाऽपवादोऽयं ।

दाइञ्जइ कहणाए कयाइ पुरिसादवेक्खाए ॥ ८४६ ॥

(७ इह साणुग्महमुद्दयं न तु नियमोऽयमहवाऽपवादोऽयम् । इत्येते कवनायाः कदाचित् पुरुषाणामेषया ॥ ८४६ ॥)

इहावदयकारम्मे यदिस्तरेण ज्ञानपञ्चकस्यादौ व्याख्यानम्, तस्मादुग्रहं शिन्धादुग्रहमास्यायोदितमस्माभिर्न पुनरयं नियम एव, शान्तोत्थितनमात्रस्यैव नियमेन मद्गलतयाऽभीष्टत्वात् । अथवा, कथनायाः कथनविधेरपवादोऽयं इत्येते, यथैह पुराणाद्यपेक्षया कदाचिदुक्त-
मेणापि आद्यानि व्याख्यायन्ते—अन्त्यारम्भेऽन्यद् (१०...न्यद् वा) व्याख्यायत इति ॥ ८४६ ॥

सस्मादावश्यकभुतस्कन्वस्याऽनुयोग इति श्रियते किमिदानीं कर्तव्यम् ? इत्याह—

आवस्सयसुयखंथो नामंसत्थस्स तस्स जे भेया । ताइं अञ्जयणाइं नासो आवस्सयाइणं ॥ ८४७ ॥

कज्जो पिह प्पिहाणं जहत्थमजहत्थमत्थसुणं ति । नामे चव परिच्छा गज्झं जइ होहिइ जहत्थं ८४८

(७ आपरयकम् तत्कथ्यो नाम शास्त्रस्य इत्थं ये भेदाः । तान्यप्यवनाति न्यास आवश्यकादीनाम् ॥ ८४७ ॥)

(७ कार्यः श्रुष्टं श्रुय्य यथार्थमर्थार्थमर्थमर्थमिति । नामैव परिच्छा भावा यदि मवेदु यथार्थम् ॥ ८४८ ॥)

इह प्रस्तुतशास्त्रस्याऽऽवश्यकभुतस्कन्व इति नाम । तस्य चावश्यकस्य ये सामर्थिकादयः पङ् भेदास्तान्यप्ययनान्यभिधीयन्ते । अत आवश्यकादिपदानाम्—‘आवस्यकम्, अथस्तन्वचः, अथयनम्’ इत्येवं पदानां न्यासो निक्षेपः श्रुष्टं श्रुष्टं कार्यः । इतः ? इत्याह—
यस्मादेतोः किञ्चित् नाम तावद् यथार्थं भवति, यथा दीपः, दहन इत्यादि; किञ्चित् त्वयथार्थं भवति, यथा पलाशः, मण्डप इत्यादि; अपरं त्वयश्रुत्वं भवति, यथा विद्यः, इदित्य इत्यादि । यथार्थं च शास्त्राभिधानमिष्यते, तत्रैव समुदायायविगतोः । अतो नामैव परिच्छा विनागणा क्रियते, ततो ग्राह्यमिदं यदि यथार्थं स्यादिति ॥ ८४७-८४८ ॥ तमेवाऽऽवश्यकादिन्यासमाह—

नामार्हो नासो चउन्विहो मंगलस्स व स नेओ । विण्णेओ य विसेसो सुत्तगओ, किञ्चि बुच्छामि ८४९

(नामार्हो न्यासग्रन्थविधौ मङ्गलस्यैव स श्रेयः । विक्षेप्य निक्षेपः सुत्तगः, किञ्चिद् वक्ष्यामि ॥ ८४९ ॥)

इह तावदावश्यकस्य नाम-स्थापना-द्रव्य-मावश्यकग्रन्थविधौ निक्षेपो भवति, स चेहैव प्रागुक्तमङ्गलस्यैव ग्रातव्यः, यत्र मङ्गल-

निचेपेण सह विद्येयः स ह्येवमुपयोगादिलक्षणे गतः स्थितो भणितः क्षणगतो चिद्विषयः । किञ्चित्तुनस्तद्विशेषं विनैयानुपपत्त्यापि वक्ष्यामीति ॥८४९॥ तत्र नाम-न्यापने क्षुण्णत्वाद् नोच्येते । इत्याह-तदावश्यकं तु द्विधा-आगतम्, नोआगतमथ । तत्राऽऽगतः प्राह—
आगतमो दृग्वावाप्तयं तमावाप्तयं पयजस्स । सिक्खिवमिच्चाइ तयं तयणुवउत्तो निगदमाणो ॥८५०॥

(आगतमो दृग्व्याप्तयसकमावाप्तयं पयं यस्य । शिथिताभिरथापि यत् तदनुपपत्त्युक्तो निगदम् ॥ ८५० ॥)

आगतमो दृग्व्याप्तयकं भवति । कः ? इत्याह-तदावश्यकं निगदम् पठन्-अच्येता । कथंभूतः ? तस्मिन्नावश्यकेऽनुपपुक्तः । तद-
नुपपुक्तः । यस्याऽप्येतुः, किम् ? इत्याह-यस्य तदावश्यकपदं श्रयं शिथितं, स्थितं, जितमित्यादि-विशेषणविशिष्टं भवति ॥ ८५० ॥

अथ तान्येवाऽनुपयोगादिसत्त्वश्रोक्तानि शिवितादिविशेषणानि व्याख्यायन्प्राह—

सिक्खवयमंतं नीयं हिययम्मि ठियं जियं दुयं एइ । संखिववण्णाइ मियं परिजियमेतुक्रमेणं पि ॥८५१॥

जह सिक्खयं सनामं तह तं पि तहा ठियाइ नामसमं ।

गुरुभणियघोससरिसं गहियसुदत्तादओ ते य ॥८५२॥

न विहीणक्खरमहियक्खरं च वोच्चत्थरणमाल व्व ।

वाइद्धक्खरमेवं(प्र०...मेव) वच्चवासियवण्णाविण्णासं ॥८५३॥

न खलियसुवलहलं पिव, नमिलियमसरूवधणमेलो व्व ।

वोच्चत्थगंथमहवा अमिलियपय-वक्खविच्छेयं ॥८५४॥

(शिवितमन्त्रं नीतं हृदये स्थितं जितं प्रु कमेति । संख्यातवर्णादि सितं परिजितमेतत्तुल्यक्रमेणापि ॥ ८५१ ॥)

(यथा शिथितं सनाम तथा तदपि तथा स्थितापि नामसमम् । गुरुभणितयोक्तसदृशं गृहीतमुदात्तायस्ते च ॥ ८५२ ॥)

(न विहीनाक्षरमधिकक्षरं च व्यस्तसत्त्वक्रमालेख । अपादिद्वारानेतद्वद् व्यस्तसितं प्रकृतिविन्यासम् ॥ ८५३ ॥)

(न स्तसिधिसुपलक्षणीयं अमिलितमसरूपधान्यमेत एव । व्यस्तसत्त्वमन्त्रमयथाऽमिलितपद-याक्यादिच्छेदम् ॥ ८५४ ॥)

न य विविहसत्यपह्नवविमिस्समट्ठाणच्छिन्नगहियं वा ।
विच्चामेलिय कोलियपायसमिव भेरिकंथं व्व ॥८५५॥

मत्ताइनिययमाणं पडिपुणं छंदसाहव उत्थेणं । नाकंखाइसदोसं पुण्णमुदत्ताइघोसेहि ॥८५६॥
कंठो-दठविप्पमुक्कं नाव्वत्तं वाल-मूयभणियं व । गुरुत्वायणोवयातं न चोरियं पोत्थयाओ वा ॥८५७॥

(न य विविहसत्यपह्नवविमिस्समट्ठाणच्छिन्नगहियं वा न्यत्ताये क्विं कोलिकपायसमिव भेरिकंथेव ॥ ८५५ ॥)

(मात्राविनिययमानं परिपूर्णं छन्दसादयथाऽर्थेन । माऽऽच्छादयति सद्योप पुण्णमुदत्तादिचोयैः ॥ ८५६ ॥)

(कण्ठो-दठविप्पमुक्कं नाव्वत्तं वाल-मूयभणियं व । गुरुत्वायणोवयातं न चोरियं पुत्तकाइ वा ॥ ८५७ ॥)

इहाऽनुयोगद्वारपूजम्—“से किं तं आगमजो दव्यावस्सयं र जस्य गं आवस्सयं ति पयं सिक्खियं, छियं, जियं, मियं, परिजियं, नामसमं, पोमसमं, अरीणस्खुरं, अणयक्खुरं, अज्जाइस्खुरं, अणसलियं, अमिलियं, अविद्यामेलियं, पडिपुणं, पडिपुण्णयोसं, कंठो-दुपियमुक्कं, गुरुत्वायणोवयातं; ते णं तय्य वायणाए, पुच्छणाए, परियट्ठणाए, धम्मकट्ठाए” ‘वतते’ इत्यध्याहारः “नो अणुपेद्दाए” इहाऽपि ‘वतते’ इति शेषः । इदं च सूत्रं ‘आगमजो दव्यावस्सयं’ इत्यादिप्रागुक्तगाथया प्रायो व्याख्यातम् । शिविवादिपदानि त्विदानीं व्याख्यायन्ते—

तत्र शिविवर्तिमिति कोऽर्थः-अन्तं नीतं, संगमपीतमिति । स्थितम्—इदि व्यवस्थितमप्रच्युतमित्यर्थः । जितम्—दुतमा-गच्छति । रणादिभिः संस्थितं मितम् । यदुक्तमेणाऽप्येति—आगच्छति, तत् सर्वतो जितं परजितम् । स्वकीयेन नात्ता समं नामसमम्, यथा स्वनाम जित्वितम्, तथा तदप्यावश्यकम् ; तथा यथैव स्वनाम स्थितादिविषेणविशिष्टं घटते स्थितं, जितं मितं, परजितमित्यर्थः । एवं तदप्यावश्यकं, अतः स्वनामसममुच्यते । यद् वाचनार्थार्थमिहिल्लेखात्ता-ऽनुदात्त-स्वरितलक्षणैर्धौः सदृशमेव गृहीतं तद् घोपसमम् । न रीनाधरमीनाधरम्, नापयिक्काधरम् । ‘वोअत्थेयादि’ यथा ग्रन्ता(ग्र०...प्राक्त)मीरीप्रोतलमाला विपर्ययन्यस्वरत्ननिचया भवति, एवं यद् व्यत्यासितवर्णवित्यासं विपर्ययोपन्यस्वरत्नसंतानमित्यर्थः, तद् व्याधिदाधरं, न तथाऽव्याधिदाधरम् । इदं धर्णमात्रापेक्षं विवच्यते,

१ अथ किं तद्व्याधिरूपम् ? आगमतो द्रव्यावश्यकम् यस्य ‘आधररूपम्’ इति पदं शिश्रितम्, स्थितम्, जितम्, मितम्, परजितम्, नामसमम्, पोपसमम्, श्रीनाधरम्, अनत्यधरम्, सध्याधिदाधरम्, आसलितम्, भूमिकितम्, आडयत्थास्ते जितम्, परिपूर्णम्, परिपूर्णयो-तम्, कण्ठो-दठविप्पमुक्कं, गुरुत्वायणोवयातम्, स तत्र वाचनार्थम्, पुच्छायाम्, परियट्ठनायाम्, धम्मकट्ठायाम्; नो अनुपेक्षायाम् ।

न तु पद-वाक्योपेक्षम् ; पद-वाक्यविपर्यस्तस्य वक्ष्यमाणोऽमिलितविपर्यस्तमिति ।

उपलब्धशुद्धलभूतले हलमिष यच्च न स्वलति तदस्वलितम् । विसद्वधानेकधान्यमेकवद्वद् यच्च न मिलति तदमिलितम् ; अथवा, विपर्यस्तपद-वाक्यग्रन्थं मिलितम् , नैवं यत्, तदमिलितम् । 'अमिलियपप-यक्कविच्छेयं ति' अथेत्यत्रापि वृत्तीयव्याख्यानान्तरसचक्रः संवध्यते अमिलिवोऽसंसक्तः पद-वाक्यविच्छेदो यत्र, तच्च वाऽमिलितमुच्यते । अव्यत्याम्रे वितं व्याख्यातुमाह—'न य विविहेत्यादि' विविधानि नाना-प्रकाराण्येकानि शास्त्राणि तेनैव पद-वाक्यावयवरूपा वद्वदः पद्धत्वास्तैर्विमिश्रं व्याख्यात्रोदितम् , अथवा, अस्यानच्छिन्नग्रथितं व्यत्याम्रेडितम् , यथा—'प्रारम्भराज्यस्य रामस्य राक्षस्य निषनं गताः" कोलिकपायसवच्च मेरीकन्यावच्च वा; यथोत्तरूपं यच्च न भवति तदव्यत्याम्रेडितम् ।

परिपूर्णं द्विवा-सूत्रतः, अथेत्यत्र । तत्र च्छन्दसा च्छन्दः समाश्रित्य मात्रादिनियतमानं सूत्रतः परिपूर्णम् , यच्च नाऽऽकाङ्क्षादिस-दोषं तदर्थतः परिपूर्णम्—यत् क्रियाव्याहारं नापेक्षते, अव्यापकम् अस्वतन्त्रं च न भवति तदर्थतः परिपूर्णमिति मात्राः । परिपूर्णोपमिति व्याख्यातुमाह—'गुणामित्यादि' उदात्तादिघोषैर्धत् परिपूर्णं परावर्तनादिकाले उच्चारयति तत् परिपूर्णोपेक्षम् । इह च शिवाकालेऽध्यापकनिग-दितादावादिघोषैः सप्तं शिक्षमाणस्य घोषसमम् , घोषकाले तु परावर्तनादि कुर्वन् यदुदात्तादिघोषैः परिपूर्णमुच्चारयति, तच्च परिपूर्णोपेक्षम् , इत्यनयोर्विशेषः कण्ठौ-धुविप्रसक्तं स्पष्टं, न तु घाल-भूकमापितवदव्यक्तम् । गुरोः सकाशाद् वाचनयोपपातमायातम् , न पुनः पुस्तकादेव चोरितम्—स्वतन्त्रैर्भाष्यधीतिम् ; वाच्यत्वात् कणापाटकेन वा गृहीतमिति ॥८५१-८५७॥ अत्र प्रेरकः ग्राह-

आगमोऽणुवउत्तो वत्ता दव्वं ति सिद्धमावासं ।
किं सिक्खयाइसुयगुणविसेसणे फलमिहवमहिं ॥८५८॥

(आगमतोऽणुवउत्तो यत्ता दव्वमिति सिद्धमावयकम् । किं शिक्षितादिभूतगुणविशेषणे फलमिहवमहिं ॥ ८५८ ॥)

ननगमतोऽणुवउत्तो वत्ता इत्यवयवकम् , इत्येतावतैव सिद्धमागमतो इत्यवयवकम् , किं शिक्षितम् , स्थितम् , जितम् इत्या-वावयवकभूतगुणविशेषणैरिष्टम्यधिकं फलम् ? इति ॥८५८॥ अत्रोपरमाह-

जह सब्वदोसरहिं पि निगदओ सुत्तमणुवउत्तस्स ।
दव्वसुयं, दव्वावासयं च तह सब्वकिरियाओ ॥८५९॥

(यथा संशयोपरहिमपि निगदतः सूत्रमणुवउत्तस्य । इत्यभूत्तं इत्यायासकं च तथा सर्वक्रियाः ॥ ८५९ ॥)

अधिकाधारे

कुणाल

इष्टान्सः

उवउत्तस्स उ खलियाइयं पि सुद्धस्स भावओ सुत्तं ।

साहइ तह किरियाओ सव्वाओ निस्सरफलाओ॥८६०॥

(नृपकृतस्य नु रक्षितार्थिकमपि शुद्धस्य भावतः सूत्रम् । कथयसि तस्या क्रियाः सर्वा निजराफ़्ताः ॥ ८६० ॥)

इह अधिष्ठादिविशेषणफलं कूर्वाचार्य इति साधयति—एतत् कथयति, इति द्वितीयाध्यायां क्रिया । किं साधयति ? इत्याह—यथा शिबितादिगुणोपेतत्वात् सर्वदेराहितमपि सूत्रमनुपपुक्तस्य निगदतो द्रव्यश्रुतम्, वन्म्यानद्रव्यावश्यकं चोक्तस्वरूपं भवति, तथा, प्रत्युपेक्षण प्रमादनेनैवादि क्रिया अपि सर्वा अनुपपुक्तस्य कूर्वतोऽन्तःप्रणिधानशून्यत्वाद् द्रव्यक्रियास्तत्फलविकला भवन्ति, 'तथा'—तथैव सामर्थ्यादिदं लभ्यते, उपपुक्तस्य तन्तःप्रणिधानपुक्तस्य करणाऽवैकल्यादिकारणात् कथमपि रसत्वादिदिदपदुष्टमपि सूत्रं निगदतो भावतः शुद्धस्य सस्य भावमत्रैव भवति; तथा सर्वा अपि प्रत्युपेयणादिक्रिया उपपुक्तस्य कुतः कर्मनिर्जराफला एव भवन्ति । अतः सर्वेष्वपि भगवदुक्तानुष्ठाने—
प्वन्तःप्रणिधानेऽविशयप्रपल्लः कस्य इति ॥८५९-८६०॥ इह चाधिकरुदीनाख्यत्रयोऽंशाथदशनायैर्बुदाहरणान्याह—

अहि ए कुणाल-कविणो ह्रीणो विज्ञाहराइदिठंता। बाला-उरातिभोयण-भेसस्रविब्रज्जा उमए ८६१

(अभिप्रेक्ष्य कृष्णलम्बा-दीने बिद्यापरायिष्टान्ताः । गाला-डनुरातिभोजन-भेषजविषययावभयस्मिन् ॥ ८६१ ॥)

अश्वर-चिन्दायधिष्मत्पण्डे ङ्गालनामा राजपुत्रः, कथञ्च यानर उदाहरणम् । हीनाखराट्टे तु विधाखराट्टयः । अविच्छिन्नाखराट्टवणे
सूर्ये बालाऽऽतुरयोरविमोजन-मेजविपर्ययो उदाहरणम् । अत्रिमात्रमोजनमेजञ्च वद्वीनमात्रलक्षणो विपर्ययश्च इत्यविमोजनमेजविपर्ययो,
बालाऽऽतुरयोरविमोजनमेजविपर्ययो, बालाऽऽतुराविमोजन-मेजविपर्ययो, इति समासः-अविमायं हीनमायं च भोजनं यथा बालस्य,
भोजनं तु तथाभूतं यथाऽऽतुरस्य, दोषाय तेषां सूत्रमपीति मातः ॥८६१॥

अथ कौट्यं भृगुगल्फनामा रावपुत्र उदाहरणम् । इति तत्कथानकप्रचक्षनाय श्लोकमाह—'चंद्रपुषेत्स्यादि' । अस्यार्थः कथानकादयस्यैव; तन्नेष्टम्—

पाटलीपुत्रानामनगरे मौर्यवंशसमुद्रजोडश्रीनाम भूपालः । तस्य चैकस्या राश्याः कुणालनामा तनयः समुत्पन्नः । तस्य च कुमार-
भुक्तौ उज्जयिनीनगरी नरपतिना प्रदत्ता । ततश्च सातिरेकाष्टशतैके वसिष्मन् कुमारं लेखवाहकेनाऽऽगत्याऽश्वफरीराजाय निषेदितम् ,
पया-शतानि वयमिदं वर्तते युष्मत्पुत्रः । ततश्चान्तःपुरोपविष्टं भूपतिना स्वदस्तेनैव लिखितः कुमाराय लेखः । तस्य तत्र चेदमलेष्टिः, यया-
'ददानीमर्थपलां कुमरः' । तं च स्नेहमर्मवर्तिमेव मुक्त्वा शरीरविनारथमुत्थितो नरनाथः । ततश्च कस्या राश्या गृहीत्वा वानितोऽसौ
लेखः । भित्तिं न, पथा-ममपि विनये पुनः, फलं लघुरसौः महांम कणालः । ततस्तस्मिन् - गन्तव्येति चेत् किं न

राज्यवाप्तिः, वतस्त्रया करोमि, यथा कुणालो राज्यस्याज्योग्यो भवति, अवसरश्चाप्यम् । इति विचिन्त्य निष्ठिवनार्द्राङ्कितया हस्तस्थितमय-
नाञ्जयशलाक्याऽभ्रारसोपरि प्रदत्तो विन्दुः । जातं च ततः 'अधीयतां कुमारः' । ततस्तथैव राक्षसा मुक्तस्तत्रैव प्रदेशे लोकाः । राज्ञा च
कथमपि पुनरवाचितं एव संवर्तितोऽसौ । गतश्च कुमारसमीपम् । अवधारितश्च केनापि नियोगिना, प्रकटश्च 'विन्दु' इति मन्त्रा न वायितः ।
कुमारनिर्नन्दे च वाचितः । ततो विज्ञातलेखार्थेन प्रोक्तं कुमारेण-मौर्यवंशोद्भवानामस्माकमङ्गां सुवनेऽपि न कश्चित् लुण्ठयति, तत् किम-
हमेव तातस्याऽङ्गां लुब्धयिष्यामि ? , न भवत्यैवैतत् , इत्युक्त्वा तत्क्षण एवाग्निवतां लोहशलाकां गृहीत्वा शुक्तहाहारे सर्वस्मिन्नपि पारिजने
निवारयति अञ्जिते अविणी । जातश्चान्धः । ततो विज्ञातसमस्तद्वयतिकरो राजा महान्तं खेदं विधाय कुणालस्योज्जयिनीमुत्सारयति चित्तं
किमप्यन्यग्रासमात्रं दत्तवान् । तत्र च स्थितेन कुणालकुमारेण शिविता प्रकर्षयती गीतकला । पुत्रश्चान्यदा तस्य ससुलभः । ततस्तद्राज्यावा-
प्तिनिमित्तं गतः पटलीपुत्रं नगरं कुणालः । समाक्षिप्तश्चातीव त्वगर्गनिवासी समस्तोऽपि लोहस्तेन गीतकलया । गता च तत्तत्सिद्धिः ।
भूपालान्तिकं नीतश्चासौ । तत्र कृतं च यवनिक्वन्तरे तेन गीतम् । अतीवाविश्व जगाद् शुचिर्वापतिः-यावत्स मोः !, प्रपञ्चानि तव समी-
हितम् । ततः पठितं कुणालेन--

चंदगुत्तपपोत्तो उ विन्दुसारस्स नत्तु ओ । असोगसिरिणो पुत्तो अंधो जायइ कागणि ॥८६२॥

(चन्द्रगुत्तप्रीपुत्रस्तु विन्दुसारस्य नष्टकः । अगोहकभिषः पुत्रोऽन्यो यावत्ते रतव्यम् ॥ ८६२ ॥)

अस्यापि मातार्यः-पाटलीपुत्रनगरे चाणक्यप्रतिष्ठितो मौर्यः प्रथमं किञ्च चन्द्रगुप्तो राजा दधुव । ततस्तदुत्रो विन्दुसारः समभूत् ।
तदनन्तरं तु तदुत्रोऽगोहकप्रीजातः । तस्य चान्वोऽसौ कुणालः पुत्रः । एवं च सत्येव चन्द्रगुप्तस्य प्रपौत्रः, विन्दुसारस्य तु नष्टकः पौत्रः,
अगोहकप्रीमुरतेय पुत्रः, 'काकस्थि' चन्द्रियमापया राज्यं यावत् इति । ततो यवनिकापगमं कारयित्वा किञ्चित् सकौतुकेन राज्ञा सविशेषं
शुटः सर्वमपि स्वव्यापिकं कुणालः कथयामास । ततः प्रथिवीपतिना शुटोऽन्धः-न्तं राज्येन किं करिष्यसि ? । तेन प्रोक्तम्-देव ! मम
राज्यार्हः पुत्र उत्तमो भवति । राज्ञा प्रोक्तम्-भद्रा ? । कुणालः शाह-संगतिः । तत् 'संगतिः' इत्येव तस्य नाम प्रतिष्ठितम् । राज्यं च तस्मै
प्रदत्तामिति । तदेवं यथेष्टाऽकारस्योपेक्षानाप्यधिकेन विन्दुना कुमारस्य नेत्राऽप्यगो जातः, तथा प्रस्तुतेऽपि ध्वरे विन्धवादिभिर्यादर्थान्तर-
प्राप्त्या सर्वान्यसंभव इति भावनीयमिति ॥ ८६२ ॥

अथ माताविषयेऽप्यदिह लौकिकश्रुतद्वाराहणम् । तत्त्वचनार्थं 'जो जहा धनुष कालो' इत्यादि-श्लोकः । अस्मार्थः कथानकादत्तस्यः ।
तच्च-देव-कस्मिन्निवृत्तवीप्रदेशे सरोवरयेकमासीत् । तत्र लौकिकेषु 'कामिणीरूपम्' उच्यते । तस्य हि तीरे कञ्चुलनामा दृघोऽभूत् । तच्छा-
खामास्य यदि तिर्यक् सरोवरजले निपतति, तदा तीर्थमाहात्म्यात् किञ्च मनुष्यो भवति । यस्तु मनुष्य एव संनिपतति, असौ देवो जायते ।

यस्तु लोभाविषयाद् द्वितीयमपि वारां निपवति स यादृशः आगासीत् पुनरापि तादृश एव संपद्यते । एवं चान्यथा वानरमियुनस्य पश्यतो नरमिपुनं वञ्चुनदृष्ट्याद्राक्षातो निपतितं तत्सरोवरजले । संजातं च मास्तरक्षरीरं देवमियुनम् । ततो वानरमियुनमपि तथैव तत्र पतितम् । जातं च प्रवरूपधरं नरमियुनम् । ततो वानरेण प्रोक्तम्-पुनरापि 'तथैव निपतातः, येन देवरूपौ भवतः' । ततोऽसौ निषिद्धो योषिता-
'यद् न ज्ञापते, पुनरपीत्ये कृते किं संपद्यते ? पर्याप्तं चानेनैव प्रवरमानुषत्वेन, निषिद्धो ब्रह्मिलोमः सर्वदातेवचिप' इति । इत्थं निवार्य-
मावोऽपि तयाज्ज्नीं पुलगो द्वितीयमपि वारां तथैव तत्र निपपात । जातश्च पुनरापि वानरः । ततो गृहीता सा प्रवरूपा योषित् तत्राऽया-
नेन केनापि राज्ञा । संजाता च तस्य वदमा पत्नी । वानरस्तु गृहीतो मायेन्द्रजालिकैः, शिक्षितश्च नर्तयितुम् । नीतश्चासौ सकलत्रोपविष्टस्य
राज्ञः पुलः । प्रत्यामन्त्राता च तेन सा राक्षी । तयाऽप्युपलक्षितोऽसौ वानरः । धावति च पुनः पुनर्निगृह्यमाणोऽपि राक्ष्याः संमुखं ग्रहणा-
र्यम् । अतो राक्ष्या पठितम्—

जो जहा बट्टए कालो तं तहा सेव वानरा ! मा वञ्जुलपरिभट्टो वानरा ! पडणं सर ॥ ८६३ ॥

(तो गया पत्ति कसल तथा सेवर वानर ! मा वञ्जुलपरिभट्टो वानर ! पडनं सर ॥ ८६३ ॥)

उचानार्थव्याप्यं स्रीकः । तदेवं यथाऽपि लोभाभिप्रायः कृतो वानरस्याज्जनार्थं जातः, तथा मायूयधिकं वञ्चनपीति भावनीयमिति ॥ ८६३ ॥ अयाऽधरादिहीनकषपाडेऽपामदक्षेनार्थमुदाहरणम्—

विज्ञाहर रायगिहे उपपय पडणं च हीणदोसेण । कहणो सरणागमणं पयाणुसारिस्स दाणं च ॥ ८६४ ॥

(विद्याधरो राजगृहे व्यातं पडनं च हीनदोषेण । कथनं करुणामनं पदानुसारिणो दातुं च ॥ ८६४ ॥)

अस्या अप्यर्थः पञ्चानभ्रद्वयस्येयः । तच्छेदम्-राजगृह्नगरे भगवान् महावीरः समवदतः । तदन्तिके च धर्मं श्रुत्यांशितार्थां परिपदि-
गुहं प्रति गच्छता धेणिभ्राजेन दूरे इष्टः कोऽपि विद्याधरो विरुतिपथः पथीव नमस्युत्पात-निपातौ विदधानः । ततः समुत्पन्नकौतुकः
प्रतिनिष्ठस्य पुनरापि समवसरणमागतः । शृण्वान्तश्च तद्व्यतिकरं सर्वमेव भगवन्तम् । 'कडण ति' कथनं च कृतं भगवता-यदस्य खेचरस्य
विस्मृतमेकमधरं नभोपागमिन्या विद्यायाः । ततो न सा स्फुरत्यस्य सम्पत् । अतोऽप्युत्पात-निपातौ विदधाति । एतच्चाकर्णितं पितृसमीप-
स्थितेनाऽभयममारेण । ततस्तेन भव्याऽमिहितो विद्याधरः-यद् भवतो विस्मृतमेकमधरं, तदहं लब्ध्वा त्वं कथयामि, यदि समानसिद्धि-
र्मा करोष्यस्या विद्यायाः । ततः प्रतिपन्नमिदं खेचरेण । कथितं च पदानुसारिण्यथा सङ्गुलभ्य तदन्तरमभयकमारेण । प्रदत्ता च तस्य
पदानुसारिणः पंशरेण विद्या । स्वयं च ततः क्षेमेण आसौ वीतादृग्निहारास्थितप्रवरविद्याधरीसंगममुखानि । तदेवं यथाऽधराहीनां विद्या
न स्फुरति, अनयमल्ला च जायते, तथा श्रमस्पीति ॥ ८६४ ॥ अथ हीना-ऽधिकशरीरमयोदाहरणमाह—

अतोवदलोचकस्य च योजनीयगुरुः स खलु रत्नदाहकवणिगञ्जतेन गीतायंयतिभिरुपालम्भः । इत्यवधार्यः । भावार्थस्तु कथानकम्यः । तत्र कथ्यते—

यत्नान्तरं नाम नगरम् । तत्र याज्जितार्थः संविन्नामास एको गच्छः शरिसद्धितो विचरति । तन्मध्ये चक्रः साध्याभासस्तिष्ठति । स च प्रतिदिनमुद्राद्रहस्तादिदोषदृष्ट्यन्येणपीयूषक-पानकादीनि गृहीत्वाऽऽवश्यककाले महान्तं संवर्षाभिवाहन् सर्वं गुणैर्निकेऽन्वहमा-
सोपयति । गुरुपि तथैव प्रापयितुं प्रयच्छति । तत्र प्रयच्छमपीतिार्थत्वेन नित्यमेवं वक्ति—‘अहो ! धर्मश्रद्धालुरयं महाभागः दुःखेनाऽऽसेष्यते, दुःखं च यदिदमालोच्यते, अतोऽप्यहन्तादेवं मुद्धोऽयम् ।’ एतच्च दृष्ट्वाऽन्ये मुग्धसाधवधिन्यन्ति—‘अहो ! आलोचयितव्यमेवेह साध्यम्, तत्त्वेन क्रियते, तर्ककृत्यामेवेनेऽपि न कश्चिद् दोष इति ।’ एवं सर्वस्मिन्नपि गच्छे प्रायः प्रवृत्तमसञ्जसमिति । इत्थं च व्रजति काले-
ऽन्यदा गीतायमागुः कथितुं तत्र गच्छे प्राणैर्निकः समायातः । तेन च सोऽपिधिः सर्वोऽपि दृष्टः । तदधिन्वितम्—‘अहो ! अनेनाऽजितार्थ-
गुरुणा सर्वोऽप्ययं नाशितो गच्छः । ततस्तेन भयितो गुरुः—‘अहो ! त्वमपुं नित्यमकृत्यासेवकं साधुमित्थं प्रशंसन् भवसि गिरिनिगनप-
तेस्तनगरनिवासिलोकस्य च सदृशः । कथम् ? इत्यबोच्यते—

गिरिनिगरं नाम नगरम् । तत्र नैको वणिक् कोटीदीवरो निवसति । स च वैरवानरभक्तत्वात् प्रतिवर्षं रत्नानामपवरकं मृत्वा वह्निना
प्रदीपयति । वं च तथा पूर्वान् राजा नगालोकश्च सर्वदा प्रशंसति, यथा—‘अहो ! वैरवानरे भक्तिरस्य, यदपुं भगवन्तं प्रतिवर्षमित्थं
रत्नैर्भरित्यसौ । एवं च प्रशस्तमानोऽप्यभारततः प्रतिवर्षं नगरं तथाऽनुगच्छति ।’ ततोऽन्यदा प्रवण्डपवनोदृतस्तेन प्रदीपितो वह्निः सरा-
जगृहं समस्तमपि नगरं भस्ममात् करोति । ततः जनगणे राजा ‘किमस्माभिरित्यं कुर्वन्भसौ पूर्वं न निषिद्धः ? किं वा प्रशंसितः ?’
इत्यादिचर्चं पयाचापं कृत्वा दण्डितः, निर्वातितय नगरादसौ वणिगिति । एवमाचार्य । त्वमप्यविधिप्रवृत्तस्याऽस्य साधोर्नित्यमित्थं प्रशंसो
हृतशत्रुम्, आत्मानम्, गच्छं च नाशयसि । तस्माद् मयुरापुरीनरपतेः, तन्निवासिलोकस्य च सदृशो भव, यतोऽन्यथामग्नं न भवसि ।
कथम् ? इत्यप्यभिधीयते—

मयुरानगर्यामपि वैरवानरभक्तेन केनापीद्वारवाणजा इत्येषेव रत्नमृतं गृहं प्रदीपयितुमारब्धम् । ततः सनगरलोकेन राजा दण्डितः,
तिरस्त्रजन्धगतौ वणिक् । अत्रयो गृहं कृत्वा किमित्थं न प्रदीपयसि ? इति निष्क्रान्तितो नगरादिति । त्वमपीत्थं कुर्वन्शत्रुम्, आत्मानं,
गच्छं चानर्थेभ्यो रचयि । तद्वं युक्तिभिः शिञ्च्यमाणोऽप्यसौ गुरुर्गीतार्थत्वेन सुप्रश्रुतया, निर्वर्तयता च स्वप्रवृत्तेन निवर्तते । ततस्तेन
प्राणैरुत्तमायुना गच्छपाचयोऽमिहिताः—‘अस्मैवंभूतस्य गुरोर्वश्वर्तिन्वेन, परिह्रियतामयम् ; अन्त्या सर्वपामनार्थाय संपत्स्यते । ततस्तथैवाऽ-
नुष्ठितं भवति । तद्वंभूतस्य गच्छस्य मत्कं नोऽप्रापयतो लोकोचरं इत्यावदपदमभिधीयत इति । तदेवं सोदाहरणमुक्तं इत्यावदप्यकम् ॥८६८॥

अधुना भावावश्यकमभिधीयते—सच द्विधा—आगतता, नोआगततश्च । तदेतद्रूपमप्याह—

आगमञो भावावास्यं तदर्थोवओगपरिणामो । नोआगमञो भावे परिणामो नाण-किरियासु ८६६

(आगततो भावावश्यकं तदर्थोपयोगपरिणामः । नोआगमतो भावे परिणामो ज्ञान-क्रिययोः ॥ ८६६ ॥)

आगमतो भावावश्यकमावश्यकार्थोपयोगपरिणामः । नोआगमवस्तु ज्ञान-क्रियोमयपरिणामः, मिश्रवचनत्वाद् नोशब्दस्येति ॥ ८६९ ॥

इदं च त्रिविवधमिति दर्शयन्नाह—

लोहय लोउत्तरियं कुप्पावयणं च तं समासेणं । लोउत्तरं पसत्थं सत्थे तेणाहिगारो डयं ॥ ८७० ॥

(लोहिकं लोकोत्तरिकं कुप्पावचनिकं च सत् समासेन । लोकोत्तरं प्रसत्तं शाब्दे तेनाडयिकारोडयम् ॥ ८७० ॥)

तद् नोआगमतो भावावश्यकं त्रिविवधम्—लौकिकम्, लोकोत्तरम्, कुप्पावचनिकं च । एवं चोपन्यासः पूर्वं व्यतिरिक्तद्रव्यावश्यकै, अथ च भावावश्यकै बन्वानुलोम्यादिना केनापि हेतुना कृतः, यावत्ताज्जुयोगदासखे इत्युक्तम्—लौकिकम्, कुप्पावचनिकम्, लोकोत्तरं च' इति । तत्र लौकिकं नोआगमतो भावावश्यकम् 'पूर्वादे भावम्, अपरादे रामायणं वाचनीयम्' इत्यादि । कुप्पावचनिकं तु मन्त्रादियाद-पूर्वकमिज्याऽञ्जलिहोमादि । लोकोत्तरं पुनरुपयुक्तस्य श्रवणादेसु स्ववक्त्रिकाग्रत्युपेक्षणा-ऽऽवर्तविक्रियामिश्रमुपयुक्तकालमावश्यकमज्ञोचरणम् । एवं सर्वत्र ज्ञान-क्रियामिश्रता भावनीया । इह च त्रिविधेऽपि नोआगमतो भावावश्यकै पारमार्थिकाऽनुपमापवर्गमुखाप्राप्तिहेतुत्वाज्ञोकोचरमेव प्रशस्तम् । तदेवेह शाब्देऽविक्रियत इति ॥ ८७० ॥ अथावश्यकस्य पर्यायनामान्यभिधितुराह—

तस्माभिन्नत्थाइं सुपसत्थाइं जहत्थनिययाइं । अन्वामोहाइनिमिरामाह पज्जायनामाइं ॥ ८७१ ॥

(तस्याऽभिन्नार्थानि सुप्रशस्तानि यथार्थनियतानि । अन्वामोहादिनिमित्तमाह पर्यायनामानि ॥ ८७१ ॥)

तस्याऽऽवश्यकस्य पर्यायनामान्याहेति संबन्धः । कथंभूतानि १, अभिन्नार्थानि, सुप्रशस्तानि, यथाऽर्थो व्यवस्थितस्तथैव निय-तानि निमित्तानि । किमर्थमिति १, आह—अन्वामोहादिनिमित्तम् ; ऐकार्थिकं हि पर्यायनामभिन्नित्तिरन्यान्यस्थानेवन्यान्यनामश्रवणतः शिष्यो न सुबुद्धिः । आदिशब्दाद् नानादेशजनिनेयानां सुखनैवाऽर्थप्रतिपत्तिरिक्वतीत्यादि वाच्यमिति ॥ ८७१ ॥

कानि पुनस्तानि पर्यायनामानि १, इत्याह—

आवस्सयं अवस्सकरणिज्जं धुव निग्गहो विसोही य । अज्झयणछक्क वग्गो नाओ आराहणा मग्गो ८७२

(आचार्यक्रमवर्यकरणीयं ध्रुवं निग्गहो विमुद्रिय । अज्झयणपट्टकं धर्मा न्याय आराहना मार्गः ॥ ८७२ ॥)

एतानि दृग् पर्यायनामानि ॥ ८७२ ॥ तत्राऽऽवश्यकमिति कः शुद्ध्यर्थः ? इत्याह—

॥ ३५४ ॥

विशेषा०

आवश्यकः

आपाथ्यः

आवासकः

अवश्य-

करणीय-

ध्रुवादिप-

पर्यायव्याख्या

समणेण सावएण य अवस्सकायव्वयं हवइ जम्हा । अंतोअहो-निसिस्स उ तम्हा आवस्सयं नाम ८७३

(समणेण सावएण आवश्यकव्यवस्थकं भवति यस्मान् । अन्तरहर्षितं तु सत्त्वावावश्यकं नाम ॥ ८७३ ॥)

भ्रमणादिभिरहोरात्रमद्येऽवश्यं करुणादावश्यकमितिह सात्यर्यमिति ॥ ८७३ ॥ एतदेव सविशेषमाह—

जदवस्सं कायव्वं तेणावस्सयमिदं गुणाणं वा । आवस्सयमाहारो आ मज्जाया-भिविहिवाइ ॥ ८७४ ॥

आ वस्सं वा जीवं करेइ जं नाणं-दंसण-गुणाणं । संनिज्झ-भावण-च्छायणेहिं वावासयं गुणओ ॥ ८७५ ॥

(अदपरत्वं कर्तव्यं तेनावश्यकमिदं गुणानां वा आपात्रय आहार आ मर्वादि-ऽभिविधिव्यापी ॥ ८७४ ॥)

(आ परयं वा जीवं करोति यस्मान्-दंसणं-गुणानाम् । संनिज्य-भावना-ऽऽच्छादनेर्वाऽऽवासकं गुणतः ॥ ८७५ ॥)

यद् यस्मादवश्यं कर्तव्यं, तेन तस्मादावश्यकमिदमिति । एतत् प्राक्तनभाषायाः पर्यवसितार्थक्यनमेव । अथवा आह् मर्यादा-ऽभिविधिव्यापी, आ-मर्यादया, अभिविधिना वा गुणानामपाथय आहार इदमिति आपाथ्यः— गुणाधार इत्यर्थः । नन्वाधारवाचक आपाथ्यसदृशः पुंलिङ्गे कर्ते, तत् कथमापाथयमिति नपुंसकम् ? इति चेत् । न, ग्राह्यगुणीयश्वोऽदोषादिति । अथवा, ज्ञानादिगुणानामा समन्ताद् यदयमात्मानं करोतीत्यादयपक्षम्, यथा-अन्तं करोतीत्यनकः । सांनिध्य-भावना-ऽऽच्छादनैर्वाऽऽवासकं गुणत इत्यात्रासम्बुध्यते । इदमुक्तं भवति—‘यस निवासो’ इति गुणग्रन्थमात्मानं गुणैः, आ-समन्ताद् वासयति गुणसांनिध्यमात्मनः करोतीत्यावासकम् । अथवा, यथा वस्त्रं वाग-शूपादिभिः, तथा गुणैरागमन्तादात्मानं वासयति निवासयति रञ्जयतीत्यावासकम् । यदि वा ‘वस आच्छादने’ गुणैरासमन्तादात्मानं च्छादयति—‘छद नइ तंवल्लो’ इति दोष्यः संपुणोतीत्यावासकमिति । तदेवं ‘आवस्सयं’ इत्याद्यं पर्यायनाम व्याख्यातम् ॥ ८७४-८७५ ॥

गुणोपापत्तिद्विआह—

एवं चियं सेसाइं विडसा सुय-लक्षवणाणुसारेण । कमसो वचव्वाइं तथा सुय-स्वंधनामाइं ॥ ८७६ ॥

(एतमेव गेणपि विदुषा ध्रुव-सतराणुसारेण । कमसो वक्तव्यानि तथा भुक्त-स्वन्धनामानि ॥ ८७६ ॥)

एतमेव दोषापरपक्षपरशरणीयादिनामानि सिद्धान्त-लक्षणासारेण कमसो विदुषा वक्तव्यानि; तदथा-ध्रुवधुमिवस्यं क्रियत इत्यत्र-स्यशरणीयमिदमुच्यते; तथा, अर्थतो ध्रुवत्वाद् आदत्तत्वाद् ध्रुवम् । निगुह्यन्त इन्द्रिय-क्रियादयो भावशत्रवो ऽनेनेति निग्रहः । अन्ये तु-ग्रामाहोऽनादिप्रतीतिनाद् ध्रुवं कर्म, सद् निगुहतेऽनेनेति ‘ध्रुवनिग्रहः’ इत्येकमेवेदं पर्यायनाम व्याचखते । कर्ममलिनस्याऽऽत्मनो पितृ-

द्विहेतुत्वाद् विशुद्धिः । सामायादिपदव्ययनात्मकत्वादध्ययनपदकम् । 'श्रुती वर्जितं' भुज्यन्ते द्रुतः परिहियन्ते रोगादयो दोगा अनेनेति वर्गः । अन्ये तु- पदव्ययनकलायात्मकत्वाद् 'अध्ययनपदकवर्गः' इतिद्वयपेक्षमेव परमिणं नाम भुवते । अभिप्रेतार्थसिद्धेः सम्प्रगुणयत्वाद् न्यायः; अथवा, जीव-कर्मसंबन्धानपनयनाद् न्यायः । अयमभिप्रायः-यथा कारणिकैरेष्टो न्यायो द्वयोरेधि-प्रत्यर्थिनोर्भू मिश्रव्यादिसंबन्धं निर-कालीनमध्ययनयतीति, एवं जीव-अर्थगोरनारिक्कालीनमप्याश्रयाश्रयिभावसंबन्धमपनयतीत्यावश्यकमपि न्याय उच्यते । मोक्षाऽऽराधनाहेतुत्वादाराधना । मोक्षपुराणकत्वाद् मार्ग इव मार्ग इति ।

अतिदेशप्रस्तावाद् वक्ष्यमाणान्यप्यैकार्थिकनामान्यतिदिशमाह- 'तद्वा मुख्यसंबंधनामाहं' ति' तथा तेनैकोक्तप्रकारेण श्रुतसूत्र-अन्य-सिद्धान्त-अवचन-ऽञ्जोः पदद्वय-ऽऽगमादीनि श्रुतैकार्थिकनामानि, गण-काय-निकाय-रत्नव-वर्ग-राश्यादीनि च स्तन्वैकार्थिकनामानि श्रुतानुसारेण, लक्षणांशुसारेण चाप्येतो विदुषा वक्तव्यानीत्यर्थ इति । तदेवं विहितो नामादिन्यास आवश्यकपदस्य ॥ ८७६ ॥

अथ श्रुतपदस्य तं चिकीषु रितमाह-

आगमओ द्रव्यसुयं वरा सुतोपओगनिरवेस्वो । नोआगमओ जाणय-भव्वसरीरा-ऽइरित्तमिदं ८७७

(आगमतो द्रव्यभू वक्ता भूतोपयोगनिरपेक्षः । नोआगमतो ह्यापक मन्वयरीरा-ऽइरित्तकमियम् ॥ ८७७ ॥)

इह नाम-स्यापने सुगमत्वाद् नोक्ते । द्रव्यभूतं त्वागमतः, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतो द्रव्यभूतं वक्ता तदुपयोगनिरपेक्षः-श्रुतप-युक्त इत्यर्थः । नोआगमतस्तु त्रिविधम्-इशरीरद्रव्यश्रुतम्, मध्यशरीरद्रव्यश्रुतम्, तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यभूतं चेति । तत्राद्येदेद्वयमावश्यक-देव बोद्धव्यम् ॥ ८७७ ॥ तद्व्यतिरिक्तं त्विदं किम् ? इत्याह-

पत्ताइगयं सुरां सुरां च जमंडजाइ पंचविहं । आगमओ भावसुयं सुओवउत्तो तओ ऽणणो ॥ ८७८ ॥

(पत्तादिगतं सूत्रं सूत्रं च यस्यैकाद्वि पञ्चविधम् । भागमतो भावभूतं भूतोपयुक्तस्योऽनन्यः ॥ ८७८ ॥)

इह भूतं सूत्रं च द्वे अपि किल्लेखे । तत्र तल-वाल्यादिप्रवृत्तिनि पत्राणि प्रतीतानि, तेषु गतं लिखितं सूत्रं पत्रादिगतम् ; आदि-द्रव्यत्वं पत्रसंज्ञातिन्यथाः पुस्तकाः, पत्रादयश्च गृह्यन्ते; तेचपि लिखितं सूत्रं इशरीर-मध्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यभूतमुच्यते । अथवा, अण्ड-कापि पदागमे(अनुयोगद्वारावष्टे)पञ्चविधं सूत्रमुक्तम् ; तदथा-"अण्ड, वोटण, कीदण, नालण, वागण" । एतदपि सूत्राभिधानसाभ्याम् व्यति-रिक्तं द्रव्यभूतमुच्यते । तत्राण्डाक्षतुरिन्द्रियकीदविशेषनिर्वर्तितकोशकारूपजातमण्डलं लोकप्रतीतं चटकश्चाम्रमित्यर्थः । बोण्डं वनानीफलं तस्मा-

१. 'पुस्तक' शब्दस्य यौत्तं "पुस्तक-मुत्तकः" इति लिङ्गानुशासने वस्य पुनर्पुंसकत्वेनाऽनुशासनात् ।

२. अण्डकस्य, वोटकस्य, कीदकस्य, नालकस्य, वागकस्य ।

अतं चोपउत्तं कृपाग्रमिदित्यर्थः । कीदृजं तु, पञ्चविधम्, तद्यथा—“पट्टे, मलये, शंसुषे, चीर्णसुषे, किमिराए” एते पञ्चापि पट्टसूत्रविशेषाः । वास्तवमपि पञ्चविधम्, तद्यथा—“उणिण्ण, उट्टिण्ण, भिगलोपिण्ण, कोतवे, फिट्ठिसे” । तत्र मृणिकलोमनिष्पन्नं कीतवम्, ऊर्णादिपुट्टरित्ति-
द्विरानिष्पन्नं मृदं किट्ठिसम् ; अथवा, ऊर्णादीनां द्विस्कादिसंयोगनिष्पन्नं किट्ठिसम् ; यद्विवा, उत्कथेषाऽऽश्वादि ग्रीवोलोमनिष्पन्नं किट्ठिसम् ।
मोर् प्रतीतम् । मृणा-स्तस्यादिग्रमवं चन्द्रकम् । तदेतत् सर्वमपि व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम् ।

भावश्रुतमपि द्विधा-अगमवतः, नोआगमनश्च । तत्र श्रुतोपयुक्तस्तदव्येताऽआमतो भावश्रुतम् । ननुष्योग एव भावश्रुतं युज्यते,
तत्तुयमिह तत्रान् एवते ? इत्याह ‘वञ्जोऽण्णो त्ति’ ततः श्रुतोपयोगादनन्य इति कृतोपचरतः स एव भावश्रुतमुच्यते इति ॥८७८॥

नोआगमतो भावश्रुतमाह—

नोआगमओ भावो लोइय लोउत्तरं पुराभिहियं सम्मतपरिगहियं सम्मसुयं मिच्छमियरं ति ॥८७९॥

(नोआगमतो भावो लोकिन्नं लोकोत्तरं पुराभिहितम् । सम्मत्स्वरपरिगृहीतं सम्यक्श्रुतं मिष्येत्तरदिति ॥ ८७९ ॥)

नोआगमतो भावश्रुतं द्विविधम्—लौकिकं, लोकोत्तरं च । तत्र लौकिकं भारत-रामापणादि । इदं चेहैव पूर्वं धृतज्ञानविचारे प्रोक्तम् ।
लोकोत्तरं स्वप्नप्रविष्टादि, इदमपि पूर्वं तर्तवोक्तम् । एतच्च सर्वं सम्मत्स्वरपरिगृहीतं सम्यक्श्रुतं, मिष्यात्स्वरपरिगृहीतं तु मिष्याश्रुत-
मिति ॥ ८७९ ॥ अत्र प्रेरकः माह—

आगमओ भावसुयं जुत्तं नोआगमे कहं होइ । जइ नागमो न सुत्तं, अहसुत्तामणागमो किहणु ? ॥८८०॥

(आगमतो भावश्रुतं युक्तं नोआगमे कथं भवति ? । यदि नागमो न सूत्रं, अथ सूत्रमनागमः कथं तु ? ॥ ८८० ॥)

पदगमतो भावश्रुतमुक्तम् तद् युक्तम्-वदत एव । नोआगमतस्तु भावश्रुतं कथं भवति ?-नपठत एवैतदित्यर्थः । तथाहि—नोआग-
मपारं निषेधस्ततः, तत्रापि यदि न नैवाऽआगमः, तर्हि न श्रुतम्, तस्याऽआगमरूपत्वात् । अथ श्रुतम्, तर्जनागमः कथम् ? ।
तस्मात् नोआगमतो भावश्रुतमिति ‘मत्ता मे वन्था’ इत्यादिबद् विरुद्धमेवेति ॥८८०॥ प्रेरक एवाऽऽश्रुद्वयाह—

उवओगो जम्मचे तं तं जइ वागमो उवसेसं तु । नोआगमो त्ति एवं किमणुवत्तम्मि दव्वसुयं ? ॥८८१॥

(उवओगो जम्मचे तत् तत् जइ वागमो उवसेसं तु । नोआगम इत्येव किमणुवत्तुक्ते द्रव्यम् मम् ? ॥ ८८१ ॥)

पदिता, एवं निश्चिन्तवादी व्युत्पन्न-गावन्मात्रे यत्र यत्र श्रुतायेति सदुपयोगतत्तदागमतो भावश्रुतम्, यत् त्वयश्चेपमनुपयुक्तस्या-

उच्येतुः भूतं तद् नोआगमतो भावभुतमिति सर्वं सुस्पष्टमिति । इह । तर्हि 'आगमो दन्वसुयं वचा सुतोवजोगनिरवेक्खो' (गा०-८७७) इत्यनेनाऽनुपयुक्ते वक्तारि यत् पूर्वं द्रव्यभुतमुक्तं तत् किं स्यात्, तद्विषयस्येदानीं नोआगमतो भावभुतत्वेन त्वया प्रतिपादयमानत्वात् ?-निर्विषयमेव तत् स्यादिति भावः ॥ ८८१ ॥ पर एवाचार्यमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अविसुद्धनयमण व जह तं लद्धिसुयमणुवउत्ते वि ।

भावसुयं चिय पढओ किमणुवउत्तस्स दव्वसुयं ? ॥८८२॥

(अविशुद्धनयमतेन वा यदि तद्विषयः क्षमनुपयुक्तोऽपि । भावश्च तमेव पठतः किमनुपयुक्तस्य द्रव्यभुतम् ॥ ८८२ ॥)

यदि च घृतिरेतद् द्रव्यम्—अविशुद्धनयमतेन भुतलन्धिरपि भावभुतमुच्यते । ततश्चानुपयुक्तेऽपि लद्धिषसंपन्ने जीवे तद्विषयस्यं भूतं लब्धिभूतं भावभुतमेवाङ्गीक्रियते, अन्यतु लब्ध्यादिजन्यस्य यत् भूतं तद् द्रव्यभुतम्, इति न तस्य निर्विषयतेति भावः । इह ! तदनुपयुक्तस्य पढओ वक्तुः किं द्रव्यभुतम् ?, तस्यापि भुतलन्धिमसम्प्राप्तो भावभुतत्वात्प्या तदवस्यैव द्रव्यभुतस्य निर्विषयतेति भावः । न हि भुतलन्धिरहितः कोऽपि पठति । तस्मादेतदपि बाह्यमात्रत्वाद् न किञ्चिदिति ॥८८२॥ अथाचार्यः प्रतिविधानमाह—

आगम सुओवओगो सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो ।

मीसेऽवि वा विवक्खा सुयस्स चरणाइभिन्नस्स ॥८८३॥

(आगतवतः श्रुतोपयोगः शुद्ध एव न चरणाविसंभिन्नः । मिमेऽपि वा विवक्खा भुतस्य चरणाविभिन्नस्य ॥ ८८३ ॥)

इह तावत् सर्वस्याप्यस्य प्रक्रमस्य भार्गव उच्यते—परेण निषेधवचनं नोयच्छदमवगम्य पूर्वपक्षः कृतः । आचार्यस्तु मिश्रवचनं नोद्वन्द्वं वेतसि निघाय प्रतिविषत्वे । मिश्रवचनेनापि नोद्वन्द्वेन द्रव्यभुतम्, आगमतो भावभुतम्, नोआगमतो भावभूतं चैत्येति त्रितयं कथं पृथगुपपद्यते ? इति चेत् । उच्यते—अनुपयुक्तस्य भुतान्धेतुस्त्वाद् द्रव्यभूतं 'आगम चि' एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादागमतो भावभुतमुच्यते । किम् ? इत्याह—शुद्ध एव श्रुतोपयोगः, न चरणादिमिश्रः । यदि वा, चरणादिमिश्रेऽपि श्रुतोपयोगे तद्विषयस्य श्रुतोपयोगस्य विवक्षा क्रियते । इदमुक्तं भवति—चरणादिमिश्रमपि श्रुतोपयोगं गिनन् विवक्षितत्वादागमतो भावभुतमुच्यत इति ॥८८३॥

तर्हि नोआगमतो भावभूतं किम् ? इत्याह—

चरणाइसमेयम्मि उ उवओगो जो सुए तओ समए । नोआगमो ति भणणइ नोसद्धो मीसभावम्मि ८८४

(चरणाविसंमते सुपयोगो यः भूते सक्तः समये । नोआगम इति भयवते नोराब्धौ मिश्रभावे ॥ ८८४ ॥)

चरणादियमेते तु धृतं यथारणादिमिथ उपयोगस्तकोऽसौ समयप्रसिद्धया नोआगमतो भावश्रुतमुच्यते । नोऽशब्दश्चेह मिश्रवचनं
इति । निषेधवचनस्तु नोऽशब्दोऽयं नेष्यते, यतोऽसौ सर्वनिषेधवचनो वा स्यात्, देशनिषेधवचनो वा ? ॥८८४॥

सर्वं सर्वनिषेधवचनत्वे नोऽशब्दस्य दोषमाह-

सर्वनिसेहे दोसो सब्वसुयमणागमो पसज्जेज्जा ।

होज्जा वा ऽणागमओ सुयवज्जमणागमसुयं तु ॥८८५॥

(सर्वनिषेधे दोषः सर्वानागमः प्रसज्येत । भवेच्च वाऽनागमः ध्रुमयर्द्धमनागमभूतं तु ॥ ८८५ ॥)

सर्वनिषेधवचने नोऽशब्दोऽयं शुद्धमणो दोषः प्रसज्यते । कः ? इत्याह—‘सब्वसुयमित्यादि’ नोआगमतो भावश्रुतमिति कोऽर्थः ?—
अनागमः सर्वमपि यद् भावश्रुतमिति—सर्वनिषेधवचनत्वे नोऽशब्दस्य सर्वस्यापि भावश्रुतस्याऽऽगमत्वनिषेधः स्यादिति भावः । अयुक्तं
चैत्रं, शुक्तस्यागमत्वेन मुण्ठीतत्वात् । अथवा, सर्वनिषेधवचनं नोऽशब्दं नोआगमतो भावश्रुतमित्यपर्यः स्यात् । कः ? इत्यत्रोच्यते—
अनागमोऽनागमत्वात् ध्रुतवर्जं भार्यादियतुष्टयात्मकं पदनागमरूपं ध्वनं त्वं धृतं भावयुतं भवेदिति—अश्रुतरूपस्यापि मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य
ध्रुतप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥८८५॥ देशनिषेधवचने नोऽशब्दं दूषणमाह-

देसनिसेहे सयलं नोआगमओ सुयं न पावेज्जा । भिन्नं पिव तं देसो चरणाईणं पसज्जेज्जा ॥८८६॥

(देशनिषेधे सयलं नोआगमः सुयं न मानुयात् । भिन्नमपि वा सद् देशप्रचरणरीतां प्रसज्येत ॥ ८८६ ॥)

देशनिषेधवचने नोऽशब्दं सकलमप्याचार्यादि धृतं नोआगमतो भावश्रुतं न प्राप्नुयात्—न स्यात्, किन्तु तदेकदेश एव नोआगमतो
भावश्रुतं स्यादित्यर्थः । सर्वधृतस्य चैवदियते, समस्तस्यापि द्वादशाङ्गणपिटकस्य ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यपर्यायस्पर्शकालवत्त्वाद् नोआगमत्वेन
मिश्रान्नं रुद्धत्वात् ; एतत् मिश्रवचन एव नोऽशब्दं पठते, नान्यथेति भावः । अर्थकदेशानिषेधवचने दूषणान्तरमाह—‘भिन्नं पिव वेत्यादि’ ‘वा’
इत्यपवा, भिन्नमपि प्रयागभूतमपि मत् तद् भावयुतं चरणादीनामेकदेशः प्रसज्येत; अपिचदेशं वेष्यते तथारणादिभिः सह, घालञ्जनकपि-
श्रवणकपि ; अन्यथा गंवैरैकत्वादौषप्रसङ्गादिति ॥ ८८६ ॥

हिम्य, देशनिषेधको नोऽशब्द एकदेशवचकः, स च चारणोऽपि दोषः । कः ? इत्याह—

होज्जव नोआगमओ सुओवउत्तो विजं स देसमि । उवज्जइ न उ सब्वे तेणायां मीसभावमि ८८७

(भवेद् वा नोआगमः धर्मोपल्लेऽपि यान् म केओ । उपलस्यते न स सर्वमिदं तेनात्वं सिध्यते ॥ ८८७ ॥)

यस्मात् स घटैकदेश एवोपयुज्यते, न तु सर्वस्मिन्नापि भूते, सर्वस्यापि भूतस्याजन्ताभिलाषार्थविपक्वत्वात्, एतदुपयोगस्य चैकदाऽसंभवात् तद्वैकदेशवचनत्वे नोद्यद्स्याज्यं नोआगमः । तस्माद् येनैवं सति आगम-नोआगममाश्रयतुर्योविशेषः प्राप्नोति, तेनाज्यं नोद्यद्देवो मिश्रभावे प्राप्नोति ॥८८७॥ अथ प्रोक्तामिश्रापमाशङ्कमान आह—

आह ननु मीसभावे नाभिहिओ, अभिहिओ य नोसद्दो । देसे तदन्नभावे दृज्ये किरियाए भावे य ॥८८८॥

(आह—अतिपेक्षाचक्रान्वाद् नोद्यद्देवो मिश्रभावे न क्वचिदभिहितः । वैशे सव्यभवावे दृज्ये क्रियाणां भावे च ॥ ८८८॥)

आह—अतिपेक्षाचक्रान्वाद् नोद्यद्देवो मिश्रभावे न क्वचिदभिहितः । किं तर्हि ? देशादिषु पञ्चस्वर्योवभिहितः । सत्र देशे नोपदो घटैकदेश उच्यते, यतो घटैकदेशस्तावदघटो न वक्तव्यः, नापि घटः, किं तर्हि ? नोघटः । तथाहि—घटैकदेशस्य ग्रीवादेरघटत्वे तदन्य-देशानामपि तद्वदेवाऽवदत्वात् सर्वघटमात्रप्रसङ्गः, एवं घट-शकटादावप्यभावप्रसङ्गो न सर्वज्ञानतापसिः । नापि घटैकदेशो घटः, एवं हि प्रत्यक्षयत् घटप्राप्त्येकस्मिन्नापि घटे घटबाहुल्यापसिः, तथा च सत्येकघटविषयप्रशंसि-निवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् पातिशेव्याद् घटैकदेशो नोघट एवोच्यते, पर्यायशब्देऽपि नोद्यद्देवो दृश्यते, यथा 'नोघटः' इत्युक्ते तदन्यः घटादिः प्रतीयते, यथा 'नो ब्राह्मणः' इत्यभिहिते स्त्रीत्यादिर्गम्यते । द्रव्ये तु नोद्यद्देवो घटैकदेशवचनादिः—नो घटः, नो घटः, नो स्वम्म इत्यादिघटाद्येक-देशवाचक इत्यर्थः । ननु देशवाचकादस्य को भेदः ? इति चेत् । उच्यते—सत्र घटादिसंबद्ध एव तदेकदेशो नोघटादिरुक्तः, अत्र तु स एव घटाद्येकदेशो ग्रीवादिः पृथगुक्तो रज्यादिपतितः स्तनत्र एव गृह्यते । स च घटादेः पार्थक्येन वर्तमानत्वात् पृथगेव स्वतन्त्रं द्रव्यम्, इति द्रव्ये नोद्यद्देवः । क्रियानिपेक्षचनो नोद्यद्देवः—'नो पवति, नो पतत्वमित्यादि । भावनिपेक्षे तु नोद्यद्देवो 'नो दृश्यते, नो स्पीयते' इत्यादि । मातृ-क्रिययोश्च विशेषः सिद्ध-साध्यतादिरूपः कोऽपि शब्दसाक्षादादिरतो बोद्धव्यः । इत्थेन विषयवश्याद् देशादिष्वर्थेषु दृष्टो नोद्यद्देवः, न तु मिश्रभावे इति ॥८८८॥ अत्रोपरमाह—

नचमयं देसाइसु तहवत्थसेण सद्विणिओगो । अमियत्था य निवाया जुज्जह तो मीसभावे वि ॥८८९॥

(सत्यमयं देशादिषु घटाऽऽप्येवमेवेन राज्यवित्तियोगः । अमियत्थायाञ्च निपाता युज्यते यतो मिश्रभावेऽपि ॥ ८८८९ ॥)

सत्यम्, देशप्रतिपेक्षादिवचनोऽयं नोद्यद्देवः, तथाप्यर्थवशाच्छब्दानां विनियोगः—यो यत्राज्यो घटते, तस्मिन्नर्थे यत्र ते प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । आह—नन्वेकस्यापि शब्दस्य किमनेकार्था विद्यन्ते, येनैवमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह—द्योतकत्वेनापरिमितार्थाश्च निपाता इति मिश्रव-चनोऽपि प्रयुज्यते नोद्यद्देवः, न किञ्चित् ध्रुयत इति ॥८८९॥

अथवा, देशवचनोऽपि भवत्वत्र नोद्यद्देवः, न कश्चिद् देशः, इति दर्शयन्माह—

अविसेसियसंमिस्सोवओग्नेसु (म००००) ति वा सुयं काडं । नोआगमभावसुए नोसहो होज्ज देसे वि८९०

(अविसेसियसंमिस्सोवओग्नेसु इति वा अर्थं कृत्वा । नोआगमभावश्रुते नोअस्यो अवेदु वेत्तेऽपि ॥ ८६० ॥)

अविशोणित्वासी ज्ञान-दर्शन-चारित्र्याणां परिपूर्णपटादिनिर्वाण्डः संमिश्रोपयोगआविशोणितसंमिश्रोपयोगस्तस्य घटादेर्ग्रीवादिस्थं देन एकदेश इति कृत्वा नोआगमतो भावश्रुते विचार्य नोअस्यो देहेऽपि युज्यते । इदमुक्तं भवति—यथा सामान्येन परिपूर्णपटादेरि-
राजसृष्ट्यैर्देहो ग्रीवादिर्नोपट उच्यते, एवमविशोणितमेदस्य ज्ञान-क्रियापरिणामरूपस्याऽखण्डस्य वस्तुतः श्रुतमेकदेश इति कृत्वा ज्ञान-
क्रियापरिणामो नोआगमतो भावश्रुतमिति स्थितम् ॥ ८९० ॥ अथ यतान्तरमुपदर्श्य परिहराह—

नोआगमओ केई सहसहायमुवओगमिच्छंति । नणु सुतरमागमचं हि दव्व-भावागमे जुतं ॥ ८९१ ॥

(नोआगमकः केपिणं शब्दसहायमुपयोगमिच्छन्ति । ननु सुतरमागमत्वं हि द्रव्य-भावागमयोर्युक्तम् ॥ ८९१ ॥)

केचिदानर्थाः द्रव्यसहायं श्रुतोपयोगं नोआगमतो भावश्रुतमिच्छन्ति । अयमभिप्रायः—श्रुतोपयोगपूर्वकं ब्रुवाणस्य यः श्रुतोपयोग-
सहिताः शुब्दः स नोआगमतो भावश्रुतम् । तत्र किओपयोग-शब्दसमुदाये उपयोगलक्षणस्याऽऽगमस्यैकदेशत्वात्, शुब्दनिर्णयं तुपयोग-
भावमागमतो भावश्रुतमिति वक्ष्यति—‘नण्वित्थादि’ नन्वत्र हि सुतं श्रुतोपयोगो भावागमः, शुब्दस्तु द्रव्यागमः, इति
सुतरानागमत्वमेव युक्तम्, आगमत एव श्रुतं युज्यते, न तु नोआगमत इत्यर्थः । यदि हि केतलोऽपि श्रुतोपयोग आगम उच्यते, तर्हि द्वितीये
शुब्दउच्ये द्रव्यागमे मिळिं सुतरामयमागम एव युज्यते, न तु नोआगमः, आगमा-ज्जागमसमुदाय एव तस्य युज्यमानत्वादिति भावः
॥ ८९१ ॥ पराभिप्रायेवमप्युच्य निगन्तिस्त्रीपुराह—

अह नागमो ति सहो नोआगमया य तदहियत्तणओ ।

आगमओ दव्वसुयं किह सहो नागमो जइ सो ? ॥ ८९२ ॥

(अथ नागम इति श्रुते नोआगमता य तदहियत्तणः । आगमतो द्रव्यश्रुतं कथं शब्दो नागमो यदि सः ? ॥ ८९२ ॥)

अनं परो मन्येत—शुब्द आगमो न भवति, तत उपयोगस्य तदविश्रुतत्वादनागमरूपशब्दाधिक्यत्वाद् नोआगमता, आगमा-ज्जागम-
तामुदाये आगमस्यैकदेशत्वाद् नोआगमत्वमित्यभिप्रायः । अप्य परिहराह—हन्त ! यद्यसौ शब्द आगमो न भवति तर्ह्यगमतो द्रव्यश्रुतं कथमेव
स्यात् ? । गुपतीवमप्यस्तेरमागमतो द्रव्यश्रुतत्वं न स्यात्, अतानागमत्वात् । तस्माद् द्रव्यत आगम एवाऽप्यथ, अतो द्रव्यागमसहायो
मागम आगम एव भावश्रुतम्, न तु नोआगमत इति स्थितम् ॥ ८९२ ॥ अन्यान्यदपि यतान्तरमुपन्यस्य रूपयति—

अन्ने नोआगमओ सामित्ताणासियं सुयं वेत्ति । जइ न सुयमणुवओगे नणु सुयरमणासियं नत्थि ८९३

(कन्वे नोआगमः स्वमित्यानाश्रितं श्रुतं यन्नि । यदि न श्रुतमनुपयोगे ननु सुयरमणाश्रितं नास्ति ॥ ८९३ ॥)

अन्ने तु क्वेवनाउपाचायाः स्वाभिनमाश्रितं श्रुतपयोगं यावश्रुतं ब्रुवते, स्वाम्यनाश्रितं तु तमेव नोआगमतो भावश्रुतं ब्रुवते, एत-
भातिरुन्नेवेवेति दर्शयति-‘जइत्यादि’ यद्यनुपयुक्तेऽपि वक्तरि श्रुतं भावश्रुतं नोक्तम्, किन्तु विशिष्टेऽपि तस्मिन् स्वामिनि द्रव्यश्रुतमेव पूर्वं
ममिदित्यु ; इत्थं । तर्हि सुतरामेवाऽनाश्रितं यावश्रुतं नास्ति, स्वामिनमन्तरेण पुस्तकादि लिखिते श्रुते उपयोगस्य दूरोत्सारितत्वात्, उप-
योगमन्तरेण च भावश्रुतस्य सर्वथाऽसत्त्वात् ; ‘स्वाम्यनाश्रितं च श्रुतं क्वाप्यस्ति’ इति प्रतिपादयितुर्महाहारिकत्वमिति यत् किञ्चिदेत-
दिति । तदेवमुक्तं नोआगमोऽपि यावश्रुतम् ॥ ८९३ ॥ अयं श्रुतस्यैकार्थिकत्वमान्याह—

सुय-सुत्ता (प्र०-स्त्वन्व)-गंथ-सिद्धंत-सासणे आण-वयण उवएसो ।

पणवण आगमो वि च एगट्ठा पज्जया सुत्ते ॥ ८९४ ॥

(श्रुत-सुत्र-मन्त्र-सिद्धान्त-आसनाति आगम-वचने उपदेशः । प्रसक्तमगमोऽपि वैकार्योः पर्यायाः सुत्रे ॥ ८९४ ॥)

एतेषां च नामासार्थः प्रागतिदेशेनोक्त एवेति । तदेवं विहितः श्रुतस्यापि नामादिन्यासः ॥ ८९४ ॥ अयं स्त्वन्वस्य तमभिधातुमाह—

खंधपए ऽणुवउत्तो वत्ता ऽगमओ स दब्बखांधो उ ।

नोआगमओ जाणय-मव्वसररीरा-ऽइरित्तो ऽयं ॥ ८९५ ॥

(स्त्वन्वपदेऽनुपयुक्तो वत्ताऽऽगमः स द्रव्यस्त्वन्वस्तु । नोआगमतो जाणय-मव्वसररीरा-ऽविरित्तोऽयम् ॥ ८९५ ॥)

इहापि नाम-न्यापने सुक्ष्मरूपणीयत्वाद् नोक्ते । द्रव्यस्त्वन्वस्तवागमतः स्त्वन्वपदेऽनुपयुक्तो वत्ता । नोआगमतस्तु इक्षरीद्रव्य-
स्त्वन्वः, मध्यक्षरीद्रव्यस्त्वन्वः, तदुभयव्यतिरिक्तद्रव्यस्त्वन्वश्चेत्येवं त्रिविधोऽयमिति ॥ ८९५ ॥

तत्र व्यतिरिक्तद्रव्यस्त्वन्वः सचिदादिभेदात् पुनरपि त्रिविध इति दर्शयति—

सचित्तो अचित्तो मीसो य समासओ जहासंखं । दुपयाई दुपएसइओ य सेणाइदेसाई ॥ ८९६ ॥

(सचित्तोऽचित्तो मिश्रम् समासतो यथासंख्यम् । द्विपदादिर्निधेरादिकम् सेनादिकेकादिः ॥ ८९६ ॥)

व्यतिरिक्तद्रव्यस्त्वन्वः समासतः संक्षेपेण तावत् सचिदा-ऽचित्त-मिश्रभेदात् त्रिविधः । स च यथासंख्यं द्विपदादिर्द्रव्यः, तथाहि-
द्विपदा-ऽपद-चतुष्टयरूपः सचित्तस्त्वन्वः । तत्र द्विपदं मनुष्य-शुक्ल-सारिकादि, अपदं दाडिमा-ऽऽम्र-बीजपूरकादि, चतुष्टयं तु गवादि ।

दिप्रदेशादिदानानुष्कृत्स्नपर्यवसानोऽनितस्कन्धः सेनाया हस्त्य-प-थ-यदाति-खड्ग-कुन्ताधात्मकः पाश्चात्य-मध्यमाऽग्नेयशरूपो मिश्र-
स्फुटः । आदिगुह्याद् ग्राम-नगराद्येकदेशपरिग्रहः ॥८९६॥ अथवा व्यतिरिक्तस्कन्धस्य प्रकारान्तरेण त्रैविध्यमाह—

अहवा कसिणो अकसिणो अणेगदब्बो स एव विण्णेओ ।

देसावचिओवचिओ अणेगदब्बो विसेसो ऽयं ॥८९७॥

(अथवा इत्थोऽष्टतनोऽनेकस्फुटः स एव विज्ञेयः । यैराणपितोपचितोऽनेकस्फुटो विरोधोऽयम् ॥ ८९७ ॥)

अथवा न एव व्यतिरिक्तस्कन्धस्योऽन्यथा विविधो विज्ञेयः, तथथा—कृत्स्नस्कन्धः, अकृत्स्नस्कन्धः, अनेकद्रव्यस्कन्धश्चेति । यस्मा-
दन्यो पृथ्वरः स्फुटो नास्ति स कृत्स्नः परिपूर्णः स्फुटः; तच्च ह्यस्कन्धः, गजस्कन्धः, नरस्कन्धः इत्यादि । आह—यथोयम्,
प्रकारान्तरमसिद्धम्, तन्निभतुरङ्गमादिस्कन्धस्यैव संग्रान्तरेणोक्तत्वात् । नैवम्, यतः ग्राक् सचिक्कस्फुटोऽपि क्वचित् तयाऽसंमिथिनोऽपि
पुद्गला निरुप्य जीवा एवोक्ताः, इह तु जीव-नदधिष्ठितशरीरावयवत्ववणः समुदायः कृत्स्नस्कन्धत्वेन विवक्षितः, अतोऽभिधेयमेदात् सिद्धं
प्रकारान्तरम् । अस्त्येवम्, केवलं ह्यादिस्कन्धस्य कृत्स्नत्वं नोपपद्यते, वदपेक्षया गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वात् । नैतदेवम्, यतोऽसंस्त्ये-
यप्रदेशात्मनो जीवः, तदनिष्ठिताश्च शरीरपुद्गला इत्येवंभूतः समुदाय एव ह्यादिस्कन्धत्वेन विवक्षितः, जीवस्य चासंस्त्येयप्रदेशात्मकत्वा
समं तुल्यत्वाद् गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वात् । यदि हि जीवप्रदेशेनद्रुल्लभमुदायः सामस्त्येन षष्ठेत्, तदा स्याद् गजादिस्कन्धस्य
पृथक्त्वम्, इय नास्ति, समुदायस्य रूढयमावात्, फलपुण्ड्रमुद्रि-हान्योद्देशादिविवक्षितत्वात्, इति सर्वत्र ह्यादी कृत्स्नस्कन्धत्वं न विरुध्यते ।
अतो तु पूर्वं एनितस्कन्धविवारं जीव-नदधिष्ठितशरीरपुद्गलसमुदायः, सचिक्कस्कन्धः, अत्र तु शरीराद् युद्धया पृथक् कृतो जीव एव केवलः
कृत्स्नस्कन्ध इति व्यत्ययं व्यासक्तं । तदयं व्याख्यानं ग्रंथमेव नास्ति, इय-गजादि-जीवानां प्रदेशतो हीनाधिक्याभावेन कृत्स्नस्कन्धत्वस्य
समवधारितेरेवादिति ।

अथाऽऽहृतस्कन्ध उच्यते—यस्मादन्धो बृहत्तरः स्फुटोऽस्ति, सोऽपरिपूर्णत्वाद् कृत्स्नस्कन्धः, स च द्विप्रदेशिकादिर्यावत् संग्राल्लहान-
न्तपरमाणुमण्ड्यावधिपर्यन्तं एतेन परमाणुना न्यूनस्तावद् विज्ञेयः । उक्तलानन्त्यास्कन्धपापेक्षया ह्येकपरमाणुनोक्तलानन्त्याणुकोऽकृत्स्नस्कन्धः,
वदपेक्षया तु परमाणुस्यन्यूनोऽष्टतनान्ताणुकोऽकृत्स्नस्कन्धः । एवमेकैकपरमाणुहान्या तावद् नेयं यावत् द्विप्रदेशिकस्कन्धपापेक्षया द्विप्रदेशि-
कस्कन्धोऽऽहृतस्कन्धः । अत एव श्रुतुक्तचित्स्कन्धस्य भेदः, पूर्वं हि द्विप्रदेशिकादेः परिपूर्णोऽष्टतनान्ताणुकोऽकृत्स्नपर्यन्तस्य सर्वस्याप्य-
नितस्कन्धस्य परमाण्वेन मण्डरात्; अत्र त्वेकः परिपूर्णोऽष्टतनान्ताणुको न संगृह्यते, तस्य कृत्स्नस्कन्धत्वादिति ।

अपानेन्द्रियस्कन्ध उच्यते—अनेकेः तन्निष्ठा-ऽनितलक्षणैर्द्रव्यैर्नित्यैः स्फुटोऽनेकद्रव्यस्कन्धः । स च इय-गजादिस्कन्ध एव ।

‘निबिबोवचिओ ति’ अयचित्त्रासावुपचित्त्रापः चितोपचितः, देशोऽपचितोपचितो देशापचितोपचितः । इदमुक्तं भवति-
‘अदिल्लखणेऽपचितो जीवप्रदेशो विरहितो देशापचितः, अन्त्तस्मित्तु ष्ठ-बुदय-वाहू-यादिल्लखणे देशे उपचितो जीवप्रदेशो व्याप्ति-
-विशिष्टपरिणामपरिणतानां सचेतना-ऽचेतनदेशसमुदायात्मको इयादिल्लखणो ज्ञानेन्द्रव्यस्कन्ध इत्यर्थः । आह-यथेयम्, कृत्स्नस्क-
न्धे विशेषः ? । उच्यते-यत्र किल इयादियानेव जीवप्रदेशो व्याप्तिस्तावनेव कृत्स्नस्कन्धत्वेन विवक्षितः, न तु जीवप्रदेशाव्याप्तन-
; अत्र तु नखादियुक्तो ज्ञानेन्द्रव्यस्कन्धः, इति विशेषः । तर्हि पूर्वोक्ताह मिथस्कन्धादस्य को भेदः ? । उच्यते-तत्राऽश्व-
! छद्वाद्यजीवानां च पृथग्व्यवस्थितानां समूहकल्पनया मिथस्कन्धत्वमुक्तम्, अथ तु जीवप्रयोगतो विविधैकपरिणामपरिणतानां
नद्रव्यणागमनेन्द्रव्यस्कन्धत्वम्, इति भेदः । अत एवाऽऽह-‘मिसेसोऽयं’ इति । कृत्स्नस्कन्धाह मिथस्कन्धाच्चायमनन्तरोक्तो-
न्धस्य विशेषो भेद इति । तदेवमुक्तो द्रव्यस्कन्ध इति ॥ ८९७ ॥ अथ भावस्कन्धमाह—

स्वंधो खंधपयत्थोवओगपरिणामो । नोआगमओ भावम्मि नाण-किरिया-गुणसमूहो ८९८

(आगममावस्कन्धः स्कन्धपदार्थोपयोगपरिणामः । नोआगमतो भावे ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहः ॥ ८९८ ॥)

आगतो भावस्कन्धः । कः ? इत्याह-स्कन्धपदार्थोपयोगपरिणामः । नोऽगमतस्तु भावस्कन्धो ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहः । ज्ञानमन्त्रा-
पक्ष-श्रुत-स्कन्धावबोधोपयोगलक्षणम्, क्रिया श्रुक्तसामाचारीश्रणरूपा, गुणास्तु मूलगुणो-चतसृषोऽभिधाः, तेषां समूहः समूहायो मूल-
को ज्ञान-क्रिया-गुणसमूह इति ॥ ८९८ ॥ स च ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहः कः ? इत्याह—

सामाइयाइयाणं छण्हज्झयणाण सो समावेसो । नोआगमो ति भण्णइ नोसहो मीसभावम्मि ॥ ८९९ ॥

(सामायाक्रियानां पण्यामध्ययनानां स समावेशः । नोआगम इति भण्यते नोऽहो मिथभावे ॥ ८९९ ॥)

स च ज्ञान-क्रिया-गुणसमूहोऽत्र वल्यमाणस्वरूपाणां सामायाक्रिदीनां पण्यामध्ययनानां समावेशः समूहाय उच्यते, अस्त्यैव ज्ञान-
क्रिया-गुणमयत्वात् । अयं च नोआगमो भण्यते । कुतः ? इत्याह-यतो नोऽहो मिथभावे वर्तते, मिथश्चैव ज्ञान-क्रिया-गुणोपयोग इति ।
तदेवमुक्तो भावस्कन्धोऽपि ॥ ८९९ ॥ अथ स्कन्धस्यैकाधिक्रियानामान्याह—

गण-काय-निकायेय खंधेवगो तेहव रासी य । पुंजे पिंडे नियरे संघाए आउल समूहे ॥ ९०० ॥

(गण-काय-निकायेय स्कन्धो वर्गोत्सयैव राशिश्च । पुंजः पिण्डो निकरः संघात आकुलः समूहः ॥ ९०० ॥)

एषामपि स्कन्धैक्यर्यान्मानमर्थः प्रागतिदेशतः प्रोक्त एवेति । तदेवमावक्ष्यकस्य श्रुतस्य स्कन्धस्य च विहितो नामादिन्यासः ।

अतएव पदप्रत्ययस्य गुणमात्रं उच्यते । गुणानां श्रुतविशेषणानां स्वरूपः श्रुतस्वरूपः, आवस्यकं च तत् श्रुतस्वरूपवशादवस्यकश्रुतस्वरूपः । अत्रापि, आशयकं च तत् श्रुतं वाच्यपदकथनम्, तस्य पठ्यप्ययनसमुदायात्मकः स्वरूपः आवस्यकश्रुतस्वरूप इति । उक्तं आद्याभिधानम् ॥ ९०० ॥ अत्र सामाधिक्यप्रत्ययपदानामप्याधिक्यकारदर्शनायै प्रस्तावनामाह—

किं पुनः छल्यकञ्ज्ञायणं, जेण छल्यथाहिगार विणिउत्तं । सामादयाहयाणं ते य इमे छ ज्जहांसंखं ॥ ९०१ ॥

(किं पुनः छल्यकञ्, अतः पठ्यार्थाधिक्यप्रतिनिधितुल्यम् । सामाधिक्यविषयतां ते चेमे पठ्ययासंख्यम् ॥ ९०१ ॥)
आह—किं पुनरिह कारणम्, येन पठ्यप्ययनमिदमावस्यकम्—यद् अच्ययनानि यत्र तत् पठ्यप्ययनमिति समासः । अत्रोच्यते—येन पठ्यप्यार्थाधिक्यसंनिधितुल्यम् । ते च पठ्यार्थाधिक्यकाराः सामाधिक्यदीनां गुणमाध्ययनानां यथासंख्यमेते द्रष्टव्या इति ॥ ९०१ ॥

के पुनस्ते १, इत्याह—

सावस्रजोगविरइ उक्कित्तण गुणवओ य षडिवत्ती ।
खलियस्स निदणा वणतिगिच्छ गुणधारणा चेव ॥ ९०२ ॥

(सावस्रजोगोविरइतिरत्नोक्तं गुणवत्तत्त्व प्रतिपत्तिः । स्वरूपस्य निम्नत्वा प्रणवचिह्नस्य गुणधारणा चेव ॥ ९०२ ॥)
सावस्रजोगविरइतिरर्थोऽधिक्यकारः सामाधिक्यमाध्ययनस्य । अर्द्धतां गुणोत्कीर्तनमर्थोऽधिक्यकारश्रुतिविस्तवाध्ययनस्य । गुणवतो गुरोर्वन्दन-
पदानादिपुञ्जादियोरस्य प्रतिपत्तिरर्थोऽधिक्यकारो वदनाध्ययनस्य । श्रुत-शीलस्त्वलितनिम्ननार्थाधिक्यकारः प्रतिक्रमणाध्ययनस्य । चातित्रात्मनो
प्रमाणिकत्वा—अपराधप्रसंगोऽहमर्थोऽधिक्यकारः क्षयोत्तमाध्ययनस्य । अतस्माद्विचारोपचितकर्मविशरणार्थमनर्थोऽदिगुणधारणाऽर्थोऽधिक्यकारः
प्रत्याख्यानाध्ययनस्येति । वदनामात्रपदक-श्रुत-स्वरूपलक्षणस्य पदप्रत्ययस्य विहितो नामादित्यासः । कृतं च पठ्यार्थाधिक्यारमणलक्षणं समुदा-
याप्येतिरूपम् ॥ ९०२ ॥ अप्रत्ययप्यनस्य पूर्वप्रतिष्ठितो नामादित्यासो वक्तव्यः । स चावस्रजोऽपि नोच्यते, यत उपक्रममाद्ययुगोद्धारक-
मात्रतानामेव सामाधिक्यदीनां गुणमाध्ययनानां पृथक् पृथगोचरित्वमन्ये निधये लाघवाभिमहोच्यते वक्तव्यते; एतदेवाह—

दारकक्रमागयाणं वीसुं वीमुमिहमोहनिप्फन्ने । अज्झयणाणं नासं वक्खामो लाघवनिमित्तं ॥ ९०३ ॥

(दारकक्रमागतानां विषयम् पितृगिरिचरितम् । अत्ययनानां म्यामं वक्खामो लाघवनिमित्तम् ॥ ९०३ ॥)

पातनपदं व्याख्यातेति ॥ ९०३ ॥ अथोक्तगुणमहंरन् वक्तव्यमाणं च संबन्धयथाह—

आवस्सयस्स एसो पिडत्थो वणिणओ समासेणं । एत्तो एक्के कं पुण अज्झयणं वण्णयिस्सामि ॥ ९०४ ॥

(आवस्सयस्सयस्स पितृगिरि वणिगः समासेन । एत एत्तेन गुणवत्तत्त्वमर्थं प्रमाणिकत्वाभि ॥ ९०४ ॥)

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण 'आवश्यकवस्तुसन्धः' इति सान्वयशास्त्रनामप्रतियहनादेवाऽऽवश्यकस्यैव पूर्वोक्तः पिण्डार्थः समुदायार्थः समान-
सेन संक्षेपेण वर्णितः । अथावयवार्थक्यननिमित्तमेकैकं सामायिकाव्ययनं वर्णयिष्यामीति । इति समुदायार्थक्यनलक्षणे चतुर्थद्वारे प्रसङ्गादु-
प्रसङ्गमावाप्यपट्टिगाधारिरूपकार्यः ॥९०४॥ ॥ तदेवमभिहितं समुदायार्थक्यनलक्षणे चतुर्थद्वारम् ॥

अथ 'तस्मिन् फल-जोग-मंगल-समुदायत्वा तदेव दाराहं' (शा०-२) इत्यादिगाथाप्रणनक्रममायतमुपक्रममायतुयोगद्वारमणनरूपं पञ्चमं
द्वारमभिधितुः, प्रथमं तावत् सामायिकाव्ययनं वर्णयिष्याह—

तत्थज्झयणं सामाहयं ति समभावलक्षणं पढमं । जं सब्वगुणाहारो वोमं पिव सब्वदव्वाणं ॥९०५॥

(तत्राव्ययनं सामायिकमिति समभावलक्षणं प्रथमम् । यत् सर्वगुणाधारो व्योमेव सर्वत्रव्याणम् ॥ ९०५ ॥)

तत्र तेषु पदस्वच्ययनेषु मध्ये समभावेन लक्ष्यते समभावलक्षणं सामायिकाव्ययनं सर्वेषामपि प्रथममाद्यम् । कृतस्तस्य प्राथम्यम् ?
इत्याह—यद् यस्मात् कारणात् सर्वेषामपि मूलो-चरगुणानां तदेव सामायिकाव्ययनमाधारः, तस्मिन् सत्येव तद्भावात्, तदभावे च तेषाम-
भावात् । न हि समभावश्चैव प्राणिनि क्वापि पारमार्थिकगुणवस्थानमस्ति । यथा कैशां किमाधारः ? इत्याह—व्योम आकाशं तदिव सर्वे-
षामपि धर्मास्तिकायादिव्याणमिति ॥ ९०५ ॥ अथवा प्राथम्ये तस्य कारणान्तरमाह—

ब्रह्मवा तवमेय श्रिय सेसा जं दंसणाइयं तिविहं ।

न गुणो य नाण-दंसण-चरणवमहिओ जओ अत्थि ॥९०६॥

(अथवा वस्त्रेणा एव शेषा यद् वस्त्रादिकं त्रिविधम् । न गुणश्च ज्ञान-चरान-चारित्राव्यधिको यतोऽस्ति ॥ ९०६ ॥)

अथवा, तद्वेदा एव सामायिकाव्ययनविशेषेण एव शेषाणि चतुर्विधतिसवाधध्ययनानि । कुतः ? इत्याह—यद् यस्मात् दर्शन-ज्ञान-
चारित्रिसामायिकमेवेदात् त्रिविधं सामायिकम् ; यद् वक्ष्यति—'सामाहयं च तिविहं सम्मच सुयं तथा चरितं च' इति । अस्मिन् मेद्वये
सर्वाऽपि गुणजातिरन्तर्मवति, यस्मात् न ज्ञान-दर्शन-चारित्र्येभ्योऽन्यः कश्चनापि चतुर्विधतिसवाधद्विगतो गुणः समस्ति । तदेवं शेषाव्यय-
नानां तद्वेदात् सामायिकमेवेदो निर्दिष्टमिति ॥९०६॥ ततः किम् ? इत्याह—

अणुओगद्वाराइं महापुरस्सेव तस्म चत्तारि । अणुओगो ति तदत्थो दाराइं तस्म उ मुहाइं ॥९०७॥

(अणुयोगद्वाराणि महापुरस्सेव तस्य चत्वारि । अणुयोग इति पञ्चार्थं द्वाराणि यस्य तु मुक्ताणि ॥ ९०७ ॥)

तस्य च सामायिकाव्ययनस्य महापुरस्य द्वाराणीव चत्वार्यनुयोगद्वाराणि भवन्ति । तत्राण्येव ? इत्याह—तदर्थोऽव्यय-

नार्थः । माह—नन्दुयोगो व्याख्यानमुच्यते, तत् कथं तदेवाख्यानार्थ उच्यते ? । सत्यम्, किन्तु व्याख्यानेऽप्यप्यनार्थः कथ्यते, अतो-
ऽमेदोपगमात् तदपि कथोच्यत इत्यदोषः । द्वा राणि पुनस्तत्त्ववेद्यमुखाणि ॥९०७॥ अर्थमेव पुरस्कृत्यां द्वारकृत्यनां चार्थवर्ती दर्शयमाह—
अकथद्वारमनगरं कण्गद्वारं पि दुक्खसंचारं । चउमूलद्वारं पुण सपडिद्वारं सुहाहिगमं ॥९०८॥

(चण्डारमनारं शृङ्गारामपि दुःखसागरम् । पनुर्मल्लद्वारं पुनः सप्रसिद्धारं मुक्ताशिशुभम् ॥ ६०८ ॥)

अञ्जनाद्वारं नगरं मन्तव्याकारयल्यप्योप्यवमनगामेव भवति, जनेनप्रवेश-निर्गमभावात् । तथा, कृतैकदारमपि हस्य-ध-य-जनसङ्कुलत्वाद् दूःखमंगारं जायते, क्वाप्यतिपत्तये च भवति । कृतवत्पुष्पलप्रवोलीद्वारं तु सत्रविदारं मुखाधिगमं मुखनिर्गम-प्रवेशं भवति, क्वाप्यनितिपत्तये च संप्रयव इति ॥१०८॥ तथा किम् ?, इत्याश्रय निर्दिष्टदृष्टान्तस्योपनयमाह—

सामादयमहपुरमवि अक्यद्वारं तहेगद्वारं वा । दुरहिगमं, चउद्वारं सपडिद्वारं सुहाहिगमं ॥९०९॥

(मानयिदमहापुरस्सरपद्मवारं तथैकवारं या । दुरधिगमं, चतुर्वारं सप्रमिद्वारं सुसाधिगमम् ॥ १०६ ॥)

एषां मानादित्तहासुमप्ययाधिगमोपायभूतशून्यमद्याध्याधिगमम्, ऊर्तकानुयोगद्वारमतिकृद्ध्यं द्वायीयसा च कालेनाधिगम्यते । शिदित्वायमंशोपक्रमोद्दिष्टानुपपत्त्यं पुनर्यत्नेनाज्जीयमा च कालेनाधिगम्यत इति ॥९०॥ यानि पुनस्तान्यनुयोगद्वाराणि ?, इत्याह-

ताणीमाणि उवक्कम-निकखेवा-उणुगम-नयसनामाहं। छ-त्ति-दु-दुविगप्पाहं पमेयओ ऽणेगभेयाइं ९१०
(भामीनानि उपम्म-निशेषा-उपिगम-नयसनामानि। पट्-त्ति-द्वि-विक्कप्पानि अमेदो। ऽनेक्कमेवन्ति ॥ ६१० ॥)

राणि नैवान्यदुपगद्गराणि, तद्यथा-उपक्रमो चन्मयाणभेदादिस्वरूपः, निक्षेपः, अनुगमः, नयश्चेत्येतान्निर्ममिः सनामानि माभिषयाननीनि ॥

॥ एतन्मयीं दृष्ट्वोपात्तमात्रमुक्तं ॥

॥ पञ्चमं द्वारोपन्यासद्वारं समाप्तम् ॥

अथ 'तन्मेप सि' (गा०-२) 'तु' तद्भेदद्वारा माह- 'छ-सीत्यादि' इह यथासंख्यं संख्य-उपक्रमः गृह्यिकृत्य, निश्चेयद्विभेदः, अलुगमो द्विभेदः, नपोंऽपि द्विभेदः । प्रभेदवस्तूपक्रमादयोऽनेकभेदाः । एषां च भेद-प्रभेदानां स्वरूपं पुरस्ताद् विस्तरेण वक्ष्यते ॥११०॥

॥ इति षष्ठं तद्भेदकारम् ॥

अथ 'निरुप' (प्र०... निरुपि) पि(गा०-२)सप्तमं निरुक्तिआमभियत्सुगद—

सत्यस्सीवक्रमणं उवक्ष्मो तेण तम्मिव तओ वा । सत्यसमीवीकरणं आणयणं नासदेसम्मि ॥ ९१॥

(शास्त्रस्याप्यमनसापुण्यमस्मिन् तस्मिन् वा ततो वा । शास्त्रमर्थाधीरण्यमानयनं स्यात्तदेव ॥ ६.११ ॥)

तप सामीप्ये, 'क्रमु पादविशेषे' उपक्रमणं दूरस्थस्य शास्त्रादिवस्तुनस्वीतैः प्रतिपादनप्रकारैः समीपीकरणं न्यासदेशानयनं निक्षेप-
योग्यताकरणमित्युपक्रमः; उपक्रान्तं व्यपक्रमान्तर्गतभेदैर्विचारितं निक्षिप्यते, नान्यथेति साधः । उपक्रम्यते वा निक्षेपयोग्यं क्रियतेऽनेन गुरु-
वाग्ययोगेनेत्युपक्रमः । अथवा, उपक्रम्यतेऽस्मिन् शिष्यश्रवणभावे सतीत्युपक्रमः । यदिवा, उपक्रम्यतेऽस्माद् विनीतविनियमिनयादित्युपक्रमः;
विनयेनाऽऽराधितो हि गुरुरपक्रम्य निक्षेपयोग्यं आह्वं करोतीत्यभिप्रायः । तदेवं करणा-अधिकरणा-पादानाकारकैर्गुं स्वाग्योगादयोऽर्था विवक्षा-
भेदतो भेदेनोच्चाः; यदि तु विवक्षया सर्वेऽप्येकैकरणादिकारकाचार्यत्वेनोच्यन्ते, तथापि न दोषः । 'मृत्युसमीचीकरणं' ति' शास्त्रस्य समी-
चीकरणं शास्त्रस्य न्यासवेदानयनं निक्षेपयोग्यताकरणमुपक्रम इति सर्वत्र संवध्यत इति ॥९१॥ अथ निक्षेपस्य निरुक्तिमाह—

निर्विष्यप्पह तेण तहिं तओ व निक्खेवणं व निक्खेवो ।

नियओ व निच्छिओ वा खेवो नासो सि जं भणियं ॥९२॥

(निक्षिप्यते तेन तस्मिन्सत्त्वो वा निक्षेपार्थं वा निक्षेपः । निश्रुतो वा निश्चितो वा क्षेपो न्यास इति यत् मखितम् ॥ ९१२ ॥)

निक्षिप्यते शास्त्रमध्ययनो-देशादिकं च (प्र०...वा) नाम-स्थापना-द्रव्यादिभेदेन्यस्यते व्यवस्थाप्यतेऽनेन, अस्मिद्, अस्माद् वेति
निक्षेपः; गुरुवाग्योगादिविवक्षा तथैव । अथवा, निक्षेपार्थं शास्त्रादेर्नाम-स्थापनादिभेदेन्यसनं व्यवस्थापनमिति निक्षेपः । निशब्द क्षेपशब्द-
योरप्येमाह-नियतो निश्चितो वा, वेपः-शास्त्रादेर्नामानिन्यास इति निक्षेप इति यदुक्तं भवत्ययं परमार्थ इत्यर्थः ॥ ९१२ ॥

अथानुगमननिरुक्तिमाह—

अणुगम्मइ तेण तहिं तओ व अणुगमणमेव वाणुगमो ।

अणुणो ऽणुरूवओ वा जं सुत्तत्थाणमणुसरणं ॥९३॥

(अनुगम्यते तेन तस्मिन्सत्त्वो वाऽनुगमनमेव वाऽनुगमः । अणुणोऽणुरूपमेव । अणुणोऽणुरूपमेव वा यत् मूला-अंगानुरूपणम् ॥ ९१३ ॥)

अनुगम्यते व्याख्यायते सूत्रमनेन, अस्मिन्, अस्मात् वेत्यनुगमः; वाच्यार्थविवक्षा तथैव । अथवा, अनुगमनमनुगमः अणुणो वा
अथस्य गमो व्याख्यानमित्यनुगमः; यदि वा, अनुगमस्य घटयानस्याऽथस्य गमनं व्याख्यानमनुगमः । सर्वत्र विद्युक्तं भवति ? इत्याह-
यत् वक्ष्यमाणोऽणुरूपमुद्गूलं सरणं सर्वत्रव्यकरणमित्यनुगम इति ॥९३॥ अथ नगानिरुक्तिमाह—

स नयइतेण तहिं वा तओ ऽहवा वरथुणो व जं नयणां बहुहा पस्सायाणं संभवओ सो नओ नाम ॥९४॥

(स नयति तेन वसिन् वा सतोऽथवा वस्तुनो वा यद् नयनम् । बहुधा पर्यायाणां संभवतः स नयो नाम ॥ ९१४ ॥)

त एव एता संभवद्भिः पर्यायैर्यन्तु नयति गमयतीति नयः; अथवा, नीयते परिच्छिद्यतोऽनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेति नयः; अनन्तरमीप्स्यासिते वस्तुन्यैर्वाग्राहको योप इत्यर्थः । यद्विज्ञा, यद्व्या वस्तुनः पर्यायिणां संभवाद् विवक्षितपर्यायेण यद् नयनमधिगमनं परिच्छेदनायमौ नयो नाम ॥११३॥ इति सप्तमं निरुक्तिद्वारम् ॥

नन्वाद्युपक्रमः, तदनन्तरं निक्षेपः, तदनन्तरं चानुगमः, ततोऽप्यनन्तरं नयः, इत्यमीगमनुयोगद्वाराणामित्वं क्रमोपन्यासे किं प्रयोजनम् ? इत्याद्युपक्रम 'क्रम-पञ्चोपपादं च एषादं' (शा०-२) इत्यष्टमं क्रमप्रयोजनद्वारामभिधित्सुराह—

नारक्ष्मोऽयमेव उ निरक्ष्वप्पइ जेण नासमीवत्थं । अणुगम्मइ नाणत्थं नाणुगमो नयमयविहूणो ११५
(शास्त्रमोऽयमेव उ निरक्ष्वप्पइ येन नासमीपत्थम् । अणुगम्यते नाऽप्यत्वं नाणुगमो नयमत्तविहीनः ॥ ११५ ॥)

संवंधोचक्ष्मओ समीवमाणीय नत्थनिकखेवं । सत्थं तओ ऽणुगम्मइ नएहिं नाणाविहणेहिं ॥११६॥

(संवन्धोपक्रमः समीपमानीय न्यतनिक्षेपम् । शास्त्रं तमोऽणुगम्यते नयेतानाधिकार्यः ॥ ११६ ॥)

एवामनुयोगद्वाराणामप्यमेवोपन्यासक्रमः, येन नासमीपत्थमनुपकान्तं निक्षिप्यते, न च नामादिभिरनिक्षिप्तमर्थतोऽनुगम्यते, नाऽपि नयमग्राहिणोऽनुगम इति । यतश्च संवन्धरूप उपक्रमः संवन्धोपक्रमरतन संवन्धव्यंशोपक्रमेण समीपमानीय न्यासयोग्यं विधाय न्यस्त-निक्षेपं निश्चिन्ताम-स्थापनादिनिक्षेपं तत् शास्त्रं ततोऽप्यतोऽनुगम्यते व्याख्यायते नानाविधानान्नानाभेदेनैः; तस्मादयमेवानुयोगद्वाराक्रमः

॥ ११५-२१६ ॥

॥ इति क्रमप्रयोजनद्वारं समाप्तम् ॥

॥ तत्समाप्तौ च 'तस्मा फल-जोग-इत्यादि गाथा-२ समाप्ता ॥

एव उपक्रमो भावोपक्रमतो विस्तरं पुरस्ताद् वक्ष्यते । तथा, आनुपूर्वी-नाम-ग्रन्थ-प्रमाण-वक्तव्यता-ऽर्थाऽधिकार-सामवतारलक्षणैः पञ्चि-भेदविनोक्तमिष्याम्यते । विनोक्तव्यतापस्यैवंपर्यमवधारयितुं न शक्नुवन्ति मन्दमतयः, अतस्तदनुग्रहायै वक्ष्यमाणभावोपक्रमगतम्, आनुपूर्वीविषयगतं च संक्षेपमाह—

गुरुभावोचक्ष्मणं का परिव्याडी कइत्थमज्झयणं । भावम्मि कम्मि वट्टइ किमिदं दब्बं गुणो कम्मं ? ११७
जीवगुणो ऽजीवगुणो किं नाणं दंसणं चरितं वा । पच्चक्खं अणुमाणं ओवम्ममहागमो वावि ? ॥११८॥

लोह्य लोत्तरिओ किं सुयमत्थो ऽहवोभयं होक्षा । अप्पयओ ऽणंतरओ परंपरं वागमो कस्स ? ९१९
किं दिट्ठिवाइयं कालियं व किं वा सुयत्थपरिमाणं । ससमय-परसमयोभयसिद्धताणं व को वच्चो ? ९२०
को व समएग्गदेसो ससुदायत्थाहिगार इह नियओ । अञ्जयणोवक्रमणं कायव्वमिहेवमईहि ॥ ९२१ ॥

(लोकिओ लोकोत्तरिओ किं भुतमयोऽथोभयं भवेत् । आत्महोऽन्तरतः परम्परातो वागमः कस्य ? ॥ ६१६ ॥)

(किं दृष्टिवादिकं कालिकं वा किं वा भूतार्थपरिमाणम् । स्वसमय-परसमयो-भयसिद्धान्तानां वा को वाच्यः ? ॥ ६२० ॥)

(को वा समयेकदेशः ससुदायार्थोपकार इह नियतः । अय्यनोपक्रमणं कर्त्तव्यमिदं वार्तादिभिः ॥ ६२१ ॥)

इह सामाजिकवाच्ययन्तार्यं बुद्धस्तुता विनयेन गुरोर्भोषकर्मो विधेयः केन पुनः प्रकाशेणैव सुप्रसन्नः स्यादिति भावोपक्रमसंक्षेपार्थः । परिपाटी-अनुपूर्व्यं च्यते । सा च त्रिविधा वक्ष्यते, तपथा-पूर्वावस्था, पश्चादनुपूर्वी, अनानुपूर्वी चेति । तत्रेहाध्ययने का परिपाटी प्रयोजनवती ? इति प्रश्ने त्रिविधापरिह सप्रयोजनेति वाच्यम् । तथा, पूर्वावस्थादिना चित्त्यमानमिदमध्ययनं कतियम् ? इति प्रष्टव्यम् । तत्र पूर्वावस्थायां प्रथमं, पश्चादनुपूर्व्या तु प्रथमं, अनानुपूर्व्या पुनः सातिरेकसमस्तकशतविषयत्वादित्यतमिति वक्ष्यते । इत्यानुपूर्वीसंक्षेपार्थः । नाम पुनरौप्यिकादिपदभावाविषयत्वात् पदविषयं वक्ष्यते । तत्र कस्मिन् भावे इदमध्ययनं वर्तते ? इति प्रष्टव्यम् । तत्र च ध्यायोपशमिकं भावे वर्तते इति वक्ष्यते । इति नामसंक्षेपार्थः । प्रमाणविषयसंक्षेपमाह-‘किमिदमित्यादि’ किमिदमध्ययनं इत्यम्, गुणः, कर्म वा ? इति चिन्तायां गुण इति वाच्यम् । गुणत्वेऽपि किं जीवगुणः, कजीगुणः ? इति चिन्तायां जीवगुण इति वक्तव्यम् । जीवगुणत्वेऽपि किं ज्ञानं, दर्शनं, चारित्र्यं वा ? इति चिन्तायां ज्ञानमिति वक्ष्यते । तदपि किं प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, औपम्यम्, आगमो वा ? इति चिन्तायां भागम इति वक्ष्यते । आगमत्वेऽपि किमतौ लौकिकः, लोकोचरो वा ? इति चिन्तायां लोकोत्तर इति वक्ष्यते । लोकोत्तरत्वेऽपि किं दृष्टागमः, अध्यागमः, उभयागमो वा ? तथा, किमात्मागमः, अनन्तरागमः, परम्परागमो वा ? इति चिन्तायां तीर्थेकरागमपर्यंत इदमध्ययनमात्मगतदः, स्रष्टवस्तु गणधराणांमात्मागम इत्यादि वक्ष्यते । अपि च, लोकोत्तरागमत्वेऽपि किमिदमध्ययनं दृष्टिवादिकम्, कालिकं वा ? इति चिन्तायां कालि-कमिति वाच्यम्-कालवेलावर्त्ते काले पठ्यत इत्यर्थः । कालिकत्वेऽपि किमस्य दृष्टार्थपरिमाणम् ? इति वाच्यम् । इति प्रमाणसंक्षेपार्थः । स्व-परो-भयसमयानां मध्ये कोऽत्र वक्तव्यः ? इति प्रश्ने स्वसमयोऽत्र वक्तव्यः । इति वक्तव्यासंक्षेपार्थः । स्वसमयत्वेऽपि कोऽस्य समयैक-देशः समुदायार्थत्वेनाऽपि वक्ष्यते ? इति प्रश्ने, सावधयोगविरतिरिहाऽर्थोपकार इति प्रतिवचनम् । इत्यर्थोपकारसंक्षेपार्थः । समवतारस्त्वा-नुपूर्व्यादिषु विहितं पदेति । एवमादिभिः प्रकारैरस्याध्ययनस्योपक्रमणं निषेधयोग्यताऽऽपदानं कर्त्तव्यम् । इत्युपक्रमसंक्षेपार्थः इति सप्तदश-गाथायाः ॥ ९१९-९२१ ॥ अथ पूर्व यदुक्तम्-‘उपक्रमः पदमेदः’ । तत्र तानेव पदं मेदान् स्वरूपतः ग्राह-

नामाई छत्रभेओ उवक्कमो द्रव्यओ सचित्ताई । तिविहो य पुणो दुविहो परिकम्मे वत्थुनासे य ॥ ६ २ २ ॥

(नामादिः पदमेव उपक्रमो द्रव्यतः सचित्तादिः । त्रिविधप्र पुनर्द्विविधः परिकर्मणि वत्थुनासो य ॥ ६ २ २ ॥)

इह नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-क्षाल-भावोपक्रममेवादुपक्रमः पदमेदः । तत्र नाम-स्थापने सुगमे । द्रव्योपक्रमस्तथागततः नोआगमकथ । आगमगत उपक्रमपदार्थान्तरानुपपत्तुक्तः, नोआगमगतस्तु अक्षरीद्रव्योपक्रमः, मन्व्यक्षरीद्रव्योपक्रमः, तद्व्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमः । तत्राद्यभेद-द्वयं सुगमम् । गद्व्यतिरिक्तद्रव्योपक्रमस्तु सचितादिभेदात् त्रिविधः । तत्र सचिताद्रव्योपक्रमो द्विपद-न्तुणदादीनाम्, अचित्वद्रव्योपक्रमो गुद-न्तुण-इ-तुग्मादीनाम्, मिश्रद्रव्योपक्रमस्तु तेषामेवाऽऽमरणादिपुक्तानां द्विपदादीनाम् । अयं च सचिताद्युपक्रमः प्रत्येकं पुनरपि द्विधा-परिकर्मणि, वत्थुनासो चेति ॥ ६ २ २ ॥ तत्र परिकर्म-विनाशयोः स्वरूपमाह-

परिकम्मं फिरियाए वत्थूणं गुणविसेसपरिणामो । तदभावे य विणासो द्रव्याईणं जहाजोणं (प्र०...भा०) ॥ ६ २ ३

(परिकर्मं फिरिया वत्थूणं गुणविशेषपरिणामः । तदभावे च विनासो द्रव्यादीनां वयायोगम् ॥ ६ २ ३ ॥)

इह परिकर्मोच्यते । सिम् १, इत्याह-द्वियया क्रियाविशेषेण यो वत्थूनां गुणविशेषपरिणामो गुणविशेषाधानमित्यर्थः । तद्यथा-पुत्रादीनां पून-रगायनापयोगक्रियया स्नेह(प्र०... स्नेहन)प्रदेनादिक्रियया च वर्ष-बल वयःसम्पादयः, कर्ण-स्वन्ववर्धनादयश्च क्रियन्ते । केचित् शास्त्र-शिव्य गन्धवन्तृत्वादिकृताऽऽपदनमपि प्रसुतोपक्रममाचक्षते; एतच्च विज्ञानविशेषाधानरूपत्वाद् भावोपक्रमो युज्यते; यदि या, आनन्दरूपतत्त्वाविरथया द्रव्योपक्रमेऽप्यविरथः । एवं शुक-सारिकादीनामपि शिवागुणाधाने भावनीयम् । इत्युक्तः परिकर्मणि द्वि-पदानां सचिनद्रव्योपक्रमः ।

अथ वत्थुनाशोपक्रम उच्यते-‘तदभावे विणासो नि’ तदभावे वत्समावापदाने विनाशो विनाशस्योपक्रम इत्यर्थः, तेषामेव पुत्रा-दीनां वत्थुनाशमाविनो विनाशस्य मन्त्रादिभिर्गुणकर्म्येन्द्रानिमिव क्रियमाणत्वादिति । एवं चतुष्पदानामपि इत्स्य-धादीनाम्, अपदानां दादिमा-ऽऽत्र-भविश्यादीनां परिकर्म-विनाशौ भावनीयाविति । एवं सचित्वद्रव्योपक्रमः । अथेतन्नद्रव्यस्य तु मणि-मौक्तिक-वत्सादः चार-पुत्तुदामादिना परिरामोपक्रमः, गन्धानादिना तु नाशोपक्रमः मिश्रद्रव्यस्य पुनस्तत्त्वं द्विपदादेवैवालक्ष्यारादिपुक्तस्य द्विविधोऽप्युपक्रमो भावनीयः । एवं यथा द्रव्यस्पर्शप्रमः, तथा ‘आदि’अव्युत्तु चैव-क्षालयोरपि यथायोगं भावनीयः । अत एवोक्तम्-‘द्व्यार्शेण जहाजोणं(प्र०... मो)नि’ । तत्र चैव-क्षालोपक्रमं ‘नावाण् उवक्कमं’ (पा०-१२५) इत्यादिना स्वत एव वक्ष्यतीति ॥ ६ २ ३ ॥

अथ सचिनद्रव्योपक्रम-परिरथाह-

द्रव्योपक्रमः

॥ ६ ७ ० ॥

विशेषा०

उपक्रमस्य

पदभेदाः

उपक्रमः

परिकर्म-

विनाशो

खेत्तमरूवं निच्चं न तस्स परिकम्माणा न य विणासो ।
आहेयगयवसेण उ करण-विणासोवयारो ॥९२४॥

(क्षेत्रमरूपं नित्यं न तस्य परिकर्म न चि विनासः । आवेयगतयजेन तु करण-विनाशोपचारोऽत्र ॥ ९२४ ॥)

क्षेत्रममूर्तम्, नित्यं च, इति न तस्य परिकर्म-विनाशौ कर्तुं क्षम्येते; तदावेयद्रव्यस्य तु जल-भूमादेस्तौ सुप्रतीतावेव ततस्तद्गत-
योस्तयोश्च क्षेत्रे 'मक्षाः क्रोशन्ति' इत्यादिन्यायादुपचारः कियत इति ॥९२४॥ आवेयद्वारेणापि कर्म क्षेत्रस्य तौ भवतः १, इत्याह—

नावाए उवक्कमणं हल-कुलियाईहिं वा वि खेत्तस्स । संजमभूमिकम्मे पंथतलागाइयाणं च ॥९२५॥

(नावोपक्रमणं हल-कुलिकादिभिर्वापि क्षेत्रस्य । संमार्जभूमिकर्मणि पथितलागादिकर्तां च ॥ ९२५ ॥)

जलाधारस्य क्षेत्रस्य नावुदुपादिमिरुक्रमः कियते, भूम्याधारस्य तु तस्य हल-कुलिकादिभिः परिकर्मोपक्रमः । तत्र हलं प्रतीतम्,
कुलिकं तु इन्ताल्लवचिपककृतकण्ठे उमयपाश्वन्निस्सतकाष्टमपकीलकयोस्तिर्यग्व्यवस्थापितवीक्षणलोहपट्टकं इतितादिच्छेदनार्थं क्षेत्रेषु यद्
वासायै, तस्मादिकृषीश्वलप्रतीतं चेदितव्यम् । एवं संमार्जन-भूमिकर्म-मार्गतडागादीनां च करणेन परिकर्मणि क्षेत्रोपक्रमः । विनाशोपक्रमस्तु
क्षेत्रस्य गजवन्चनादिभिः क्षेत्रेय इति ॥ ९२५ ॥ अथ कालोपक्रममाह—

जं वत्तणाइरूवो कालो दब्बाणा चेव पञ्जाओ । तो तक्करणविणासे कीरइ कालोवयारो ॥९२६॥

(यद् वर्तनादिरूपः फलसो द्रव्याणामेव पर्यायः । ततस्तत्करण-विनाशयोः कियते-फलोपचारोऽत्र ॥ ९२६ ॥)

यद् यस्मात् कारणत्वं 'कालदेचेत्वेकं' इति वचनाद् वर्तनादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः, न पुनरन्यः कथिद् समयावलिकादि-
रूपः, ततस्तत्करण-विनाशयोर्द्रव्यस्य परिकर्म-विनाशयोः सतीरित्यर्थः, अथैव तस्ययसि कालोपक्रमोपचारः कियते । इदमुक्तं भवति—इह
केचिद् वर्तनादिरूपमेव कालमिच्छन्ति, न पुनः समयादिरूपम् ; तत्र तेन तेन द्रव्यशुक्ल-व्युत्पादिरूपेण परमाख्यादिरव्याणां वर्तनं वर्तना,
आदिशब्दात् परिणाम-क्रियादिपरिश्रद्दहः, नव-युराख्यादिमावेन वस्तुनो परिणमनं परिणामः । अतीता-जनागत-वर्तमानलक्षणा तु क्रिया ।
तदेव वर्तना-परिणाम-क्रियादिरूपः कालो द्रव्याणामेव पर्यायः, नान्यः । ततो द्रव्यस्य परिकर्म-विनाशौ वर्तनादिरूपे तस्ययसिऽप्युपचर्यते
इति ॥९२६॥ आह—ननु ये समयादिरूपं कालमिच्छन्ति, तदभिप्रेतस्य समयादिकालस्य कर्म परिकर्म-विनाशौ १, इत्याशङ्क्याह—

छायाए नालियाए च परिकम्मं से जहत्यविण्णाणं । रिक्खाइचारेहिं च तस्स विणासो विवज्जासो ॥९२७॥

(छायया नादिकया च परिकर्मं तस्य यथार्थविज्ञानम् । श्रद्धादिचारेभ्यः सस्य विनाशो विपर्ययोसः ॥ ९२७ ॥)

‘से’ तस्य समया-उज्जलिता-पटिका-सुहृतादिलक्षणस्य कालसंसेदेव परिकर्म । यत्, किम् ? इत्याह-यद् यथार्थविधानं यथावत् परिग्राह्यम् । कथा ? इत्याह-अक्षणादिप्रतिग्रहयोरुपपा छायाया, पटिकारूपया च नादिकथा । विनाशस्तर्हि तस्य कः ? इत्याह-विपर्ययो वैसीत्यभयनम्-अनिष्टफलदायकतया परिणामनमित्यर्थः । कैः, इत्याह-अक्ष-ब्रह्मादिवारैः तथा च वक्तारो भवन्ति-‘अमुकेन नक्षत्रेण, अमुकेन प्रदेन ऐत्यमित्येव न गच्छता विनाशितः फलतः’ इति । उक्तः कालोपक्रमः ॥६२७॥ अथ भावोपक्रममाह—

जं परहिययाकृयावधारणमुवक्रमो स भावस्स ।

तस्सामुभस्स मरुङ्गणि-गणिया उमच्चादओ ऽभिहिया ॥६२८॥

(यत् परहिययाकृयावधारणमुपक्रमो स भावस्य । तस्यायुमरव आद्येन-गणिया-उमचायादयोऽभिहितः ॥ ६२८ ॥)

इदं यदिद्विज्ञाप्रगादिना पादद्वयादृजस्य परकीयभावस्याऽवधारणं परिश्रानं स सामान्येन भावोपक्रमः । स च विद्योपितो द्विधा-मंतात्कारणभूतोऽप्रगताः, मोक्षनिवन्धनभूतस्तु प्रगताः । तथाऽयुमस्य तस्य भावोपक्रमस्य ब्राह्मणी-वेद-ग-अमात्यादयो दृष्टान्ताः प्रतिपादिताः । तथया—

एकस्या ब्राह्मण्यानिताः पुत्रिष्ठाः । मातां च परिगणयनानन्तरं तथा करोमि पर्यंताः सुश्रिता भवन्ति, इति विचिन्त्य माता ज्येष्ठदु-स्त्रिणं प्रत्यवोचत्, यदुत-तस्या यासभयनयमागमे स्वभर्ता कश्चिदपरायमुश्रुज्य मृत्नि पादग्रहणेण हन्त्य्यः । इतश्च यदनुतिष्ठति तद् ममा-ऽऽत्म्येयम् । कुतं च तथा वदीय । मोऽप्यन्तिनेहगरलिनमनाः ‘अयि प्रियतमे ! पीडितस्ते सुकुमालधरणो मयिप्यति’ इत्यभिधानपूर्वकं तस्मादधरणोपमर्दनं गच्छ । अमुं च व्यनिकरं सा मां निवेदितवती । साऽप्युपकालजातावकृमया इषा दुहितरं प्रत्यवादीत्-पुत्रिके ! यद् रोपते त्वं तदीयगृहे कल तस्य, न तयाऽप्रगनस्रो भर्ता मयिप्यतीति । द्वितीयाऽपि तवैव निधिता । तथापि च तवैव स्वभर्ता शिरसि प्रदत्तः, फेज्जमनी नैवत् इत्यययान्तो युज्यते’ इत्यादि किञ्चित् क्षणमेकमृषित्वा प्युपगतः । तस्मिन् व्यतिकरे तथा मातुर्निवेदिते प्रोक्तं माता-तस्ते ! त्वमपि गमेष्ट त्वदगृहे विजृम्भस्व, केवलं तव भर्ता क्षणमेकं मृषित्वा स्थास्यति । एवं तृतीययापि मातुर्निधितया दुहितया गरीरं प्रदत्तः । प्रभर्ता । केवलमेतन्मोऽदृष्टदुतुल्यकोणेन ‘कुसममूलीना त्वम् येनैवं शिष्टजानुनितं विचिन्त्ये’ इत्याद्यभिधाय मातुं बुद्धयित्वा निष्कामिता गच्छन् । तथा च गत्वा मयै मां निवेदितम् । तन्मया विजृम्भजामात्रमथवा तथा तलमपि गत्वा ‘वत्स ! कुलस्थितिरियम-स्माकं यदुत-अयमयमागमे कथा कस्तेत्येव शिवागम्यम्’ इत्यादि किञ्चिदभिधाय कथमप्युपनीवाऽसौ । दुहिता च प्रोक्ता-वत्से ! दुराग-पत्ने न मां नरिन्मति, परमंदरातदयमपगतया समाराधनीयः । इति ब्राह्मणीदृष्टान्तः ।

अथ गणिचारधान् उपरान्तं—पञ्चस्मिन् नगरे पशुः पट्टिविज्ञानयतिना देवदत्ताभियाना रुपादिगुणानां देवया वसितपति । तथा च

शृङ्गजनाभिप्रायपरिज्ञानार्थं स्वस्वव्यापारं कुर्वन्त्यः सर्वा अपि राजपुत्रादिजातयो रतिमः नभिषिपु चित्रकर्मणि लेखिताः । सत्र यः कश्चिद् राजपुत्रादिगच्छति, स यत्र यत्र कृत्वाभ्यासस्तत् तदेव चित्रलिखितं दृष्ट्वाऽप्यर्थे प्रशंसति । ततोऽसौ विजासिनी राजपुत्रादीनामन्यतरत्वेन निश्चित्य ययौचित्येनोपपचति । आनुकूल्येनोपचरति । आनुकूल्येनोपचरति । इति गणिकादृष्टान्तः ।

अथामात्यदण्टान्तोऽभिधीयते—एकस्मिन् नगरे कश्चिद् राजाऽमात्येन सहऽववहानिकायां निर्गतः । तत्र च पथि गच्छता राजतुरङ्गेन कचिद् खिलप्रदेशे प्रसन्नमककारि । तत्र तत्प्रदेशयुधिष्याः स्थित्वेन यच्छिञ्छत्कं त्रिरेणाप्यशुक्लं व्यावर्तमानो राजा तथैव व्यवस्थितमद्राधीत् । चिरावस्थायिजलः शोभतोऽत्र प्रदेशे सहागो भवतीति विचिन्तयधिरमथलोकिवर्तादिति । ततश्चेक्षितकाराकुञ्जलतया विदितवदभिप्रायेणाऽमात्येन राजादेशमन्त्रेणापि खानितं तत्र प्रदेशे महत् सरः । तस्याभ्यां च रोपिताः सर्वतृक्षुप्यफलसमृद्धयो नानाजातीयतरनिवहाः । अन्यदा च तेनैव प्रदेशेन गच्छता भूपालेन दृष्टम्, दृष्टं च—अहो ! मानससरोवरवद् रमणीयं केनैदं खानितं सरः ? । अमात्यो जगद—देव ! भवक्षिरेव । राजा सविस्मयं प्राह, कथं कथं कदा भवैतत्क्षणाय नित्यपितः ? इति । ततः सचिवो यथा-कुचं सर्वमपि कायितवान् । 'अहो ! परचिचोपलवक्तव्यममात्यस्य' इति विचिन्त्य परितुष्टो राजा तस्य धुविचवर्नादिना प्रसादं चकार । तदेव-मादिकः संसारफलोऽपरोऽप्यप्रशस्तभावोपक्रमः स्वयमभ्युषा इति ॥९२८॥ अथ प्रशस्तभावोपक्रममाह—

सीसो गुरुणो भावं जमुवक्रमए सुहं पसत्थमणो ।

सहियत्थं, स पसत्थो इह भावोवक्रमो ऽहिगमो ॥९२९॥

(क्षिप्तो गुरोर्भावं श्रुपक्रमते क्षुभं प्रशस्तमनाः । स्वधिवर्मा, स प्रशस्त इह भावोपक्रमोऽपिच्छः ॥ ९२९ ॥)

इह, यच्छिष्यः स्वहितार्थं धृताध्ययनादिहेतोः प्रशस्तमनाः क्षुभहेतुत्वात् क्षुभं गुरुभावपुष्पकामिति—इक्षितकारादिना जानाति, स मोक्षफलत्वात् प्रशस्तभावोपक्रमः । तेनैव चेहाऽधिकारः, मोक्षार्थत्वादेव सर्वस्याऽस्य प्रशस्तस्येति ॥ ९२९ ॥ अत्र परः प्राह—

को वक्खणावसरे गुरुचिचोवक्रममाहिगारो ऽयं ? । भण्णइ वक्खणाणं गुरुचिचोवक्रमो पढमं ॥९३०॥

(को व्याख्यानवसरे गुरुचिचोपक्रममाधिकारोऽयम् ? । भण्यते व्याख्यानान्नं गुरुचिचोपक्रमः प्रथमम् ॥ ९३० ॥)

नन्वावस्यकस्यानुयोगो व्याख्यानमिह प्रकान्तम्, ततस्तदवसरे प्रस्तुते कोऽप्यप्रस्तुतेन गुरुचिचोपक्रमेणाधिकारः ? । अत्रोत्तरमाह—'कम्माइ' त्यादि मण्यतेऽत्र प्रतिविधानम्, यद् व्याख्यानमिह प्रस्तुतं भवता गीयते, तद् गुरुचिचोपक्रममेव । तत्रैव गुरुचिचोपक्रमः प्रथम-मेव व्याख्यानस्याहं कारणम्, कारणमन्त्रेण च कार्यस्याभावात् तस्मिन् प्रकृते सत्कारणस्याधिकारमिधानं न किञ्चिदप्रस्तुतमिति ॥

॥६३०॥ न कृतं गुरु-लोपकर्मः प्रथमं व्याख्यानाद्भ्यम्, किन्तु यानि कानिचित् सामान्येन शास्त्राद्युपक्रम-मुत्तकौ-प्राशया-ऽऽहार-यत्न-
पात-गदापाद्रीनि व्याख्यानाऽभूति, तानि सर्वानपि गुरुविचारानि यतो वर्तन्ते, तस्माद् यथा गुरुचितं सुप्रसन्नं भवति, तथा कार्यम्,
इति दशोपमाह-

गुरुचिन्तायां वस्त्वाणंगां जेण सव्याहं । तो जेण सुप्पसन्नं होइ तयं तं तहा कज्जं ॥६३१॥

(गुरुचिन्तायापानि व्याख्यानाद्भ्यस्ति येन भवति। ततो येन सुप्रसन्नं भवति तन् तथा कार्यम् ॥ ६३१ ॥)

कार्यम्, नरां गुरुचितं च वदा सुप्रसन्नं भवति, यदेद्विज्ञाप्सरादभिम्यः स्त्रियस्तदुपक्रमतु ह्यनेन प्रवर्तते । अतो न गुरुचितोपक्रम-
मोऽप्यभ्यस्तु इति भावः ॥६३१॥ गुरुचिन्तायादनोपायानेवाह-

लो जेण पगारेणं तुस्सइ करण-विणया-ऽणुवचीहिं ।

आराहाणाए मगगो सो च्चिय अव्याहओ तस्स ॥६३२॥

आगारिणियकुसलं जइ सेयं वायसं वए पुज्जा । तह वि य सिं न विकूडे विरहम्मि य कारणं पुच्छे ॥९३३॥
निवपुच्छिण्ण गुरुणा भणिओ गंगा कओमुही वहइ । संपाइयवं सीसो जह तह सव्वत्थ कायव्वं ९३४

(यो येन द्रव्येण गुरुयि करण-विनया-ऽणुवचीहिं । आराहणाया मार्गः स एवाऽव्याहारकस्य ॥ ६३२ ॥)

(आगारे-विनयस्य वदि अं न वायसं वए पुज्जाः । तथापि य तेषां न विगृह्येद् विरहं य कारणं पुच्छेत् ॥ ६३३ ॥)

(गुरुदेवं गुरुणा भणिजे गङ्गा वृणोमुही वहति । संपादितवान् दिव्यो यथा सर्वत्र कुर्यात् ॥ ६३४ ॥)

निवपुच्छिण्ण गुरुणाः, नरां प्रथमायां 'परिण्यादि' कर्णं गु-दिष्टस्य संपादनम्, विनयोऽभिमुखगमना-ऽऽसनप्रदान-भ्युपास्य-
विगृह्येनादित्याहः, प्रवृत्तिनिश्चिन्तादिना गुरुचितं विनाय तदनुह्येन वृत्तिः, तामिः । द्वितीययायायामाश्रितवृत्तं
अपि स्यात् पापतं पूज्या गुरुवो वदन्तु, तथापि 'मि वि' तेषां सर्वत्र चरितं न विगृह्येद् न प्रतिहन्यात् । विरहे न तद्विषयं
दिशि । नगुरुदेवं गुरुणा भणिजे 'गङ्गा केलं मुखेन वहति ? । ततो यथा सर्वत्र गुरुभक्तिं दिव्यः संपादितवान्, तथा
स्वाजनेन कार्यम्, इति तृतीयायाऽङ्गराजः ।

निवपुच्छिण्ण गुरुणाऽप्यने-अप्यपुच्छे पुरे केलादि गङ्गा गुरुणा सह गोष्ठीप्रवचने श्रोतव्यं-गङ्गाया विनीताः । यणिणा वृत्तम्-
ः । ततो रितादे मणिगाऽप्यपि-गुरुपदीयः सर्वत्र कुर्यात् विनयगुणो राज्ञः परित्याजे, अस्मदीयस्त्वन्निर्भो भवता यः प्रतिभाति य

एव साधुः परीक्ष्यते । ततोऽन्युपेतं राक्षा । समादिष्टध्यातीवर्षिनीतया प्रसिद्धो राजपुत्रः—‘दुनोयुखी गङ्गा वहति ?’ इति शोधय । तेनोक्तम्—किमिह ओघनीयम् ? चालानामपि प्रतीतयेवेदम्—‘पूर्वामिषुखी गङ्गा प्रवहति’ इति राज्ञा प्रोक्तम्—किमित्यश्रापि वितण्डावहं करोति ?, गत्वा निरीक्षस्व तावत् । ततो इन्द्रययावान् बहिः संवृत्तिं कृत्वा महता कष्टेन ततः प्रदेऽहं निर्गतः । सिंहद्वारे च निर्गच्छन् घट्टः केनापि मित्रेण—अह ! क्व गतव्यम् ? । तेनाग्रयया प्रोक्तम्—अरण्ये रोक्षानां लवणदानार्थम् । ततो मित्रेणोक्तम्—कोऽयं व्यतिक्रतः ? । राजपुत्रेण सर्वमपि राजादिष्टं निवेदितम् । मित्रेणोक्तम्—यदि राक्षो ग्रहः संलग्नः, तत् किं तत्रापि ?, गत्वा निवेदय—‘निरीक्षिता मया गङ्गा, पूर्वा-मिषुखी वहति’ इति । तथैवानुष्ठितं राजपुत्रेण । प्रच्छन्नहेरिक्लिणं च निवेदितं राजस्तञ्चेष्टितम् । ततो विलक्षेण राज्ञा प्रोक्तम्—यव्यम्, साधुरपि परीक्ष्यतां तावत् । ततो यः कथिदद्विनीतो राज्ञा लक्षितस्तद्विषये परीक्षार्थं प्रतिपादितेन गुरुणा मणितः शिव्यः—गत्वा निरीक्षस्व, किंन सुखेन गङ्गा वहति ?’ इति । ततः ‘पूर्वामिषुखी साऽत्र वहति, इति गुरवोऽपि विदत्त्येव, परं कारणेन केनाप्यत्र अद्वितव्यम्’ इति चेत्तसि निश्चित्य प्रोक्तं तेन—‘इच्छाम्यादेशम्’ इति । अभिघाय च निर्गतः । ततो गतम् गङ्गायाम्, निरीक्षिता चासौ स्वयम्, घृष्टा च परेभ्यः, शुक्लकण्ठादिवहनेन चान्य-व्यतिक्राम्यां वस्थाः पूर्वाभिमुखवाहितं निश्चित्य निवेदितमागत्य गुरुभ्यः—इत्यमित्यं च निश्चिता मया ‘पूर्वामिषुखी वहति गङ्गा, त्वच्चं ह गुरवो विदन्ति । प्रच्छन्नहेरिक्लिणं चास्त्यपि संवन्धिनी चेष्टा सर्वापि राक्षे निवेदिता । तदश्रान्युपगतं सहर्षेण राज्ञा गुरुवचनमिति ॥९३२-९३३-९३४॥ तदेवं गुरुमावोपक्रमे युक्तयाऽत्र व्यवस्थापिते सति परः प्राह—

जुगुं गुरुमयगहणं को सेसोवक्त्रमोवओगो ऽत्थ ? । गुरुचित्तपसायत्थं ते वि जहाजोगमाओज्जा ९३५

(युक्तं गुरुमयगहणं कः श्रेणोपक्रमोपयोगोऽत्र ? । गुरुचित्तपसायत्थं तेऽपि यथायोगमाज्योः ॥ ९३५ ॥)

ननुक्तन्यायेन युक्तं तर्हि गुरुमयगहणं—गुरुमावोपक्रमणम्, श्रेण्यां तु नाम-स्थापना-द्रव्याणुपक्रमणां क ह्योपयोगः, येन तेऽप्युप-न्यस्ताः ? । अत्रोत्तरमाह—ननु गुरुचित्तपसादनार्थं तेऽपि श्रेणोपक्रमा यथायोगं यथाप्रस्तावमापोज्याः सप्रयोजनत्वेनाऽप्युक्ता इति ॥९३५॥

तदेवं द्रव्याणुपक्रमणां गुरुचित्तपसादनोपयोगित्वमाह—

परिकम्म-नासणाओ देसे काले य जा जहाजोगा । ताओ दव्वाईणं कज्जाहाराहकज्जेसु ॥९३६॥
उवहियजोगदव्वो देसे काले परेण विणएणं । चित्तणू अणुकूलो सीसो सम्मं सुयं लहइ ॥९३७॥

(परिकर्म-नाशना देसे काले च या यथा योग्याः । ता द्रव्यादीनां फार्यां आहारादिकार्येषु ॥ ९३६ ॥)

(उपहितयोगोपद्रव्यो देसे काले परेण विनयेन । चित्तस्रोऽनुकूलः शिव्यः सम्यक् श्रुतं लभते ॥ ९३७ ॥)

याः काश्चिद् देसे मरुण्डालादौ, कासे श्रीमादौ, ‘यथा’ येन केनचित् प्रवक्ष्येण योग्या उचिताः परिकर्म-नाशनाः परिकर्म-विनाशना

भवन्ति, ता द्रव्य-वेद्य-कालानां गुरोराहारादिस्वर्गेषु शिष्येण तद्विचित्रसादनार्थं धर्तव्याः । तत्र द्रव्यस्य दधि-वीर-नीरादेरु-ड-कुण्डमुशीर-मुस्तादिष्वेव परिकर्म भावनीयम् । क्षेत्रस्योपाश्रयादेरुत्पलेपनादिना । फालस्य मूहतादिः शिख्यदीर्घादी घटिकादिनेति । विनाशोऽपि द्रव्यादीनां द्रव्यान्तरसंयोगादिना भावनीय इति । तत्र इत्थं गुरुत्वं प्रसादयन् शिष्यः किमान्नोति ? इत्याह-‘उवाहिपत्यादि’ उपहितानि गुरोराहाराण्यं दौष्टिहानि कृतपरिक्रमाणि योग्याऽशन-मान-वस्त्र-पात्रौ-पवादीनि द्रव्याणि येन, असादुपहितयोग्यद्रव्यः शिष्यः । श्रेयं गुणम् ॥ ६३६-६३७ ॥ समाधानान्तरमाह—

अहवोवक्त्रमसामणओ मया पगयनिस्वओगा वि । अणत्थ सोवओगा एवं चिय सव्वनिक्खेवा ६३८

(अणतोपक्रमसामान्यतो मयाः प्रकृतानिरूपयोगा अपि । अन्यत्र सोपयोगा एवमेव सर्वत्रिचेषः ॥ ६३८ ॥)

यदि वा, प्रकृते प्रस्तुते निरूपयोगाः प्रकृतानिरूपयोगाः एवभूता अपि सन्तो नाम-स्थापना-द्रव्यायुपक्रमा उपक्रमसामान्यतोऽत्र मता उपन्यस्ताः । कृतः ? इत्याह-अन्यत्र स्थानान्तरे सोपयोगा इति कृत्वा, न केवलमत्रैवाऽसौ न्यायः, किन्त्वत्र शब्दे, अन्येषु वा शब्देषु ये केचन बहुवचनानां नामादिनिषेधास्तेषां सर्वेषामप्यपरसमाधानमात्रे इदमेव समाधानं वाच्यमिति । तदेवं नामादिभेदैर्दक्षितमुपक्रमस्य पटु-निवचनम् ॥ ६३८ ॥ यदिवा, अन्यत्रैवाऽयमुपक्रमः पटुविद्य इति दिदर्शयिषुः प्रस्तावनामाह—

गुरुभावोवक्त्रमणं कयमङ्गयणस्स छव्विह मियाणि । तत्थणुपुव्वाइसुं इदमङ्गयणं समोयारे ॥ ६३९ ॥

(गुरुभावोपक्रमणं कृतमप्ययनस्य पटुविद्यमिषानीम् । तत्रानुपूर्व्यादिषु इदमप्ययनं समवतारयेत् ॥ ६३९ ॥)

तदेवं नामादिभेदैः पटुविद्ये उपक्रमे विचार्यमाणे कृतं गुरुभावोपक्रमणम् । तत्स्थले च दक्षितमेवेलं प्रकारेणोपक्रमस्य पटुविचत्वम् । इदानीं प्रकारान्तरेण प्रस्तुतस्य सामाधिक्ययनस्य पटुविचक्रमणस्य मुख्यते-आनुपूर्वी-नाम-प्रमाण-वक्तव्यता-अर्थविकार-समवतारमेताव पटु-विद्य उपक्रमोऽभिधीयत इत्यर्थः । अत्र एवाह-आनुपूर्व्यादिषु पटुव्युपक्रमद्वारभेदेषु पटु समवतारद्वारभेदे विचार्यमाण इदं सामाधिक्ययनं समवतारयेत् । तत्रानुपूर्व्यादिभेदेन पटुविद्य उपक्रमोऽभिहितो भवति । इत्यष्टादशगाथायाः ॥ ६३९ ॥

तत्रानुपूर्वीवचने प्रथमोपक्रमभेदेऽस्य सामाधिक्ययनस्यावतारं चिन्तयितुमाह—

अणुपुल्लिसमोयारो कज्जो सोमाइयस्स संभवओ । नियमावतारणं पुण कित्तण-गणणाणुपुब्बीसु ९४०

(आनुपूर्वीसमवतारः धार्यः सामाधिक्ययनं संभवतः । नियमावतारणं पुनरुत्कीर्तनगणनानुपूर्व्योः ॥ ९४० ॥)

आनुपूर्व्यां तावदस्य सामाधिक्ययनस्य समवतारः संभवतो यत्र यत्रानुपूर्वीभेदे समवतारः संभवति, तत्र तत्रासौ धर्तव्यः ।

इति वचनादानपूर्वी दशमेदा, तत्तु क्रस्मिन् मेदे नियमात् सामायिकस्य समवतारः १, इत्याह-‘नियमेत्यादि’ नियमेन निश्चयेन पुनः समवतारोऽस्य सामायिकाध्ययनस्योत्कीर्तनानुपूर्व्याम्, गणनानुपूर्व्यां च द्रव्यः । नतोत्कीर्तनं संशब्दनं ‘सामायिकं’, चतुर्विंशति-संशब्दः । इत्यादिनामोत्कीर्तनमात्रमित्यर्थः । तत्र ‘सामायिकम्’ इत्येवमिदमध्ययनमुत्कीर्त्यते, इत्युत्कीर्तनानुपूर्व्याभितत्तु समवतरति । गणनं तु-एकं, द्वे, त्रीणि, इत्यादिपरितंस्थानम् । तत्र त्रयम-श्यादिकषया संख्यायामिदमध्ययनमवतरति, अतो गणनानुपूर्व्यामित्यस्य समवतार इति ॥ ९४० ॥ यथैवम्, गणनानुपूर्व्यां कतिपयिदमध्ययनम् १, इत्याह—

पुव्व्याणुपुव्विओ तं पढमं, पच्छाणुपुव्विओ छट्ठं ।

जायइ गणिज्जमाणं अनियमियमाणपुव्वीए ॥९४१॥

(पूर्वानुपूर्वीकस्तत्तु प्रथमं, पश्चानुपूर्वीकः षष्ठम् । जायते गणयमानमनियमितगणनानुपूर्व्याम् ॥ ९४१ ॥)

इहानुपूर्वी त्रिविधा-पूर्वानुपूर्वी, पश्चानुपूर्वी, अनानुपूर्वी चेति । तत्र पूर्वानुपूर्व्यां तत् सामायिकाध्ययनं प्रथमं भवति, पश्चानुपूर्व्यां तु षष्ठम्, अनानुपूर्व्यां तु गण्यमानमनियमितं जायते-कच्चिद् भङ्गके प्रथमम् ; कच्चिद् द्वितीयम्, कच्चिद् तृतीयम्...; इत्यसीयां पञ्चासामाव-यकाध्ययनानामष्टादशोचाराणि सप्त श्रवणानानुपूर्वीभङ्गकानां भवन्तीति ॥ ९४१ ॥

एतेषां च भङ्गकानां सामान्येन सर्वतंस्थानयने करणगाथायाह—

एगादेगुत्तरया छगच्छगया परोप्परब्भथा । पुरिमंतिमटुगहीणा परिमाणमाणपुव्वीणं ॥९४२॥

(पक्षणा एकोपरकाः पडगच्छगताः परस्परव्यस्ताः । प्रथमा-ऽनितिमट्टदीना परिसायमनानुपूर्व्याणाम् ॥ ९४२ ॥)

एकाद्या एकोपरका अङ्का व्यवस्थाप्यन्ते । एतेक उत्तरो वयमानो यणु ते एकोपरकाः । ते वैह पडध्ययनमस्तावात् पड्गच्छगताः समवसेयाः । तत्र पण्णां गच्छः सङ्खदायः पडगच्छः, तं गतास्तत्तितिवदाः । ते च परस्परव्यस्ताः परस्परगणिताः प्रथमान्त्यमङ्गकद्वयरहिताः सर्वतंस्थायरूपमनानुपूर्वीणां परिमाणं भवति । तथाहि-एकाद्या एकोपरकाः पडध्ययनविषयाः पडङ्का व्यवस्थाप्यन्ते, तद्यथा-१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । एते च परस्परं गुण्यन्ते । तद्यथा-एकमेव द्विको गुणितो जातौ द्वैवेव, द्वाभ्यां त्रिको गुणितो जाताः पट्, पट्मिस्वत्तारो गुणिताः संजाताश्चतुर्विंशतिः, तथा च पञ्चाम्यस्ता जातं विंशं शतम् । तेन च पट्ताद्विताः (४०...पडगुणिताः) संपन्नानि विंशतिसप्तमङ्ग-कश्चवन्ति । इह च प्रथममङ्गः पूर्वानुपूर्वीरूपः, चरममङ्गस्तु पश्चानुपूर्वीरूपः ; अतस्तद्वयनेऽष्टादशोचाराणि सप्त शतानि सामान्येन

सर्वतत्प्यारूपमनानुपूर्वीमङ्गपरिमाणं भवति । एवं सप्तादीनामप्यनन्तपर्यन्तानां पदानामयमेव सामान्येन सर्वमङ्गकसंख्यानपनोपाय इति ॥ ६४२ ॥ अथ विशेषतोऽनानुपूर्वीमङ्गकनामानयनोपायभूतं करणगाथाहा—

पुन्वाणुपुज्यहेद्वा समयाभेरेण कुण जहाजेट्ठं । उवरिमतुल्लं पुरओ नसेज्ज पुव्वकम्भो सेसे ॥६४३॥

(पूर्वानुपूर्वपरस्तात् समयाभेदेन कुल यथात्येष्टम् । उवरिमतुल्लं पुरतो म्यत्येन पूर्वकम्भः शोणम् ॥ ६४३ ॥)

इह विवक्षितपदानां क्रमेण स्थापना पूर्वानुपूर्वीन्युच्यते, तस्या 'हेट्ठ' चि' अपस्ताद् द्वितीयादिमङ्गकान् विज्ञासुः 'कुण चि' स्थापय 'एकस्मिन्पदानि' इति शेषः । कस्म, इत्याह—ज्येष्ठस्यानतिक्रमेण यथाज्येष्ठं यो यस्यादौ स तस्य ज्येष्ठो यथा—द्विकस्यैकतो ज्येष्ठः, त्रिकस्य त्वयमनुज्येष्ठः, चतुष्कादीनां त्वेयोऽपि ज्येष्ठानुज्येष्ठः; एवं त्रिकस्य द्विको ज्येष्ठः, स एव चतुस्त्यानुज्येष्ठः, पञ्चकादीनां तु स एव ज्येष्ठानुज्येष्ठ इत्यादि । एवं च सत्पुपरितनाङ्कस्यावस्ताज्येष्ठो निश्चिच्यते, तत्रालम्ब्यमानेऽनुज्येष्ठः, तदाप्यलम्ब्यमाने ज्येष्ठानुज्येष्ठः, इति यथाज्येष्ठं निक्षेपं कुरु । किमनियमेन १, न, इत्याह—समयाभेदेनेति, समयः संकेतः प्रस्तुतमङ्गकचनव्यवस्था, तस्या अमेदोऽनतिक्रमस्तेन समयाभेदेन (ग्रं० स्तो०—१००००) निक्षेपं कुरु । समयस्य च भेदस्तदा भवति, यदा वस्मिन्नेव मङ्गके निक्षिप्ताङ्कसदृशोऽपरोऽङ्कः पतति । तत एवंभूतं समयभेदं वर्जयन्नेव ज्येष्ठाण्यङ्कनिक्षेपं विदध्यात्, उक्तं च—

“वर्जयिषि उ नित्तेचे गुणवि सो चेव होइ कायलो । सो होइ सम्ममेवो वज्जेयलो पयणेण ॥ १ ॥”

(वर्जयितुं निश्चिते पुनरपि स एव भवति कर्तव्यः । स भवति समयभेदो वर्जितव्यः प्रत्येन ॥ १ ॥)

निक्षिप्तस्य णाङ्कस्य यथासंभवं 'पुरओ चि' अग्रत उपरितनाङ्के स्तुल्यं सदृशं यथा भवति, एवं न्यस्येत्—उपरितनाङ्कसदृशानेवाङ्कान् पुरतः स्थापयेदित्यर्थः । “पुव्वकम्भो सेसे” चि निक्षिप्ताङ्कस्य यथासंभवं प्रकृतः ‘श्रेय’ उदरतिशेषाङ्कानामवस्तात् तानेवोदरतिशेषानङ्कान् पूर्वक्रमेण स्थापयेदित्यर्थः । यः संख्या लघुरेकत्रादिः स ग्रथं स्थाप्यते, यस्तु तथा महान् स पश्चात् स्थाप्यत इति पूर्वक्रमः, पूर्वानुपूर्वीलक्षणे प्रथममङ्गके इत्यमेव दृष्टत्वादिति भावः ॥ इति गाथाश्रवार्थः ॥

भावाथस्तु दिग्मात्रदर्शनार्थं सुखाधिगमाय च दर्शनेऽज्ञान-चारित्रादीनि ग्रीणि पदान्याश्रित्य तावद् दृश्यते—तस्य चैक-द्वि-त्रिलक्षणस्य पदव्यस्य परस्परगत्याते सामान्येन सर्वेऽपि पदं मङ्गा भवन्ति । विशेषतस्तु न पूर्वमानीयन्ते—पूर्वानुपूर्वीलक्षणस्तावत् प्रथमो मङ्गः, तद्यथा—१ । २ । ३ । अस्यास्य पूर्वानुपूर्व्या अवस्ताद् मङ्गत्रचने क्रियमाणे एकस्य तावज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु विधेते एककः, स तदवस्ताद्

१. यदुयोगाद्वारटीक्षयां पाठः—पुव्वकम्भो सेसे” चि स्थापितशेषानङ्कान् निक्षिप्ताङ्कस्य यथासंभवं प्रकृतः पूर्वक्रमेण स्थापयेदित्यर्थः ।

इत्येव तत्पर्यमित्यर्थ इति ॥९४४॥ एतद्य नाम एकनाम-दिनाम-यथावदशनामभेदाद् दृश्यभेदम्, समस्तामिलाप्यवस्तुविपयत्वाद् बहुभेदं चाऽनुयोगद्वारेणूक्तम् । तत्र पठनादि क्षयोपशमिके भावे सामायिकस्याऽध्ययनस्यावतार इति दृश्यभ्राह्-
 छत्रिवहनान्मे भावे खओवसमिए सुयं समोयरइ । जंमुयनाणावरणम्वओवसमजं तयं सव्वं ॥९४५॥

(पठपिपनादि भावे क्षयोपशमिके भूतं समवतरति । यत् श्रुतज्ञानावरणद्वयोपशमजं तत् सव्वं ॥ ९४५ ॥)

अनुयोगद्वाराध्ययने पठनाभ्यायैद्विफादयः पठ् भावाः पठयन्ते । तत्र च क्षयोपशमिके भावे सर्वमप्याचारादि भूतं समवतरति, यद् यस्मात् सर्वमपि तत् भूतं श्रुतज्ञानावरणकर्मवयोपशमादेव जायते, नान्यतः, तस्मात् क्षायोपशमिक एव भावे समवतरति । अत इदं सामा-
 यिकमध्ययनमपि भूतविशेषरूपत्वात् क्षायोपशमिक एव भावे समवतरति, नान्यत्रेत्यर्थानुक्तं भवति । इत्युक्तं संक्षेपतो नाम ॥९४५॥

सांप्रतं प्रमाणमभिधितुराह-

द्रव्याहचउब्भेयं पमीयर जेण तंपमाणंति । इदमज्झयणं भावो ति भावमाणे समोयरइ ॥९४६॥

(द्रव्यावियुतुर्भेदं प्रतीयते येन वत् प्रमाणमिति । इदमध्ययनं भाव इति भावमाने समवतरति ॥ ९४६ ॥)

द्रव्य-क्षेत्र-शाल-भावभेदावधुर्विचं प्रमेयम्, प्रमेयचतुर्विध्याच्च प्रमाणमपि चतुर्विधम्—द्रव्यप्रमाणम्, क्षेत्रप्रमाणम्, कालप्रमाणम्, मासप्रमाणं चेति, द्रव्यादिकं चतुर्विधं प्रमेयं प्रतीयतेऽनेनेति कुर्यात् । तत्रेदं सामायिकाध्ययनं श्रुतज्ञानविशेषत्वेन नीविपर्यायत्वाहोविमवत्त्वाद् भावप्रमाणे समवतरति । आह—ननु भावप्रमाणमपि त्रिविधम्—गुणप्रमाणम्, तन्मप्रमाणम्, संख्याप्रमाणं चेति; तत्र सामायिकं क सम-
 वतरति ? इति । उच्यते—जीवानन्त्यत्वेन जीवगुणप्रमाणे । ननु जीवगुणोऽपि त्रिविधः—ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यभेदात्; तत्र क सामायिकस्याऽ-
 वतारः ? । उच्यते—बौधाल्यप्रस्ताद् ज्ञानगणे । ननु ज्ञानमपि त्रयत्या-ऽनुमानो-यमाना-ऽऽगमभेदावधुर्विचम्, तत्र केदमवतरति ? इति ।
 उच्यते—आगमे । ननु सोऽपि लौकिक-लौकोनरमदाद् द्विविधः । लोकोत्तरोऽपि धृवा-र्थो-मयरूपत्वात् त्रिविच एव, तत् केदमवतरति ?
 इति । उच्यते एतान्-अर्थो-मयरभेदात् त्रिविधेऽपि लोकोत्तर आगमे समवतरति, तत्त्वभावात् तत्त्वस्वरूपत्वादिति ॥९४६॥ एतदेवाह—

जीवाणणत्तणओ जीवगुणे वोहभावओ नाणे । लोउत्तरसुत्तथोभयागमे तस्सभावाओ ॥९४७॥

(जीवानन्त्यवतो जीवगुणे बोधभावको ज्ञाने । लोकोत्तरसुत्तथोभयागमे तत्त्वभावात् ॥ ९४७ ॥)

ज्यास्यतापेव ॥ ९४७ ॥ आह—ननात्तामागमा-ऽनन्तरागम-परम्यरागमभेदोऽपि लोकोत्तरागममद्विविधः, तत् केदमवतरति ?
 इत्याशङ्क्याह—

सुयज्ञो गणहारीणं तस्मिन्साणं तद्वा ऽवसेसाणं । एवं अत्ता-णंतर-परंपरागमपमाणस्मि ॥९४८॥

(भुक्तो गणधारिणो तच्छिष्यायां यथावशेषाणाम् । एवमात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमप्रमाणे ॥९४८॥)

अथेण उ तित्यंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं । (अर्थेन तु तीर्थंकर-गणधर-शेषाणामेवमेवेदम् ।)

यथा जीवणुणादिष्वसावतारः, एवमात्मा-ऽनन्तर-परम्परागमप्रमाणेऽप्यवतारो भन्तव्यः । कथम् ? इत्याह—युक्तो गणधरा-णाभिदमात्मागमः, तैरेव तत्त्वधस्य निर्वर्तितत्वात्, आत्मन एव सकाशादागमनमस्येति कृत्वा । तच्छिष्याणां तु बन्धुस्वाम्यादीनां सामा-यिकधर्ममनन्तरागमः, अनन्तरादेव गणधरादागमनमागमोऽस्येति हेतोः । तथाऽवशेषाणां प्रभव-शून्यमवादीनामेतत् सूत्रं परम्परागमः सति-परम्पराऽऽगमनमागमोऽस्येति युक्तेः । तदेवं सूत्रतो यथासंख्येन गणधरादीनामागमादित्योजना कृता ॥९४८॥ अर्थेनाप्येवमेवेदं सामायिकं यथासंख्येन तीर्थंकर-गणधर-शेषबन्धुप्रभृतीनामात्मागम-ऽनन्तरागम-परम्परागमत्वेन वक्तव्यमिति ॥

ननु नयप्रमाणे समवतारोऽस्य भवति, नवा ? इत्याशङ्क्य गायोचरार्चमाह—

मूढनयं ति न संप्रहन्यप्यमाणे ऽवयारो से ॥९४९॥ (मूढनयमिति न संप्रति नयप्रमाणेऽवतारस्तस्य ॥९४९॥)

“मूढनयं तु सुयं फालिगं, न नया समोपति इह” इतिवचनाद् मूढनयं चिरन्तनसुनिभिः शिष्यव्यामोहमयाद् निषिद्धनयविचारं संप्रति श्रुतम्, अतो नयप्रमाणे नाऽस्याऽवतार इति ॥९४९॥ आह—ननु किमतः कालादवर्षिकं कालिकश्रुतेन नयविचारो निषिद्धः ? इत्याह—आसी पुरा सो नियजोअणुओगाणमपुहुत्तमावम्मि । संपइ नत्थि पुहुत्ते होस व पुरिसं समासज्ज ९५०

(आसीत् पुरा स नियजोऽनुयोगानमपूयग्मावे । संप्रति नास्ति मूढस्त्वे भवेद् वा पुरूपं समासाण ॥९५०॥)

पुरा पूर्वं चरणकरस्थ-धर्मकथन-गणित-द्रव्यलुयोगलक्षणानां चतुर्णामनुयोगानामपूयग्मावे श्रुतिवृत्तं चतुर्णामप्यवतारं स नयावतारो नियतो निश्चित आसीत् । तांप्रतं पुनननुगानां पृथक्त्वे

“कालिमसुयं व इतिगणसियाहं क्कया य सूरफन्नी । सज्जो य विट्ठियाओ चउत्थओ होइ क्कणुओतो ॥ १ ॥”

इति वचनात् पार्थक्येन व्यवस्थापने सति नास्त्यसौ नयावतारः । किं सर्वथा ? न, इत्याह—भवेद् वा ब्राह्मपुत्र्यविशेषं समासाध कोऽपि कियानपीति । इदमुक्तं भवति—श्रीमदपर्यारक्षितसूरीन् यावदेकैकस्मिन् सूत्रेऽनुयोगचतुष्टयव्याख्यानम्, नयविचारश्च विस्तरेणाऽऽसीत् । ततश्च तैरेव श्रीमदपर्यारक्षितसूरीभिर्विचारबाहुल्याद् युक्ततः शिष्यान्वलीक्य वत्सरोऽप्यनुयोगा मेदेन व्यवस्थापिताः, तद्यथा—कालिक-

१. मूढनयिकं तु सुयं कालिकं, न नयाः समवतर्त्तीह ।

२. कालिकसूत्रं चपिमाणिपति सुतीया च सूरफन्निः । सर्वेस्य दट्टियादकतुयंको भवस्यनुयोगः ॥ १ ॥

धृते चरणक्षरणानुयोग एव व्याख्येयः, उत्तराख्ययनादिषु धर्मकथानुयोगः, सूर्यप्रक्षप्सादिषु गणितानुयोगः, दृष्टिवादे द्रव्यानुयोगः । नयविचरसाऽर्वाक् प्राप्ते निषिद्धः । इति न सामायिकस्य प्राप्ते नयेववतार इति ॥६५०॥ संख्याप्रमाणे तर्हवतरतीदं नवा १, इत्याह—

संख्यामाणे कालियसुयपरिमाणे परित्तपरिमाणं सुयओ तदत्यओ पुण भणियं तमणंतपज्जायं ॥६५१॥

(संख्यामाने फालिकश्रुतपरिमाणे परित्तपरिमाणम् । ध्रुवतस्तदर्थतः पुनर्भणितं सप्तन्तपर्यायम् ॥ ६५१ ॥)

तस्या नाम-स्थापना-द्रव्य-वेष्ट-शाली-यम्य-परिमाण-मावमेदाऽनुयोगद्वारेवष्टथा प्रोक्ता । तत्र संख्यामाने संख्याप्रमाणे विचार्यमाणे फालिकश्रुतपरिमाणे एतद्वतरति । तत्र कालिकश्रुतपरिमाणं द्विविधम्—द्वृततः, अर्थतश्च । तत्र द्वृततस्तु सामायिकाध्ययनं परीचं संख्यातास्त-
रादिनियतपरिमाणम् । तस्य सामायिकस्यार्थस्तदर्थस्ततः पुनरनन्तपर्यायत्वादनन्तपरिमाणं मणितमिति । तदेवं प्रमाणमप्युक्तं संक्षेपतः ॥६५१॥

अथ पक्त्यतामभिधित्सुराह—

समओ जो सिद्धंतो सो स-परो-भयगओ तिविहभेओ ।

तत्थ इमं अज्झयणं ससमयवत्तव्वयानिययं ॥६५२॥

(समयो यः सिद्धान्तः स स्व-परो-भयगतस्त्रिविधभेदः । तत्रैकमध्ययनं स्वसमयवत्तव्वयानियतम् ॥ ६५२ ॥)

यः सिद्धान्तः स तावत् समय उच्यते । स च त्रिविधः—स्वसमय-परसमयो-भयसमयमेदात् । अत एव वक्तव्यताऽनुयोगद्वारेषु त्रिविधा प्रोक्ता—स्वसमयवक्तव्यता, परसमयवक्तव्यता, स्व-परो-भयवक्तव्यता चेति । तत्रैवं सामायिकाध्ययनं स्वसमयवक्तव्यतानियतं, स्वसमयस्यैवैह प्रतिपादयमानत्तादिति ॥६५२॥ न केवलमिदमध्ययनम्, किन्तु सर्वोपप्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येव । इतः १, इत्याह—

परसमओ उभयं वा सम्महिट्टिस्स ससमओ जेण । तो सव्वज्झयणाइं ससमयवत्तव्वनिययाइं ॥६५३॥

(परसमय उभयं ण सम्यगदृष्टेः ससमयो जेण । ततः सर्वोपप्ययनानि स्वसमयवक्तव्यनिययानि ॥ ६५३ ॥)

यतः परसमयः, उभयसमयो वा सम्यगदृष्टेः स्वसमय एव, यथान्नद्विषयविभागेन व्यक्तस्थापनात् । ततो यद्यपि केसुचिदध्ययनेषु परो-
भय-समयवक्तव्यतासि श्रूयते, तथापि तानि सर्वोपप्ययि स्वसमयवक्तव्यतानियतान्येव, सम्यगदृष्टिप्रसिद्धात् एतच्च पूर्वमनेकस्यो भावितमेवेति
॥६५३॥ किञ्च—

मिच्छत्तमयसमूहं सम्मत्तं जं च तदुवगारम्मि । वट्टइ परसिद्धंतो तो तस्स तओ समिद्धंतो ॥६५४॥

(मिच्छात्यसमूहः सम्यक्सर्वं यच्च तदुपकारं । यतोऽपि परसिद्धान्तवस्तुतावत्यं सक्तः स्वसिद्धान्तः ॥ ६५४ ॥)

तौषथः किमुन्यते ? इत्याह—

आहो जं सामणं सुयाभिहाणं चउव्विहं तं च। अज्झयणं अज्झीणं आओ ज्झवणा य पत्तेयं ॥६५८॥
नामाहचउब्भेयं वण्णेऊणं सुयाणुसारेणं । सामाहयमाउज्जं चउसुं पि कमेण भावेसु ॥६५९॥

(ओयो यत् सामान्यं श्रुताभिधानं चतुर्विधं तच्च । अभ्ययनमशीणसायः क्षपणा च प्रत्येकम् ॥ ६५८ ॥)

(नामादिचतुर्भेदं वर्णयित्वा श्रुतासारेण । सामायिकमावोर्गं चतुर्विधं क्रमेण भावेसु ॥ ६५९ ॥)

इह यत् श्रुतस्य विनवचनरूपस्य सामान्यमङ्गा-ऽध्ययनो-देशश्चद्विक्रं नाम तदोच इत्युच्यते, सामान्यं शास्त्रनामेत्यर्थः । तत्रेह सामायिकस्य प्रस्तुतत्वात् तद्विषयं सामान्यनाम ग्राह-अध्ययनम्, अशीणम्, आयः, क्षपणा चेति । इदं च सामायिकादिशास्त्रविशेषस्य सामान्यमध्ययनादिक्रममिधानमनुयोगाद्वारलक्षणाश्रुतासारेण प्रत्येकं नामादि चतुर्विधमुपपद्यते; तद्यथा—नामाध्ययनम्, स्थापनाध्ययनम्, द्रव्याध्ययनम्, भावाध्ययनम् ; तथा, नामाक्षीणं, स्थापनाक्षीणम्, द्रव्याक्षीणम्, भावाक्षीणम् । एवमाय-क्षपणयोरप्युक्त्वा क्रमेण चतुर्विधं भावेसु भावाध्ययने, भावाक्षीणि, भावाऽऽये, भावक्षपणायां चेत्यर्थः । किम् ? इत्याह—सामायिकमायोज्यम्—सामायिकमेव भावाध्ययनादि-वाच्यत्वेनात्र बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ९५८ - ९५९ ॥

अथाध्ययनादीनां चतुर्णामपि क्रमेण निरुक्तमाह—

जेण सुहज्झप्पजणं अज्झप्पाणयणमहियमयणं वा।

बोहस्स संजमस्स व मोक्खस्स व जं तमज्झायणं ॥९६०॥

(येन शुभाभ्यस्तज्जनक्रमश्चाभ्यासयनमधिक्रमयते वा । बोधस्य संयमस्य वा मोक्षस्य वा यत् तदध्ययनम् ॥ ६६० ॥)

इह नैरुक्तेन विधिना प्राकृतस्त्वाभाव्याश्च, शुभं 'अज्झयणं चित्तं जणेषु चिं प्यगारलोवाओ अज्झयणं, अहवा, अज्झप्पाणयणं प्यगार-आकार-णकारलोवाओ अज्झयणं ति' । अथवा, बोधस्य, संयमस्य, मोक्षस्य वाऽधिक्रमयनं तद्वैतुत्वात् प्रापकं यत् तदध्ययनमिति ॥९६०॥

अज्झीणं दिज्जंतं अब्बोच्छित्तिनयओ अलोओ(प्र०...उ,य)व्व।

आओ नाणाईणं झवणा पावाण खवणं ति ॥९६१॥

(अक्षीणं दीप्मानमव्ययविश्वमितिनयोऽलोक इव । आयो शानादीनां क्षपणा पापानां क्षपणमिति ॥ ६६१ ॥)

१. आभ्यासं पित्तं अनयतीति प्यकार लोपादध्ययनम्, ध्यायथा, आभ्यासनायनं प्यकार-आकार-णकारलोपादध्ययनमिति ।

अर्थियोऽनवरतं दीयमानमयि कर्तव्य एव न तु क्षीयत इत्यधीणम् । अथवा, अव्यवच्छिन्नचिन्तनमतेन सर्वदैवाव्यवच्छेदम्, अलो-
क्यत्वं अधीणम् । अयो ह्योः प्राप्तिर्निर्दिष्टनामस्मादित्यायः । घृणाऽप्यवो निर्जरा पापकर्मणामस्मादिति क्षणेत्यति । तदेवमभिहितमो-
घनाम, तदभिधाने चोक्त ओषनिष्पन्नो निक्षेपः ॥९६१॥ अथ नामनिष्पन्नं निक्षेपमभिधित्युद्ध्यतस्य विक्षेपनाम, तन्निक्षेपं चाह-

सामाह्यं ति नामं विसेषविहिंयं चउज्विहं तं च। नामाहं निरुत्तीए सुत्तप्फासे व तं वोच्छं ॥९६२॥

(सामाधिक्रान्तिरिति नामं विक्षेपविहितं चतुर्विधं वच । नामादि निरुक्तौ सूत्रस्थो वा तद् वक्ष्ये ॥ ९६२ ॥)

प्रस्तुताध्ययनस्य सामायिकमिति विक्षेपविहितं नाम । तत्र चतुर्विधम् । कथम् ? इत्याह-नामादि-नामसामायिकम्, स्थाननासा-
मायिकम्, इव्यसामायिकम्, भावसामायिकं चेति । एतत्तार्थनिरूपणतो वक्ष्येऽग्रम् । क्व ? इत्याह-निरुक्तौ 'उद्देशे निक्षेपे य निगमो'
(पा०-६७३-६७४) इत्याद्युपपद्यतनियुक्तिगतायाद्वयपर्यन्ते 'भावगारिसत्तासणनिरुक्ती' इति यद् नियुक्तिः (श०...निरुक्तिः) द्वारं तत्रायतो-
ऽभिधानस्य इत्यर्थः । यद्विधा, नियुक्त्यनुगममेदरूपायासेव छत्रस्मृतिरनियुक्तौ वक्ष्यति ॥९६३॥ अत्राख्येपरिहारी ग्राह-

इह जइ कीस निरुत्ते तत्थ व भणियमिह भणए कीस ? ।
निक्खेवमित्तमिहइं तस्स निरुत्तीए वक्खाणं ॥९६३॥

(इह यदि कस्माद् निरुक्तौ तत्र वा भणितमिह भरयते कस्मान् ? । निक्षेपमात्रमिह तस्य निरुक्तौ व्याख्यानम् ॥ ९६३ ॥)

आह-यद्यत्रापिर्दं चतुर्विधं विक्षेपनाम भणनीयत्वेनावसरप्राप्तम्, तर्हि विमुच्यते-निरुत्त्यादौ वक्ष्ये ? । अथ तत्र वक्ष्यते, तत्रैव
किमर्थमुच्यते ? अत्रोत्तरमाह-'निक्खेव' इत्यादि इह नामादिनिक्षेपमाश्रयैव भणनावसरः, स च नामादिचातुर्विध्यमणनादुक्त एव, निरुक्तौ
तु तदर्थो निरूपयिष्यत इत्यदोषः ॥९६३॥ पुनरप्यन्याऽऽख्येय परिहरति-

तो कीस पुणो सुत्ते, सुत्तालावो तओ न तन्नामं । इह उण नामं नत्थं तं वक्खायं निरुत्तीए ॥९६४॥

(ततः कस्माद् पुनः सूत्रे, सूत्रालापः सको न तन्नाम । इह पुनर्नामं न्यस्तं तद् व्याख्यातं निरुक्तौ ॥ ९६४ ॥)

इत् ! यदि निरुक्तौ सामायिकं व्याख्यायते, तर्हि 'क्षेपमि' इत्यादि किमिति पुनरपि द्वे व्याख्यायते ? ।
नैवम्, यतः सूत्रालाप एव तत्रोऽसौ व्याख्यायते, न पुनस्तथाभावव्याख्यानम्, इह पुनर्नामादिभेदः सामायिकनाम न्यस्तम्, तत्र निरुक्तौ
व्याख्यातम्, इति विपयविभागात् सर्वं मुख्यमिति ॥९६४॥ पुनः प्रेर्यमुत्थाप्य परिहरति-

ह पुण कीस न भणइ जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती । निज्जुत्ती वक्खाणं निक्खेवो नासमेत्तं तु ९६५

(इह पुनः कस्माद् न भरयते यद् निक्षेपोऽत्र सा नियुक्तिः नियुक्तिव्याख्यानं निक्षेपो न्यासमात्रं तु ॥ ९६५ ॥)

नन्विहैव निषेधद्वारे किमिति न गृह्यते न व्याख्यायते सामायिकम्, येन निरुक्तौ व्याख्यायते ? । अत्रोच्यते—यद् यस्मादसौ निषेधः प्रस्तुतः, तत्र च प्रस्तुते व्याख्यानस्य कोऽवसरः ? । 'स निज्जुत्ति' चि सा पुनर्बल्यमाणा नियुक्तिर्योदृष्टतनियुक्तिद्वाररूपत्वाद् नियुक्तिः । यदि नाम सा नियुक्तिः, तथापि तत्र व्याख्यानस्य किमागतम् ? , इत्याह—'निज्जुत्ती वक्खणं ति' नियुक्तिरुगममेदत्वाद् व्याख्याना-त्पिक्कं भवति, अतो युक्तं तस्यां व्याख्यानम् । निषेधोऽपि तर्हि व्याख्यानरूपो भविष्यति, इत्याह—'निक्खेवो नासमेसं तु' सि निषेधस्तु नामादिन्यासाभावात्तमक एव धत्ते, न तु व्याख्यानरूपः, अनुगमस्यैव स्वरूपत्वात् । अतः कोऽत्र निषेधे व्याख्यानवसरः ? इति ॥६६५॥

पुनरपि परमतमाद्यक्य प्रतिविधातुमाह—

ननु निज्जुत्तिअणुगमे भणिया एसा वि नासनिज्जुत्ती ।

सच्चमियं निज्जुत्ती इयं तु निक्खेवमित्तस्स ॥६६६॥

(ननु नियुक्त्यनुगमे भणित्वेऽपि न्यासनिर्बुक्तिः । सत्यमियं निर्बुक्तिरियं तु निषेधमात्रस्य ॥ ६६६ ॥)

ननु यदि नियुक्तावैव व्याख्यानमित्येते भवन्ति; तर्हिनापि श्रमो ययं यदुक्त-एषाऽपि नियुक्त्यनुगमे न्यासनिर्बुक्तिमतिता, अय-मपीह प्रस्तुतो निषेधो वक्ष्यमाणे नियुक्त्यनुगमे निषेधनियुक्तित्वेन भणियत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—अनुगमो द्विविधो वक्ष्यते, तद्यथा-धत्तानुगमः, नियुक्त्यनुगमश्च । नियुक्त्यनुगमाद्विधिवोऽभिधास्यते—निषेधनियुक्त्यनुगमः, उपोदृष्टतनियुक्त्यनुगमः, सूत्रस्यधिकनियु-क्त्यनुगमश्चेति । तथा—'से किं तं निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे ? । निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे अणुगए, वक्खमाणे य' , एतदपि वक्ष्यते । तत्रा-यमर्थः—अत्रैव प्रागावश्यप्रकृतसामायिकदिपदानां नाम-स्थापनादिनिषेधद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतम्, तेन निषेधनियुक्त्यनुगमोऽनुगतः प्रोक्तो द्रष्टव्यः, सूत्रालोपकानां निषेधप्रस्तावे पुनर्बल्यते च । तदेवमेतैरोऽपि निषेधे निषेधनियुक्तित्वेनाऽनुगमे प्ररूप्यमाणेऽभिधास्यते । अतः किमुच्यते—'नेह व्याख्यानम्, किन्तु निरुक्तावैव इति ? ।

तदेवमतिनिपुणं परस्य प्रेरयमवलोक्याऽभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह—'सच्चमित्यादि' सत्यम्, इयमपि प्रस्तुतनिषेधपलक्षणा नियुक्तिः, किन्तित्यं निषेधमात्रस्य नाम-स्थापनादिनिषेधस्वरूपनिरूपणायैव, न निषेधार्थस्येत्यर्थः; निरुक्तौ तु 'सम्मदिद्धि अमोहो सोहीसम्भाव-दंत्तणं वोही' (गा०—२७८-४) इत्यादिना ग्रन्थेन श्रुतदार्थादिविचारः करिष्यत इति भावः ॥६६६॥

अथवा, किमनेन बहुना श्रोतेन ? , अतिगहनं शङ्कराभिदम्, अतः संक्षिप्य विशेषविषयविभागात्परमुच्यते, तथा चाह—

निक्खेवमित्तमिह वा अत्थविचारो य नासज्जुत्तीए । सहगओ य निरुत्ते सुत्तप्फासम्मि सुत्तगओ ॥६६७॥

(निषेधमात्रमिह नाऽप्यभिधास्य व्यासतिर्बुक्ती । एवमेवमत्र निरुक्ते एवमर्थे युगात् ॥ ६६७ ॥)

निषेध-न्य
सन्त्युत्ति
नियुक्ति-
द्वारादीनां
विषय-
निर्माणः

अथ, इह विशेषद्वारे सामायिकस्य नामादिनियोगमात्रमेवोच्यते, तदर्थनिरूपणमात्रमेव च निषेधनियुक्तौ निर्दिश्यते । नैरुक्तस्तु शब्दगतो विचार उपोद्घातनियुक्त्यन्तर्गते निरुक्तिद्वारे—‘सम्मादिष्टि ओमोहो’ इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दाद्यविचारः करिष्यत इत्यर्थः । यत्र सत्यं तु सूत्रगतो विचारः—सूत्रसंश्लिखनियुक्तौ सूत्रालापद्वाराऽऽयातस्य सामायिकस्यार्थविचारः क्रियते, न तु सामायिकनाम्न इत्यर्थः । एवं विषयविभागेनाऽऽस्थानात् सर्वं समञ्जसमिति । तदेवमभिहितो नामनिष्पन्नोऽपि निषेधः ॥६७॥

अथ सूत्रालापकनिषेधस्याऽवसरः, तत्राह—

जो सुत्तपयन्नासो सो सुत्तालावयाण निक्खेवो॥ इह पत्तलक्खणो सो निक्खिप्पइ न पुण किं कज्जं ? ॥६८॥
सुत्तं चैव न पावइ इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? । सुत्ताणुगमे काहिइ तण्णासं लाघवनिमित्तं ॥६९॥

(यः सूत्रपदव्यासः स सूत्रालापकनां निषेधः । इह प्राप्तलक्षणः स निष्क्रियते न पुनः किं कार्यम् ? ॥ ६८ ॥)

(सूत्रमेव न आनोदीह सूत्रालापकनां कोऽवसरः ? । सूत्रानुगमे करिष्यति वन्त्यासं लापवनिमित्तम् ॥ ६९ ॥)

‘करोमि मन्ये । सामाद्यं’ इत्यादिसूत्रदानां यो नाम-स्थानादिरूपेण न्यासः, स सूत्रालापकनिषेधः । चैव प्राप्तलक्षणः—प्राप्तावसर एव, न पुनर्निषिध्यते—न पुनः सूत्रालापक इदानीमेव निषिध्यन्ते इति भावः । किं कार्यं—कस्माद्वेतो ? इत्याह—सूत्रमेव तावदिदानीं न प्राप्नोति, अतः सूत्रालापकानामिह निषेधे कर्तव्ये कोऽवसरः ? । इदमुक्तं भवति—सूत्रानुगम एव सूत्रमुद्धारयितव्यम्, उच्चारिते च सूत्रे वदलापकविभागः, तद्विभागे च वनिषेधः । अतः सूत्राभावत् कः सूत्रालापकानामिह निषेधेऽवसरः ? । तर्हि कदा वनिषेधो विधेयः ? इत्याह—सूत्रानुगमे प्राप्ते करिष्यति लापकार्यं सूरिस्तात्रिषेपमिति ॥६८-६९॥ अथ पूर्वप्राप्तपद्वतामाशङ्क्य परिहरति—

इह जह पत्तो वि तओ न नस्सए कीस भण्णए इहइं । दाइज्जइ सो निक्खेवमेत्तसामण्णओ नवरो ॥७०॥

(इह यदि ग्रन्थोऽपि सको न न्यस्यते कस्माद् भण्यते इह ? । दश्यते स निषेधमात्रसामान्यतो नवरम् ॥ ७० ॥)

नन्विह प्राप्तावसरोऽपि यदि तकोऽसौ सूत्रालापकनिषेधो न न्यस्यते न विधीयते, तर्हि किमर्थं भण्यते—‘सूत्रालापकनिषेधपक्ष’ इत्येवं निषेधपूर्वतीयमेवत्वेन किमर्थमिहोपन्यस्यते ? अत्रानुगमेऽपि किमिति न भण्यते ? इति भावः । सत्यम्, किन्त्योवनिष्पन्नादिना निषेधेन सह निषेधमात्रस्याप्यात् नवरं केवलं दश्यत एवाऽवसरः, न तस्यस्यते, ग्रन्थगौरवमयात् ॥ इति चतुर्दशमार्थः ॥६७०॥

॥ इति निषेधः समाप्तः ॥

अथानुगमलक्षणं तृतीयमनुयोगद्वारं संबन्धोपदर्शनपूर्वकमाह—

संप्रयमोद्दार्ढ्यं संनिवृत्तानामणुगमो कज्जो । सो ऽणुगमो दुविगप्पो नेओ निज्जुचि-सुत्ताणं ॥६७१॥

(संश्रवणोपादीनां संनिवृत्तानामणुगमः कज्जो । सोऽणुगमो द्विविक्तो भेदो निर्वृत्ति-सूत्रयोः ॥ ६७१ ॥)

ओषादीनां निविज्ञानां सत्तां सांश्रवणुगमस्तद्व्याख्यानरूपः कार्य इत्यणुगमस्यावसरः । स च द्विविधः-नियुक्त्यणुगमः, धममणुगमश्च । धम्मोऽनुवृत्त्या च कथाविदित्यं व्यत्ययोपन्यासः । इत्थं च पुनर्दृष्टव्यः-धममणुगमः, नियुक्त्यणुगमश्चेति । तथा चाणुगयोगद्वारे-
प्युक्तम्-“अणुगमे दुविहे पक्खे, ते बद्धा-सुधाणुगमे, निज्जुचिअणुगमे य” । “निज्जुचिअणुगमे विविहे पक्खे, ते जहा-निक्खे-
वनिज्जुचिअणुगमे, उवग्घापनिज्जुचिअणुगमे, सुग्घाप्पासिपनिज्जुचिअणुगमे य” इति ॥ ६७१ ॥

एतदेव नियुक्तिर्द्विविच्यं भाष्यकारोऽप्याह-

निज्जुत्ती ति विगप्पा नासो-वग्घाय-सुत्तवक्खाणं । निक्खेवस्साणुगया उद्देसाइहुवग्घाओ ॥६७२॥

(निर्वृत्तिद्विविक्त्या न्यासो-योद्घात-सूत्रव्याख्यानम् । निक्षेपव्याख्यानं उद्देशादिभिरुद्घातः ॥ ६७२ ॥)

नियुक्तिद्विविक्त्या त्रिमेदा । कथम् ? इत्याह-‘नासो-कथाय-सुत्तवक्खाणं ति’ न्यासो नामादिनिक्षेपः, उपोद्घातः शालोत्पत्तिः, ध्वं-
प्रतीवं, तेषां व्याख्यानम्-निक्षेपनियुक्तिः, उपोद्घातनियुक्तिः, ध्वंस्प्रशिक्षनियुक्तिश्चेत्यर्थः । तत्र निक्षेपनियुक्तिरनुगता-अनुक्रान्ता,
पुनर्बोकोति यावदिति, अत्रैव प्रागावश्यक-सामायिकादियदनां नाम-स्थापनादिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतं, तेन निक्षेपनियुक्तिरनुगता
ग्रीक्षा द्रष्टव्येत्यर्थः । उपोद्घातनियुक्तिस्तद्वक्ख-निर्देशादिभिर्द्वारेण खगन्त्येति ॥६७२॥ वाच्यबोद्देशादीनि द्वाराण्याह-

उद्देसे निद्देसे य निगमे खेत्त काल पुरिसे य । कारण पच्चय लब्धखण नए समोयारणाणुमए ॥६७३॥

किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं ।

कइ संतरमविरहियं भवा-गरिस-फासणनिरुत्ती ॥६७४॥

(उद्देशो निर्देशश्च निर्गमः क्षेत्रं फलतः पुरुषश्च । फलार्थं प्रत्ययो ऽन्वयः । फलार्थं नयः समवधारणाऽनुमतः ॥ ६७३ ॥)

(किं कतिविधं कस्य कुत्र केयु कथं किञ्चिदं भवति कालम् । कथि सान्तरमविरहितं भाव-ऽऽकर्ष-सम्बन्धनिरुक्तिः ॥ ६७४ ॥)

इदं गायत्रयमपि पुरस्ताद् विस्तरेण व्याख्यास्यते ॥६७३-६७४॥

१. निर्वृत्त्यणुगमविधिषः प्रकृतः, पञ्चधा-निक्षेपनियुक्त्यणुगमः, उपोद्घातनियुक्त्यणुगमः, सूत्रवार्त्तिकनियुक्त्यणुगमश्च ।

आधेप-परिहारी तु यथात्मसंक्षेपेण द्वावेव विभागौ, उद्देश-निर्देशस्वरूपं तावदाह—

अज्ज्ञायणं उद्देशोऽभिहितं सामाहयं ति निर्देशो । सामण-विसिद्धाणं अभिहाणं सत्य-नामाणं १७५

(अव्ययनगुटे शोऽभिहितं सामाधिकमिति निर्देशः सामान्य-विशिष्टयोरभिधानं शास्त्र-नाम्नोः ॥ १७५ ॥)

शास्त्रं च नाम च शास्त्र-नामनी तयोः सामान्य-विशिष्टयोः सामान्य-विशेषभूतयोरभिधाने नामनिष्पत्ते च निक्षेपे यदभिधान-मभिहितम्, तावद्देश-निर्देशौ । यथास्तल्येन चेह योजना, वद्यथा—नामान्यस्य आह्वस्योपनिषत्प्रतिषेधे यदव्ययनमित्यभिधानमभिहितं स उद्देश इत्युच्यते, नामनिष्पत्ते च निक्षेपे विशिष्टस्य नाम्नो यत् सामाधिकमित्यभिधानमभिहितं स निर्देश इत्यभिधीयत इति ॥१७५॥

अथ प्रेरकः प्राह—

दारोवन्नासाइसु निम्बवे ओह-नामनिष्पत्ते उद्देशो निर्देशो भणिओ इह किं पुणगगहणं ? ॥१७६॥

(दारोपन्यासाधिपु निक्षेप भोच-नामनिष्पत्तयोः । वरेशो निर्देशो भणित इह किं पुनर्प्रश्नम् ? ॥ १७६ ॥)

आह—नन्वस्याऽऽर्हस्यक्याहस्य प्रथममव्ययनं सामाधिक्यम्, तस्य च चत्वार्ययुगेन्द्राणि, इत्यादिना दारोपन्यासादिषु प्रक्रमेयुः यदिव, ओधनिष्पन्न-नामनिष्पत्तयोर्निक्षेपयोः सामान्यनामरूप उद्देशः, विशेषनामरूपश्च निर्देशोऽनेकशः प्रोक्त एव; किमर्थमिदोपेक्षित-निबुक्तौ पुनरपि तयोर्प्रश्नम् ? इति ॥१७६॥ अत्रोत्तरमाह—

इह विहियाणमणागयगहणं तत्थन्नहा कहं कुणउ । तेसिं गहणमकाउं दारन्नासाइकज्जाइं ? ॥१७७॥

(इह विशिष्टयोरनागतग्रहणं वृत्तान्त्या कथं करोतु । तेषां ग्रहणमकृत्वा दारन्यासादिकार्याणि ? ॥ १७७ ॥)

इदोपेक्षात् आद्यद्वारद्वयविहितयोरेवोद्देश-निर्देशयोस्तत्र दारोपन्यासादौ आह्वकृताऽनागतमेव ग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि तयोः सामान्य-विशेषनामरूपयोरेवोद्देश-निर्देशयोस्तत्र ग्रहणमकृत्वा कथं निराश्रयाणि दारोपन्यासादिकार्याणि करोतु ? इति ॥१७७॥

प्रतिविधानान्तरमाह—

अहवा तत्थुद्देशो निर्देशो वि य कओ इहं तेसिं । अत्थाणुगमावसरे विहाणवक्खाणमारब्बं ॥१७८॥

(अथवा वसारे शो निर्देशोऽपि च कृत इह तयोः । अर्थानुगमावसरे विधानव्याख्यानामारब्धम् ॥१७८ ॥)

अथवा, तत्र दारोपन्यासादौ सामान्य-विशेषविधानरूप उद्देशो निर्देशश्च कृत इत्युपगच्छामः, केवलमिदार्थानुगमावसरेऽर्धव्याख्या-प्रस्तावे तयोः पूर्वविहितयोरेवोद्देश-निर्देशयोर्विधानतो मेदतो व्याख्यानामन्वाभित्यदोष इति ॥१७८॥ अन्ये तु—ब्रूवते । किम् ? इत्याह—

अन्ने उ विसेसमिहं भणंति नोद्देसवद्धमेयं ति । जाणावियमज्झयणं समासदारावयारेणं ॥९७९॥

(अन्ये तु विशेषमिह भणन्ति नोद्देसवद्धमेवदिमि । ज्ञापितमध्ययनं समासदारावयारेण ॥ ९७९ ॥)

अन्ये तु पूर्वविहितयोगरीह विद्येयमाचवते-नोद्देसवद्धमिदमध्ययनमित्येतज्ज्ञापितं किल । कुतः ? अङ्ग-श्रुतस्वरूपाध्ययनसमासदारावयारेण । इदमत्र इदम्यम्—“नामं ठवणा वनिए खेचे फाले समसउद्देसे । उद्देसुद्देसमि य भावमि य दोर अहुमवो ॥ १ ॥ इति पुरस्तादिद्देय वच्यमाणगाथायुद्देशोऽष्टविधोऽभिधास्यते; तथा, “एमेव य निद्देसो” इत्यादिगाथायां निर्देशोऽपि चाष्टविधो वस्यते । तत्र च समासदारे संक्षेपमिधायकं नाम समासोद्देश इति व्याख्यास्यते; तद्यथा—अङ्गम्, श्रुतस्वरूपः, अध्ययनम्, उद्देश इत्यादि । तत्रेदं सामायिकाध्ययनं किलाध्ययनोद्देशो भवति, न तद्देशोद्देशः । एतच्च तत्र व्याख्यास्यते । ततोद्देश-निर्देशयोगादष्टविधत्वमनेन पठं समासदारावयारेण । अनेन च समासदारेण विचार्यमाणेनोद्देसमध्ययनमुद्देशादित्यमिति ज्ञापितम् । एतन्वेद्देश-निर्देशाभ्यानेन निर्मूलस्य समास-दारावयारेण किल न ज्ञापयेत्ति ॥ ९७९ ॥ एतच्च यत्किञ्चिदेव, इति दर्शयति—

अंगाइपणहकाले कालियसुयमाणसमवयारे य । तमणुद्देसयवद्धं भणियं चिय इह किमब्भमहिणं? ॥९८०॥

(अङ्गादिप्रश्नात् कालिकमुत्तमानसमवयारे च । तदनुद्देसवद्धं भणितमेवेह किमप्यधिकम् ? ॥ ९८० ॥)

‘आवश्यकं विमङ्गम्, अङ्गानि ?’ इत्यादिप्रश्नकाल एव कालिकश्रुतपरिमाणसंख्यावतारे चाध्ययनसंख्यावतारे, ‘नोद्देशकः, नोद्देशकः’ इति निषेधाच्च तत् सामायिकाध्ययनमुद्देशकवद्धं न भवतीति मणितमेव. इह किमप्यधिकमज्ञातं ज्ञायते ? । तस्माद् यत्किञ्चिदेवेदम् । अत एतयोरीह भग्नं व्याख्यानाद्यमेवेति स्थितम् । तदेवं कुतोद्देश-निर्देशाविषया चालना, प्रत्यवस्थानं च ॥९८०॥

अयं निर्गमनं निर्गमः । स च ‘कुतः सामायिकं निर्गतम् ?’ इत्येवंरूपो वस्यते । अद्याक्षेप-परिहारी ग्राह—

नणु निगमो गड च्चिय अत्ता-णंतर-परंपरागमओ । तित्थयराईहिंतो आगयमेयं परंपरया ॥९८१॥

(ननु निर्गमो गड एवाऽऽत्ता-उत्तन्तर-परम्परागमः । तीर्थंकरादिभ्य आगतमेतत् परम्पराया ॥ ९८१ ॥)

ननु पूर्वमाणमदार एवात्मा-उत्तन्तर-परम्परागमत्तीर्थंकरादियः परम्पराया समागतमेतत् सामायिकमित्यभिधानत् तीर्थंकरादियो निर्गमनस्य, इत्यवगतत्वाद् गतार्थ एव निर्गमः, किं पुनरिहोपासः ? इति ॥९८१॥ परिहाराह—

इह तेसिं चिय भणणह निद्देसो निगमो जहा तं च । उवयातं तेहिंतो खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥९८२॥

(इह तेत्यमेव भवत्येते निर्देशो निर्गमो यथा सच । उपर्याप्तं तेभ्यः खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥ ९८२ ॥)

१. नाम स्यापना इत्ये खेत्ते फाले समासोद्देशे । उद्देशोद्देशो च भावे च मध्यमपदमकः ॥ २. ॥ २. एतमेव च निर्देशः ।

तेषामेव तीर्थक्षेत्रादीनां सामान्योद्देशमात्रेण प्रागवगतानामिह विशेषमिधानरूपो निर्देशो भण्यते, यथा श्रीमन्महावीर्यीकरादेतत् सामायािकमर्थतो निर्गतम्, द्रष्टव्यं गौतमादियणधरेभ्यो निर्गतम्, तथा निर्गमिद्वेह मिथ्यात्वाविरत्यादितमसस्तेषां तीर्थक्षेत्रादीनामत्रोच्यते 'अवरविदेहे गामस्स पितवजो' इत्यादिना ग्रन्थेन । तथा, तच्च सामायािकं बहुधाऽनेकशः क्षेत्र-काल-पुरुष-कारण-प्रत्यययिज्ञेयितं तेभ्य-स्तीर्थक्षेत्रादिभ्यो यथोपयातमागतम्, तद्वेह भण्यत इति विवेचयः ॥६८२॥ अप लक्षणद्वाराविषयमात्रेणमाह—

अज्झयणलक्खणं नणु खओवसमियं गुणप्पमाणे वा ।

नाणागमाइगहणे भणियं किमिहं पुणो गहणं ? ॥६८३॥

(अज्ययलक्षणे ननु क्षयोपरामिहं गुणप्रमाणे वा । ज्ञानाऽऽगमपरिमहणे अथित किमिह पुनर्ग्रहणम् ? ॥ ६८३ ॥)

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च सद्वृत्त-जाणा खलु' (अद्वान-ज्ञाने खलु) इत्यादिना सामायािकस्य सावयवयोगाविरत्यादिकं वक्ष्यति । अत्र परः प्रेरयति—नन्वध्ययनस्याऽस्य क्षयोपपत्तिको भावो लक्षणम्, इति श्रुतुपक्रममेदरूपे पठनाग्नि क्षयोपपत्तिके भावे समवताराद-र्थात्सा भणितमेव । अथवा, 'गुणप्रमाणे ज्ञानमिदम्, तत्राप्यागमः' इत्याद्यभिधानादिदं क्षयोपपत्तिकमावस्थं लक्षणमर्थोपचाऽभिहितमेव, आगमस्य क्षयोपपत्तिकमावस्थान्वात्, किमिहानुगमे लक्षणस्य पुनर्ग्रहणम् ? इति ॥६८३॥ परिहारमाह—

निदेसमेत्तसुत्तुं वक्खाणिज्झइ सवित्थरं तमिह । अहवा सुयस्य भणियं लक्खणमिह तं चउणहं पि ६८४

(निर्देशरामात्रमुक्तं व्याख्यायते सवित्थरं वपिह । अथवा अतस्य अथितं लक्षणमिह वचतुर्णामपि ॥ ६८४ ॥)

निर्देशमात्रमेव लक्ष्यस्य प्रागुक्तम्—निर्दिष्टमेव पूर्वं लक्षणम्, न तु तथाविवक्ष्यात्पत्या व्याख्यातमित्यर्थः । इह तदुगमे व्याख्या-नप्रस्तावात् सवित्थरं तद् व्याख्यायते । अथवा, स क्षयोपपत्तिको भावः भूतसामायािकस्यैव पूर्वं लक्षणं रूपपद्यते, इह तु श्रद्धान-ज्ञान-देश-विरति-सर्वविरतिरूपं चतुर्णामपि सम्यक्त्व-भूत-देशचारित्र-सर्वधारित्रसामायािकानां लक्षणद्वयवत् इति विशेषः ॥६८४॥

अथ नयद्वारे आवेषमाह—

भणिया नयप्पमाणे भाणत्तीहं नया पुणो कीस ? । मूलद्वारे य पुणो एएसिं को णु विणिओगो ? ॥६८५॥

(भणितानयप्पमाणे मयवत्त इह नयाः पुनः कस्यात् ? । मूलद्वारे च पुनरेतेषां को तु विनियोगः ? ॥ ६८५ ॥)

ननु पूर्वं नयप्रमाणे भणित एव नयाः, किमिहोपेवद्यते पुनरपि भण्यन्ते ? तथा, वक्ष्यमाणे चतुर्थे नयलक्ष्ये मूला (ग्र०...मौला) युगद्वारे भणियन्ते । तदमीषां पूर्वमनेकज्ञो भणितानां पुनर्मर्णने को विनियोगः किं फलम् ? न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ६८५ ॥

जे चिचय नयप्पमाणे ते चिचय इहं सविथरा भणिथा ।

जे तसुवक्कममेत्तं वक्खानमिणं अणुगमो ति ॥६८६॥

(य एय नयप्रमाणे च एवेह सविस्तरा भणिताः । यत् सदुपपन्नमात्रं व्याख्यानमिदमुपम इति ॥ ६८६ ॥)

य एव प्राक् प्रमाणद्वारे संक्षेपमात्रेण नया उक्ताः, च एवेह सविस्तरा भणिताः, अथे भणिष्यन्त इति भावः । कुतः ? यतस्तदप्य-
पनोपपन्नरूपमुपक्रममात्रम्, एतत् तथानुगम इति कृत्वा नयानां व्याख्यानमिति ॥ ६८६ ॥ परिहारान्तरमाह—

अहवा तत्थ पमाणं इहं सरूवावहारणं तेसिं । तत्थोवक्कंता वा इह तदणुमयावयारो ऽयं ॥६८७॥

(अथवा तत्र प्रमाणमिह स्वरूपावधारणं तेषाम् । तत्रोपपन्नता वा इह तदनुमतावतारोऽयम् ॥ ६८७ ॥)

अथवा, प्रमाणद्वाराचिक्रतात् प्रमीयते वस्त्वेभिरिति प्रमाणभावमात्रं नयानां तत्राभिहितम्, इह तूपोद्घातनियुक्त्यनुगमे तेषां सरूपव्याख्या-
नम्, अथवा, तत्रोपपन्नताः, इह त्वयं तदनुमतावतारम्विन्यते । इदञ्चकं भवति— प्रणुपक्रमविचारादध्ययनं नयस्यक्रम्यते, इह तु कस्य
नयस्य किं सामायिकमनुमतम् ? इति चिन्त्यते; तथा च वक्ष्यति—

‘तव संबन्धो अणुमनो निर्मात्रं फक्कणं च क्वहरो । सद्दुब्बुत्तमाणं पुण निब्बानं संबन्धो वेव ॥ १ ॥’

(तपः संबन्धोऽनुमतो नैर्मन्त्रं प्रवचनं च व्यग्रहारः । अन्व-जुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ १ ॥)

तेषां च नयानामिह सम्प्रवर्णनं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयः, यद् वक्ष्यते—‘मृदनायं सुपं कालियं तु न नया समयरंति
इहं’ इत्यादीति ॥ ६८७ ॥ मूलद्वारतयैः सहामीषां भेदमाह—

सामाइयसमुदायत्थमेत्तवावतत्परा एए । मूलद्वारनया पुण सुत्तप्फासोवओगपरा ॥६८८॥

(सामायिकसमुदायार्थमात्रव्यापारतत्परा इति । मूलद्वारनयाः पुनः सूत्रसङ्क्षेपयोगपराः ॥ ६८८ ॥)

सर्वेऽपि चेते नय-त्रयमाणिकाः, उपोद्घातनियुक्तद्वारोक्ताश्च नयाः सामायिकसमुदायार्थमात्रे व्याप्तिरन्ते, न तु सूत्रार्थवित्तियोगिनः ।
वक्ष्यमाणान्त्तु मूलद्वारनयाः प्रविष्टं सूत्रार्थवित्तया इति विदेष इति ॥ ६८८ ॥ अथ द्विद्वारे आधेय-परिहारी प्राह—

(वीरगुणो ज्ञानमिति च भणिते इह किमिति का पुनः शास्त्रा । सर्वेषु किञ्चीदृशद्वयन्यद्विति सर्वेषु ॥ ६८६ ॥)

ननु प्रमाणद्वारमेवे गुणग्रयाण्ये सामायिकं जीवगुणः तत्रापि श्रान्तम्, इत्याहुर्नोक्तञ्च 'किं सामायिकम् ?' इति का शङ्का येन विद्वाद्वा-
 म्युच्यते ?, इत्याह—'वं चित्त्वादि' तदेव सामायिकं किं जीवादन्यत्, अनन्यद् वा ? इति संदेहः, तदपनोदार्थमिदं किद्वारोपन्यास
 इति ॥ ६८६ ॥ अथ कथं द्वारविषयावाख्येपरिहारी ग्राह—

भणिण्खओवसमियं ति किं पुणो लब्भए कहं तं ति ।

इह सो चिचय चितिजइ किह लब्धइ सो खओवसमो ? ॥६६०॥

(भगिने क्षायोपरामिहमिति किं पुनर्लभ्यते कथं नृप्यते स क्षयोपशमः ? ॥ ६६० ॥)

ननु नामद्वारे 'क्षायोपशमिकं सामायिकम्' इत्युक्ते 'तदन्तराक्षयोपशमात् तद्वन्त्ये' इत्यर्थदुक्तमेव भवति । अतः 'कयं तद्वन्त्ये ?' इत्यर्थप्रतिपादकं किमितीह पुनरपि कयं द्वास्तुच्यते ? । अत्रोत्तरमाह—इह कयमितिद्वारे स एव वयोपशमश्चिन्त्यते । कयम् ? इत्याह—कयं तन्त्ये स वयोपशमः ? इत्येष विप्रोपः ॥९०॥ अथ द्वात्वाहृत्याद् प्रत्यक्सिप्तमवलोक्य संविपबाह—

किं बहुणा, जमुवक्कम-निक्खेवसु भणियं पुणो भणइ। अत्थाणुगमावसरे तं वक्खाणाहिगारत्थं ९९१

(किं बहुना, यदुपक्रम-निर्देशयोर्भाषितं पुनर्मणति । अथानुगमावसरे तद् व्याख्याताधिकाराथम् ॥ ६६१ ॥)

किं बहुना ?, सर्वेन्येत्येषूपेवृषातद्रात्रेण यदुपक्रम-निक्षेपयोर्मणितमपि पुनरप्याचार्यो मणति, तदिहार्थदुग्गमावसरे पूर्वोपक्रान्तिनिदि-
ष्टवृष्याख्यानाधिकारार्थम्, इत्येवं भावनीयमिति ॥९९१॥ तदेवमुपेदुधातोर्लोभ्वेतोरेषूभादिद्रात्रेण प्रत्येकं विक्षेपतथात्मना-ग्रत्यवस्थाने अस्मि-
न्नाय, इदानीं सामान्येन सर्वस्याऽप्युपेदुधातस्य चालनामाह—

सत्यसमुत्थाणत्थो पायेणोवक्कमो तहा दुयं पि । सत्थस्सोवग्घाओ को एएसिं पइविसेसो ? ॥६६२॥

(शास्त्रसमुत्थानार्थः प्राग्गोपध्वजस्मरणद्वयमर्थः । शास्त्रस्योद्घातः कर्तव्यः । ॥ ६६३ ॥)

आह-ननुप्रक्रमोऽपि प्रायः आश्रितसमुत्थानार्थमेव, तथागुरोव्यादिभिर्भारिष्ठाकृत्य आश्रं नामादिन्यासव्याख्यानयोग्यतामानीयत इत्यर्थः। तथायमप्युपेवधातः आश्रित्योरेऽन्निर्देश-निर्गमादिभिर्भारिष्ठानामुपकरणं व्याख्यानयोग्यतामुपकल्पयति, इति कोऽनयोर्विधेयः ?-न कश्चित् ।

तव एतयोर्दोस्त्यतर एव वाच्य इत्यभिप्राय इति ॥६६२॥ अत्यवस्थानमाह—

उद्दे समेतनियओ उवक्कमो ऽयं तु तव्विवोहत्थं ।

पाएणोवग्घाओ नणु भणिओ ऽयं जओ ऽणुगमो ॥९९३॥

(तदे शानामग्रनियत उपक्रमोऽयं तु वद्विषयोद्यमे । प्रायेणोपोद्घातो ननु मणितोऽयं यतोऽनुगलः ॥ ६६३ ॥)

उद्देशमात्रनियत एवोपक्रमः—नाम-स्थापना-द्रव्यादिभिः, अनुपूर्व्यादिभिश्च भेदैरुपक्रमः शास्त्रमुद्दिश्येव, न तु व्याख्यानयतीत्यर्थः । अयं पुनरुपोद्घातः प्रायेण तस्य शास्त्रस्य विविधार्थो व्याख्यानार्थः । कुत इदं ज्ञायते ? इत्याह—ननु यस्मादयं प्रस्तुतोऽनुगमो मणितः, उपोद्घातथाऽनुगमभेद एव, अनुगमस्य च व्याख्यानरूपत्वात् सिद्धमुपोद्घातस्य व्याख्यानार्थत्वमिति ॥६६३॥ परिस्रान्तरमाह—

नासस्स व संबंघणसुवक्कमो ऽयं तु सुत्तवक्खाए । संबंधोवग्घाओ भणइ जं सा तदंतस्मि ॥९९४॥

(न्यासस्य वा संबन्धनसुपक्रमोऽयं तु सूत्रव्याख्यायाः । संबन्ध उपोद्घातो भण्यते यत् सा वदन्ते ॥ ६६४ ॥)

अथवा, न्यासस्याऽध्ययनसंबन्धिनो नामादिनिक्षेपस्य संबन्धनं तद्योग्यताऽऽर्पितदिनमुपक्रम उच्यते, तदन्ते तत्प्रतिपादनात् । अयं उपोद्घातः सूत्रव्याख्यायाः संबन्धस्तद्योग्यताव्यवस्थापनरूपः, यद् यस्मात् तदन्ते तद्योग्यतान्ते सैव सूत्रव्याख्या मण्यते । इत्युपक्रमोपोद्घातयोर्विधेयः । तद्वद्वचनमिदं संबन्धोपोद्घातानि युक्तेर्भावार्थमाश्रयम् ; विस्तरार्थस्तु पुरस्तादभिधास्यते ॥ ६६४ ॥

अयं सूत्रसंश्लिष्टानि युक्तेरवसरः, तदाह—

संपइ सुत्तप्पफासियनिज्जुत्ती जं सुयरस वक्खाणं । तीसे ऽवसरो सा उण पत्ता वि ण भण्णए इहइं ९९५

(समति सूत्रसंश्लिष्टानि युक्त्या भूतस्य व्याख्यानम् । तस्या अवसरः सा पुनः प्राप्तापि न भण्यत इह ॥ ६६५ ॥)

यत् सूत्रस्य व्याख्यानं सा सूत्रसंश्लिष्टानि युक्तिः । सूत्रं व्याख्यानहेतोः स्पष्टमीति सूत्रसंश्लिष्टा, सा चासौ निष्ठुक्तिश्च सूत्रसंश्लिष्टानि युक्तिरित्यर्थः । सांप्रतं तस्या मणितव्योऽवसरः, परं सा क्रमप्राप्तापि नेह भण्यते ॥६६५॥ अत्र विनियग्रश्नमाशङ्क्योत्तरमाह—

किं जेणासइ सुत्ते कस्स तई तं जया कमप्पत्ते । सुत्ताणुगमे वोच्छिइ होहिइ तीए तथा भागो ॥६६६॥

(किं येनासति सूत्रे कस्य सा तद् यदा क्रमप्राप्यते । सूत्रानुगमे वदन्ते मणितव्यमिदं संस्थापयता भागः ॥ ६६६ ॥)

किं फारणम्, येन क्रमप्राप्तापि नेहासौ मण्यते ? । उच्यते—येनाऽसति सूत्रे 'कस्स तई ति' कस्य सा प्रयतीते ? । सूत्रं हि स्पष्टमीति सूत्रसंश्लिष्टा मण्यते, तत्र नास्ति, तत्सूत्रं तदवसरः ? । फरा पुनरसौ तदि मणिप्यति, ? इत्याह—'वमित्यादि' तत्र सूत्रं क्रमप्राप्यते

उभय-रूपयोरो निर्वेद्य-यथा-संविदोसो य । एष उ मुण्डोसा कपीसं होति नयव्या ॥ ४ ॥”

॥३९६॥

(उभय-रूपयोरो निर्वेद्य-यथा-संविदोसो य । एष उ मुण्डोसा कपीसं होति नयव्या ॥ ४ ॥)

(१) तदाऽलोकमभूतोद्भावनम् ; भूतानिद्वयम्; यथा—‘ईश्वरकृतं कं जगत्’ इत्याद्यभूतोद्भावनम्, ‘नास्त्यात्मा’ इत्यादिकस्तु भूत-निहवः । (२) उपपन्नतज्जनकं सत्तोपपातादिप्रवर्तकम्, यथा—‘वेदविहिता हिंसा धर्माय’ इत्यादि । (३) निरर्थकम्—यत्र वर्णानां क्रमनिर्देशमात्रमुपलभ्यते, न तस्य; यथा—‘अ आ इ ई’ इत्यादि, वित्यादिवत् वेति । (४) अपार्यकम्—असंवद्धार्यम्, यथा—‘दश दाडिमानि, षड्रूपाः, द्वादशजाडजिनम्, पल्लविण्डः, त्वर क्षीटिके, विश्वद्वीचीयम्’ इत्यादि । (५) यन्नाडनिट्याड्यन्तरस्य संभवतो विविधतायैषातः कर्तुं शक्यते तच्छूलम्, यथा—‘नववक्त्रलो देवदत्तः’ इत्यादि । (६) जन्तुनामशितोपदेशेन पापव्यापारपोषकत्वाद् द्रोहस्यमात्रं दुर्हितम्, यथा—‘मत्स्यं बुद्धिं लिप्येत हत्वा सर्वसिद्धं वनात् । आकाशमिव षड्भूतेन गतो लिप्येत कर्मणा ॥१॥” तथा, “एतावानेय कोकोऽयं शवानिन्द्रियगोचरः । भद्रे । शुक्रपदं पद्मं यद् वदन्ति बहुभुताः ॥ १ ॥” “न सात्र च साधु क्षोभने । यदतोत्तरं वरगात्रि । तद् न ते । न हि भीह । गतं निवर्तते सदुदयमात्रमिदं कलेभ्यम् ॥ १ ॥” इत्यादि । (७) निःस्सारम्—वेदवचनादिवत् तथाविधयुक्तिविकलं परिकल्पितमिति । (८) अधिकम्—अक्षर-मात्र-पदादिभिरभ्यधिकम् । तैरेव हीनमूनम् । अथवा, हेतू-दाहरणभ्यधिकमधिकम्, यथा—‘अनित्यः शुद्धः, कृतकत्व-प्रय-त्नानन्वरीयकत्वाभ्याम्’ इति हेत्वधिकम्; ‘अनित्यः शुद्धः, कृतकत्वात् घट-पटवत्’ इत्युदाहरणाधिकमित्यादि । (९) प्रताम्यमेव हीनमूनम्, यथा ‘अनित्यः दृढः, घटवत्’ इति हेतुत्वम् । ‘अनित्यः शुद्धः, कृतकत्वात्’ इत्युदाहरणहीनमित्यादि । (१०) पुनरुक्तं द्विवा-शब्दतः, अर्थात् । तथा, अर्थपक्षस्य पुनर्वचनं च पुनरुक्तम् । तत्र शुद्धतः पुनरुक्तं यथा—‘घटः, घटः, घटः’ इत्यादि । अर्थात् पुनरुक्तं द्विवा-शब्दतः, ‘घटः, घटः, घटः’ इत्यादि । अर्थपक्षस्य पुनर्वचनं यथा—‘पीनो देवदत्तो दिवा न शुद्धः’ इत्युक्तेऽयदिव गम्यते—‘रामो मुहूर्ते’ इति; तत्रार्थपक्षमपि यः सायादेतत् श्रूयात्, तस्य पुनरुक्तम् । (११) व्याकृतं यत्र पूरणं परं विद्वन्ते, यथा—‘कर्म चास्ति फलं चास्ति कर्ता न त्वास्ति कर्मणाम्’ इत्यादि । (१२) अयुक्तम्—अनुपपत्तिचमम्, यथा—

‘तितां फलकभ्रैर्गैर्बानां मन्दिन्युभिः । प्राकृतं नरी योगं हस्त्य-उभरणादिति ॥ १ ॥” इत्यादि ॥ १ ॥

(१३) क्रमपिन्नम्—यत्र क्रमो नाराप्यते, यथा—‘स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्राणामर्थ्याः स्पर्श-रस-गन्ध-रूप-श्रव्याः’ इति वक्तव्ये ‘स्पर्श-रूप-शब्द-गन्ध-रसाः’ इति श्रूयादित्यादि । (१४) वषट्पन्निभम्—यत्र वषट्पन्निभम्, यथा—‘वृषावेतो पुष्पिताः’ इत्यादि । (१५) चिमक्तिमिकम्, यथा—‘हृलं पश्य’ इति वाक्ये ‘वृषः पश्य’ इति वदेदित्यादि । (१६) लिङ्गं भिन्नम्—यत्र लिङ्गमप्यत्ययः, यथा—‘अयं स्त्री’ इत्यादि । (१७) अनिमित्तम्—स्वार्थिदानेऽनुपपत्तिम्, यथा—‘सप्तमः पदार्थो वैशेषिकस्य, प्रकृति-शुभाभ्यामन्यपि च सांप्रत्य, दुःख-

समुपयमार्ग-निरोधलक्षणचतुर्णासत्यातिरिक्तं वा बौद्धस्य' इत्यादि । (१८) यद्यन्येऽन्यच्छब्दोऽधिकारोऽन्यच्छब्दोऽभिधानमपवदम्, यथा-
'आर्यपदेऽभिधातव्ये वैतालीयपदमिदम्यात्' इत्यादि । (१९) यत्र वस्तुत्वभावोऽन्यथास्थितोऽन्यथाऽपिधीयते, तत् स्वभावहीनम्, यथा-
'क्षीतो वक्षिः, मूर्तिमदाकाशम्' इत्यादि । (२०) यत्र प्रकृतमुत्पत्त्याऽप्रकृतं व्यासतोऽभिधाय पुनः प्रकृतमुच्यते, सद् व्यचक्षितम् ॥ २॥

(२१) कालदोषः-यत्राऽतीताधिकालव्यत्ययाः, यथा- 'रामो वनं प्रविशेत् (प्र०... निवेद्य)' इति वक्तव्ये 'रामो वनं प्रविशति (प्र०... विद्यति)' इत्यादेत्यादि । (२२) यत्तदोषः-अस्यानविरतिः, सर्वथाऽनविरतिर्वति । (२३) क्षविरलङ्कारविशेषस्तोऽस्मिन् तद्वहिते छविदोषः ।
(२४) समयविरुद्धम्-स्वसिद्धान्तविरोधि, यथा- 'सौख्यस्याऽसत् क्षय्ये कार्यम्, वक्षेयस्य वा सत्' इत्यादि । (२५) वचनमात्रम्-
निर्दिष्टम्, यथा- 'कश्चिद् यथेच्छया कञ्चित् प्रदेशं लोकमयतया वनेभ्यः प्ररूपयति' । (२६) यत्रार्थापर्यायानिष्टमापतति, तत्रार्थापि-
त्तिदोषः, यथा- 'गृहकुलकुरो (प्र०... इष्टुं) न इन्त्यः' इत्युक्तेऽर्थापर्याया 'शेषघातोऽप्युष्टः' इत्यापतति । (२७) यत्र समासविधिप्राप्तिं समासं
न करोति, व्यत्ययेन वा करोति, तत्र समासदोषः ॥ ३ ॥

(२८) उपमादोषः-यत्र हीनोपमा क्रियते, यथा- 'मेरुः सर्पोपमा' अधिकोपमा वा क्रियते, यथा- 'सर्पो मेरुसंनिभः' । अलुपमा
वाऽभिधीयते, यथा- 'मेरुः समुद्रोपमः' इत्यादि । (२९) स्वरूपभूतानामवयवानामरूपम्, व्यत्ययरूपणं वा रूपकदोषः, यथा-
'यन्ते रूपयितव्ये तत्स्वरूपभूतान् शिखरादीनि यवान् न रूपयति, अन्यस्य वा समुद्रादेः संवन्विनस्तारं स्तत्र रूपयति' इत्यादि । (३०) निर्दे-
शदोषः-यत्र निर्दिष्टपदानामेकवाक्यता न क्रियते, यथा- 'इह देवदत्तः स्यात्प्रां पचति, इत्यभिधातव्ये पचतिशब्दं नाभिष्वते । (३१) पदा-
र्थदोषः-यत्र वस्तुपर्यायोऽपि सन् पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते, यथा- 'सतो मात्रः सचेति कृत्वा वस्तुपर्याय एव सत्ता, सा च वैशेषिकैः पद-
पदार्थेषु मध्ये पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते; एतच्चयुक्तम्, वस्तुतामनन्तर्यायत्वेन पदार्थानन्त्यप्रसङ्गादिति । (३२) यत्र सन्धिप्राप्तिं तं न
करोति, दुष्टं वा करोति, अतो सन्धिदोषः । इति द्वाविंशत् सूत्रदोषाः । एतैर्विरहितं यत् तद्वचनयुक्तं सूत्रमिति ॥ ४ ॥

तथा, अष्टाभिश्च गुणैर्दुष्टैर्देतं तद्वचनयुक्तं सूत्रमिति कथ्यते । ते केमे गुणाः—

१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००.

(१) निर्दोषम्-समस्तोक्ताऽनुक्तदोषविमृष्टम्, दोषमावोऽपि चेह गुणत्वेन विवक्षितः । (२) सारवत्-गोशब्दादिषु बहुप-
र्यायकम् । (३) हेतुः-अन्य-व्यतिरेकोपचिह्नः, तेनावितं हेतुयुक्तम् । (४) उपमो-त्येक्षादिभिलङ्कारैर्विभूयितमलङ्कृतम् ।
(५) उपनयोपसंहृतमुपनीतम् । (६) अध्यात्ममणितिसंयुक्तं सोपचारम् । (७) वर्णाधुचिह्नरिमाणं मितम् । (८) ध्रुवमनोहरं

मधुरमिति ॥ १ ॥ अन्यस्तु कैथित् षड् गुणाः सूत्रस्य पठन्ते, तदथा—

॥३६८॥

विरोपा०
६ गुणाः

१ २ ३ ४ ५ ६
“अप्फस्समसंदिदं सारत्वं निम्सओमृहं । अलोभगणवजं च सुतं सब्बगुमसियं ॥ १ ॥”

(अन्त्यासुरमसंदिग्धं सारवद् विधतोमुल्लम् । भस्सोभमनवयं च सुतं सर्वस्मयापितम् ॥ १ ॥)

(१) तत्राऽल्पादरम्—बहुयसंप्राहकारिमिवाघरम्, यथेदमेव सामायिकसूत्रम् । (२) अस्संविग्धम्—संन्ववसुधवसुवय-वसन्-तुरह-धुरागयनेक्यसंशयकारि न भवति । (३) सारवस्सं च पूर्वत् । (४) विभवतोमुखं प्रवित्तं चणहुयोगाधुयोगचतुष्टयव्याख्याय-मम् ; अथवा, ‘अनन्तार्थत्वाद् यतो विधतोमुखम्, अतः सारवत्’ इत्येवं सारवत्स्यैव हेतुभावेनेदं योज्यते; अस्मिन् व्याख्याने पञ्च ते गुणा भवन्ति । (५) सौमन्तः—वक्षर-हिकार-तुण्ड-वाक्ष-द्वारयो निपाता; तैर्निर्यकैर्विपुक्तमस्तोभकम् । (६) अन्वयम्—कामादिपा-पव्यापारादप्ररूपकम् । एवंभूतं सूत्रं सर्वस्मापिबमिति । यैस्तु पूर्वैऽष्टौ गुणाः प्रोक्ताः, तेऽनन्तरलोकोक्तगुणास्तेष्वष्टसु गुणेष्वन्तर्भावयन्ति; ये तनन्तरलोकोक्तानेव सूत्रगुणान् पठन्ति, तैऽमीभिरेव पूर्वोक्तानामपि संग्रहं प्रतिपादयन्ति ॥ ६६६ ॥

तदेवंभूतं वयं सूत्रानुगमे उच्चारणीयम्, तस्मिन्भोवातिष्ठे षड् सूत्रस्पर्णिकानियुक्ते त्वसतो भवति १, इत्याह—

सुत्ते ऽणुणए सुहेत्ति निच्छिए तह कए पयच्छेए । सुत्तालावयनासे निक्खित्ते सुत्तफासो उ ॥१०००॥

(सुत्ते ऽणुणते शुद्ध इति निश्चिते तथा कृते पदच्छेदे । सूत्रालापकन्यासे निश्चिते सूत्रसंस्तु ॥ १००० ॥)

सूत्रानुगमावसरत्वात् सूत्रानुगते उच्चारिते सति, यथा—‘फरेमि मन्ते । सामादयं तत्त्वं सावज्जं जोगं’ इत्यादि; तथा, सर्वदोपरहि-तत्वात् ‘सुद्धमिदम्’ इत्येवं निश्चिते; तथा, व्याख्यानावसरत्वादेव ‘फरोमि, मदन्त !, सामायिकम्, सावयं, योगम्’ इत्यादिपदच्छेदे कृते; तथा, सूत्रालापकना यथासंभवं नाम-स्थापनादिन्यासे निश्चिते न्यस्ते विहिते, ततस्तद्व्याख्यानाय सूत्रस्पर्णिकानियुक्ते व्यर्थापरः ॥ इति द्वाविंशद्वाचार्यः ॥१०००॥ एवं च सति किम् १, इत्याह—

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तालावगगओ य निक्खेवो । सुत्तफासियजुत्ती नया यवच्चंति समयं तु ॥१००१॥

(एवं सूत्रानुगमः सूत्रालापकनाय निश्चेयः । सूत्रस्पर्णिक (निर्)धुक्तिर्नियम प्रवर्तित समकं तु ॥ १००१ ॥)

तदेवं सूत्रानुगमोऽनुगमप्रथममेदः, तथा, सूत्रालापकानाम् निक्षेपो निक्षेपप्रादुर्भावीयमेदः; तथा, सूत्रस्पर्णिका नियुक्तिर्नियुक्त्यनुग-मवृत्तीयमेदः; तथा, नयाय चतुष्टययोगादरोपन्यस्ताः, समकं युगपत् प्रवर्तितं प्रवर्तितं गच्छन्तीति ॥१००१॥ आह विनियः—नन्यनुगमो-ऽयं द्विविधोऽपि भवति; परमसौ तावद् व्याख्यायाः किं लक्षणम् १, इति; अथाह—

सुत्तं पर्यं पयत्थो संभवओ विग्गहो विचारो य । दुसियसिद्धी नयमयविसेसओ नेयमणुसुत्तं ॥१००२॥

(सूत्रं परं पदार्थः संभवतो विग्रहो विचारश्च ॥ दृष्टितत्त्वविनिर्णयसंविशेषतो द्वेयमनुसृत्यम् ॥ १००२ ॥)

व्याख्यानविधौ ग्रन्थतो प्रथमं तावदस्वच्छिन्नादिगुणोपेतं यथोक्तलक्षणयुक्तं द्रष्टव्युच्चारणीयम् । इयं चान्यथाऽस्वच्छिन्नपदोच्चारणरूपा 'संहिता' मप्यते । तत्र 'पदं' इति पदविच्छेदो दर्शनीयः । ततः पदार्थो वक्तव्यः । ततः संभवतो विग्रहः समासः कर्तव्यः । तत्रात्रालनारूपो विचारः कर्तव्यः । ततो दृष्टितत्त्वविनिर्णयः । एवमुक्तकमेणाऽनुसृतं प्रतिभूतं नयमवशिष्टो नयनो मतविशेषव्याख्यानं द्वेयम् । इति गायार्थसंक्षेपार्थः । विस्तरार्थस्तु संक्षिप्ताः सत्रलक्षणाभिधानतो भाष्यकारेण वस्तुतोऽभिहित एव ॥१००२॥ पदादिगतं तद्वत् स एवाह-

परमथवायगं जोयगं च तं नामियाहं पंचविहं । कारग-समास-तद्विय-निरुत्तवच्चो वि य पयत्थो १००३
परवोहहिओ वत्थो किरिया-कारगविहाणओ वच्चो ।
पञ्जायवयणओ वि य तह भूयत्थाभिहाणेण ॥१००४॥

पचक्खओ ऽहवा सो ऽणुमाणओ लेसओ च सुत्तस्स । वच्चो व जहासंभवमागमओ हेउओ चव १००५

(परमयवाचकं शेषकं च तत् नामिकादि पञ्चविधम् । कारक-समास-तद्वित्त-निरुत्तवाच्योऽपि च पदार्थः ॥ १००३ ॥)

(परवोपदिष्टो वाऽर्थः किर्या-कारकविधानतो वाच्यः । पर्यायवचनतोऽपि च तथा भूतार्थोऽभिधानेन ॥ १००४ ॥)

(प्रत्यक्षतोऽप्यत्र सोऽणुमानतो लेसतश्च सूत्रस्य । वाच्यो वा यथासंभवमागमो हेतुतद्वत् च ॥ १००५ ॥)

पदं द्विविधं भवति-अर्थवाचकम्, श्रोतकं च । तत्र 'वृद्धः, विप्रति' इत्यादि वाचकम् । आदिक्म्, चादिकं च श्रोतकम् । तथा, पुनरपि पदं सामान्येन पञ्चविधं नामिकादि । तत्र 'अर्थः' इति नामिकम्, 'सह' इति नैपातिकम्, 'परि' इत्यौपसर्गिकम्, 'वावति' इत्याख्यायिकम्, 'संयतः' इति मिश्रम् । एवंभूतानां पदानां विच्छेदो द्वितीयं व्याख्यानार्हम् । तृतीयं तु व्याख्यानार्हं पदार्थः । स च कारकवाच्यादिभेदाद्यनुवर्तिषः । तत्र कारकेणोच्यते इति कारकवाच्यः, कारकविषय इत्यर्थः, यथा 'पचतीति पाचकः' इत्यादि । समासेनोच्यते समासवाच्यः, 'राजः पुरुषो राजपुरुषः' इत्यादि । तद्वित्तेनोच्यते तद्वित्वाच्यः, 'वस्तुदेवस्याज्यत्वं वस्तुदेवः' इत्यादि । निरुत्तेनोच्यते निरुत्तवाच्यः, 'भ्रमति च तैति च भ्रमरः' इत्यादि । तदेवं पदार्थस्य चातुर्विध्यमुक्तम् ।

अथवा प्रकारान्तरेण त्रिविधोऽप्येव संभवतीति दर्शयति- 'परवोहेत्यादि' वेत्यथवा, परेषां श्रोतृणां बोधः परवोचः, यत्र कर्तव्ये हितो

योऽर्थः पदार्थः स त्रिविवोऽपि वाच्यः, तद्यथा—क्रियाकारकविधानतः, पर्यायवचनतः, भूतार्थाभिधानेन च । तत्र क्रियाकारकमेतेन यथा—‘घट चैद्यायाम्’ घटतेऽसाविति घटः । पर्यायवचनैर्यथा—घटः, कुटः, कुम्भः, कुलश इत्यादि । भूतः सन्नतो यथावस्थितोऽर्थस्तदभिधानतस्तत्परूपणेन च पदार्थो वाच्यः, तद्यथा—य ऊर्चकृष्णबलौष्ठ आयतवृक्षग्रीवः पृथुपुष्पोदरः स घट उच्यत इत्यादि ।

अथवा, अन्यथा पदार्थः मूलस्यापार्थव्यतिषेधो वाच्यः, तद्यथा—प्रत्यक्षतः, अनुमानतः, लेशतश्च । अत्र प्रत्यक्षेणैव यादृशं पुस्तकमिदित्थित्वमुरजस्यते, गुरुमुखाद् वा यादृशं भूयते, तादृशमेव साक्षाद् यत्र प्ररूप्यते, स प्रत्यक्षतः पदार्थ उच्यते; यथा ‘सम्यग्दर्शन-ज्ञान-न्यासिनापि मोक्षमार्गः’ इति गुरुमुखादेः श्रवणादिप्रत्यक्षेणैव गेयस्य सम्यग्दर्शनदीर्घा मोक्षमार्गत्वं प्ररूपयति । अनुमानं त्विहार्थपरिरूपं गृह्यते, तस्याप्यन्यथापुनप्राप्यार्थादतीन्द्रियस्य साधारणस्याऽनुमीयमानत्वात् । तत्र प्रत्यक्षोपलब्ध एवाऽयं यमार्थपत्तिलब्ध-मर्थं कथयति, सोऽनुमानतः पदार्थ उच्यते, यथा कथयति ‘मिथ्यादर्शनादीनि पुनर्मोक्षमार्गो न भवति’ इत्यर्थेतिव गम्यत इति । तथा, लेशतः पदार्थो भवति, सन्न ‘लिया रुंफो’ लेखः रुं ५६, क्लिष्टं, समस्तमिति यावत्, तच्चिदंशात् पदार्थो गम्यते; यथा ‘सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चास्तिशालि’ इति त्रयाणामपि समस्तानां निर्देशात् ‘सद्बुद्धितानामेव मोक्षमार्गत्वम्, नैकैक्याः’ इति गम्यते । ततोऽसौ लेशेन श्लेषेण सूचितो लेशतः पदार्थोऽभिधीयते । तदेवं श्रमरान्तरेणाऽप्युक्तस्त्रिविधः पदार्थः ।

अथवा, यथासंभवमागतः, हेतुतश्च द्विविधः पदार्थो वाच्यः, तत्र मव्या-अव्य-निगोदादिप्रतिपादकमादानामागत आश्रामात्रेणैवाऽर्थः प्रतिपाद्यते । न हि मव्या-अमव्यादिमात्रप्ररूपणे आगमं विद्वाम् प्रायः प्रमाणान्तरं श्रवते । अतोऽयमागततः पदार्थ उच्यते । यत्र च हेतुः संभवति, तत्र हेतुतः पदार्थोऽभिधीयते, यथा—क्षायप्रमाण आत्मा न सर्वगतः, कर्तृत्वत्वात्, कुलालादिवत्, इत्येवं सूतिमन्त्रमप्यात्मनोऽनेन हेतुना सिध्यतीति चेत् । सत्यम्, इष्यत एव संसार्यात्मनो सूतत्वमपि, इति न किञ्चिद् नः ह्युच्यते । इति हेतुतोऽयं पदार्थोऽभिधीयते । तदनेन—

“आणानेज्जो कसो आपाप वेव सो ऋयेज्जो । विट्ठसिखो (म०....सिख) विट्ठस्य कण्ठविधिविराहणा इहया ॥ १ ॥

(आणानेज्जोऽर्थं आपापैव च ऋयसिख्यः । विट्ठसिखो इष्टान्तात् कथनविधिविराजनेतरया ॥ १ ॥)

इत्ययमर्थः समर्थितो भवतीति । तदेवमुक्तो विस्तरतः पदार्थः ॥१००३-१००४-१००५॥ अथ पदविग्रहमाह—

पायं पयविच्छेओ समासविसओ तयत्थनियमत्यं । पयविगहो ति भण्णइ सो सुद्धए न संभवइ १००६

(प्रायः पदविच्छेदः समासविग्रहसदृशनिर्णयार्थम् । पयविगह इति भण्यते च शुद्धपदे न संभवति ॥ १००६ ॥)

इह प्रायेण यः समासविषयः पदयोः पदानां याज्जेन्नार्थसंभवे सतीत्यपदार्थनियमाय विच्छेदः क्रियते स पदविग्रहः, यथा—रघुः

पुरुषो राजपुरुषः, श्वेतः पटोऽस्येति श्वेतपटः, मत्ता वह्नो मातङ्गा यस्मिन् वने तव मत्तवहुमतङ्गं वनमित्यादि । स च शुद्ध एकस्मिन् पदे न संभवति, अतः पदयोः, पदानां चेत्युच्यते । इह कश्चित् पदविच्छेदोऽपि सामान्यविषयो न भवति, कश्चित् सामान्यनिषेधात् ; यथा—व्यासः पारासूर्यः, रामो जामदग्न्य इत्यादि । अतः प्रायोगप्रवृत्तिरिति ॥१००६॥ अथ चालना-प्रत्यवस्थाने प्राह—

मुत्तमगयमत्यविसयं व दूतसणं चालणं मयं, तस्स । सह ऽत्यण्णायाओ परिहारो पञ्चवत्थाणं ॥१००७॥

(सूत्रगतमर्थवियये वा पूर्णं चालनं अर्त्तं सत्य । अन्वया-ऽर्थन्यायान् परिहारः प्रत्यवस्थानम् ॥ १००७ ॥)

यत् सूत्रविययम्, अर्थविययं वा श्रुत्य-प्रत्यवेदं पण्डित्वाच्यते, तथाचनं विचारो मतमप्येतेषु । सूत्राणां 'तस्स चि' तस्य चालनस्य परिहारः प्रत्यवस्थानं दूषितसिद्धिरित्यर्थः । कस्मात् योऽसौ परिहारः ? इत्याह—अन्वया-ऽर्थन्यायतः—शब्दविपरिण्या न्यायेन शब्दसंभविन्या युक्त्या शब्दगतदूषणस्य परिहारः, अर्थविपरिण्या न्यायेनाऽर्थसंभविन्या युक्त्याऽर्थगतदूषणस्य परिहारः प्रत्यवस्थानं दूषितसिद्धिरिति भावार्थः । नयमतविशेषाच्च शब्दा-ऽर्थगतदूषणस्य परिहारः प्रत्यवस्थानमित्यापि श्रुत्यव्ययम् ।

इदमुक्तं भवति—'करोमि भदन्त । सामायिकम्' इत्यादौ गुर्वामन्त्रजननो भदन्तशब्द इत्युक्ते कश्चिच्चालनां करोति—नन्वेवं तर्हि गुरुविरहे भदन्तशब्दाज्जन्मिमानप्रसङ्गः, अभिधाने वाऽऽन्यथकथादिदोषप्रसङ्गः । अत्र प्रत्यवस्थानमुच्यते—आचार्याभावे स्थापनाचार्यस्य पुरतः सर्वपि सामाचारी क्रियत इति ज्ञापनार्थमिदम्, अन्यत्रापि चोक्तम्—“उरुणाभापरियस्स सामायारी पठं जए यं” (स्वान्ताऽऽचार्यस्य सामाचारी प्रयुज्यते च) इत्यादि । तथा, दृश्यते चाहंदाभावेऽस्त्यतिमोपवेदनं (प्र०...सेवन)मिति । अथवा, गुरुविरहेऽपि स्वातन्त्र्य-नियेवार्थं विनयमूलकमपेक्षितार्थं च गुरुमुपल्लानोपयोगो विधेय इत्येतेषानेन ज्ञाप्यते । यदि वा, नाम-स्थापना-श्रव्य-भावमेवावतुर्विध आचार्यः, तत्राचार्योपयोगरूपो योऽसौ भावाचार्यः श्रियस्य मनसि ब्रूते, तद्विपरिणमिदमानन्द्यणं मनोविषयमानगुणमयाचार्यनिवन्धनमिति भावः । असौ गुरुविरहोऽप्यत्रासिद्ध एवेति भावः । इत्येवमन्यत्रापि चालना-प्रत्यवस्थाने यथासंभवमन्यसौ इति । तदनेन

“संहिता च पदं चैव प्यार्थः पदविग्रहः । चालना प्रत्यवस्थाने व्याख्या कृतत्रस्य पदविधा ॥ १ ॥”

इत्येव पदत्रयं पदविधं व्याख्यास्वरूपमुक्तम्, तदिह समर्थितमिति ॥१००७॥ नन्विदं पदविधं व्याख्यास्वरूपं सर्वत्रापि व्याख्यम्, आहोस्त्वित् प्रतिनियतमत्र विषयम् ? इत्यत्रोपसंहारागम्यतरम्, नैगमादिनयविषयं च दर्शयन्नाह—

एवमणुसुत्तमत्थं सव्वनयमयावथारपरिसुद्धं । भासिस्स निरवसेसं पुरिसं व पडुच्च जं जोगं ॥१००८॥

(एवमणुसुत्रमर्थं सर्वनयमतविचारपरिशुद्धम् । भाषेत निरवशेषं पुरुषं वा प्रतीत्य यद् योग्यम् ॥ १००८ ॥)

एवमित्यं पदविषयव्याख्यानेन सूत्रं सूत्रं प्रति सर्वत्र सर्वनयमतवतारपरिशुद्धं निरवशेषमर्थं भाषेत—व्याख्यानयेत् ; पुरुषं वा प्रव्या-

दियुणोपेतं प्रतीत्य यद् यस्य व्याख्यानं नयमतविचारणं वा योग्यम्, तत् तस्य धदेत्, उक्तं च—

“नन्वि मर्यादं विदुर्न सुते श्रुतो य विणमये- किं पि । आसज्ज उ सोयारं नए नयविदारओ वृया ॥१॥” इति ।

(नास्मि नयविदोर्न सूत्रमर्थग्रहितमते किमपि । आसाय सु भोतारं नयाम् नयविदारओ मयात् ॥ १ ॥)

नन्दतेषु पटसु व्याख्यानभेदेषु मध्ये सूत्रानुगमादीनां कः कस्य विषयः ?, इत्याशङ्क्याह—

होइ कयत्यो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो । सुत्तोलावन्नासो नामाइन्यासविणिओगं ॥१००६॥

(मयि कृतार्थे जस्ता सपयच्छेयं भूतं सुयाणुगमः । सूत्रालापन्यासो नामाविन्यासविनियोगम् ॥ १००६ ॥)

सप्तासियनिज्जुत्तिनोओगो सेसओ पयत्थाई । पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयगोयोरो होइ १०१०

(सूत्रसार्थिकनिर्मुक्तिनियोगः शेषः पदार्थादिः । प्रायः स एव नेगमनयादिमतगोचरो भवति ॥ १०१० ॥)

अस्तुल्लादिगुणोपेतं सूत्रप्रश्नार्थं तत्सदृच्छेदं चाभिधाय सूत्रानुगमोऽनुगमप्रयामेदः कृतार्थोऽवसितप्रयोजनो भवति । सूत्रालापकन्यासस्तु निक्षेपवृत्तीयेदरूपो नाम-स्यापनादिन्यासाविनियोगमात्रं कृतार्थो जायते । ‘सुचप्फासियेत्यादि’ वक्ष्यमाणं प्रायोप्रश्नप्रश्नमात्राणि संबध्यते । तत्र प्रायः शेषः पदार्थ-पदविग्रह-चालना-प्रत्यवस्थानलक्षणव्याख्याचतुष्टयरूपः सूत्रसार्थिकनिर्मुक्तियोगो व्यापारः, स एव च पदार्थादिः प्रायो नेगमादिनयमतगोचरो भवति, पदार्थादेवेव कथ्यमाने नेगमादिनयप्रवृत्तेरिति ॥ १००९-१०१० ॥

अथ प्रायोप्रश्नस्य फलमाह—

पायं पयविच्छेओ वि सुराप्फासोवसंधिओ जेण । कत्थइ तदत्थ-कारग-कालाइगई तओ चेवा ॥१०११॥

(प्रायः पदविच्छेदेऽपि सूत्रसर्गोपसंहारो वेत्त । कुत्रचित् वक्ष्य-कारक-कालादिगतिस्तत्र एव ॥ १०११ ॥)

न केवलं पदार्थादयः, किन्तु प्रायः पदविच्छेदोऽपि सूत्रसार्थिकनिर्मुक्त्युपसंहृत एव, तत्कोटिस्तत्सदन्तमव्येव मन्तव्य इत्यर्थः, इति पूर्वगाथानां प्रायोप्रश्नमफारि । कस्मात् पुनः पदविच्छेदोऽपि तद्विषयः ?, इत्याह—येन क्षणेन तेषां विच्छिन्नपदानामर्थः ‘तदर्थः’ तस्य, तथा, कारक-काल-क्रियादीनां च गतिरवबोधस्तत्र एव पदविच्छेदमात्रादेव जायते । ततस्तत्र पदविच्छेदमात्रमेव सूत्रसार्थिकनिर्मुक्तिः करोति, तावदेव वदप्रापारपरिसमाप्तेः । अतः पदविच्छेदोऽपि तदन्तर्भवति । उपलक्षणं चेत्तत्, ततो न केवलं पदार्थादियेव नेगमादिनय-विषयः, किन्तु पदविच्छेद-सूत्रालापकन्यासादयोऽपि प्रायस्तद्विषयः, तथापि तद्विचारप्रवृत्तेरिति । तदेवमुक्तोऽनुगमः, तद्व्रणनप्रसक्तो नया-आभिहितः । तथा च समप्रामाणि चत्वार्यप्यनुगोपेन्द्राणि ॥ १०११ ॥ अत आह—

अणुओगद्वाराणं परूवणं तप्पओयणं जं च । इह चेव परिसमाणियमव्वामोहत्थमत्थाणे ॥१०१२॥

(अणुओगद्वाराणां श्ररूपणं मव्वओजनं यच्च । इहेच्च परिसमाणितमव्वामोहत्थमत्थाने ॥ १०१२ ॥)

यद्यप्यध्ययनसमाप्तविषयानुयोगद्वाराणां सामस्त्येन समाप्तिरिष्यते, तथापि यच्चतुष्णमिष्यदुयोगद्वाराणां श्ररूपणम्, यच्च तत्त्वयोजनम्, तदिहाऽऽदावस्थान एव श्रिय्याणामव्वामोहार्थं परिसमापितम् । अन्यथा अध्ययनस्याऽऽदावुपक्रमः समाप्येत, ततो दूरव्यवधानेन काचिद् निर्वेपः, काप्यनुगमः, कचिन् नयाः परिसमाप्येरत् । एवं चातिश्रान्थ्यवधानेनाऽनुयोगद्वाराणां समाप्ती व्याप्तेर्युक्तिनिःशयाः ॥१०१२॥

कयं पुनरित्यं समाप्ती तेषामव्वामोहः १, इत्याह—

दाइयदारविभागो संखेवेणेह, वित्थरेणावि । दाराणं विणिओगं नाहिइ काउं जहाजोगं ॥१०१३॥

(दक्षिणद्वारविभागः संखेयेनेह, वित्थरेणापि । दाराणां विनियोगं नास्तीति कुरु यथायोगम् ॥ १०१३ ॥)

इहेव संखेपेण दक्षिणानुयोगद्वारविभागो विनियः पुरस्ताद् विस्त्रेणापि यथायोगं यथास्थानं स्वयमेव आस्यति विनियोगं कर्तुम्, न तु मोक्षमनुमतिष्यति ॥ इति त्रयोदशार्थाः ॥ १०१३ ॥

॥ अनुयोगद्वाराणि समाप्तानि ॥

इदानीं 'वित्थयदरे मगवत्ते' (गा०-१०२५) इत्यादिवचनमलप्यस्य प्रस्तावनाधुपरव्यभाह—

संपयमत्थाणुगमे सत्थोवघायवित्थरं वोच्छं । कयमंगलोवघारो सो ऽत्तिमहत्थो चि काऊणं ॥१०१४॥

(सांप्रतमार्थानुगमे शास्त्रोपदेशात्परित्यक्तं वक्ष्ये । कुतश्चक्रोपचारः सोऽस्तिमहार्थ इति कृत्वा ॥ १०१४ ॥)

अर्थादुगमेऽर्थादुगमात्म्ये तृतीयानुयोगद्वारे 'उत्तरे' निदेशे य निगमे' (गा०-९७२) इत्यादिना यः पूर्वः संखेपेण शास्त्रस्योपेक्षात् उक्तः, तस्यैव सौप्रतमहं विस्तारं वक्ष्ये । कथंभूतः सत् १, इत्याह—कुतश्चक्रोपचारः कुतर्तीयकृतादिनमस्कारः सत् । किम् १, इत्याह—सम-
सासिद्धान्तानुयोगताधारणत्वात् सोऽस्तिमहार्थ इति कृत्वा ॥१०१४॥ अत्र प्रेरकः ग्राह—

नणु मंगलं कयं चिय किं भुञ्जो, अह कयं पि कायव्वं । दारे दारे कीरइ तो कीस न मंगलग्गहणं ? १०१५

(ननु मङ्गलं कुतमेव किं भुञ्जः, अयं कुतमपि कर्तव्यम् । द्वारे द्वारे किञ्चिन्ते मयः फलमाह न मङ्गलग्गहणम् ? ॥ १०१५ ॥)

नन्वादौ 'आमिणियोहियनारणं' (गा०-७९) इत्यादिना मङ्गलं कुतमेव, तत् किमिति भूयस्तदारम्भः ? । अथ कुतमपि पुनः कर्तव्यं तत्, तर्हि प्रत्यध्ययनम्, प्रत्युपेक्षकम्, प्रतिद्वन्द्वं च द्वारे द्वारे उपक्रमदिके किमिति न मङ्गलग्गहणं क्रियते ? इति ॥१०१५॥
अत्र काचिदाचार्यदेशीयोऽन्तरभाषा प्रतिविधानमाह—

दिगुणोपेतं प्रतीत्या यद् यस्य व्याख्यानं नयमतविचारणं वा योग्यम्, तद्व तस्य वदेत् ; उक्तं च—

॥ ४०२

“नक्षि नपदि विहृणं सुधं कृत्यो य विणमये- किपि । आसज्ज उ सोयारं नय नयसिपारलो वृया ॥१॥” इति ।

विशेषा०

(नास्ति नवैर्दिहं न सुधमपत्रं विनमते किमपि । आसाध सु भोकारं नयान् नयविशारदो म यात् ॥ १ ॥)

नन्वेतेषु पटसु व्याख्यानभेदेषु मध्ये यत्रागुमादीनां कः कस्य विषयः ?, इत्याशङ्क्याह—

होइ कयत्यो वोतुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो । सुत्तालावन्नासो नामाइन्नासविणिओगं ॥१००६॥

(भवति कुमार्यं वस्तु सपयच्छेदं अर्थं युवागुमः । यत्राव्यपन्यासो नामारिव्यावधियोगम् ॥ १००६ ॥)

सुत्ताफासियनिज्जुत्तिनिओगो सेसओ पयत्थाइ । पायं सो च्चिय नेगमनयाइमयोगेयोरो होइ १०१०

(सूत्रसर्गिभनिक्रियोगः क्षेत्रकः पदार्थादिः । प्रायः स एव नैगमनयादिमतगोचरो भवति ॥ १०१० ॥)

अस्सल्लादिगुणोपेतं सूत्रप्रधार्य तत्पदच्छेदं चाभिधाय सूत्रागुमोऽनुगमप्रथमभेदः कृतायोऽवसितश्रयोजनो भवति । सूत्रालापकन्या-
सत्तु निचेषतृतीयमेदरूपो नाम-स्थापनादिन्यासविनियोगमात्रं कृतायां जायते । ‘सुचम्भासियेत्यादि’ वच्यमाणं प्रायोप्रहृणमन्नापि
संबध्यते । तत्र प्रायः शेषः पदार्थ-पदविग्रह-बालना-प्रत्यवस्थानलक्षणव्याख्याचतुष्टयरूपः सूत्रसर्गिकनियुक्तेनियोगो व्यापारः, स एव च
पदार्थादिः प्रायो नैगमादिनयमतगोचरो भवति, पदार्थादेवेव कथ्यमाने नैगमादिनयप्रवृत्तेरिति ॥ १००९-१०१० ॥

अथ प्रायोप्रहृणस्य कलमाह—

पायं पयविच्छेओ वि सुराफ्फासोवसांधिओ जेण । कत्थइ तदत्थ-कारग-कालाइगई तओ चेव ॥१०११॥

(प्रायः पयविच्छेदेऽपि सूत्रसर्वोपसंहारो येन । कुत्रचित् तदर्थ-कारक-कालादिगतिस्त एव ॥ १०११ ॥)

न केवलं पदार्थादिषु, किन्तु प्रायः पदविच्छेदेऽपि सूत्रसर्गिकनियुक्तप्रसंगत एव, तत्कोटीकृतस्तदन्तर्भाव्येव मन्तव्य इत्यर्थः,
इति पूर्वगाथायां प्रायोप्रहृणमकारि । कस्मात् पुनः पदविच्छेदेऽपि तद्विषयः ?, इत्याह—येन कारणेन तेषां विच्छिन्नपदानामर्थः ‘तदर्थः’
तस्य, तथा, कारण-काल-क्रियादीनां च गतिरवशेषस्त एव पदच्छेदप्राप्तेऽपि जायते । तत्रात्र पदविच्छेदप्राप्तेऽपि सूत्रसर्गिकनियुक्तिः
अस्ति, तावदेव तद्व्यापारपरिसमाप्तेः । अतः पदच्छेदेऽपि तदन्तर्भाव्येव । उपलब्धं चैतत्, ततो न केवलं पदार्थादिरिव नैगमादिनय-
विषयः, किन्तु पदच्छेद-सूत्रालापकन्यासादयोऽपि प्रापतद्विषयः, तथापि तद्विचारप्रवृत्तेरिति । तदेवमुक्तोऽनुगमः, तद्वृणनप्रसङ्गो नया-
भाविहिताः । तथा च समाप्तानि बलार्थव्यनुमोदराणि ॥ १०११ ॥ अत आह—

अणुओगद्वाराणं परुवणं तप्पओयणं जं च । इह चेव परिसमाणिमव्वामोहत्थमत्थाणे ॥१०१२॥

(अणुओगद्वाराणां प्ररुवणं कल्लयोजनं यच्च । इहेय परिसमापिमव्वामोहत्थमत्थाने ॥ १०१२ ॥)

यमप्यध्ययनसमाप्तावेवाऽनुयोगद्वाराणां सामस्त्येन समाप्तिरित्येते, तथापि यक्षुश्यामप्यनुयोगद्वाराणां प्ररूपणम्, यच्च तत्प्रयोजनम्, तदिहाऽऽवस्थान एव शिष्याणामव्यामोहार्यं परिसमापितम् । अन्यथा बाध्ययनस्याऽऽदायुष्कर्मः समाप्येत, ततो दूरव्यवधानेन कचिद् निषेधः, क्वाप्यनुगमः, कचिच्च नयाः परिसमाप्येरन् । एवं चातिशयव्यवधानेनाऽनुयोगद्वाराणां समाप्ती व्याप्नुमेषुविन्याः ॥१०१२॥

कथं पुनरित्यं समालौ तेषामव्यामोहः ?, इत्याह—

दाइयदारविभागो संखेवेणेह, वित्थरेणावि । दाराणं विणिओगं नाहिइ काउं जहाजोगं ॥१०१३॥

(वक्त्रिद्वारविभागः संखेयेणेह, विस्तररेणापि । दाराणां विनियोगं क्वास्यति क्कुत्तं यथाचोगम् ॥ १०१३ ॥)

इहैव संक्षेपेण दक्षितानुयोगद्वारविभागो विनयः पुरस्ताद् विस्तरेणापि यथायोगं यथास्थानं स्वयमेव क्वास्यति विनियोगं क्कुत्तम्, न तु मोहमनुमतिष्यति ॥ इति त्रयोदशशार्थार्थः ॥ १०१३ ॥

॥ अनुयोगद्वाराणि समाप्तानि ॥

इदानीं 'तित्थयरे मगवत्ते' (गा०-१०२५) इत्यादिवच्यमाणग्रन्थस्य प्रस्तावनासुप्रचयभाह—

संपयमत्थाणुगमे सत्थोवग्घायवित्थरं वोच्छं । कयमंगलोवयारो सो ऽतिमहत्थो सि काऊणं ॥१०१४॥

(सांप्रतमार्थाजुमे शास्त्रोद्यत्तातयित्तरं वक्ष्ये । कृतमङ्गलोपचारः सोऽतिमहत्त्व इति कृत्वा ॥ १०१४ ॥)

अर्थानुगमेऽर्थानुगमास्ये वृत्तियेऽनुयोगद्वारे 'उद्वेसे निद्वेसे य निगमे' (गा०-९७३) इत्यादिना यः पूर्वः संक्षेपेण शास्त्रस्योद्यत्तात उक्तः, तस्यैव सांप्रतमहं विस्तरं वक्ष्ये । कथंभूतः सन् ?, इत्याह—कृतमङ्गलोपचारः कृततीर्थिकरादिनमस्कारः सन् । किम् ?, इत्याह—समस्तसिद्धान्तानुयोगसाधारणत्वाद् सोऽतिमहत्त्व इति कृत्वा ॥१०१४॥ अत्र प्रेरकः ग्राह—

नणु मंगलं कयं चिय किं मुखो, अह कयं पि कायव्वं । दारे दारे कीरइ तो कीस न मंगलगहणं ? १०१५

(ननु मङ्गलं कृतमेव किं मूयः, अय कृतमपि कर्तव्यम् । द्वारे द्वारे कियते ततः कस्माद् न मङ्गलगहणम् ? ॥ १०१५ ॥)

नन्वादी 'आग्निषोडशियानां' (गा०-७९) इत्यादिना मङ्गलं कृतमेव, तत् किमिति भूयस्तदारम्भः ? । अय कृतमपि पुनः कर्तव्यं तत्, तर्हि प्रत्यप्ययनम्, ग्रन्थद्वेषकम्, प्रतिद्वेषं च द्वारे द्वारे उपकमादिके किमिति न मङ्गलग्रहणं कियते ? इति ॥१०१५॥

अत्र कश्चिदाचार्यदेशीयोऽन्तरमाषया प्रतिविधानमाह—

मङ्गलरूपत्वेऽपि क्षिप्यस्य मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहार्थं यत्नः । तदपि न, यस्मात् क्षिप्योऽपि मङ्गलत्रयमतेः परित्राह्यं प्राप्तव्यं कारणतः, ११०
मिमेनेन १ ॥१०१६॥ अथाचार्यदेशीयो निरुपरीकृतो बिल्वः सन् प्राह—ननु यदि सर्वमप्येतच्छालं मङ्गलम्, मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहं च
प्रागेव कारितः क्षिप्यः, अतो नेदं मध्यममङ्गलम्, तर्हि सन्तोऽपि कथयन्तु—किमर्थमिदं मङ्गलम् ? इत्याशङ्क्य सूर्यियावस्थितं
समाधानमाह—

आवस्सयस्स तं कयमिदं तु नावासमित्तयं, किंतु । सन्वाणुओगनिज्जुत्तिसत्थपरंभ एवायं १०२०

(आवरणकस्य सत्कृतमिदं तु नावरणकमात्रकं किन्तु । सर्वानुयोगनिर्गुणशास्त्रारम्भ एवादम् ॥ १०२० ॥)

‘आभिषिबोदियनाणं’ (शा०-७९) इत्यादिना यदादौ मङ्गलं कृतम्, यच्च ‘सर्वमपि शास्त्रमेतत् मङ्गलात्मकमेवेत्युक्तम्, यदपि च
क्षिप्यो मङ्गलत्रयमतिपरिग्रहं कारितः, तदेतत् सर्वभाषणकस्य कृतम् । इदं तु यस्याऽऽरम्भे प्रसूतं मङ्गलं क्रियमाणमास्ते, तत् नावरणक-
मात्रम्, किन्तु सर्वेभ्योपि सिद्धान्तशास्त्राणां योऽयमनुयोगस्तत्संप्रदायेष्वप्युपोद्घातनिर्युक्तिः, तद्वक्षणं यद् वस्तुतोऽन्यत् शालं तन्वारम्भ
एवादम् । तस्य बोधोद्घातनिर्युक्तिशास्त्रस्य सकलसिद्धान्तव्यापकत्वेन महार्थत्वादविच्यसंपादनोपदेयं मङ्गलमिति ॥ १०२० ॥

आह—कृतः पुनरेतदवसीयते, यत्सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रारम्भोऽयम् ? इत्याह—

दसकालियाइनिज्जुत्तिगहणओ भणियसुपरि वा जं च ।

सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ती ॥१०२१॥

(इराकालिकादिनिर्युक्तिगहणतो भणियसुपरि वा जम् । शेषेष्वप्ययनेषु भवत्येयमिति निर्युक्तिः ॥ १०२१ ॥)

‘आवत्सयस्य दसकालियस्य तद् उत्पन्नमायारं’ इत्याद्यनन्तरवत्परमाण्वन्ये यद् दशकालिकादिनिर्युक्तिग्रहणं करिष्यति तस्मात्, यदि वा यदुपरिष्टादिहेतुभ्यो वक्ष्यति—अपेक्ष्य चतुर्विंशतिस्वादिषु निःशेषसिद्धान्तगतेषु चाव्ययनेष्वपेक्षोपोद्घातनिर्युक्तिर्भवतीति । एत-
स्माच्चैतन्वायते, यत्सर्वानुयोगनिर्युक्तिशास्त्रारम्भोऽयमिति ॥ १०२१ ॥ अत्राप्याह प्रेरकः—

सामाइयवक्खाणे दसालियाइण को ऽहिगारो ऽयं । जं पायसुवग्घाओ तेसिं सामन्न एवायं १०२२ ॥
ह तेसिं तम्मि गए वीसुं वीसुं विसेसमित्तगं । घेच्छइ सुहं लहुं चिय तगहणं लाघवत्थमओ १०२३

(सामानिकव्याख्याने वक्कालिकादीनां कोऽधिकारोऽयम् । यद्व्याय उपोद्घातसोपां सामान्य एवादम् ॥ १०२२ ॥)

(इह तेषां वस्तिन् गते विषयम् धियग्घं विगोपमात्रोऽयम् । महीष्यति सुतं सन्नेव एतद्ग्रहणं शास्त्रार्थमिवः ॥ १०२३ ॥)

ननु सामायिकाध्ययनस्यैव व्याख्यानं प्रस्तुते को हि दशकालिकादीनां ग्रहोऽस्यः ? । अथोच्यते—यद् यस्मादयमुपोद्घातः प्राय-
स्तोगमपि दशकालिकादीनां सामान्य एव—समानवस्तुम्यत्वात् एव । अत उपोद्घातसामान्यात् तेषामपीह ग्रहणम् । प्रायोद्ग्रहात् सामायिकस्य
वीर्यश्रद्वात् निर्गमः, दशकालिकस्य श्रम्यमत्वात्, उत्तराध्ययनानां वीर्यश्रद्वादिनामहर्षिम्यो निर्गम इत्यादिविशेषोऽपि कश्चिदन्तो द्रष्टव्यः ।
ततश्चैव तेषां दशकालिकादीनां तस्मिन् सामान्ये उपोद्घाते गतेऽवगतेऽवबुद्धे यत् श्रम्यं श्रम्यं निर्गमादिकं किमपि विशेषमात्रकं
वच्छिद्यः सुखेन लघु च स्वयमपि प्रशीप्यति । अतो लाघवायमिह दशकालिकादीनां ग्रहणमिति ॥१०२२-१०२३॥ अथोपसंहरंस्तत्सत्यमह-
तम्हा जेण महत्तयं सत्तयं सव्याणुओगविसयमिणं । सत्तयंतरमेवहवा तेण पुणो मंगलगगहणं ॥१०२४॥

(तस्मात् येन महर्षेः श्रमं सर्वानुयोगविषयमिदम् । आशान्तरमेवाऽऽप्या तेन पुनर्मङ्गलग्रहणम् ॥ १०२४ ॥)

तस्माद् येन कारणेन सर्वानुयोगविषयत्वादिसुपोद्घातलक्षणं शालं महायमं, अथवा, बहुवस्तुव्यत्वाद् वस्तुतो यस्माच्छास्त्रान्तरमेव-
दम् न त्वावस्थाप्यमात्रम्, तेनाऽऽप्यादौ पुनरपि मङ्गलग्रहणम्, इत्येव स्थितः पक्षः ॥ इत्येकादशगाथाः ॥ १०२४ ॥

किं पुनस्तद् मङ्गलम् ? इत्याह—

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्कमे अमियनाणी । तिण्णे सुगइगइगए सिद्धिपहएएसए वंदे ॥१०२५॥

(वीर्यश्रद्वात् भगवतोऽनुत्तरपरमानमिदमात्रम् । वीर्णान् सुगविगविगवान् सिद्धिपथप्रवेशकम् वन्दे ॥ १०२५ ॥)

वीर्ये त्रयोदशिरनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा वीर्यं वक्ष्यमाणस्वरूपम्, तत्तन्मन्त्रीलाः “कुञ्जो हेतुच्छील्ये०” (पाणि० ३-
२-२०) इत्यादिना द्यत्यये वीर्यश्रद्वात्, तान् वन्दे, इति संवन्धः । कथंभूतात् ? इत्याह—मगः समग्रैश्वर्यादिलक्षणो विद्यते येषां ते
मगवन्तोऽन्तस्तात् भगवतः । पुनरपि कर्मभूतान् ? इत्याह—अनुत्तरपराक्रमानिति—पराक्रमो वीर्यं, तदनन्तत्वादनुत्तरं येपाम् ; अथवा,
परेषां क्रोधादिशत्रुणांमार्गमर्गं विषेपणं पराक्रमः सोऽनुत्तरः प्रधानरूपो येषां तेऽनुत्तरपराक्रमास्तानिति । तथा, अनन्तत्वेपरिच्छेदादमित-
मपरिमितं कैवल्यरूपं ज्ञानं येषां तेऽमितज्ञानिनस्तानिति । तथा, तानि स्म भवार्णवमिति वीर्णोस्तानिति । वीर्णां च भवजलधिं सुगति-
गतिगत्वानिति, नत्र रगा-देषविकल्प-सर्वशून्य-सर्वदमिन्त्वादित्यो निरूपयमुखभागिनः सुगतयः सिद्धास्तैरेव गम्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिस्तां गताः
सुगतिगतिस्तास्तानिति । तथा, तस्या एव सिद्धेः पन्थाः सम्यग्दर्शन-ज्ञानादिको मार्गस्तस्य अकृष्टा देशकाः सिद्धिपथप्रदेशकास्तान् वन्दे-
ऽभिवादन्ये स्तौमि ॥ इति नियुक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१०२५॥ विस्तरार्थं तु विमर्षिणुर्माप्यकार एवाह—

तिज्जइ गं तेण तहि तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि । सरियाइणं भागो निरवायो, तम्मि य पसिद्धे १०२६

(वीर्ये यन् तेन नत्र मनो वा वीर्यं तत्र प्रत्ये । सदिरादिकं भागो निरवायः, तस्मिन् य पसिद्धे ॥ १०२६ ॥)

तरिया तरणं तरियच्चं च सिद्धाणि, तारओ पुरिसो।

वाहो(प्र०...बाह्) हुवाइ तरणं, तरणिञ्जं निन्नयाइयं ॥१०२७॥

(वरीता तरणं तरयित्त्वं च सिद्धानि, तारक पुरुषः । वाहो-हुवादि वरणा, तरणीयं निम्नगदिकम् ॥ १०२७ ॥)

यत् यस्मात् सीर्यते दुस्तरं वस्तु तेन तस्मिन्स्तवो वेत्यतस्तीर्यमुच्यते । तत्र नाम-स्थापना-द्रव्य-भावमेवावतुर्विषम् । तत्र नामस्यापने-
मुगमे । द्रव्ये द्रव्यभूतप्रधानभूतं सरित्त-समुद्रदीनां निरुपायः कोऽपि नियतो मागः भवेद्वस्तीर्यमुच्यते । तस्मिन् प्रसिद्धे सिद्धे सत्यस्या-
ऽऽपेक्षिकश्चन्द्रत्वादेतानि नियमात् सिध्यन्ति । कानि १, इत्याह-वरीता पुरुषः, तारं वाहो (प्र०...बाह्) हुवादि, तरणीयं तु निम्नगा-
दिकमिति ॥१०२६-१०२७॥ कर्षं पुनरिदं द्रव्यतीर्थम् १, इत्याह—

देहाइतारयं जं बज्झमलावणयणाइमत्तं च । गेगंताणच्चंतिरफलं च तो दव्वतित्थं तं ॥१०२८॥

(देहावितारकं यद् बाह्यमसापनकनाशित्वान्नं च । नैकात्मा-ऽऽत्यन्तिकच्छन्नं च ववो द्रव्यतीर्थं तत् ॥ १०२८ ॥)

यस्मादिदं देहादिकमेव द्रव्यमात्रं तारयति—नयादिपरिकूलमात्रं नयति, न पुनर्जीवं संसारसमुद्रस्य मोक्षलक्षणं परिकूलं प्रापयति, अतो-
ऽप्रधानत्वाद् द्रव्यतीर्थम् । तथा चास्मदेव मलादिद्रव्यमात्रमनयति, न त्वन्तरङ्गं प्राणतिपतादिजन्यकर्मफलम् । तथा, अनेकान्तिकफल-
मेकं नयादितीर्थम्—वज्राचिदनेन नयादेस्तरणात्, कद्राचिन्तु स्रैव मलनात् । तथा, अनात्यन्तिकफलं चेदम्, तथाहि—एकदाऽनेन वीर्ण-
मापि नयादिकं पुनरपि च वीर्यते इत्यनात्यन्तिकफलत्वम् । अतमना वाऽस्य नयादितीर्थस्य द्रव्यमात्रत्वेनाऽप्रधानत्वात् सर्वत्र द्रव्यतीर्थत्वं
मानवीयमिति ॥ १०२८ ॥ इह कैरांचिद् मतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

इह तारणाइफल्यं ति प्हाण-पाणा-ऽवगाहणाईहिं । भवतारयं ति केई तं नो जीवोवघायाओ १०२९
...ं पि व तसुदुहलं व न य पुणकारणं प्हाणं । न य जइजोगं तं मंडणं व कामंगभावाओ ॥१०३०॥

(इह तारणादिफलकमिति स्नान-पाना-ऽवगाहनादिभिः । भवतारकमिति केचित् समो जीवोपघातात् ॥ १०२९ ॥)

(सनाक्रमपि वा सुदुहलकमिव न च पुण्यकारणं स्नानम् । न च यदियोग्यं तद् मरुतमिव कामाक्रममायात् ॥ १०३० ॥)

इह केचित् तीक्ष्ण मन्यन्ते—नद्यादेः संवन्धि द्रव्यतीर्थं किल स्नान-पाना-ऽवगाहनादिभिर्विषयदोषेयमानं भवतारकं संसारमह-
मकाराल्यपारत्रापकं भवेत्येव । कुतः १, तारणादिफलमिति कृत्वा—अरितारण-मलबालन-मुद्व्यवच्छेद-दादोयशमादिफलत्वादित्यर्थः; अनेन
चाप्यशसमीहि(प्र०...समीक्षितो)देहातरणादिफलेन परोक्षस्यापि संसाराणफलस्याऽनुमीयमानत्वादिति भावः । तदेव नोपपद्यते,

स्नानादेर्जीवोपावहेहेत्वाद्, दद्याद्-ऽसि-धनुः-शूलप्रदिवदिति । एतदुक्तं भवति-जीवोपपातहेत्वाद् दुर्गतिभ्रष्टा एव स्नानादयः कथं नु भव-
तात्प्रसूते भवेयुः, यत्ना-यथ-भूम्यादीनामपि भवतारकत्वप्रसङ्गात् ? इति । इतश्च-नद्याद्वितीयं भवतारकं न भवति, सनाङ्गत्वात्-सनाप्रकार-
त्वात्, उदयुलादिवदिति । न च पुण्यकारणं स्नानम्, नापि यतिजनयोग्यं तत्, कामाङ्गत्वात्, माण्डनवत् ; अन्यथा ताम्बूलभक्षण-
पुण्यबन्धन-भेदादिपुण्य-ऽभ्यञ्जनादयोऽपि च शुद्धाङ्गादीनां पुण्यहेतवः स्युः । न च देहताणादिमात्रफलदर्शनेन विशिष्टं भवतारणादिकं
फलमुपपद्यते, नियामकमावाप्तं, प्रत्यक्षवीक्षितप्राणपुण्यमर्देवाधिगतत्वाच्च ; इत्याद्यभ्युक्तं स्वयिष्याञ्च दोषजालमभिधानीयमिति ॥ १०२६-१०३० ॥

अथ परो ब्रूयात् ; किम् १, इत्याह—

देहोवगारि वा तेण तित्थमिह दाहनासणाईहिं । महु-मख-मंस-वेस्सादओ वि तो तित्थमावन्नं १०३१

(देहोपकारि वा तेन वीर्यमिह दाह-नारातादिभिः । महु-मख-मांस-वेरयण्योऽपि वस्तीर्यमापन्नम् ॥ १०३१ ॥)

यदि च प्रेक्षो मन्येत-जाह्नवीजलादिकं वीर्यमेव, दाहनाश-पिपातोपशमादिभेदोपकारित्वात् । अत्रोच्यते-एवं च सति ततो मधु-
मय-मांस-वेस्यादयोऽपि वीर्यमापन्नन्ते, तेषामपि देहोपकारित्वाविशेषादिति । उक्तं ब्रवीतीर्यम् ॥ १०३१ ॥ अथ भावतीयमाह—

भावे तित्थं संघो सुयचिहियं तारओ तहिं साहु । नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुद्धो ऽयं ॥ १०३२ ॥

(भावे वीर्यं संघः अतश्चिहियं तारकसाधुः । ज्ञानाद्विधिकं तरणं वरयितव्यं भवसमुद्धः ॥ १०३२ ॥)

भावे भावविषयं भुतविहितं भुतप्रतिपादितं सत्सत्तीर्थम्, तथा च भगवत्प्राप्त्युक्तम्, “वित्थं मंते । वित्थं विःय्यरे तित्थं १ ।
गोयमा । अस्सा दाह नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउदओ समणसंघो” इति । इह च वीर्यसिद्धौ वारकादयो नियमादाश्चिप्यन्त एव । तत्रैह
संघे वीर्ये तद्विद्योपभूत एव वारका साधुः, ज्ञान दर्शन-चारित्र्यिकं पुनस्तारणम्, तरणीयं तु भवसमुद्धः । इह च वीर्यवारकादीनां परस्पर-
तोऽप्यन्ता, अनन्त्या च विषयावश्यतो बोद्धव्या । तत्र सम्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकत्वात् संघस्तीर्यम्, तत्रावतीर्णानामवरयं भवोदधितरणत्वं ।
तद्विद्योपभूतत्वात् तदन्तर्गत एव साधुस्तरिता, सम्यग्दर्शनाद्यनुष्ठानात् । साधकत्वमेतेन वत्करणरूपतामपन्नं ज्ञानादिप्रयं तु वरणम् । तरणीयं
तौदसिक्कादिमावपरिणामात्मकः संसारसमुद्ध इति ॥ १०३२ ॥ कस्मात् पुनः संघो भावतीयम् १, इत्याह—

जं नाण-दंसण चरित्तभावओ तच्चिववस्वभावाओ । भवभावओ य तारेइ तेण तं भावओ तित्थं १०३३

(यस्मान-दंसण-चरित्तभावसमष्टिपसभावात् । भवभावसम्यक् तारयति तेन तत् भाववस्तीर्यम् ॥ १०३३ ॥)

यत् यस्मात् तारयति तं तत् त्रययति तेन तत् संयलक्षणं भावतस्तीर्यमिति संभवः । कुलस्तारयति १, इत्याह-तद्विषयभावादिति तेनां

१. वीर्यं यवकर्त्तुं । वीर्यं वीर्यकरत्तरीर्यम् । गोमयम् । अहंभूतत्वात् त्रययति । वीर्यं पुनश्चापुष्यार्थः अमयपुष्यः ।

ज्ञान-दर्शन-चारित्र्याणां विषयोऽज्ञान-मिथ्यात्वविरयणानि तद्विषयस्तद्विषयो भावो नीवपरिणामस्तद्विषयभावस्वस्मात् तारयति । कुतः । इत्याह-ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यभावतः-ज्ञानाद्यात्मकत्वादित्यर्थः । यो हि ज्ञानाद्यात्मको भवति सोऽज्ञानादिभावत्वं परं तारयत्येवेति भावः । न केवलमज्ञानादिभावात् तारयति, तथा, भवभावतश्च तारयति, भवः संसारस्त्वत्र भवनं भावस्तास्मादित्यर्थः । यस्मात् स्वयं ज्ञानादिभावात्मकः, तथा अज्ञानादि-भावत्वं भवभावाच्च भव्यास्तास्यति, तस्मादसौ संघो भावतीर्थमिदं तारयन् ; उक्तं च—

“रुगाद्यग्माः प्रमदव्यसनश्चतुर्धर्षिकल्लोमालः क्रोधेयवावदाग्निमृत् विजयनमश्वानकक्रौघरोद्रेः ।

तृष्णापातालकुम्भो भवजलधिरयं तीर्यते येन तूर्णं तज्ज्ञानादिस्वभावं क्षयिमाह सुरेन्द्रार्चितं भावतीर्यम् ॥ १ ॥”

इति ॥१०३३॥ उपपन्नन्तरमाह—

तह कोह-ल्लोह-कम्ममयदाह-तणहा-मलावणयणाहं । एगंतेणच्चवंतं च कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ १०३४

(तया-कोच-छोम-कर्ममयदाह-तृष्णा-मलावणयनानि । एवमेतेनाऽत्यन्तं च करोति शुद्धिं भवोयात् ॥ १०३४ ॥)

तथा; क्रोधश्च, लोभश्च, कर्म च तन्मयास्तत्स्वरूपा यथासंख्यं ये दाह-तृष्णा-मलाः । क्रोधो हि जीवानां मनः-क्षरिसंवापजनकत्वाद् दाहः, लोभस्तु विभवविषयिण्यासाऽऽविर्भावकत्वात् तृष्णा, कर्म पुनः पवनोद्धृतलक्षणवोवत् सर्वतोऽवगुण्ठनेन मालिन्यहेतुत्वाद् मलः; अतस्तेषां क्रोच-छोम-कर्ममयानां दाह-तृष्णा-मलानां यदेकान्तेनाऽत्यन्तं चापनयनानि करोति । तथा, कर्मकंचरामलिनाद् भवोचात् संसारपापानीयवाहत्वं परकूलं नीत्वा सुद्धिं कर्ममलावणयनलक्षणां यतः करोति, तेन तत्संघलक्षणं भाववत्सतीर्यमिति पूर्वसंबन्धः । अयमपि नयादिवीर्यं तुच्छा-जैकान्तिका-ऽऽत्यन्तिकदाह-तृष्णा-मलावणयनं विदधाति, एतच्च संघतीर्यमनादिकालालीनत्वेनानन्तानां दाह-तृष्णा-मलानामैकान्तिकमात्यन्तिकं चापनयनं करोति; अतः भवान्त्वद् भावतीर्थमुच्यते, नपादिवीर्यं त्वमघातत्वाद् इत्यतीर्यमिति भावः ॥१०३४॥

अथवा, प्राकृते ‘वित्यं’ इत्युक्ते ‘त्रिस्थम्’ इत्येतदपि लभ्यते, इत्येतदाह—

दाहोवसमाइसु वा जं तिसु थियमहव दंसणाईसु ।

तो तित्थं संघो च्चिय उभयं व विसेसणविसेस्सं ॥१०३५॥

(दाहोपरामादिसु वा त्रिसु स्थितमथवा दर्शनादिसु । तवत्तीर्य संघ एवमेव वा विशेषणविशेष्यम् ॥ १०३५ ॥)

अथवा, यद् यस्माद् ययोक्तदाहोपशाम-तृष्णाच्छेदः-मलक्षालनरूपेण, यदिव्या, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यलक्षणेण त्रिवर्षेषु स्थितं तत-द्विस्वं संप एव; उभयं वा संघ-त्रिस्थितिलक्षणविशेषण-विशेष्यरूपं द्वयं त्रिस्थम् । इदमुक्तं भवति-किं त्रिस्थम् ? संघः, कथं संघः ? त्रिस्थः (प्र०...त्रिस्थं) नान्यथ, इत्येवं विशेषण-विशेष्ययोरुभयं संछलितं त्रिस्थमुच्यते इति ॥१०३५॥

अथवा, प्राकृते 'वित्त्यं' इत्युक्ते 'अर्थम्' इत्यपि लभ्यते, इत्येतद् दर्शयन्नाह—

॥ ४१० ॥

विद्योपा०

वित्त्यं=

अर्थम्

कोहृगिगदाहसमणादओ व ते चेव जस्स तिणत्था।

होइ तियत्थं तित्थं तमत्थसहो फलत्थो ऽयं ॥१०३६॥

(कोणाभिगदाहसमणादयो वा व एव यस्य त्रयोऽप्योः । अथहि धर्म्यं वीर्यं वपुर्गोशब्दः फलार्थोऽयम् ॥ १०३६ ॥)

कोषाग्निदातोपशाम-लोभतृष्णाव्यावच्छेद-कर्ममलघालनलक्षणस्त एवानन्तरोक्तस्योऽर्थो फलरूपा यस्य तत् त्र्यर्थं सद्य संघ एव; तदव्यतिरिक्तं धानादित्रयं वा त्र्यर्थं ग्राहते 'तित्थं' उच्यते । अर्थाद्वद्वायं फलार्थो भवत्यर्थः । इदमुक्तं भवति-भगवान् संघः, तदव्यतिरिक्तानादित्रयं वा महातरुविव भव्यनिर्निषेधमाणं कोषाग्निदाहशयनादिंक्षीनर्यान् फलति, अतस्त्र्यर्थमुच्यत इति ॥१०३६॥

अथवा, वस्तुपर्यायोऽर्थार्थशुब्ध इत्याह—

अहवा सम्मदंसण-नाण-चरित्ताइं तिन्नि जस्सत्था । तं तित्थं पुब्बोइयमिह अत्थो वत्थुपप्पञ्जाओ १०३७

(अथवा सम्मददर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि त्रीणि यस्यार्थाः । तत् वीर्यं पूर्वोक्तिमिहाऽर्थो वस्तुपर्यायः ॥ १०३७ ॥)

अथवा, सम्मददर्शनादयस्योऽर्थो यस्य तत् त्र्यर्थम्, अर्थाद्वद्वायं वस्तुपर्यायः, त्रिवस्तुफलित्यर्थः । तद्य संघ एव, तदव्यतिरिक्त-त्वात्, त एव वा सम्मददर्शनादयस्योऽर्थोः समाहृताख्यार्थः, संख्यापूर्वत्वात्, स्वार्थत्वाच्च द्विगोरिति ॥ १०३७ ॥ तदेवं संघो भावत-स्तीर्थम्, धित्थम्, अर्थं वा, इति प्रतिपाद सांप्रतमिदमेव वैनं तीर्थमभिगोपार्थसाधकम्, नान्यद्, इति प्रमाणतः प्रतिपादयन्नाह—

इह सम्मंसद्धानो-वलद्धि-किरियासभावओ जहणं।

तित्थमभिप्पेयफलं सम्मपरिच्छेयकिरिय व्व ॥१०३८॥

(इह सम्मददर्शनो-पलाब्धि-क्रिया-सभावतो जैनम् । तोर्यमभिप्रेतफलं सम्मदपरिच्छेदक्रियेव ॥ १०३८ ॥)

इह जैनमेव तीर्थमभिप्रेतार्थसाधकमिति प्रतिष्ठा, सम्यक्प्रदानो-पलब्धि-क्रियास्वभावत्वात्-सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रात्मकत्वादित्यर्थः; इह एतु सम्मददर्शनो-पलब्धि-क्रियात्मकं तद्विष्टार्थसाधकं यद्यम्, यथा सम्मदपरिच्छेदवती सम्मदज्ञानवती रोगापनयनक्रिया, यच्चार्थसाध-फलं न भवति, तत् सम्मददर्शनो-पलब्धि-क्रियात्मकमपि न भवति, यथोन्मत्तप्रयुक्तक्रिया, तथा च श्लेषतीर्थानि । इदमुक्तं भवति-यथा कस्यापि निष्ठुनैपस्य सम्यग् रोगादिस्वरूपं विज्ञाय विशुद्धभदानवत आतुरस्म सम्मगोपप्रयोगादिक्रियां कुर्वतोऽभिप्रेतार्थसिद्धिर्जायते, एवं जैनीर्थादपीति ॥ १०३८ ॥ अन्यतीर्थाभिप्रेतार्थानि भक्तिपन्ति, न, इत्याह—

नाभिष्येयफलाइं तयंगवियलत्तओ कुतित्थाइं ।

वियलनयत्तणओ चिय वियलाइं वियलकरियव्व ॥१०३६॥

(नाभिषेयफलानि तदङ्गविकल्पाः कुटीर्यानि । विकलनयत्त एष विकल्पानि विकल्पादिकेत्येष ॥ १०३६ ॥)

सुगतादिश्रणीतानि कुटीर्यानि नाभिषेयफलानि । कुतः १, इत्याह— 'तयंगेत्थादि' तस्याभिप्रेतार्थस्याऽङ्गानि तदङ्गानि सम्यग्-
ब्रह्मानीनि क्षरणानि, तद्विकल्पात्— तद्वदितत्वात्, नयविकल्पात्वाच्च विकलानि तानि । सर्वेव द्वैकाग्र्यादिभिर्नयेर्मिलितैः संपूर्णमनन्त-
र्धमत्यक्तं वस्तु निधीयते, श्रेयतीर्यानि तेषु-श्रयादिनयमात्रमात्रावलम्बित्वेन समग्रनयविकल्पान्येवेति तानि नयविकलानि, ततो न संपूर्णा-
भिप्रेतफलस्य साधकानीत्यर्थः, विकल्पादिकेत्येषां यथा मिषकृतीचारकतुरीषाद्यन्यतराङ्गविकल्पा क्रिया न संपूर्णाभिप्रेतफलसाधनी, तथा
कुटीर्यान्यपीति । तदेव यथोक्त्यकारेण द्रव्य-भावतीर्थप्ररूपणा कृता ॥ १०३६ ॥ अथ प्रकारान्तरेण तत्परूपणां कर्तुं माह—

अहव सुहोतारुत्तारणाइ दब्बे चउव्विहं तित्थं । एवं चिय भावस्मि वि तत्थाइमयं सरक्खणं १०४०

तव्वणियाण वीयं विसयसुहकुसत्थभावणाधणियां ।

तइयं च वोडियाणं चरिमं जइणं सिवफलं तु ॥१०४१॥

(अथवा सुखावतरोत्तारणादि द्रव्ये चतुर्विधं लोभम् । एवमेव भावेऽपि तथाविधं सरक्खणम् ॥ १०४० ॥)

(सौमत्तानां द्वितीर्थं विषयसुखमुत्प्राद्यमाश्रयभावनिष्पन्नं । कुलीयं च बोदिकानां चरमं जैनं शिवफलं तु ॥ १०४१ ॥)

इह द्रव्यतीर्थे चतारो महत्ताः, तथया— सुखावतारं सुखोचारम्, दुःखावतारं दुरुचारम्, दुःखावतारं सुखोचारम्, दुःखावतारं दुरु-
त्तारम् । एवं भावतीर्थेऽपीयं चतुर्मेहणी श्रयव्या—

(१) इह च यत्र सुखेनैवावतरन्ति प्रविशन्ति प्राणिनस्तत् सुखावतारम्, सुखेनैव यत् उत्तरन्ति—सुखेनैव यत् सुखन्तीत्यर्थः, तत्
सुखोचारम् ; इत्याद्यमहगवतीर्त्यमावार्थः । एवमन्यत्रापि । एतच्च सरक्खणानां शेषानां संबन्धि वेदितव्यम् ; तथाहि— राग-द्वेष-
क्रमाद्येन्द्रिय-ग्रीहो-मसरो-धाक्-भयज्यादिलक्ष्णस्य तथाविधदुष्कृत्यनुष्ठानस्य तैः क्रियमाणस्याऽदर्शनात्, यथा कथञ्चिदुत्त-
याऽपि च वैभ्रतपरिपालनस्याऽभिधानात् सुखेनैव प्राणिनस्तदीर्षां प्रतिपद्यन्ते, इति तथीर्यस्य सुखावतारता । तच्छास्त्रेषु च न तथाविधा
वासक(१०५५वासक) स्वमात्रा फाचिदु निपुणा युक्तिरस्ति, यद्वासितान्तरात्मा पुमास्तदीर्षां न परित्यजेत् । किञ्च, "देवो ब्रह्मेश वर्णीणि अतं
इत्था ततः परम् । यपक्कत्थजेत्तापि मार्गं कृत्वा मतेधरे ॥ १ ॥" इत्यादिना दीक्षात्यागस्य तैर्निर्दिष्टतयाऽप्यभिधानात् सुखेनैव तदीर्षां जन्तवः

परित्यजन्ति, इति तनीर्यस्य सुखोच्चारतेति ॥ १ ॥

॥४१२॥

विशेषा०

(२) द्वितीयमङ्गकवर्तिं तीर्थं तु 'तज्जगिष्याणं ति' सुगतानां संबन्धि मन्तव्यम् ; तथाहि—

“युद्धी शय्या मयुरुत्थाय पेया भक्तं मन्त्रे यनक्तं चापराहणे । द्राक्षाक्षण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षाध्यान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥”

“मणुषं भोयमं भोञ्ज मणुषं सयणासनं । मणुषसि अगारसि मणुषं श्रायणं मुणी ॥ १ ॥”

(मनोऽर्धं भोजनं मुक्त्वा मनोऽर्धं शयनाऽऽसनम् । मनोऽर्धेऽगारे मनोऽर्धं ध्यायति मुनिः ॥ १ ॥)

“इत्यादेस्तारिधानतो निपयसुखसिद्धेस्त्वतीर्थस्य सुखावतारता । तथा, कुशास्रोक्तपिण्डयुक्तिभिस्तीव्रवासनोत्पादात्, व्रतत्यागे च तैर्महतः संसारदण्डादेः प्रतिषादनत्, तत्समीपगृहीतव्रतस्य दुष्परित्याज्यत्वात् त्वतीर्थस्य दुरुचारा इमां च युक्तिं भाष्यकारः स्वयमेव किञ्चिदाह—‘विसयसुखेत्पादि’ गतार्थम् ॥ २ ॥

(३) दुःखावतारं सुखोच्चारमिति तृतीयं चोटिकानां दिगम्बराणाम् । तत्र नाम्न्यादेर्लज्जादिहेतुत्वेन दुरप्यवसेयत्वात् त्वतीर्थस्य दुःखान्तरता । अनेपणीपरिभोग-क्षायवाहुन्यादेस्तदसमञ्जसदर्शनात्, नाम्न्यादेश्विलज्जनीयत्वेन तत्परामर्शनानां त्वतीर्थस्य सुखोच्चारतेति ॥ ३ ॥

(४) दुःखावतारं दुरुचारमिति चतुर्थं भोक्षकलम् । वैनानां सापूर्णा राग-द्वेष-क्षयादे-न्द्रिय-परीयहो-यसर्गादिजयस्य, तथा, व्यग्रमचवया समिति-गुप्ति-क्षिरोलज्जनादिष्यदुत्थानस्य दर्शनात् त्वतीर्थस्य दुःखावतारता । सुखास्रोक्तपिण्डयुक्तिभिस्तीव्रवासनोत्पादात्, व्रतत्यागे चातिमहतः संसारादिदण्डस्यासिमानत् त्वतीर्थस्य दुरुचारा ॥ ४ ॥

अन्ये तु सुखोच्चारतां दुरुचार्तां (प्र०...दुःखोच्चारतां) च सर्वत्र युक्तिप्रामाणित्य व्याचष्टे—अत्र सत्त्वस्थानां स्वप्नेनैवैश्वरोक्ता-
उत्थानेन किंल युक्तिप्रत्यक्षपुण्यमात्रं सुखोच्चारं तीर्थम्, ‘सुखेनैवाऽस्मात् भवार्णवमुचरन्ति’ इति व्युत्पत्तेः । आख्यानां तु दुरवर्णविशिष्ट-
ध्यानमार्गाद् योगिज्ञानोत्पत्त्यादिक्रमेण युक्तिप्रत्यक्षपुण्यमात्रं दुःखोच्चारता ‘दुःखेनाऽस्मात् संसारमुचरन्ति’ इति कृत्वा । चोटिकानां तु
मिषादुदयादीनां गौणत्वेनाप्युण्यमात्रं नाम्न्यलक्षणनिर्ग्रन्थत्वमात्रादेव युक्त्यप्युण्यमात्रं सुखोच्चारता । सापूर्णा तु पूर्वोक्तमहाकृत्युत्थानात्
युक्त्याश्रयण्यात् दुरुचारा । अवतारपक्षे तु सर्वत्र पूर्वोक्तैव भावना । इत्यलं विस्तरेणेति ॥१०४०-१०४१॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

ननु जं दुहावयारं दुम्बुत्तारं च तं दुरहिगम्मं । लोयम्मि पूहयं जं सुहावयारं सुहुत्तारं ॥१०४२॥

(ननु यद् दुःखावतारं दुःखोच्चारं च यद् दुरहिगम्मम् । लोके पुष्पिणं यद् सुहावतारं सुखोच्चारम् ॥ १०४२ ॥)

ननु “यद् दुःखावतारं च दुरुचरं च तीर्थं तद् दुरधिगम्यम्, एवंभूतं च जैनतीर्थं भवतिः प्रतिपादितम् । एतद्युक्तम्, एवंभूत-
सीर्थस्य तर्गक्रियाविधित्वेनाऽनित्यार्थप्रसाधकत्वात्, लोकप्रतीतिवर्धित्वाच्च; तथा चाह-लोकं हि यत् सुखावतारं सुखोचरं च तीर्थं
तत् पूजितं तदेवोपादेयम्, तर्गक्रियानुद्ध्यनेत्यर्थप्रसाधकत्वात् । तस्मात् ग्रथं एव महः श्रेयान्”, इति श्रेयसिप्राय इति ॥१०४२॥

अत्रोपरमाह—

एवं तु द्रव्यतित्थं भावे दुस्खं हियं लभइ जीवो ।

मिच्छत्त-ऽच्चाणां-ऽविरइ-विसयसुहभावणाणुगओ ॥१०४३॥

पडिवण्णो उण कम्माणुभावओ भावओ परमसुद्धं ।

किह मोच्छिइ जाणंतो परमहियं दुल्लहं च पुणो ॥१०४४॥

(एवं तु द्रव्यतीर्थं भावे दुःखं हियं लभते जीवः । मिच्छत्त-ऽच्चाणां-ऽविरइ-विसयसुहभावणानुगमः ॥ १०४३ ॥
(प्रतिपन्नः पुनः कर्माभुभावतो भावतः परमसुद्धम् । कथं मोक्षयति जानत् परमहितं दुर्लभं च पुनः ॥ १०४४ ॥)

सत्यम्, द्रव्यतीर्थमेवमेवेत्यते यदीव त्वं द्रूपे, तस्य सुखप्राप्यत्वात्, सुखेनैव च मुच्यमानत्वादिति । मावतीर्थं तु नैवम्, तस्य
मोक्षहेतुत्वेन जीवानां परमहितत्वात् । यच्च मोक्षहेतुत्वेन हितं, तद् दुःखं लभते जीवः—महता कष्टेन तत् जीवः प्राप्नोतीत्यर्थः । कथंभूतो
परमादेय जीवः ? इत्याह—‘मिच्छत्तेत्यादि’ यस्मादनादिकाजालीनमित्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरति-विषयसुहभावणानुगतो जीवः, तस्मादित्यं-
भूतस्य जीवस्यानन्तंसारदुःखव्यवच्छेदेहेतुत्वाद् निःसीमनिःश्रेयसावाप्तनिवन्धनत्वाच्च परमहितं मावतीर्थमितिदुरुवापत्वाद् एवोक्तमष्टालुष्टा-
नयुक्तत्वाच्च दुःखावतारम्, तथा, दुरुचरं च । कुतः ? इत्याह—‘पडिवण्णो’ इत्यादि, शुभकर्मपरित्यज्यनुभावतः पुनः कथमपि परमशुद्धं
भावतीर्थं भावतः परमार्थतः प्रतिपन्नो जीवः ‘परमहितं दुर्लभं च पुनरपि इदमिति’ एतज्ज्ञानमपि कथं नु नाम तद् मोक्षयति ?—कथं तत्
उचरिष्यति ?—न कथञ्चित्पत्तिर्यः । अतो दुरुचरता तस्येति । किञ्च, तदैवप्रयुक्तकर्माश्रयिणीद्वाराहरणतश्च मावतीर्थस्य दुःखावतारोचरता
भावनीया ॥१०४३-१०४४॥ कथम् ? इत्याह—

अइकक्खडं व किरियं रोगी दुस्खं पवस्सए पढमं । पडिवत्तो रोगक्खयमिच्छंतो मुंचए दुस्खं ॥१०४५॥

(अष्टिककर्मा वा कियं रोगी दुःखं प्रपद्यते प्रथमम् । अष्टिकरोगी दुःखं प्रपद्यते प्रथमम् । अष्टिकरोगी दुःखं प्रपद्यते प्रथमम् ॥ १०४५ ॥)

इय कम्मवाहिगहिओ संजमकिरियं पवज्जए दुक्खं। पडिवन्नो कम्मक्खयमिच्छंतो मुंचए दुक्खं १०४६

॥४१४॥

(इति कर्मव्यापिपट्टीतः संयमक्रियां प्रपद्यते दुःखम् । प्रतिपन्नः कर्मकृत्प्रमिच्छन् मुञ्चते दुःखम् ॥ १०४६ ॥)

गायाद्वयमपि सुतोषम् ॥१०४५-१०४६॥ तदेवं तीर्थं प्रतिपाद्य तीर्थकरशब्दसिद्धिमाह—

विशेषा०

अणुलोम-हेउ-तस्सीलया य जे भावतित्थमेयं तु। कुव्वंति पगासंति य ते तित्थयरा हियत्थकरा १०४७

सीर्यक्करा-

सिद्धिः

(अणुलोम-हेउ-वच्छीलकाम ये भावपीयसेसत्तु बु । कुर्वन्ति प्रकाशयन्ति च तांसीर्यकराम् हितार्थकरान् ॥ १०४७ ॥)

हेउ-वाच्छीलया-ऽऽनुलोम्यतो ये भावपीयसेसत्तु कुर्वन्ति, गुणतः प्रकाशयन्ति च, ते तीर्थकराः । तत्र हेतौ सद्धर्मतीर्थकरणहेतवः कुत्रो हेउ-वाच्छीलया-ऽऽनुलोम्यपु" (पाणिनीय० ३-२-२०) इत्यादिना उपत्ययविधानात् तीर्थकराः, यथा यशस्करी विद्येत्यादि । वाच्छील्ये-कृतार्था अपि तीर्थकरानामकर्मोदयसः समग्रप्राणिगणानुकम्पापरतया च सद्धर्मतीर्थदेशकत्वात् तीर्थकराः, भरतादिष्वेते प्रथम-नरनायकुलञ्जदिविदिति । आनुलोम्ये-स्त्री-पुरुष-बाल-शृङ्ग-स्थविरकल्पिक-जिनकल्पिकदीनानुल्लोत्सर्गा-ऽपवादेऽशनयाऽऽनुलोमेन सद्धर्म-तीर्थकरणात् तीर्थकराः, यथा बचनकर इत्यादि । एवंभूतासीर्यकराः, अत एव सर्वासुमवां हितस्य मोक्षार्थस्य करणात् हितार्थकराः । तान् 'वन्दे' इति क्रियासंबन्धात्सर्वत्र कर्मप्राप्तिः । द्वितीयाबहुवचने च श्राकृतत्वादेकारान्तत्वमिति ॥ १०४७ ॥

स्मावते' (गा०-१०२५) इत्येतद् व्याचष्टे—

इस्सरिय-रूव-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगाभिक्खा।

'भगवत्'-

सिद्धिः

ते तेसिमसामण्णा संति जओ तेण भगवंते ॥१०४८॥

(देवर्ष-रूप-श्री-यशो-वर्ग-प्रकृता मया भगाभिक्रियाः । ते तेषामसामान्याः सन्ति यतस्तेन भगवन्तः ॥ १०४८ ॥)

इहैश्वर्यादयः पठ्यां भगाभित्त्या मगसंघास्तावद् भताः प्रोक्ताः । ते च तेषां तीर्थकराणामसामान्याः अनन्यसाधारण्याः सन्ति यस्मात्, तेन ते भगवन्तः, तान् वन्दे । एवं स्वाभाविककर्मधर्मजन्य-सुरनिर्वर्तितचतुर्विंशदविद्यापलक्षणं तेषां परमैश्वर्यम् । तथा—

सकम्परा बहू स्मं अणुपमाणं विठब्बेज्जा । विणपार्यगुहं ण न सोहए त् अहिगाळे ॥ १ ॥

मणहर, आहारं अणुपरा म जाव वण चम्पि-वासु-बला । मंठलिया आ रीणा छट्ठणगया म्मे सेसा ॥ २ ॥

(सर्वसुरा यदि रूपमणुपमाणम् विठुर्धरेव । विनपासकगुहं प्रति न शोभते तद् यथाऽज्जरः ॥ १ ॥

मणपरा आहारका भनुरासाम यावद् धानावाम्पि-वासु-बलाः । मण्डलिका ये रीनाः पट्टस्यावगता-यने सेसाः ॥ २ ॥)

इत्यादिप्रत्यभिहितं निरूप्यं तेषां रूपम् । तथा, श्रीरत्नन्यसाधारणा-उपस्तेजोविभूतिलोपाय । तथा, अमल्यपारितोषानुपमगुणप्रा-

मात्रिर्मात्रिभिरदिन्दुमुन्दविश्रुदं सुवनत्रयव्यापकं यथास्तेषाम् । तथा, समस्तचारित्र्यमोहनीयस्वयप्रभवत्वादुत्तमश्रमा-मार्दवादिरूपः सर्वोच्छेदो धर्मस्तेषाम् । तथा, प्रयतनं श्रयत्वाः सर्वेष्वपि विस्तानुष्ठानेचप्रमादः, सोऽपि चारित्रावरणव्यपगमादनुत्तर एव तेषामिति ॥ १०४८ ॥

अनुत्तरपरक्रमे'(गा०-१०२५) इत्येतद् विगृह्यब्राह्म—

विरियं परक्रमो किर परेऽरयो वा जओ तदक्रमणं ।
सोऽणुत्तरो वरो सि अणुत्तरपराक्रमा तो ते ॥१०४९॥

(वीचं पराक्रमः किल परेऽरयो वा जयस्तथाक्रमणम् । सोऽनुत्तरो वर एवमनुत्तरपराक्रमास्तवस्थान् ॥ १०४९ ॥)

पराक्रमः किल वीर्यमभिधीयते । स च भगवतां क्षीणक्षिःशेषवीर्यान्तरायत्वात् सर्वोऽमर-नरेन्द्रनिवहपराक्रमादनन्तगुणत्वादनुत्तर एव । अनुत्तरः पराक्रमो वीर्यं येषो तेऽनुत्तरपराक्रमाः । अथवा, परेऽरयो भालशत्रवः कपायादयः; 'जड चि' जयः परामर्शमिमज्जनं 'वदक्रमणं' परेपामक्रमणं पराक्रमः सोऽनुत्तरो वरोऽमीपाम्, ततोऽनुत्तरपराक्रमास्तौ, अवस्थानिति ॥ १०४९ ॥

'अमितज्ञानिनः' इति व्याख्यानयथाह—

अभियमणतं नाणं तं तेसिं अभियणाणिणो तो ते । तं जेण नेयमाणं तं चाणंतं जओ नेयं ॥ १०५० ॥

(अभिवचनन्तं ज्ञानं कत तेषामभिवज्ञानास्तवस्थान् । वरु येन ज्ञेयमानं वचाऽनन्तं शरो ज्ञेयम् ॥ १०५० ॥)

अनन्तत्वाद् मातुमशक्यमसितं केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानं तेषां विद्यते, ततोऽमितज्ञानिनस्ते । कथं पुनः केवलज्ञानस्याऽऽनन्त्य-मित्याह—तत्केवलज्ञानं येन कारणेन ज्ञेयमानं वर्तते, ज्ञानस्य ज्ञेयानुवर्तित्वाद्, तच्च ज्ञेयं सर्वमपि यतोऽनन्तम्, कतः केवलज्ञान-स्याऽऽनन्त्यमिति ॥ १०५० ॥ 'तिण्णे सुगमइणए'(गा०-१०२५)इत्येतद् व्याख्यानयति—

तिण्णा समइक्कंता भवणवं, कं गइ गया तरिउं ? सुगईण गइं पत्ता सुगइगइगया तओ होति १०५१

(तीर्थः समविक्रान्ता भगवण्यं, कां गतिं गतास्तीर्त्ता ? । सुगतीनां गतिं प्राप्ताः सुगतिगतिगतास्ततो भविन्त्य ॥१०५१॥)

तरन्ति स्म तीर्त्ता भवणवं समविक्रान्ताः । आह—भवोदधिं तीर्त्वा तवस्ते कां गतिं गताः ? इत्याह—सुगईणेत्यादि' ज्ञानि-त्वे सति सर्वत्राधविनिष्ठु क्तत्वाद् परमसुखिनः सुगतयः सिद्धाः, तेषां सुगतीनां तैर्मन्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिदलक्षणा न तु नरकमात्यादिभ्यः सुगतिगतिः, तां गताः प्राप्ताः, सुगतिगतिगतास्तानिति ॥१०५१॥ 'सिद्धिपइणए' (गा०-१०२५) इत्येतद् व्याख्यानयथाह—

स चिन्ध सुगईण गई सिद्धी सिद्धाण जो प्हो तीसे । तद्देसया पहाणा सिद्धिपहपरसया तो तो ॥ १०५२ ॥

(छेव सुगतीनो गतिः सिद्धिः सिद्धानां नः परस्वस्थाः । वरं शकाः प्रधानं सिद्धिपथप्रदेशकान्वस्यन् ॥ १०५२ ॥)

सिद्धानां संबन्धिनी येयमनन्तरागार्या सुगतितिक्रवा, सर्वेह सिद्धिरभिगता, तस्याः सिद्धेयः पन्था वन्द्यमाणान्दर्शन चारित्र-
ल्यस्याः स सिद्धिपथः, तस्य सिद्धिपथस्य यतः प्रधानाः प्रकृष्टा आदौ वा देशकाः प्रदेशकास्ततः सिद्धिपथप्रदेशकास्ते, अतस्ता-
निति ॥ १०५२ ॥ सिद्धिपथप्रदेशका इत्युक्तम्, तत्र कोऽयं सिद्धिपथः १, इत्याशङ्क्य साप्यकार एव तमाह —

सिद्धिपहो उण सम्मत-नाण-चरणाइं वक्खमाणाइं ।

भवहेउविक्खवाओ निदाणपडिक्कूलकिरिय व्व ॥ १०५३ ॥

(सिद्धिपथः पुनः सम्यक्त्व-ज्ञान-चरणानि वक्ष्यमाणानि । भवहेतुविषयान् निदानप्रविक्षुलक्षित्येव ॥ १०५३ ॥)

सिद्धेस्तु पन्था इहैव वक्ष्यमाणानि सम्यक्त्व-श्रुत-चारित्रसामागिकलक्षणानि सम्यक्त्व-ज्ञान-चारित्र्याणि । कुतः १, इत्याह—‘भव-’
त्यादि । इदमुक्तं भवति—सुक्तेमार्गो मुक्तेः साधकानि सम्यक्त्व-ज्ञान-चारित्र्याणीति प्रतिज्ञा, भवस्य संसारस्य यो मिथ्यात्वाऽज्ञाना-
ऽविरतिलक्षणो हेतुस्तद्विषयत्वात् तद्विधातृत्वात् सम्यक्त्वादीनामिति हेतुः । इह यो यद्धेतुविषयस्वभावः स तद्विषयस्य साधको
हृष्टः, यथा रोगनिदानस्याऽजीर्णदिलेहनादिका प्रतिपबभूता क्रिया नीरोगत्वस्य साधनी, मधहेतुविषयभूताश्च सम्यक्त्वादायः, ततो भव-
विषयस्य मोक्षस्य साधका इति । अथवा, अन्यथा प्रयोगः क्रियते—इष्टार्थप्राप्त्यर्थमाधकमेव सम्यक्त्वादिश्रयमिति प्रतिज्ञा, इष्टार्थविधातृकहेतुवि-
षयत्वादिति हेतुः, इह यो यस्य विधातृहेतूनां विषयस्वभावः स तस्य साधको हृष्टः, यथा नीरोगताविधातृकस्याऽजीर्णदिः प्रतिपबभूता
लदनादिक्रिया नीरोगतासाधनी, इष्टार्थस्य मोक्षस्य विधातृकानां मिथ्यात्वादीनां विषयभूताश्च सम्यक्त्वादायः, ततो मोक्षलक्षणस्येष्टार्थस्य
साधका इति ॥ १०५३ ॥ अथ ‘वन्दे’ (गा०—१०२५) इत्यस्यार्थः, वक्ष्यमाणमहावीरनमस्कारप्रस्तावनां चाह—

अथ ‘वन्दे’ (गा०—१०२५) इत्यस्यार्थः, वक्ष्यमाणमहावीरनमस्कारप्रस्तावनां चाह—

वन्दे ऽभिवादये ऽभितथुणामि वा ते तिलोगमंगल्ले । सामणवन्दणमिणं तित्थयरत्ताचिसिट्ठणं १०५४

पत्तेयवन्दणमिओ संपह तित्थाहिवस्स वीरस्स । सुयनाणत्थप्पभवो स विसेसेणोवगारि त्ति ॥ १०५५ ॥

(वन्दे ऽभिवादये ऽभिलीभि या वाक्किओ कम्मज्जयाण । सामान्यवन्दनमिषं तीर्थैकत्वाविशिष्टानाम् ॥ १०५४ ॥)

(प्रत्येक इष्टवर्तमानः संभ्रति तीर्थोपिपस्य वीरस्य । सुगुणानामर्थप्रसादः स विक्षेपेणोपपन्नमिति ॥ १०५५ ॥)

‘वन्दे’ सर्व-
जिनिन्
विशेषतो
वीरस्य

॥ १०५६ ॥

विशेषां
‘सिद्धिपथ-’
प्रदेशकः

सिद्धिपथः

गाथाद्ययमपि प्रसिद्धार्थम्, नवरं तीर्थकरत्वेनाविशिष्टानामभिज्ञानाद्युपमादीनां समस्ततीर्थकराणां सिद्धं बन्दनमुक्तम् । 'सुयुनानात्य-
पयसो वि' समस्तस्यापि श्रुतज्ञानस्य शोऽर्थस्तस्य प्रभवो हेतुरिति ॥१०५४-१०५५॥ प्रकाशान्तरेणापि महावीरनमस्कारस्य प्रस्तावनामाह-

तुल्लगुणाणं परिसं नमिऊण जह ससामियं नमइ ।

तह तुल्लगुणे वि जिणे नमिउं तित्थाहिवं नमइ ॥१०५६॥

(तुल्यगुणानां परिपक्वं तथा यथा स्वस्यामिदं नमति । तथा तुल्यगुणानपि जिनाय नत्वा वीर्यधिपं नमति ॥ १०५६ ॥)
अथवा, यथा तुल्यगुणानां राजादीनां परिपक्वं समाजं दृष्ट्वा कोऽपि सामान्येन सर्वेभ्यो नमस्कृत्य पुनर्विशेषतो निकटीभूय स्वत्वा-
मिदं प्रणमति, तथा तुल्यगुणातीर्थकरानपि सामान्येन सर्वान् नमस्कृत्य सांप्रतं तीर्थाधिपं महावीरं प्रणमति ॥ इत्येकविंशदाचार्यः ॥
१०५६॥ कथम्, इत्याह-

वंदांमि महाभागं महासुणिं महायसं महावीरं । अमर-नररायमहिं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स १०५७

(बन्दे महाभागं महासुनिं महायसं महावीरम् । अमर-नरराजमाहिं वीर्यकरमास्य वीर्यत्वा ॥ १०५७ ॥)

महावीरं बन्द इति योगः । मागः किलाऽचिन्त्या शक्तिः, महान् भागोऽस्येति महाभागो महाप्रभाव इत्यर्थः वं तथाभूतम् । तथा,
मुणति, मनुते वा जगत्त्रिकालावस्थापिति मुनिः, सर्वज्ञत्वाद् यदाश्वासो मुनिश्च महासुनिः । अथवा, ह्युनयः साधवस्तेषां महान्
प्रधानो महासुनिस्तम् । त्रिभुवनव्यापित्वाद् महाद् यशोऽस्येति महायसास्तम् । महावीर इत्यभिधानम् । अथवा, 'शूर वीर विक्रान्तौ'
कृपापाद्विभवाद्भुसैन्यजयाद् महाविक्रान्तो महावीरः । यदिवा, 'शूर गतौ' कियत्कषितकर्मसाध्वेषया विशेषत ईर्यति क्षिपति तिरस्त्रोत्य-
शेषण्यपि कर्मभीति वीरः । अथवा, विशेषत ईर्यति-विषयं प्रति भयवन्तून् गमयतीति वीरः । यदिवा, विशेषतः विषयपदं स्वयमियति
गच्छतीति वीरः । अथवा, 'दु विदारणे' विदारयति कर्मरिपुसंघमुमिति वीरः । अनन्यानुभूतमहातपःश्रिया वा विराजत इति वीरः । अन्तर-
ङ्गमोहमहापलानिर्दलनार्थमनन्तं तपोवीर्यं व्यापयत्यतीति वा वीरः । उक्तं च-"विदारयति यत्कर्म तस्या च विराजते । तपोवीर्येण युक्तम् तस्माद्
वीर इति स्मृतः ॥ १ ॥" महाश्वासो वीरयेति महावीरस्तम् । तथा, अमर-नराणां राजानः शुक-चक्रत्यादयस्तैरपि महितः पूजितः, किं पुनः
शेषजनैः, अंतरासं । तथा, अस्य वर्तमानवीरस्य प्रवर्तकस्तीर्थकरस्तम् । मत्कृत्यम्, महोपकारकं च बन्दे ॥ इति त्रिषु किंगाथार्यः ॥
॥१०५७॥ अथ माव्यम्-

भागो चिंता सत्ती स महाभागो महप्पभावो ति । स महासुणी महंतं जं मुणइ सुणिप्पहाणो वा १०५८

(भागोऽचिन्त्या शक्तिः स महाभागो महाप्रभाव इति । स महासुनिर्महान्तं यं जानाति मुनिप्रधानं वा ॥ १०५८ ॥)

तिहुयणविक्खायजसो महाजसो नामओ महावीरो । विक्कं तो व कसायाइसत्तुसेनप्पराज्यओ १०५९ ॥ ४१८ ॥

विसेषो०

इरेइ विसेसेणं खिवेइ कम्माइं गमयइ सिवं वा । गच्छइ य, तेणवीरो स महं वीरो महावीरो ॥ १०६० ॥

अमर-नररायमहियं ति पूइयं तेहिं, किमु य सेसेहिं ? । संपइतित्थस्स पटुं मंगल्लं महोवगारिं च १०६१

(विमुक्तनियमावयया अहायसा नामतो महावीरः । विक्कन्तो वा कथायादियान्नुसेनापराजयतः ॥ १०५९ ॥
(इरयपि विशेषेण खेपयति कम्मपि गमयति सिवं वा । गच्छति य, तेन वीरः स महावीरो महावीरः ॥ १०६० ॥
(अमर-नरराजमदिवमिति पुल्लिङ्गं कै, किमु य सेसेहिं ? । संप्रतिदीर्घस्य प्रभुं माह्वल्यं माहोपकारिणमिति ॥ १०६१ ॥)

चतस्रोऽप्युक्तार्या एवेति ॥ १०५८-१०५९-१०६०-१०६१ ॥ तदेवमर्थेऽनेतुर्मन्त्रलाघं वन्दनं कृतम्, अथ सूत्रकर्त्रादीनामपि तदाह-

एक्कारस्स वि गणहरे पवायए पवयणस्स वंदामि । सव्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥ १०६२ ॥

(एकादशपि गणधारान् प्रवापकाम् प्रवचनस्य वन्दे । सर्वं गणधरवंसं वाचक्यं प्रवचनं च ॥ १०६२ ॥)

अनुवाचान् दर्शनादिगुणानां गणं धारयन्तीति गणधारात्तानेकदशपि गौवमदीन् वन्दे । कथंभूतान् ? इत्याह-अकर्णेण, प्रधानाः आदौ वा वाचकाः प्रवाचकाः प्रवचनस्याऽऽगमस्य । एवं तावद् मूलगणधरवन्दनं कृतम् । तथा, सर्वं निरवधौ, गणधरा जम्बु-द्रुमव-शृङ्ग-भवादयः श्रेया आचार्यास्तेषां परम्परया प्रवाहो बंधस्तम् । तथा, वाचका उपाध्यायास्तेषां बंधस्तम् । तथा, प्रवचनं चागमं वन्दे ॥ इति निर्युक्तिगार्याः ॥ १०६२ ॥ अथ भाष्यम्-

पुज्जो जहत्थवत्ता सुयवत्तारो तथा गणहरा वि । पुज्जा पवायगा पवयणस्स ते वारसंगस्स ॥ १०६३ ॥

जहवा रायाणत्तं रायनिउत्तपणओ सुहं लहइ । तह जिणवरिदिविहियं गणहरपणओ सुहं लहइ १०६४

जह मूलसुयपभवा पुज्जा जिण-गणहरा तथा जेहिं ।

तटुभयमाणीयमिदं तेसिं वसो किह न पुज्जो ? ॥ १०६५ ॥

(पुज्जो यथाऽर्थवत्तम् अतवस्त्वरसत्ता गणधरा अपि । पुज्जाः प्रवाचकाः प्रवचनस्य ते वारसंगस्स ॥ १०६३ ॥)
(यथा वा उपाधानां राजनिमुत्तपणकः सुयं कथ्यते । तथा जिणवरिदिविहितं गणधरपणकः सुहं कथ्यते ॥ १०६४ ॥)
(यथा मूलसुयपभवाः पुज्जा निरव-गणधराभवा कै । तदुत्तवमाणीयमिदं तेसिं वसो कथं न पुज्जो ? ॥ १०६५ ॥)

सूत्रकर्त्रा-
दिवन्दनम्

गणधरादि-
निष्ठपुण्य-
त्वे भाष्य-
गाथाः

जिणगणहरुगयस्स वि सुयस्स को गहणधरणदाणाइं।

कृणुमाणो जह् गणहरवायगवंसो न होज्जाहि? ॥१०६६॥

सीसहिया वत्तारो गणाहिवा गणहरा तयत्थस्स । सुत्तस्सोवज्झाया वंसो तेसिं परंपरओ ॥१०६७॥
पगयं पहाणवयणं व पवयणं वारसंगमिह तस्स । जइ वत्तारो पुज्जा तं पि विसेसेण तो पुज्जं ॥१०६८॥

(जित्वायथोद्वेगस्तथापि मृतत्वं को प्राण्यधरणमनादि । कुर्वन् यदि गण्यधराचक्रवर्णो न भवेत् ॥ १०६६ ॥)

(शिव्याह्निं यन्त्रो गणयिष्या गणभस्त्रवर्षस्य । सुम्रत्नोपाध्याया वंशस्तोत्रं परम्परकः ॥ १०६७ ॥)

(प्राग्वत्प्रवृत्तः प्रवानं वचनं वा प्रवचनं व्याख्यासिद्धिं हस्य । यदि यस्तारः पूज्यास्तद्विधि विरोधेण कृतः पूज्यम् ॥ १०६८ ॥)

पठपि सुगमार्थाः, नवरं यथाऽर्थस्य वक्ता तीर्थक्तरः पूज्यः, तथा गणधरा अपि गौतमदयः पूज्याः, यतस्तेऽपि प्रबचनस्य द्वादशशङ्कस्य द्वादशतः प्रवाचका एव, इति तेषामपि नमस्कारः कृतः । अथा, यथा राज्ञा पुण्यवीतिनाऽऽज्ञावं वदद्वापितमर्यादिकं राजानियुक्तानामत्यादीनां प्रणतः (प्र०... प्रमावितः) मुखैव लभते, तथा प्रणतिप्रसन्नैर्जिनवरैर्नैर्विहितं विधीर्णं (प्र०... विस्तीर्णं) महलादिकं गणधरप्रणतः मुखैवैव लभते, इति तेषामपि नमस्कारः । अथ सामान्येन श्रेणाचार्योपाध्यायनमस्तुौ हेतुमाह—'बह्वै'त्यादि यथा मूलश्रुतस्य द्वादशशङ्कसंविनयनोऽर्थस्य द्वादस्य च प्रमवा हेतवो यथासंख्यं जिना गणधराश्च पूज्याः; तथा यैरिदं तयोद्वादशशङ्कसंविनयधर्मायोरुभयमिषयीं कालकक्षां यावदादीतम्, तेषां श्रेणाचार्यरूपगणधरोपाध्यायानां वंशः कथं न पूज्यः ?—अपित पूज्य एवेति ।

किञ्च, 'विशेष्यादि' । अथ विशेष्यतो गणधराणाम्, उपाध्यायानां च नमस्कृतौ हेतुमाह—'संश्लेष्यादि' यथा गणालिप्या गौतमदायः, गणधरास्तु जम्बूस्वाम्यादयः श्रेयाचार्यास्तदर्थस्य ब्राह्मशास्त्रार्थस्य वक्तारो व्याख्यातारः सन्तः शिष्यवर्गस्य हिताः, तद्विदित्वाऽनमस्क्रियन्ते; तथा तत्त्वज्ञस्य वक्तारः पाठशितारः सन्त उपाध्याया अपि शिष्यहिता एव । वंशश्च तेषामेवोपाध्यायानां परम्पराकः पारम्पर्यव्यवस्थितः समृद्धः, अतः शिष्यहितत्वात् सौमि नमस्क्रियते । श्रेयं सुवोधमिति ॥ १०६३-१०६४-१०६५-१०६६-१०६७-१०६८ ॥

नन्वेयां तीर्थक्षेत्राणघराणां नमस्कारं कृत्वा ततः किं कर्त्तव्यम् ? इत्याह—

ते वंदिऊण सिरसा अत्थपुहत्तस्स तेहि कहियस्स ।

सुयनाणस्स भगवओ निज्जुत्तिं कित्तयिस्सामि ॥१०६९॥

(तान् वन्निता शिरसाऽर्ध-पुष्पलस्य वैः कथितस्य । भ्रष्टज्ञानस्य भाग्यतो निर्यान्ति कीर्तयिष्यामि ॥ १०६६ ॥)

ताम् पूर्वोक्तसीर्गभरादीन् शिरसा, उपलब्धत्वाद् मनः-क्षयाभ्यां च वदित्वा तेषु कथितस्य ग्रहणितस्य, अर्थात् कथञ्चिद्भि-
न्नत्वात् सर्वं पृथगुच्यते, प्राकृतत्वाच्च पृथगेव च पृथक्त्वम् । अर्थस्तु सूत्रामिधेयः प्रतीत एव, अर्थश्च पृथक्त्वं चार्थपृथक्त्वमिति समाहार-
इन्द्रः, तस्याऽर्थपृथक्त्वस्य द्वायार्थोभयरूपस्य श्रुतज्ञानस्य भगवतः, द्वायार्थयोः परस्परं नियोजनं संबन्धनं नियुक्तिस्तौ कीर्तयिष्यामि ॥
इति नियुक्तिमायासंशेपार्थः ॥१०६९॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

तेतिथयरार्द्धेऽभिवन्दिदं सुकयमङ्गलायारो । निविग्धमओ वोच्छं पगयमुवग्घायनिज्जुत्तिं १०७०

(‘सीर्गसीर्गभरादीन्’मित्यस्य मुकुटमङ्गलाचारः । निर्विज्जमओ वत्ते प्रकृतामुपेदुयावनिर्बुक्तिम् ॥ १०७० ॥)

पाठसिद्धा ॥ १०७० ॥

अथो सुयस्स विसओ ततो भिन्नं सुयं पुहत्तं ति । उभयमिदं सुयनाणं नियोजनं तेसिं निज्जुत्ती १०७१

(‘अर्थः श्रुतस्य विपयस्तवो भिन्नं सुयं सुयक्त्वमिति । उभयमिदं श्रुतज्ञानं नियोजनं वयोनिर्बुक्तिः ॥ १०७१ ॥)

अर्थः किमुच्यते ? इत्याह—श्रुतस्य विषयोऽभिधेयः । तस्माच्चार्थात् कथञ्चिद्विभत्वात् सर्वं पृथगुच्यते, प्राकृतत्वात् तदेव पृथ-
क्त्वम् । इदं च सूत्रा-ऽर्थलक्षणमुभयं श्रुतज्ञानम् । ‘तेसिं ति’ तयोः सूत्राऽर्थयोः परस्परं नियोजनम्—‘अस्य सूत्रस्याऽयमर्थः’ इत्येवं
संबन्धनं नियुक्तिस्तौ कीर्तयिष्यामि ॥१०७१॥ अथवा, ‘अथपुहत्सं’ इत्यन्यथा व्याचष्टे—

अत्यस्स व पिहुभावो पुहत्तमत्यस्स वित्थरत्तं ति ।

इह सुयस्स विसेसणं चिय अथपुहत्तं व से सण्णा ॥१०७२॥

(‘अर्थस्य वा प्रथुभावः पृथुत्वमर्थस्य वित्तीर्णत्वमिति । इदं श्रुतस्य विशेषणमेवाऽयं पृथक्त्वं वा तस्य संज्ञा ॥ १०७२ ॥)

अथवा, प्रथु सामान्येन विस्तीर्णमुच्यते, तस्य भावः पृथुत्वम्, अर्थस्य पृथुत्वं पृथुभावः, किम् ? इत्याह—अर्थस्य विस्तरत्वं जीवा-
धर्मविस्तर इति यावत् । एतच्चेह श्रुतविशेषणम्—श्रुतज्ञानस्य कर्मपथतस्य ? अर्थपृथुत्वप्रतिपादकत्वेन (अर्थप्रतिपादकेन) उपचारतदर्थपृथु-
त्वस्यार्थविस्तररूपस्येत्यर्थः । अथवा, अर्थपृथक्त्वम्, अर्थपृथुत्वं चेति श्रुतज्ञानस्य संश्लेषणम् । ततश्चार्थपृथक्त्वसंश्लेषितस्य, अर्थपृथुत्वसंश्लि-
तस्य वा श्रुतज्ञानस्य भगवतो नियुक्तिं कीर्तयिष्यामीति ॥ १०७२॥ अथवा—

अथाओ व पुहत्तं जस्स तओ वा पुहत्तओ जस्स । जं वा अत्येण पिहु अथपुहत्तं ति तब्भावो १०७३

(‘अथा’ वा प्रथक्त्वं यस्य सको वा पृथक्त्वस्योपपत्तिः । यथाऽऽद्येन प्रथुत्वमर्थपृथक्त्वमिति तद्वक्तव्यः ॥ १०७३ ॥)

व्यवहा, अर्थात् पुण्यत्वं कथञ्चिन्नेदो यस्य तदर्थपुण्यवत्त्वम्, स वाऽयं पुण्यवत्त्वः पापं कथेन भेदेन धर्तते यस्य तदर्थपुण्यवत्त्वम्, अर्थेन वा येषु विस्तीर्णमर्थं येषु तद्वानोऽर्थपुण्यमविर्भावोऽर्थपुण्यत्वम् । अत्र पक्षे मात्राप्रत्ययान्ताप्यार्थपुण्यवत्त्वस्य प्राकृतत्वेन स्वायत्तवत्त्वत्वात् श्रुतब्रह्मनेन सह सामानाधिकरण्यात् । तत्रापि तस्याऽर्थपुण्यवत्त्वस्य, अर्थपुण्यवत्त्वस्य वा श्रुतब्रह्मनस्य मगवतो नियुक्तिं कीर्तयिष्यामि ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ १०७३ ॥ किं सर्वस्यापि श्रुतब्रह्मनस्य नियुक्तिर्वक्तव्या १, नैवम् ; किं तर्हि—

आवस्सयस्स दसकालियस्स तह उत्तरज्झमायारे । सुगढे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च १०७४
कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्स य परमनिउणस्स । सुरियपणत्तीए वोच्छं इसिभासियाणं च १०७५
एएसिं निज्जुत्तिं वोच्छामि अहं जिणोवएसेण । आहरण-हेउ-कारणपयनिवहमिणं समासेणा ॥ १०७६ ॥

(आवस्सयस्स दसकालिकस्य तद्योत्तरपण्ययना-ऽऽचार्योः । सुप्रकृते निर्युक्तिं वक्ष्ये कथा दशानां च ॥ १०७४ ॥)

(कप्पस्स य नियुक्तिं व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य । सुप्रकृतैरेवम् श्रुतिभारिणानां च ॥ १०७५ ॥)

(एतेषां निर्युक्तिं वक्ष्येऽहं जिणोवएसेण । आहरण-हेतु-कारणपयनिवहमिणं समासेन ॥ १०७६ ॥)

१. आवस्सयस्स, दसकालिकस्य, तथा, दशस्य सप्तस्य सप्तवत्त्वादेकदेखन समुद्रस्यावगतेशोचराथायना-ऽऽचार्योः, सुप्रकृतवैपयां च नियुक्तिं वक्ष्ये । तथा, दशानां च कल्पस्य च नियुक्तिं व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य, तथा, सुप्रकृतैरेवम् । श्रुतिभारिणानां च देवेन्द्रस्त्वान्दीनाम् । एतेषां श्रुतविशेषणमाहं जिणोवएसेणाहरण-हेतु-कारणपदनिवहमेषां नियुक्तिं समासेन वक्ष्यामि ॥ इति नियुक्तिगाथात्रयार्थः ॥ १०७४-१०७५-१०७६ ॥ अयाहरण-हेतुत्वान्वितस्वरूपं मायकारो व्याख्यातुमाह—

हेऊ अणुगम-वइरेगलक्खणो सज्जवत्थुपुल्लाओ । आहरणं दिट्ठंतो कारणमुववत्तिमेत्तं तु ॥ १०७७ ॥
एवं पयाण निवहो हेऊ-दाहरण-कारणत्थाणं । अहवा पयनिवहो विव्य कारणमाहरण-हेऊणं १०७८

(हेतुअणुगम-व्यतिरेकलक्षणः साध्यवस्तुपर्यायः । आहरणं दृष्टान्तः कारणमुपपत्तिमात्रं तु ॥ १०७७ ॥)

(एवं पदानां निवहो हेतु-दाहरण-कारणार्थानाम् । अथवा पयनिवह एव कारणमाहरण-हेतुत्वम् ॥ १०७८ ॥)

‘यत्र साधनं तत्र साध्यं भवत्येव’ इत्येवंलक्षणः साध्यस्य साधनेन । सहाऽन्वयोऽनुगमः, साध्याभावे साधनमावरूपो व्यतिरेकः, अनुगमश्च व्यतिरेकश्च तौ लक्षणं स्वरूपं यस्य स एवंभूतो हेतुः यथा-अनित्यत्वादिविशिष्टे ग्रन्थद्वौ साध्ये कृतकत्वादिः । कथंभूतोऽयम् १,

इत्याह-सायस्याऽनित्यत्वादिविग्रहस्य शब्दादिवस्तुनः पर्यायः, अन्यस्य वैयर्थ्यक्रियादिदोषदुष्टत्वेन साध्यसाधकत्वायोगादिति । यत् साधर्म्येण वैयर्थ्येण वा साध्यसाधनार्थोपन्यास्यते तदाहरणमुदाहरणं दृष्टान्त इत्यर्थः । तत्र यो मोक्षा स कर्त्ता दृष्टः; यथा देवदत्तः, इति साधर्म्योदाहरणम्; यस्तु न कर्त्ता स मोक्षापि न भवति यथाऽऽकाशम्, इति वैयर्थ्योदाहरणम् । कारणं तु यद्यप्यन्यत्र हेतुरेवोच्यते तथा-पीह हेतोः साचात् प्रयोगेनोपादानात् कारणपुष्पपिभ्रमंशेधागन्तव्यम् । यथा-निरुपमसुखाः सिद्धाः, धाना-ऽनायासाप्रकर्मादिति; उपपत्ति-मात्रता चेह आत्रिदद्भन्नादिलोकप्रतीतस्य साध्य-साधनयमनुगतस्य कस्यचिद् दृष्टान्तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्; दृष्टाश्च प्रकृष्टज्ञानाः, रागा-द्रेष-शुद्ध-पिपासा-भरपरिभवादिभिर्मनोनाधारहिताश्च साधवः परमसुखिनः; अतोऽतिप्रश्रयप्रपञ्चैकलक्षणरूपेण ज्ञानेन, सर्वथा निरावाधत्वेन च सह यद्यपि निरुपमसुखत्वेन सहजं न दृश्यते, तथापि गीतार्थप्रज्ञानसाधुसुखित्वदर्यनमन्त्रेण निरुपमसुखसमृद्धिः सिद्धानां संभाव्यते, स्वीक्षोपपत्तिमात्रतोवि ।

अथ च भाष्यकृता प्रथमं हेतुव्याख्यातः, ततो दृष्टान्तः, ग्रयेणेत्यमेव प्रयोगोपन्यासात् । नियुक्तिरुक्ता तु प्रथमं दृष्टान्तम्, ततो हेतुमुपन्यास्यात् एतद् दर्शितं यदुत्-अस्त्ययमपि न्यायो यत् कचिद्धेतुमनभिषाय दृष्टान्त एवोपदर्श्यते, यथा-गतिपरिणामपरिणतानां जीव-मुद्र-लानां गत्युपपत्त्यर्थो धर्मास्तिकायः, मत्स्यादीनां सलिलवदिति । तथा, कापि हेतुरेव केवलोऽभिधीयते न दृष्टान्तः, यथा-मदीयोऽप्यमन्त्रः, प्रागस्मद्बुद्धविशिष्टचिद्धान्यान्धुपपत्तेः । तथा चोक्तं नियुक्तिकारेण-

“जिगत्तवर्णं सिद्धं चेव अणुर क्कम् उदाहरणं । आसज्ज उ सोयारं हेत्तुं वि क्कहिं च(प्र०....च्छवि)आसेज्जा ॥ १ ॥” इति ।

(जिगत्तवर्णं सिद्धमेव मण्यते कुम्भविदुदाहरणम् । आसाज्ज तु सोयारं हेतुरपि क च (प्र०....कर्मचिद्)मान्येव ॥ १ ॥)

‘एवमित्यादि’ एवमुक्तस्वरूपाणि हेतु-दाहरणकारणार्थानि हेतु-दाहरण-कारणामिषायकानि यानि यदापि तेषां निवहः संघतो यस्यां नियु-क्तौ सा हेतु-दाहरण-कारणपदनिवहा तां वक्ष्य इति तात्पर्यम् । हेतु-दाहरणपदव्यत्यये तु क्कर्ममभिहितमेव । अथवा, आहरणानि च हेतव्या-हरण-हेतवत्तेषां कारणं वाचकत्वेन कारणभूतः पदनिवह एव यस्यां सा तथाभूता, तां वक्ष्य इति भावार्थ इति ॥१०७७-१०७८॥

अथोपरनियुक्तिगार्थासंबन्धनार्थमाह-

य सञ्चसंगहाईए जेणभावासायं अहियं च । सामाहयं च तस्स वि तो पढं तस्स वोच्छामि १०७९

(इति सर्वसंग्रहावी येनावरणकमचिच्छतं च । सामाहिकं च तस्यापि ततः प्रथमं तस्य वक्ष्यामि ॥ १०७९ ॥)

यस्मात् ‘आवाप्तपस दसकालियस्स’ (गा०-१०७६) इत्यादिक्त्वाऽप्य संग्रहस्यादावावरणकमुपन्यस्तम्, तथेदेमेव च यतोऽप्राधि-कृतम्; तस्मापि च यस्मात् सामाहिकं प्रथमम् । एतत्तस्यैव प्रथममुपोद्घातनियुक्तिं वक्ष्यामि । इति गार्थाप्रयासः ॥१०७९॥ (प्र० स्तो० ११०००) एतदेतारं नियुक्तिकारः-

सामाहयनिज्जुत्तिं वोच्छं उवएसियं गुरुजणेणं। आयरियपरंपरण आगयं आणुपुब्बीए ॥१०८०॥

(सामायिकनिर्बुक्तिं वक्ष्य उपदेशिनां गुरुजनेन । आचार्यपरम्परकेणाऽऽप्ताभ्यामुपन्यासम् ॥ १०८० ॥)

सामायिकस्य निर्युक्तिः सामायिकनिर्युक्तिः, तां वक्ष्ये । कथंभूताम्?, उपदेशितामादौ तीर्थक्षर-गणपरलक्षणेन गुरुजनेन, पुन-
स्मदेशकलादारम्याचार्यपरंपरेणाऽऽयताम् । कथम्?, आनुपूर्व्यां परियाद्या-जम्बूस्वामिनः प्रमथेनाऽऽनीता, ततः द्वय्यमंत्रादिभिः । अथवा,
जिन-गणधरेभ्य आरम्याऽऽचार्यपरम्परागतौ पश्चात् रक्षयैर्नैकवर्तमानाचार्योपाध्यायरूपेण गुरुजनेनोपदिष्टम् ॥ इति निर्युक्तिगाथाार्थः ॥
१०८० ॥ 'गुरुजणेण' इत्यस्यार्थमाह भाष्यकारः—

जिण-गणह-गुरुदेसियमायरियपरंपरागयं ततो। आयं व परंपरया पच्छा सयगुरुजणोवहिटुं १०८१

(जिन-गणह-गुरुदेशियमाचार्यपरम्परागतो वतः । आगतं वा परम्परया पश्चात् रक्षकगुरुजनोपदिष्टम् ॥ १०८१ ॥)

जिन-गणधरलक्षणेन गुरुजनेन देशिताम्, ततो जम्बूस्वाम्याचार्यपरम्परयाऽऽगताम् ; अथवा, जिन-गणधरेभ्य आरम्य जम्बूस्वाम्या-
चार्यपरम्परयाऽऽगतौ सर्वौ पश्चात् स्वकेनाऽऽसीधेनैव वर्तमानाचार्योपाध्यायरूपेण गुरुजनेनोपदिष्टा 'सामायिकोपाध्यावनिर्युक्तिं
वक्ष्यामि' इति श्रवणम् इति ॥१०८१॥ 'परंपरण' इत्यस्य सावार्थमाह—

उज्जेणीओ नीया जहिट्टगाओ पुरा परंपरया। पुरिसेहिं कोसंविं तहागएयं परंपरया ॥१०८२॥

(उज्जयिनीनो नीया ज्येष्ठकाः पुरा परम्परया । पुरुरेः कौशाम्बी यथागतेयं परम्परया ॥ १०८२ ॥)

यथोज्जयिन्या नगर्याः पुरा पूर्वं चण्डप्रद्योतनरपत्तिरुचैर्बद्धपङ्क्तिभिः परम्परया संचारयन्निरुक्ताः प्राकारवरणहेतोः कौशाम्बी
नगरौ नीताः, तथैवेयमपि निर्युक्तिरार्यापरम्परयाऽऽगता । इत्युत्तरार्थः । सावार्थस्तु कथानकस्यः । तच्चऽऽवश्यकद्वचितो विस्तृतोऽव-
सेयम् । संक्षेपतस्तु श्रुत्वोपयोगि किञ्चिदत्रापि लिख्यते; तद्यथा—

अत्रैव मरतदेशे यमुनानदीकूले पूर्वदिग्बन्धकण्ठनिवेशिलधुत्काफलकण्ठिष्वत्र कौशाम्बी नाम नगरी । तत्र च सहस्रानीकज्ञासूनुः स्वकु-
लमहासरःसरसिजायमानः श्रवानीको नाम सन्ना । तस्य च धेटकरजदुहिता श्रीमहावीरजिनकमलमधुकरी च श्रवनाविशायिरूपा मुगाप-
तिर्नाम पद्महादेवी । अन्यदा च श्रवानीकनरपतिना निजमनःकुविषकन्यसंभावितालीकापराधेन स्वनगरीनिवासिनस्तोषितवाक्येष्टपुत्रतिष्ठितसुर-
प्रियाभिधानयचावप्तनरस्य निरपराधस्यैवैकस्य चित्रफरस्याऽऽक्षुण्ण-प्रदेशिन्यो(प्र०...प्रदेशिन्यो)भ्रमं छेदितम् । ततस्तेन 'निरर्थकमपमानि-
तोऽहम्' इति गाढं श्रुत्पितेनोपायं विमृश्य स्त्रीलोत्सवदतिविश्रुत्वाषोषापिनीनिवासिनश्चण्डप्रद्योतनरनाथस्य चित्रफलके वल्लभतया यथा-
वस्थितं मुगापतिरूपं प्रदर्शितम् । ततस्तेनातिमदनपरवशेन तद्याचनय श्रवानीकान्तिके द्रुतः प्रेषितः । स च श्रवानीकेन बाढमपमानय

निर्मत्स्यं च विमर्जितः । ततस्तद्वचनस्मरणमनुकृतिप्रयत्नो महाबलैरनेकमटकोटिस्वामिभिर्वदुःखदुःशमिभूंपालैः, महता स्वलोने च सह प्रचलितः श्रुतानीकस्योपरि । तं च तथा महाबलभरेणाऽऽगच्छन्तं श्रुत्वा, आत्मानं चाल्पसामग्रीकं ज्ञात्वा हृदयसङ्कटेन संजातावीसार-
रोगः पञ्चत्वमुपगतः श्रुतानीकः ।

ततो मृगापत्या चिन्तितम्—‘षिड् मम रूपम्, यदर्थं मय्युक्तं तावद् मरणमागतम् । न चैतावता स्यात्स्यतीदम्, किन्तु भवकोटीच-
प्यतिदुर्वापं धीमन्महावीरोपदेशतः सुचिरममुपलब्धिं मम शीलामरणमपि विद्युतेत लनम्; तस्मादुपपन्नं चिन्तयामि’,—इति विमृशन्त्या
स्वयुद्धिलब्धसम्पत्तयुगपत्या चण्डप्रयोतस्याऽऽ(प्र०...स्यान्)गच्छतो दूरस्थितस्यैव निरूपितः संमुखो दूतः । तेन च गत्वा मृगापतिवचनात्
प्रोक्तं यथा—‘तावत् ! मृगापतिवर्णयति यद्—भरि मते स्वाधीनैव तावत् सवाहम्, परं किन्त्यपि राजा बाल एवाऽयमुदयननामा
मय्युतः । तवो यद्यस्य सुस्वमकुलैवाऽहं त्वया सह गच्छामि, तदा सीमालराजादिभिरसौ परिभूयते । तस्मादिहैव दूरे स्थितोऽस्य(प्र०...
ऽहं) सुस्यं कुरु । अथास्मिन्नकृतेऽप्येवमेवाऽवर्गं मण्डशसीमायां समेय्यसि, तदा विपादिप्रयोगतो मरिष्यामि ।

ततश्चण्डप्रयोतेनोक्तम्—‘मयि विदमाने न कोऽप्यस्य संमुखमप्यबलोकयिष्यति । तवो दूतेनोक्तम्—नैवम्, यत् उज्ज्वीरिष्यतिविष-
रस्य योजनशतस्थायी वेधः किं कुल्ले ? तस्मात् सुस्यं कुरु । तेनोक्तम्—‘कथं पुनरेतत् संपद्यते ? तवो दूतेनोक्तम्—‘उज्जयिनीनगरी-
सत्त्वा बलिष्ठा इहका भवन्ति, तामिः कौशाम्याः ग्राफारं क्राय । उज्जयिन्याश्चातिदूरे कौशाम्बी, तवो गन्त्यादिवाहनैरिष्टका आनेतुं न
शक्यन्ते । अतः पदातिपुरुषाण्युपायचण्डप्रयोतेन तान् परम्परया व्यवस्थाप्य इत्ताद् इस्तसंचारेयेष्टका आनाय्य कारितः कौशाम्याः
ग्राफारः । तवो मृगापत्या प्रोक्तम्—‘बल-उणादिकं यथा नगरीमध्ये प्रचुरं भवति तथा क्राय । ततो रागान्वत्वेन नष्टबुद्धिना
तेन सर्वं तत् तथैव कारितम् । तवो रोषकस्तज्जायां तस्यां नगर्यां संजातायां व्यभिचरिता मृगापतिषण्डप्रयोतस्य । ततो नगरीद्वारे
समायातो बिलधीभूतस्तुष्टस्फुटौ । तवो मृगापत्या चिन्तितम्—‘पुत्रराज्योपद्रवव्यतिकरे निश्चिन्ता संजाताऽहं तावत्, ततो वन्यास्ते
ग्राम-नगरादिप्रदेशा येषु भगवान् महावीरो विचरति; धन्यश्च स एव लोको यस्तत्पादरजोरञ्जितमालतलः सततं तदन्तिकोपासीनस्तद्वच-
धीमुपशृष्टिभिर्निर्वाप्यमानः कालं निर्वाहयति; स यद्यत्र कथमपि भगवान् समागच्छति, ततोऽवलोक्यिष्यातिदुरन्तसंसारवैरस्याऽहमप्येतद्
करोमि, प्रजन्यां चाऽभ्युपगच्छामि । एतच्च तदाह्वतं विद्वांस्य समागतस्तत्र भगवान् । मृगापतिषण्डप्रयोतश्च तत्र वन्दनार्थमुपगतौ । धर्म-
कथावसाने च मृगापत्या घटप्रदणार्थं चण्डप्रयोतो मुत्तलपतितः । तेनापि भगवद्भक्षया तस्माश्च सदैव मर्त्या-ऽमृततयाः परियदो ललमानेन सा
मुत्कलित्वा, प्रयतिता च ।

तदेवं पयोऽपिन्याः पुरुरपरम्परया कौशाम्यामिष्टकाः समागताः, संवेद्यमपि निधुं चिराथापरम्परयाऽहं ममायाना, केवलसिद्ध-

कोदाहरणे इत्यपरम्पराकः, प्रस्तुतस्तु भावपरम्पराक इति ॥१०८२॥ अत्र श्रेयकः प्राह—

द्ववस्स परंपरओ जुत्तो भावसुयसंकमो कत्तो ? !

सद्धो वि नागओ उयंस एव जिण-गणहरुच्चरिओ ॥१०८३॥

(इव्यस्स परम्पराको जुत्तो भावसुयसंकमः कुतः ? । शब्दोऽपि नागतोऽयं स एव जिण-गणचरोच्चरितः ॥ १०८३ ॥)

ननु इत्यस्येष्टकादेः पुण्यापरम्परेणागमनरूपः परम्पराको युक्तः, नियुक्तौस्तु भावभूतरूपायाः संक्रमः कुतः ?—न घटत एवेत्यर्थः, भावभूतस्य जीवपर्यायत्वात्, पर्यायस्य च वस्तुत्वरसंक्रमयोगात् । अथ द्रव्यात् ‘भावभूतकारणस्य शुद्धात्मकस्य द्रव्यभूतस्यैव्यभागमनसंभवाद् भावभूतेऽयुपचारदातृव्यपदेशः क्रियते’ । एतदप्युक्तम्, यतः शब्दोऽपि य आदौ बिन-गणधौरुमारितः, न स एवागमनाऽप्यतः, तस्योच्चारणानन्तरमेवोपरमात् ; इति कुतस्तथाधित्याऽऽगतव्यपदेशः ? इति ॥१०८३॥ अथ प्रतिविधानमाह—

आगयमिवागयं तं तत्तो जत्तो समुब्भवो जस्स । स परंपरओ य जओ तमागयमिओ तदुवयारो १०८४

(आगतमिवागतं वत् ततो यतः समुद्भवो यत्स । स परम्परागत्र अतस्तदागतमितस्तदुपचारः ॥ १०८४ ॥)

‘ज्वो त्ति’ यतो यस्माद् रूपकादेर्वैतदेवी सकाशाद् यस्य भोजनादे रूपादिविज्ञानस्य वा समुद्भव उत्पत्तिः ‘तं त्ति’ तद् भोजनादिकं रूपादिविज्ञानं वा वस्तु ‘तवो त्ति’ ततो रूपकादेर्वैतदेवी सकाशादागतमिवाऽऽगतमुच्यते, विमलतः समागतगङ्गाप्रवाहस्यैव तस्य वदेतुक्तत्वादित्यर्थः । प्रकृते योजयन्नाह—‘स परंपरओ येत्थादि’ प्रकारस्य मिश्रकमत्वात् स च समुद्भव उत्पादोऽयं प्रस्तुते सामायिकनियुक्तैः परम्परात् आचार्यपरम्पर्यादिति । यतः परम्पराकत्वं किम् ?, इत्याह—‘ज्वो तमागयं त्ति’ यतो जन्मस्वाभ्याधात्चार्यपरम्पर्यात् तत् सामायिकमागतम्, तत् एव तन्निष्ठमित्तसमुद्भवः । ‘इवो तदुवयारो त्ति’ इतोऽस्मात् कारणात् सामायिकनियुक्तैस्तदुपचार आगतत्वोपचारः क्रियते; आगतशब्दस्वेवैतचित्तचित्तवचनो वा मन्तव्यः ।

इदमत्र इदमप्यस्य वस्तुनो यस्माद् वस्तुनः सकाशात् समुद्भवस्तद् वस्तु तस्माद् वस्तुन आगतमिवागतं व्यपदिश्यते । यथा कार्पाणरूपकादिभ्यः समुद्भूतं धान्य-भोजनादि, घटदेः समुद्भूतं रूपादिविज्ञानं वा ततः समागतमित्युच्यते । स च समुद्भवोऽत्र सामायिकनियुक्तैर्यैव आचार्यपरम्पर्यादिति वत् सामायिकमागतं तत् एव भवति, अत इह सामायिकनियुक्तैस्तस्मादाचार्यपरम्पर्यादिति तदुपचार आगतत्वोपचारो विधीयते ॥ इति गायचातुष्टयार्थः ॥१०८४॥ अत्र नियुक्तिप्रवृत्त्यर्थाह—

निज्जुत्ता ते अत्था जं वद्धा तेण होइ निज्जुत्ती । तहवि य इच्छावेइ विभासिं सुत्तपरिवाडी ॥१०८५॥

(निर्मुक्तास्तेषां यद् यदास्तेन भवति निर्मुक्तिः । तथापि चैव्यसि विभासितुं सुत्तपरिवाडी ॥ १०८५ ॥)

निश्चयेन, आदिश्वेन, आदौ वा, सांख्ये वा यथा भवत्येवं युक्ताः संबद्धाः द्वे नियुक्ता एव 'जं ति' यद् यस्मात् कारणात् ते श्रुतिद्वयः भूताभिधेया जीवादयोऽर्था अनया प्रस्तुतनियुक्त्या वद्धा नियद्धा व्यवस्थापिता व्याख्याता इति यावत्, तेनेयं नियुक्तिर्भवति, नियुक्तानां द्वये प्रथमेव संबद्धानां सवामर्थानां व्याख्यारूपा योजनं युक्तिः नियुक्त्युक्तिरिति श्रुते युक्तलक्षणस्य मध्यपदस्य लोपाद् नियुक्तिः, यथा पद्मद्वी कन्या, इति सूत्रे नियुक्तानामेवार्थानां व्याख्या नियुक्तिर्भवति इत्यर्थः ।

ननु यदि प्रथमेव सूत्रयोः संबद्धा एव सन्ति, तर्हि किमिति ते नियुक्ता व्याख्यायन्ते ? इत्याह—'तद्वि वेत्यादि' यद्यपि सूत्र एवाद्वयः संबद्धाः सन्ति, तथापि सूत्रे नियुक्तानप्यर्थान् विभाषितुं व्याख्यातुं सूत्रपरिपाटी सूत्रपद्धतिरेवैष्यति प्रयोज्यमिति । इदमुक्तं भवति—सर्वोऽप्यर्थान्प्रतिपुच्यमाने श्रोतारि ऋतुग्रहार्थं गुरुं सूत्रपरिपाठ्ये च विभाषितुमेवतीव 'इच्छत इच्छत मां व्याख्यातुम्' इत्येवं प्रयोज्यतीत्यर्थः ॥ इति नियुक्तिगथासंक्षेपार्थः ॥१०८५॥ विस्तृतो व्याख्यातुं भाष्यकारः प्राह—

जं निच्छयाद्भुज्जा सुते अल्था इमीए वम्बाया । तेनेयं निज्जुत्ती निज्जुत्तत्थाभिहाणाओ ॥१०८६॥

(यद् निच्छयादियुक्तः सूत्रेऽर्था अनया व्याख्याताः । तेनेयं नियुक्तिर्नियुक्तार्थाभिधानात् ॥ १०८६ ॥)

यद् यस्मात् द्वे निश्चयेन, आदिश्वद्वयविक्रयेन, आदौ, सांख्ये वा युक्ताः संबद्धा नियुक्ता एव सन्तोऽर्था अनया नियुक्त्या व्याख्याताः, तेन तस्मात्कारणादियं नियुक्तार्थाभिधानाद् नियुक्तानां युक्तियुक्तलक्षणस्य नियुक्तिर्भवति ॥१०८६॥

अथ प्रेयमायक्ष्य परिहरिमाह—

सुते निज्जुत्ताणं निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ? । निज्जुत्ते वि न सव्वे कोइ अवम्बाणिए सुणइ ॥१०८७॥

(द्वे निर्मुक्तानां नियुक्त्या पुनः किमर्थानाम् ? । निर्मुक्तानपि न सर्वान् कश्चिद्व्याख्याताम् जानामि ॥ १०८७ ॥)

ननु द्वे एव नियुक्तानां निवद्धानां सवामर्थानां तद्व्याख्यानार्थं क्रियमाणया नियुक्त्या किं पुनः कार्यम् ?—न किञ्चिदित्यर्थः । ये हि द्वे एव विद्यमानार्थाः सन्ति, तान् स्वत एव विनयवर्गौ ज्ञास्यति, अतस्तस्मिन्मात्रप्रयुक्ता इयैव नियुक्तिरिति भावः । अत्रोत्तरम्—'निज्जुत्ते वेत्यादि' द्वे नियुक्तानपि सतः सर्वानप्यर्थान् कोऽपि तथाविधप्रज्ञापाटवशितः शिष्यो नियुक्त्याऽव्याख्याताम् न मुच्यते नावप्युच्यत इति ॥१०८७॥ ततः किम् ? इत्याह—

तो सुयपरिवाडि चिय इच्छावेइ तमणिच्छमाणं पि । निज्जुत्ते वि तदत्थे वोत्तुं तदणुग्गहट्टाए ॥१०८८॥

(ततः सूत्रपरिपाटये वैष्यति तमनिच्छमाणमिति । नियुक्तानपि सर्वानर्थान् स्वत एव ज्ञास्यति ॥ १०८८ ॥)

ततः श्रुतपरिपाठ्ये च दृष्टपद्धतिरेव विभाषितुमनिच्छन्तमपि तन्निष्ठसिद्धिर्माचार्ये तस्य दृष्टस्याऽर्थोत्तरार्थान् दृष्टे निष्ठु कान्त्य-
नवबुध्यमाने श्रोतरि तदनुग्राह्यं तान् वस्तुमेवप्यतीथ एषयति प्रयोजयति, अतस्तानाचार्यो निष्ठु क्त्या विभापते, इति तस्याः साफल्यमिति ।
॥१०८८॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

फलयलिहियं पि मंखो पढइ पभासइ तहा कराईहिं । दाएइ य पइवत्थुं सुहवोहत्थं तह इहं पि ॥ १०८९ ॥

(फलकलिखितमपि मङ्कः पठति प्रभापते तथा फराविभिः । कुर्यादि च प्रतिपत्तु सुब्रह्मयोगार्थं सरोइडपि ॥ १०८८ ॥)

यथा मङ्कः फलके नानाप्रकारं लिखितमपि वस्तु ग्रन्थतः पठति, अर्थात् प्रभापते—व्यापटे, शृलाकाङ्गुल्यादिना च चालगोपालाङ्ग-
नादिद्वययोजनायां प्रतिवस्तुपरजन्माचीर्णं कर्मविपाक्यादिकं दर्शयति, यथा—अन्यजन्मनया मर्ता साट्टिकया वञ्चितः, तेनाऽस्या ईदृशो
मातङ्गजन्मादिको विपाकः; अनया च मर्तुं मित्रे ग्राह्येणैके समापाते मुखमोटको दत्त आसीत् ; अनया तु सत्यपि विमवे मित्राचरेव्याप-
ञ्चस्तु सदैव 'नास्ति नास्ति' इत्याद्येवोद्बुध्यते, तेनेदय ईदृशश्च दुःखविपाको जात इत्यादि, तथाऽत्रापि श्रोतवैचित्र्यं पश्यन् सर्वानुग्रहप्रवण-
बुद्धिराचार्यः दृष्टे निष्ठु क्तानर्थान् निष्ठु क्त्या विभापत इति ॥ १०८९ ॥

अथवा, निष्ठु किं गौचरार्थमन्यथा व्याख्यायते । कथम् ? इत्याह—

अहवा सुयपरिवाडी सुयोवएसो ऽयमेव जदवस्सं । सोयव्वं निस्संकिमुयविणयत्थं सुवोहं पि १०९०

(अथवा सुयपरिपाटी श्रुतेपरेशोऽयमेव यदवश्यम् । भोक्तव्यं तिराङ्गिद्वयमुक्तविनयार्थं सुवोचमपि ॥ १०९० ॥)

अथवा, श्रुतपरिपाटी श्रुतस्य विधिः श्रुतस्योपदेशोऽयमेव यदवश्यं सुवोचमपि श्रुतं निःशङ्कितत्वेतोर्विनयोपचारार्थं च सुसुद्धमिः
श्रोतव्यम् । अत एव भूता दृष्टपरिपाटी यद्यपि दृष्टे निष्ठु का एकाऽर्थोः सन्ति, तथापि विभाषितुं व्याख्यानयितुमेवयति प्रयोजयति,
इत्येवञ्च भावार्थः स्वयमेवाज्जगन्तव्य इति ॥ १०९० ॥ 'दृष्टपरिपाटी' इति पाठान्तरं कचिच्च, तथाह—

इच्छह विभासिउं मे सुयपरिवाडिं न सुट्ठु बुद्धामि । नातिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे १०९१

(इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटी न सुट्ठु बुध्ये । नातिमईवा सीसो गुरुमेवयति वस्तुम् ॥ १०९१ ॥)

'वा' इत्यथवा, नातिशयेन मतिर्यस्याऽसौ नातिमतिर्यन्दमतिः खियो गुरुमाचार्य 'इच्छावेइ चि' एषयति प्रयोजयति वक्तुम् ।
'जे' इत्यलङ्कारार्थः । कथं वस्तुमेवयति ? इत्याह—'इच्छह विभासिउं मे चि' इच्छत इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटीं दृष्टपद्धतिम्,
नाहमेवां सुट्ठु बुध्ये—अयममेव निष्ठु क्तत्वेन सतोऽप्येतदभिवेयनार्थान् मन्दपतित्वाद् मयङ्गिरव्याख्यातान् नाहं सम्पगतच्छामीत्यर्थः ।

अथवा, प्रक्रमादेवेह निष्ठु क्तिः प्रयोक्त्री विवच्यते । ततश्चेत्यनवसरोजना—यद्यपि दृष्टे निष्ठु क्तत्वेन सन्त एवाऽर्थोः, तथापि तान-

निश्चयेन, आधिस्मयेन, आदौ वा, साधु वा यथा भवत्येवं युक्ताः संबद्धाः छत्रे नियुक्ता एव 'जं ति' यद् यस्मात् कारणात् ते प्रसिद्धाः श्रुताभिधेया जीवादयोऽर्था अनया प्रस्तुतनियुक्त्या वद्धा निष्पन्ना अपस्थापिता व्याख्याता इति यावत्, तेनेयं नियुक्तिर्मवति, नियुक्तानां छत्रे प्रथमेव संबद्धानां सतामर्थानां व्याख्यारूपा योजनं युक्तिः नियुक्त्युक्तिरिति प्राप्ते युक्तलक्षणस्य मध्यपदस्य लोपाद् नियुक्तिः, यथा पद्मद्वयी कृत्या, इति सूत्रे नियुक्तानामेवार्थानां व्याख्या नियुक्तिर्मण्यत इत्यर्थः ।

ननु यदि प्रथमेव सूत्रेऽर्थाः संबद्धा एव सन्ति, तर्हि किमिति ते नियुक्त्या व्याख्यायन्ते ? इत्याह—'तद्वि वेत्यादि' यद्यपि सूत्र एवार्थाः संबद्धाः सन्ति, तथापि सूत्रे नियुक्तानप्यर्थान् विभाषितुं व्याख्यतुं सूत्रपरिपाटी सूत्रप्रवृत्तिरेवयति श्रेयसि प्रयोजयति । इदमुक्तं भवति—सतोऽप्यर्थानप्रतिषुच्यमाने श्रोतारि तदनुग्रहार्थं गुरु सूत्रपरिपाठ्येव विभाषितुमेवपीति 'इच्छत इच्छत मां व्याख्यातुम्' इत्येवं श्रयोव्यतीत्यर्थः ॥ इति नियुक्तिमासांसंघेयार्थः ॥१०८५॥ विस्तरतो व्याख्यातुं माय्यकारः प्राह—

जं निच्छयाइजुता सुते अत्था इमीए वक्खाया । तेणेयं निज्जुत्ती निज्जुत्तथाभिहाणाओ ॥१०८६॥

(यद् निश्चयपिद्युक्तः सूत्रेऽर्था अनया व्याख्याताः । तेनेव नियुक्तिर्नियुक्त्याभिधानात् ॥१०८६॥)

यद् यस्मात् छत्रे निश्चयेन, आदिशब्दादाधिस्मयेन, आदौ, साधु वा युक्ताः संबद्धा नियुक्ता एव सन्तोऽर्था अनया नियुक्त्या व्याख्याताः, तेन तस्मात्कारणादियं नियुक्त्याभिधानाद् नियुक्तानां युक्त्युक्तलक्षणस्य नियुक्तिर्मवति ॥१०८६॥

अथ प्रेयमाश्रय परिहराह—

सुते निज्जुत्ताणं निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ? निज्जुत्ते वि न सन्वे कोइ अवक्खाणिए सुणहा ॥१०८७॥

(सूत्रे नियुक्तानां नियुक्त्या पुनः किमर्थानाम् ? । नियुक्तानपि न सन्ति इतिद्वयव्याख्यातार ज्ञासति ॥१०८७॥)

ननु छत्र एव नियुक्तानां निवद्धानां सतामर्थानां तद्व्याख्यानार्थं क्रियमाणया नियुक्त्या किं पुनः कार्यम् ?—न किञ्चिदित्यर्थः । ये हि छत्र एव विद्यमानार्थाः सन्ति, तान् स्वत एव विनियवतां श्रयति, अतस्तद्विभागप्रवृत्ता इत्येव नियुक्तिरिति भावः । अथोपर्य—'निज्जुत्ते वेत्यादि' छत्रे नियुक्तानपि सतः सर्वानप्यर्थान् कोऽपि तथाविधपञ्चापाटवरहितः क्खिणो नियुक्त्याव्याख्यातार न श्रणति नावपुच्यत इति ॥१०८७॥ सतः किम् ? इत्याह—

तो सुयपरिवाहि चिय इच्छावेइ तमणिच्छमाणं पि । निज्जुत्ते वि तदत्थे वोचुं तदणुगाइहाए ॥१०८८॥

(सतः सूत्रपरिपाटये वैयर्थ्ये समन्विष्टत्वमापि । नियुक्तानपि सर्वार्थान् यद् उपलक्षणमिति ॥१०८८॥)

ततः श्रुतपरिपाद्यो यः दृश्यपद्धतिरेव विभाषितुमनिच्छन्त्यस्यै तन्निष्ठुं चिन्तारामाचार्यं तस्य दृश्यस्याऽर्थोऽस्तदर्थान् दृष्टे निष्ठुं कान्य-
नवबुध्यमाने श्रोतरे तदनुग्राह्यं तान् वक्तुमेवमेवैव एवयति प्रयोजयति, अतस्मान्नाचार्यो निष्ठुं कस्या विभाषते, इति तस्याः साफल्यमिति ।
॥१०८८॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

फलयलिहियं पि मंखो पढइ पभासइ तहा कराईहिं । दाएइ य पढवत्थुं सुहवोहत्थं तह इहं पि ॥ १०८९॥

(क्वाकलिहितमपि यद्वाः पठामि प्रभाषते तथा करावितिभिः । वर्यायति च प्रलियस्तु सुखबोधार्थं तयोद्देशः ॥ १०८८ ॥)

यथा यद्वाः फलके नानाप्रकारं लिखितमपि वस्तु ग्रन्थतः पठति, अर्थतश्च प्रभाषते—व्यावर्ते, शुलाकाङ्कुल्यादिना च बालगोपालाङ्क-
नादिमुपगम्योपचार्यं प्रतिस्त्वत्परबन्धनीयं कर्मविपाकादिकं दर्शयति, यथा—अन्यजन्मन्यनया मर्ता साटिरुया वञ्चितः, तेनाऽस्या इदृशो
मातङ्गकुलजन्मादिको विपाकः; अनया च मर्तुं मित्रे प्राणैके समापाते सुल्लोमोटको दत्त आसीत् ; अनया तु सत्यपि विमवे विभाषयेत्यान-
च्छस्तु सदैव 'नास्ति नास्ति' इत्याद्येवोद्युष्टम्, तेनेदृश इदृशश्च दुःखविपाको जात इत्यादि, तथाऽत्रापि श्रोतवैचित्र्यं परम् सर्वानुग्रहप्रवण-
दुष्टिाराचार्यः दृष्टे निष्ठुं कान्यार्थान् निष्ठुं कस्या विभाषत इति ॥ १०८९॥

अथवा, निष्ठुं किंवायोपचार्यमन्यथा व्याख्यायते । कथम् ? इत्याह—

अहवा सुयपरिवाडी सुयोवएसो ऽयमेव जदवस्सं । सोयव्वं निस्संकिमुयविणयत्थं सुवोहं पि १०९०

(अथवा सुयपरिपाटी मतोपदेशोऽयमेव यथैवयम् । भोतव्यं निःशङ्कितुक्तपित्तार्थं सुबोधमपि ॥ १०९० ॥)

अथवा, श्रुतपरिपाटी श्रुतस्य विधिः श्रुतस्योपदेशोऽयमेव यदवश्यं सुबोधमपि श्रुतं निःशङ्कितव्यतोर्विनयोपचारार्थं च दृष्टुमिति
भोतव्यम् । अत एव भूता दृश्यपरिपाटी यद्यपि दृष्टे निष्ठुं क्ता एवाऽर्थ्याः सन्ति, तथापि विभाषितुं व्याख्यानयितुमेवमपि प्रयोजयति,
इत्येवोऽत्र मातार्थः स्वयमेवाजगन्तव्य इति ॥ १०९०॥ 'दृश्यपरिपाटी' इति पाठान्तरं क्वचित्, तथाह—

इच्छह विभासिउं मे सुयपरिवाडिं न सुदठु बुद्धामि । नातिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे १०९१

(इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटी न सुदठु बुध्ये । नातिमईर्वा शिष्यो गुरुमेवमपि वक्तुम् ॥ १०९१ ॥)

'वा' इत्यथवा, नातिशयेन मतिस्येवाऽसौ नातिमतिर्मन्दमतिः शिष्यो गुरुमाचार्यं 'इच्छावे' ति' एवयति प्रयोजयति वक्तुम् ।
'जे' इत्यल्लक्षणार्थः । कथं वक्तुमेवयति ? इत्याह—'इच्छह विभासिउं' मे ति' इच्छत इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटीं दृष्टपद्धतिम्,
नाहमेवार्ता सुदठु बुध्ये—अयममेव निष्ठुं क्तेन सतोऽप्येवमिधेयानर्थान् मन्दमतित्वात् मन्त्रिख्याख्यातान् नाहं सम्यगवच्छामीत्यर्थः ।

अथवा, प्रकमादेवेह निष्ठुं क्तिः प्रयोक्त्री विवक्ष्यते । तदर्थेन्यमद्ययोजना—यद्यपि दृष्टे निष्ठुं क्तेन सन्त एवाऽर्थ्याः, तथापि तान-

प्रतिबुध्यमानः श्रोता यदैवं वक्ति—नातिमतिर्मन्दयातिरहं सदर्थमपि ध्वनपरिपाटीं मुञ्चु न बुध्ये सम्यग् नाभगच्छामि, अत इच्छत इच्छत प्रभो ! एषा मम विमापितुमिति । तदित्येव कति तस्मिन् श्रोतरि नियुक्तिरेव गुरुं ध्वनपरिपाटीं वस्तुमेवयति प्रयोजयति—इच्छत इच्छतास्मै महादुःखमायैतां विमापितुम् । एतौ नियुक्तिद्वारेणैव तस्य शिष्यस्य गुरुत्वां विभाषत इति । तदेवं 'निज्जुचा ते अत्था' (गा०-१०८५) इत्यादिप्राक्तननियुक्तिगाथा व्याख्याता ॥१०९१॥ अथोपरगाथासंबन्धनायमाह—

कत्तो पसूयमागयमारियरपरंपराइ सुयनानां । सामाइयाइयमिदं सव्वं चिय सुत्तमत्थो वा ? ॥१०९२॥

(कृतः प्रसूयमागमाचार्यपरम्परया भुवद्वानम् । सामायाइयमिदं सर्वमेव सूत्रमर्थो वा ॥१०९२॥)

ननु पूर्वं भवतेदमुक्तम्—'आचार्यपरम्परया समागतं सामायिकनियुक्तिमहं वक्ष्ये' । तत्रेदं पृच्छयते—'कत्तो पसूयमित्यादि' आदौ कुतः पुरयविशेषात् प्रसूयसुत्तरां सर्वी तत् आचार्यपरम्परयाऽऽगताभाषाणां तां सामायिकनियुक्तिं त्वं वक्ष्यसि ? इत्युपेक्षारः । तथा, इदमपि पृच्छयते । किम् ? इत्याह—'सुयनानमित्यादि' सर्वमपि च सामायिकादिकं विन्दुसारपर्यन्तं सूत्रार्यरूपं भुवद्वानमिदं प्रथमं कृतः प्रसूतं (प्र०...प्रसूतं) सत् पश्चादाचार्यपरम्परयाऽऽज्जलम् ? इति ॥ १०९२ ॥

एवमुपरगाथाप्रस्तावनां कुर्वन्माचार्य आत्मनः प्रथमाशङ्क्य परिहरयाह—

एयं नणु भणियं चिय अत्थपुहत्तस्स तेहिं कहियस्स ।

इह तेसिं चिय सीलाइकहण-गहणं फलविसेसो ॥१०९३॥

(एतद् ननु भणितमेवमप्युक्तत्वात् तैः कथितत्वात् । इह तेयमेव शीलारिक्त्यन-मन्यते फलविशेषः ॥१०९३॥)

ननु 'सामायाइयमिदं सव्वं चिय सुत्तमत्थो वा ?' इत्युक्तं किं श्रुतद्वानं वा सर्वं कृतः पुरयात् प्रथमं प्रसूतम् ? इत्यत्र यदुत्तरं, तदेतद् भणितमेव श्रोक्तमेव भवेत्पर्यः । क. ? इत्याह—'अत्यपुहत्तस्सेत्यादि' 'वैस्तीर्यकर-गणधरैः कथितस्याऽऽश्रयवस्त्वरूपस्य भुवद्वानस्य भगवतो नियुक्तिं कीर्तयित्वे' इत्युक्ते तीर्थकर-गणधरेभ्यः सर्वमपि श्रुतद्वानमादौ प्रसूतम् (प्र०...प्रसूतम्), इत्युक्तमेव, एत किमिति पुनरपि प्रश्नः ? । अत्र प्रतिविधानमाह—'इहेत्यादि' सत्यम्, ज्ञातमेवेदं यत्-तीर्थकर-गणधरेभ्य एव सर्वमिदमादौ प्रसूतम् (प्र०...प्रसूतम्) किन्त्वह तेयमेव तीर्थकर-गणधराणां शीलादिवस्त्वकथनम्, ग्रन्थनम्, फलविशेषश्च विशेषतोऽभिधास्यते, इत्ययं पुनरपि प्रश्नोत्तरोपन्यासः । तत्र सीर्धकृतां तपो-नियमद्वानानि शीलमभिधास्यते, आदिशब्दः स्वगतमेदप्रव्यापकः, तान्येव श्रुचः, सदास्त्वस्य पुण्याप्रवेषकण्या तु देशना कथनम्, तत्फलविशेषस्तु मध्यजनविशेषवतापतेति । गणधराणां तु बुद्धिमयपटेन सीर्धकरोक्तं गृहीत्वा सूत्रग्रन्थनं प्रतिपादयित्वे, फलविशेषस्तु प्रवचनार्थेन, सुदुप्रगल्भाद्यनुग्रहम् ॥ इति गाथाट्कार्थः ॥१०९३॥ अणोक्तप्रश्नस्योपरमाह—

अहं दूषण-
राणां शील-
कथनफल-
विशेषाः

तव-नियम-नाणरुम्बलं आरूढो केवली अभियनाणी ।

तो मुयइ नाणवुडिं भवियजणविवोहणट्टाए ॥१०९४॥

तं बुद्धिमएण पडेण गणहरा गिण्हउं निरवसेसं । तित्थयरभासियाइं गंथंति तओ पवयणट्टा १०९५

(तपो-नियम-ज्ञानपुरुषमारूढः केवली अभियन्तः । ततो युञ्जति ज्ञानधुष्टिं मन्त्रजनविधेयनार्यम् ॥ १०९४ ॥)

(तौ बुद्धिमयेन पटेन गणधरा गृहीत्या निरवशेषम् । तीर्थभरमापितानि यजन्ति यतः प्रवचनार्यम् ॥ १०९४ ॥)

रूपकमिदं द्रष्टव्यम् । तत्र बुद्धो द्विधा—द्रव्यतः, भावतः । द्रव्यतः प्रधानः क्लृप्तबुद्धः, यथा च तमारूढः कश्चिद् गन्धादिगुणविशिष्टानां तद्वस्तुमानां संक्षयं कृत्वा तदचोभागवर्तिनां तदारोहणासमर्थानां पुरुषाणामनुकम्पया कुसुमानि विसृजति, तेऽपि भूपात-रजोगुण्टनमिया (प्र०...गुण्टनमयात्) । विमलचिस्तीर्णपटेषु प्रतीच्छन्ति, ततो यथोपयोग्यपञ्चानां, परेम्यद्योपकुब्जानां, सुखमानुवन्ति । एवं भाववृक्षेऽपि सर्वभिरुपयोग्यम् ; तद्यथा—तपश्च नियमश्च ज्ञानं च ताल्येष बुद्धस्ताम् । तपो बाष्पा-ऽन्त्यन्तरमेदतो द्वादशधा प्रतीतमेव । इन्द्रिय-नोदन्द्रियसंयमस्तु नियमः । तत्र ओत्रादीन्द्रियाणां निग्रह इन्द्रियसंयमः, कृपायादीनां तु निग्रहो नोदन्द्रियसंयमः । ज्ञानमिह केवलं संपूर्णं गृह्यते । एतत्तत्पुरुषं बुद्धमारूढः । ज्ञानमकेवलरूपमपि स्यात्, तद्वत्पञ्चेदार्थमाह—‘केवली’ केवलशब्दस्यैव संपूर्णवाचकत्वात् केवलं संपूर्णमस्याऽस्तीति केवली । अयमपि श्रुत-स्वायिक्रममन्तः स्थायिकज्ञानमेदात् त्रिविधः, अथा, श्रुता-स्ववि-मनःपर्याय-केवलज्ञानमेदात् तत्-त्रिविधः, तत्र शेषव्यपञ्चेदार्थमाह—‘अमितज्ञानी’ स्थायिकज्ञानकेवली सर्वज्ञ इत्यर्थः । स चेह प्रक्रमाद् भगवोऽथतुल्लिखदविशयसंपन्नस्तीर्थकरः । ‘तो’ च ततो बुद्धाज्ज्ञानरूपकुसुमवृष्टिकरणे कायेपचाराज्ज्ञानकारणमूलतश्चकुसुमवृष्टिमित्यर्थः । किमर्थम् ?, मय्याश्च ते जनाश्च तेषां विबोधनं तदर्थं तन्निमित्तमिति । तां च ज्ञानकुसुमवृष्टिं बुद्धया निर्बुद्धो बुद्धिमयस्तेन विमलबुद्धिमयेन पटेन गणधरा गौतमादयो प्रहीतुं गृहीत्वाऽऽद्या निरवशेषो संपूर्णार्थम्, ततस्तीर्थकरमापितानि कुसुमकल्यानि भगवदुक्तानि विचित्रप्रधानकुसुममालावद् प्रजन्ति । किमर्थम् ?, प्रगतं, प्रशरतम्, आदौ वा वचनं प्रवचनं द्वादशाक्षम्, प्रवक्तृति वा प्रवचनं संघस्तदर्थं तन्निमित्तम् ॥ इति नियुक्तिगथा-द्वयार्थः ॥ १०९४-१०९५ ॥ भाष्यकारः प्राह—

रुम्बवाइरुवयनिरुवणत्थमिह दव्वरुम्बवदिट्ठं तो ।

जह कोइ विउलवणसंडमज्झयारयाट्ठियं रम्मं ॥१०९६॥

(यथापिरूपकनिरूपणार्थमिह द्रव्यबुद्धादष्टान्तः । यथा कश्चिद् विपुलावनपारदमव्यतिथितं रम्यम् ॥ १०९६ ॥)

तुंगं विउलम्बधं साइसओ कप्परुखस्वमारुढो । पञ्चत्तगहियबहुविहसुरभिकुसुमो ऽणुकंपाए ॥ १०९७ ॥
कुसुमत्थिभूमिचिट्ठियपुरिसपसारियपडेसु पक्खिवइ । गंथंति ते विघेतुं सेसजणाणुगहट्ठाए ॥ १०९८ ॥
लोगवणसंडम्भे चोत्तीसाइसयसंपदोवेओ । तव-नियम-नाणमइयं स कप्परुखं समारुढो ॥ १०९९ ॥

मा होञ्ज नाणगहणम्मि संसओ तेण केवल्लिगहणं ।

सो वि चउहा ततो ऽयं सच्चवणू अमियनाणि त्ति ॥ ११०० ॥

पज्जत्तनाणकुसुमो ताइ छउमत्थभूमिसंथेसु । नाणकुसुमत्थिगणहरसियबुद्धिपडेसु पक्खिवइ ११०१

(बुद्धं विपुजरुद्धं साविशयः कल्पवृक्षमारुढः । पर्याप्तगृहीतपुष्पिष्ठुरभिकुसुमोऽनुकुम्पया ॥ १०९७ ॥)

(कुसुमाभिभूमिस्थितपुरप्रसारितपटेषु प्रक्षिपति । मज्जन्ति तेऽपि गृहीत्वा शेषजनानुप्रक्षार्यम् ॥ १०९८ ॥)

(लोकव्यनपटवन्मन्त्रे चतुस्त्रिंशद्विशयसंपदोवेतः । मन्त्रे-नियम-ज्ञानमर्थ स कल्पवृक्षं समारुढः ॥ १०९९ ॥)

(मा मृच्छानाप्रवृत्त्या संशयस्तेन केवल्लिगहणम् । कोऽपि चतुर्वां ततोऽयं सर्वलोऽभिगणान इति ॥ ११०० ॥)

(पर्याप्तज्ञानकुसुमसाग्निं चक्षुषास्व (त्व) भूमिसंस्थेषु । ज्ञानकुसुमाभिगणधरसिखबुद्धिपटेषु प्रक्षिपति ॥ ११०१ ॥)

पढपि सुगमा एव, नवरत्निइ इक्ष्वादिरूपकनिरूपणार्थं द्रव्यबुद्धयन्तोऽभिधीयते । कः पुनरसौ ?, इत्याह-‘जह कोइत्यादि’ ।
‘साइसओ’ चि वक्ष्यमाणवैखलिस्थानीयः सातिष्ठयः कोऽपि नरः । उक्तो द्रव्यबुद्धारण्यन्तः । अथ प्रस्तुते मावबुद्धे सर्वं योजयन्नाह-‘लोग-
वणसंडेइत्यादि’ । छत्रस्थत्वमेव भूमिशङ्खपस्थत्वभूमिरिति भावप्रधानोऽयं निर्देष्टः, तत्संस्थेषु । ज्ञानकुसुमाभिधेनो ये गणधरास्तच्छत्रैवबुद्धि-
पटेष्विति ॥ १०९६-१०९७-१०९८-१०९९-११००-११०१ ॥ अथ प्रेरकः—

कीस कहेइ कयत्थो किं वा भवियाण चव वोहत्थं । सच्चोवायविहिण्णू किं वा ऽभव्वे न वोहेइ ? ११०२

(कस्मात् कययति कृत्वायः किं वा भव्यानामेव बोधार्थम् । सर्वोपायविधिः किं वाऽभव्याम् न बोधयति ? ॥ ११०२ ॥)

शुब्बदृष्टिमोचनेन तीर्षकृतां धर्मकणं संचितम्, तत्र कृतायोऽप्यसौ भगवान् किमिति कथयति ? । भव्यजनविबोधनार्थमिति
बोधयति, यत्र किमिदं सौ भव्यानेव बोधयति ?, यावत्ता सर्वोपायविधिषः स्रग्भयानपि किमिति न बोधयति ? इति ॥ ११०२ ॥
यत्र प्रतिविधानमात्र—

नेगंतेण कयत्थो जेणोदिब्बं जिणिन्दनामं से। तदवंहफलं तरस्स य खवणोवाओ ऽयमेव जओ ११०३
 जं व कयत्थस्स वि से अणुवकयपरोवगारिसाभव्वं।
 परमहियदेसयत्तं भासयसाभव्वमिव रविणो ॥११०४॥
 किं व कमलेसु राओ रविणो वोहेइ जेण सो ताइ। कुमुएसु व से दोसो जं न विबुज्झंति से ताइ? ११०५
 जं वोह-मउलणाइं सूरकरामरिसओ समाणाओ। कमल-कुमुयाण तो तं साभव्वं तरस्स तेसिं च ११०६
 जह वोद्धगार्इणं पगासधम्मा वि सो सदोसेणं। उइओ वि तमोरुवो एवमभव्वाण जिणसूरो ॥११०७॥
 सज्झं तिगिच्छमाणो रोगं रागी न भणए वेज्जो।
 मुणमाणो य असज्झं निसेहयं तो जह अदोसो ॥११०८॥
 तह भव्वकम्मरोगं नासं तो रागवं न जिणवेज्जो। न य दोसी अभव्वासज्झकम्मरोगं निसेहं तो ११०९
 मोत्तुमजोगं जोगे दलए रुव करेइ रूयारो। न य रागदोसिस्सो तहेव जोगे विवोहं तो ॥१११०॥

(नैकान्तेन कृतार्थो येनोर्षाणं विनेत्रनाम वस्य । वक्कवन्धफलं वस्य च कपणोपायोऽयमेव यतः ॥ ११०३ ॥)
 (यथा कृतार्थस्यापि वस्यनुपपन्नपरोपकारिस्वभाव्यम् । परमादितदेवकृत्वं भासकस्वभाव्यमित्यत्र रवेः ॥ ११०४ ॥)
 (किं वा कमलेषु रगो रवेर्गोचरति येन स कानि । कुमुदेषु वा वस्य दोषो यद् न विबुध्यन्ते तस्य वानि ? ॥ ११०५ ॥)
 यद् (ने बोध-मुकुलने सूरकरामर्शितः समानात् । कमल-कुमुदानां वतस्तत् स्वामन्वं वस्य तेषां च ॥ ११०६ ॥)
 (यथा वीरुकादीनां प्रकमपश्माऽपि स स्वदोषेण । वदिदोऽपि तमोरूप एवमभव्यानां विनसूरः ॥ ११०७ ॥)
 (साध्यं चिद्विस्तारं रोगं रागी न भणयते वैयः । ज्ञानं भासाणम् निषेधन् यथाऽदोषः ॥ ११०८ ॥)
 (वया मव्वकम्मरोगं तागयन् रागबाधं न विनयेयः । न च बोधमव्यासाध्यकम्मरोगम् निषेधन् ॥ ११०९ ॥)
 (मोक्कुमयोग्यं बोधे इल्लिके स्सं करोति रूपकरः । न च राग-दोषांस्तथैव योग्यान् विमोघन् ॥ १११० ॥)

सर्वा अपि सुगमाः, नवरं नैकान्तेन तीर्थवन्नः कृतार्थः, येन तीर्थकरनापकर्म 'से' तस्योदीर्णम्, त्वान्वन्धकलम्, इति नाजवेदितं
 क्षीयते । तत्त्वणोपायश्च यस्मादयमेव धर्मकथनादिकः, ततः कथयतीति । किञ्च, कृतार्थत्वे सत्यपि रेवमासक्त्वाभाव्यमिव यद् यस्मात्

कोऽयं ? इत्याह—‘कायवामित्यादि’ कर्तव्यमिदं यतोवऽयं सर्वैर्गणधरैः, इत्युत्तरगाथायां संबन्धः । ततो जीवितं द्वादशाङ्गश्रुतं, मर्यादा, सर्वगणधराचीर्णं वेदमिति कृत्वा कृतं ग्रथितं गणधरैरिति । तदेवं ‘जीयं’ इति शब्दस्वार्थप्रथं भवति तौद्वीनप्यर्थोऽस्य दर्शयति—‘जीयं ति सुयं’ इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥१११४-१११५-१११६-१११७॥ उत्तरनियु किंगाथासंबन्धनार्थमाह—

जिणभणिह् चिय सुत्तं गणहरकरणम्मि को विसेसो त्थ ? ।

सो तदविक्खं भासइ न उ वित्थरओ सुयं किंतु ॥१११८॥

(जित्तमणित्तिरेव सुत्तं गणधरकरणे को विरोधोऽत्र ? । स वरपेक्षं आपते न तु विस्तरतः श्रुतं किन्तु ॥१११८॥)

ननु ‘वित्थरमसियाहं गंयंति’ (गा०-१०६५) इत्यादिवचनाभिनमणित्तिरेव तीर्थक्षेत्रोक्तिरेव तर्हि भुतम्, गणधरसूचीकरणे तु तत्र को विशेषः ? । अत्रोच्यते—स तीर्थक्षेत्रस्वदपेक्षं गणधरप्रश्नापेक्षमेव किञ्चिदन्यं भाषते, न तु सर्वजनसाधारणं विस्तरतः समस्तमपि द्वादशाङ्गश्रुतम्, किन्तु यद् आपते दृश्यते—॥इति गाथार्थः ॥१११८॥ किं पुनस्तत् ? इत्याह—

अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं । सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तइ ॥१११९॥

(अर्थं भाषतेऽहं च सुत्तं प्रवृत्तं गणधरा निपुणम् । सासनस्य हितार्थं वक्तुः सुत्तं प्रवर्तते ॥१११९॥)

अर्थमेवाहं आपते, न सुत्तं द्वादशाङ्गरूपम् । गणधरास्तु तु सर्वं सर्वमपि निपुणं सूक्ष्मार्थप्ररूपकं यद्बुद्धौ वेत्यर्थः; अथवा, नित्याः प्रमाणनिधिता गुणा यत्र यद् नियतगुणं निपुणं प्रवृत्तं । ततः शासनस्य हितार्थं सुत्तं प्रवर्तते ॥ इति नियु किंगाथावार्थः ॥ १११९६ ॥ भवार्थं त्वमिदं सुसामर्थ्यकारः प्रेयं परिहारं च ग्राह—

नणु अत्थोऽणभिलप्पो स कहं भासइ न सदरूवो सो ? ।

सइम्मि तदुवयारो अत्थप्पच्चायणफलम्मि ॥११२०॥

(तन्वयोऽनभिलम्बः न कथं भाषते न शब्दरूपः सः ? । शब्दे धनुषवारोऽर्थप्रत्यायनफले ॥११२०॥)

आह—ननु मायमाणः सर्वत्र शब्द एव दृश्यते, यस्तत्त्वार्थः सोऽणभिलम्बः—अशब्दात्मकस्याहं वस्तुमशक्य एव, इति कथं स तीर्थ-क्षरसमशब्दरूपमर्थं भाषते ? । उच्यते—अर्थप्रत्यायनफले शब्द एव धनुषवारोऽर्थोपचारः क्रियते । एतदुक्तं भवति—अथप्रतिपादनस्य कारणभूते ग्रन्थेऽर्थोपचारं कृत्वाऽर्थं भाषत इत्युच्यत इत्यवरोप इति ॥ ११२० ॥ अत्र मेरुः ग्राह—

तो सुत्तमेव भासइ अत्थप्पच्चायंगं, न नामत्थं ।

गणहारिणो वि तं चिय करेति को पडिविसेसो उत्थ ? ॥११२१॥

(वक्तुः सूत्रमेव भाषतेऽर्थप्रत्याख्यं, न नामार्थम् । गणधारिणोऽपि सर्वेषु कुर्वन्निष्कर्षः प्रतिविशेषोऽत्र ? ॥ ११२१ ॥)

ततस्तर्हि त्वदुन्तयुक्त्या शब्दभाषकस्तीर्थिकः सूत्रमेवाऽर्थप्रत्याख्यं भाषते, न त्वयम्, गणधारिणोऽपि च तदेव कुर्वन्ति; तव को नामोऽयम् विशेषः ?—न कश्चिदिति ॥ ११२१ ॥ आचार्यः ब्राह्म—

सो पुरिसावेक्खाए थोवं भणइ न उ वारसंगाइं । अत्थो तदवेक्खाए सुत्तं चिय गणहराणं तं ॥११२२॥

(स पुरुषापेक्षया स्तोत्रं भणितं न तु वारसङ्गानि । अर्थस्वरूपेक्षया सूत्रमेव गणधारणां वक्तुः ॥ ११२२ ॥)

ननु प्रागेवोक्तं यत्—गणधरलक्षणपुरुषापेक्षया स तीर्थिकः उपपणोइ वा (प्र०...उपज्जेइ वा), विगमेइ वा, पुवेइ वा” इति मातृ-
कापदत्रयमात्रस्य स्तोत्रमेव भाषते, न तु ब्राह्मणानि । तत्र तव मातृकापदत्रयमात्रं शब्दरूपमपि सत् तदपेक्षया ब्राह्मणानामपेक्षया तदर्थ-
संक्षेपरूपत्वादर्थो भण्यते । गणधारणां तु गणधारापेक्षया त्वित्यर्थः, तदेव मातृकापदत्रयं शब्दरूपत्वात् सूत्रम्, इति नोभयव समानता दोष
इति ॥ ११२२ ॥ आह—ननु मातृकापदत्रयस्य शब्दरूपत्वात् सूत्ररूपा गुच्यते, अर्थरूपां तु तस्य नावगच्छाम इत्याशङ्क्य पुनरपि

तस्य तां समर्थयन्नाह—

अंगाइ सुत्तरयणानिरवेक्खो जेण तेण सो अत्थो । अहवा न सेसपवयणहिउ त्ति जह वारसंगमिणं ११२३
पवयणहियं पुण तयं जं सुहगहणाइ गणहरेहि तो । वारसविहं पवत्तइ निउणं सुहुमं महत्थं च ११२४

(आज्ञादि सूत्रत्वनानिरपेक्षो येन तेन सोऽर्थः । अथवा न शेषप्रवचनहित इति यथा ब्राह्मणमिदम् ॥ ११२३ ॥)

(प्रवचनहितं पुनस्तद् वक्तुं सुलभप्रहणादि गणधरेभ्यः । ब्राह्मणविषयं प्रवर्तते निपुणं सूत्रं महार्थं च ॥ ११२४ ॥)

अज्ञा-जनज्ञादिविभागेन विरचितमेवं सूत्रं प्रसिद्धम्, अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो येन कारयेनाऽङ्गादिभागेन वा सूत्रचना
तन्निर्णयस्तत्समुदायारूपत्वेन तवबहिर्भूत इत्यतः सोऽर्थ इति व्यपदिश्यते । अथवा, शेषस्य गणधारापेक्षयाऽन्यस्य संयत्तस्य प्रवचनस्य
यः सुलभप्रहण-धाराणादिभ्यो हितः शब्दराशिः स एव सूत्रतया श्रोतः । अयं तु मातृकापदत्रयरूपः शब्दो न शेषप्रवचनस्येत्यर्थं हितः, यथैह
ब्राह्मणम्, अतो नासौ सूत्रम्, किन्त्वर्थ इति । तदुक्तः शब्दबालं शेषप्रवचनस्य हितमेव । यत् किम् ? इत्याह—यत् सुलभप्रहणादिकार-
णेभ्यो, ब्राह्मणा-आचारादिब्रह्मभेदं गणधरेभ्यः प्रवर्तते । अतस्तदेव सूत्रम्, मातृकापदत्रयं त्वर्थ इति स्थितम् । अथ ‘निउणं’ इति

नियुक्तिगाथावयवस्यार्थमाह—उदाचारादिकं द्वावशविं सूत्रं कथम्भूतम् ? , निपुणं सूक्ष्मम् , सूत्रमार्थप्रतिपादकत्वात् ; महानपरिमितोऽयं यस्मिंस्तद्वद् महायं च निपुणमिति ॥११२३-११२४॥ अर्थान्तरमाह—

निययगुणं वा निउणं निदोसं गणहराऽहवा निउणा ।

तं पुण किमाइ-पज्जंतमाणमह को व से सारो ? ॥११२५॥

(निययगुणं वा निपुणं निर्दोषं गणधरा अथवा निपुणाः । तत्पुनः किमादि-पर्यवसानमथ को वा तस्य सारः ? ॥ ११२५ ॥)

अथवा, निययगुणं निश्चितगुणं निपुणं संनिहितसमस्तश्रुणुत्वाद् निर्दोषमित्यर्थः । ‘निउणा’ इति पाठान्तरे गणधरा विशेष्यन्ते-निपुणाः, धृत्वाभ्यर्थादक्षित्वात् , निगुणा वा गणधराः, संनिहितसमस्तगुणत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणनियुक्तिगाथायाः प्रस्तावनामाह—तत् पुनः श्रुतज्ञानं किमादिकिर्यन्तमानं—किर्यत्परिमाणम् ? , को वाऽस्य सारः ? ॥ इति गाथापदुक्कार्थः ॥११२५॥ अनन्तरपृष्ठस्यैवोत्तरमाह—

सामाइयमार्हयं सुयनानं जाव विंदुसाराओ । तस्स वि सारो चरणं सारो चरणस्स निव्वणं ॥११२६॥

(सामासिकविकं श्रुतज्ञानं जावद् विन्दुसारत् । तस्यापि सारधरणत्वं सारधरणस्य निर्वाणम् ॥ ११२६ ॥)

तत्र श्रुतज्ञानं सामायिकादि वर्तते, धरणप्रतिपत्तिकाले सामायिकस्यैवातौ प्रदानात् । यावद् विन्दुसारादिति विन्दुसाराभिधानचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, यावच्छब्दादेव च इय-उनेक-द्वदशपरिमाणं त्वं वेदितव्यम् । तस्यापि श्रुतज्ञानस्य सारधरणम् । सारशब्दोऽत्र प्रधान-वचनः, फलवचनञ्च मन्तव्यः; उस्मादपि श्रुतज्ञानाचारित्रं प्रधानम्, तस्य फलं च वेदितव्यम् । अपिशब्दात् सम्यक्त्वस्यापि सारधरणमेव । अथवा, अपिशब्दस्य व्यवहितः संबन्धः, तस्य श्रुतज्ञानस्य सारधरणमपि, अपिशब्दाद् निर्वाणमपीत्यर्थः, अन्यथा ज्ञानस्य निर्वाणहेतुत्वं न स्यात्, किन्तु धरणस्यैव ज्ञानरहितस्यापि तत् स्यात्, अनिटं चेत्तत्, “सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गाः” तथा, “नाण-किरियाहिं मोक्खो” इत्यादिवचनादिति । इदं तु ज्ञान-चरणयोः समानेऽपि निर्वाणहेतुत्वे गुण-प्रधानमावल्यापनार्थमित्युक्त्यातः ‘तस्स वि सारो चरणं’ इति । ‘सारो चरणस्य निव्वणं’ इति अत्र सारशब्दः फलवचनः, चरणस्य संयम-तपोरूपस्य सारः फलं निर्वाणमित्यर्थः । इहापि श्लेषवस्थामासिर्वासरूपचारित्रमन्तरेण निर्वाणस्याऽऽप्तावात्, तद्भावे चावश्यंभावादित्युक्तम्, अन्यथा सम्यग्दर्शनादित्रयस्य समुदित-स्यैव निर्वाणहेतुत्वमवगन्तव्यम्, श्लेषवस्थायामपि चायिच्छदर्शन-ज्ञानयोरवश्यं सद्भावात् ॥ इति नियुक्तिगाथाार्थः ॥११२६॥

तदेवं ‘तं पुण किमाइ-पज्जन्तमाणमह को व से सारो’ इत्यनया ग्राहकसामान्यपाठनया समायातं व्याख्यातं ‘तस्स वि सारो चरणं’

इति गायदलम् । साम्प्रतं त्वस्य पातनान्तरमाह—

सोऽं सुयणवं वा दुग्मेज्झं सारमेत्तमेयस्स । धेच्छं तयं ति पुच्छइ सीसो चरणं गुरु भणइ ॥११२७॥

(भुत्वा भुतार्णवं वा दुग्मेज्झं सारमात्रमेव तस्य । शरीर्यामि वसिष्ठि पृच्छति शिष्यश्चरणं गुरुर्मनसि ॥ ११२७ ॥)

‘वा’ इत्यथवा पातनान्तरस्य चकः । ‘सोऽं ति’ सामायिकादि विन्दुसारपर्यन्तं श्रुतार्णवं दुर्ग्राह्यमतिदुस्तरं भुत्वा ‘यदि समस्तमपि त्वं ग्रहीतुं न शक्यामि, तर्हि सारमात्रमस्य श्रुतार्णवस्य ग्रहीयामि’ इति सन्धिन्य शिष्यस्तत्सारमात्रं पृच्छति—‘कोऽस्य द्वादशाक्षस्य सारः ?’ इति सोपस्कारमिह ध्याव्येयम् । तत्र गुल्मेर्गति—तस्यापि श्रुतज्ञानस्य सारश्रवणमिति । एतद्युनरपुटेनापि गुल्या नियुक्तिगणयान्ते श्रोक्तम्—सारश्रवणस्य निर्वर्णमिति ॥ ११२७ ॥ अथ प्रेरकः ग्राह—

अन्नाणओ हय ति य किरिया नाण-किरियाहि निव्वाणं ।

भणियं तो किह चरणं सारो नाणस्स तमसारो ? ॥११२८॥

(अज्ञानतो इति चेत् किंवा ज्ञान-क्रियाभ्यां निर्वाणम् । भणितं ततः कथं चरणं सारो ज्ञानस्य तद्वसारः ? ॥ ११२८ ॥)

ननु ‘इयं नाणं क्रियाहीनं हया अन्नाणओ किरिया’ (गा०-११५६) इत्यादिवचनादज्ञानतो इति चेत् क्रिया, इति ज्ञान-क्रियाभ्यां समुद्दि-
वाभ्यामेव निर्वाणमागमे भणितम्—अनेकस्थानेषु प्रविष्टादितम् । ततः कथं ज्ञानस्य सारश्रवणम्, तत्तु ज्ञानमसारः ? इति ॥ ११२८ ॥

अनोत्तरमाह—

चरणोवलद्धिहेऊ जं नाणं चरणओ य निव्वाणं । सारो ति तेण चरणं पहाण-गुणभावओ भणियं ११२९
नाणं पयासयं चिय गुत्ति-विसुद्धिप्फलं च जं चरणं । मोक्खो य दुगाहीणो चरणं नाणस्स तो सारो ११३०

(चरणोपलब्धिहेतुर्ब्रह्मज्ञानं चरणपक्षे निर्वाणम् । सार इति तेन चरणं प्रधान-गुणभावतो भणितम् ॥ ११२९ ॥)

(ज्ञानं प्रकाशक्रमेव गुप्ति-विशुद्धिफलं च चरणम् । मोक्षश्च द्विकाचीनश्चरणं ज्ञानस्य ततः सारः ॥ ११३० ॥)

यद् यस्माद् भवति श्रुतादिकं ज्ञानं चरणोपलब्धेभ्यारित्राभैरेव मुख्यं कारणम्, ज्ञानं विना चरणविषयस्य जीवा-ज्जीवादेर्हेतोर्गोपादेयादेव वस्तुनोऽपरिज्ञानात्, अपरिज्ञातस्य च यथावत् कर्तुं मलक्षयत्वात् । चरणाच्च तपःसंगमरूपाद् निर्वाणमुपजायते । अतो निर्वाणस्य सर्वसंवररूपं चरणमेव मुख्यं प्रधानं कारणम्, ज्ञानं तु चरणक्रमणत्वाद् गौशं तस्य कारणम् । अतस्तेन कारणेन प्रधानगुणभावज्ज्ञानस्य सारश्चरणं भणितम् । प्रधान-गुणभावमेव माधयति—‘नाणमि’त्यादि ज्ञानं यस्मात् कृत्या-ऽकृत्यादिवस्तुनः प्रकाशक्रमेव वस्तुपरिज्ञानमात्रे एव ध्याप्रियत्वं

इत्यर्थः । चरणं पुनरुक्तिविशुद्धिफलम्—गुप्तिः संवरः, विशुद्धिस्तु कर्मनिर्जरा, गुप्ति-विशुद्धी फलं यस्य तत् तथा । एवं च सति ज्ञान-वृण-लक्ष्मणप्राप्तीनो मोक्षः, केवलं प्रधानतया चरणस्यापचीनोऽसौ, गौणतयैव च ज्ञानस्य । ततः प्रधान-गुणमावाञ्चरणं ज्ञानस्य सार इति ॥१२६-१२७॥ प्रकारान्तरेणापि ज्ञानाधारितस्य प्रधानत्वं भावयन्नाह—

जं सव्वनाणलामाणंतरमहवानमुच्चए सव्वो । मुच्चइय सव्वसंवरलामे तो सो पहाणयरो ॥११३१॥

(यत् सर्वज्ञानलानन्तरमयणा न मुच्यते सर्वः । मुच्यते च सर्वसंवरलामे ततः स प्रधानतरः ॥ ११३१ ॥)

अथवा, यद् यस्मात् सर्वं ज्ञानातीति सर्वज्ञानं केवलज्ञानं तद्विज्ञानान्तरमेव सर्वोऽपि प्राणी न मुच्यते—न शक्तिं प्राप्नोति, मुच्यते च यस्माच्छैलेत्यवस्थायां सर्वसंवरलामेऽवश्यमेव सर्वः । ततो ज्ञायते केवलज्ञानादयन्वय-व्यतिरेकस्यां मुख्यो मोक्षकर्ता सर्वसंवर एव प्रधानतरः, स च क्रियारूपत्वाधारित्रिमिति ॥१२१॥ अमुमेवार्थं समर्थयन्नाह—

लामे विजस्स मोक्खो न होइ जस्स य स होइ स पहाणो । एवं चिय मुच्चनया निव्वणं संजमं वेति ॥१३२॥

(लामेऽपि यस्य मोक्षो न भवति, यस्य च स भवति स प्रधानम् । एवमेव शुद्धनया निर्वाणं संयमं भवते ॥ ११३२ ॥)

यस्य मत्यादिज्ञानपञ्चकस्य लामेऽप्यनन्तरमेव मोक्षो न भवति, तच्चानं मोक्षस्यानन्तर्येण कारणत्वाभावात् 'अप्रधानम्' इति शेषः । यज्ञानानन्तरमेव च स मोक्षोऽवश्यं भवति स संवरो ज्ञानान्तरधानः । एवमेव च संयमस्य प्रधानकारणतां मन्यमानाः शुद्धनया श्रुद्धादयः संयममेव निर्वाणमाहुः, अत्यन्तप्रत्यक्षकारणे सर्वसंवरसंयमे कारणस्य निर्वाणस्योपाचारात् ; न तु ज्ञानं निर्वाणं ते ब्रूवते, तस्य व्यवहितकस्यत्वादिति भावः । तथा चोक्तम्—

‘तत्संयमो अणुमत्तो निगोपं प्रयणं च तवहरो । सवुज्जुसुणाणां पुण निव्वणं संयमो चेव ॥ १ ॥’

(संयमोऽणुमत्तो नैर्मन्यं प्रयचनं च व्यवहाराः । शब्द-चुं श्रुत्योः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ १ ॥)

इति ॥१३२॥ प्रेरकः ग्राह—

आह पहाणं नाणं न चरितं, नाणमेव वा सुद्धं । कारणमिह न उ किरिया सा वि हु नाणफ्फलं जम्हा ११३३

(भाह प्रधानं ज्ञानं न चरितं, ज्ञानमेव वा शुद्धम् । कारणमिह न तु क्रिया सापि सखु ज्ञानफलं यस्मात् ॥ ११३३ ॥)

ज्ञानवादी ग्राह—ज्ञानमेव प्रधानं मोक्षकारणम्, न चारियम् । यदिवा, शुद्धं ज्ञानमेवैकं मोक्षस्य कारणं; न तु क्रिया, यस्मादसावपि ज्ञानफलेमेव ज्ञानकार्यमेव । ततश्च यथा मूर्तिरुक्ता वदस्य कारणं भवत्यपि तदपान्तरालवर्तिनां विषय-विषय-कुर्यादपीनामपि कारणं भवति, एवं ज्ञानमपि मोक्षस्य कारणं संप्रत्यक्षरालभाविनां सर्वसंवर(प्र० संयम)क्रियापदीनामपीति । यथा च क्रिया ज्ञानस्य कार्यम्, तथा शेष-

ज्ञानं कथं न प्रधान-कारणम् ?

मपि यत्क्रियानन्तरमावि मोचादिकम्, यच्च क्रियाया अर्थाग्राहि बोधिलामकाले तत्त्वपरिज्ञानादिकं राग-द्वेषनिग्रहादिकं च तत् सर्वं ज्ञान-
स्यैव कार्यम् । यन्वेह सकलजनग्रन्थेषु मनश्चिन्तितमहात्मन्यपूतविषमधुष्य-भूत-शालिनीनिग्रहादिकं तत् सर्वं क्रियारहितस्य ज्ञानस्यैव
कार्यम् । अतो ह्येतादृष्टमपि निर्वाणे ज्ञानस्यैव कार्यमित्यलुमीयत इति ॥ ११३३ ॥ एतद् दृश्यन्नाह—

जह सा नाणस्स फलं तह सेसं पि तह बोहकाले वि । नेयपरिच्छेयमयं रागादिविणिग्गहो जो य ११३४

(यथा सा ज्ञानस्य फलं यथा शेषमपि यथा बोधकालेऽपि । ज्ञेयपरिच्छेदमयं रागादिविनिग्रहो यम् ॥ ११३४ ॥)

जं च मणोच्चितियमंतपूतविसमखणाइवहुमेयं ।

फलमिह तं पञ्चक्खं किरियारहियस्स नाणस्स ॥११३५॥

(यच्च मनश्चित्तितमन्त्रपूतविषमखणादिषु नेयम् । फलमिह तत्त्वत्सर्वं क्रियारहितस्य ज्ञानस्य ॥ ११३५ ॥
दे अप्युक्ताऽयं एव ॥ ११३४-११३५ ॥ एवं ज्ञानवादिना परेणोक्ते सत्याचार्यः ग्राह—

जेणं चिय नाणाओ किरिया तत्तो फलं च तो दो वि ।

कारणमिहरा किरियारहियं चियं तं पसाहेस्सा ॥११३६॥

(येनैव ज्ञानात् क्रिया एतः फलं च ततो द्वे इति । कारणमित्येव क्रियारहितमेव तत् प्रसाधयेत् ॥ ११३६ ॥)

येनैव च यस्मादेव कारणत् ज्ञानात् क्रिया भवति, ततस्तस्याश्च क्रियायाः समनन्तरमिदं फलमवाप्यते; तत् एव ते ज्ञानक्रिये द्वे
अप्यभीष्टफलस्य मोक्षादेः कारणं भवतः । अनया ज्ञान-क्रियायां मोक्षभवनपरिकल्पनमनर्थकमेव स्यात्, क्रियारहितमेव हि ज्ञानमात्म-
लामानन्तरमेव ह्यगित्यभीष्टफलं केवलमपि प्रसाधयेत्, क्रियाव्रदिति ॥ ११३६ ॥ अयिच,

नार्णं परंपरमणंतरा उ किरिया तयं पहाणयरं । जुत्तं कारणमहवा समयं तो दोन्नि जुत्ताइं ॥११३७॥

(ज्ञानं पारस्परमनन्तरा तु क्रिया तत् प्रधानतरम् । युक्तं कारणमयथा समकं ततो द्वे युक्ते ॥ ११३७ ॥)

यदि ज्ञानं परम्परया कार्यसोपेक्षते, क्रिया त्वानन्तर्येण, ततो यदेवानन्तरक्षणकुले तदेव प्रधानं कारणं युक्तम् । अथ समकं युग-
पद् द्वे अपि ज्ञान-क्रिये कार्यसोपेक्षायुक्तम्; तर्हि द्वयोरपि प्राधान्यं युक्तम्, न त्वेकस्य ज्ञानस्येति ॥ ११३७ ॥

किंच, ज्ञानात् क्रिया भवत्यपि मोक्षस्य कारणमसाधियते, नवा ? । यदि नेष्यते, तर्हि तामनोपेक्ष्यैव केनसादपि ज्ञानात् क्रियावद्
मोक्षोऽपि भवेत्, अन्तरागस्याऽनोपेक्षणीयत्वात् । अथ क्रियापि कार्यस्य कारणमिष्यते, तत्राह—

सक्रियविरहाओ इच्छियसंपावयं न नाणं ति। मगणू वा उचेदो वायविहीणो ऽहवा पोओ ११४४॥

॥१४४२॥

(सक्रियविरहाद् इन्धिसंप्रापकं न ज्ञानमिति । मार्गजो वाऽचेदो वातविहीनोऽयथा पेतः ॥ ११४४ ॥)

केवलमेव ज्ञानं नेप्सितार्थसंप्रापकम्, सक्रियशून्यत्वात् यथा-स्वसमीक्षितदेशप्रपणश्चमसञ्चेदविरहितो मार्गजः पुरुषः स्वाभिलषित-
देशाऽप्रापकः । कथं वा, शीघ्र एव घटान्तः, यथा-ईप्सितदिक्संप्रापकत्वात् सक्रियारहितः पेत ईप्सितदिक्संप्रापकः, सक्रियविरहितं च ज्ञानम्,

तस्माद् नेष्टार्थसंपादकं तत् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ११४४ ॥ तथाहि-

जह छेयलद्धनिज्झामओ वि वाणियगइच्छियं भूमिं । वाएण विणा पोओ न चएइ महणणवं तरिउं ११४५

तह नाणलद्धनिज्झामओ वि सिद्धिवसहिं न पाउणइ ।

निउणो वि जीवपोओ तव-संजममारुयविहूणो (प्र०.... ईणो) ॥ ११४६ ॥

संसारसागराओ उच्छुद्धो मा पुणो निवुद्धो ज्ञा । चरणगुणविप्पहीणो बुद्धइ सुवहुं पि जाणंतो ॥ ११४७ ॥

(यथा देहकाम्बुनिर्बामकोऽपि वसिष्ठिगिरि भूमिम् । वातेन विना पोतो न शक्नोति साहस्यैवं तपीतुम् ॥ ११४५ ॥)

(यथा ज्ञानरुच्यनिर्यामकोऽपि सिद्धिवसहिं न प्राप्नोति । निपुणोऽपि जीवपोतश्च-संजममारुयविहीनः ॥ ११४६ ॥)

(संसारसागरादुन्मो मा पुनर्निवृत्ती । चरणगुणविप्पहीणो बुद्धि सुवह इति ज्ञानम् ॥ ११४७ ॥)

छेको दसो लब्धः प्रप्तो नियमको येन पोतेन स तथाविधः, अपिशब्दात् सुकर्षाघराद्यधिष्ठितोऽपि वणिज इहां वणिगिहां वां भूमिं
महर्षिं वीत्वा वातेन विना पोतो न शक्नोति 'प्राप्तुम्' इति वाक्यशेषः । उपनयमाह-तथा भुतज्ञानरुच्यनिर्यामिकोऽपि, अपिशब्दात्
सुनिपुणमतिकर्षाघराद्यधिष्ठितोऽपि संजम-तपो-नियममारुतसत्क्रियारहितो निपुणोऽपि जीवपोतो मर्षाणं वीत्वा सत्यनोरयवणिजोऽपि प्रेतो
सिद्धिवसहिं न प्राप्नोति । तस्मात् तपः-संयमानुष्ठानेऽप्रमदवतां भवितव्यमिति ।

तथा चोपदेशमाह-'संसारत्यादि' विनेयस्योपदिश्यते-मो देवानुग्रय ! कथं कथमपि महता कटेनतिदुर्लभं श्रीसर्वज्ञधर्मान्वितं
मातुषजन्म त्वया लभ्यम् । तस्माच्च संसारसागरादुन्मग्न इवोन्मग्नस्त्वं वत्से । अस्त्यरणक्षणाद्यनुष्ठानप्रभादेन मा तत्रैव निमात्स्वीरिति ।
न च वक्तव्यम्-विशिष्टभुक्तानुकोऽहं तद्वलेनैव वस्तुपरिज्ञानमात्रादेव मुक्तिमासादयिष्यामीति; यतश्चरणगुणविप्पहीणः सुबहुषि भुक्तज्ञानेन
ज्ञानम् मुदति निमज्जति पुनरपि संसारसुदरे । अतो ज्ञानमात्रसमुत्थमष्टममहाय वृणक्तगानुष्ठान एवोपमो विधेयः ॥ इति नियुक्ति-
गाथात्र पार्षः ॥ ११४५-११४६-११४७ ॥ कृतीयागाथावार्थः भाष्यकतो घटान्तेनाह-

संसारसागराओ कुम्हो इव कम्मचम्मविधरेण । उम्मस्सिउमिह जणंइ नणाइपगासमासज्ज ॥ ११४८ ॥
 दुलहं पि जाणमाणो सयणसिणेहाइणा तयं तत्तो । संजमकिरियारहिओ तत्थेव पुणो निबुद्धं ज्जा ॥ ११४९ ॥

(संसारसागरात् कुर्म इव कर्मचर्मविधरेण । उम्मस्सिउमिह जणंइ नणाइपगासमासज्ज ॥ ११४८ ॥)
 (कुर्ममपि जानन् स्वजनस्नेहादिना वत् ततः । संजमकिरियारहिस्सज्जव पुनर्निबुद्धं जेम् ॥ ११४९ ॥)

अयमग्र भावार्थः—यथा कश्चित् कुर्मः कच्छस्सत्तुणपप्रपटलप्रचुरातिनिविष्टेवालाञ्छादितोदकान्धकारमहाहृदान्तगतोऽनेकजलचरयो-
 भादिव्यसंतन्यरिक्त्वमानसः सर्वतः परिभ्रमन् कथमपि सेवालम्भमासाद्य तेनैवोपरि निर्गत्य च शरत्पार्वणचन्द्रचन्द्रिकास्पृशसुखमनुभूय भूयो-
 ऽपि स्वबन्धुभृताऽन्यजलचरस्नेहाकृष्टचिन्तः, तेषामपि वराकाणामष्टदृक्यणानामहमिदं सुरलोककल्पं किमपि दर्शयामि, इत्यत्रचार्य पुन-
 स्तदेव हृदमर्थं प्रविष्टः । अयं समाहृतोऽनेकजलचरबृहन्स्फुटन्प्रपल्लव्यर्थे पर्यटन्, अपस्यंश्च स्फुटारं व्यसनमनुभवति । एवमयमपि जीव-
 कच्छोऽजादिकर्मसंतानाञ्छादितोऽहं मिथ्याज्ञानविराजितोऽहं विविचशिरो-नेत्रव्यथा-ज्वर-कुष्ठ-मगन्दरादिशरीरे-ष्टविप्रयोगा-ऽनिरुद्धसंप्रयो-
 गादिमानसदुःखजलचरसमुद्बुलुगतात् संसारसागरात् कषाब्धिदेव मनुष्यमवप्राप्तिर्योग्यकर्मोदयलक्षणं रन्ध्रमासाद्य मनुष्यत्वप्राप्त्योन्मनः सन्
 जिनवरेन्द्रचन्द्रवक्त्रचन्द्रिकासंगमसुखमनुभूय 'दुष्प्राप्तोऽयं जिनवचनवोचिलाभः' इत्येवं वानचापि स्वजनस्नेहविषयादुरक्ताचित्ततया पुनरपि
 तत्रैव भवसागरे निमज्जेत् । अत उच्यते—'मा त्वामित्यमस्मिन्नेव भवसागरे निमाहसीः, किन्तु सदबुद्धानेवप्रमादपरो भव' इति ।

अक्षरार्थस्तु सुगम एव, नवरं मनुष्यमवप्राप्त्यात्वारकर्मैव कर्म सेवातः कर्मवर्म तस्य विवरोऽनुदयावस्था तेन । 'जइणमित्यादि' जैनं
 क्षानादिप्रकाशं ज्ञान दर्शन-चारित्र्यस्वरूपवोधात्मकं वृत्स्वरूपश्रवणादिद्वारेण गुरुभ्यः समासाद्येति । 'तयं ति' ज्ञानादिप्रकाशं दुर्लभमपि
 'जानानः' इत्यत्र संप्रत्यये, स्वजनस्नेहादिना ज्ञतो विद्योजितः संयमकियाराहितः पुनरपि तत्रैव भवसागरे निमज्जेदय संसारिजीवः ॥ इति
 गायहयार्थः ॥ ११४८-११४९ ॥ अत्र प्रेरकः ग्राह—

आह ऽण्णाणी कुम्हो पुणो निमज्जेज्ज न उ मतं नाणी । सक्किरियापरिहीणो बुद्धइ नाणी जहन्नाणी ॥ ११५० ॥
 नेच्छइयनयमएणवा अन्नाणी चेव सो मुणन्तो वि । नाणफलाभावाओ कुम्हो व निबुद्धइ भवोहे ॥ ११५१ ॥

(आहणाणी कुर्मः पुनर्निमज्जेद न पुनस्तब्धानी । सक्किरियापरिहीणो बुद्धइ नाणी जहन्नाणी ॥ ११५० ॥)
 (नेच्छइयनयमएणवा अन्नाणी चेव सो मुणन्तो वि । नाणफलाभावाओ कुर्मो इव निबुद्धइ भवोहे ॥ ११५१ ॥)

आह परः—ननु चाक्षानी हिता-ऽहितविभागपरिस्त्रानवस्थः पुनरपि तत्रैव जले निमज्जेत् कुर्मः, नेह किमपि विप्रम् । एतच्च न विदुषां
 मतं यत्—जैनमार्गज्ञो हिता-ऽहितविभागवेचा ज्ञान्यपि भवसागरे पुनर्निमज्जति । अत्राचार्यः ग्राह-ज्ञान्यपि पुनर्यवसागरे निमज्जति, सक्ति-

याविरहात्, अक्षानिर्कर्मवत् समुद्र इति । 'वा' इत्यथवा, निश्चयनयमतेन ज्ञानांशज्ञान्येवातौ सत्क्रियापरिहीणः, ज्ञानफलस्य विवरेरभावात् ।
अतोऽज्ञानिर्कर्म इव पुनमु दति निमज्जति भवोचे संसारसमुद्रसंवन्धिनि जन्म-जरा-ऽऽमय-मरणसलिलप्रवाहे ॥ ११५०—
११५१ ॥ अत एवाह निपुं किञ्चारः—

सुबहुं पि सुयमहीयं किं काही चरणविप्वहीणस्स । अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडी वि? ११५२

(सुबहु इति भूतमपीतं किं फलित्वं चरणविप्वहीणत्वं । अन्वस्य यथा प्रदीपा दीपगतसहस्रकोटिरपि ? ॥ ११५२ ॥)

सुबहुपि भूतमपीतं चरणविप्वहीणस्य निश्चयतोऽज्ञानमेव । अतस्तत्तस्य फलशून्यत्वादकिञ्चित्त्वमेव । यथाऽन्वस्य दीपगतसहस्र-
कोट्यपि प्रदीपा न किञ्चित् करोति । दीपानां ज्वलनसहस्राणि लब्धा इत्यर्थः, तेषां कोटी, अपिशब्दात् तद्वदपादिकोटयोऽपि ॥ इति निपुं-
किणार्थः ॥ ११५२ ॥ अथ भाष्यम्—

संतं पि तमण्णाणं नाणफलाभावओ सुबहुयं पि । सक्क्रियपरिहीणं अंधस्स पईवकोडि व्व ॥ ११५३ ॥

(सदपि वदकानं ज्ञानफलभावावः सुबहुत्वमपि । सत्क्रियापरिहीणमन्वस्य प्रदीपकोटिरिव ॥ ११५३ ॥)

गतायैव ॥ ११५३ ॥ अत्र प्रेयमुत्थाप्य परिहरित—

अंधो ऽणववोहो चिय वोहफलं पुण सुयं किमण्णाणं ? ।

वोहो वि तओ विफलो तस्स जमंधस्स व ऽववोहो ॥ ११५४ ॥

(अवोऽणववोष एव बोधफलं पुनः श्रुतं किमज्ञानम् ? । बोधोऽपि सको विफलात्तस्य यदन्वत्येवाऽववोचः ॥ ११५४ ॥)

आह—नन्वत्र दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमेव, यतोऽन्वोऽणववोष एव । न खलु तस्य बहुभिरपि प्रदीपकोटिभिः प्रज्वलितमि-
रंदायववोहो ज्ञान्यते, स्वयं चतुर्विकलत्वात् तस्य । श्रुतज्ञानं तु सज्जचक्षुषः प्रदीपवद् बोधफलमेव, ततः किमिदमज्ञानमभिधीयते ?—
किमिति केदलीवीथश्रुतस्य तदकिञ्चित्त्वमप्युच्यते ? इति मावः । अयोषरम्-बोधोऽपि तकोऽतो भूतजनितस्तस्य चरणहीनस्य विफलो यस्मात्
तस्मादणववोष एवेति मावः, यथाऽन्वस्य 'अववोहो' सि अववोषः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११५४ ॥ व्यवहिरकमाह—

अप्यं पि सुयमहीयं पगासरं होइ चरणजुत्तस्स । एक्को वि जह पईवो सचक्खुअस्सा पयासेइ ११५५

(अल्पमपि भूतमपीतं प्रकाशकं भवति चरणजुत्तस्य । एकोऽपि यथा प्रदीपः सचक्षुः प्रकाशयति ॥ ११५५ ॥)

अल्पमपि भूतमपीतं चरणजुत्तस्य तदेतत्साम्प्रतं प्रकाशकं भवति—प्रकाशकं गम्यते, क्रियावहेत्यनेन सपरस्परजातत्वेन व्यपदिश्यते । इति

तात्पर्यम् । ययैकोऽपि प्रदीपो हेयो-मादेयपरिहारो-यादानादि-क्रियाहेतुत्वाच्चक्षुःमत्तः प्रकाशयति प्रकाशको भण्यते ॥ इति नियुक्तिगाथायाः ॥

॥ ११५५ ॥ माप्यम्-

किरियाफलसंभवओ अप्यं पि सुयं पगासयं होइ ।

एको वि हु चक्खुमओ किरियाफलदो जह पईवो ॥ ११५६ ॥

(क्रियाफलसंभवतोऽप्यमपि भुवं प्रकाशकं भवति । एकोऽपि खलु चक्षुःमत्तः किरियाफलदो यथा प्रदीपः ॥ ११५६ ॥)

पूर्वार्धस्यान्ते 'वरणयुक्तस्य' इति शेषः । शेषयुक्तार्थमेव ॥ ११५६ ॥ वक्ष्यमाणश्रुतं संबन्धयथाह-

न हि नाणं विफलं चिय, किलेसफलं पि चरणरहियस्स ।

निप्फलपरिवहणाओ चंदणमारो खरस्सेव ॥ ११५७ ॥

(न हि ज्ञानं विफलमेव क्लेशफलकमपि चरणरहितस्य । निप्फलपरिवहणावचन्दनमारः खरस्सेव ॥ ११५७ ॥)

न हि ज्ञानं चरणरहितस्य विफलम्, इत्येतावतैव विप्रति, किन्तु पठन-गुणन-चिन्तनादिभिः क्लेशफलदमपि भवति, यथा निप्फल-
वहनावचन्दनकण्ठमारः खरस्य विफलः, क्लेशप्रदश्च ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ११५७ ॥ तथाचाह नियुक्तिकारः-

जहा खरो चंदणभारवाही भारस्स भागी न उ चंदणस्स ।

एवं खु नाणी चरणेण हीणो नाणस्स भागी न उ सुगई ॥ ११५८ ॥

(यथा खरचन्दनमारवाही भारस्य भागी न तु चन्दनस्य । एवं खलु ज्ञानी चरणेन हीतो ज्ञानस्य भागी न तु सुगतेः ॥ ११५८ ॥)

यथेह खरचन्दनकण्ठमारमुदरस्तज्जनितश्रमादिफट्टमाजनेमेव भवति, न तु चन्दनस्य वदसोपकम्पितविलेपनादिभिराग् भवतीत्यर्थः । एवं
चरणेन हीनः श्रुतज्ञान्यपि वक्त्रारमुदरान् ज्ञानभारमेव भवति-यत्पठन-परावर्तन-चिन्तनादिकृतकट्टमाजनेमेव भवतीत्यर्थः, न तु सुदेवत्व-सुमातु-
पत्न-सिद्धिलक्षणायाः सुगतेरिति ॥ ११५८ ॥ अथ मा भूदित्यं विनियमैकान्तेन ज्ञानेऽनादरः, क्रियायां चैतच्छून्यायामपि पद्यपातः, इत्य-
तो द्वयोरपि केवल्योरिति फलासाधकमुपदर्शयनाह-

हयं नाणं क्रियाहीणं हया अन्नाणओ किया । पासंतो पङ्गुलो दड्ढो धावमाणो य अंधओ ॥ ११५९ ॥

(इतं ज्ञानं क्रियाहीनं ह्यमाऽज्ञानतः क्रिया । परस्य पङ्गुर्दृग्गो धावमानश्चान्यथः ॥ ११५९ ॥)

अत्राक्षरार्थः सुगम एव, भावार्थं तु माप्यकरो वक्ष्यति ॥ इति निधु किञ्च-श्लोकार्थः ॥ ११५६ ॥

अथ माप्यकरोऽन्तरोक्तश्लोकावार्थमाह—

हयमिह नाणं किरियाहीणं ति जओ हयं ति जं विफलं। लोयणविन्नाणं पिव पंगुस्स महानगरदाहे ११६०
काहिइ नाणचायं किरियाए चेव मोक्खमिच्छन्तो। मा सीसो, तो भन्नइ हया य अन्नाणओ किरिया ११६१

(इवमिह ज्ञानं किरियाहीनमिति यतो इवमिति यद् विफलम् । क्षोभनविज्ञानमिव यद्वोभंशुनगरदाहे ॥ ११६० ॥)

(कार्पाकानन्त्यानं किरियेव मोक्षमिच्छन् । मा शिष्यस्ततो भवत्येते इवा चाज्ञानसः क्रिया ॥ ११६१ ॥)

इवमिह ज्ञानम् । किंविधिष्टम् १, इत्याह—किरियाहीनमिति यत्र चारित्रक्रिया नास्तीत्यर्थः । ननु कथं किरियाहीनं ज्ञानं इतमुच्यते १, इत्याह—यतो यस्माद् यद् विफलं तदिह हतं विवक्षितम्, फलं च ज्ञानस्य क्रियैव, ततो विगतफलं ज्ञानं किरियाहीनमेवोच्यते, नान्यत् । अत्र च प्रयोगः—इतं ज्ञानमेव केवलम्, सत्किरियाहीनत्वात्, महानगरप्रदीपनकदाहे ग्लायनक्रियारहितपङ्गुलोचनज्ञानवदिति । एवमुक्ते सति क्रियात् एव मोक्षमिच्छन् ज्ञानेऽनारक्तस्थानं मा कार्षीच्छ्रियः इत्यतो भवत्येते—इताञ्ज्ञानतः क्रिया । इता मोक्षलक्षणफलरहितज्ञानपरिगृहीता निहृवादेः क्रिया, सत्यगच्छेदपि ज्ञानोपयोगश्चन्यस्य क्रिया इतैव, तथाविचफलविकलत्वात्, सर्वताः संकष्टप्रदीप्तनगरे दहमानगृहायमिच्छुलपलायमानान्धगवि क्रियावदिति । तस्मादन्वयान्ते चे समुदिते एव ज्ञान-क्रिये मोक्षस्य साधनमेष्टव्ये, न प्रत्येकमिति ॥ ११६०—११६१ ॥ एतदेवाह—

अइसकडपुरदाहम्मि अंधपरिधावणाइ किरिय व्व। तेणं नोच्चावेक्खवा साहणमिह नाण-किरियाओ ११६२

(अविचकटपुरदाहेऽन्धपरिधावनादिक्रियेव । तेनाऽन्योन्यापेक्षे साधनमिह ज्ञान-क्रिये ॥ ११६२ ॥)

गतायैव ॥ ११६२ ॥ अत्र परः ग्राह—

पत्तेयमभावाओ निव्वाणं समुदियासु वि न जुत्तं। नाण-किरियासु वोत्तुं सिकतासमुदायतेल्लं व ११६३

(प्रत्येकमभावाद् निर्वाणं समुदितयोरपि न युक्तम् । ज्ञान-क्रिययोर्बहुं सिक्तासमुदायकैलमिव ॥ ११६३ ॥)

आह—ननु भवत्यविपादितन्यायेन प्रत्येकावस्थायाम् ज्ञान-क्रिययोर्निर्वाणसाधकसाधनार्थमात्रत्वं समुदितान्यामपि ज्ञान-क्रियाभ्यां निर्वाणं कर्तुं न युक्तम्, सिक्तासमुदाये तैल्यत्वं । अत्र प्रयोगः—इह यद् यतः प्रत्येकावस्थायाम् नोत्पद्यते, तत् ततः समुदायेऽपि न भवति, यथा सिक्ताकामेषु प्रत्येकमभवत् तैलं तत्समुदायेऽपि न भवति, न चाप्येतैः च प्रत्येकं ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः, अतस्तत्समुदायादप्यसौ न युज्यत इति । तदेतदयुक्तम्, प्रत्येकविकलत्वात् । तथाहि—मृदयन्तु-यच्छ-भित्तरदिभ्यः प्रत्येकमवयवमन्योऽपि तत्समुदायात् घटदक्षिणवर्षात् भाट-

प्रत्येकम-
सत् कथं
ज्ञानक्रिया-
समुदाये
मोक्षजन-

सर्वतो दृश्यन्ते, अतोऽदृश्यस्य मोक्षस्यापि ज्ञान-क्रियासद्व्याप्त्युद्वादात् प्रादुर्भूतिरविरुद्धैवेति ॥११६३॥ किञ्च—

वीसुं न सव्वहं चियं सिकतातेल्लं वसाहणाभावो । देसोवगारिया जा सा समवायम्मि संपुण्णा ११६४

(चित्तं न सर्वथैव सिकतातैलमिव साधनाभावं । देशोपकारिता या सा समवाये संपूर्णा ॥ ११६४ ॥)

न च विष्वक् पृथक् सर्वथैव सिकताकारानां तैल इव साध्ये ज्ञान-क्रिययोर्मोक्षं प्रति साधनत्वाभावं; किन्तु या च यावती च सर्वो-
मोक्षं प्रति देशोपकारिता प्रत्येकवस्तुस्यापामप्यस्ति, सा च समुदाये संपूर्णा भवति, इत्येतावत् विक्षेपः, अतः संयोग एव ज्ञानक्रिययोः कार्य-
सिद्धिः ॥ इति गायत्र्यन्वक्तार्यः ११६४॥ एतदेवाह—

संजोगसिद्धीह फलंवयंति न ह्येगचक्केण रहो पयाह ।

अंधो यं पंगू यवणे समिच्चत्ते संपउत्ता नयरं पविट्ठु ॥११६५॥

(संयोगसिद्धौ फलं यदस्ति न सात्त्विकचक्केण रयः प्रयाति । अन्यथा पङ्गुशब्देन समेत्य सौ संयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥ ११६५ ॥)
ज्ञान-क्रिययोः संयोगनिष्पत्तावेव मोक्षलक्षणं फलमाचक्षते तीर्थकराः । न हि लोकेऽप्येकचक्केण रयः प्रवर्तते । एवमन्यदपि सर्वं
सामग्रीजन्यमेव कार्यमतगन्तव्यम् । तथा चान्य-पङ्गुदाहरणमिह वक्तव्यम् ; तदथा—कस्यापि नगरस्य सत्को लोकाः कुतोऽपि रात्रययाद-
रणं गतः । तत्रापि तस्माच्छादीमयाह वाहनादिकमुज्जित्वा प्रणालितः । अन्य-पङ्गु पुनरनाथौ तत्रैव स्थितौ । तत्र च दवान्मनौ सर्वतः
प्रदीप्तौ तौ परस्परं संप्रयुक्तौ । पङ्गुरन्वेन स्वस्त्वन्वमारोपितः । स चान्वस्य सम-विषम-स्थाणु-कण्टकादिकं कथयति । अतस्तस्मै सत्केन
चाक्षुषज्ञानेन, अन्वसत्त्वात् च गतिक्रियया सम्यग् मार्गश्रद्धया क्षेमेण नगरं प्रविष्टाविति । एवं सर्वत्र संयोगात् फलसिद्धिर्मात्रेणीया ॥ इति
निर्णयः किञ्चकार्यः ॥ ११६५ ॥ अत्र मायम्—

दुगसंजोगम्मि फलं सम्मकिरिओ-चलद्धिभावाओ । इट्ठुगगमणं पिव संजाए अन्ध-पंगूणं ॥११६६॥

वदरेगो जं विफलं न तत्थ सम्मकिरिओ-चलद्धीओ ।

दीसंति गमणविफले जहेगचक्के भुवि रहम्मि ॥११६७॥

(विकसंयोगे फलं सम्यक्क्रियो-पक्षस्थिमायात् । इट्ठुगगमनमिव संयोगेऽन्ध-पङ्गुयोः ॥ ११६६ ॥)

(व्यतिरेको यद् विफलं न तत्र सम्यक्क्रियो-फलवन् । इत्येते गमनविफले यदैकचक्के भुवि रये ॥ ११६७ ॥)

अनेन गायार्हयेन प्रस्तुतार्थसिद्धयेऽन्वय-व्यतिरेकप्रयोगो निर्दिष्टो; तथाहि—द्विकं ज्ञान-क्रियालक्षणं तत्संयोग एव 'फलं' मोक्ष-

लवणं भवति । इतः ? अत्र संयोगे सम्यक्क्रियो-पलब्धिभावादिति । क्रिया चारिरूपा, उपलब्धिवस्तु ज्ञानम् । इह यत्र यत्र सम्यक्क्रिया-ज्ञाने तत्र तत्र फलसिद्धिः, यथाऽन्य-पक्षुपुसम्यक्क्रिया-ज्ञानसंयोगे, सम्यक्क्रिया-ज्ञाने चात्र द्वयसंयोगे, तस्मादतो मोक्षफलसिद्धिः । इत्यन्यप्रयोगः । अथ व्यतिरेकप्रयोग उच्यते-यद् विफलं न तत्र सम्यक्क्रिया-ज्ञाने दृश्यते, यथा भुवि पृथिव्यां गतिक्रियारहिते विषयितैकचक्रे स्ये, सम्यक्क्रिया-ज्ञाने चात्र द्वयसंयोगे, तस्मादतो मोक्षफलप्राप्तिरिति ॥ ११६७ ॥ वक्ष्यमाणानियुक्तायासंबन्धनार्थमाह—

सहकारितेतेसि किं केणोवकुरुते सहवेणं । नाण-चरणामहवा सहावनिद्धारणमियाणि ॥ ११६८ ॥

(सहकारित्वे सयोः किं केनोपकुरुते समावेन ? । ज्ञान-चरणयोरथवा स्वभावनिर्धारणमिवानीम् ॥ ११६८ ॥)

आह-ज्ञान-क्रियोः सहकारित्वे सति किं केन स्वाभावेनोपकुरुते-किमविशेषेणोपकुरुते ? आहोस्विद् भिन्नस्वभावतया; गतिक्रियायां नयन-धारणादिवत् ? । अत्रोच्यते-भिन्नस्वभावतया, यत आह-‘नाणं पयासयमित्यादि’ । इत्येका वक्ष्यमाण-गाययाः प्रस्तावना । अथवा, संक्षिप्ताऽन्या प्रस्तावनेत्येते, यथा-‘त्योरेव ज्ञान-वर्णयोरिदानीं समावनिर्धारणं क्रियते, इति संक्षेप-विस्तार-कृत एव भेदः, न तु पारमार्थिकः ॥ इति गायत्र्यार्यः ॥ ११६८ ॥

नाणं पयासयं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो ।

तिण्हं पि समायोगे मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥ ११६९ ॥

(ज्ञानं प्रकारकं शोचकं एवः संयमकं गुत्तिकरः । त्रयाणामपि समायोगे मोक्षो जिनश्चसने भणितः ॥ ११६९ ॥)

इह यथा किञ्चिदुद्वाद्यद्वारं बहुवातायनजालकच्छिद्रं वाताकुट्यादिप्रचुरेण-ऊचवरपरितं शून्यगृहम् । तत्र च वस्तुकामः कोऽपि तत्र शुशोषयिषुरारिवातयनजालकानि सर्वाण्यपि बाह्येण-ऊचवरप्रवेशनिषेधार्थं स्थगयति, मध्ये च प्रदीपं प्रज्वलयति, पुरुषं च ऊचवराधाकर्मणाय व्यापसयति । तत्र च प्रदीपो रेषादिभलाप्रकाशनव्यापारेणोपकुरुते, द्वारादिस्थगनं तु बाह्यरेषादिप्रवेशनिषेधेन, पुरुषस्तु रेषाधाकर्मणा तज्जोषनेन । एवंभिन्नापि जीवापरक उद्वाधाप्रपञ्चः सद्गुणशून्यो मिथ्यात्वादिहेताकुट-कर्मकचवरपरितो मुक्तिसुखनिवासहेतोः शोचनीयो वर्तते । तत्र च प्रदीपस्थानीयं ज्ञानं जीवादिस्ततोऽप्रकाशकम्, तपस्तु पुरुषस्थानीयं कर्मकचवरशोषकम्, संयमस्तु द्वारादिस्थगन-कर्मो गुत्तिकरो-ज्ञानकर्मकचवरप्रवेशनिषेधकः । एवं त्रयाणामपि ज्ञानादीनां समायोगे समवाये मोक्षो जीवस्य जिनश्चासने भणितः । एवं शुद्धस्वरूपे जीवमग्निदेरे सिद्धिसुखानि संततं निवसन्ति ॥ इति नियुक्तायाः ॥ ११६९ ॥

आह-‘‘तु जीवापरकजोषने किमिति ज्ञानादीनां त्रितयमप्यपेक्ष्यते, यावताऽन्यतरेणेतानि तच्छुद्धिर्निविष्यति ? इत्यापाद्यैकेन स्मात् कार्यसिद्धिराकर्तणेन प्रितयसमुदागादेव तस्मिन् समर्थयथाह भाष्यकारः—

असहायमसोहिकरं नाणमिह पगासमेतभावाओ। सोहेइ घरकयारं जह सुपगासो वि न पईवो ११७०

न य सब्वविसोहिकरी किरिया वि जमपगासधम्मा सा ।

जह न तमोगेहमलं नरकिरिया सब्वहा हरइ ॥ ११७१ ॥

दीवाइपयासं पुण सक्किरियाए विसोहियकयारं। संवरियकयारागमदारं सुद्धं घरं होइ ॥ ११७२ ॥

तह नाणदीवविमलं तवकिरियासुद्धकम्मयकयारं। संजमसंवरियसुहं जीवघरं होइ सुविसुद्धं ॥ ११७३ ॥

(असहायमसोहिकरं ज्ञानमिह प्रकाशमात्रभावात्। शोचयति गृहकचरं यथा सुपकातोऽपि न प्रदीपः ॥ ११७० ॥)

(न च सर्वविशुद्धिकरी क्रियाऽपि यत्प्रकारात्मनो सा। यथा न तमोगेहमलं नरक्रिया सर्वथा हरति ॥ ११७१ ॥)

(दीपादिप्रकाशो पुनः सत्क्रियया विजोषितकचवरम्। संयुक्तचवरागमदारं सुद्धं गृहं भवति ॥ ११७२ ॥)

(तथा ज्ञान-दीपविमलं तपःक्रियासुद्धकम्मचवरम्। संजमसंशुण्डलं जीवगृहं भवति सुविशुद्धम् ॥ ११७३ ॥)

इह न ज्ञानमसहायमेकमेव शोचयितुमलम्, प्रकाशमात्रस्वभावात्, यदक्रियं प्रकाशमात्रस्वभावं न तद् विशुद्धिकरं दृष्टम्, यथा न गृहजो-मलविशुद्धिच्छा दीपः, यच्च विशुद्धिकरं न तत् प्रकाशमात्रस्वभावम्, यथेष्ट-जनिप्रतिपरिहारपरिस्पन्दवान् नयनादिप्रकाश-धर्मा देवदत्तः, प्रकाशमात्रस्वभावं च ज्ञानम्, तस्मादसहायत्वाद् न विशुद्धिकरं तदिति। क्रियापेकाकिनी न सर्वविशुद्धिकरी, अप्रकाशधर्म-कत्वाद्, यदप्रकाशधर्मकं न तत् सर्वविशुद्धिकरम्, यथा न समस्तगृहजो-मलविशुद्धयेऽन्वक्रिया, चक्षुष्मतो वा क्रिया यथा तमोयुक्तं गृहं तमोगृहं तस्य न सर्वविशुद्धयेऽलम्, या च सर्वविशुद्धयेऽलं न साध्यप्रकाशस्वभावा, यथा चक्षुष्मतो नरस्य वितमस्कगृहे समस्तरजो-मला-पनयनक्रिया, अप्रकाशस्वभावा चैकाकिनी क्रिया, अतो न सर्वविशुद्धिकरीति। त्रितयादपि समुदायात् तर्हि शुद्धिर्न भविष्यतीति चेत्। नैवम्, इत्याह-दीपादिप्रकाशो पुनरप्या गृहं सत्क्रियया विजोषितकचरं संयुक्तचवरागमहेतुवृद्धारं सर्वथा शुद्धं भवति; तथा तेनैव प्रकाशेन ज्ञानदीपनिमलितं तपःक्रियया शोषितकर्मकचरं संयमेन संशुण्डलमस्तथाशुद्धारं जीवगृहं सुविशुद्धं सिद्धिसुखसंदोहनिवासयोग्यं भवतीत्यर्थः इति ॥ ११७०-११७१-११७२-११७३ ॥ आह-ननु पूर्वं ज्ञान-क्रियालक्षणाद् इत्याह मोक्षः उक्तः, इदानीं तु ज्ञान-तपः-संयमरूपाद् त्रितयादिसाधुच्यते, इति कथं न पूर्वापरविरोधः, इत्याशङ्क्याह—

संजम-तवोमई जं संवरनिज्जरफला मया किरिया ।

तो तिगसंजोगो वि हु ताउ च्चिय नाण-किरियाओ ॥ ११७४ ॥

(संयम-तपोमयी यत् संवर-निज्जरफला मया क्रिया। एतस्मिन्संयोगोऽपि सखु ते एव ज्ञान-क्रिये ॥ ११७४ ॥)

संयम-स्योपमयी संघर्ष-निर्जराफला च यद् यस्मात् तीर्थं यत्-गणधरणां मता संमता क्रिया; तत्तत्समाजज्ञान-तपः-संयमरूपशिक्षकसंयोगो-
ऽप्यसी ते एव पूर्वोक्ते ज्ञान-क्रिये, नाधिकं किञ्चिदिति । इदमुक्तं भवति—एकैव चारित्रिक्रिया संयम-तपोभेदाद् द्विधा भिद्यते, तपः-संयमरू-
पत्वाचारित्र्यस्य । अत एव संघर्षो निर्जरा च तस्याः फलम्, संयमस्याऽऽश्रयद्वारा संघर्षहेतुत्वात्, तपसस्तु कर्मनिर्जराकारणत्वात् । अतो यद्य-
पीह ज्ञानादित्रयाद् मोक्ष उच्यते, तथापि तपः-संयमयोः क्रियायामेवैकस्यात्मन्तर्भावज्ञान-क्रियालचलक्षयया देवाऽप्यम्, इति न कश्चिद् विरोधः ।
अपरस्ताह-ननु “सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि मोक्षमार्गः” इति प्रसिद्धम्, अत्र तु ज्ञान-चारित्र्याभ्यां स प्रतिपाद्यते, इति कथं न
विरोधः ? । एतदप्युक्तम्, अभिप्रायापरिधानात्, यतो ज्ञानग्रहणेनैवेह सम्यक्त्वमाधियते, सम्यक्त्वमन्तरेण ज्ञानस्याऽप्यभावात्,
मिथ्यादृष्टिज्ञानस्याऽज्ञानत्वेनाऽसंस्कृत्यविपादनत् ; तथा, ज्ञानविशेष एव सम्यक्त्वम्, इति प्रागत्राप्युक्तमेव, तदथा—‘नात्मन्याय-चिर्द्वेजो
वसन्निष्ठं ब्रह्मादेऽशुभो । स ह तर्ह्यै समं रोहज्ज् जेण वं नान् ॥” (गा०-५-३६) तस्माज्ज्ञानान्तर्गतमेव सम्यक्त्वम्, अतो ज्ञानग्रहणात् तद्
गृहीतमेव, इत्यलं प्रसङ्गो न । तदेवं व्याख्याता ‘नाणं पयासयं’ इत्यादिगाथा (११६९) ॥ ११७४ ॥

अथ ‘भावै खओवसमिण्’ (गा०-११-२०) इत्याद्युचरगाथासर्वध्वनार्यमाह—

न लहह सिवं सुयम्मि वि वट्ठतो अचरणो सि जं तस्स ।
हेऊ खओवसमओ जह वट्ठतो उवहिण्णणे ॥ ११७५ ॥

(न समते शिवं ब्रुतेऽपि वर्तमानोऽचरण इति यत् सत्य । हेतुः क्षयोपराप्तौ यथा वर्तमानोऽवधिज्ञाने ॥ ११७५ ॥)

इह ‘वं सि’ ‘सुयनानम्मि वि वीवो वट्ठतो सो न पाउणइ मोक्खं’ (गा०-११४३) इत्यादिगाथायां यत् पूर्वं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । किं
प्रतिज्ञातम् ? इत्याह—‘न लमते शिवं मोक्षं ब्रुतेऽपि वर्तमानोऽचरणो वीवः’ इति । तस्य प्रतिज्ञातस्य हेतुरयं द्रष्टव्यः । कः ? इत्याह—
‘खओवसमउ चि’ क्षायोपश्रमिकत्वात्—श्रुतज्ञानस्य क्षायोपश्रमिकभाववर्तित्वात्, मोक्षस्य च क्षायिकज्ञान एव साधादिति मतः । यथाऽ-
वधिज्ञाने वर्तमान इति दृष्टान्तः ॥ ११७५ ॥ अत्र परः ग्राह-ननु यथेवम्, तर्हि चरणसंहितावपि श्रुताद् मोक्षो न भवत्यस्मादेव हेतोः,
अमुष्मादेव च दृष्टान्तादिति । कः किमाह ?—क्षायोपश्रमिके चरणसंहितेऽपि ज्ञाने न भवत्येव मोक्ष इति सिद्धसाध्यतैव, किन्तु क्षायिकज्ञान-
चारित्र्याभ्यामेव मोक्ष इति । एतदेवाह—

सक्किरियम्मि वि नाणे मोक्खो खइयम्मि न उ खओवसमे ।
सुत्तं च खओवसमे न तम्मि तो चरणजुत्ते वि ॥ ११७६ ॥

(सक्किरेऽपि ज्ञाने मोक्षः क्षायिके न तु क्षयोपराप्तौ । सुत्तं च क्षयोपराप्तौ न न सक्किरियम्मि चरणजुत्तेऽपि ॥ ११७६ ॥)

गतायैव ॥११७६॥ आह—यदेवं शायोपशमिकामाहृत्यैतन्व श्रुतायु भावः ॥११७६॥

तच्छून्यचित्तमाप्तिमेव । नैवपू, यतः साधदानन्तयेणैव श्रुताह मोक्षो निषिध्यते, पारम्पर्येण तु तस्मादप्यतो भवत्येव, यस्मात् श्रुतज्ञान-
चारित्र्याभ्यां क्षायिकज्ञान-चारित्र्ये लभ्यते, ताम्यां च मोक्षः संप्राप्यते । ततश्चारित्र्ययुक्तं श्रुतं मोक्षहेतुरिति यदुक्तं प्राक्, तदप्यविरुद्धमेवेति ।

पक्षदेवाह—

जं सुयं-चरणेहिंतो खाइयनाण-चरणाणि लळमंति ।

तत्तो सिवं सुयं तो सचरणमिह मोक्खहेउ त्ति ॥११७७॥

(वत्तं बुद्ध-चरणान्नाम्यां क्षायिकज्ञान-चारित्र्ये कथ्येते । वतः सिवं श्रुतं सतः सचरणमिह मोक्षहेतुरिति ॥ ११७७ ॥)

व्याख्यातार्यैव ॥११७७॥ ननुः कुतः पुनरिदमवसीयते यत्-क्षायोपशमिके मावे श्रुतं वर्तते ? उच्यते—आगमे तथैवाडमिधानात् ।

कः पुनरेवमागमः ? इत्याह—मावे खोवसमिए इत्यादि(शा०-११८०)इत्येवमेकया पातनयेयं गाथा संवप्यते । अथ पातनान्तरं चिकीयुं राह—
आह व न्निक्षिणणे चिय कम्मे नाणं ति किं व चरणेण ? । न सुयं खयओ केवलनाण-चरि ताइं खइयाइं ? १७८-

तेसु य ठियस्स मोक्खो तो सुयमिह सचरणं तदट्टाए ।

तं कइ मीसं खइयं च केवलं जं सुए ऽभिहिंयं ॥११७९॥

(आह या निर्जीये पय कर्मणि ज्ञानमिति किं वा चरणेन ? । न श्रुतं वृत्तः केवलज्ञान-चारित्र्ये क्षायिके ॥ ११७८ ॥)

(तयोश्च स्थितस्य मोक्षसतः श्रुतमिह सचरणं सपर्यायं । तत् कथं मित्रं क्षायिकं च केवलं यत् श्रुतेऽभिहितम् ॥ ११७९ ॥)

‘आह व सि’ अयवा, पर आह—ननु, व स्वावारेके कर्मणि तावत् सर्वथा निर्जीये परिधीये सर्वमपि ज्ञानमुत्पद्यते, न तद्वयप्राप्ते ।

तद्वयं यथा चारित्र्यमन्तरेणपि कथमपि तच्छानावरणं कर्म क्षीणम्, तथा मोक्षलाभावारकमपि कथमप्येवमेव वयस्ययथास्थिति, ततो ज्ञानादेव

केवलं मोक्षो भविष्यति, किं चारित्र्येण ? इति । अथोपरमाह—‘न सुयं खण्ड’ चिः सर्वमपि ज्ञानं स्वावारे सर्वथा क्षीणे समुत्पद्यते, इत्ये-

वदसिद्धम्, यस्मात् श्रुतज्ञानम्, उपलक्षणत्वाद् भूत-ऽवधि-मनःपर्यायिज्ञानानि च न स्वावरणक्षयात्, किन्तु तत्त्वयोपशमादेवैतानि ज्ञायन्ते ।

धायिकं त्वेकमेव केवलज्ञानम्, वंथा, क्षीणमोक्षसंबन्धि चारित्र्यं च क्षायिकम् ; तयोश्च स्थितस्याऽऽनन्तयेण मोक्षो जायते । ततः सचरणं

श्रुतमिह तदर्थाय-क्षायिकज्ञान-चारित्र्यलाभाय भवति, इत्येवं परम्परया चारित्र्यसहितत्वात् श्रुताह मोक्षप्राप्तोः पूर्वोक्तं न विरुध्यते । परः प्राह—

कथं पुनरिदं सिद्ध्यते—तत् श्रुतज्ञानं मित्रं-क्षायोपशमिकम्, केवलज्ञानं तु क्षायिकमिति ? । आचार्यः प्राह—यधु यस्मात् श्रुत आगमेऽभि-

हितमेतत् ॥ इति गायदशकार्थः ॥ ११७९ ॥ किं तदभिहितम् ? इत्याह—

भावे खओवसमिण् दुवालसंगं पि होइ सुयनाणं केवलियनाणलंभो नणत्थ खए कसायाणं ॥ ११८० ॥

(भावे क्षयोपशमिके द्वादशाक्षमपि भवति श्रुतज्ञानम् । कैवल्यज्ञानलभो नान्यत्र क्षये कषायाणाम् ॥ ११८० ॥)

मत्तनं मावः, भवतीति वा भावः, तत्र भावे श्रुतज्ञानं भवति । कस्मिन् ? इत्याह—क्षयो-यशमाभ्यां नियुच्य, क्षयो-यशमावेव वा क्षयोपशमिस्तत्रैव भवति, न त्वौदिकदिक्के । कियत् ? इत्याह—द्वादशाक्षानि यत्र सप्त द्वादशाक्षम् ; अपिशब्दाद् अक्ष्वाक्षमपि सर्वम्, तथा, मत्त-ञ्चान्न-पर्यायज्ञानत्रयमपि, तथा, क्षायिकौ-यशमिकमावशुपिजलसामायिकचतुष्टयमपि । केवलस्य भावः कैवल्यं धातिकर्मवि-योग इत्यर्थः, तस्मिन् कैवल्ये सति ज्ञानं कैवल्यज्ञानं केवलज्ञानमित्यर्थः, तन्नामः पुनः कषायाणां क्रोधादीनां सर्वथा क्षये सत्येव भवति, नान्यत्र नान्येन प्रकारेण । इह च यद्यपि धातिकर्मसु चतुर्धापि क्षीणेषु केवलज्ञानं भवति, न तु केवलेषु कषायेषु, तथापि प्राधान्यव्यापनार्थं तेषामेव ग्रहणम्, तत्क्षये शेषकर्मक्षयस्याऽवश्यंभावित्वात् ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ ११८० ॥ भाष्यम्—

सर्वं पि किमुय देसो केवलवज्जाणि वाविसहेणं चत्तारि खओवसमे सामइयाइं च पाएणां ११८१ ॥
सव्वकसायावगमे केवलमिह नाण-दंसण-चरित्तं । देसवखए वि सम्मंधुवं सिवं सव्वखइएसु ११८२ ॥

(सर्वमपि किमुत देशः केवलवज्जानि पादपरिवदेत । चत्तारि क्षयोपगमे सामाधिकानि च प्रायेण ॥ ११८१ ॥)

(सर्वकषायाणामेव केवलमिह ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यम् । देशक्षयेऽपि सम्पन्ना ध्रुवं शिवं सर्वसाधिकेषु ॥ ११८२ ॥)

सर्वमपि धृतं क्षायोपशमिकमावर्तितं, किमुत देशः, इत्यापि शब्दमात्रार्थः । अथवा, अपिशब्दस्तु केवलज्ञानवर्जानि चत्तारि ज्ञानानि, सामाधिकानि च सम्पत्तु-श्रुत-देश-सर्वदिरमणरूपाणि चत्तारि, प्रायेण ग्रहणादक्षायिकौ-यशमिकानीति । इह 'नणत्थ खए कसायाणं' इति केवलज्ञानविषयसामान्योक्त्यावृत्तिप्रसङ्गाद् विशेषं दर्शयति—केवलज्ञानं, केवलदर्शनं, केवलं परिपूर्णं क्षायिकं चारित्रं चेति । एतानि त्रीणि सर्वेषामेव क्रोधादिकषायाणामपगमे क्षये भवन्ति । क्षायिकं सम्पत्तुवं पुनस्तेषामनन्तानुबन्धिवचतुष्टयरूपदेशचयेऽपि भवति । एतः सर्वेष्वपि ज्ञान-दर्शन-सम्पत्तु-चारित्र्येषु क्षायिकेषु जातेषु सत्तु ध्रुवं निश्चितं शिवं मोक्षो भवति जीमस्येति ॥ ११८१-११८२ ॥

अन्योत्तरानियुक्तिगार्थासन्धानार्थमाह—

कहमेयाणमलामो लभो व कमो तदावरणया वा ।
आवरणखओवसमो समो खओ वा कहं कस्स ? ॥ ११८३ ॥

कथं पुनरेतेषां सम्यक्सादीनामलामः ? कथं वा लामः-कुतो हेतोरित्यर्थः ? को वा लाभक्रमः ? कस्य वा फिमावरणम् ? कस्य वा कथमावरणस्योपशमः ? कथं बोधशमः ? श्रयो वा ? इत्येका पातना ॥११८३॥ पातनान्तरसाह—

अहवा तवाइमइयं कहमारुढो तरुं जिणो कहवा । तत्तो पवब्बमाणा जाया जिणपवयणुत्पत्ती ? ११८४
 (वागता मयकाविययं कवमारुढात्तरुं जिणं कर्पं वा । तवः प्रयस्यमाणा आता जिणपवचनोत्पत्तिः ? ॥ ११८४ ॥)

(अथवा तपथादिसंयं कथमास्त्वस्तरं विनः कथं वा । ततः प्रथममाणा जाता विनप्रयचनोत्पत्तिः ॥ ११८४ ॥)

अथवा, 'तत्-नियम-नाणरुक्त्वे' (गा०-१०७४) इत्यादि प्राणुक्तम्, तत्रेदानीमेतत् पृच्छ्यते-तं तपोनियमादिदृश्यं विनः कथमारूढः-
 केन हेतुना, केन वा क्रमेण ? इत्यर्थः । इति ॥ ११८४ ॥

अत्र ग्रन्थगाम्भीर्यमालोक्य पौर्णपर्यमदत्तां निष्ठितस्याऽऽशङ्कमानः संचिष्य तात्पर्यमाह—

निज्जुत्तिसमुत्थाणप्पसंगओ नाणत्तस्समारोहो । वच्चइयवक्खमाणा समयं जिणपवयणुप्पत्ती ११८५
(निर्यक्खिसुत्थानप्रसंगो ज्ञानवक्खमाणाः । ब्रह्मसि ब यक्खमाणा समई जिणप्रवचनोत्पत्तिः ॥ ११८५ ॥)

(निर्यक्सिस्तुथानप्रसंगो ज्ञानतस्तमारोहः । ब्रजति च यद्व्यमाणा समङ्गं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ॥ ११८५ ॥)

कुतः पुरुषादियं सामायिकनिपु किं प्रवृत्ता ? इत्येवं सामायिकनिपु किं समुत्थानप्रसङ्गो यस्तयो-नियम-ज्ञानप्रवृत्तमारोहः प्राक् प्रसृतः, या च वक्ष्यमाणा विनम्रवचनोत्पत्तिः, एतद्विषयमप्येवं सति समकं युगपत् व्रजति युगपत् समययिष्यत इत्यर्थः ॥ इति गाथा-पञ्चकार्यः ॥ ११८५ ॥ सम्यक्त्वायलामकारणं तावदाह—

अट्टण्हं पयडीणं उक्कोसठिईए वडमाणो उ । जीवो न लहइ सामाइयं चउण्हं पि एगयरं ॥११८६॥

(अष्टानां प्रवृत्तिनामुच्छ्रित्यसौ वर्तमानस्तु । क्षीयो न क्षमते सामायिक् चतुर्णामन्येक्षरम् ॥ ११८६ ॥)

अदानीं ज्ञानावग्राणीयादिकर्मप्रकृतीनामुत्पत्तस्थितौ वर्तमानो जीवो न लभते सामायिकम् । किंविशिष्टम् ?, वतुर्गो सम्प्रक्त्वसामान-
यिक-भ्रूतसामायिक-देशविरतिसामायिक-सर्वविरतिसामायिकलामेकस्वरमन्यतरदिति । अपिष्ठब्दात् मत्यादि च न लभते । न केवलमेतानि न
लभते, पूर्वप्रतिपक्षोऽप्यायुर्वज्जन्मोक्तस्थितौ न भवति, यतोऽवाप्तसम्यक्त्वसत्यारित्याम् एव क्षमग्रन्थिक्रमतेनोक्तस्थितौः कर्मप्रकृतीर्व-
ज्यातिः सैद्धान्तिकाभिप्रायतस्तु मिश्रन्नन्येः पुनरप्युक्तस्थितिविन्व एव न भवति; आयुषस्तुल्यस्थितौ वर्तमानः सम्यक्त्व-भ्रूतसामायिक-
द्रवस्यानुचरसुर उत्पादकाले पूर्वप्रतिपक्षो भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः । तुल्यब्दादायुर्वज्जेषपससकर्मप्रकृतीनां जघन्यस्थितात्रिय वर्तमानः
सूक्ष्मसमपरायादिः सम्यक्त्व-भ्रूत-सर्वविरतिसामायिकप्रयस्य पूर्वप्रतिपक्षत्वात् न लभते न किञ्चित् प्रतिपद्यते । आयुषस्तु जघन्यस्थितौ
वर्तमानो न पूर्वप्रतिपक्षः, नापि प्रतिपद्यमानकः, आयुर्वज्जघन्यस्थितेः धुम्रकमग्रप्रहरणरूपत्वात्, तद्वतां च जीवानां सम्यक्त्वत्वाद्युभयामावात्,
सास्वादनस्यापि तेष्वनुत्पादात् ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ ११८६ ॥

‘अद्यानां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितौ’ इत्युक्तम् ; तत्रोत्कृष्टे-तत्रमेवमिषां संस्थितिमेव भाष्यकृदाह—

वीसमयरोवमाणं कोडाकोडीउ नाम-गोयाणं । सयरी मोहस्स ठिईं सेसाणं तीसमुक्कोसा ॥११८७॥
आउस्स सागराईं तेत्तीसं, अवरओ सुहुत्तंते। अट्टु य नामा-गोए वेअणीए वारस सुहुत्ता ॥११८८॥

(विशतिः अवरपमानां कोडाकोट्यो नाम-गोयनोः । सप्ततिर्मोहस्य स्थितिः शेषाणां त्रिशुक्लुष्टा ॥ ११८७ ॥)

(आयुः सागरादयश्चिरात्, अवरतो सुहूर्ताम्बः । बाह्व च नाम-गोत्रयोर्वेदनीये द्वावरा सुहूर्ताः ॥ ११८८ ॥)

नाम-गोत्रयोर्विशतिः सागरोपमकोटाकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः, मोहनीयस्य तु सप्ततिः, शेषाणां तु ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीया-
उन्तरायाणां त्रिंशत्, आयुस्तु त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः । अवरतो जपन्तः पुनर्युद्दत्तः—ज्ञानावरण-दर्शनावरण-उत्पु-
मोहनीहा-उन्तरापलक्षणानां पञ्चानां कर्मप्रकृतीनामन्यद्द्वं जपन्त्या स्थितिरित्यर्थः ; नाम-गोत्रयोरष्टौ सुहूर्ताः, वेदनीयस्य तु द्वादश सुहूर्ता
जपन्त्या स्थितिः ।

तत्र मोहनीयस्य जपन्त्यस्थितिवन्धस्त्रोऽनिवृत्तिबाधरः, आयुस्तु मिथ्यादृष्टयसिर्यग्-मनुष्याः, ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीय-नाम
गोत्रा-उन्तरायाणां तु दृज्जसंपरासो जपन्त्यस्थितिवन्धकः । कर्मायप्रत्यया चेह जपन्त्या स्थितिर्विविता, योगप्रत्यया तूपशान्तमोहानी
वेदनीयस्य सामविक्रयेषा स्यादिति । आह—किमेताः कर्मप्रकृतयो युगपदेवोत्कृष्टस्थितयो भवन्ति, आहोस्विदेकस्या उत्कृष्टस्थितौ
जातार्या पञ्चादन्त्या उत्कृष्टस्थितयो भवन्ति, अन्यथा वा कथञ्चित् ? । अत्रोच्यते—वैचित्र्यमत्र ॥११८७—११८८॥ किं पुनस्तत् ? इत्याह—

मोहस्सुक्कोसाए ठिईए सेसाण छणहुमुक्कोसा । आउस्सुक्कोसा वा मज्झमिया वा न उ जहण्णा ॥११८९॥
मोहविवज्जुक्कोसयठिईए मोहस्स सेसियाणं च । उक्कोस मज्झमा वा कासइ व जहणिया होस्सा ११९०

(मोहस्योत्कृष्टायां स्थितौ शेषाणां पञ्चशुक्लुष्टा । आयुः उत्कृष्टा वा मध्यमा वा न तु जपन्त्या ॥ ११८९ ॥)

(मोहविवज्जुत्कृष्टस्थितौ मोहस्य शेषाणां च । उत्कृष्टा मध्यमा वा कस्यापिद् वा जपन्त्या भवेत् ॥ ११९० ॥)

मोहनीयस्योत्कृष्टायां स्थितौ जप्यमानायां शेषाणां ज्ञानावरण-दर्शनावरण-वेदनीय-नाम-गोत्रा-उन्तरायलक्षणानां पञ्चां कर्मणामुत्कृष्टैव
स्थितिर्भवति । उत्कृष्टसंस्केरो हि मोहनीयस्योत्कृष्टा स्थितिर्भवति । तत्र वर्तमानो जन्तुर्ज्ञानावरणादीनामप्युत्कृष्टां स्थितिं वचनातीति सुमतीत-
मेव । आयुस्तु पदोत्कृष्टस्थितिकेन मोहनीयेन संबोद्धं नारकायुरसि बद्ध्वा सप्तमश्रुगम्यादुत्पद्यते, यदा नारकायुराश्रित्योत्कृष्टा जपन्ति-
युत्सागरोपमलक्षणा स्थितिरास्म्यते । यदा तु पक्षपक्षियादियुत्पद्यते, यदा तस्यैव मध्यमा स्थितिरास्म्यते, न तु जपन्त्या । (महात्त्वसंस्केषवर्णने)

नारक एवेत्यादात्, तत्र च शुद्धकर्मवग्रहणलक्षणया आधुर्जघन्यस्थितोरसंभवत् । यदाऽप्युत्कृष्टसंक्लेशो नारक-देवाधुत्कृष्टस्थितिकं मोहनीयं बद्ध्या तिर्यक्ष्यते, तदाप्याधुयो जघन्यस्थितिर्न संभवति, शुद्धकर्मवग्रहणलक्षणतज्जघन्यस्थितिषु जीवेशु नारक देवानामनुत्पदादिति ।

‘मोहविवज्जुक्कोसये’त्यादि यदा तु मोहनीयं वर्जयित्वा शेषस्य ज्ञानावरणाद्यन्तरस्य कर्मण उत्कृष्टा स्थितिर्वच्यते, तदा मोहनीय-यस्य, तथा, विवक्षितोत्कृष्टस्थितिकज्ञानावरणादिकर्मणः सकलादन्यकर्मप्रकृतीर्नां चोत्कृष्टा वा, मध्यमा वा स्थितिरिष्यते, न तु जघन्या; तथाहि-यदा सर्वोत्कृष्टसंक्लेशे वर्तमान उत्कृष्टस्थितिकं ज्ञानावरणीयादिकं कर्म वचनाति, तदा शेषाणां मोहादिकर्मणामुत्कृष्टा स्थितिर्भव-तीत्यवगम्यत एव । यदा तु स्वप्रायोगोत्कृष्टसंक्लेश उत्कृष्टस्थितिकं ज्ञानावरणादिकर्माणि वच्यन्ते, तदाऽसौ ज्ञानावरणादिकर्मोत्कृष्टस्थितिकं तिरप्रायोगः संक्लेशो मोहनीयकर्मोत्कृष्टस्थितिनिबन्धनसंश्लेषोपेक्षया मध्यम एव भवति; अतस्तत्र वर्तमानो मोहनीयं मध्यमस्थितिकं वचनाति; इत्थेवदपि सुबोधमेव । दर्शनावरण-वेदनीयादिकर्मोत्कृष्टस्थितिनिबन्धनसंक्लेशोपेक्षया तत्समुत्कृष्टो वा स्यात्, मध्यमो वा; तत्रोत्कृष्टे तस्मिन् दर्शनावरणीयादिकर्माणि वीज्यरसान्युत्कृष्टस्थितिर्न वच्यन्ते, मध्यमे तु तस्मिन् मध्यमस्थितेति तानि वच्यन्ते, इत्थेव-दपि घटमानकं लज्यते । जघन्या तु तत्स्थितिर्न संभवति । मोहनीय-दर्शनावरणीयादिकर्मणां हि जघन्याऽन्तर्भूतोदिक्वा स्थितिरुक्ता, तां चाऽनिवृत्तिबाधर-द्वयसंपरायावेव वचनीतः, तौ च ज्ञानावरणादिकर्मोत्कृष्टस्थितिं कदाचिदपि न निर्वर्तयतः, किन्तु मिथ्याहृष्टिरेव; इति न ज्ञानावरणाधुत्कृष्टस्थितौ मोहनीय-दर्शनावरणादिजघन्यस्थितिसंभवः । किं सर्वथा न ? इत्याह-‘कासह व ग्रहणिया होज’ चि कस्याऽप्या-धुर्लक्षणस्य कर्मणो जघन्या स्थितिः स्यात्, यथोत्कृष्टस्थितिकं ज्ञानावरणादि कर्म वच्यतस्तिरभो मनुष्यस्य वा जघन्यशुद्धकर्मवग्रहणाऽऽ-युर्वन्धः । इयं तावद् यथावत् तथा व्याख्यातमिदं गाथादयम्, परमार्थे त्विह केवलिनः, बहुभुता वा विदन्तीति ॥ ११८९-११९०॥

एवं च सति किम् !, इत्याह-

सम्म-सुय-देस-सब्वन्वयाण सामाइयाणमेक्कं पि । उक्कोसठिई न लभइ भयाउए पुव्वलद्धाई ॥ ११९१ ॥

सब्वजहण्णठिईओ वि न लमए जेण पुव्वपडिवन्नो ।

आउजजहण्णठिईओ न पवज्जंतो न पडिवन्नो ॥ ११९२ ॥

(सम्पक्क-भुत-देस-सर्वव्रतानां सामायिकानामेकमपि । उक्कस्थितिर्न लभते भक्ताऽऽयुषि पूर्वजन्थानि ॥ ११९१ ॥)

(सर्वजघन्यस्थितिकोऽपि न लभते येन पूर्वप्रतिपन्नः । आधुर्जघन्यस्थितिको न प्रपद्यमानो न प्रतिपन्नः ॥ ११९२ ॥)

सम्यक्त्व-भुत-देसव्रत-सर्वव्रतलक्षणानां चतुर्णां सामायिकानामेकमप्युत्कृष्टकर्मस्थितिको जन्तुर्न लभते, पूर्वजन्थानि तूत्कृष्टस्थितिक

एकस्मिन्नायुषि मज्ज विद्वन्पयैतानि—कस्याचिद् किञ्चिद् भवति, कस्याचिद् नेति । तत्र चातुर्मुखस्य सम्यक्त्व-भ्रतुसामायिके पूर्वप्रतिपत्ने भवति, न शेषमित्युक्तमेवेति । श्रानापरणादिसर्वजघन्यास्थितिकोऽपि ब्रह्मसंस्तरमादिर्न लभते—नैतानि प्रतिपद्यते, येन यस्मात् सम्यक्त्व-भ्रतु-सर्वविरतिसामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नोऽसौ वर्तते, तस्मात् पुनरपि न लभते, लब्धस्य पुनर्लोभासंभवादिति । आयुषस्तु ब्रह्मकर्मभद्रहज-घन्यास्थितिको न पूर्वप्रतिपन्नः, नापि प्रतिपद्यमानकः, इति श्रक् सर्वं भावितमेव ॥ इति गाथापट्कार्यः ॥ ११९१-११९२ ॥

अथ सम्यक्त्वादीनां लाभकारणमाह—

सत्तण्हं पयडीणं अठिभतरओ उ कोडकोडीए । काऊण सांगराणं जह लहइ चउणहमन्नयरं ॥११९३॥

(स्मानां प्रवृत्तीनामभ्यन्तरस्तु कोटाकोटयाः । कृत्वा सागराण्यं यदि क्षमते चतुर्णामित्यन्तरत् ॥११९३॥)

सत्तानामायुर्वज्जीनां कर्मप्रवृत्तीनां स्थितिमङ्गिकृत्य याऽन्त्या सागरोपमाणां कोटाकोटी तस्या अभ्यन्तर एव कृत्वा, 'आत्मानम्' इति गम्यते, यदि लभते चतुर्णामित्यन्तरत् सामायिकं, तदेतत् लभते नाऽन्येत्यर्थः ॥ इति गाथायाः ॥११९३॥ भाष्यम्—

अंतिमकोडाकोडीए सव्वकम्माणमाउवज्जाणं । पलियासंखिसइमे भागे खीणे भवइ गंठी ॥११९४॥

(अंतिमकोटाकोट्यां सय्यकर्मणांमायुर्वज्जीनाम् । पल्यासंख्येये भागे क्षीणे भवति ग्रन्थिः ॥ ११९४ ॥)

यदा किञ्च ध्वप्यमाणानामायुर्वजसप्तकर्मणां स्थितेरन्त्या सागरोपमकोटाकोटी अवतिष्ठते, तदा तन्मथ्यादपि पल्योपमासंख्येयभागे च सति ग्रन्थिराविवर्तते ॥११९४॥ ग्रन्थिः किमुच्यते ?, इत्याह—

गंठि त्ति सुटुभेओ कक्खवघणरूढगूढगंठि व्व । जीवस्स कम्मजणिओ घणराग-दोसपरिणामो ११९५

(ग्रन्थिरिति सुटुभेदः फलंशतलरूढगूढग्रन्थिरिव । जीवस्य कर्मजनितो घनराग-दोषपरिणामः ॥ ११९५ ॥)

ग्रन्थिरिति मरयते । कः ?, इत्याह—वनोऽतिनिविद्धो राग-द्वेषोदयपरिणामः । कस्य ? जीवस्य । कस्यभूतः ? । कर्मजनितः—कर्म-विशेषप्रत्ययः । अयं च दुर्मेदो दुर्मेदोऽनुधुःखणीयो भवति । क इव ? । धव्यादेदलिविशेषस्य वा संबन्धी । कर्मव्यवहनरूढगूढग्रन्थिरिव । कर्मक्षोऽतिपरारः । घनः सर्वतो निविद्धः । स चाद्रोऽपि स्यादित्याह—रूढः शुक्लः । गूढः । कथमप्युद्ग्रेयितुमश्वभयोऽतिप्रचयमापन्नः । ययवंप्रभूतो ब्रह्मग्रन्थिदुर्मेदो भवति, एवं राग-द्वेषोदयपरिणामोऽप्यसौ दुर्मेदो भवति । अतो ग्रन्थिर्वाच्यपदित्यत इति ॥११९५॥

ततः किम् ?, इत्याह—

भित्तिमि तम्मि लाभो सम्मत्ताईण मोक्खहे ऊणं । सो य दुल्लभो परिस्सम-चित्तविद्यायाहविग्घेहिं ११९६

(भित्ते पत्तिर्मत्तमानः ध्वप्यक्त्वादीनां मोक्षहेतुराणं । स य दुर्लभः पदियन्त-चित्तविद्यायाभिहितोः ॥ ११९६ ॥)

अस्मिन् ग्रन्थो भिन्ने क्षययित्वा समतिक्रान्ते प्रोषधहेतुपूतानां सम्यक्कादीनां लाभो भवति । स च ग्रन्थिभेदो मनोविधात-परि-
श्रमादिविचैरदुर्लभोऽतिशयेन दुष्करः । तस्य हि नीवस्य ग्रन्थिभेदं चिकीर्षयिष्यासाधकस्येव निमीषिकादिभ्यो मनोविधातो मनःशोभो
भवति; प्रज्ञादुर्लभकर्मशुभसंघातजयाच्च महासुमरगतमुदत्तस्यैव परिश्रमथातिशयेन संजायत इति ॥११६६॥ एतदेवाह—

सो तर्क्य परिरसम्मइ घोरमहासमरनिब्बायाइ व्य।

विस्साय सिद्धिकाले जह बहुविघा तथा सो वि ॥११९७॥

(स वत्र परिरसम्मइ घोरमहासमरनिग्गादिरिष । विषा च सिद्धिकाले यथा बहुविन्ता तथा सोऽपि ॥ ११६७ ॥)
स नीवस्त्वत्र ग्रन्थिभेदे प्रभुघो घोरमहासमरश्चिरसि दुर्लभापाकृतानेकशतगुणः सुमत् इव, आदिशब्दाद् महासमुद्रादितारकवत्, परि-
श्रम्यति । यथा च सिद्धिकाले विघा बहुविन्ता संपपते—साधकस्योपसर्गमनःशोभं जनयति, तथा सोऽपि ग्रन्थिभेद इति ॥११६७॥

अथ श्रेष्ठः प्राह—

कम्मट्ठिइ सुदीहा खविया जइ निग्गुणेण, सेसं पि।

स खवेउ निग्गुणो खिय किं(प्र०-किं) पुणो दंसणाईहि ॥११९८॥

(कर्मस्थितिः सुदीर्घा क्षपिता यदि निर्गुणेन, श्रेष्ठमपि । स क्षपयतु निर्गुण एव किं पुनर्दर्शनादिभिः ? ॥ ११६८ ॥)
यदि ग्रन्थिभेदात् पूर्वं सम्यक्त्वादिगुणविषयैर्नैवाजनेन जन्तुना सुदीर्घा द्राघीयसी कर्मस्थितिः क्षपिता, तर्हि श्रेष्ठमपि कर्माज्झौ
सम्यक्त्वादिगुणशून्य एव क्षपयतु, एतो मोक्षमय्येवेवाऽऽसादयतु, किं पुनः सम्यग्दर्शनादिगुणैस्तदेतुभिः कल्पितैः(प्र०...तुभिर्निकल्पितैः)

इति ॥११९८॥ अत्रोच्यते—

पाएण पुण्वसेवा परिमउई साहणम्मि गुरुतरिया । होइ महाविज्जाए किरिया पायं सविग्घा य ११९९

तह कम्मट्ठिखवणे परिमउई मोक्खसाहणे गुरुई । इह दंसणाइकिरिया दुलहा पायं सविग्घा य १२००

(प्रायेण पूर्वसेवा परिसुद्धी साधने गुरुतरा । भवति महाविद्यायां क्रिया प्रायः सविध्ना च ॥ ११९९ ॥)

(तथा कर्मस्थितिक्षपणे परिसुद्धी मोक्षसाधने शुद्धी । इह दर्शनादिक्रिया दुर्लभा प्रायः सविध्ना च ॥ १२०० ॥)

महाविद्यासाधनवदेतद् ब्रह्म्यम्—यथा महाविद्यायाः सिंसाधयिषितायाः प्रायः पूर्वसेवा नातिशुद्धी, किन्तु परिसुद्धी भवति; तत्साधन-
काले तु या क्रिया सा गुरुतराऽतिगरीयसी भवति, सविध्ना च प्रायः संजायते; तथा ग्रन्थिभेदात् पूर्वं कर्मस्थितिक्षपणे या यथाप्रवृत्तक-

णक्रिया सा नास्तिगुर्वी, किन्तु परित्युर्वी; या पुनर्गन्थियेवेदादाम्य मोक्षसाधने सम्यग्दर्शनान्नानसहितचारित्र्यक्रिया, सातीव गुर्वी, दुष्प्रापा (प्र०...दुष्प्राप्या), साविज्ञा च भवति । न चैतां सम्यग्दर्शन-ज्ञानान्वितचारित्र्यक्रियामन्तरेण कस्यापि कदाचिदपि मोक्षो भवति, इति कथ-
मुच्यते—‘सम्यक्त्वाद्विगुणविकलोऽपि सर्वं कर्म क्षणित्वा मोक्षमासादयतु जीवः’ इति ॥११६६-१२००॥ प्रतिविधानान्तरमाह—

अहव जओ च्विय सुवहुं खविंयं तो निगुणो न सेसं यि।

स खवेइ जओ लभए सम्मत्त-सुयाइगुणलामं ॥१२०१॥

(अथवा यत् एव दुग्धं क्षपितं ततो निर्गुणो न शेषमपि । स क्षपयति यतो ज्ञाते सम्यक्त्व-श्रुताद्विगुणलामम् ॥ १२०१ ॥)

अथवा, यत् एव गुणवैकल्यात्तस्यायां सुवह्वनेन कर्म क्षपितम्, अतएव शेषमपि कर्म निर्गुणः सत्त्वं न क्षपयति । कुत्रः ? इत्याह—यतः
क्षपितबहुकर्मत्वादपक्षितबहुदोषो ग्रन्थिमेवादूर्ध्वं सम्यक्त्वाद्विगुणलामं लभते, इति कथं तदा निर्गुणः स्यात् ? । अयमभिप्रायः—न हि
केनाप्यध्याहृत्योपेक्षिताः सम्यक्त्वाद्विगुणा भवन्ति, येन भवता श्रोच्यते—‘किं सम्यक्त्वाद्विगुणोर्भवेत्तुया कन्वितैः ?’ इति । क्षपितबहु-
क्लृष्टकर्मणामनगेषिता अपि स्वयमेव प्रादुर्भवन्ति गुणाः, इति कथं निर्गुण एव शेषमपि क्षपयतु ? इति ॥ १२०१ ॥

ग्रन्थिमेदं च जीवो यथाप्रवृत्ताद्विकरणक्रमेण विदधाति; तत्र क्वानि, कियन्ति, कस्य चैतानि करणानि भवन्ति ? इत्याह—

करणं अहापवत्तं अपुव्वमनियट्टियमेव भव्वाणं । इयरेसिं पढमं चिय भन्नाइ करणं ति परिणामो १२०२

(करणं यथाप्रवृत्तमपूर्वमनिर्वाहिकमेव भव्यनानाम् । इतरेषां प्रथममेव भव्यते करणमिति परिणामः ॥ १२०२ ॥)

इह भव्यानां त्रीणि करणानि भवन्ति, तद्यथा—यथाप्रवृत्तकरणम्, अर्धकरणम्, अनियर्तितकरणं चेति । तत्र येनऽनादिसंसिद्धप्रकारेण
प्रवृत्तं यथाप्रवृत्तं, क्रियते कर्मक्षपणमनेनेति करणं सर्वत्र जीवपरिणाम एवोच्यते, यथाप्रवृत्तं च तत्करणं च यथाप्रवृत्तकरणम्, एवमुच्यते
करणद्वन्द्वेन कर्मधारयः; अनादिकालात् कर्मक्षपणप्रवृत्तौऽयवसायविशेषो यथाप्रवृत्तकरणमित्यर्थः । अप्राप्तपूर्वमपूर्वम् स्थितिधात-समाधात-
पूर्वनिर्वाहकं वाऽर्धम् । निर्वानशीले निवर्ति, न निवर्ति—अनिवर्तितं—आ सम्यग्दर्शनलाभाद् न निवर्तत इत्यर्थः । एतानि त्रीण्यपि यथोचरं
विशुद्ध-विशुद्धत-विशुद्धतमाध्यवसायरूपाणि भव्यानां करणानि भवन्ति । इतरेषां त्वभव्यानां प्रथममेव यथाप्रवृत्तकरणं भवति, नेतरे द्वे इति ॥
१२०२ ॥ एतेषां करणानां मध्ये कस्यामवस्थायां किं भवति ? इत्याह—

जागंठी ता पढमं गंठि समइच्छओ अपुव्वं तु । अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खवे जीवे ॥१२०३॥

(जागर मन्थिप्राप्तम् प्रथमं प्रतिमं सम्मत्तपुरक्खवेऽपुव्वं तु । अनियर्तितकरणं पुनः प्राप्तकरणमवस्थे जीवे ॥ १२०३ ॥)

“फले महद्भक्ष्ये कुंभं नमिस्वह सोहणं नाडि । अस्तंनए अविरए नहु बंणए निजरे बोव ॥ १ ॥ फले महद्भक्ष्ये कुंभं सोहए पमिस्ववे नाडि । ने संनए पमते बहु निजरे बंणए बोव ॥ २ ॥ फले महद्भक्ष्ये कुंभं सोहए पमिस्ववे न किंचि । ने संनए पमते बहु निजरे बंणए न किंचि ॥ ३ ॥”

(फले महाभिक्षमहति कुंभं प्रक्षिपयति शोणयति नाडीम् । अस्तंनएतोऽविरतो बहु बन्धाति निवृण्णाति स्तोक्म् ॥ १ ॥

पलये महाभिक्षमहति कुंभं शोणयति प्रक्षिपयति नाडीम् । अः संनए प्रमत्तो बहु निवृण्णाति बन्धाति स्तोक्म् ॥ २ ॥

पलये महाभिक्षमहति कुंभं शोणयति प्रक्षिपयति न किंचिद् । अः संनएोऽप्रमत्तो बहु निवृण्णाति बन्धाति न किंचिद् ॥ ३ ॥)

तदेवमिह गाथात्रय आद्यागाथायामसंयता-ऽविरत-मिथ्याद्यष्टेः प्रतिसमयं बन्धस्य बहुत्वम्, निर्जरापास्त्यत्वमुक्तम् ; भवद्विस्त्वेव-द्विपरीतिमिह प्रतिपाद्यते, इति कथं न विरोधः ? ।

अत्रोच्यते— प्रायोचित्वरेणा यत्— अस्तंनतस्य बहुतरकर्मण उपचयः, अन्यतरस्य चार्णय इति । यदि पुनरित्यमेव सर्वदेव स्यात्, तदोपचितत्वदुर्कर्मणां जीवानां कदापि कस्यापि साम्यवृत्तादित्यमो न स्यात्, न चैतदस्ति, सम्यग्दृष्ट्यादीनां प्रत्यक्षव एवोपलम्भमात् । किञ्च यदि सर्वदेव बहुतरस्य कर्मण उपचयः, एता कलाक्रमेण सर्वस्यापि पुद्गलादयोः कर्मतयैव ग्रहणप्रसङ्गः स्यात्, न चैतदप्यस्ति, स्तम्भ कुम्भा-ऽन्न-भू-मवन-वनु-वरु-गिरि-सहि-समुद्रादियैवानपि परिणतानां तेषां सर्वेव दर्शनात् । तस्मादिह त्रयो मङ्गा द्रष्टव्याः, तयथा—कस्याचिद् बन्धहेतूनां प्रकर्षात्, पूर्वोपचितकर्मवर्णहेतूनामपकर्षाद्योपचयप्रकर्षः (१), कस्याचित् बन्धहेतूनां क्षणहेतूनां च तस्मादुपचया-अपचयसाम्यम् (२), कस्याचित् पुनर्वन्धहेतूनामपकर्षात् क्षणहेतूनां च प्रकर्षादिपचयप्रकर्षः (३) । तदिह तृतीयमङ्गं यदाऽसौ मिथ्याद्यष्टिरपि वर्तते तदा ग्रन्थिदेशं शान्त्विति । इत्युक्तः पन्यष्टतः ॥ १२०५-१२०६ ॥

कथं पुनरनामोगत एवतवतः कर्मणोऽपचयः ? इत्याशङ्क्य द्वितीयं गिरितिरिदुपलहद्वान्तमाह—

गिरिनिह-वत्तणिपत्थरघडणोवममेण पढमकरणेणं । जा गंठी कम्मठितिक्खवणमणाभोगओ तरस्स १२०७

गिरितिरि
दुपलः

(गिरिनिह-वत्तनीपाणघटनीकम्येन प्रथमकस्येन । आशङ्क ग्रन्थि कर्मस्थितिकृपणमनामोगतस्य ॥ १२०७)

गिरिनिदीपाणानां, तथा, वृत्तनी मार्गस्तत्तत्तिपाणानां च लघुपल्लवकलानां या घटना परस्परादिधर्षणा तदौपम्येन ग्रन्थि-यावत् कर्मस्थितिक्षणमनामोगत, एव तस्य जीवस्य प्रथमेन यथाशङ्कसंस्करणेन भवति । अयमभिप्रायः—यथा गिरिनिदीपाणानाः प्रागप्यतिवपाणान-भ्रानामोगतोऽपि—‘वृत्तनीदृशा भ्रान्तः’ इत्यप्यवसायमन्तरेणापि, परस्पतो लोकधरणादिना वा धृप्यमाणा घञ्जनघोलनान्यायेन केनापि युक्त-प्यत्त-वतुरक्त-हस्त-दीपाणनकाफता भवन्ति, एवमिहापि कथमप्येवमेवजानामोगतो यथाशङ्कसंस्करणेन जीवाः कर्म-क्षपयित्वा ग्रन्थिवेदकम-यान्त्ववन्ति ॥ १२०७ ॥ पिपीलिकोदाहरणमपि कृत्याह—

खितिसाहावियगमणं थाणूसरणं तओ समुप्पयणं।

ठाणं(प्र०...ठाणु)थाणुसिरे वा ओरुहणं वा सुहंमाणं॥१२०८॥

खिइगमणं पिव पढमं थाणूसरणं व करणमप्पुव्वं(प्र०...पुव्व)।

उप्पयणं पिव तत्तो जीवाणं करणमनियट्ठिं ॥१२०९॥

थाणु च्व गंठिदेसे गंठियसत्तस्स तत्थवत्थाणं। ओयरणं पिव तत्तो पुणो वि कम्मदिट्ठइविबुड्ढी १२१०

(चित्तिस्वान्तिकागमनं स्याणुत्तरणं सतः समुत्पत्तम् । स्थानं स्याणुशित्सि बाउवरोहणं वा कीटिकानाम् ॥ १२०८ ॥)

(क्षितिगमनमिव प्रथमं स्याणुत्तरणमिव करणमपूषम् । उत्पत्तनमिव सतो जीवानां करणमनियतिं ॥ १२०९ ॥)

(स्याणाविव ग्रन्थिदेखे ग्रन्थिकसस्वस्य वत्राकस्यानम् । ऋक्सरणमिव सतः पुनरपि कर्मस्यितिविशुद्धिः ॥ १२१० ॥)

‘सुहंमाणं ति’ कीटिकनामत्र पक्खाऽर्थाः किल विवक्षिताः; तद्यथा-‘चित्तौ तावत् स्वामाविक्रमविशिष्टमितश्चेतश्च गमनं पयंटनम् १; तथा, क्वापि स्याणौ कीलके उत्तरणमारोहणम् २, संजातपद्धानां च तासां ततः स्याणोः समुत्पत्तनम् ३; क्वासांचिव तु ‘उरणं(प्र०...थाणुं) थाणुसिरे व ति’ स्याणुबुच्चेऽवस्थानं वेत्यर्थः ४, क्वासांचिव तु स्याणुशिरसः स्याणुबुच्चादवरोहणं वा व्यावर्तनमिति ५ । तत्र कीटिकानां क्षितिगमनसदृशं स्वामात्रिकं सदा प्रवृत्तं प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणम् । स्याणवरोहणसदृशं त्वप्राप्तवृत्तिदपूर्वकरणम् । ततः कीलकादुत्पत्तनमिव विवक्षितमनिसदृशं स्वामात्रिकं सदा प्रवृत्तं प्रथमं यथाप्रवृत्तकरणम् । तथा, स्याणाविव स्याणुवत् स्याणुबुच्चेन क्षितिगमनसदृशं स्वामात्रिकं सदा प्रवृत्तं इति ग्रन्थिकः स चासौ सचच ग्रन्थिकसत्त्वः-अभिन्नप्रान्थिजीविः, इत्यर्थः, यथा स्याणुबुच्चेन कीटिकानामवस्थानं तथा ग्रन्थिना सह वर्तत इति ग्रन्थिकः स चासौ सचच ग्रन्थिकसत्त्वः-अभिन्नप्रान्थिजीविः, तस्म तत्र ग्रन्थिदेखे ग्रन्थियमन्निधानेऽवस्थानम् । यथा च कीटिकानां ततः स्याणुबुच्चादवसर्पणं व्यावर्तनं तथा जीवस्य पुनरपि कर्मस्यिति-विवर्धनमिति ॥ १२०८-१२०९-१२१० ॥ पुल्लष्टान्तमाश्रित्याह-

जह वा तिमि मणूसा जंतुडविपहं सहावगमणेणं। वेलाइक्कमभीआ तुरंति पत्ता य दो चोरा॥१२११॥

दट्ठुं मग्गतडत्थे ते एगो मग्गाओ पडिनियत्तो। बित्तिओ गहिओ तइओ समइक्कं तुं पुरं पत्तो १२१२

(यथा वा त्रयो मनुज्या यात्यष्टधीपयं स्वभायगमनेन । वेलातिक्रमभीतामस्वरन्ते प्राप्तां च द्वौ चोरो ॥ १२११ ॥)

(दट्ठ्या मार्गमिदस्यो तावेको मार्गगः प्रतिनिष्ठतः । द्वितीयो गृहीतस्वसीयः समतिक्रम्य पुरं प्राप्तः ॥ १२१२ ॥)

अडवी भवो मणूसा जीवा कम्मट्ठिई प्हो दीहो। गंठी य भयट्ठणं राग-दोसा य दो चोरा ॥१२१३॥
भग्गो ठिइपरिवुड्ढी गहिओ पुण गंठिओ गओ तइओ ।

सम्मत्तपुरं एवं जोएस्सा तिणिण करणाणि ॥१२१४॥

(अटवी मणो मनुष्या जीवाः कर्मस्थितिः पयो दीर्घः । ग्रन्थिश्च भयस्यानं राग-द्वेषो च द्वौ चोरो ॥१२१३॥)
(मनः स्थितिरिदं गृहीतः पुनर्ग्रन्थिको गतस्तृतीयः । सम्यक्त्तपुरमेवं योजयेत् त्रीणि करणानि ॥१२१४॥)

यथा वात्र कोचित् त्रयः पुंसांशेऽष्टवीमर्ष्येन किञ्चित् पुरं गन्तुं प्रपन्नाः स्वभावगत्या सुदीर्घं पन्थानं यान्ति । ततो चेलातिक्रम-
भीता यावत् त्वरन्ते तावत् भयस्थाने कस्मिंश्चिद् द्वौ तस्करौ प्राप्ता । तौ चोत्खातनिश्चितकरालकरवालव्यग्रग्रहस्त्री मार्गस्योभयतट-
स्यावतीव मीणौ दृष्ट्वा, एकः पुरुषो विवृण्णितमनःक्षोभो मार्गतः तृतीयं पञ्चान्ध्र्यो व्यावृत्तः, द्वितीयस्तु ताम्यां गृहीतः, तृतीयस्तु
तौ विरष्टस्य समतिक्रम्य चेटपुरं प्रपन्नाः । एवं प्रस्तुतेऽपि सर्वमिदं योज्यते, तथाहि—अटवी तावद् भवो द्रष्टव्यः । मनुष्यत्रयरूपास्तु १. व्यावृ-
त्तामित्रग्रन्थिक-२. ग्रन्थिदेशस्थित-३. मित्रग्रन्थिकमेदात् त्रिविधा जीवाः । दीर्घः पन्था द्वावीयसी कर्मस्थितिः, तदतिक्रमणं दीर्घकर्मस्थिति-
क्षणम् । भयस्थानं ग्रन्थिदेशः । चोरो तु राग-द्वेषौ । भग्नः तृतीयगामी ग्रन्थिदेशमेव पुनरप्यशुभपरिणामः कर्मस्थितिवर्धकः । तस्कर-
द्रष्टृगृहीतस्तुदितवत्सराग-क्षेपो ग्रन्थिकसत्त्वः । दृष्टपुराणास्तु सम्यग्दर्शनादिषु प्राप्ताः । अथ कारणत्रयं योज्यते—पुरुषत्रयस्य स्वभावविज्ञानं
ग्रन्थिदेशप्राप्तं यथाप्रवृत्तकरणम्, शीघ्रगमनेन तस्करातिक्रमणमपूर्वकरणम्, इदमभ्यस्त्यादिपुत्राणकर्मनिबन्धितकरणमिति ॥१२११-१२१२-
१२१३-१२१४॥ आह—ननु ग्रन्थिमेदं कृत्वा सम्यक्त्वाविरूपं निर्वाणपर्यं जीवाः किं परोपदेशाद्विजमन्ते, स्वयमेव वा, न लभन्ते बोध-
यापि ? इत्याशङ्क्य पयट्टान्तमाह—

उवएसओ सयं वा लमइ प्हं कोइ न लभए कोइ । गंठिट्ठणं पत्तो सम्मत्तपहं तथा भव्यो ॥१२१५॥

(उपदेशतः स्वयं वा लभते परं कञ्चिद् न लभते कञ्चित् । ग्रन्थिस्थानं प्राप्तः सम्यक्त्वपर्यं तथा भव्यः ॥१२१५॥)

यथेह कथित् पथि परिअणेऽष्टव्यामित्तदेवत्वा परिअमन् कथमपि स्वयमेव लभते पन्थानम्, कञ्चित् तु परोपदेशात् तं प्राप्नोति,
कोऽपि पुनरं लभते । एवं सर्वथा अनन्तसत्यो जीवः संसारारव्यां पर्यटन् कोऽपि भय्यो ग्रन्थिस्थानं प्राप्तः स्वयमेव सम्यक्त्वादिसत्यं
लभते, कोऽपि परोपदेशात्, कश्चिन् दूरमव्यः, अभय्यो वा न लभते ग्रन्थिदेशप्राप्तोऽपि प्राप्तो व्याकर्तव इति भावः ॥१२१५॥

अथ ज्वरगृहीतरट्टान्तमाह—

भेसज्जेण सयं वा नस्सइ जरओ न नस्सए कोइ । भवस्स गंठिदेसे मिच्छत्तमहाजरो चेवं ॥१२१६॥

(भैस्येन स्वयं वा नरयति अरको न नरयति कश्चित् । भवस्य ग्रन्थिदेशे मिथ्यात्वमहाज्वरमर्थम् ॥ १२१६ ॥)

यथा ज्वरगृहीतस्य कस्यापि कथमपि ज्वरः स्वयमेवापैति, कस्याचित् पुण्यचतुर्मेयजोपयोगात्, अपरस्य तु नापगच्छति । एवं मिथ्यात्वमहाज्वरोऽपि कस्यापि ग्रन्थिभेदादिकमेव स्वयमेवापगच्छति, कस्याचित् गुरुवचनमेयजोपयोगात्, अन्यस्य तु नापैति । तदेवमेतास्तिस्त्रोऽपि गतयो मध्यस्य भवन्ति, अमध्यस्य त्वेकैव तृतीया गतिरिति ॥१२१६॥ अथ कोद्रवोदाहरणमाह—

नासइ सयं व परिकम्मओ व जह कोइवाण मयभावो ।

नासइ तह मिच्छमओ सयं व परिकम्मणाए वा ॥१२१७॥

(नरयति स्वयं वा परिकर्मतो वा यथा कोद्रवाणां मदनभावः । नरयति यथा मिथ्यात्वमवनः स्वयं वा परिकर्मण्या वा ॥ १२१७ ॥)

यथा केषांचित् कोद्रवाणां मदनभावः स्वयमेवापैति, केषांचित् गोमयादिपरिकर्मतः, केषांचित् पुनर्नवापैति; तद्वद् मिथ्यात्वमदनभावोऽपि कश्चित् स्वयमेवापैति, कश्चित् गुरुपदेष्टपरिकर्मण्या, कश्चित् पुनर्नवापैति ॥१२१७॥

केन पुनः क्षरणेन मदनकोद्रवस्थानीयं मिथ्यात्वं शोषयति, इत्याह—

अपुव्वेण त्तिपुंजं मिच्छत्तं कुणइ कोइवोवमया । अनियट्ठीकरणेण उ सो सम्महंसणं लहइ ॥१२१८॥

(अपूर्वेण त्रिपुञ्जं मिथ्यात्वं करोति कोत्रोपमया । अनियतिक्षरणेन तु स सम्पादशूनं क्षमते ॥ १२१८ ॥)

इह यथा कस्यांचित् गोमयादिप्रयोगेण शोषयत्वा स्निग्धा कोद्रवा भवन्ति; तथ्या—शुद्धाः, अर्धशुद्धाः, अविशुद्धाश्चेति; तथाऽपूर्वक्षरणेन मिथ्यात्वं शोषयित्वा जीवः शुद्धादिभेदेन त्रिभिः पुञ्जैर्व्यवस्थापयति । तत्र सम्यक्त्वावधारकस्मरतं क्षययित्वा विशेषिता ये मिथ्यात्वपुद्गलास्तोऽपि पुञ्जः सम्यग् जिनवचनरुचरेनावधारकत्वादुपचारतः सम्यक्त्वस्युच्यते । अर्धशुद्धपुद्गलपुञ्जस्तु सम्यग्मिथ्यात्वम् । अविशुद्धपुद्गलपुद्गजः लास्योऽपि पुञ्जः सम्यग् जिनवचनरुचरेनावधारकत्वाविशेषात् सम्यक्त्वपुञ्जमेव गच्छति जीवः, नेतरो द्वौ । यदापि प्रतिपत्तितसम्यक्त्वः पुनर्मिथ्यात्वमिति । तदेवं पुञ्जत्रये सत्यप्यानिवर्तिकाविशेषात् सम्यक्त्वपुञ्जमेव गच्छति जीवः, नेतरो द्वौ । ननु तदाऽपूर्वक्षरणस्य पूर्वत्व-पुनरपि सम्यक्त्वं लभते, तदाऽप्यपूर्वक्षरणेन पुञ्जत्रयं कृत्वाऽनिवर्तिकाविशेषात् सम्यक्त्वपुञ्जमेव गच्छति जीवः, नेतरो द्वौ । यदापि प्रतिपत्तितसम्यक्त्वः स्यैव लाभान् कथमर्पिता इति चेत् । सत्यम्, किन्तु 'अपूर्वमिवाऽपूर्व' स्तोकावमेव लाभान् इति शुद्धाः, सैद्धान्तिकमतं च सर्वमप्येतत्, कर्मग्रन्थिक्रमतेन तु—'मिथ्यात्वस्यान्तरक्षरणां करोति, तत्वाविष्टशेषशमिकं सम्यक्त्वं लभते, तेन च मिथ्यात्वस्य पुञ्जत्रयं करोति, ततः क्षयोपशमिकपुञ्जोदयात् क्षयोपशमिकं सम्यक्त्वं लभते' इत्यलं विस्तरोति ॥१२१८॥

आह—नन्वित्यं तावत् सर्वत्र मध्यस्यैव सम्यक्त्वलाभ उक्तः, अमध्यस्य तु का वार्ता ?, इत्याह—

तिथंकराइपूयं द्रट् टुणणेण वा वि कज्जेण । सुयसामाइयलाहो होज्ज अभव्वस्स गंठिस्मि ॥ १२१९ ॥

(तीर्थङ्करादिपूजा दृष्ट्याऽन्येन वाऽपि कार्येण । श्रुतसामायिकलाभो भवेदभ्यस्य ग्रन्थो ॥ १२१९ ॥)

अर्हदादित्रिभूतिमतिशयती दृष्ट्वा 'धर्मादेवविधिः सत्कारः, देवत्वरज्यादयो वा प्राप्यन्ते' इत्येवमुक्त्यनुद्धेरमव्यस्यापि ग्रन्थस्यानं प्राप्ताः, 'तद्विभूतिनिमित्तम्' इति शेषः; देवत्व-नरेन्द्रत्व-सौभाग्य-रूप-बलादिलक्षणेनाऽन्येन वा प्रयोजनेन सर्वथा निर्वाणश्रद्धानरहितस्याऽऽम्यस्यापि कष्टगुणानं किञ्चिदस्तीर्तव्यतोऽज्ञानरूपस्य श्रुतसामायिकमात्रस्य लभो भवेत्, तस्याऽप्येकदशाङ्गपाठानुष्ठानात् । सम्यक्त्वा-दिलामन्तु तस्य न भवत्येव, असम्यक्त्वहामिप्रसङ्गादिति ॥ १२१९ ॥

अथ यदुक्तम्—'धनुष्येण तिणुं नं मिच्छतं कुणर' इत्यादि । ताद्विरणमाह—

मयणा दरनिव्वलिया निव्वलिया य जह कोहवा तिविहा ।

तह मिच्छत्तं तिविहं परिणामवसेण सो कुणइ ॥ १२२० ॥

(मन्दा दरनिर्वलिता निर्वलिताश्च यथा कोद्रवास्त्रिविधाः । तथा मिष्यत्वं त्रिविधं परिणामवसेन स करोति ॥ १२२० ॥)

यथा परिकर्ममाणाः कोद्रवास्त्रिविधा भवन्ति, तद्यथा—मदनाः—अशुद्धा एवेत्यर्थः; तथा, 'दरनिव्वलिया' ति' ईपनिर्वलिताः शुद्धा-अशुद्धस्यरूपा इत्यर्थः, 'निव्वलिया' य' ति' निर्वलिताश्च शुद्धा एवेत्यर्थः; तथाऽपूर्वस्वरणलक्षणपरिणामवसेन शुद्धा-अशुद्धमिश्रमेदाद् मिष्यत्वं जीवविविधं करोतीति ॥ १२२० ॥ अथ जल-वह्नद्वयान्तौ युगपदाह—

जह वेह किंचि मलिणं दरसुद्धं सुद्धमंबु वत्थं च । एवं परिणामवसा करेइ सो दंसणं तिविहं ॥ १२२१ ॥

(यथा वेह किञ्चिद् मलिनं दारुलुङ्गमस्य वत्त्वं च । एवं परिणामवसात् करोति स वत्तं त्रिविधम् ॥ १२२१ ॥)

यथा वा किञ्चिद्रूपं बलं, वत्त्वं च मलिनं वत्तुयं भवति—शोध्यमानमपि न शुष्यति, किञ्चित्तु दारुशुद्धमीपद् विशुद्धं भवति, यत्परं तु शुद्धं भवति । एवमपूर्वस्वरणलक्षणपरिणामवशाद् दर्शनमोहनीयं कर्म जीवो मिष्यात्व-मिश्र-सम्पत्त्वमेदात् त्रिधा करोतीति ॥ १२२१ ॥ ननु क इत्थं सम्पत्त्वलाभः, अथ देशवित्पादिलाभः कथम् ? इत्याह—

सम्मत्तम्मि उ लद्धे पलियपुहत्तेण सावओ होज्जा । चरणो-वसम-खयाणं सागर संखंत्तरा होंति १२२२

(मान्यकत्वं तु लब्धे पल्यपुहत्तेन प्राप्तो भवेत् । चरणो-वसम-खयाणो सागराः संख्या चर्यत् सचरन्ति ॥ १२२२ ॥)

पातल्यां कर्मस्थितौ सम्पत्त्वं लब्धं तत्तमप्याह पल्योपमयुक्त्यलक्षणास्थितिरुद्धे उपस्थिते भाष्यते इदमिति न भवेत् । गतोऽपि लक्ष्य-

च दक्षित एव । किंविशिष्टानां प्रयमिन्दुकानाम् ? इत्याह—कर्मणा, वृत्तकलभूतसंसारेण वा सह संयोजयन्तीति संयोजनास्ते च ते कृपाया-
न्येति संयोजनकृपायाः दीर्घत्वं प्राकृतत्वात् ; अथवा, संयोजनहेतवः कृपायाः संयोजनाकृपायास्तोषाद्धये नियमात् सम्प्रगविपरीतं दर्शनं
साम्यदर्शनं सम्प्रकृतं वस्य लाभस्वम् । भवेत्सिद्धिर्येषां ते भवसिद्धिकाः । ननु सर्वेषामपि सिद्धिर्येव एव कस्मिंश्चिद् भवति, इति किमनेन
प्यवस्थियते ? । सत्यम्, किन्तिह व्याख्यानात् तद्वत् एव भवो गृह्यते, तद्वत्सिद्धिका इत्यर्थः, तेऽपि न लभन्ते, किमुताऽभ्यव्याः ?
इति निष्कर्षार्थः ॥२२२६॥ भाष्यम्—

स्ववर्णं पटुच्च पटमा पढमगुणविघादणो सि वा जम्हा । संजोयणाकसाया भवादिसंजोयणाड सि १२२७

(कृपणं प्रतीत्य प्रथमाः प्रथमगुणविघातिन इति वा यस्मात् । संयोजनाकृपाया भवादिसंयोजनादिति ॥ १२२७ ॥)
गतार्थेव ॥ १२२७ ॥ कृपायशब्दार्थमाह—

कम्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया तो ।

कसमाययंतिव जओ गमयंतिकसं कसायत्ति ॥१२२८॥

आओ व उवादाणं तेण कसाया जओ कसस्साया । चत्तारि बहुवयणओ एवं विइयादओ वि मया १२२९

(कम्मं कसं भवो वा कसमाय यतो कृपायास्ततः । कृपमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कसं कृपाया इति ॥ १२२८ ॥)
(आओ वोपादानं तेन कृपाया यतः कृपस्यायाः । चत्तारो बहुवचनत्वं एवं द्वितीयोऽपि मताः ॥ १२२९ ॥)

कसत्ति परस्परं हिसन्ति प्राणिनोऽस्मिभिति कसं कम्मं, भवो वा; अथवा, कृप्यन्ते (प्र०... कृप्यन्ते) शारीर-मानसदुःखलक्षैर्घृप्यन्ते
प्राणिनोऽस्मिभिति कसं कम्मं, भव एव वा; यतो यस्मात् (प्र० सु० १२०००) कसं कम्मं, कृपो वा भव आओ लभो येषां ततस्ते कृपायाः ।
अथवा, कृपायायन्ति यतः, अतः कृपायाः—कसं गमयन्तीत्यर्थः । अथवा, आप उपादानं हेतुरित्यनर्थान्तरम्, यस्मात् कृपस्याऽऽया हेतव-
स्तेन कृपायाः । ते च बहुवचननिर्देशाभ्यास्तः कोपादयो गम्यन्ते । एवं देशविरत्याधुनोपायुणवातित्वात् द्वितीय-वृत्तीय-वतुर्थत्वेन, कृपा-
यशब्दविवाच्यत्वेन च द्वितीयादयोऽपि मताः संमता इति ॥ १२२८—१२२९ ॥ भवसिद्धीया वि इत्येतत् व्याख्यानयति—

भवसिद्धिया वि भाणिण नियमा न ल्हति तयमभव्वा वि ।

अविसद्धेण व गहिया परित्तंसंसारिर्हया ॥१२३०॥

‘भवसिद्धिद्वयः अपि’ इत्युक्तेऽपिगुणद्वयत्वं ‘अभिव्यास्तु नैव लभन्ते’ इत्यवगम्यत एव । अथवा, अपिशब्दात् ‘परीचसंसारदोऽपि न लभन्ते’ इति गम्यते ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ उक्ताः सम्यक्त्वस्याऽऽवरणभूताः कृपायाः ॥१२३०॥ अथ देशविरत्यावरणभूतोत्तानाह-
वीयकसायाणुदए अप्पच्चक्खाणानामधेयाणां । सम्महंसणलं विरयाविरहं न उ ल्हंति ॥१२३१॥

(द्वितीयकृपायाणुदयेऽप्रत्याख्यानानामधेयानाम् । सम्यग्दर्शनक्षामं विरताविरतिं न तु लभन्ते ॥ १२३१ ॥)

सर्वप्रत्याख्यानं देशप्रत्याख्यानं च येषामुदये न लभ्यते, तेऽप्रत्याख्यानाः, अकारस्य सर्वप्रतिषेधचनत्वात्, अप्रत्याख्याना इति नामधेयं येषां तेऽप्रत्याख्यानानामधेयास्तोपास्यप्रत्याख्यानानामधेयानाम् । द्वितीयस्य देशविरतिगुणस्याऽऽवारकत्वाद् द्वितीयाः, ते च ते कृपा-
याश्च द्वितीयकृपायास्तोपा द्वितीयकृपायाणामुदये ‘मध्याः सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते’ इति वाक्यशेषः । अयं च वाक्यशेषो ‘विरयाविरहं न उ ल्हंति’ इत्यत्र तुल्यदोषदानाह्वयते, एषामुदये मध्याः सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते, विरताविरतिं देशविरतिं गुणतः लभन्त इति वाक्यसंगते-
रिति । विलं चाऽविरतिश्च यस्यां निवृत्तौ सा विरताविरतिस्ताम् ॥ इति निरुक्तिमाथार्थः ॥१२३१॥ भाष्यम्—

सर्वं देसो व जओ पच्चक्खाणं न जेसिसुदणं । ते अप्पच्चक्खाणा सब्वनिसेहे मओ उकारो ॥१२३२॥
सम्महंसणलं लभंति भविय ति वक्कसेसो उयं । विरयाविरहविसेसणतुसहसंलक्खिओ उयं च १२३३

(सर्वं देसो वा यश्चः प्रत्याख्यानं न येषामुदयेन । तेऽप्रत्याख्यानाः सर्वं निषेधे सतोऽकारः ॥ १२३२ ॥)

(सम्यग्दर्शनलाभं लभन्ते मध्या इति वाक्यशेषोऽयम् । विरताविरतिविशेषणतुराज्वसंलक्षितोऽयं च ॥ १२३३ ॥)

गताये एव ॥१२३२-१२३३॥ अथ तृतीयस्य सर्वविरतिगुणस्याऽऽवारकान्तुवीयकृपापाना-

तइयकसायाणुदए पच्चक्खाणावरणनामधेज्जाणं । देसो-क्कदेसविरहं चरित्तलं भं न उ ल्हंति ॥१२३४॥

(तृतीयकृपायाणुदये प्रत्याख्यानावरणनामधेयानाम् । देशै-क्कदेशविरतिं चरित्तलं भं न तु लभन्ते ॥ १२३४ ॥)

सर्वविरतिलक्षणतृतीयगुणशालित्वात्, क्षणकमात्रं वा तृतीयाश्च ते कृपायाश्च तृतीयकृपायाः क्रोधादयश्चत्वारस्तेषामुदये । कथंभूता-
नाम् ? आहृष्यन्तीतिवरणाः, प्रत्याख्यानं सर्वविरतिलक्षणं, तस्याऽऽवरणः प्रत्याख्यानावरणाः, एतदेव नामधेयं येषां ते प्रत्याख्यानावर-
णनामधेयाः, तेषाम् । आह-न्तु ‘अप्रत्याख्यानानामधेयानामुदये सर्वथा प्रत्याख्यानं नास्ति’ इत्युक्तम्, नञा प्रतिषिद्धत्वात् ; इहाऽपि
चावरणशब्देन प्रत्याख्यानास्य सर्वस्यापि निषेधो गम्यते, इति कृपाणां प्रतिविशेषः ? इति । अत्रोच्यते-तत्र नञः सर्वनिषेध उक्तः, इह
ताडो भयदि-मदर्थत्वात्, आ-सर्वविरतिप्रत्याख्यानमर्पादयाः, अथवा, ईषत्-साधयौगाणुपतिमत्रविरतिरूपं प्रत्याख्यानमष्टगुणवन्तीति
प्रत्याख्यानावरणा इति व्युत्पत्तैः सर्वविरतिरूपप्रत्याख्याननिषेधार्थं एवार्थं वर्तते, न देशविरतिप्रत्याख्याननिषेधे आवरणशब्दः, तथा चाह-

देशस्त्रीरुदेश्य देशैर्-कदेशी तत्र देशः सृष्ट्याणातिपातदिः, एकदेशस्तु तस्यैव दृश्यवनस्यातिपात्यातिपातः, तयोदेशै-कदेशयोर्विरतिनिवृ-
त्तितां 'कमन्ते' इति वाक्ययोगः । अत्राप्येव वाक्ययोगः 'चरितलंभं न उ लङ्ति' इत्यत्र तुल्यदेशपादानादेव लभ्यते । चरन्त्यनिन्दितमनेनेति
धारित्रम्, अष्टविधकर्मपरिकीर्तनाद् वा चारित्रम्, सर्वविरतिक्लियेत्यर्थः, तस्य लाभसम्, एषाशुदये न लभन्ते, देशै-कदेशविरतिं पुनर्ल-
भन्ते ॥ इति नियुक्तिगाम्यार्थः ॥१२३४॥ भाष्यम्—

सर्वं पञ्चक्वणं वरंति ते जं न देसमेरणं । पञ्चक्वणावरणा आमज्जादी-सदत्थेसु ॥१२३५॥

(सर्वं प्रत्याख्यानमाशुष्वन्ति ते यद् न देसमेतेन । प्रत्याख्यानवरणा आ मज्जादी-यस्ययोः ॥ १२३४ ॥)

यद् यस्मात् सर्वविरतिरूपं सर्वं प्रत्याख्यानमाशुष्वन्ति ते कृतीयक्रपायाः, न देशप्रत्याख्यानम्, एतेन कारणेन प्रत्याख्यानानवरणा
अमी उप्यन्ते, 'न तु प्रत्याख्यानमाशुष्वन्तीति प्रत्याख्यानानवरणा' इति व्युत्पत्तेः सर्वमपि प्रत्याख्यानमेपिमुदये न भवति, इति गम्यते ।
अयं तु विशेषः कृतः, यत् सर्वविरतिप्रत्याख्यानमाशुष्वन्त्यमी, न देशप्रत्याख्यानम्, इत्याशुद्धाह—'आ मज्जादी-सदत्थेसु ति' आह इह
मर्पादायाम्, ईषदर्थे वा; आ—सर्वविरतिप्रत्याख्यानमर्पादया प्रत्याख्यानमाशुष्वन्ति, अथवा आ—ईषत् सावधयोगानुमितमिमात्रविरतिरूपं
प्रत्याख्यानमाशुष्वन्तीति प्रत्याख्यानानवरणा इत्यर्थः । देशविरतो घनन्तं सावधयोगं प्रत्याख्याय यदैकदशीं प्रतिमां प्रतिपन्नः सावधयोगस्य
परिमितमनुमितिमात्रं न प्रत्याचक्षे, वदैकस्यावरणसामर्थ्यात्, इत्यनया विवक्षयेत्यस्याख्यानानवरणा एतेऽभिधीयन्त इति ॥१२३५॥
आह—नतु प्रत्याख्यानसावरणं सतः, असतो वा ?, इत्याशुद्धय आह—

नासत्तसावरणं न सत्तो ऽभव्याइविरमणपसंगा । पञ्चक्वणावरणा तम्हा तस्संभवावरणा ॥१२३६॥

(नाऽसत् सावरणं न सत्तोऽभव्याइविरमणप्रसङ्गात् । प्रत्याख्यानानवरणास्तस्मात् तत्संभवावरणाः ॥ १२३६ ॥)

एकान्तेनाऽसत्तसावरणस्य न संभवति, दूरविषाणस्यापि तत्संसात् । नापि सतः, अवब्यानामपि प्रत्याख्यानसत्त्वेन विरतिमच्च-
प्रसङ्गात् । तर्हि किमेते क्रपाया आशुष्वन्ति ?, इत्याह—यस्मात् तत्संभवस्य प्रत्याख्यानसंभवस्य प्रत्याख्यानपरिणतेरावरणाः प्रत्याख्यानानवर-
णा उप्यन्ते, परिणतिशब्दलोपादिति ॥१२३६॥ एतदेव व्यक्तीशुर्वन् सचष्टानमाह—

उदए विरइपरिणई न होइ जेसि खयाइओ होइ । पञ्चक्वणावरणा त इह जहा केवलावरणं ॥१२३७॥

(कस्ये विरतिपरिणतिर्न भवति येन खयापितो भवति । प्रत्याख्यानानवरणास्त इह यथा केवलावरणम् ॥ १२३७ ॥)

येषामुदये विरतिपरिणतिरात्मनो न भवति, यस्सय-वधोपशमादिस्वस्वामी भवति, त इह प्रत्याख्यानानवरणा उप्यन्ते, केवलप्राना-
परणवदिति । इदमुक्तं भवति—(१) केवलपरणेन केवलज्ञानं न सद्, आधिपते, अवब्यानामपि केवलज्ञानमस्ति । अस्त्यस्यप्रामाण्यमपि केवलम्,

किन्त्वावगमिति चेत् । तदयुक्तम्, मङ्गलसंयुताश्चतुर्दीपेन सम्यक्चर्येव स्वात्मनस्तेन प्रकथनप्रसङ्गात् । (२) नाऽप्यसत् केवलज्ञानं केवला-
वरणेनाऽऽवियते, क्षरविषयाण्याऽप्यारणप्रसङ्गात् । तस्मात् सदसद्रूपं केवलज्ञानं तदावरणेनाऽऽवियते । तद्वि नीवद्रव्यरूपतया सदाऽऽवि-
यते, आविर्भूतत्वपरिणत्या त्वसदाऽऽवियते, सदसद्रूपयोश्च कथञ्चिदेकत्वमेव । ततः सदसद्रूपस्य केवलज्ञानस्य यथा स्वरूपेण परिणतिसं-
भवस्तदावरणेनाऽऽवियते-आवरणसामर्थ्यात् केवलज्ञानपरिणत्या परिणन्तुं जीवो न लभत इत्यर्थः; एवं प्रत्याख्यानावरणकप्रारैरपि विरति-
परिणतिसंभव आवियते-विरतिपरिणामेन परिणन्तुं जीवो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ बहु वक्तव्यम्, तनु नोच्यते, अन्यविस्तरमयात् ॥ इति
गोपब्रह्मार्थः ॥ १२३७ ॥ अयोक्तृमेवार्थं संगृह्य विप्रणिषु, तथा चतुर्थकयाण्यां यथास्थितचारित्रादिविधातिवं च दिदर्शयिपुराह—

मूलगुणाणं लभं न लहइ मूलगुणघाइणो उदए । संजलणाणं उदए न लहइ चरणं अहक्कायां ॥ १२३८ ॥

(मूलगुणां लभं न लभते मूलगुणघातिन उदये । संजलनानामुदये न लभते चरणमयाख्यातम् ॥ १२३८ ॥)

इह सम्यक्त्वं, महाव्रतान्यश्रुतानि च मूलभूता गुणा मूलगुणाः, उत्तरगुणानामाधारभूतत्वात्, तेषां मूलगुणानां लभं न लभते ।
कदा ?, इत्याह-यथोक्तात् मूलगुणात् इन्तुं शीलं येषां ते मूलगुणघातिनस्तेषां मूलगुणघातिनामनन्तासुबन्ध-ऽप्रत्याख्यान-प्रत्याख्या-
नावरणानां दादृशानां कयाण्याल्लदये । एतच्च 'महम्मिन्नुआण उदए' (गा०-१२२६) इत्यादिना सर्वं माधितमेव । तथा,
इफञ्जलनात् संजलनाः, सपदि ज्वलनाद् वा संजलनाः, परिपहादिसंपाते चारित्रिणमपि ज्वलपन्तीति वा संजलनाः क्रोधादय एव
चत्वारः कमायाः, तेषामुदये न लभते, लब्धं वा त्यजति चरणं चारित्रम् । किं सर्वमपि ?, न, इत्याह-यथैव तीर्थक्षर-गणवैराख्यातं यथा-
ख्यातमकमपमित्यर्थः, सक्रपायं तु लभते । न च यथाख्यातचारित्रिमात्रमेवोपपन्नति संजलनाः, किन्तु श्रेयचारित्रिणामपि देशोपघातिनो
भवन्ति, तदुदये श्रेयचारित्रातिचारिसिद्धेः ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ १२३८ ॥ के पुनस्ते मूलगुणाः, यद्विघातिनो दादृश कमायाः ?, इत्याह-

सम्भत्तसेमेयाइं महब्बया-णुब्बयाइं मूलगुणा । मूलं सेसाहारो वारस तग्घाइणो एए ॥ १२३९ ॥

(सम्यक्त्वसमेधानि महाव्रत-ऽश्रुतानि मूलगुणाः । मूलं योग्यकारो दादृश वरूपघातिन दते ॥ १२३९ ॥)

गतार्था, नवरं शेषगुणान्तरगुणानामाधारत्वात् सम्यक्त्व-महाव्रतादीनि मूलमुच्यते, तद्विघातिन एते दादृश कमाया इति ॥ १२३९ ॥

अत्रापिपक्याऽऽक्षिप्तमनवगच्छाह पराः—

निसिम्भत्तविरमणं पि हु नणु मूलगुणो कहं न गहियं तं ? ।

वयधारिणो चिय तयं मूलगुणो सेसयस्सियरो ॥ १२४० ॥

रात्रिमौज-

नविरोमणं

कथं

साधर्म्य-

गण: श्रवण
१३५६

ॐ नमः शिवाय ॥

आहारविरमणाओ तवो व तव एव वां जओ ऽणसणं।

अहय महव्ययसंगववत्तणाओ समिहउ व्व ॥१२४१॥

(निगिभक्तविरमणमपि हि ननु मूलगुणः कथं न शुदीतं सन् ? । प्रतधारिण एष सद् मूलगुणः क्लेशयेतरः ॥ १२४० ॥)

(आरारदिर्यन्मान् तय इय सप एय या योहोऽनग्रनम् । अयथा महाव्रतसरस्रत्थात् समितय इय ॥ १२४१ ॥)

ननु रात्रीभोजनविरमणमिति मूलगुणः, तदिह किमिति मूलगुणत्वेन नोपात्तम् ? अत्रोचरमाह-द्रवतधारिणः संयतस्यैव तद् रात्री-भोजनविरमणं मूलगुणः, क्षेपस्य तु गृहिणो देशविरमणोचरण इत्यर्थः । कुतः ? आहारविरमणरूपत्वात्, तपोवत् । अथवा, तप एव वा तद् निगिभोजनविरमणमिति प्रतिज्ञा, यतोऽनशनम्-अशनत्यागरूपत्वादिति हेतुः, चतुर्थादिवत्, इत्यनुक्तोऽपि दृष्टान्तः स्वयं हृदयः, तपभोचरण एवेति भावः इतरैरेदमुचरणगुणः । कुतः ? महाशतसंख्यणात्मकत्वात्, समित्यादिवदिति ॥ २४०-१ २४१ ॥

अत्राह—यथैवम्, उक्त्युक्तवधारिणोऽपि तद् मूल्युणो न प्राप्नोति, इत्याह—

द्वि. तयं मूलगुणो भण्ड मूलगुणपालयं जम्हा । मूलगुणगहणमि य तं गहियं उत्तरगुण व्य १२४२

(तथापि तद् मूलगुणो भण्यते मूलगुणपञ्चकं परमात् । मूलगुणमहणे च तद् गृह्यितमुच्यते ॥ १४२ ॥)

तथापि प्रतिनस्तन्मूल्युणो मण्यते, समस्तवदुपादानात्, समस्तवत्संश्लेषेणान्योन्यकारित्वात्, प्राणविपातविरमणवत्, मूल-
गुणप्रशङ्गाच्च सावादुपात्तमपि तद् गृहीतमेव द्रष्टव्यम्, उच्यते । ॥ २४२ ॥ कस्माद् मूलगुणग्रहणे तद् गृह्यते ? इत्याह—

जम्हा मूलगुण-च्चिय न होंति तच्चिरहियस्स पडिपुत्ता।

तो मूलगुणगहणे तगहणमिहत्थओ नेयं ॥१२४३॥

(यस्माद् मूलगुणा एष न भवन्ति तद्विदितस्य परिपूर्णः । ततो मूलगुणप्रवर्गे षट्सहस्राणिद्वार्यसो द्वेयम् ॥ १२४३ ॥)

यस्मात् तद्विरहितस्य रात्रिभोजनविरमणविरहितस्य महाशयतद्वयो मूल्युणा एव परिपूर्णा न भवन्ति, अतो मूल्युणग्रहणे तद्व्यग्रहणमि-
दार्थतो विधेयम् ; तथाहि—रात्रौ भोजने विधेये रात्रौ भिक्षार्थमचञ्चुर्विषये पर्यटनात् बह्विप्रदीपनादिभिः सयन्नात्, पुरःकर्मपत्रात्कर्मार्थानेप-
पादिपदुश्राद्वाग्रहणादेव ग्राणातिपातयत्रतविषातः । अन्वकारवलेन च पतितविरगणादिद्विरगग्रहणादेः, योषित्वरिमाणसंभवाच्च शेषग्रतविलोपः ।
इत्येव रात्रिभोजनविरमणमन्त्रेण न संभन्येव ग्राणातिपातवित्यादिमूल्युणाः । अथ एव तद्व्यग्रहणेऽन्त्योपकारित्वात् गृहीतमेवाप्यतस्वदिति ॥
१२४३॥ अथ प्रोक्तं प्राद—

जइ मूलगुणो मूलव्यवहारि त्ति तं तवाईया । तो सव्वे मूलगुणा, जइव न, ता ता ॥ १२४४ ॥

(यदि मूलगुणो मूलव्यवहारि त्ति तं तवाईया । तो सव्वे मूलगुणा, जइव न, ता ता ॥ १२४४ ॥)

यदि त्वं निधिभोजनविरमणं मूलगुणोपकारित्वात् मूलगुण इत्येत, ततस्सहि तपःप्रभृतयोः सर्वेऽपि मूलगुणाः प्राप्नुवन्ति, तेनापि तदुपकारित्वात् । अतो विशीर्णोपगुणकथा । यदि पुनस्ते तपःप्रभृतयो मूलगुणा न भवन्ति, तथाहि—भवतैवानन्तरमुक्तं यथा—‘महाव्रतसंख्यादुत्तरगुण इदं, मा भूत्, उपकारित्वाविशेषात् । पूर्वापरविरोधश्चैवमनभ्युपगच्छतो भवतः, तथाहि—भवतैवानन्तरमुक्तं यथा—‘महाव्रतसंख्यादुत्तरगुण इदं, समितिवत्’ इति; इदानीं त्वमिधत्से—‘महाव्रतसंख्यात् मूलगुण एतदि’ति । अत्रोच्यते—किमिह विरुद्धम् ? उभयधर्मकं हि रात्रीभोजनविरमणम्, यतो गृहस्थस्य तदुत्तरगुणः, तस्याऽऽरम्भजग्राणातिपतादिनिवृत्तत्वात्, निशि भोजनेऽपि मूलगुणानामखण्डनात्, अत्यन्तोपकारमाप्नोति; अतिनन्दु तदेव मूलगुणः, तस्याऽऽरम्भजादपि प्राणातिपताद्विनिवृत्तत्वात्, रजनिभोजने च तत्संभवात्, अतस्तद्विधाने मूलगुणानां खण्डनात्, तद्विरमणे तु तेषां संरक्षणेनात्यन्तोपकारात् त्वं तस्य मूलगुणः । तपःप्रभृतीनां चेत्यत्यन्तोपकारित्वामाहुत्तरगुणत्वमिति ॥ १२४४ ॥ आह च—

सव्वव्वओवगारिं जह तं न तहा तवादओ वीसुं । जं, ते तेणुत्तरिया होंति गुणा तं च मूलगुणो ॥ १२४५ ॥

(सर्वव्यवहारि यथा त्वं न तथा उपकारयो विषयक । यत् ते तेनोत्तराहा भवन्ति गुणास्तत्र मूलगुणः ॥ १२४५ ॥)

‘जं’ ति यस्मात् कारणात् यथा गृह रात्रीभोजनविरमणं सर्वव्यवहारकम्, न तथा तपः—समित्यादयो ‘विषयक’ पृथक्, तेन कारणेन त औत्तरिका(प्र०...उत्तरिका) उत्तरगुणा भवन्ति । तु रात्रीभोजनव्रतं मूलगुणानामत्यन्तोपकारित्वात् मूलगुणः । यथा हि प्राणातिपतादित्रयानां पञ्चानामेकस्याप्यभावे श्रेण्यामभावात् मूलगुणत्वम्, एवं रात्रीभोजनव्रतस्याऽप्यभावे सर्वव्रताभावेऽत्यन्तोपकारित्वात् मूलगुणत्वमिति भावः ॥ १२४५ ॥ अथ ‘संजलणं उदए’ (गा०-१२३८) इत्यादिनिष्ठु किंवाचोचरार्थव्याख्यामाह—

ईसिं सयराहं वा संपाए वा परीसहाईणं । जलणाओ संजलणा नाहक्खायं तदुदयम्मि ॥ १२४६ ॥

ईसिं सयराहं वा संपाए वा परीसहाईणं । जलणाओ संजलणा नाहक्खायं तदुदयम्मि ॥ १२४७ ॥

अकसायमहक्खाओवघाइणो सेसचरणदेसं पि । घाएन्ति, ताणमुदए होइ जओ साइयारं तं ॥ १२४८ ॥

न हु नवरिमहक्खाओवघाइणो सेसचरणदेसं पि । घाएन्ति, ताणमुदए होइ जओ साइयारं तं ॥ १२४८ ॥

(ईसिं स्मृतिरिति वा संपाते वा परीसहाईणम् । जलनात् संजलना नाऽव्याख्यातं यदुदये ॥ १२४६ ॥)

(भक्कायमव्याख्यातं यत् संजलनोदये न सत् तेन । स्मृत्यते खन्धं च पुनश्च इत्यपि सर्वं यदुदये ॥ १२४७ ॥)

(न हि नवरिमहक्खाओवघासिनः श्रेयश्चरणदेसमपि । जलन्ति, तेणमुदये भवति यतः साधित्वारं सत् ॥ १२४८ ॥)

इह संशयस्य श्रयोऽर्थः, तद्यथा-ईषज्जलनात् संजलनाः, अथवा, 'सयराहं' श्रगिति ज्जलनात् संजलनाः, यद्विषा, परिपहादि-
संपाते चारित्रिणमपि ज्जल्यन्तीति संजलनाः, तदुदये यथास्थितचारित्रं न भवति । कुतस्तदुदये तद्व न भवति ? इत्याह-'अकसायमि-
त्यादि' । 'अं ति' यस्मादकसायं यथास्थितमुच्यते, तेन कारणेन संजलनकषायोदये तद्व न लभ्यते, पूर्वजलधमपि च पुनस्तदुदये सर्वं तद्व
प्रसूयतीति । न हि नैव यथास्थितमात्रोपधातिनः संजलनाः, किन्तु श्रेयचारित्रिणांमपि देशोपधातिनो भवन्ति, यतस्तेषामुदये तदपि श्रेय-
चारित्रं सातिचारं भवति ॥ इति गामादयकार्यः ॥ १२४६-१२४७-१२४८ ॥ अत एवाह—

सव्वेचिय अइयारा संजलणाणं तु उदयओ होति । मूलच्छेज्जं पुण होइ वारसण्हं कसायाणं ॥ १२४९ ॥

(सर्वं यथाचित्तयः संजलनानां मुदयतो भवन्ति । मूलच्छेज्जं पुनर्भवति द्वावक्षणां कषायाणाम् ॥ १२४६ ॥)

सर्वेऽप्यालोचना-प्रतिक्रमणोभयादिच्छेदपर्यन्तप्रायश्चित्तशोच्याः, अपिश्रद्धात् स्थित्यन्तोऽपि च, अतिचरणान्यतिचाराद्यत्रिविधारिण-
विशेषाः संजलनानामेवोदयतो भवन्ति । द्वावक्षानां पुनः कषायाणामुदयतो मूलच्छेज्जं भवति-मूलेनाऽष्टमस्थानवर्तिना प्रायश्चित्तेन च्छिद्य-
तेऽपनीयते यद् दोषजातं तद् मूलच्छेदयाम्-अप्येवचारित्रोच्छेदकारीत्यर्थः । तदेवंभूतं दोषजातं द्वावक्षानामनन्तावुच्यञ्च अस्याख्यान-अत्या-
ख्यानावरणलक्षणानां कषायाणामुदये संज्ञापते । अथवा, इदं मूलच्छेज्जं दोषजातं यथातंभवतो योज्यते, तद्यथा-अस्याख्यानावरणकषायचतुष्ट-
योदये सर्वविरतिरूपस्य चारित्र्यस्य मूलच्छेज्जं सर्वनाशरूपं भवति, अत्रत्याख्यानकषायचतुकोदये तु देशविरतिचारित्र्यस्य, अनन्तावुधनिव-
कषायचतुकोदये पुनः सम्यक्त्वस्य ॥ इति निष्पुङ्गुकार्यार्थः ॥ १२४६ ॥ मायम्—

अइयारा छेदंता सव्वे संजलणहेयवो होति । सेसकसायोदयओ मूलच्छेज्जं वयारुहणं ॥ १२५० ॥

(अतिचारादशेषान्ताः सर्वे संव्रज्जनहेयवो भवन्ति । श्रेयकषायोदयतो मूलच्छेज्जं प्रहारोपणम् ॥ १२५० ॥)

सप्तमस्थानवर्ती प्रायश्चित्तविशेषोच्छेदः । ततश्चालोचनादिना छेदान्तेन सप्तमिषप्रायश्चित्तेनान्तो येषां ते, एकस्याऽन्तशब्दस्य
सोभाच्छेदान्ताः, सर्वेऽप्यतिचाराः संजलनकषायोदयजन्या भवन्ति । श्रेयकषायाणां द्वावक्षानामुदये मूलच्छेज्जं सप्तमचारित्रोच्छेदकारकं दोष-
जातं भवति । तद्विशुद्धये च प्राप्यन्ति पुनर्वतारोपणमिति ॥ १२५० ॥ अथवा, यथातंभवं मूलच्छेज्जं योज्यते, इत्येतदाह—

अहवा संजममूलच्छेज्जं तइयकलुसोदए निययां । सम्मत्ताइमूलच्छेज्जं पुण वारसण्हं पि ॥ १२५१ ॥

(अथवा संजममूलच्छेज्जं कृतीयच्छुभोदये नियतम् । सम्मत्ताइमूलच्छेज्जं पुनर्वतारानामपि ॥ १२५१ ॥)

तृतीयानां प्रत्याख्यानावरणकषायाणामुदये संयमस्य सर्वविरतिरूपस्य मूलच्छेज्जं नियतं निमित्तं भवति, मस्याप्यन्तादिमूलच्छेज्जं तु

मूलच्छेज्जे सिद्धे पुण्वद्धे मूलगुणघादगहणेणं । इह कीस पुणो गहणं अइयारविसेसणत्थं ति ॥ १२५२ ॥
पगयमहवखायां ति य अइयारे तम्मि चेवं मा जोए । तो मूलच्छेज्जमिणं सेसचरित्ते निओएइ ॥ १२५३ ॥

(मूलच्छेज्जे सिद्धे पुण्वद्धे मूलगुणघादगहणेणं । इति कस्मात् पुनर्गहणमविचारविशेषणार्थमिति ॥ १२५२ ॥)

(प्रकृतमात्रक्यात्मनसि चित्तविचारोपपत्तिरिति ॥ १२५३ ॥)

आह—नन्वतन्त्रनिर्दिष्टानियुक्तिग्राथायां 'मूलगुणं' लंभं न लब्धं मूलगुणवाङ्मयो उदय' (गा०-१२३८) इत्येतस्मिन् पूर्वार्धे मूल-
गुणघातिप्रवृत्तेन द्वादशकपायणाश्रयद्वये मूलच्छेज्जं सिद्धमेव, किमितीह पुनस्तद्व्यग्रहणम् ? अत्रोत्तरमाह—अतिचारविशेषणार्थमिति—अतिचा-
रणां विशेषे व्यवस्थापनार्थमित्यर्थः । इदमेव व्यक्तीकृतमाह—'पगयमि'त्यादि । इदमुक्तं भवति—'संजलणाणं उदयं न लब्धं चरणं अह-
कक्षायां' (गा०-१२३८) इत्यनन्तरनियुक्तिग्राह्योपपत्तिरिति द्वादशकपायणाश्रयद्वये मूलच्छेज्जमिणं संजलणाणं तु
उदययोर्होति' (गा०-१२४१) इत्येतान्नित्तिचारात्तन्त्रानुवर्तमाने यथाख्यातचारित्र्य एव श्रियोऽयौषीत्, तदेतद् मा भूत् ; ततस्तेनैव पुनर-
पि मूलच्छेज्जमेतद् यथाख्यातवर्जिते शेषचारित्र्ये सामायिकारिदिके नियोजयति । अस्यां हि ग्राथायां मूलच्छेज्जग्रहणत् पुनः शब्दविशेषणाध्याय-
मर्थः संप्रपत्तेः । संजलनानाश्रयद्वये शेषचारित्र्यस्य सर्वेऽप्यतिचारा भवन्ति, द्वादशकपायणाश्रयद्वये पुनर्गहणं भवति । यस्मैवास्यां ग्राथायां
मूलच्छेज्जमुक्तम्, तस्यैवातिचारा अपि, न तु यथाख्यातचारित्र्यस्य, कपायोपपत्तिरिति त्वेन तस्य निरतिचारात्वात् ॥ इति ग्राथाचतुष्टयार्थः ॥
॥ १२५२-१२५३ ॥ उत्क्रमारणद्वारम् ॥

अयं तत्त्वयोपशमादिभ्यश्चारित्र्यप्राप्तिमिति सुग्राह—

वारसविहे कसाए खइए उवसामिए व जोगेहिं । लब्धं चरित्तलंभो तस्स विसेसा इमे पंचा ॥ १२५४ ॥

(द्वादशविधे कपाये कृषिते उपपत्तिरिति वा जोगेहिं । इत्येतो चारित्र्यप्राप्तस्य विशेषण इमे पञ्च ॥ १२५४ ॥)

द्वादशविधे द्वादशप्रकारेऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदाभिन्ने कपाये, जातविकल्परूपे, क्रोधादिलक्षणे कृषिते विख्यातास्मिन्तुल्यां नीत्ते,
उपशमिते भस्मच्छेदहनफलत्वात् प्रापिते, वागव्यदात्त वयोपशमे चार्धविध्यात्तज्जलनसमतायुक्तमित्ये, योगोर्भेदो-भाक्-कायरूपैः प्रवृत्तैर्हेतुभि-
र्लभ्यते चारित्र्यलभः, तस्य च सामान्येन चारित्र्यस्य विशेषेण भेदा एते वक्ष्यमाणाः पञ्च ॥ इति नियुक्तिग्राथार्थः ॥ १२५४ ॥ माध्यम-

खविए उवसामिए वा वासहेणं खओवसामिए वा । वारसविहे कसाए पसत्थद्व्याणाइ जोगेहिं ॥ १२५५ ॥

(कृषिते उपपत्तिरिति वासहेणं कपाये प्रवृत्तसंख्यातायोगेहिं ॥ १२५५ ॥)

गतायां, नवरं प्रदत्तध्यानं प्रदत्तं मनः ॥१२५५॥ क्षीणादिस्वायत्स्वरूपमाह-

॥ ४७४॥

क्षीणा निव्वायहुयासणो व छारपिहिय व्व उवसंता।

विशेषा०

दरविज्जायविहाडियजलणोवम्मा खओवसमा॥१२५६॥

(क्षीणा निर्वाणद्वाराशन इव यस्मापिहित इवोपशान्ताः । दरविज्यावविचित्रित्वज्वलनीपन्याः क्षयोपसमाः ॥ १२५६ ॥)

ध्याव्यातार्था, नवरमर्षविध्यावविचित्रित्वज्वलनोपमाः क्षयोपशमिकरुपायाः । क्षयोपशमावस्थेषु हि कृपायेषु दलिकस्य वेदनमप्यस्ति, तच्च विचित्रित्वद्विकल्पमिति ॥१२५६॥ अथ कस्य चारित्र्यस्य कथं लाभः ? इत्याह-

खयओ वा समओ वा खओसमओ व तिणिण लवभन्ति।

सुहुमाहक्खायाइं खयओ समओ व नणत्तो ॥१२५७॥

(क्षयो वा समो वा क्षयोपशमतो वा ग्रीष्णि लभ्यन्ते । मृतम-उपाख्याते शयतः क्षमतो वा नान्यतः ॥ १२५७ ॥)

सामापिच्छेदोपस्थापनीय-परिहारविद्युदिकलक्षणन्यायानि ग्रीणि चारित्राणि श्रेणिद्वयादन्यत्र क्षयायक्षयोपशमात् पूर्वप्रतिपन्नानि प्रतिपद्यमानानि च लभ्यन्ते, अनिवृत्तिवादरस्य पुनरुपशमथेनौ तदुपशमात् पूर्वप्रतिपन्नानां तेषां लाभः, क्षपकथेनौ तु क्षयादिति । दृष्टम-संपरल-यथागत्यानारित्रे तदुपशमथेनौ कायापेक्षमात्, क्षपकथेनौ तु तत्क्षयालभ्यन्ते, नान्यतः-क्षयोपशमात् न प्राप्येते इत्यर्थः ॥१२५७॥ आह-ननु 'तस्मि विसेता इमे पंच'(गा०-१२५४)इत्यत्र किं सामान्यं चारित्र्यमात्रं तच्छब्दस्य वाच्यम्, आहोस्तिव् द्वादशानां क्षमा-यानां क्षयादिभ्यो यदनन्तरमेवोक्तं तदेव ? इत्याह-आह-

लवभइ चरित्तलभो खयाइओ वारसणह नियमोऽयं ।

न उ पंचविहनियमणं पंच विसेसत्ति सामणं ॥१२५८॥

(क्षम्यते चारित्र्यलाभः क्षयादितो वारसानां नियमोऽयम् । न तु पञ्चविधिनियमनं पञ्च विशेषा इति सामान्यम् ॥ १२५८ ॥)

द्वादशानां कृपायानां स्व्यादितः क्षय-क्षयोपशमो-पक्षमेव गतं लाभधारित्रस्य, नान्यथा, इत्यवमेवैह नियमो द्रष्टव्यः, न तु पञ्चवि-धिनियमनम्-उदररुपायणामेव क्षयादितो लभ्यस्य चारित्र्यस्य पञ्चैते विशेषा इत्येवंप्रतीतो नियमोऽत्र न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि ? । द्वाद-शानां, अधिकानां वा कृपायानां स्व्यादितो लभ्यस्य तस्य सामान्येनेव चारित्र्यस्येत्येव कस्यमाणः पञ्च विशेषा इत्येवं सामान्यं चारित्र्यमात्रं तच्छब्दस्य संबध्यत इति ॥१२५८॥

चारित्र्यपञ्च-

भेदाः सर्व-

कृपायध्या-

दिफलम्

अथ कस्माद् द्वादशकृपायाणामेव क्षणद्विग्लो लम्बस्य चारित्रस्य पञ्चैते विशेषा इत्येवंभूतो नियमोऽत्र न क्रियते, इत्याह—

जं तिणिण वारसण्हं लब्धमंति खयाइओ कसायाणं। सुहुमं पणरसण्हं चरिमं पुण सोलसण्हं पि १२५९

(यत् श्रीणि द्वादशानां क्षणान्ते क्षणद्विग्लो लम्बस्य चारित्रस्य पञ्चैते विशेषा इत्येवंभूतो नियमोऽत्र न क्रियते, इत्याह ॥ १२५९ ॥)

यतः सामायिकच्छेदोपस्थापनीय-परिहारविशुद्धिद्विग्लुक्षणानि श्रीण्येव चारित्राणि द्वादशकृपायाणां क्षणद्विग्लो लम्बन्ते, इति कथं तल्ल-
यादिलम्बस्य चारित्रस्य पञ्चविवृतं स्यात् ? । द्वादशसंपरायचारित्रं तु सज्जलनलोभवर्जितानां शेषपञ्चदशकृपायाणां क्षणद्विग्लो लम्बन्ते । चरमं तु यथाकथावचारित्रं गोष्ठशानामपि कस्यायाणां क्षणद्विग्लो लम्बन्ते । एवं च सति सामान्यस्यैव चारित्रस्य पञ्च
विशेषा भवन्ति ॥ इति गाथापञ्चकर्मः ॥ १२५९ ॥ के पुनस्ते पञ्च विशेषाः ? इत्याह—

सामाइयत्य पढमं छेओवट्ठावणं भवे वीयं । परिहारविशुद्धीयं सुहुमं तह संपरायं च ॥ १२६० ॥

तत्तो य अहक्खायं खायं सच्चम्मि जीवलोयमि । जं चरिऊण सुविहिद्या वच्चंतयरा-मरं ठाणं १२६१

(सामायिकमत्र प्रथमं छेदोपस्थापनं भवेत् द्वितीयम् । परिहारविशुद्धिकं तया सुल्भसंपरायं च ॥ १२६० ॥)

(तस्यैव यथाकस्मात् कथात्वं सर्वस्मिन्जीवलोके । यच्चरित्वा सुविहिता ब्रह्मजरा-मरं स्थानम् ॥ १२६१ ॥)

राग-द्वेषविरहितः समस्तस्य प्रतिबन्धमपूर्वपूर्वकर्मनिर्जराहेतुभूताया विशुद्धेरायो लाभः समायः, स एव सामायिकं सर्वसाधयोगविर-
मणमित्यर्थः । ततश्च सर्वमप्येतच्चारित्रमवशिष्यतः सामायिकमेव; छेदादिविशेषैस्तु विशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातम् नानात्वं प्रतिपद्यते । तदत्रैतेषु
मध्ये प्रथमं छेदादिविशेषणमाभावाद् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति । एतच्च द्विचा—इत्तरम्, यावत्कथिकं च । तत्र स्वल्प-
कालमावीत्तरम् । इदं च भरतैरावतचेत्रेषु प्रथम-पञ्चमितीर्थकरीयेऽनारोपितमहाभक्तस्य शिशुकस्य (प्र०... शिष्यस्य) विज्ञेयम् । अत्र जन्मनि
यावज्जीवितकथाऽस्त्यस्तनः, तावत्कालमापि यमत्कथं तदेव यावत्कथिकम्, आत्मवर्तीत्यर्थः । एतच्च भरतैरावतमध्यमहाविश्ववितीर्थकरीसा-
धूनौ, महाविदेहाईत्स्यतानां चात्रसेयम्, पद्माश्रुपस्थापनाया अभावादिति ।

द्वितीयं तु चारित्रं छेदोपस्थापनमुच्यते । तत्र छेदोपस्थापना च यस्मिन्मात्रे तच्छेदोपस्थापनम्—पूर्वपर्यायस्य छेदः, महाभक्तेषु-
पस्थापनं चात्मनो यत्र तच्छेदोपस्थापनमित्यर्थः । एतदपि द्विचा-सात्तचारम्, अनतिचारं च । तत्रानतिचारं यदित्तरसामायिकस्य शिष्यकस्य
(प्र०... शिष्यस्य) उपस्थापनायामारोप्यते, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा, यथा पार्श्वनाथतीर्थार्थं महावीरतीर्थं संक्रामतः पञ्चयामधर्मप्रतिपत्तिचाविति ।
सावित्चारं तु मूलगुणधातिनो यस्तुनरपि महाब्रह्मारोपणमिति ।

तृतीयं तु चारित्रं परिहारविशुद्धिकम् । तत्र परिहरणं परिहारस्त्वगोविशेषः, तेन कर्मनिर्जाराख्या विशुद्धिर्यस्मिन्धारित्रे क्त् परिहारविशु-

द्विष्टम् । एतदपि द्विभेदम्-निर्विशमानकं, निर्विष्टकायिकं च । तत्रास्यैव चारित्र्यसाधकः साधवो निर्विशमानका उच्यन्ते, तदव्यतिरेकादिदमपि चारित्रं निर्विशमानकं भण्यते । आसेवितचारित्र्यकायास्तु मुनयो निर्विष्टकायाः, त एव स्वाधिक्रम्ययोपादानाद् निर्विष्टकायिकाः, तदभेदादिदमपि चारित्र्यं निर्विष्टकायिकम् । एतत्स्वरूपं च विस्तारतो भाव्येऽभिधास्यत इति ।

‘तथा’ इत्यानन्तर्ये, गायामङ्गमयाद् व्यवहितस्योपन्यासः, ‘सूक्ष्मम्’ इत्यनुस्वारोऽप्यलक्षणीकः । सूक्ष्मसंपरायं चतुर्थं चारित्र्यम् । तत्र संपर्येतोषिः संसारमिति संपरायाः कथायाः, सूक्ष्मा लोभांशवशेषत्वात् संपराया यत्र तत् सूक्ष्मसंपरायम् । इदमपि द्विविधम्-विशुध्यमानकं संक्षितरमानकं च । तत्र विशुध्यमानकं स्रपको-यशमयेगिद्वयमारोहतो भवति । संक्षितरमानकं तृणमथेणैः प्रच्यवमानस्य द्राप्यते । चः साम्रथ्ये । ततश्च सूक्ष्मसंपरायानन्तरं सर्वत्र साधुजीवलोकं ख्यातं प्रतिज्ञं यथाख्यातं पञ्चमं सर्वविशुद्धं चारित्र्यं भवति । तत्र कथम्भूतम् ? इत्याह-यथारित्वाऽऽसेव्य, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः सुसाधवो ब्रजन्त्यबलार-मरं मोचलयणं स्यान्म् । तत्र मार्गं मतः । स्वरान्तादलप्रत्ययः । न विपते बलार-मरी यत्र तदबलार-मरम् । इदं च कथयोदपरहितत्वात् धीणमोहोपशान्तमोहलक्षणस्य चक्षुस्वीवराणस्य सयोग्य-ऽयोगिकैवल्यनिश्चय भवति ॥ इति निरुक्तिगाथाद्वयसंक्षेपात् ॥ १२६०-१२६१ ॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकृदाह-

सव्यमिणं सांमाइयं छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं । अविसेसियमाइमयं ठियमह सामन्नसन्नाए ॥ १२६२ ॥
सावन्नजोगविरइ त्ति तत्थ सामाइयं दुहा तं च । इत्तरमावकहं ति य पढमं पढमं-तिमज्जिणणं १२६३
तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं । सेसाणमावकहियं तित्थेसु, विदेहयाणं च ॥ १२६४ ॥

(सर्वमिदं सामायिकं देहादिपिण्डकः पुनर्मिदम् । आदिशेषितमादिमकं स्थितमय सामान्यसंज्ञायाम् ॥ १२६२ ॥)

(साधनयोगविरचितमिति तत्र सामायिकं द्विधा तत्र । इतरं यावत्कथमिति च प्रथमं प्रथमा-ऽम्बिसञ्जिनयोः ॥ १२६३ ॥)

(तीर्थयोरनारोपितव्रतस्य कैसव्य स्तोकादिकम् । देयाणां यावत्कथिकं तीर्थेषु, विदेहजानां च ॥ १२६४ ॥)

सर्वमपीदं चारित्र्यमविशेषतः सामायिकमेव । एतदेव च छेयादिविशेषैर्विशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातव्यं नानात्वं प्रतिपद्यते । तत्राद्यं विशुण्यामावन्न सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति । तत्र सातवयोगविरचितस्वरूपमेतत् सामायिकम् । तत्र द्विधा-इत्यस्य, यावत्कथिकं च । तत्रेतरं स्वल्पकालीनं मरत-रात्रताऽऽप-नरपतीर्थनरतीर्थयोश्चानारोपितमहाव्रतस्य शिखकस्य (प्र०... शिष्यकस्य) द्रष्टव्यम् । पातकमपि यावद्विषयिकं मरत-रात्रतयम-यमयवज्जैपतीर्थनरतीर्थमागूनां, महाविदेहजानां च साधुनामपसेयमिति ॥ १२६२-१२६३-१२६४ ॥

अथ प्रेरकः प्रा-

(ननु यावज्जीवित्यस्मिन् गृहीतं युक्तः । भवति प्रतिज्ञाहोपो यथा यावत्कथिकं युक्तः ॥ १२६५ ॥)

आह-ननु 'करोमि मद्दन्त' । सामाधिकं यावज्जीवम्' इत्वं व्रतग्रहणकाले इत्वरमपि सामाधिकं गृहीतियुपस्थापनायां युक्तः प्रतिज्ञा-
लोपः ग्रानोति; यावत्कथिकारित्याग इव ॥ १२६५ ॥ अत्रोपरमाह—

ननु भणियं सत्त्वं चिय सामाहयमिणं विसुद्धिओ भिन्नं ।

सावज्जविरहमइयं को वयलोवो विसुद्धीए ? ॥ १२६६ ॥

(ननु भणितं सर्वमेव सामाधिकमिव विदुदितो भिन्नम् । सावद्यपिरित्ययं को वयलोवो विसुद्धी ? ॥ १२६६ ॥)

ननुत्तं सर्वमेवेदं चारित्र्यमधिकेष्टतः सावद्ययोगविरतिसामान्यात् सामाधिकमेव, छेदादिविशुद्धिविशेदैर्विशेष्यमाणमन्यथात्वं प्रतिपद्यते ।

वतः को नाम विशिष्टतरायां विशुद्धौ प्रतिपद्यमानायां व्रतलोपः ?-न कश्चिदित्यर्थः ॥ १२६६ ॥ कुतः ? इत्याह—

उन्निक्रवमओ भंगो, जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं । सन्नामेत्तविसिटुं सुहुमं पिव, तस्स को भंगो ? १२६७

(वन्निक्रवमतो भङ्गे यः पुनस्तदेव करोति कुतश्च । संज्ञामात्रविशिष्टं सूक्ष्ममिव, तस्य को भङ्गः ? ॥ १२६७ ॥)

उचिक्रामतः प्रव्रज्यारयागमेव कुर्वतो व्रतभङ्गो भवति । यः पुनस्तदेव प्राग् गृहीतं चारित्र्यं विशुद्धतरं संपादयति, संज्ञामात्रेण तु

चारित्र्यं विशिष्टं मिश्रम्, तस्य भङ्गो न भवति, किन्तु व्रतारमेव व्रतनैर्मन्यं संपद्यते । यथा सामाधिकसंयतस्य 'सुहुमं' त्वि' इत्तमसंपरायं

-प्रतिपद्यमानस्य, छेदोपस्थापनीयस्य वा परिवारविशुद्धिक्रमोऽङ्गीकृतो व्रतनिर्भलत्वमिति ॥ १२६७ ॥ छेदोपस्थापनीयस्य व्याख्यामाह—

परियायस्स य छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसुं च । छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं ॥ १२६८ ॥

सेहस्स निरइयारं तित्थं तरसंकमे च तं होज्जा । मूलगुणघादणो साइयारसुभयं च ठियकप्पे ॥ १२६९ ॥

(पर्यायस्य च छेदो यत्रोपस्थापनं व्रतेषु च । छेदोपस्थापनमिह व्रतनिरिचारे-यरं द्विविधम् ॥ १२६८ ॥)

(वैश्वस्य निरतिचारं तीर्थान्तरसंक्रमे च सव भवेत् । मूलगुणपणितः सातिपासुभयं च स्थितकल्पे ॥ १२६९ ॥)

'जत्थ' यत्र चारित्र्यं पूर्वपर्यायस्य छेदः, व्रतेषु चोपस्थापनं विधीयते, तदिह छेदोपस्थापनम् । तच्च द्विधा-साविचारम्, अन-

तिचारं च । तत्र शिचकस्स (प्र०... शिष्यकस्य) उपस्थापनायां, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा यदारोप्यते तद् निरतिचारं भवेत् । यत्तु मूलगुण-

घातिनः पुनरपि समारोप्यते त्वं साविचारम् । एतच्चोपस्थापि स्थितकल्प एव भवति, न स्थितास्थितकल्पे । तत्र मरुतै-रावतप्रथम-वरम-

द्विष्टम् । एतदपि द्विष्टम्-निर्विश्रमानकं, निर्विष्टकार्यिकं च । तत्रास्यैव चारित्रस्यासेवकाः साधवो निर्विश्रमानका उच्यन्ते, तदव्यतिरेका-
दिदमपि चारित्रं निर्विश्रमानकं भण्यते । आसेवितैवचारित्र्यकायास्तु भुनक्तो निर्विष्टकायाः, त एव स्याथिकप्रत्ययोपादानाद् निर्विष्टकार्यिकाः,
तदमेदादिदमपि चारित्रं निर्विष्टकार्यिकम् । एतत्स्वरूपं च विस्तरतो भाष्येऽभिधास्यत इति ।

‘तथा’ इत्यन्तर्नये, गायामहमयाद् व्यवहितस्योपन्यासः, ‘द्वृत्तम्’ इत्यनुस्वारोऽप्यलक्षणिकः । दृत्तमसंपरायं चतुर्थं चारि-
त्रम् । तत्र संपर्येतोभिः संसारमिति संपरायाः कृपायाः, दृत्तमा लोमांशुवशेषत्वात् संपराया यत्र तत् दृत्तमसंपरायम् । इदमपि द्विविधम्-
विद्युप्यमानकं संक्षिप्तस्यमानकं च । तत्र विद्युप्यमानकं क्षणको-यश्चमश्रेणियमारोहलो भवति । संक्षिप्तस्यमानकं तृणशमश्रेणोः प्रव्यवमा-
नस्य प्राप्यते । चः समुच्चये । तत्र च दृत्तमसंपरायानन्तरं सर्वत्र साधुजीवलोकैः स्थातं प्रसिद्धं यथाख्यातं पञ्चमं सर्वविशुद्धं चारित्रं भवति ।
तत् कृष्णभूतम् १, इत्याह-यचारित्वाऽऽसेव्य, ओमनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः सुसाधवो ब्रजस्यजरा-भरं मोवलक्षणं स्थानम् ।
तत्र मरणं भरः । शरान्तत्वाद्ब्रह्मप्रत्ययः । न विद्यते जरा-भरौ यत्र तदजरा-भरम् । इदं च कृपायोदयरहितत्वात् क्षीणमोहोपशान्तमोहलक्षणस्य
ब्रह्मस्यबीतरागस्य सयोग्य-ऽयोगिकैवलिनश्च भवति ॥ १२६०-१२६१ ॥ विस्तरार्थं तु भाष्यकृदाह-

सव्यमिणं सांमाइयं छेयाइविसेसओ पुणो भिन्नं । अविसेसियमाइमयं ठियमह सामन्नसन्नाए ॥ १२६२ ॥

सावज्जजोगविरइ त्ति तत्थ सामाइयं दुहा तं च । इत्तरमावकहं ति य पढमं पढमं-तिमज्जिणणं १२६३

त्तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं । सेसाणमावकहियं तित्थेसु, विदेहयाणं च ॥ १२६४ ॥

(सर्वमिदं सामायिकं छेदादिभिर्योषतः पुनर्मिमम् । आदिशेषमिदमिदं स्थितमप्य सामान्यसंज्ञायाम् ॥ १२६२ ॥)

(सावज्जजोगविरइतिरिति तत्र सामायिकं द्विधा तत्र । इत्थरं यावत्कथमिति च प्रथमं प्रथमा-ऽन्वितमश्रितयोः ॥ १२६३ ॥)

(तीर्थयोरनारोपितव्यतस्य शेषस्य स्तोकास्मिन् ॥ योग्याणां यावत्कथिकं तीर्थेषु, विदेहजानां च ॥ १२६४ ॥)

सर्वमपीदं चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव । एतदेव च छेदादिद्विष्टोर्नैर्विशेष्यमाणमर्थवैः संज्ञातञ्च नानात्वं प्रतिपद्यते । तत्रायं
विशेषणमाधम्य सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति । तत्र साधवयोगविरहितस्वरूपमेतत् सामायिकम् । तत्र द्विधा-इत्यस्य, यावत्क-
थिकं च । तत्रेतरं स्थानकालीनं भवति-यथाऽऽप-यरमतीर्थकरीयोर्योवानारोपितमहायतस्य, विश्वकस्य (प्र०... शिष्यकस्य) द्रष्टव्यम् ।
यावत्कथिकं यावत्प्रसिद्धं भवति-यावत्तयम-यरमतीर्थकरीयोर्योवानारोपितमहायतस्य, महाविदेहजानां च साधवोऽप्येत्येवमिति ॥ १२६२-१२६३-१२६४ ॥

अप्यत्रेकः शब्दः—

नणु जावज्जीवाए इत्तरियं पि गहियं सुयं तस्स । होइ पइण्णालोवो जहावकाहय सुय तस्सा ॥ १२६५ ॥

(ननु यावज्जीवमित्यरमपि गृहीतं युञ्जतः । भवति प्रतिज्ञालोपो यथा यावत्कथिकं युञ्जतः ॥ १२६५ ॥)

आह—ननु 'करोमि मदन्त । सामाधिकं यावलीवम्' इत्येवं व्रतग्रहणकाले इत्तरमपि सामाधिकं गृहीतमुपस्थापनायां युञ्जतः प्रतिज्ञा-

लोपः प्राप्नोति, यावत्कथिकप्रतियोग इव ॥ १२६५ ॥ अत्रोचरमाह—

नणु भणियं सव्वं चिय सामाइयमिणं विसुद्धिओ भिन्नो ।

सावज्जविइमइयं को वयलोवो विसुद्धीए ॥ १२६६ ॥

(ननु भणितं सर्वमेव सामाधिकमिदं विद्युदितो भिन्नम् । सावज्जविइमइयं को वयलोवो विसुद्धी ? ॥ १२६६ ॥)

ननुक्तं सर्वमेव चारित्रमविशेषतः सावययोगविरतिसामान्यात् सामाधिकमेव, छेदादिविशुद्धिविद्येवैविधेयमाणमन्यथात्वं प्रतिपद्यते ।

ततः को नाम विशुद्धितरायां विशुद्धौ प्रतिपद्यमानायां व्रतलोपः ? - न कश्चिदित्यर्थः ॥ १२६६ ॥ कुतः ? इत्याह—

उच्चिक्खमओ मंगो, जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं । सत्तामेत्तविसिट्ठं सुहुमंपिव, तस्स को भंगो ? १२६७

(उच्चिक्खमवो मङ्गो यः पुनस्तथैव करोति शुद्धतरम् । सत्तामात्रयिशिष्टं सूक्ष्ममिदं, तस्य को भङ्गः ? ॥ १२६७ ॥)

उच्चिक्खमतः श्रवण्यारयागमेव कुर्वतो व्रतमङ्गो भवति । यः पुनस्तदेव प्राग् गृहीतं चारित्रं विशुद्धतरं संपादयति, सत्तामात्रेण तु

चारित्रं विशुद्धं भिन्नम्, तस्य मङ्गो न भवति, किन्तु शुक्तरामेव व्रतनैमन्यं संपद्यते । यथा सामाधिकसंयतस्य 'सुहुमं' ति' दूषणसंपरायं

- प्रतिपद्यमानस्य, छेदोपस्थापनीयस्य वा परिशरविशुद्धिकमङ्गीकुर्वतो व्रतनिर्मलत्वमिति ॥ १२६७ ॥ छेदोपस्थापनीयस्य व्याख्यामाह—

परियायस्स य छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसुं च । छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं ॥ १२६८ ॥

सेहस्स निरइयारं तित्थं तरंसंक्रमे च तं होज्जा । मूलगुणघाइणो साइयारमुभयं च ठियकप्पे ॥ १२६९ ॥

(पर्यायस्य य छेदो यत्रोपस्थापनं व्रतेषु च । छेदोपस्थापनमिह व्रतनित्यारे-करं द्विविधम् ॥ १२६८ ॥)

(शैलस्य निरतिचारं तीर्थान्तरसंक्रमे च तद् भवेत् । मूलगुणघातितः सातिचारमुभयं च स्थितकल्पे ॥ १२६९ ॥)

'अयं चि' यत्र चारित्रे पूर्वपर्यायस्य छेदः, व्रतेषु चोपस्थापनं विधीयते, तदिह छेदोपस्थापनम् । तत्र द्विधा—सातिचारम्, अन-

तिचारं च । तत्र शिवकस्य (प्र०... शिष्यकस्य) उपस्थापनायां, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा यदरोप्यते तद् निरतिचारं भवेत् । यत्तु मूलगुण-

घातिनः पुनरपि समारोप्यते तद् सातिचारम् । एतद्योग्यप्रति स्थितकल्प एव भवति, न स्थितास्थितकल्पे । तत्र मरते-यावत्प्रथम-चरम-

द्विष्टम् । एतदपि द्विमेदम्-निर्विशमानकं, निर्विष्टकायिकं च । तत्रास्यैव चारित्र्यसाधकः साधवो निर्विशमानका उच्यन्ते, तद्व्यतिरेक-
दिदमपि चारित्र्यं निर्विशमानकं भण्यते । आसेवितैवचारित्र्यकायास्तु मुनयो निर्विष्टकायाः, त एव स्वाधिक्रय्योपादानाद् निर्विष्टकायिकाः,
तदमेदादिदमपि चारित्र्यं निर्विष्टकायिकम् । एतत्स्वरूपं च विस्तारो मायेंडमिषास्यत इति ।

‘तथा’ इत्यन्तर्ये, गायामङ्गमयाद् व्यवहितस्योपन्यासः, ‘द्वलम’ इत्यनुवरोऽप्यलक्षणिकः । द्वलमसंपरायं चतुर्यं चारि-
त्रम् । तत्र संपर्येत्येभिः संसारमिति संपरायाः कथायाः, द्वलमा लोमांश्चावधेयत्वाद् संपराया यत्र तत् द्वलमसंपरायम् । इदमपि द्विविधम्-
विद्युच्छयमानकं संक्लिरयमानकं च । तत्र विद्युच्छयमानकं क्षणको-नवमयेणिद्रयमारोहतो भवति । संक्लिरयमानकं तूपलमश्रेणोः प्रत्यवमा-
नस्य प्राप्यते । चः समुच्ये । तत्र द्वलमसंपरायानन्तरं संपन्नं सद्युजीविलोके ख्यातं प्रसिद्धं यथाख्यातं पञ्चमं सर्वविशुद्धं चारित्र्यं भवति ।
तद् द्वयम्भूतम् ? इत्याह-यथारित्वाऽऽसेव्य, शोभनं विदितमनुष्ठानं येषां ते सुविदितः सुसाधवो ब्रजन्त्यजरा-मरं मोचलक्षणं स्थानम् ।
तत्र मरणं मरः । स्वराजन्त्यादल्लय्यः । न विद्यते जरा-मरौ यत्र तदजरा-मरम् । इदं च कषायोदयरहितत्वाद् क्षीणमोहोपशान्तमोहलक्षणस्य
च्यवस्यवीतरागस्य संयोग-ऽयोगिकेवल्लिख्यं भवति ॥ इति नियुक्तिगाथाद्वयसंश्लेषार्थः ॥ १२६०-१२६१ ॥ विस्तारार्थं तु भाष्यकृदाह—

सव्यमिणं सांमांइयं छेयाइविविसेसजो पुणो भिन्नं । अविसेसियमाइमयं ठियमह सामन्नसन्नाए ॥ १२६२ ॥
सावखजोगविरइ त्ति तत्थ सामांइयं दुहा तं च । इत्तरमावकहं ति य पढमं पढमं-तिमजिणाणं १२६३
तित्थेसुमणारोवियवयस्स सेहस्स थोवकालीयं । सेसाणमावकहियं तित्थेसु, विदेहयाणं च ॥ १२६४ ॥

(सर्वमिदं सामायिकं छेदादिविशेषतः पुनर्भिन्नम् । अविशेषितमायिकं स्थितमय सामान्यसंज्ञायाम् ॥ १२६२ ॥)

(सावगयोगादिरिमिरिति वय सामायिकं द्विधा वव । इत्तरं यावत्कथमिति व प्रथमं प्रथमा-ऽविमजितयोः ॥ १२६३ ॥)

(वीर्ययोरनारोपितवयस्य देहस्य स्तोकाकालिकम् । केयखां यावत्कथिकं कीर्येयु, विदेहजानां च ॥ १२६४ ॥)

सर्वमपीदं चारित्र्यविशेषतः सामायिकमेव । एतदेव च छेदादिविशेषोऽनैविशेष्यमाणमर्थतः संज्ञातव्यं नानात्वं प्रतिपद्यते । तत्रायं
विशेषणमात्रम् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति । तत्र सावगयोगादिरवित्स्वरूपमेतत् सामायिकम् । तत्र द्विधा-इत्यस्य, यावत्क-
थिकं च । तत्रैतत् स्तन्यकालीनं भवतै-रावताऽऽय-अरमतीर्यकरतीर्ययोरवानारोपितमहावयस्य शिक्षकस्य (प्र०...शिव्यकस्य) द्रष्टव्यम् ।
यावत्कथिकं यावज्जीविकं भवतै-रावतप्रथम-अरमजं देहोपतीर्यकरतीर्यसाधूनां, भरादिदेहजानां च साधुनामपसेपमिति ॥ १२६३-१२६४ ॥

नणु जावज्जीवाए इत्तरियं पि गहियं सुयंतस्स । होइ पइण्णालोवो जहावकाहिय सुयंतस्स ॥ १२६५ ॥

(ननु वापज्जीवमित्यरमपि गृहीतं युद्धतः । अथपि प्रतिज्ञालोपो यथा यावत्कथिकं युद्धतः ॥ १२६५ ॥)

आह—ननु 'करोमि मदन्त । सामागिकं यावजीवम्' इत्येवं व्रतग्रहणकाले इत्यरमपि सामागिकं गृहीत्वमुपस्थापनायां युद्धतः प्रतिज्ञा-

लोपः प्राप्नोति, यावत्कथिकस्येत्याग इव ॥ १२६५ ॥ अत्रोपरमाह—

नणु भणियं सव्वं चिय सामाइयमिणं विसुद्धिओ भिन्नं ।

सावज्जविरइमहयं को वयलोवो विसुद्धीए ? ॥ १२६६ ॥

(ननु भणितं सर्वमेव सामागिकमिदं विसुद्धितो मिश्रम् । सावज्जविरमित्ययं को वयलोवो विसुद्धी ? ॥ १२६६ ॥)

ननुकं समेवेदं चारित्रमविशेषतः सावययोगविरतिसामान्यात् सामागिकमेव, छेदादिविशुद्धिविशेनैर्विज्ञेयमाणमन्यथात्वं प्रतिपद्यते ।

ततः को नाम विशुद्धितरस्यां विसुद्धौ प्रतिपद्यमानायां व्रतलोपः ? - न कश्चिदित्यर्थः ॥ १२६६ ॥ कुतः ? इत्याह—

उन्नियवमओ भंगो, जो पुण तं चिय करेइ सुद्धयरं । सन्नामेत्तविसिटुं सुहुमं पिव, तस्स को भंगो ? १२६७

(वसिष्ठश्चमतो भक्तो यः पुनस्तत्रैव करोति शुद्धतरम् । संज्ञानात्रविरागिण्डं सूक्ष्ममिय, इत्य को भङ्गः ? ॥ १२६७ ॥)

उभिरुक्तामतः प्रव्रज्यात्यागमेव कुर्वतो व्रतभङ्गो भवति । यः पुनस्तदेव प्राग् गृहीतं चारित्रं विशुद्धतरं संपादयति, संज्ञामात्रेण तु चारित्रं विविष्टं मिश्रम्, तस्य भङ्गो न भवति, किन्तु सुतरमेव व्रतनैर्मन्यं संपद्यते । यथा सामागिकसंयतस्य 'सुहुमं' त्वि' द्रव्यसंपरायं - प्रतिपद्यमानस्य, छेदोपस्थापनीयस्य वा परिहारविशुद्धिकमङ्गीकुर्वतो व्रतनिर्मलत्वमिति ॥ १२६७ ॥ छेदोपस्थापनीयस्य व्याख्यामाह—

परियायस्स य छेओ जत्थोवट्ठावणं वएसुं च । छेओवट्ठावणमिह तमणइयारे-यरं दुविहं ॥ १२६८ ॥

सेहस्स निरइयारं तित्थंतरसंकमे च तं होज्जा । मूलगुणघाइणो साइयारसुभयं च ठियकप्पे ॥ १२६९ ॥

(पर्यायस्य च छेदो यत्रोपस्थानं व्रतेषु च । छेदोपस्थापनमिह घटनमिचारे-तरं द्विविधम् ॥ १२६८ ॥)

(छेदस्य निरतिचारं हीयान्तरसंकमे च तद् भवेत् । मूलगुणघातिनः सातिचारसुभयं च स्थितकल्पे ॥ १२६९ ॥)

'जत्थ' चि' यत्र चारित्रे पर्यपर्यायस्य छेदः, व्रतेषु चोपस्थापनं विधीयते, तदिह छेदोपस्थापनम् । तच्च द्वित्रा—सातिचारम्, अन-
तिचारं च । तत्र अविषकस्य (५०... शिष्यकस्य) उपस्थापनायां, तीर्थान्तरसंक्रान्तौ वा यदरोप्यते तच्च निरतिचारं भवेत् । यत्तु मूलगुण-
घातिनः पुनरपि समारोप्यते तत् सातिचारम् । एतद्योगमपि स्थितकल्प एव भवति, न स्थितास्थितकल्पे । तत्र मातै-नवतप्रथम-चरम-

सीर्यक्रममायूनां स्थितकल्पः—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

“आयैत्ययु-देसिम-सौज्याय-रायपिह-विद्वकमे । यय-खिट्ट-पडित्यमणे मासं पञ्चोत्तमाकपे ॥ १ ॥”

(‘आयैत्ययु-दे’ शिफ-राय्यावर-राज-पिरल-कृतिरुमाणि । अत्र-ज्येष्ठ-प्रतिमन्त्रगुणि मासं पर्ययणाकल्पः ॥ १ ॥)

इत्येवस्मिन् द्वाविधेऽपि कल्पे तेषां स्थितत्वात् । मतै-रावतशेषद्वाविधित्वार्थकत्वायूनां, महाविदेहाहस्तायूनां च स्थितास्थितकल्पः—

“सिज्ययपिदिमि नाट्यामे य पुरिसेहे य । किञ्चकमास य करणे चचारि खवट्टिया कण्ण ॥ १ ॥”

(राय्यावरपिण्डे चातुर्वासे च पुरुरयेष्टे च । इतिरुमन्त्राव करणे चत्वारोऽयस्याः कल्पाः ॥ १ ॥)

एतेषु चतुर्षु कल्पेषु नियमेन तेषामपि स्थितत्वात्, शेषेषु तु षट्सु नियममात्रेणाऽस्थितत्वादिति ॥ १२६८—१२६९ ॥

अथ परिहारविमुदिकं विवृणोति—

परिहारेण विसुद्धं सुद्धो वा तओ जहिं विसेसेण । तं परिहारविसुद्धं परिहारविमुदियं नाम ॥ १२७० ॥
तं दुविगप्यं निव्विस्समाण-निव्विट्ठुकाइयवसेणं ।
परिहारिया-णुपरिहारियस्स कप्पट्टियस्स वि य ॥ १२७१ ॥

(परिहारेण विमुद्धं शुद्धो वा सको यय विदेयेण । तत् परिहारविमुद्धं परिहारविमुदिकं नाम ॥ १२७० ॥)

(तद् द्विविधकल्पं निर्विशमान-निर्विष्टकायिककरोन । परिहारिका-णुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्यापि च ॥ १२७१ ॥)

परिहारस्तपोविशेषः, तेन विमुद्धं परिहारविमुद्धम्, अथवा, तत्रोद्धौ परिहारो विशेषेण शुद्धो यत्र तत्परिहारविमुद्धम्, तदेव स्वायि-
कप्रत्ययोपादानात् परिहारविमुदिकं नामेति । एतत् निर्विशमान-निर्विष्टकायिककरोन इदं द्विविधम् । कस्य पुनरेतच्चात्रिं भवति, इत्याह—‘परि-
हारिपत्त्यादि’ इदमुक्तं भवति—नवको गण इदं प्रतिपद्यते, तथया—चत्वारः परिहारिकाः, चत्वारश्चातुपरिहारिकाः एकस्तु कल्पस्थितः ।
तत्र परिहारिकाणां वृत्तसंवेकत्वादित् निर्विशमानकमुच्यते, अनुपरिहारिकाणां कल्पस्थितस्य च विहितवचन्यमाणतपसां निर्विष्टकायिकमभि-
धीयत इति ॥ १२७०-१२७१ ॥ ‘परिहारेण तपसा विमुद्धम्’ इत्युक्तम्, किं पुनरिह परिहारः?, इत्याह—

परिहारो पुण परिहारियाण सो गिम्ह-सिसिर-वासासु । पत्तेयं तिविगप्पो चउत्थयाई नवो नेवओ १२७२

(परिहारिभ्यःऽनुपरिहारिभ्यश्चां कल्पस्थितस्यापि च भक्तम् । गृह् पङ् मासांस्तु षोडशमासिकः कल्पः ॥ १२५५ ॥)

एवमुक्तत्रकारेण परिहारिकाणाम्, अनुपरिहारिकाणाम्, कल्पस्थितस्यापि च भक्तं भोजनमावाह्येन भवतीति शेषः, पङ् मासान् मासान् यथोक्तरूपं तपय ययायोगं चत्कल्पम् । तत्र परिहारिकास्तावद् ग्रीष्मादिषु पारणके आचान्त्परिगृहीतचतुर्थादिक्रमेण पङ् मासान् यावत् तवः कुर्वन्ति । तत्रादुसपरिहारिकाः परिहारिकत्वं प्रतिपद्येरथमेव पङ् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति । परिहारिकाश्च विहिततपसस्तोषा-
मनुपरिहारिकमनुवारयं प्रतिपद्यन्ते । ततश्च कल्पस्थित एक एव परिहारिकत्वं प्रतिपद्येत्यमेव पङ् मासान् यावत् तपः करोति, एकस्त्वित-
रेषां मर्यात् कल्पस्थितो वायनाचार्यो भवति, शेषास्तु समाञ्जुचरा भवन्ति । एवमयं परिहारविशुद्धिकल्पोऽष्टादशभिर्महीः समध्यते ॥ १२७५ ॥ कल्पगुमासौ ते किं कुर्वन्ति ? इत्याह—

कल्पसमतीए तयं जिणकप्पं वाउवेंति गच्छं वा । ठियकप्पे चिय नियमा दो पुरिसजुगाइं ते होतिं १२७६

(कल्पसमासौ तयं जिणकल्पं वोपयन्ति गच्छं वा । ठियकल्पे नियमाद् द्वे पुरुषयोरे ते भवन्ति ॥ १२७६ ॥)

कल्पसमासौ चैषां त्रयी गतिः, तथा—कदाचित् पुनरापि 'तयं ति' तमेव परिहारविशुद्धिकल्पं प्रतिपद्यन्ते, जिणकल्पं वाऽभ्युपग-
च्छन्ति, गच्छं वा पुनरभ्युपयानि भविष्यन्ति । ते च परिहारविशुद्धिका नियमेन स्थितकल्पे मर्यादाव्रतप्रथमा-ऽन्तिमजिनतीर्थे द्वे एव पुरु-
षयो यावद् भवन्ति, तीर्थहरसमीपे वायुं कल्पं प्रतिपद्यन्ते—तीर्थहरसमीपे प्रतिपन्नाः, अन्यसमीपे वा, नान्यत्रेत्यर्थः । तदेवमभिहितं परि-
हारविशुद्धिकारित्रम् ॥ १२७६ ॥ अथ सूक्तसंपरायचारित्रमाह—

**कोवाइ संपराओ तेण जओ संपरीइ संसारं । तं सुहुमसंपरायं सुहुमो जत्थावसेसो सो ॥१२७७॥
सेहि विलगओ तं विसुद्धमाणांतओ चयंतस्स । तह संकिल्हस्समाणां परिणामवसेण विद्धेयं ॥१२७८॥**

(कोपादिः संपरायतोऽनः संपर्येति संसारम् । तत् सूक्तसंपरायं सूक्तो यथावशेषः सः ॥ १२७७ ॥)

(सेहि विलगतस्तद् विमुच्यमानं वतरत्ययमानस्य । तथा संकिल्लयमानं परिणामयशेन विद्धेयम् ॥ १२७८ ॥)

कोपादिः कापावशः संपराय उच्यते । इतः ? इत्याह—यतः संपर्येति पर्यटति समारमनेनेति स संपरायः सूक्तोऽवशेषो यत्र वत-
तुल्य संपरायम् । तप श्रेणि विलगत आरोहो विमुच्यमानकं भवति । तथा, तस्याः प्रत्ययमानस्य संकिल्हयमानकं परिणाम यशेन यत्र
विद्धेयमिति ॥ १२७७-१२७८ ॥ अथ यथान्याताचारित्रं विमुच्यमाह—

अहसद्वो जाहृत्ये आढो ऽभिर्विहीए कहियमक्खायं ।

चरणमकसायसुदितं तमहक्खायं जहक्खायं ॥ १२७९ ॥

(अयश्चन्दो यथार्थं आढभित्तिं कथितमाख्यातम् । चरणमकसायसुदितं तमहक्खायं जहक्खायम् ॥ १२७९ ॥)

‘अय’ इत्ययं याथातथ्यार्थे, आढ् अभिविचौ । ततश्च याथातथ्येन, अभिविधिना चाख्यातं कथितं तदकणमं चरणं तदथाख्यातं यथाख्यातं चोदितमिति ॥ १२७९ ॥ एतच्च कतिविधम् ? इत्याह—

तं दुविगप्पं छउमत्थ-केवलिविहाणओ पुणेक्केक्कं ।

खय-वसमज-सजोगा-ऽजोगिकेवलिविहाणओ दुविहं ॥ १२८० ॥

(तद् द्विविधम् अत्रत्य-केवलिविधानः पुनरेकेषम् । खयो-वसमज-सजोग-जोगिकेवलिविधानतो द्विविधम् ॥ १२८० ॥)

सच्च यथाख्यातचारित्रं अत्रत्य-केवलित्वाभिमेदाद् द्विमेदम् । अत्रत्यसंबन्धि पुनरपि द्विविधम्—मोहक्षयसमुत्थम्, तदुपशमप्रभवं च । केवलित्संबन्धि सयोग-जोगिकेवलित्मेदतो द्विविधमेवेति ॥ १२८० ॥ अथ पूर्वोक्तं निगमयन्, उत्तरनिष्ठं सिगायो च संबन्धयन्नाह—

भणियं खओवसमओ अहुणोवसमेणं लहइ जह जीवो ।

सामाइयं तं भण्णइ सो जं च खओवसमपुब्बो ॥ १२८१ ॥

(भणितं खयोपशमतोऽहुणोपशमेन कथ्यते यथा जीवः । सामाधिकं तद् भण्यते स यच्च खयोपशमपूर्वः ॥ १२८१ ॥)

तदेवं ‘सत्तण्हं पयदीणं अम्मिमतओ कोटिकोटीए’ इत्यादिना भणितः खयोपशमात् सामाधिकक्यामः । अहुणा तु ‘अखा-दंसनपुं-सि-त्थी’ (गा०-१२८४) इत्यादिना वक्ष्यमाणेन यथा मोहोपशमात् सामाधिकं उच्यते तद् भण्यते । किमिति प्रथमं खयोपशमात् तन्नाम उक्तः ? इत्याह—‘सो जं चेत्यादि’ स यस्मात् वक्ष्यमाणा उपशमः खयोपशमपूर्वः । पूर्वं हि मोहनीयखयोपशमात् सामाधिकं (प्र०... सम्पत्त्वादिकं) उच्यते, पञ्चाषोपशमश्रेणिः । अतोऽनेनैव क्रमेणैतदभिधानम् । इत्येका पातना ॥ १२८१ ॥ अथ पातनान्तरमाह—

अहवा खओवसमओ चरणतियं उवसमेण खयओ वा ।

सुहुमा-हक्खायाइं तेणोवसम-क्खया कमसो ॥ १२८२ ॥

(अयमाणा खयोपशमसमभरणत्रिकमुपशमेन क्षण्यते वा । सुहुमा-आख्याते तेनोपशम-क्षणी क्रममः ॥ १२८२ ॥)

॥ १२८१ ॥

विशेषा०

यथाख्यात-

चारित्र्यम्

उपशमतः

कथं सामा-

यिकम् ?

(परिहारिच्छ-पुनरुपरिहारिकाणां फलस्थितस्यापि च मत्तम् । यद् यद् भासांस्तु तपोऽष्टादशमासिकः कल्पः ॥ १२५५ ॥)

एवमुक्तप्रकारेण परिहारिकणाम्, अनुपरिहारिकणाम्, कल्पस्थितस्यापि च मत्तं भोजनमाचाम्लेन भवतीति श्रेयः, यद् मासान् यथोक्तत्वेन सपञ्च ययायोगं वक्तव्यम् । तत्र परिहारिकास्तावद् ग्रीष्मादिषु पारणके आचाम्लपरिहृतीतचतुर्थादिकेमेण यद् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति । तत्राधनुपरिहारिकाः परिहारिकत्वं प्रतिपद्येयमेव यद् मासान् यावत् तपः कुर्वन्ति । परिहारिकाश्च निहिततपसस्तेषामनुपरिहारिकत्वमुचारावं प्रतिपद्यन्ते । तत्र च कल्पस्थित एक एव परिहारिकत्वं प्रतिपद्येत्यमेव यद् मासान् यावत् तपः करोति, एकस्वित्तरेण मय्यात् कल्पस्थितो वाचनाचार्यो भवति, शेषास्तु सप्ताञ्जुचरा भवन्ति । एवमयं परिहारविशुद्धिकल्पोऽष्टादशभिर्मासैः सम्पद्यते ॥ १२७५ ॥ कल्पसमाप्तौ वे किं कुर्वन्ति ?, इत्याह—

कल्पसमप्तीए तयं जिणकप्पं वाउवेंति गच्छंवा । ठियकप्पे चिय नियमा दो पुरिसजुगाइं ते होतिं १२७६

(कल्पसमाप्तौ वज्रितकल्पं वोपयन्ति गच्छं वा । स्थितकल्पे नियमाद् द्वे पुरुषयुगे ते भवन्ति ॥ १२७६ ॥)

कल्पसमाप्तौ चैवां प्रयी गतिः, तद्वशा—कदाचित् पुनरपि 'तयं ति' तमेव परिहारविशुद्धिकल्पं प्रतिपद्यन्ते, जिनकल्पं वाऽभ्युपगच्छन्ति, गच्छं वा पुनरभ्युपयान्ति प्रविशन्ति । ते च परिहारविशुद्धिका नियमेन स्थितकल्पे भरतै-रावतप्रयया-उन्निमज्जिनीर्थे द्वे एव पुरुषयुगे यावद् भवन्ति, तीर्थंकरसमीपे वास्तु कल्पं प्रतिपद्यन्ते—तीर्थंकरसमीपे प्रतिपत्वाः, अन्यसमीपे वा, नान्यत्रेत्यर्थः । तदेवमभिहितं परिहारविशुद्धिकथारित्रम् ॥ १२७६ ॥ अथ ब्रह्मसंपरायचारित्रमाह—

कोवाइ संपराओ तेण जओ संपरीइ संसारं । तं सुहुमसंपरायं सुहुमो जत्थावसेसो सो ॥१२७७॥
सेढिं विलगओ तं विसुद्धमाणं तओ चयं तस्स । तह संकिलिस्समाणं परिणामवसेणं विन्नेयं ॥१२७८॥

(कोपादिः संपरायस्तेन जतः संपर्येति संसारम् । तत् सुहमसंपरायं सुहमो यत्रावसेयः सः ॥ १२७७ ॥)

(मेधिं विलगवत्सद् विमुक्त्यमानं ववस्वयमानस्य । तथा संकिलिस्समाणं परिणामवसेन विन्नेयम् ॥ १२७८ ॥)

क्रोधादिः कपायवर्गः संपराय उच्यते । कुतः ? इत्याह—यतः संपर्येति पर्यटति संसारमनेनेति सः संपरायः ब्रह्मोऽवसेयो यत्र तत् ब्रह्म संपरायम् । तत्र श्रेणिं विलगतं श्यारोवतो विमुक्त्यमानकं भवति । तथा, तस्याः प्रत्यवमानस्य संकिलिस्समाणकं परिणामं वळेन तत् विन्नेयमिति ॥१२७७-१२७८॥ अथ यथाक्यातचारित्रं विमुक्त्यमाह—

अहसदो जाहत्ये आढो ऽभिविहीए कहियमक्खायं ।

चरणमकसायमुदितं तमहक्खायं जहक्खायं ॥ १२७९ ॥

(अयस्मन्तो अणार्थे आलभिमियो कथितान्तास्यात्सम् । चरणमकसायमुदितं तदुपगच्छातं यथास्मात्तम् ॥ १२७९ ॥)

‘अथ’ इत्ययं याथातथ्यार्थे, आह् अभिविचौ । ततश्च याथातथ्येन, अभिविधिना चाल्यातं कथितं तदकृपायं चरणं तदयाल्यातं यथाल्यातं चोदितमिति ॥ १२७९ ॥ एतच्च कतिविधम् ?, इत्याह—

तां दुविगप्पं छउमत्थ-केवलिविहाणओ पुणेक्केक्कं ।

खय-वसमज-सजोगा-ऽजोगिकेवलिविहाणओ दुविहं ॥ १२८० ॥

(तद् द्वियिक्कत्तं छत्तात्थ-केवलिविधानतः पुनरेकेकम् । एवो-यस्मज्ज-सजोग-ऽजोगिकेवलिविधानतो द्विविधम् ॥ १२८० ॥)

तच्च यथाल्यातन्नास्तिं छयत्थ-केवलित्वाभिमेदाद् द्विमेदम् । छयत्थसंघनिच पुनरपि द्विविधम्—मोहयत्समुत्थम्, तदुपशमप्रभवं च । केवलिसंबन्धसि संयोग-ऽयोगिकेवल्लिमेदतो द्विविधमेवेति ॥ १२८० ॥ अथ पूर्वोक्तं निगमयन्, उचरयिषु क्तिगायां च संबन्धयकाह—

भणियं खओवसमओ अहुणोवसमेणं लहइ जह जीवो ।

सामाइयं तं भणइ सो जं च खओवसमपुब्बो ॥ १२८१ ॥

(भणितं द्योपशमओऽपुनोपशमेन कथ्यते यथा जीवः । सामायिकं तद् भण्यते स यच्च द्योपशमपूर्वः ॥ १२८१ ॥)

तदेवं ‘सचएहं पयढीणं अन्निमसओ कोटिकोहीणं’ इत्यादिना भणितः द्योपशमात् सामायिकलाभः । अथुना तु ‘अण-दंस-नपुं-सि-त्थी’(गा०-१२८४) इत्यादिना वच्यमाणेन यथा मोहोपशमात् सामायिकं लभ्यते तद् भण्यते । किमिति प्रथमं द्योपशमात् तन्नाम उक्तः ?, इत्याह—‘सो नं वेत्तादि’ स यस्माद् वक्ष्यमाण उपशमः द्योपशमपूर्वः । पूर्वं हि मोहनीयद्योपशमात् सामायिकं(प्र०... सम्यक्त्वादिकं) लभ्यते, पञ्चाषोपशमभेदिनः । अतोऽनेनैव क्रमेणैव विधानम् । इत्येका पातना ॥ १२८१ ॥ अथ पातनान्तरमाह—

अहवा खओवसमओ चरणतियं उवसमेण खयओ वा ।

सुहुमा-हक्खायांइ तेणोवसम-क्खया कमसो ॥ १२८२ ॥

(अथवा द्योपशमत्तद्वरक्षत्रिक्कमुपशमेन कथ्यतो वा । सुहुमा-द्याख्याते तेनोपशम-द्युयो क्रमशः ॥ १२८२ ॥)

॥ १२८१ ॥

विशेषः

यथाल्यात-

चरित्रम्

उपशमतः

कथं सामा-

यिकम् ?

अथवा, आद्यं चारित्र्यं कयायाणां द्योपशमादुक्तम्, उपलब्धत्वात् स्यात्, उपशमाच्चेति । सूत्रमसंप्रात्य-यथाख्यातचारित्र्यं तु यस्मादुपशमेन, क्षवेण वा लभ्यत इत्युक्तम्, तेन तस्मात् कारणात् तावदोपशम-अथो क्रमेण भवेते । यो हि श्रेणिद्वयमपि लप्स्यते स पूर्व-मुपशमार्थेण करोति, यस्मात्तु क्षपकत्रेणिम्, इत्यस्य क्रममाश्रित्य युगपद् दयामिधाने श्रोतेऽपि प्रथममत्रोपशमश्रेणी, यत्रात्तु क्षपकत्रेणी वस्यत इति भावः ॥१२८२॥ अथ उदीयामपि पातनामाह-

सेढिगयस्स व सुहुमं सेढीओ निगयस्स ऽहक्खायं।

सा उवसम-व्ययओ पढमं तत्थोवसमसेढी॥१२८३॥

(भोगिगवत्त्व सूक्ष्मं भेषीजो निगणत्वाऽप्यव्याहृतम् । सोपकाम-भुणक्तः प्रथमं सन्नोपशमभोगिः ॥ १२८३॥)

‘वा’ इत्यत्र, श्रेणन्तर्मातिनः स्यसमंस्फारयमुक्तम्, अतः भेगिद्वयं मणनीयमायातम्, उभयश्रेणि-
लामे चोपशमभेष्मिमेवादौ कुल्ले, इति सैव वाच्यं प्रथममुच्यते ॥ इति द्वाविंशतिगार्यः ॥ १२८३ ॥ तामेव विहितप्रस्तवनपुष्पशमश्रेणिमाह-
अण-दंस-नपुंसि-त्थिवेय-च्छक्कं च पुरिसवेयं च । दो दो एगंतरिण सरिसे सरिसे उवसमेइ ॥ १२८४ ॥

(धन-व्याजं नृपसङ्घ-जीवेद-मृत्योर्नि ब पुरुषवेदं च । द्वौ द्वावेकान्वरितौ सहयौ सदशमुपरम्भवति ॥ १२८ ॥)

इष्टपञ्चमश्रेणिप्रारम्भकोऽप्रमर्चसंयतो भवतीति केचित् । अविरत-देशविरत-श्रमणा-ऽप्रमर्चसंयतानामन्तर इत्यन्ये । श्रेणिसमाप्तौ च निबृचोऽप्रमर्चगुणस्थाने प्रमर्चगुणस्थाने यावद्विष्ठिते, कालगतस्तु देवेष्वविरतो वा भवति । कामग्रन्थिकामिप्रायेण तु प्रतिपत्तिरित्यसौ मिथ्याद्विष्टिगुणस्यानङ्गमपि यावद् गच्छति । तत्रैवमेतावमारभते- 'अण चि' । 'अण-रण-' इत्यादिदृढकवातुः । अणुन्तीवाऽविकल इत्येवैन-उसतवेदम्, नारकाद्यायुष्कं च श्रद्धयन्त्याकारयन्तीत्यणा आधाः क्रोधादयथत्वाः कृपायाः । अथवा, 'अण चि' प्राकृतत्वेन अनाः, एकदेशेन सद्गुहायस्य गम्यमानत्वात्तन्त्वानुबन्धिनस्त एषाऽऽद्याः क्रोधादयथत्वाः कृपाया इत्यर्थः । तथाऽसौ प्रतिपत्ता प्रकृतेष्वप्यवसाय-स्यानेषु वर्तमानः प्रथमं युगपदन्यम् इवमात्रेण कालेनाऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधादीनुपशमयति । 'दंस चि' दर्शनं दर्शः, तच्च दर्शनं मिथ्या-त्वं-मिथ्य-सम्पत्त्वमेवेदं विविषम् । ततोऽनन्तानुबन्धुपशमानन्तरेतदपि युगपदन्यम् इवेनोपशमयति । ततो यदा पुरः श्रेणिसमारम्भको भवति, तदाऽदीर्णमपि 'नपु स चि' नपु सकवेदमन्त्यम् इवेनोपशमयति, ततः स्त्रीवेदमन्त्यम् इवेन, ततो द्वास्त्य-नत्य-ऽवति-श्रोक-मय-श्रुगुप्सालक्षण-दास्यादिपटक् युगपदन्यम् इवेन, ततः पुरुषवेदन्यम् इवेन । अण स्त्री प्रारम्भिकः, ततः प्रथमं नपु सकवेदम्, ततः पुरुषवेदम्, ततो द्वास्यादिपटक्, ततः स्त्रीवेदमपुत्रमयति, इत्येव ब्रूष्यम् । अथ नपु सकः प्रारम्भिकः, ततोऽस्यादनुदीर्णमपि प्रथमं स्त्रीवेदमपुत्रमयति, ततः पुरुषवेदम्, ततः पटक्, ततो नपु सकवेदम्, इत्येव श्रमः । इत ऊर्ध्वं स्त्री स्त्री क्रोधायाथैकान्तवर्तितो संवलनकोषादिव्यवर्तितो, सपत्नी

क्रोधादित्वेन परस्परं तुल्यौ सदृशं युगपदेव प्रत्येकमन्तुष्टुहर्तेनोपशमयति । एतदुक्तं भवति—अप्रत्याख्यान-अत्याख्यानावरणौ क्रोचौ क्रोच-
रूपतया सदृशौ सदृशं युगपदन्तुष्टुहर्तेनोपशमयति, ततः संज्वलनं क्रोधमेकाकिनमेवावन्तुष्टुहर्तेनोपशमयति । ततोऽप्रत्याख्यान-अत्याख्याना-
वारणौ मानौ मानरूपतया सदृशौ सदृशं युगपदेव, ततः संज्वलनं मानम्, ततोऽप्रत्याख्यान-अत्याख्यानावरणमायाद्वयं मायारूपतया
सदृशम्, ततः संज्वलनं मायाम् ; ततोऽप्रत्याख्यान-अत्याख्यानावरणलोमद्वयं लोमरूपतया सदृशं युगपदुपशमयति, ततः संज्वलनं लोमम्,
अयं चोपशमयंश्चिदा करोति—द्वौ भागौ युगपदुपशमयति; तृतीयं तु भागं संख्येयानि खण्डानि करोति, तान्यपि प्रत्यक् प्रत्यक् कालभेदे-
नोपशमयति । तत एतेषां संख्येयखण्डानां यद्यस्य खण्डं तदसंख्येयानि खण्डानि करोति । ततः समये समय एकैकं खण्डमुपशमयति ।
इह च दर्शनसप्तक उपशान्तेऽपूर्वकरणः, निवृत्तिबाधरो(प्र०...निवृत्ति बा०)शामिधीयते । तत ऊर्ध्वमनिवृत्ति(प्र०...निवृत्ति)बाधरो याव-
त्संख्येयखण्डानां चारमखण्डम् । चारमसंख्येयखण्डनिष्पन्नानि त्वसंख्येयखण्डान्युपशमयन् सूत्रमसंप्राप्यः । तदेवमन्तुष्टुहर्तेन संज्वलनं
लोममपि सर्वमुपशमयति । एवं सर्वत्र प्रत्येकमन्तुष्टुहर्तमुपशमकालः । सर्वापि चेयं धेणिर्महाऽन्तुष्टुहर्तेन समप्यते ।

अस्याश्च भ्रोगेनन्तुलुबन्धितुष्टयादीनां प्रत्येकं शून्यस्थापनया स्वरूपं भावनीयम् । तत्रानन्तुलुबन्धितुष्टयस्यापने चत्वारि शून्यानि
तिर्यग् व्यवस्थाप्यन्ते, तद्यथा—०००० । एषामुपशमस्य श्रारम्भो निष्ठा च समकालमेव, इति तिर्यक्समतया स्थाप्यन्ते । एवमुपर-
त्रापि तिर्यक्समस्थापनायां भावार्थोऽवश्यः । एतदुपरि तिर्यक्समशून्यत्रयेण दर्शनत्रयं स्थाप्यते—००० । एतदुपर्येकस्य वेदस्यैकं
शून्यम्, तदुपरि द्वितीयस्य द्वितीयम्—० । तदुपरि हास्यादिपटकं समश्रेण्या तिर्यक् स्थाप्यते—०००००० । एतदुपरि तृतीयवेद-
शून्यम्, तदुपर्यपि तिर्यक्कोचशून्यद्वयम्—०० । एतदुपरि संज्वलनक्रोचस्य शून्यम्—० । एतदुपरि तिर्यग्मानद्वयस्य शून्यद्वयम्—०० ।
तदुपरि मानस्यैकं शून्यम्—० । तदुपरि मायाद्वयस्य तिर्यक् शून्यद्वयम्—०० । तदुपरि मायायाः शून्यम्—० । तदुपरि लोमद्वयस्य-
तिर्यगेव शून्यद्वयम्—०० । एतदुपरि संज्वलनस्य लोमस्यैकं शून्यम्—० । एवमूर्ध्वं स्थापनां विधाय सर्वं भावनीयम् ॥ इति नियुक्ति-
गाथासंक्षेपार्थः ॥ १२८४ ॥ विस्तारार्थं तु भाष्यकारः प्राह—

उवंसामगंसेढीए पटुवजो अप्यमत्तविरजो उ । पञ्चवसाणे सो वा होह पमत्तो अविरजो वा ॥ १२८५ ॥

अन्ने भणंति अविरज-देस-पमत्ता-ऽपमत्तविरयाणं ।

अन्नयरो पडिवज्जइ दंसणसमणम्मि उ नियद्दी ॥ १२८६ ॥

(उपशमभ्रोगौ ग्रशमकोऽग्रमत्तविरजस्तु । पञ्चवसाने स वा भवति प्रमत्तोऽविरजो वा ॥ १२८५ ॥)

(भान्ते भणन्त्यविरज-देश-प्रमत्ता-ऽप्रमत्तविरजानाम् । अन्त्यरः प्रविपपाते दृशेनशमने तु निवृत्तिः ॥ १२८६ ॥)

द्वे अपि गताथे, नवरमधिरताग्रमत्तान्तानां मध्यात् केनापि दर्शनसप्तके उपशमिते ततो 'नियद्वि चि' निशुचिवाद्भरो भवतीति ॥ १२८५-१२८६ ॥ 'अण' इत्येतद् व्याख्यातुमाह—

भवमणुबंधंति जओ ऽणंतमणंताणुबंधिणो ऽणत्ति । ते चत्तारि वि समयं समेइ अंतोमुहुत्तेणं ॥ १२८७ ॥

(भयमणुबन्धवि योऽनन्तमनन्ताणुबन्धिनोऽन इति । तांश्चतुरोऽपि समकं क्रमयत्यन्तर्मुहूर्तेन ॥ १२८७ ॥)

गाथापूर्वार्धस्यान्ते 'अण' इत्येतद्ग्रहणकलाभ्यम् ; अतो व्याख्यातयति—'भवमित्यादि' भवं संसारमनुबन्धन्तीत्येवंशीला अनन्ताणुबन्धिनस्तान् प्रशस्तव्यानवोऽन्तर्मुहूर्तेन युगापुपञ्चमयति, उदयोद्वर्तनादिकराणोऽयोग्यान् सतोऽप्यसत्कन्यान् करोतीति ॥ १२८७ ॥

शेषावयवव्याख्यामाह—

तत्तो य दंसणत्तिगं तओ ऽणुहणं जहस्यखेयं । तत्तो बीयं छक्कं तओ यवेयं सयसु (प्र०...समत्) दिन्नं १२८८

(सतश्च दर्शनत्रिकं सवोऽदुदीर्णं जघन्यत्वरवेभ्यम् । ततो द्वितीयं षट्कं सतश्च वेदं स्वकसुदीर्णम् ॥ १२८८ ॥)

तत्थानन्ताणुबन्धुपशमानन्तरं सिध्यात्वाददर्शनत्रिकम् , ततोऽदुदीर्णस्य वेदद्वयस्य मध्ये यो जघन्यो वेदस्तदुपशमयति, ततो द्वितीयम् , ततः षट्कम् , ततो यः कश्चिदुदये वर्तते वेदस्तदुपशमयति । इदमुक्तं भवति—यदि पुरुषः श्रेणिप्रारम्भकः, तदा पुरुषवेदस्तस्योदये वर्तते, स्त्रीनपुं सकवेदौ त्वदुदीर्णां, तयोश्च मध्ये नपुं सकवेदो जघन्यतरः, ततो दर्शनत्रिकादुपरि प्रथमं तदुपशमयति, ततः स्त्रीवेदम् , उदीर्णं तु पुंवेदं षट्कादुपरि यथास्तुपि पञ्चमस्य पञ्चमयति । अथ स्त्री प्रारम्भिका, तदा स्त्रीवेदस्तस्या उदये, पुंनपुं सकवेदौ त्वदुदयावस्यौ । अनयोरपि नपुं सकवेदो जघन्यतरः, इति तं प्रथमतः पञ्चमस्य पञ्चमयति, ततः पुंवेदम् , उदीर्णं तु स्त्रीवेदं पञ्चात् षट्कादुपशु पञ्चमयति । यदा तु नपुं सकः प्रारम्भकः, तदोदीर्णं नपुं सकवेदं षट्कादुपशु पञ्चमयति, ततः पुंवेदम् , उदीर्णं तु स्त्रीवेदं जघन्यतरत्वाद् दर्शनत्रिकादुपरि प्रथमतः पञ्चमयति, ततः पुरुषवेदमिति ॥ १२८८ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

मज्झिस्सकसायाणं कोहाइसमाण जाइए दो दो । एक्केक्केणंतरिए संजलणेणं उवसमेइ ॥ १२८९ ॥

(मध्यमकषयाणां क्रोधादिसमानजातीयो द्वौ द्वौ । एकेकेनान्तरितो संजलनेनोपशमयति ॥ १२८९ ॥)

अन्ताणुबन्धुपशमस्योक्तत्वात् संजलनानां सपशमस्याऽन्तरालेषु भवात् , अर्थाद् मध्यमकषया अकृत्याख्यात-अत्याख्यातानवरणा एवावशिष्यन्ते । तेषां मध्यात् क्रोधादिसमानजातीयो द्वौ द्वौकेकेन क्रोधादिसंजलनेनान्तरितानुपशमयतीति ॥ १२८९ ॥ अत्र प्रेरकः ग्राह—
संजलणार्हण समो जुत्तो, संजोयणादओ जे उ । ते पुब्बं चिय समिया नणु सम्मत्ताइलाभम्मि ॥ १२९० ॥

ननु संज्वलनकषाय-हास्याद्विनाशद्वयवक्तित्वाच्छ्रमो युक्तः । ये तु संयोजनादयः कृपायास्ते पूर्वमेव सम्यक्त्वादिपुण्यप्राप्तिकाले उपश्र-
मिता एव, सम्यक्त्वादिलाभान्पुण्यप्राप्तये । अत इदानीं तेषामुपश्रमाभिधानमयुक्तमेवेति भाषः ॥ १२६० ॥ अत्रोचरमाह-

आसि खओवसमो सिं समो ऽहुणा, भणइ को विसेसो सिं ? ।

नणु खीणस्मि उइण्णे सेसोवसमे खओवसमो ॥ १२६१ ॥

(आसीत् क्षयोपश्रम एषो यमोऽहुना, भणति को विशेषोऽन्योः ? । ननु क्षीण स्वीये देशेयसमः ॥ १२६१ ॥)

इत्तु ! सम्यक्त्वादिलाभकाले आसीदेयां संयोजनादिक्रियायाणां क्षयोपश्रमः, अत इदानीं तेषामुपश्रमोऽभिधातव्य एव । अथ प्रेरको
मणति-ननु क्षयोपश्रमो-यश्रमयोः कः किल विशेषः ? । क्षरिराह-नन्दीये उदयप्राप्ते कर्मणि क्षीणे, क्षेपे चातुदीर्णे उपश्रान्ते सति क्षयो-
पश्रमोऽभिधीयति इति ॥ १२६१ ॥ प्रेरकः ग्राह-

सो चेव नणुवसमो उइए खीणस्मि सेसए समिए । सुहुमोदयता मीसे न तूवसमिए विसेसो ऽयं १२६२

(स एव ननपश्रम वरिते क्षीणे क्षेपके शमिते । सुहुमोदयता मिमे न तूवसमिते विशेषोऽयम् ॥ १२६२ ॥)

ननपश्रमोऽप्ययमेव, यः । किम् ? इत्याह-उदिते कर्मणि क्षीये, अनुदिते तृणशान्ते भवति । अत्रोचरमाह-ननु मिथे क्षयोपश्रमे
क्षमोदयतास्ति-प्रदेशोदयेन सत्कर्मवेदनमस्तीत्यर्थः । उपश्रमिते तु कर्मणि तदपि नास्ति, इत्यतोऽनयोर्विशेष इति ॥ १२६२ ॥ एतदेवाह-
वेएइ संतकम्मं खओवसमिएसु नाणुभावं सो । उवसंतकसाओ पुण वेएइ न संतकम्मं पि ॥ १२६३ ॥

(वेदयति सत्कर्म क्षायोपश्रमिकेसु ननुभावं सः । उपश्रान्तकषायः पुनर्वेदयति न सत्कर्मणि ॥ १२६३ ॥)

स क्षयोपश्रमावस्यकषायवाञ्छीवः क्षायोपश्रमिकेष्वनन्तानुबन्धन्यादिषु तत्संबन्धि सत्कर्मोऽनुभवति-प्रदेशकर्म वेदयति, न पुनरनुभावम-
विषयकस्तु तान् वेदयतीत्यर्थः । उपश्रान्तकषायस्तु सत्कर्माजिपि न वेदयति, इति क्षयोपश्रमो-यश्रमयोर्विशेष इति ॥ १२६३ ॥ पुनरपि परः ग्राह-
संजोयणाइयाणं नणुदयो संजयस्स पडिसिद्धो । सच्चमिह सो ऽणुभावं पडुच्च न परसकम्मं तु ॥ १२६४ ॥

(संयोजनापिष्कानां नन्दयः संयत्स्य प्रतिपिद्धः । सत्यमिह सोऽणुभावं प्रवोत्य न प्रदेशकर्मं तु ॥ १२६४ ॥)

ननु संयत्स्य संयोजनादिक्रियायाणामुदयो निपिद्ध एव, संदुदये संयत्त्वहानिप्रसङ्गात् । अत्रोचरमाह-सत्यम् ; अनुभावं रसं विषा-
कमाभित्येहासौ वुदुदयो निपिद्धः संयतादीनाम्, न तु प्रदेशकर्मं प्रतीत्य ॥ १२६४ ॥

अनुभावावधिरहिता अपि प्रदेशा नियमेन वेद्यन्तः इत्यागमेऽप्यभिहितमेवेति दर्शयन्ग्राह-

भणियं च सुए जीवो वेएइ न वा ऽणुभावकम् तं । जं पुण पएसकम् न नियमा वेएइ तं सव्वं ॥ १२९५ ॥
नाणुदियं निखीरइ नासंतमुदेइ जं तओ ऽवस्सं । सव्वं पएसकम् वेएउं सुच्चए सव्वो ॥ १२९६ ॥

(मणितं च सुते जीवो वेदयति नञानुभावाकर्मणि । अतः प्रदेशकर्म नियमात् वेदयति एत सर्वम् ॥ १२९५ ॥)

(नानुदितं निर्जीयते नावदुदेति यत् एतौ ऽवरम् । सर्वं प्रदेशकर्म वेदयित्वा मुच्यते सव्वं ॥ १२९६ ॥)

एते ऽपि भगवतील्लखणे प्रोक्तम् । किम् ? इत्याह—जीवोऽनुभावकम् वेदयते, न वा । यत् पुनः प्रदेशकर्म एव नियमात् सर्वं वेदय-
तीति । तथा चोक्तम्—“एवं ल्लु गोयमा । मए दुविहे कम्मे एवते, तं जहा—एएसकम्मे य, अणुभावकम्मे य । तस्य णं जं तं पएसकम्मे
तं नियमा वेएइ, तस्य णं वं अणुभावकम्मे तं अत्येगाइयं वेएइ, अत्येगाइयं नो वेएइ” इति । यस्मात् न खल्वनुदितं (प्र०... यस्मात्खलु
उदिवे) कर्म निर्जीयते, न चासदुदेति, किन्तु सर्वे ऽपि सुमुदुः सर्वमपि प्रदेशकर्म वेदयितव्यं मुख्यते, नान्यथा । ततः
प्रदेशवेदानामनन्तत्वं न चान्यादीनामिदानीमुपपन्नम् निरूप्यत इति प्रकृतम् ॥ १२९५—१२९६ ॥ पुनरपि परः प्राह—

किह दंसणाइद्याओ न होइ संजोयणाइ वेदयओ ? । मंदाणुभावयाए जहाणुभावम्मि वि कहिं चि १२९७
निच्चोदिन्नं पि जहा सयलचउणाणिणो तदावरणं । न विद्याइ मंदयाए पएसकम्मे तहा नेयं ॥ १२९८ ॥

(कथं दारानाविधातो न भवति संयोजनारि वेदयति ? । मन्वानुभावतया य्मानुभावेऽपि कुत्रचित् ॥ १२९७ ॥)

(नित्योदीर्घमपि यथा सकलवस्तुशून्यनिस्तदावरणम् । न विधायि मन्दतया प्रदेशकर्मं यथा क्षेत्रम् ॥ १२९८ ॥)

नन्वेवं सति प्रदेशतोऽपि संयोजनादिकार्याण्यं वेदयतः संयतादेः कथं सम्यग्दर्शनादिविधातो न भवति ? । अत्र प्रतिविधानमाह—
मन्दानुभावतया नीरसप्रदेशमात्रवेदनात् न सम्यक्त्वादिघात इत्यर्थः । यथैह कश्चिदनुभावकमपि नातिविधातकं दृष्टम्, तद्यथा नित्योदित-
मपि मति-श्रुता-अवि-भनः पर्यायवरणवत्तुल्यं संप्रसूतशून्यनिनो न मत्यादिज्ञानविधाताय दृष्टम्, मन्दत्वात्, तद्वत् प्रदेशकर्मोपि नीरसत्वाद्
न दर्शनादिविधातायेति ॥ १२९७—१२९८ ॥ किञ्च,

किरियाए कुणइ रोगो मंदं पीलं जहा ऽवणिज्जंतो । किरियामेत्तकयं चिय पएसकम्मे तहा तवसा १२९९

(किरिया करोति रोगो मन्दं पीलं यथाऽप्यनीयमानः । किरियामात्रकृशमेव प्रदेशकर्मं तवसा ॥ १२९९ ॥)

१. एवं ललु गोयमा । दिविषं कर्म प्रकृतम्, यद्यथा—प्रदेशकर्मं च, अतुभावकर्मं च । एतत् यत् एतत् प्रदेशकर्मं तद्विषयमा वेदयतिः एतत् यत् एतत्
भावकर्मं एतत्सर्वं वेदयति, एतत्सर्वं नो वेदयति ।

रोगक्रिया-
वत् प्रदेश-
वेदनम-
नावाकारि

यथेष्ट रोगो मयैवादिप्रियाया विधिवदपनीयमानो मन्दारं क्रियामाश्रुतायेषाऽदुरस्य गीर्वां करोति, नातिदुर्बीर्य । यद्वत् प्रवेष्टकर्मोपि तपसाऽपनीयमानं तपोरूपक्रियामाश्रुतायेष गीर्वां करोतीति; तथाहि-नरकजालादिकाः कर्मप्रकृतयस्तद्वत्प्रसिद्धिकानामपि दुर्नीनां सत्त्वार्था विद्यन्त एव, न चाननुभूतास्ताः कदाचिदपि क्षीयन्ते, न च तद्वत्प्रसिद्धिको नरकादिकन्याविप्राकृतं ताः समनुभवति, किन्तु तपसा प्रवेष्ट-रूपतया समनुभूय ताः क्षुपयति । न च वेदयिषा काश्चिद् भाषामनुभवति । अतो ज्ञायते-न प्रवेष्टकर्ममेवेदं गुणविधावाप, वाधाकरणं चेति ॥ १२९९ ॥ किमपि कर्मण्युपशान्ते कर्मभूतोऽसौ श्रोत्र्यते ? इत्याह-

ऽणमोहाईओ भण्यह अनियद्विवायरो परओ । जाव उ सेसो संजलणलोभसंखेजभागो ति ॥ १३०० ॥

(वरान्तोहातीतो मय्यतेऽनिष्ठमिवावरः परतः । याषणु शेपः संखलणलोभसंखेयभाग इति ॥ १३०० ॥)

स च दर्शनसप्तक उपशमिते उदतीतः सत् परतः शेपं नपुं संखेदादिकं कर्मोपशमयन्ननिष्ठविवादरोजमिषीयते, यावत् संज्वलनलोभस्य संख्याततो भागः शेपः । निष्ठमिवावरस्तु न किञ्चिदुपशमयति, इति नेहासौ संशुद्धीतः ॥ १३०० ॥ ततः किमसौ करोति?, इत्याह- तदसंखेजहभागं समए समए समेइ एवकेकं । अंतोमुहुत्तमेत्तं तस्सासंखेजभागं पि ॥ १३०१ ॥

(तदसंखेयभागं समये समये शमयत्येकैकम् । भन्तर्मुहमात्रं तस्यासंखेयभागमपि ॥ १३०१ ॥)

तमपि संज्वलनलोभस्य संखेयभागमसंखेयैः क्षयहेः करोति । ततस्तस्य लोभसंखेयभागस्याऽसंख्याततममेकैकं भागं समये समये उपशमयति । तस्य च लोभसंख्यातभागस्याऽसंख्याततममपि भागं प्रति समये उपशमयत्युपशम्य हूतभावं कालं क्षयमसंपरायोऽभिधीयत इत्युत्तराभाषायां संबन्धः ॥ इति सप्तदशगार्थाः ॥ १३०१ ॥ तदेव क्षयमसंपरायस्वरूपं सविशेषमाह-

लोभाणू वेयंतो जो खलु उवसामओ व खवओ वा । सो सुहुमसंपराओ अहक्खाया ऊणओ किचि १३०२

(लोभाणू वेयन् यः कल्पशमको वा क्षपको वा । स दुस्समसंपरायोऽवाक्यतादूनकः किञ्चित् ॥ १३०२ ॥)

अन्यद् हूतमात्रं कालं यावत् क्षयमसंपरायोऽभिधीयते । यः किम् ? इत्याह-‘लोभाणू इत्यादि’ लोभसंख्यातभागस्याऽसंख्याततमोऽश-वत्स्यणूत्, प्रवृत्तिसमयं वेदयन् यत् उपशमकः क्षपको वा भवति । अयं च लोभांशमात्रावेशेपत्वाद् यथाख्याताद् किञ्चिदेव न्यूनः ॥ इति नियु-क्तिगार्थाः ॥ १३०२ ॥ आह-ननुपशममक्षपिकारे किमिति क्षपको निर्दिष्टः ? इत्याह-

उवसामयाहिगारे तस्समभागो ति खवगनिहेसो । सुहुमसरागातीतो अहक्खाओ होइ निगंतो १३०३

(उवसामयाहिकारे तस्समभाग इति क्षपकनिर्देशः । दुस्समसरागातीतोऽवाक्यतो भवति निर्देष्टव्यः ॥ १३०३ ॥)

उपशमकक्षयमसंपरायस्याधिकारे तस्समभाग इति कृत्वा तत्क्षपकोऽप्ययमत्र निर्दिष्टः । यथोपशमश्रेण्यां नवमगुणस्यानकादगुणितन-

भागे द्रव्यसंपरायो भवति, तथा व्यपक्रेण्यपि, इति समानभागादुपशमकाधिकारे लाघवार्थं क्षुण्णकोऽपि निर्दिष्ट इत्यर्थः । उपशमक-
युक्तमसंपरायश्चैतद्विगुणस्थानकद्विक्रान्त । उपशान्तमोहनिर्गन्धलक्षणो यथास्थायो भवति ॥१३०३॥ ततः किम् ? इत्याह—
वद्वान्वहो सेडिगओ वा पसंतमोहो वा । जइ कुणइ कोइ कालंवच्चइ तो ऽणुत्तरसुरेसु ॥१३०४॥
अनिवद्वाजं होउं पसंतमोहो सुहुत्तमेत्तद्धं । उइयकसायो नियमा नियत्तए सेडिपडिलोमं ॥१३०५॥

(वद्वान्वहोः प्रतिपन्नः भेदिगणतो वा प्रशान्तमोहो वा । चरि करोमि कोऽपि कालं प्रजति ततोऽनुसरसुरेसु ॥ १३०४ ॥)

(भनिवद्वाजं तुल्या प्रशान्तमोहो सुहुत्तमात्रार्थम् । उदितक्यवो नियमाद् निवर्तते भेदिप्रसिलोमम् ॥ १३०५ ॥)

यदि वद्वान्वहोमश्रेण प्रतिपन्नः भेदिमध्यगतगुणस्थानकवर्ती वा, उपशान्तमोहो वा भूत्वा कालं करोति, तदा नियमेनानुसरसुरे-
त्वेत्यवधत्ते, श्रेणिप्रतिपत्तितस्य तु कालकरोऽनियमः, नानामशित्वेन नानास्थानगमनादिति । अयाऽवद्वान्वहोस्तु प्रतिपद्यते, तदाऽन्तमुहुत्त-
मपशान्तमोहो भूत्वा ततः कुतश्चिद् निमित्तादुदितकपायः सन् नियमेन श्रेणिप्रसिलोमं पश्यान्मुखं निवर्तते प्रतिपत्तति, एतावन्मात्रकालमावि-
त्वाद्वासाः ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥१३०४-१३०५॥ अत एव दुर्लभं कपायसामर्थ्यमुक्त्यतिव्याह—

उवसामं उवणीया गुणमहया जिणचरित्तसरिसं पि ।

पडिवायंति कसाया किं पुण सेसे सरागत्ये ? ॥१३०६॥

(वपशमसुपनीता गुणमहया जिनचारित्रसदृशमपि । प्रतिपातयन्ति कपायाः किं पुनः श्रेणात् सरागस्थानं ? ॥ १३०६ ॥)

उपशमनमुपशमस्तमपिशब्दात् व्योपशममप्युपनीताः । केनोपशममप्युपनीताः ? इत्याह—गुणमहयात् गुणमहयात् उपशमकस्तेन गुणम-
होपशमकेन । प्रतिपत्तयन्ति कपायाः संयमात्, महे वा । कम् ? । तमेवोपशमकम् । कर्मभूतम् ? । जिनस्य केवलजिन्नादिश्रेण कृत्वा
सदृशस्तन्यो जिनचारित्रसदृशः, इत्योप्युपशान्तमोहं क्वलिनोः कपायोदयरहितचारित्र्यकृत्वाजिनसमानचारित्र्य इत्यर्थः, तमेवभूतमपि ।
किं पुनः श्रेणात् सरागस्थानं न प्रसिपत्तयन्ति ? ॥ इति निष्ठु किं गाथाार्थः ॥ १३०६ ॥ भाष्यम्—

दवदूमियं जणहुहो छारच्छन्नो ऽगणि व्व पच्चयओ । दावेइ जह सरुवं तह स कसायोदए भुज्जो १३०७

(ववदूमिजणहुहो मत्सम्बल्लोऽभिरिव प्रत्यक्षः । वरिवति यथा स्वरूपं यथा स कपावोचये भुजः ॥ १३०७ ॥)

यथा दत्ताग्निदग्धोऽञ्जनद्रुमः पुनरपि प्रत्ययत उदक्काऽऽसेचनानादिकरणसंसर्गादिदृष्टर-शबल-यत्र-मुष्यादिरूपं निजस्वरूपं दर्शयति,
यथा वा भस्मावच्छन्नोऽग्निः प्रत्ययतस्त्वग्गाद्रीन्वनफारणसाधारण्यात् पुनरपि दग्धपाकादिकम् तत्स्थानं निजस्वरूपं प्रकटयति, यथा वा
मिथ्यापनीवमयोऽप्यप्यादिप्रत्ययतः पुनरपि निजस्वरूपमाश्रयामिच्छति, तथा तोऽप्युपशान्तमोहो जिनोः कपायसामर्थ्यमपि दर्शयति ।

पुनरपि कयायोदये पूर्वस्वरूपं दर्शयति, यतोऽप्यशुभशान्तमोहः 'अण्णयरसोदिवज्जं' (गा०-१२२३) इत्यादिशब्दात् सैदान्तिकमतेन तस्मिन्नेव भवे चपक्वशेर्णि न करोति, तामन्तेरेण च न सिध्यति, उल्लुप्तवश देशोनाशुभद्रलपरावर्तरूपं संसारं पर्यटति । तस्माद् विहितोपशम-श्रेणिरन्त्यर्ग इतीष्ट नियमेन प्रतिपत्तीति ॥ १३०७ ॥ एतदेवाह—

तस्मि भवे निव्वाणं न लभइ उक्कोसज्जो व संसारं । पोगलपरियट्टच्चं देसोणं कोइ हिण्डेज्जा ॥१३०८॥

(तस्मिन् भवे निर्वर्णं न जगत वल्लुप्तो या संसारम् । पुद्गलपरिवर्तार्थं देशोक्तं कश्चिद् द्वियहेतुः ॥ १३०८ ॥)

गतार्था ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३०८ ॥ अहो ! महादार्ढ्यम्, यदेकदशं मोक्षप्रज्ञादसोपानमास्त्रापि इतजीवः पुनरपि परिश्रय एतावद् दुःखमनुभवति, इति विस्मितात्मा पुल्लभ्यदेशमाह—

जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणो वि पडिवायं । न हु भे वीससियव्वं थेवे वि कसायसेसम्मि १३०९
अणथोवं वणथोवं अग्गीथोवं कसायथोवं च । न हु भे वीससियव्वं थेवं पि हु तं वहुं होइ ॥१३१०॥

(यद् उक्तात् कयायो कथ्यतेऽनन्तं पुनरपि प्रक्षिपाकम् । न हि भवद्विषयसिक्तव्यं स्तोकेऽपि कयायशेषे ॥ १३०९ ॥)

(अणत्तीर्कं ब्रह्मस्तौक्यमित्यौकं कयायस्तौकं च । न हि भवद्विषयसिक्तव्यं स्तोकेऽपि हि वत् यद् भवति ॥ १३१० ॥)

'न इ मे ति' नैव भवद्विर्विषयितव्यं स्तोकेऽपि कयायशेषे, किन्तु मिय्यादुक्त्वादिभिर्निर्दिष्ट्येव सतो निर्वर्तनीयमिति । अणं श्रृणुम् । शेषं सुगमम् ॥ इति नियुक्तिगाथाद्वयम् ॥ १३०९-१३१० ॥ द्वितीयनियुक्तिगाथायावयार्थमाह—

दासत्तंदेइ अणं अइरा मरणं वणो विसप्पंतो । सव्वस्स दाहमग्गी देति कसाया भवमणंतं ॥१३११॥

(दासत्तं एवाति श्रृणुमचिराद् मरणं ब्रणो विसर्पन् । सर्वस्य दाहमग्निर्देति कयाया भवमनन्तम् ॥ १३११ ॥)

सौक्ष्म्यमपि श्रृणुं क्रमेण वर्षमानं दासत्तं ददाति, यथा— काचित् वर्णिगुद्विता गृहीतव्रतस्य निजभ्रातुरागतस्य प्रतिदिनं कर्मशुद्धया बहुद्वाद तैलस्य कर्ममानीय दत्तवती । साधुसेवाव्याधेपश्च तया वर्णिजोऽसौ न दत्तः । वर्षमानश्च क्रमेण घटादिसंख्यां प्राप्तः । तया च कर्मासन्ननैवभात्रेणैव जीवनादसौ दातुं न शक्नोति । ततस्तस्यैव वर्णिजः सा श्रृणुदासी संजाता । अन्यथा चागतेन तेनैव धन्युसाधुना विश्रुतसद्व्यतिहरः । कृता च तस्य वर्णिजो देयना । मोचयित्वा केयं ब्राह्मिणा दीष्टात् । इत्थेवं दासत्तदायकं स्तोकेऽपि श्रृणुम् । स्तोकोऽपि च ब्रह्मश्रेणोऽप्यव्यादिकमासाद्य । विसर्पन्तर्ब्रह्म प्रसरच्चिराद् मरणं प्रयच्छति । अग्नेश्च लघोऽपि मार्गदौ पतितस्फुणादिके लभनः परंपरया क्रमेण प्रसरन् समस्तमपि ग्राम-नगरादिकं निर्देहति । एवं स्तोकेऽपि अगि कयायाः कुवाश्चिद् निमिचाद् बृद्धिमुपगच्छन्त्योऽनन्तं भवमुपकल्पयन्तीति ॥ १३११ ॥ वक्ष्यमाणगाथाप्रस्तावार्थमाह—

ओवसमं सामाह्यमुद्दयं त्वाह्यमओ पवक्खामि । सुहुममहक्खायं पिय खयसेडिसमुब्भवं तं च १३१२

(क्षीपकामिकं सामाधिकमुद्दितं श्रायिकमतः प्रवक्ष्यामि । सुसमभाष्यात्मनि च क्षयभेदिसमुद्भवं तत् ॥ १३१२ ॥)

तदेवमौपशमिकं सामाधिकं चारित्रमुक्तम्, इदानीं व्याधिकं तदुच्यते । इत्येका पातना । अथवा, क्षुत्तमसंपरायचारित्रं यथाख्यात-
चारित्रं चोपशमश्रेण्याश्रितमुक्तम्, इदानीं क्षपकश्रेणिसमुद्भवं तदेवाह ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १३१२ ॥

अण-मिच्छ-मीस-सम्मं अट्ट नपुंसि-त्थिवेय-छक्कं च । पुमवेयं च खवेइ कोहाईए य संजलणे ॥ १३१३ ॥

(भक्त-मित्र-मित्र-सत्यवत्यनि षट् नपुंसक-स्त्रीवेष-यदुक्ताणि च । पुनर्दं च क्षपयति क्रोधादीन् संजलनान् ॥ १३१३ ॥)

इह क्षपकश्रेणिविप्लोचमर्षननोऽविरत-देशविरत-प्रमत्ता-अप्रमत्तानामन्यतम उत्तमविशुद्धपरिणामो विज्ञेयः । तत्र पूर्वधरोऽप्रमत्तः
शुक्लध्यानोपगतोऽप्येतां प्रतिपद्यते, श्रेयास्त्वविरतादयो धर्मध्यानोपगता एव । क्षपणक्रमधायम्, तद्यथा-प्रथममन्तर्मुहूर्तेनानन्तातु-
नन्विनश्चतुरोऽपि क्रोधादीन् युगपत् क्षपयति, तदनन्तमागं च मिथ्यात्वं सहैव तदंशेन युगपत् क्षपयति; तथाहि-
अतिसंयुतो दावानलः खच्चवर्धगर्भेन एवेनचानन्तरमासाद्योभयमपि निदर्हति, एवमसावपि क्षपकस्त्रीप्रशुभपरिणामत्वात् सावदेपमन्यत्र
प्रक्षिप्य क्षपयति । ततस्तथैव सम्यग्मिथ्यात्वम्, ततः सम्यक्त्वम् । इह च यदि वदामः प्रतिपद्यते, अनन्तातुवन्विषये च व्युत्पन्नते,
ततः पश्चात् कदाचिद् मिथ्यात्वोदये पुनरप्यनन्तातुवन्विचतुष्टयं वच्नाहि, तस्याऽबन्ध्यतत्कारणात्; क्षीणमिथ्यात्वस्तु तद्वृत्तं न वच्नाति,
कारणमिवात् । तस्मिन्धानन्तातुवन्विचतुष्टये क्षीणेऽतिपतितभुभपरिणाम एव यदि त्रियते तदा सुरलोकेमेव व्रजति । एवं दर्शनसप्तकचयेऽपि
कृते वाच्यम् । प्रतिपतितपरिणामस्तु यदि पश्चात् त्रियते, तदा नानामतित्वाद् नानागतिको भवति । यदि च वदामुपरिमां श्रेणिं प्रति-
पद्यते तदा दर्शनसप्तकं समस्तमपि क्षपयित्वा नियमाद् व्युत्पन्नत एव, ततो यत्राथुर्वदं तत्रोत्पद्यते । यः पुनरप्यदामः प्रतिपद्यते स निःशे-
पामप्येतां श्रेणीं समापयत्येव । तस्यश्रायं क्रमः-सम्यग्भरवस्य क्षपितश्रेणे स्तब्धेऽवतिष्ठमान एवाप्रत्याहयान-प्रत्याख्यानविरणकसायाष्टकं
रामक्रमेव क्षपयितुमारभते । एतैश्चावधिर्वर्तितवान्याः पौष्टश्च कर्मप्रकृतीः क्षपयति, तद्यथा-नरकानुपूर्वी, विर्यगानुपूर्वी, नरकान्ति-विर्यग-
सिद्धश्रेणं गतिद्वयम्, पञ्चवेन्द्रियजातिवर्जितस्वमाद्याः जातयः-एक-द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियजातय इत्यर्थः, आतपोद्योत-स्थवार-साधारण-सत्त्वमाणि ।
ततः क्षीवेदम्, ततो हास्यादिपदकम्, ततः पुरुषवेदं खण्डधर्मं कृत्वा खण्डधर्मं युगपत् क्षपयति । तृतीयखण्डं तु संजलनप्रोक्षे प्रक्षिपति ।
पुण्यं प्रतिपन्नति अर्धं क्रमो बोद्धव्यः, नपुंसकादौ तु प्रतिपन्नपुं दिक्खेदस्य पश्चात् क्षपणम्, श्रेणादिसुखेदयस्य तु मध्येऽप्यमवेदस्य प्रथमम्
हास्यं तु तदनन्तरं क्षपः प्राप्नोतेपश्चमसह वाच्यः । ततः क्रोधादीन्महत्तमं संजलनान् प्रत्येकमनन्तरं तदुत्कारेण क्षपयति । क्षपणं क्षप्यो

खण्डत्रयादिकरणक्रमेण पुरुषदेवदेव आच्यम् । क्रोधसत्कं च तृतीयखण्डं माने प्रक्षिपयि, मानसत्कं मायायाम्, तत्सत्कं तु लोमे । अथ खण्डस्य सर्वान्तसु हर्तमानो सन्तव्यः । श्रेणिपर्येया बृहत्तरान्तसु हर्तमानैव । सर्वपर्येकास्मिन्नपि बृहदन्त्यसु हर्ते लघुतरान्तसु हर्तानाम-संख्येयानां प्राप्ते । लोमवृतीयखण्डं तु संख्येयानि खण्डानि कृत्वा पृथक् पृथक् कालमेवेन क्षपयति । एषामपि संख्याततमं चरमखण्डम-संख्येयानि खण्डानि करोति । तान्यपि समये समय एकैकं क्षपयति । इह च वीणदर्शनसप्तको निवृत्तिवादर(प्र०....निवृत्तिं वा०) । तत ऊर्ध्वं त्वनिवृत्ति(प्र०....निवृत्तिं)वादरो यावत् संख्याततमं लोमखण्डम् । तत ऊर्ध्वमसंख्येयानि तत्खण्डानि क्षपयन् सूक्ष्मसंपरायोऽभिधीयते, यावत् चरमलोमांगद्वयः । तत ऊर्ध्वं क्षीणमोहयथाव्यात्यतचारित्री भवति । स्थापना चेद्दोक्तानुसारेण विधेया ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ १३१३ ॥

साध्यकारः ग्राह-

पडिवत्तीए अविरय-देस-पमत्ता-पमत्त-विरयाणं । अन्नयरो पडिवज्जइ सुद्धज्जाणोवगयचित्तो ॥ १३१४ ॥
पढमकसाए समयं खवेइ अंतोसुहुत्तमेत्तेणं । तत्तो चिय मिच्छत्तं तओ य मीसं तओ सम्मं ॥ १३१५ ॥
बद्धाज्ज पडिवन्नो पढमकसायक्खए जइ मरेज्जा । तो मिच्छत्तोदयओ विणिज्ज भुज्जो न खीणम्मि १३१६
तम्मि मज्जो जाइ दिवं तप्परिणामो य सत्तए खीणे । उवरयपरिणामो पुण पच्छा नाणामइगइओ १३१७

(प्रतिपत्तावधिरत-देस-प्रमत्ता-उपमत्तधिरणानाम् । अन्यतरः प्रतिपद्यते शुद्ध्यानोपगवाचिषः ॥ १३१४ ॥)

(प्रथमकस्यायान् समकं क्षपयत्यन्तसु हर्तमानेण । तत एव मिथ्यात्वं तत्रात्र सिद्धं ततः सम्यक्तत्वं ॥ १३१५ ॥)

(बद्धाज्जः प्रतिपन्नः प्रथमकस्यायाने यपि धियते । ततो मिथ्यालोदयतो विनयेद् भूयो न क्षीणे ॥ १३१६ ॥)

(तस्मिन् सुतो नाति दिवं तत्परिणामम् कृतके क्षीणे । उपरतपरिणामः पुनः पश्चाद् नानामतिगतिः ॥ १३१७ ॥)

चतस्रोऽपि व्याख्यातार्थाः ॥ १३१४-१३१५-१३१६-१३१७ ॥ प्रेरकः ग्राह-

खीणम्मि दंसणतिए किं होइ तओ तिदंसणाईओ ? !

भणणइ सम्महिट्ठी, सम्मतक्खए कओ सम्मं ? ॥ १३१८ ॥

(क्षीणे वर्गनत्रिके किं भवति सकृदक्षिणणनातीवः ? । मर्यते सम्यग्दष्टिः, सम्यक्त्वद्वये कृतः सम्यक्त्वम् ? १३१८ ॥)

ननु मिथ्यात्वादिकदर्शनत्रिके वीणे किं तकोऽसौ क्षयकस्तिदर्शनातीवो भवति ?-न मिथ्यादष्टिः, मिथ्यात्वाभावात् (प्र०....मिथ्या-त्वस्य क्षीणत्वात्) ; न मिथः तस्यगमिमिथ्यादष्टिः, सम्यग-मिमिथ्यात्वाभावात् ; न च सम्यग्दष्टिः सम्यक्त्वात्वात्वादित्येवं प्राप्नोति ?

इत्यर्थः । आचार्य आह—मण्यतेऽयोपरम्—दर्शनविवेके क्षीयो विशुद्धसम्पददृष्टिर्बल्यसौ । पुनरपि परः ग्राह—ननङ्गं मया—सम्यक्त्वक्षये सति कुतोऽयं सम्पददृष्टिः ?—न घटत एवेत्यर्थः ॥१३१॥ छरिराह—

॥१४६२॥

निव्वलियमयणकोद्वरुवं मिच्छत्तमेव सम्मत्तं । खीणं, न उजो भावो सहहणालक्खणो तस्स ॥ १३१९

विशेषा०

सो तस्स विसुद्धयरो जायइ सम्मत्तपोगलक्खयओ ।

सम्यक्त्व-
पुद्गल-

दिट्ठिच्च सण्हसुद्धभपडलविगमे मणूसस्स ॥ १३२० ॥

दृष्टान्तौ

जह सुद्धजलाणुगयं वत्थं सुद्धं जलक्खए सुतरं । सम्मत्तसुद्धपोगलपरिक्खए दंसणं पेवं ॥ १३२१ ॥

(निर्यसितमदनकोटरूपं मिथ्यात्वमेव सम्यक्त्वम् । क्षीयं, न सु जो भावः भद्धानलक्षणस्तस्य ॥ १३१९ ॥)

(स नत्स विद्युदतरो जायते सम्यक्त्वपुद्गलज्जयतः । दृष्टिरिव रुच्यपुद्गलपटलविगमे मनुज्यस्य ॥ १३२० ॥)

(यथा दृढजलजुगार्धं धत्तं शुद्धं वक्ताक्षये सुतराम् । सम्यक्त्वपुद्गलपरिक्खे दर्शनमलयेवम् ॥ १३२१ ॥)

इत्त । यः सम्यक्त्वदार्थश्रद्धानरूपो जीवस्य भावः परिणामः स एव तावत् सुव्यतः सम्यक्त्वमुच्यते, यस्तु शोषितमिथ्यात्वपुद्गल-
पुञ्जः स तत्त्वतो मिथ्यात्वमेव, केवलं सम्यक्त्वञ्च भद्धानरूपस्य जीवभावस्याशुद्धमिथ्यात्वपुञ्जद्वन्वाकारकत्वात्पुनरातः सम्यक्त्वमुच्यते ।
एवं च सति यच्छोषित(प्र०... यदाच्छादित)मदनकोटरवरूपं मिथ्यात्वमेव सदुपचरतः सम्यक्त्वं प्रसिद्धम्, तदेव तस्य क्षपकस्य क्षीणम्, न
तु यस्तच्चश्रद्धानलक्षणो जीवस्य भावः । स च तस्य तत्त्वभद्धानभाव औपचारिकताम्यक्त्वरूपे सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जे क्षपिते प्रत्युत विद्युदतरो जायते,
यथा सृष्ट्यशुद्धापटलविगमे मनुष्यस्य लोचनद्वयरूपा दृष्टिः । स्वच्छाश्रपटलसदृशो हि सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जः, स चाक्षपितोऽश्रपटलमिव
द्वेयैव यावद्य तत्त्वभद्धानपरिणामस्य विधातक एव । कुतोऽन्यरूपे तस्मिन् क्षपितेऽश्रपटलविगमे लोचनद्वयीव तत्त्वभद्धानपरिणतिनिर्मल-
तैव भवति ।

रथान्तान्तरमाह—‘वहेत्यादि’ यथा सुधातं शुद्धं निर्मलीकृतं जलजुगतं किञ्चिदात्रं वक्ष्यमातपशोपात् समस्तजलक्षये सुतरामेव शुद्धं
भवति; एवमौपचारिकसम्पत्त्वरूपा ये शुद्धपुद्गलास्तत्परिख्यात् परमार्थिकरूपस्य सम्यग्दर्शनमपि सुतरा निर्मलं भवति ॥१३१९-१३२०
-१३२१॥ अपरमपि दृष्टान्तमाह—

सेसन्नाणावगमे सुद्धयं केवलं जहा नाणं । तह खाइयसम्मत्तं खओवसमसम्मविगमस्मि ॥ १३२२ ॥

(नेपकानाणामे शुद्धतरं केवलं यथा ज्ञानम् । तथा क्षाधिकसम्पत्तन् ज्ञेयोपरामसम्पत्त्यधिकमे ॥ १३२२ ॥)

यथेह शेषस्य क्षायोपशमिकस्य मत्पादिद्वानचतुष्टयस्यापगमेऽन्त्यर्थात् क्षयिकं शुद्धतरं केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानान्तरं प्रादुरस्ति, न पुनरज्ञो भवति जीवः, तद्वत् क्षायोपशमिकस्तस्यैव विगमेऽप्यपरं विशुद्धतरं क्षयिकं सम्यग्दर्शनान्तरमुपजायते, न त्वदर्शनी भवति जीवः ॥ १३२२ ॥
तदु कथं पुनः क्षयिकं सम्यक्त्वं विशुद्धतरं, क्षायोपशमिकं त्वविशुद्धम् ? इत्याह-

निव्वलियमयणकोहवभत्तं तिस्राइमीसियं मदए ।

न उ सो ऽवाओ निव्वलिय-मीसमयकोहवच्चाए ॥ १३२३ ॥

तह सुद्धमिच्छसम्मतपोगला मिच्छमीसिया मिच्छं ।

होच्च परिणामओ वा सो ऽवाओ खाइए न त्थि ॥ १३२४ ॥

(निर्वक्षितमदनकोद्रवभक्तं तैसापिमिहितं भवेत्त । न तु सोऽपायो निर्वक्षित-मिभ्रमदकोद्रवत्यागे ॥ १३२३ ॥)

(यथा शुद्धमिध्यात्वसम्यक्त्वपुद्गला मिध्यात्वमिधिया मिध्यात्वम् । भवेत् परिणामतो वा सोऽपायो क्षयिके नास्ति ॥ १३२४ ॥)

इह निर्वक्षिता निर्मदनीकृताः शोधिता ये भदनकोद्रवास्त्वकिष्वृचं यत् सकमोदनस्तत् तैलादिविद्वद्रव्यमिश्रितं मुख्यमानं मदयेत्-
विक्रियां गमयेदेव मोक्षारम् । न पुनः सोऽपायोऽस्ति । क सति ? निर्वक्षित-मिभ्रमदनकोद्रवत्यागे सति । इदमुक्तं भवति-यः शोधितान्
शुद्धाशुद्धस्वरूपान् वा भदनकोद्रवान् न शुद्धं तस्योक्तस्वरूपो भदनकोद्रवकोद्रवत्यागो न भवत्येव, तथा तेनैव प्रकारेण शुद्धं च तद्व मिध्यात्वं
च शुद्धमिध्यात्वम्-अपूर्वकणाव्यवसायेनापनीतमिध्यात्वभावमित्यर्थः, तदेवोपचारतः सम्यक्त्वं शुद्धमिध्यात्वसम्यक्त्वं तस्य पुद्गलाः शुद्ध-
मिध्यात्वसम्यक्त्वपुद्गलाः शोधितमदनकोद्रवस्थानीया विरुद्धतैलादिविद्वद्रव्यकल्पेन मिध्यात्वेन मिथिताः सन्तस्तत्त्वण एव मिध्यात्वं भवन्ति,
नृमीर्थिकसंसर्ग-तद्वचःश्रवणादिजनितपरिणामाद् वा क्लिष्टबहुरसीकृता मिध्यात्वरूपा प्रतिपद्यन्ते । ततस्तथैव मिध्यादृष्टिभूत्वा पुनः संसार-
मीर्थिं बन्धमीति । स चैवंप्रवृत्तोऽपायः क्षयिकसम्यक्त्वे नास्ति, सर्वानर्थमूलानां शुद्धानामशुद्धानां वा मिध्यात्वपुद्गलानां क्षयित्वेनाऽत-
सात् । तस्मात् शुद्धतरं धार्मिकसम्यक्त्वम्, मलीभसं च क्षायोपशमिकम् । अत एतदपगमेऽपि धार्मिकसम्यक्त्वमावाद् नाऽदर्शनी जीवः,
किन्तु प्रत्युत विशुद्धसम्यग्दर्शनीति स्थितम् ॥ १३२३-१३२४ ॥ प्रस्तुतमाह-

दाऊ पडिवन्नो नियमा खीणम्मि सत्तए ठाह । इयरो ऽणुवरओ चिय सयलं सेटिं समाणेइ ॥ १३२५ ॥

(बद्धाद्यः प्रतिपन्नो नियमात् शीघ्रे सत्ते केतिप्रति । इतरोऽणुपल एव सत्त्वलां केयि समापयति ॥ १३२५ ॥)

गतार्था ॥ १३२५ ॥ योऽवद्वायुः प्रतिपद्यते स दर्शनसत्ते क्षयिते किं करोति ? इत्याह-

विद्य-तइए कसाए अट्टारं भेइ समयमेसिं च। खवियम्मि मज्झभागे पयडीओ सोलसं खवेइ ॥१३२६॥

॥ ४६४ ॥

(द्वितीय-श्रीरूपयामानन्तरभूते समयक्रमेणं च । इति मध्यभागे प्रकृतिः पोटरा रूपयति ॥ १३२६ ॥)

गतार्था ॥ १३२६ ॥ कास्ताः पुनः पोटरा प्रकृतयः १, इत्याह—

विशेषा०

नरय-तिरियाणुपुब्बी गर्हओ चत्तारि चादिजार्हओ । आयावं उजोयं थावरसाहारणं सुहुमं ॥१३२७॥
तिन्नि महानिदाओ अट्टगसेसं तओ ऽणुदिण्णाणं । वेयाण जहन्नयरं तत्तो वीयं तओ छक्कं ॥१३२८॥
तत्तो य तइयवेयं एक्केक्कं तो कमेण संजलणं । सब्वत्थ सावसेसे मगिल्ले लग्गइ पुरिल्ले ॥१३२९॥

(नरक-विर्वाणुपुब्बी गरी भवस्वप्नादिजायितुः । आयापमुद्रणोत्तं थावरसाधारणं सुहम् ॥ १३२७ ॥)

(विजो महानिद्रा अट्टगसेसं ततोऽणुदिणानाम् । चेवानां जपन्यतरं ततो द्वितीयं वतः पट्टम् ॥ १३२८ ॥)

(वसत्रा शरीरयवेदेनैकैकं वतः क्रमेण संयत्नम् । सर्वत्र सावशेषे पात्रात्ये लगति पुरातने ॥ १३२९ ॥)

आख्यातार्था, नवरं 'सुब्बत्थेत्थादि' सर्वत्र 'मगिल्ले' पाथात्येऽनन्तानुबन्धादिके कर्मणि क्षणितुमारब्धे सावशेष एव 'पुरिल्ले'

अत्रतने मित्यालादिके कर्मणि लगति क्षणितुं श्रवते, इत्येवं तावद् वाच्यं यावद् मायायां सावशेषायमेव लोमे लगति । तत्र मायाशेषं लोमं च युगपत् क्षणतीति ॥ १३२७-१३२८-१३२९ ॥ ननु कियति कर्मणि क्षीणे किं नामाऽसौ भवति १, इत्याह—

दंसणमोहक्खवणे नियट्ठि अनियट्ठिवायरो परओ । जाव उ सेसो संजलणलोभसंखेज्झभागो ति १३३०
तदसंखेज्झभागं समए समए खवेइ एक्केक्कं । तत्थ य सुहुमसरागो लोभाणू जावमेक्को वि ॥१३३१॥
वीणे खवगनिगंठो वीसमए मोहसागरं तरिउं । अंतोमुहुत्तमुदहिं तरिउं थाहे जहा पुरिसो ॥१३३२॥

क्रियत्कर्म-

षये

कावस्था १

(पूर्वजन्मोद्भवपणे नियट्ठिचमिदुसिमापरः परतः । यावन्तु शेषः संयत्नलोभसंखेज्झभाग इति ॥ १३३० ॥)

(वदसंखेज्झभागं समये समये क्षणत्येकैकम् । यत्र च सुहमसरागो लोभाणू आश्रयेकोऽपि ॥ १३३१ ॥)

(क्षीणे क्षणक्रमेणैव मोहसागरं वीत्तौ । अन्तमुहुत्तमुदधिं वीत्तां स्थाये यथा पुरुषः ॥ १३३२ ॥)

'वदसंखेज्झभागं वि' यस्य संयत्नलोभसंखेज्झभागस्यासंखेज्झतमो भागस्तम् । 'क्षीणे वि' लोभाणुमात्रेऽपि

सर्वथा धीनः इत्यर्थः, क्षणक्रमेणैव मोहसागरं वीत्तान्त्वत्तु इत्येकलं विधायमिति, यथोदधिं बाहुभ्यामुत्तीर्य स्थाये गच्छे यमभारलक्ष-
नीये नादुरन्यादिके जले प्राप्ताः कश्चित् शारङ्गुलो विधायमिति । १३३०-१३३१-१३३२ ॥

ततः क्षीणमोहः सन्नसौ किं करोति ? इत्याह—

छउमत्थकालुदुचरिमसमए निदं खवेइ पचलं च । चरिमे केवललाभो खीणावरणंतरायस्स ॥१३३३॥

(क्षप्रत्यक्कलद्विचरसमये निद्रां क्षपयति प्रचलां च । चरमे केवललाभः क्षीणावरणान्तरायस्स ॥ १३३३ ॥)

क्षीणमोहच्छप्रत्यक्कालस्यान्त्यद्वृत्तमानस्य योऽसौ द्विचरसमयः, चरमावृत्तिर्यो द्विचरमा, चरसो वा द्वितीयो यस्मादसौ द्विचरमा, अंत्येयानामेवदुःखस्थानकसमयानुपपान्त्यसमय इत्यर्थः, तत्र द्विचरसमये निद्रां प्रचलां च क्षपयति, चरसमये तु पञ्चविधं ज्ञानावरणम्, पञ्चविधमन्तरायम्, दर्शनचतुष्टयलक्षणं चतुर्विधदर्शनावरणं च क्षपयित्वा केवलज्ञानमवाप्नोति ॥ १३३३ ॥

अपत्तरणक्षये केवलज्ञानलास इत्यत्र निश्चय-व्यवहारनयवादमुपदर्शयन्नाह—

आवरणक्ववयसमए नेच्छइअनयस्स केवलुपप्ती । तत्तो ऽणंतरसमए ववहारो केवलं भणइ ॥१३३४॥

(आवरणक्षयसमये तैश्चयिक्कनयस्य केवलोत्पत्तिः । एतौऽणन्तरसमये व्यवहारः केवलं भणति ॥ १३३४ ॥)

निश्चयनयस्याऽयमभिप्रायः—यस्मिन्नेव समये आवरणस्य क्षयः—क्षीयमाणमावरणमित्यर्थः, तस्मिन्नेव समये केवलज्ञानोत्पत्तिः, क्षीयमाणस्य क्षीणत्वात् ; क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरैकत्वात् ; मेदे चान्यत्र काले क्रिया, अन्यत्र च कार्योत्पत्तिरिति स्यात् इदं चायुक्तम्, क्रियाविरहेऽपि कार्योत्पत्त्यप्युपगमात्, इत्थं च क्रियारम्भकालात् पूर्वमपि कार्योत्पाचिप्रक्षेपेतिप्रसङ्गादिति ।

व्यवहारनयस्तु—आवरणक्षयसमयादनन्तरसमये केवलोत्पत्तिं भणति, आवरणस्य क्षयसमये क्षीयमाणत्वात्, क्षीयमाणस्य चाक्षीणत्वात्, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरैकत्वात्, तदेकत्वे च क्रियाकालेऽपि कार्यस्य सत्त्वे क्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च समानकालमाविनोः क्रिया-कार्ययोः कार्यकारणभावो युज्यते, सत्ये-वर्गोविषाणादीनामपि वस्तुसङ्गात् ॥ १३३४ ॥ तथाच व्यवहारनयो निजपक्षं समर्थयति—
नाणं न खिस्समाणे, खीणे जुत्तं जओ तदावरणे । न य किरियानिदृणं कालेरगत्तं जओ जुत्तं ॥१३३५॥

(ज्ञानं न क्षीयमाणे, क्षीणे शुक्तं स्वस्तदावरणे । न च क्रियानिष्ठानं कालैकत्वं यतो युक्तम् ॥ १३३५ ॥)

यस्मात् क्षीयमाणे उदावरणे ज्ञानमव्युत्पद्यत इत्येतद् न युक्तम्, अस्य क्रियाकालत्वात्, तत्काले च कार्यसत्त्वाभ्युपगमस्य दूषितत्वात् ; किन्तु क्षीण एव उदावरणे ज्ञानं युज्यते, अस्य निष्ठाकालत्वात् । न च क्रिया-निष्ठयोः कालैकत्वं युज्यते, प्रथिविहितत्वादिति ॥ १३३५ ॥

अयं निश्चयनयः ग्राह— जइ किरियाए न खओ को हेऊ तप्परिक्खए अन्नो ? ।

अहं ताए, किह काले अन्नत्थं तई, खओ ऽणत्थ ? ॥१३३६॥

(यदि क्रियया न ह्यः को हेतुस्तत्परिहृत्येऽन्यः ? । अथ सत्या, कर्म फलेऽन्यत्र सा, ह्योऽन्यत्र ? ॥ १३३६ ॥)

हन्त ! व्यवहारवादिन् ! आवरणस्य ह्ये सवता केनोत्पत्तिरिष्यते, न तु तत्र क्षीयमाणे । तदत्र सवन्तं पृच्छामः—आवरणक्षयकाले क्रिया समस्ति, नवा ? । यदि नास्ति, तर्हि क्रियामन्तरेणावरणक्षये कोऽन्यो हेतुरिति वक्तव्यम् ?—न कोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः । अथास्या-वरणक्षयकाले तद्धेतुभूता क्रिया, तया च सत्त्वयो विधीयते; तर्थात् क्रियाकाल-निष्ठाकालोपरोक्तम्, इति कथमुच्यते—‘अन्यत्र समये क्रिया, अन्यत्र च तत्परिहृत्यः’ ? ॥ १३३६ ॥ किञ्च—

किरियाकालमि खओ जइ नत्थि तओ न होल पच्छावि ।

जइवाकिरियस्स खओ पढमम्मि वि कीस किरियाए ? ॥१३३७॥

(क्रियाकाले ह्यो यदि नास्ति सतो न भवेत् पश्चादपि । यदिवाऽक्रियस्य ह्यः प्रयमेऽपि किं क्रियया ? ॥ १३३७ ॥)

यदि क्रियाकालेऽप्यावरणस्य ह्यो नास्ति, तदा पश्चादप्यसौ न भवेत्, अक्रियत्वात्, पूर्वकालवदिति । अथवा, यदि क्रियांनिष्ठौ द्वितीयसमयेऽक्रियस्य सत आवरणक्षयोऽभ्युत्पद्यते, तर्हि क्रियान्वितप्रथमसमये किं क्रियया, तामन्तरेणाप्यावरणक्षयोपपत्तेः, क्रियाविरहित-द्वितीयसमयवदिति ? ॥ १३३७ ॥ क्रियाकाल-निष्ठाकालयोर्द्वैकत्वमागमेऽप्युक्तम्, इति निश्चयः स्वपक्षं द्रढयामाह—

जं निज्जरिखमाणं निखिण्णं ति भणियं सुए जं च । नो कम्मं निज्जरइ नावरणं तेण तस्समए ॥१३३८॥

(यद् निर्जयमाद्य निर्जयिणमिति शणितं मुते कम् । नो कम्मं निर्जयिते नावरणं तेन तस्समये ॥ १३३८ ॥)

यद् यस्मात् “वलमाणे चलिइ, जाव निज्जरिखमाणे निखिण्णे” (चल्यमाने चलिइ, यावद् निर्जयमाणे निर्जयिणः ।) इति वचनाद् निर्जयमाणं कर्म निर्जयिणं भूतेऽप्युक्तम्, अतः क्षीयमाणं क्षीयमेव, इति नानयोः कालभेदः । ‘जं च चि’ यस्मादिदं चागमे प्रोक्तम् । किम् ? इत्याह— “कम्मं वेज्जइ नो कम्मं निज्जरेल” (कर्म वेद्यते नो कर्म निर्जयिरेत ।) इत्येतावत् पक्षं द्रष्टव्यम्, वेद्यमानावस्थायाम् कर्म वेद्यते, निर्जयस्थायाम् तु नो कम्म—अकर्मैत्यर्थः, अन्यथा वेदानुसमयाः, अन्यथा निर्जयसमयाः । ‘तेन’ तस्मात् कारणत्वं तस्मै आवरण-क्षीयमाणतासमये—आवरणस्य निर्जयणसमय इत्यर्थः, ‘नावरणं ति’ नास्त्यावरणं नास्ति प्रतिवचकं कर्म, क्षीयमाणस्य क्षीणत्वादित्यर्थः ॥ १३३८ ॥ प्रतिवचकभावाच्च भवत्येवावरणक्षीयमाणतासमये केवलज्ञानेत्यपि, कस्मां निरुद्धि ? । अहमिति चेत्, इत्याह—

जइ नाणमनावरणे वि नत्थि तो तं न नाम पच्छा वि ।

जायं च अकारणओ तमकारणओ थिय पडेज्जा ॥१३३९॥

(यदि शान्तनाभरणेऽपि नास्ति यथास्तद् न नाम यथाहपि । ज्ञातं चाकारणतत्त्वकारणत्वं एव यत्तत् ॥ १३३६ ॥)

यथानाभरणेऽप्यावरणमावेऽपि केवलज्ञानमित्युक्तं (प्र०...भूतार्थि)न लभते, ततः प्रमादप्यावरणवयोत्तरकालं यदा किल त्वेव्यते तदापि तदुत्पत्तिर्न स्यात् । अथावरणामाहादिषेऽप्यावरणरूपसम्पदे केवलज्ञानं न भवति, तदुत्तरकालं तु यथाह भवति, इति यदृच्छया ग्रीव्यते; इत्थं तत्कारणा यदृच्छयैव प्रयत्निरस्य, ततोऽकारणत एव ज्ञातम्, अकारणत एव तत् प्रतिपत्ते, विशेषभावादिति ॥ १३३६ ॥

तस्मात् किमिह स्थितम् ? इत्याह—

नाणस्सावरणस्स य समयं तम्हा पगास-तमसो व्व । उप्पाय-व्वथयम्मा तह नेया सव्वभावाणं १३४०

(शान्त्यावरणस्य च समकं तस्मात् प्रकाश-तमसोरिव । क्लृप्त-व्ययसमौ यथा श्रेयो सर्वभावानाम् ॥ १३४० ॥)

तस्मात् केवलज्ञानस्य तदावरणस्य च युगपदेवोत्पाद-व्ययसमौ द्रष्टव्यौ । क्योरिव ? इत्याह—प्रकाश-तमसोरिव । यथा हि युगपदेव तमो निवर्तते, प्रदीपादिप्रकाशस्तत्पते, इति य एव तमसो निवृत्तिसमयः स एव प्रकाशस्योत्पादसमयः । एवमिहापि युगपदेवावरणं निवर्तते, केवलज्ञानं तुल्यत इति । आत्मद्रव्यं त्ववतिष्ठत इति । य एवावरणस्य क्षयसमयः स एव केवलज्ञानस्योत्पादसमयः, तत्र हि समय आवरणस्य क्षीयमाणस्य क्षीणत्वात्, केवलज्ञानस्य चोत्पद्यमानस्योत्पन्नत्वात्, आत्मद्रव्यस्य त्ववस्थितत्वादिति । एवं सर्वेषामपि भावानां मृद-ऽऽहुल्यादियदार्थानां घट-ऽऽहुलादिभिर्पूर्वपर्यायैस्त्याहः, पिण्ड-दिवक्-स्यात-कोशादिविध, कल्तादिविध प्राक्तनपर्यायैर्व्ययः, मृद-ऽऽहुल्यादिद्रव्यरूपता त्ववस्थानं युगपद् भवतीति ज्ञातव्यमिति ॥ १३४० ॥ यदि चरमसमये केवलज्ञानः, ततः किम् ? इत्याह—

उभयावरणाईओ केवलवरणाण-दंसणसहावो । जाणइ पासइ य जिणो नेयं सव्वं सयाकालं ॥ १३४१ ॥

(उभयावरणातीतः केवलवरणात-दर्थोत्पन्नः । जानापि परापि च जितो ज्ञेयं सर्वं सयाकालम् ॥ १३४१ ॥)

ततश्च सर्वमपि ज्ञेयं साध-ऽपर्याप्तितं सदाकालं जिनः केवली जानाति केवलज्ञानेन, पश्यति च केवलदर्थेनेन । कथंयूतः सन् ? केवलवरज्ञान-दर्शनस्त्वभावस्तदव्यतिरिक्तस्वरः । तर्हि पूर्वमित्यमदृष्ट्या किमितीदानीमेवं पश्यति ? इत्याह—यत् इदानीमुभयावरणातीतः केवलज्ञान-केवलदर्शनावरणाद्विगत्यतीतत्वादित्यर्थः ॥ इत्यष्टाविंशतिगार्षपः ॥ १३४१ ॥ अत एवाह—

संभिन्नं पासंतो लोगमलोगं च सव्वओ सव्वं । तं नत्थि जं न पासइ भूयं भव्वं भविस्सं च ॥ १३४२ ॥

(संभिन्नं परमं शोक्मलोचं च सर्वतः सर्वम् । तद् नास्ति यद् न पश्यति भूतं मन्वं भविष्यच्च ॥ १३४२ ॥)

सत्-एकीभावेन भिन्नं संभिन्नं—यथा वहिस्तथा मध्येऽपीत्यर्थः, अथवा, द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावलक्षणं सर्वमपि ज्ञेयमत्र केवलज्ञानस्य विषयत्वेन दर्शितम्, तत्र संभिन्नमिति द्वयं गुणतै, काल-मात्रौ च तत्पर्यायेत्वाद् शुद्धेतैः ताम्भ्यां च समस्ताभ्यां समन्ताद् वा भिन्नं संभिन्नमिति

कृत्वाद्रव्यं संभिन्नमुच्यते । तत् पश्यन्पुलभमानो 'लोकमलोकं च प्रसिद्धस्वरूपं पश्यन्' अनेन चेवं प्रतिपादितं भवति । एतावदेव द्रव्यादि चतुर्विधं ज्ञेयं, नान्यदिति । किमेवमेकस्या दिक्षा पश्यन् ? इत्याह-सर्वतः सर्वाहु विद्मः । तास्वपि किं क्रियदपि द्रव्यादि, उत न ? इत्याह-सर्वं निरवशेषम् । अद्युमेवार्थं स्पष्टयन्नाह-तद् नास्ति किमपि ज्ञेयं भूतमतीतम्, भवतीति मत्वं वर्तमानम्, भविष्यच्च, यद् न पश्यति केवली ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ १३४२ ॥ 'संभिन्नं पश्यन्' इत्युक्तम्, तत्र 'संभिन्नम्' इति कोऽर्थः ? इत्याह—

वाहिं जहा तहंतो संभिन्नं सव्यपञ्चवेहिं वा । अत्त-परनिव्विसेसं स-परपञ्जायओ वा वि ॥१३४३॥

(वाहिंया तथाऽन्तः संभिन्नं सर्वपर्यवेर्वा । आत्मा-परनिव्विसेषं स्व-परपञ्जायतो वापि ॥ १३४३ ॥)

यथा वहिस्स्याऽन्तश्चेति संभिन्नम् । अथवा, सर्वपर्यायैः संकीर्णं व्याप्तं संभिन्नम् । यदिवा, यथाऽऽत्मानं जानाति तथा परमसि, यथा परं तथात्मानमपि निर्विशेषं जानाति, इत्येवं स्व-परनिर्विशेषं संभिन्नं, स्व-परपर्यायैर्वा युक्तं संभिन्नमिति ॥ १३४३ ॥ अथवा—

संभिन्नगगहणेण व दब्बमिह सकाल-पञ्चवं गहियं । लोगालोणं सव्वं ति सव्वओ खित्तपरिमाणं १३४४

(संभिन्नगगहणेन वा द्रव्यमिह सकल-पञ्चवं गृहीतम् । लोकलोकं सर्वमिति सर्वतः क्षेत्रपरिमाणम् ॥ १३४४ ॥)

संभिन्नगगहणेनैव सकाल-पर्यायं द्रव्यं गृह्यते, कालत्र पर्यायाच्च काल-पर्यायाः, सह तैर्वैतत् इति सकाल-पर्यायं संभिन्नम् । 'लोकालोकं च सर्वतः सर्वम्' इत्यनेन तु क्षेत्रपरिमाणं गृहीतम् । एतावदेव च ज्ञेयं यद् द्रव्यादिचतुष्टयमिति ॥ १३४४ ॥

तच्च पश्यन् किम् ? इत्याह—

तं पासंतो भूयाइं जं न पासइ तओ तयं नत्थि । पंचत्थिकायपज्जयमाणं नेर्य जओ ऽभिहियां १३४५ ॥

(तत् पश्यन् भूतादि यद् न पश्यति सकलत्वं नास्ति । पञ्चास्तिकायपर्ययमानं ज्ञेयं यथोऽभिहितम् ॥ १३४५ ॥)

तच्च द्रव्यादि चतुर्विधं ज्ञेयं पश्यन्तकोऽसौ केवली भूतादिकालविशिष्टं तत् किमपि वस्तु नास्ति यद् न पश्यति । कुतः ? इत्याह-यतो यस्मात् पञ्चास्तिकायपर्यायराशिग्रमाणमेव ज्ञेयमागमेऽभिहितम्, नान्यत् । एतच्च द्रव्यादिचतुष्टयेन गृहीतमेवेति भावः ॥ १३४५ ॥

तदेवमियता ग्रन्थेन स्थिरं भवति ? इत्याह—

तव-नियम-नाणल्लखं आल्लो ऽयं जिणो अमियनाणी ।
एत्तो स परंपरओ एत्तो जिणपवयणुप्पत्ती ॥१३४६॥

सर्वं ज्ञेयं
पञ्चास्ति-
कायपर्या-
यमानम्

मदेवमिषा ग्रन्थेनायं स किनोऽमित्तज्ञानी प्रोक्तः । यः किम् ? इत्याह-यस्तो-नियम-ज्ञानबुद्ध्याल्लो ज्ञानवृष्टिं मुख्यतीति प्राग् निर्दिष्टः । एतस्माच्च स प्राप्नोको यावत्परम्परका-एतस्मादेव चाचार्यपारम्पर्येण सामर्थ्यादि श्रुतभाषातमित्यर्थः । एतस्माच्च जिनप्रवचनो-त्पत्तिरिति ॥ १३४६॥ अयोपसंहारपूर्वकं प्रकृतं स्मरयन्त्याह-

निज्जुत्तिसुस्थानप्पसंगओ जाव पवयणुप्पत्ती पासंगियं गयमियं वोच्छामि अओ उवग्घायं १३४७

(निर्जुत्तिसुस्थानप्रसङ्गो जावत् प्रवचनोत्पत्तिः । पासंगिकं गतमिदं वक्ष्यामि भवत् उपोदयात् ॥ १३४७ ॥)

तदेवं सामर्थ्यादिनिष्ठं किमसुस्थानप्रसङ्गतः 'तव-नियम-भागल्लक्षं आल्लो केवली अमियनाणी' (गा०-१०९४) इत्यादेरारम्भेदानीं जिनप्रवचनोत्पत्तिं यावत् प्रासङ्गिकमेवेदं गतम् । अतः प्रकृतद्वयोपुधातं प्राक्प्रतिष्ठातं वक्ष्यामीति ॥ १३४७ ॥

परं प्रस्तुतोऽपि विष्टत्वापि तावदुपोदयातः । कुतः ? इत्याह-

अच्छउ तावुग्घाओ का पुण जिणपवयणप्पसूह त्ति ।

तं कित्तियाभिहाणं पवयणमिह को विभागो सो ? ॥१३४८॥

एयं पसंगसेसं वोत्तुमुवग्घायवित्थरं वोच्छं । तो सेसहाराइं कमेण तरसंगहो चेमो ॥१३४९॥

(विष्टतु तावदुपोदयातः का पुनर्जिनप्रवचनप्रवृत्तिरिति ? । क्व कियन्विधानं प्रवचनमिह को विभागः-? ॥ १३४८ ॥)

(एतं प्रसङ्गशेषोत्पत्त्युपोदयाविस्तारं वक्ष्यामि । कतः शेषप्राप्याणि क्रमेण वस्तुप्रवृत्त्याम् ॥ १३४९ ॥)

विष्टतु तावदुपोदयातः, केयं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ? तदा जिनप्रवचनं कियद्दमिधानम् ? को वाऽमिधानविभागः स तस्य प्रवचन-स्य ? इति विनयेप्रश्नमाशङ्क्य, एतोजिनप्रवचनोत्पत्ति-प्रवचनकार्यिकत्वा-वद्विभागलक्ष्यं त्रितयं प्रसङ्गशेषमुक्त्वाऽभिधाय ततः 'उदेसे निदेसे य निगमे' (गा०-९७३) इत्यादिप्रासविध्युपन्यासेनोपोदयातविस्तारं वक्ष्यामि । ततश्च 'नयविही वक्खाणविही य अणुओनो' (गा०-१३४०) इत्येवानि विशेष (प्र०...शेष) द्वाराणि क्रमेण वक्ष्यामि । एतस्य च भणनीयत्वेन प्रतिज्ञातस्यायं वक्ष्यमाणः संग्रहो मन्तव्यः ॥ इति गायतस्तकार्यः ॥ १३४८-१३४९ ॥ कः संग्रहः ? इत्याह-

जिणपवयणउप्पत्ती पवयणएगट्टिया विभागो य ।

दारविही य नयविही वक्खाणविही य अणुओनो ॥१३५०॥

(जिनप्रवचनोत्पत्तिः प्रवचनकार्यिणा विभागश्च । दारविषिश्च नयविषिर्न्यास्यानयिषिश्चानुयोगः ॥ १३५० ॥)

इह विनप्रवचनोत्पत्तिः, प्रवचनैर्कार्यकानि, एकार्थिकविभागश्च, इत्येतत् त्रितयमपि तावत् प्रसङ्गशेषं द्वाण्युद्देश-निर्देशादीनि तेषां विधानं प्ररूपणं विधिद्वारविधिः, अयं सुषोषातः, नयविधिसूक्ष्मादीनां मूलानुयोगद्वाराणां चतुर्थमनुयोगद्वारम्, शिष्याऽऽचार्यपरीक्षाभिधानं तु व्याख्यानविधिः, अनुयोगस्तु द्वयसार्थिकनियुक्तिः, अत्रानुगमश्च ॥१३५०॥ एतदेवाह साव्यकारः—

पासंगियमाइतियं दारविहि त्ति विहि उ(प्र...विहिञ्चो)उवग्घाओ ।

अणुओगहारं पुण चउत्थमिट्ठंनयविहि त्ति ॥१३५१॥

सीसायरियपरिक्खा वक्खाणविहि त्ति कहणमज्जाया ।

सुत्तप्फासियजुत्ती सुत्ताणुगमो ऽयमणुओगो ॥१३५२॥

(आसन्निक्रमादिषिद्धं द्वायविधिरिति धिपिसुरोच्चातः । अणुयोगद्वारं पुनस्तदुपमितं नयविधिरिति ॥ १३५१ ॥)

(शिष्याऽऽचार्यपरीक्षा व्याख्यानविधिरिति कथनमयं वा । सुयसार्थिकनियुक्तिः सूत्रानुगमोऽयमनुयोगः ॥ १३५२ ॥)

गाथाद्वयमपि गतार्थम् ॥ १३५१-१३५२ ॥ अथ प्रेरकः प्राह—

किं पुण चउत्थदारं नयविहिमभिधाय तो ऽणुओगो त्ति ।

चउदारा ऽसंगहिआ वक्खाणविहि त्ति किं गहिआ ? ॥१३५३॥

(किं पुनश्चतुर्थद्वारं नयविधिमभिधाय तत्रोऽनुयोग इति । चतुर्द्धारसंगृह्यो व्याख्यानविधिश्च किं गृहीतः ? ॥ १३५३ ॥)

नन्वनुयोगो व्याख्यानरूपत्वादनुगम एव, अत उपक्रमो निषेधोऽनुगमो नय इत्यनुयोगद्वारोपन्यसकमसाधित्य नयानां पूर्वमेवानुयोगोपन्यासो युज्यते । इति कथमिह चतुर्थद्वारवर्तिनो नयानभिधाय पश्चात् तृतीयद्वारवर्त्यनुगमरूपस्यानुयोगस्योपन्यासः कृतः ? । अपरञ्च, चतुर्द्वारानुगमारात्मकमेव शङ्कं भवति । यथापसन्न व्याख्यानविधिमुपन्यस्तः स चतुर्णामनुयोगद्वाराणां मध्यादेकेनापि न संगृह्यतेऽप्यादि—न तावदयमुपक्रम-निषेध-नयेद्यन्तर्भवति, तद्वक्षणायोगात्; नाप्यनुगमे, यतो न व्याख्यानविधिः यथानुगमरूपः, नापि द्वयसार्थिकनियुक्त्यात्मकः, अतश्चतुर्द्वारानुगमारासंगृहीत्वेनाऽप्यस्तुतत्वात् क्रयमाकस्मिकोऽत्र व्याख्यानविधिर्गृहीतः ? इति ॥ १३५३ ॥

अत्राचार्यदेदीवस्य कस्याप्युपसुषुपदर्थः, निराकृत्य च घटमानकं स्वकीयद्वारं धरिराह—

वंधाणुलोमयाए केई, न, जओ तई कमेणं पि । तीरइ निवंधिउं जे तेणेयं बुद्धिपुच्च त्ति ॥१३५४॥

(इत्यनुलोममया धेनुरिष्ट, न, यत्नं तर्कं कमेणमिति । तीरइते विपश्यन्ने केईकं बुद्धिपुच्च इति ॥ १३५४ ॥)

विपर्ययरचना ॥ १३५४ ॥ कथम् ? इत्याह—

अंतस्मि उ वणसिउं पुव्वमणुगमस्स जं नए भणइ । तं जाणावेह्व ससं वच्चंति नयाणुओगो य १३५५

(भान्ते तु वा न्यस्य पूर्वमनुगमस्य यद् नयाम् मणति । तच्छापरयति समं व्रजतो नयोऽनुगमः ॥ १३५४ ॥)

उपक्रमः, निचेषः, अनुगमः, नयाः, इत्यनुयोगद्वाराणामन्ते पूर्वं नयाणुपन्यस्य यदिदानीमनुगमस्यानुयोगस्य पूर्वं प्रथमं नयान् मणति, कञ्चापरयति मद्रवाङ्मुखासी-नया-ञ्जुयोगो प्रतिवधं युगपदेव व्रजतः । न हि नाम नयैः शून्यः काप्यनुयोगोऽस्ति, यदि युगपद् नया-ऽनुगमौ गच्छतः, तर्ह्येतदुपन्यासोऽपि युगपदेवाच्छ, इति चेत् । तदुक्तम्, अशक्यत्वात् । तस्मादनुयोगद्वारैरनुगमस्यान्त उपन्यस्तानामपि नयानो यदिह तद्वादी उक्कणं तद् यौगपद्यगमनञ्चापनार्थमिति ॥ १३५५ ॥ अथ द्वितीयप्रयोगस्य परिहारमाह—

सुत्ताणुगमावसरे गुरु-सीसाणुगहो विएसत्थं । वक्खाणविहिं जं पइ मूलदारा ऽणहिकयं पि ॥ १३५६ ॥

(सूत्रानुगमावसरे गुरु-क्षिप्यानुगहोपदेवावर्धम् । व्याख्यानविधिं कल्पयि मूलद्वारागनधिकृतमपि ॥ १३५६ ॥)

चतुर्षु मूलानुयोगद्वारेष्वनधिकृतमपि च-चेरनुक्तमपि च, व्याख्यानविधिं धरिर्न्यति । क ? इत्याह-इह सूत्रानुगमावसरे-अनुयोगस्यादावित्यर्थः । किमर्थम् ? इत्याह-गुरुश्च शिष्यश्च गुरु-क्षिप्यौ, तयोरेतुप्रवहः गुरु-क्षिप्यानुगहः, तदुपलक्षित उपदेशो गुरु-क्षिप्यानुगहोपदेशस्तदर्थम् । इदमुक्तं भवति-गुणवताऽऽचार्येण गुणवतो शिष्यास समस्तगुणोपेतं ध्वं व्याख्येयम्, इत्थेवं गुरुक्षिप्यानुगहार्थं व्याख्यानविवा-युपदिष्टं सुव्याख्यानं सुव्रणं च शास्त्रं भवति, इति गुणमपेक्षानुयोगद्वारासंगृहीतोऽपीह व्याख्यानविधिरुक्त इति ॥ १३५६ ॥

तदेवं व्याख्यानविधेरनधिकृतत्वमप्युपगम्योक्तम् । यद्येवा, तदेवातिद्वम्, इत्येतदाह—

अहवा साहिकय च्चिय वक्खाणंगं ति जं तओ ऽणुगमे । जं जं वक्खाणंगं तं तं सव्वं जओ ऽणुगमो १३५७

(भयवा सोऽधिकृत एव व्याख्यानाङ्गमिति यात् ततोऽनुगमे । यद् यद् व्याख्यानाङ्गं सत् सत् सर्वं ततोऽनुगमः ॥ १३५७ ॥)

अथवा, स व्याख्यानविधिरधिकृत एवेह द्रष्टव्याः 'सा' इति श्रुतत्वात् स्रीलिङ्गनिर्देशः । कथं पुनरसाविहविकृतः ? इत्याह-यद् यस्माद् व्याख्यानाङ्गमिति, ततस्तस्मादनुगमेऽधिक्रियत इति श्रवणम् । यदि नाम व्याख्यानाङ्गमसौ, तथापि कथमनुगमेऽन्तर्भवति ? इत्याह-यद् यद् व्याख्यानाङ्गं, तद् तद् यस्मादनुगमः, तत्कारणत्वात्, व्याख्यानाङ्गं च व्याख्यानविधिः, तस्मादनुगमेऽन्तर्भवतीति ॥ १३५७ ॥ व्याख्यानाङ्गत्वेनैवाऽस्य भावयितुमाह—

विशेषा०
नयालु-
योगो
समकं
व्रजतः

व्याख्यान
विधिरनुग-
मेऽन्तर्भव-
त

सुत्ताणुगमार्ईए वक्खाणविही जओ तदंगं सा । जं च सुयावसरे चिय सफलाइ गवाइनायाइ ॥१३५८॥

(सुत्ताणुगमार्ई व्याख्यानविधियंस्तदङ्गं सः । यत्र भूतावसर एव सफलाणि गवादिप्राणानि ॥ १३५८ ॥)

यत्तत्र ध्वत्ताणुगमस्पादौ श्रयमं व्याख्यानविधिः 'दीर्यकर-गणाचरैरुक्तः' इति शेषः, तथा चेद्वयि व्याख्याविधानं पूर्वमुक्तम् (गा०-१००२)

'सुचं परं सयसो संभवओ विगहो विगारो य । वूसियसिदी न्यमयविससओ नेयण्णसुचं ॥ १ ॥'

यवदोर्नित्याभिसंवन्वात्, तस्मात् व्याख्यानाङ्गमसौ । यत्र यस्मात् श्रुतवसर एव ध्वत्ताणुगमप्रस्ताव एव 'गोणी चंदणकंथा चेहीउ सावए वडिगोहो' (गा०-१४३४) इत्यादिनाऽयवानन्तरं वक्ष्यमाणानि व्याख्यानविधिगतानि गवाद्युदाहरणानि सफलानि भवन्ति, नान्यथा । इदमुक्तं भवति-सुत्रव्याख्यानविधिविषयण्येव हि गवाद्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते, तानि च सफलानि तदा भवन्ति यदा व्याख्यानविधियुगमाङ्गमेव भवति । तद्वद्विभू तत्वे तु तस्य तानि निरालम्बनान्येव स्युरिति ॥ १३५८ ॥ अत्र प्रेरकः ग्राह-

जइ साणुगमंगं चिय दारविहीए तओ किमार्ईए । ओयारेउं भन्नइ उक्कमकरणे गुणो को णु ? ॥१३५९॥

(यदि सोऽनुगमाङ्गमेव दारविधौ ततः किमाहौ । अथकार्यं मयवते उक्कमकरणे गुणः को तु ? ॥ १३५९ ॥)

यदि स व्याख्यानविधियुगमाङ्गमेवेत्यते, तर्थातोऽनुगमादेरवतार्याऽऽकृष्य किमिति 'उदसे निहसे य निगमे' (गा०-६७३) इत्यादिवक्ष्यमाणद्वारविधिरादौ समानीय मण्यते-'गोणी चंदनकंथा' इत्यादिना किमिति द्वारविध्यादौ मण्यते ? इत्यर्थः । यदेव श्लोके सत्रं व्याख्यास्यते तदेव (प्र०... तदैवत्रहिं व्याख्यानविधिः 'गोणी चंदनकंथा' इत्यादिवैकमुच्चितः, किमिति 'उदसे निहसे य' इत्यादिवारविधिरागेष प्रस्तुतस्याने (प्र०... द्वारविधेरविशिष्टाप्रस्तुतस्याने) निर्दिष्टः ? इति भाषः । को भवेद्युक्तमकरणे गुणलामः ? न कश्चिदित्यर्थः ॥ १३५९ ॥

अथोचसमाह-

दारविही वि महत्था तत्थ वि वक्खाणविहि विवव्जासो । मा होअ तदाईए वक्खाणविहिं निस्खेइ १३६०

(द्वारविधिरपि महर्षस्तत्रापि व्याख्यानविधिविपर्यासः । मा भूत तदादौ व्याख्यानविधिरनिरूपयति ॥ १३६० ॥)

द्वारविधिरपि यद्वद्वत्तु बुद्धमानः कल्याणवैशुः, इत्यतस्तत्रापि व्याख्यानविधिविपर्ययोऽविधिगम्याख्यानं मा भूत् । अतो 'दारविही य नपविही वक्खाणविही य अनुजोतो' इत्येवं संघट्टाणापायामनुयोगादेर निर्दिष्टोऽपि ततोऽवतार्य तदादौ द्वारविध्यादौ व्याख्यानविधिं निरूपयति ॥ १३६० ॥ अत्रपि

एत्येव गुरु सीसं सीसो य गुरुं परिच्छिजं पच्छा।

वोच्छिह सोच्छिह व सुहं मोच्छिह व सुदिट्टपेयालो ॥१३६१॥

(धर्मैव गुरुः शिवं शिष्यश्च गुरुः परीक्ष्य पश्चात् । यद्यति भोव्यति वा सुहं मोक्षयति वा सुदृष्टविचारः ॥ १३६१ ॥)

‘एत्येव चि’ अत्रैव द्वारविद्यादौ निर्दिष्टं व्याख्यानविधिं श्रुत्वा ‘सुदिट्टपेयालो चि’ सुदृष्टव्याख्यानविधिविचारो गुरुः शिष्यम्, शिष्यो वा गुरुं परीक्ष्य पश्चाद् गुणवत्ते शिष्याय द्वारविधेरुपर्यै सुखेनैव वक्ष्यति गुरुः, गुणवदाचार्यान्तिके श्रोव्यति वा शिष्यः, मोक्षयति वा त्यज्यति वा दोषवन्तं शिष्यं गुरुः, गुरुं वा तद्वन्तं शिष्यः, इति गुणमपेक्ष्य द्वारविद्यादौ व्याख्यानविधिर्निर्दिष्ट इति ॥ १३६१ ॥

अत्र प्रेरकः ग्राह—

साणुगमंगं पि इहं जह भन्नइ किं न कीरइ इहेव ? । दाएइ पयत्तयरं वक्खाणविही य सुत्तम्मि ॥१३६२॥

(सोऽनुगमाङ्गमपीह यदि भगवतो किं न क्रियत इहेव ? । यद्यति अयत्तरं व्याख्यानविधिम् सूत्रे ॥ १३६२ ॥)

ननु यथानुगमाङ्गमपि सन् गुणपेक्षया व्याख्यानविधिरिह द्वारविधेरदौ भण्यते, न तु यत्रानुगमादौ, तर्हि ‘जिणपवयणउपप्पी’(गा०-१३५०) इत्यादिसंग्रहाद्यायामपीहेव द्वारविधेरदौ किं न क्रियते—किं नोपादीयते, येन ‘वक्खाणाविही य अणुओगो’ इत्येवमनुगमादौ निर्दिष्टः ? । अत्रोत्तरमाह—संग्रहाद्यायामित्युपन्यासं कुर्वन्नेतद् दर्शयति । किम् ? इत्याह—अयत्तरं यथा भवत्येवं यत्रानुगमे व्याख्यानविधित्वेऽप्यपीय एव । यद्यपि हि द्वारविधौ कथमप्यसौ न जातः (अ०...जायते) यद्यपि सूत्रा नुगमावसरे गुणवदाचार्य-शिष्यपरिग्रहादिको किञ्चिदवश्यमेव कर्तव्यः, इति संग्रहाद्यायामनुगमादौ व्याख्यानविधिरुपास्य इति भावः ॥ १३६२ ॥ अन्ये त्वाचक्षते । किम् ? इत्याह—

अणुओगाइविभागे वक्खाणविही वि तप्पसंगेण । जंपंति केइ तेसिं बुत्तुं सोउं व को जोग्गो ? ॥१३६३॥

(अनुगमादिविभागो व्याख्यानविधिरपि तत्त्वसङ्गेन । जल्पन्ति केचित् स्वयोर्वक्तुं भोक्तुं वा को योग्यः ? ॥ १३६३ ॥)

(संग्रहाद्यायां पुनरुद्योगादौ यद्यन्ति दर्शयन्तः । यी यन्तिहोऽनुयोगः सोऽत्र स विधिर्यैर्व्यभिचि ॥ १३६४ ॥)

इह केचित् पुनरेवं जल्पन्ति । किम् ? इत्युच्यते—अणुओगो य निवोगो भास-विभासा य वचित्यं येव’ इत्यादिना ग्रन्थेनाज्जुयोग-निमोग-भासादीनां विभागविशेषोऽभिधासमाने व्याख्यानविधिरपि तत्त्वसङ्गेन द्वारविधेः संग्रहाद्यायास्तोऽपि पर्येव निर्दिष्टः । किमर्थम् ? इत्याह—तेषामप्यनुयोग-नियोग-भासादीनां वक्तुं श्रोतुं वा को योग्यः ? इति परिग्रहानार्थम् । ‘जिणपवयणउपप्पी’(गा०-१३५०)

इत्यादिसंग्रहाध्यायां पुनः 'ध्वखाणविही य अणुओगो' इत्येवमनुयोगस्यादौ द्वारविधेस्त्वप्रतो व्याख्यानविधिमुपदर्शयन्त एतद् श्रवते यदुत-
योऽनुयोगादिविभागवसरे द्वारविधेः पूर्वमनुयोगो वर्णितः, सोऽयं संग्रहगाथान्ते । अयमत्र भावः— 'जिणपवण' इत्यादिसंग्रहाध्यायां
प्रथमं द्वारविधिः, ततो व्याख्यानविधिः, ततोऽनुयोग उक्त इति, ततः प्रवचनैकाधिकद्वारव्याख्यायां 'अणुओगो य निओगो' इत्यादिगाथा-
याऽनुयोग उक्तः, ततो 'गोपी चंदण' (गा०-१४३४) इत्यादिना स्वरूपतो व्याख्यानविधिः, ततो 'उदेसे निदेसे' इत्यादिना द्वारविधिः, पूर्व-
ततोऽपि चानुयोगाः, इत्यनेन क्रमः । अत्र च यथा द्वारविधेः पूर्व स्वरूपतो व्याख्यानविधिरुक्तः, एवं यदि संग्रहगाथायामपि द्वारविधेः पूर्व
नामसोऽप्युच्येत तदा कस्याऽप्येवं संग्रहः स्यात्—संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगद्वारविध्यनन्तरोक्तानुयोगोऽसावेदकत्वं सुबोधम्, संग्रहगाथा-
न्तोक्तानुयोगव्याख्यानरूपत्वात् ध्वखाणयोगस्य, किन्तु प्रवचनैकाधिकद्वारव्याख्यावसरे 'अणुओगो य निओगो' (गा०-६७३) इत्यत्र योऽनुयोग
उक्तः स संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगादन्यो वा ? इति । यदा तु संग्रहगाथायामनुयोगप्रत्यक्ष एव विधिरूप्यते, तदैतद् निश्चीयते-
यस्य 'अणुओगो य निओगो' इति गाथान्तोक्तानुयोगस्य निमित्तं द्वारविधिरुक्तः, संग्रहगाथान्तोक्तानुयोगोऽपि स एवेति निर्दिष्टः, यदर्धं
स व्याख्यानविधिद्वारविधेः पूर्व स्वरूपत उक्तः, अत्र तु संग्रहगाथायामनुयोगस्यादौ नाममात्रेणैवोक्त इति ॥ १३६३-१३६४ ॥

तदेवं चालना-श्रत्यवस्थाने विधाय प्रस्तुतं 'जिणपवणउप्पची' इत्यादिगाथाव्याख्याद्येवं, वक्ष्यमाणगाथाप्रस्तावनां चाह-

सुयमिह जिणपवणं तत्सुप्पती पसंगओ ऽभिहिया ।

जिण-गणहरवयणाओ इमाहं तत्साभिहाणाहं ॥१३६५॥

(भुतमिह जिणप्रवचनं तस्योत्तरिः प्रसङ्गोऽभिहिता । जिण-गणहरवचनाविमानि तस्याभिधानानि ॥ १३६५ ॥)

यदुक्तम्—'केपं विनप्रवचनोत्तपिः ?' तत्रैव जिणप्रवचनं तावत् भुतमुच्यते, इत्यसकृत् प्रसिद्धमेव । अस्य चोत्पत्तिर्निपुंक्तिरसुखान-
प्रसङ्गतः 'अयं मासह अरहा सुत्तं गंधति गणहरा निउणं' (गा०-१११९) इत्यादौ 'जिण-गणधरेभ्यः' इति वचनात् पूर्वमप्यभिहितैव । पत्सु-
नरुक्तम्—'तथा, जिणप्रवचनं क्रियदमिधानम् ? अभिधानविभागो वाऽस्य कः ?' इति । तत्रैतानि तावदस्याभिधानानि ॥ इति पञ्चदश-
गार्याः ॥ १३६५ ॥ कानि पुनस्तानि १, इत्याह—

एगट्टियाणि तिन्नि उ पवण सुत्तं तहेव अत्थो य । एक्केक्कस्स य एत्तो नामा एगट्टिया पंच ॥१३६६॥

(एकधिकानि त्रीणि तु भवयन् सुत्तं तथैवार्थम् । एक्केक्कस्स यतो नामान्येकाः अकानि पञ्च ॥ १३६६ ॥)

एकोऽर्थो येषां तान्येकाधिकानि त्रीण्येव । कानि पुनस्तानि १, प्रवचनसुक्तापेक्षया, वक्ष्यमाणार्थं च, नामान्येव भुतानामप्य ।

सूचनात् सूत्रं, वद्विज्ञेय एव । अयमपि वद्विज्ञेय एव । एषां च प्रवचन-सूत्रा-उपार्थानां मध्य एकैकस्य प्रत्येकमकायकानां पञ्च नामानि भवन्ति ॥ इति नियुक्तिगणार्थः ॥१३६६॥ आध्यात्म-

जमिह पगयं पसत्यं पहाणवयणं च पवयणं तं च । सामन्नं सुयनाणं विससओ सुत्तमत्थो य ॥१३६७॥

(यदिह प्रकृतं प्रारत्तं प्रवानवचनं च प्रवचनं सच । सामान्यं श्रुतान्तं विज्ञेयतः सूत्रमर्थम् ॥ १३६७ ॥)

गतायां ॥ १३६७ ॥ सूत्रशब्दस्यार्थमाह-

सिंचइ खरइ जमत्थं तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा । सूएइ सवइ सुव्वइ सिव्वइ सरए व जेणत्थं १३६८

(विह्वति चरति यदयं शस्मात् सूत्रं निरुक्तविधिना वा । सूत्रयति खरति श्रूयते सीव्यति सरति वा येनार्थम् ॥ १३६८ ॥)

‘सिंच’(प्र०...पिच)शरणे’ सिञ्चति शरति यस्मादर्थान्, ततो निरुक्तविधिना सूत्रम् । अथावा, निरुक्तविधिर्नैव सूत्रयति, स्रवति-
वाऽप्येति हि सूत्रम् । श्रूयत इति वा सूत्रम् । सीव्यते विशिष्टघटनामानीयत इति वा सूत्रम् । सरति वाऽर्थमनुगच्छति यस्मात् ततः सूत्र-

मिति ॥१३६८॥ तथा-

अविवरियं सुत्तं पिव सुट्टिय-वावित्तओ व सुत्तं ति । जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥१३६९॥

(अविषुवत् कुममिव सुत्तित्वा-व्यापित्वतो वा सूत्रमिति । वाः सूत्राभिप्रायः सोऽप्योऽयंते यस्मात् ॥ १३६९ ॥)

अर्थव्याख्यानतो यत्तदध्यायविशुतं तावत् सूत्रं सुत्तमिव सुम्भुव्यते, ग्राह्यतयैव्या च ‘सुचं’ इति । अथावा, सुस्थितत्वात् प्रमाणावावि-
तत्वात्, व्यापितत्वाच्च सूक्तं(प्र०...सूत्रम्), ग्राह्यतत्वादेव च ‘सुचं’ । अर्थशब्दस्यार्थमाह—यः सूत्रस्याभिप्रायः सोऽप्योऽभिधीयते यस्मा-
दयंते गम्यत इत्यर्थः ॥१३६९॥ अयं प्रारम्भः आह—

सह पवयणेण जुत्ता, न सुयत्येगत्थया परोप्परओ । जं सुत्तं वक्खेयं, अत्थो जं तस्स वक्खणं ॥१३७०॥

जुञ्जइ च विभागाओ तिण्ह वि भिन्नत्थया न चेहरहा ।

एगत्थाणं पि पुणो किमिहेगत्थाभिहाणेहिं ? ॥१३७१॥

(सह प्रवचनेन युक्तं न श्रुतार्थैकार्थता परस्परतः । यत् सूत्रं व्याख्येयमर्थो यत् सत्य व्याख्यातम् ॥ १३७० ॥)

(युक्तते च विभक्तात् श्रवणामपि भिन्नावता न चेत्तया । एकार्थानामपि पुनः किमिहेकार्थमिचानैः ? ॥ १३७१ ॥)

ननु प्रवचनेन सह सूत्रा-उपयोगैकार्थता युक्ता, तद्विज्ञेयत्वात् । तयोः सन्नार्थयोः पुनः परस्परत एकार्थता न युज्यते, तयोस्त्यन्तमेवाह ;

तथाहि-न्याख्येयं सत्रम्, तद्व्याख्यानं चार्थ इति महान् भेदः । अथवा, श्रयणामप्येवं श्रवचन-सूत्रा-ध्यानां मिश्रार्थैवैव मुख्यते । 'न च' ति न पुनः 'एकार्थता' इति श्रेयः, विमलग्नात् मिश्रविषयत्वात् । सामान्यविषयं हि प्रवचनम्, विशेषविषयौ च सूत्रार्थौ, इति कथं तेषामेकार्थता ? । न हि मूढ-यट-शरावादीनामेकार्थता युक्तिमती । इतरथा-यथेकार्थान्येतावि त्रीण्यपि, तर्हि 'एकैकस्मै य एतो नामा एगद्विया पत्र' (गा०-१३६६) इत्यनेन यन्त्येकैकस्य पत्र पत्रैकार्थिकान्यभिप्रास्यन्ते, तांनि न युज्यन्त एव । न हीन्द्र-शक्र-पुरन्दरादिराश्वानामेकार्थानामपि पुनरपि प्रत्येकमेकार्थिकान्युपपद्यन्त इति ॥ १३७०-१३७१ ॥ अत्र प्रतिविधानमाह—

मउलं कुल्लं ति जहा संकोच-विबोहमेतन्निम्नाइं । अथेणाभिन्नाइं कमलं सामणओ चेगं ॥ १३७२ ॥

अविवरियं तह सुत्तं विवरीयमत्थो ति बोहकालस्मि । किंचिम्मत्तविभिन्ना सामन्नं पवयणं नेयं १३७३

(सुबुल्लं कुल्लमिति यथा संकोच-विबोहमात्रविज्ञानि । भयैनाभिन्नामि कमलं सामान्यतरवैकम् ॥ १३७२ ॥)

(अविवरियं तथा सूत्रं विवृतमर्थ इति बोधकाळे । किञ्चिन्मात्रविषयौ सामान्यं प्रवचनं नेयम् ॥ १३७३ ॥)

यथैव सुबुल्लं, कुल्लमिति च, एतयोः संकोच-विकाररूपतया भेदः, सामान्यार्थतया चामेदः कमलमिति । न चैषां पुनः प्रत्येकमेकार्थिकानि न युज्यन्ते, किन्तु श्रूयन्त एव प्रत्येकं तदेकार्थिकानि, तद्यथा-आयस्य सुबुल्लं, कुड्मलं, कोरफं, बालकं, कलिका, धुन्तमित्यादि; द्वितीयस्य तु कुल्लं, विकोचं, विकारां (प्र...विकोश), विकसितम्, उन्मीलितम्, उन्मिषितं, स्मितम्, उज्ज्वलं, विजृम्भितं, हसितम्, उज्जुबुद्धं, व्याकोशमित्यादि । तृतीयस्य कमलं, पद्मम्, अरविन्दं, पङ्कजं, सरोजमित्यादि । तथेहाप्यविबुधमर्थतो सुबुल्लकल्पं सूत्रमुच्यते, तदेव बोधकाळे व्याख्यानकाले विवृतं सत् समुद्रकुल्लकमलकल्पमर्थोऽभिधीयते । विशेषरूपतया च किञ्चिन्मात्रमनयोभेदः, सामान्यरूपतया त्वैकत्वं ध्येयं प्रवचनं श्रुतज्ञानमिति । न चैषां प्रवचन-सूत्रा-ध्यानामेकार्थिकानि न युज्यन्ते 'सुवषम्म-तित्थ' (गा० १३७८) इत्यादिनाऽनन्तरमेवमिधामानत्वादिति ॥ १३७२-१३७३ ॥ अत्र दृष्टान्तरेणपि प्रवचन-सूत्रा-ध्यानामेकार्थत्वादिरूपतां समर्थयन्माह—

सामन्न-विसेसाणं जह वेगा-णेगया ववत्थाए । तदुभयमत्थो य जहा वीसुं बहुपसखा ते य ॥ १३७४ ॥

एवं सुत्त-स्थानं एगा णेगत्थया (प्र...इत्या)त्रवत्थाए । पवयणसुभयं च तयं तियं च बहुपसखं वीसुं १३७५

(सामान्य-विशेषयोरेका यैकाऽनेकता व्यपश्यता । सदुभयमर्थस्य यथा विपय्या यदुपर्यभास्ते च ॥ १३७४ ॥)

(एवं सूत्रा-ध्यानेरेकाऽनेकार्थता व्यपश्यता । प्रवचनसुभयं च तत् त्रिकं च बहुपर्यव विज्यम् ॥ १३७५ ॥)

'या' इति कमलोदाहरणोपयोगोदाहरणान्तरत्वात्सूचकः । ततश्च यथा वा सामान्य-विशेषयोर्व्यत्यया विवक्षयक्ता जनेकता च दृष्टा—

परमपत्नम् अनेकापत्यं च दृष्टमित्यर्थः । तस्मिन् अनेकानामेकार्थता जनेकता च दृष्टा—

व्याघ्राकाशप्रत्ययनिबन्धनत्वात्, विक्षेपणां तु संज्ञातीय-विज्ञातीयमिभत्वप्रतिमासकारणत्वाद्देकार्थता । 'तदुभयमत्यो य ङ्ह सि' यथा च तयोः सामान्य-विशेषयोरुभयं तदुभयमर्थो भण्यते-अर्थशुद्ध्याय द्वितयमप्येतद् भवतीत्यर्थः । ते च सामान्य-विशेष-अर्थलक्षणस्योऽप्यर्थो विवक्ष्य प्रथमं यथा बहुपर्याया बहुकार्थिकः, तथा-नामान्यं, सत्ता, माव इत्यादि; विशेषाः, भेदाः, पर्याया इत्यादि; अर्थः, द्रव्यं, धत्स्वित्पादि ।

एवं प्रस्तुतयोः सूत्रा-ऽर्थयोरपि विवक्ष्यैकार्यतदयो भावनीयाः, तथाहि-प्रवचनलक्षणे एकास्मिन्नर्थे द्वयोरपि सूत्रा-ऽर्थयोषु घत्वादेकार्थता; सूत्रस्य वाचकत्वात्, अर्थस्य तु वाच्यत्वाद् मिभार्थता । 'पवयशसुभयं च तयं ति' तच्च सूत्रा-ऽर्थयोरुभयमपि प्रवचनमुच्यते । त्रिकं चैतत् सूत्रा-ऽर्थ-प्रवचनलक्षणे विवक्ष्य प्रथमं बहुपर्यायं त्रिकार्थिकम्, तथा च वक्ष्यति-'सुयवस्म तित्य मग्नो' इत्यादि ॥ १३७४-१३७५ ॥ अथवा, नयमेतदेवादीनां ग्रन्थानामपि प्रवचनादीनामेकार्थता दृश्यबहुपर्यायत्वं च न विरुध्यते, इति दर्शयन्नाह—

अहवा सव्यं नामं वंजणमुद्विनयस्स मिन्नत्थं । इयरस्स अभिन्नत्थं संववहारो य तदवेक्खो ॥ १३७६ ॥
संववहारट्ठाए तम्हा जेणगया, न निच्छयओ । तो जुत्ताइं तेसि वीसुं पञ्जायनामाइं ॥ १३७७ ॥

(भगवता सर्वं नाम व्यञ्जनमुद्विक्तमजत्व मिन्नार्थम् । श्वरस्याऽभिन्नार्थं संव्यवहारम् वदयेच्छः ॥ १३७६ ॥)

(संव्यवहारार्थवया वत्साइ येनैकवा, न निश्चयकः । ततो युक्तानि तेषां विवक्ष्य पर्यायनामानि ॥ १३७७ ॥)

अथवा, व्यञ्जनशुद्धिकृतयः सममिरुद्धलोचनशुद्धशुद्धनयस्तस्याभिप्रायात् सर्वमपि नाम मिभार्थमेव, शब्दभेदे कार्यभेदात्, घट-पटादिभिधानवदिति । इतरस्य तु नैगमादेरनयस्याभिप्रायादभिभार्थमपि नाम भवति, वस्तुनोज्जेक्ष्यपर्यायत्वात्, शक्नेन्द्र-पुनरुदादिनाम-वदिति । किञ्च, संव्यवहारश्च लोकव्यवहारश्च तदर्थोऽभिभार्थनामापेक्षं एकार्थिकनामापेक्षः प्रायः प्रवर्तते इत्यर्थः, स्वः, स्वर्गः, सुरसप्त, त्रिदशधातः, त्रिविष्टपं, त्रिदिवमित्याद्येकार्थिकनामालादिशास्त्राणां संव्यवहारनामापेक्षैव प्रवृत्तेरिति । ततः सिम् १, इत्याह-'संववहारे-त्यादि' तस्माद् येनोक्तप्रकारेण संव्यवहारार्थतया व्यवहारनामापेक्षया नाम्नाभेदा-एकार्थताऽप्यस्तीत्यर्थः, न निश्चयतः शुद्धतरशब्दनयलक्ष-णनिश्चयनपरमतेन सर्वेषामपि नाम्नां मिभार्थत्वाद् न कश्चिदेकार्थितेत्यर्थः । ततस्तस्मात् तेषां प्रवचन-सूत्रा-ऽर्थानां विवक्ष्य प्रथमं व्यवहार-नयमतेन युक्तानि घटमानकानि पर्यायनामान्येकार्थिकाभिधानानि ॥ इत्येकादशगार्थाः ॥ १३७६-१३७७ ॥

तत्र प्रवचन-सूत्रयोस्तावत् पञ्च पर्यवेक्ष्यैकार्थिकान्याह—

सुयधम्म तित्थ मग्गो पावयणं पवयणं च एगट्ठा । सुत्तं तंतं गंथो पाठो^{प्र०}.....णवो^० सत्थं च एगट्ठा १३७८

(शुभप्रमर्सीर्ष मागः आश्रितं प्रवचनं चैकार्थानि । सुत्तं गन्धं प्रत्यः पाठः शास्त्रं चैकार्थानि ॥ १३७८ ॥)

श्रुतधर्मः, तीर्थं, मार्गः, श्रावचनं, श्रावचनम्, एतानि श्रावचनैकाधिकानि । सूत्रं, तन्त्रं, ग्रन्थः, शास्त्रं च, इत्येतानि सूत्रैका-
धिकानि ॥ इति निरुक्तिगाथासंक्षेपायः ॥ १३७७= ॥ अथ श्रुतधर्म इति क्रोडर्थः १, इत्याह—

॥५०८॥

बोधो सुयस्स धम्मो सुयं व धम्मो स जीवपञ्चाओ । सुगईए संजमम्मि य धरणाओ वा सुयं धम्मो १३७९

(पद्यः श्रुतस्य धर्मः श्रुतं वा धर्मः स जीवपर्यायः । सुगतौ संसरे च धारणाद् वा श्रुतं धर्मः ॥ १३७९ ॥)

श्रुतस्य धर्मः स्वभावात्, स च बोधः, बोधस्वभावत्वाद् श्रुतस्य । अथवा, श्रुतं च तद् धर्मश्च श्रुतधर्मो जीवपर्यायः अथवा, सुगतौ,
संसरे वा धारणाद् धर्मः श्रुतमुच्यते, श्रुतं च तद् धर्मश्चेति श्रुतधर्मः ॥ १३७९ ॥ अथ तीर्थश्रुतधर्ममाह—

श्रुतधर्मः=

तेत्यंति पुव्वमणियं संघो जो नाण-चरण-संघाओ । इह पवयणं पि तित्थं तत्तो ऽणत्थं तरं जेण १३८०

(तीर्थमिति पूर्वमणिव संघो यो क्षान्त-चारित्र्यवन्तः । इह प्रपन्नमिति तीर्थं वतोऽन्यन्तरं येन ॥ १३८० ॥)

तीर्थः=

तीर्थतेजनेति तीर्थं पूर्वमिवाऽप्युक्तम् । किम् १, इत्याह-संघः । किंविशिष्टः १ । क्षान्त-दर्शन-चारित्र्यगुणसंघातः । इह तु श्रावचन-
मपि तीर्थमुच्यते यस्मात्, ततः संघाताद् तदपि श्रुतस्वरूपत्वादन्यान्तरमेवेति ॥ १३८० ॥ मार्गश्रुतधर्ममाह—

मल्लिञ्जइ सोहिञ्जइ जेणं तो प्र०...का)पवयणं तओ मग्गो ।

अहवा सिवस्स मग्गो मग्गणमन्नेसणं पंथो ॥ १३८१ ॥

(मुच्यते शोच्यते येन वतः प्रपन्नं वतो मार्गः । अथवा श्रितस्य मार्गो मार्गणमन्नेसणं पन्थाः ॥ १३८१ ॥)

मार्गः=

ततस्तस्माद् श्रावचनं मार्गं उच्यते । येन किम् १, इत्याह—‘मूज्जु शुद्धो’ मुच्यते शोच्यतेऽनेन कर्मफलिन आरम्भा, तस्माद् हेतोः ।

अथवा, मार्गणं मार्गोऽन्नेसणं पन्थाः श्रितस्येति ॥ १३८१ ॥ अथ श्रावचनश्रुतधर्ममाह—

याइअभिविहीए पवयणं पावयणमाइवयणं वा । सिवपावयवयणं वा पावयणं पवयणं भणियं १३८२

(मर्यादाभिविही प्रपन्नं श्रावचनमादिष्वचनं वा । श्रित्यापकवचनं वा श्रावचनं, प्रपन्नं भणितम् ॥ १३८२ ॥)

श्रावचनः=

‘पापाय चि’ पूर्वतु प्रागुपाययोऽपि प्रमुद्दः, आहु मर्यादायाम्, अभिविही च गृह्यते । प्रातं, मर्यादां, प्रपन्नम्, आदी या
नीचादिभिविधि-मर्यादायाम् वस्त्वं श्रावचनम्, श्रित्यापकं वा वचनं श्रावचनमुच्यते । श्रावचनश्रुतधर्मस्तु प्रागेव मणित इति । तदेवमुक्तः—
श्रावचनं वचनं भणितम् ॥ १३८२ ॥ अथ सूत्र-तन्त्र-ग्रन्थशास्त्रायांमाह—

सुप्तं भणियं तंतं तणिज्जए तेण तम्मि व जमत्थो । गंथिज्जइ तेण तओ तम्मि व तो तं मयं गंथो १३८३

(सुप्तं भणियं तन्त्रं कथ्यते तेनं तम्मि व जमत्थो । प्रथ्यते तेन तवत्ताम्मि व जमत्थो । १३८३ ॥)
सुप्तद्वयस्त्वात् प्रागेव भणितः । तत्रशब्दार्थव्युत्पत्ति-‘तुलु विस्तारे’ इत्येतं विस्तार्यते यद् यस्मादनेन, अस्मात्, अस्मिन् वाऽर्थ इति तन्त्रम् । अथवा, तन्त्र्यते विशिष्टरचनया तदेव विस्तार्यते इति तन्त्रं सूत्रमेवोच्यते । तथा, प्रथ्यतेऽनेन, अस्मात्, अस्मिन् वाऽर्थ इति तदेव ग्रन्थ उच्यते । अथवा, तदेव प्रथ्यते विरच्यते इति ग्रन्थः ॥ १३८३ ॥ पाठ-शास्त्रयोः शब्दार्थमाह—

पढणं पाढो तं तेण तम्मि व पढिज्जए ऽभिधेयं ति । सासिज्जइ तेण तहिं व नेयमाया व तो सत्थं १३८४

(पढणं पाठस्तत् तेन तम्मि व पढिज्जइ तेन तम्मि व नेयमाया वा सत्तः शास्त्रम् ॥ १३८४ ॥)
पढणं पाठः, पढ्यते वा व्यक्तीक्रियते इति पाठः । पढ्यतेऽभिधेयमनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा पाठः । ‘शब्दो शब्दशब्दो’ शास्त्रे इत्येवमात्मा वाऽनेन, अस्मात्, अस्मिन्निति वा शास्त्रम् ; शास्त्र्यते कथ्यते इति वा शास्त्रम् । इति गाथापट्टकार्यः । तदेवमभिहितः सर्वस्वार्थविभागः ॥ १३८४ ॥ अर्थार्थैर्कार्षिकानि वक्तव्यानि, तत्राऽर्थः व्याख्यानम्, अनुयोग इत्यनर्थान्तरम्, इत्यनुयोगैर्कार्षिकान्याह—

अणुओगो य निओगो भास-विभासा य वत्तियं चेव । एए अणुओगस्स उ नामा एणट्ठिया पंच १३८५

(अणुओगो भास-विभासे च वार्तिकं चेद् । एतान्यनुयोगस्य तु नामान्येकार्षिकानि पञ्च ॥ १३८५ ॥)
अनुयोगः, नियोगः, भाषा, विभाषा, वार्तिकम्, इति पञ्चानुयोगैस्त्वर्थैर्कार्षिकानि ॥ इति निधु क्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ १३८५ ॥
अणुओगोऽप्यनुवादार्थं प्रागुक्तमपि विस्मरणशीलविनैयानुवादार्थं पुनरुपाह—

अणुओयणमणुओगो सुयस्स नियएण जमभिधेएणं । वावोरो वा जोगो जो अणुरूवो ऽणुकूलो वा १३८६
अहवा जमत्थओ थोव-पच्छभावेहिं सुयमणुं तरस्स । अभिधेये वावोरो जोगो तेणं व संबंधो ॥ १३८७ ॥

(अणुओजनमनुयोगः अतस्य नियतेन यमभिधेयेन । व्यापारो वा योगो योऽणुरूपोऽणुकूलो वा ॥ १३८६ ॥)
(अथवा यथैतः स्तोत्र-पञ्चानुवादार्थं अतमणुं तस्य । अभिधेये व्यापारो योगस्तेन वा संबन्धः ॥ १३८७ ॥)

यत् सूत्रस्य निजेताभिधेयेनार्थेनानुयोजनं संबन्धनं सोऽनुयोगः । अथवा, योगो व्यापार उच्यते । ततश्चाणुरूपोऽणुकूलो वा योगः सूत्रस्य निवेष्टमिधेये व्यापारः, यथा घटशब्देन घटोऽभिधीयत इत्यनुयोगः । अथवा, सूत्रमणु इत्युच्यते । कुतः ? यस्मादर्थास्यानन्तत्वात् तदपेक्षया सूत्रमणु । अथवा, “उपपन्नेह वा” इत्यादितीर्थकरोक्तायां पश्चादेव गणधराः सूत्रं कुर्वन्ति, इतरक्तमयोऽप्यर्थं हृदये निवेश्य ततः

॥५०६॥
विशेषा-
सूत्र-तन्त्र-
ग्रन्थाः-
पाठ-शास्त्र-

५ अनुयोगे
स्वार्थिकानि

फल्यः कुर्वन्ति, इत्येवमर्थान् पथादेव मन्त्रानां सूत्रमणु व्यपदिश्यते । ततस्तस्याणोः सूत्रस्याभिधेये व्यापसो योषोऽणुयोगः । तेन वाऽणुना सूत्रेण संसामिधेयस्य योगः संसन्वोऽणुयोगः ॥ इति गायत्र्यार्यः ॥ १३८६-१३८७॥ अथानुयोगस्यैव संभवन्तं नामादिनिचेष्टमाह—

नामं ठवणां दंविण् खेत्ते काले वयण-भावे य । एसो अण्णओगस्स उ निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ १३८ ॥

(नामःस्थापना द्रव्यं क्षेत्रं फलानि प्रपन्न-भागी च । एषोऽनुयोगस्य तु निक्षेपो भवति सप्तथिः ॥ १३८८ ॥)

नामानुयोगः, स्थापनानुयोगः, द्रव्यानुयोगः, क्षेत्रानुयोगः, कालानुयोगः, इवानुयोगः, भावानुयोगः । एषोऽनुयोगस्य सप्तविधो निधेयः ॥ इति नियुक्तिग्राथार्थेपाठ्यर्थः ॥ १३८ ॥ विस्तरार्थं त्वमिदमित्युक्त्यस्तु नाम-स्थापनानुयोगस्वरूपं तावदाह—

नामस्स जो ऽणुओगो अहवा जस्साभिहाणमणओगो।

नामैणवजोजोगो जोगो नामाणअओगो सो ॥१३८९॥

ठवणाए जो ऽणओगो ऽणओग इति वा ठविस्राए जं च।

जावेह जस्स ठवणा जोगा ठवणाणुओगो सो ॥१३९०॥

(नाम्नो योऽनुयोगोऽथवा स्वस्याभियानमनुयोगः । नाम्ना वा यो योग्यो योगो नामानुयोगः सः ॥ १३८६ ॥)

(स्थापनाया योऽनुयोगोऽनुयोगो इति वा स्थाप्यते यस्य । या पेद् यत्थ स्थापना योम्या स्थापनानुयोगः सः ॥ १३६० ॥)

नाम इन्द्रदेवैर्योनुरयोगो व्याख्यानमसौ नामानुयोगः । अपवा, यस्य वस्तुनः ‘अनुयोगः’ इति नाम क्रियते तद् नामानामानु-
योगानुयोगो नामानुयोग इत्युच्यते । यदिवा, नामा सह यः कश्चिद् योगेऽनुरूपो योगः संबन्धः स नामानुयोगः, नामाना सहानुरूपः अनु-
कूलो वा योगो नामानुयोग इति व्युत्पत्तेश्च; यथा दीपस्य दीपनाम्ना सह, जलस्य जलननाम्ना सह, जलस्य जलननाम्ना सहेत्यादि । एवं
स्थापनाया अनुयोगो व्याख्यानं स्थापनानुयोगः । अपवा, अनुयोगं कुर्वन्नाचार्यादिर्यत्र काष्ठदौ स्थाप्यते तत्स्थापनानुयोगः । या वेदानु-
योगः कर्तृगणदिस्त्वदाकारवति लेप्यकर्मादी योग्याऽनुरूपस्थापना क्रियते सं स्थापनानुयोगः, स्थापनाया अनुरूपोऽनुरूपो वा योगः संबन्धः
स्थापनानुयोग इति व्युत्पत्तेश्च ॥ १३८९-१३९० ॥ अथ ब्रह्मानुयोगमाह—

द्व्यस्स जो ऽणुओगो दब्बे दब्बेण दब्बहेऊ वा दब्बस्स पक्खेण वजोगो दब्बेण वा जोगो॥ १३९॥

(द्रव्यस्य योऽनुगतो द्रव्ये द्रव्येण वा द्रव्योद्भवः । द्रव्याय पर्ययेण वा योग्यो द्रव्येण वा योगः ।। १६६१ ।।)

बहुवचनो वि एवं नेओ जो वा कहे अनुवडतो । दव्वाणुओग एसो एवं खेत्ताइयाणं पि ॥१३९२॥

(बहुवचनतोऽन्वेन हेयो जो वा कथमस्यनुपयुक्तः । द्रव्यानुयोग एव एवं हेतुवदिक्रान्तमपि ॥ १३९२ ॥)

द्रव्यस्य योऽनुयोगो व्याख्यानाम्, 'एष द्रव्यानुयोगः' इति द्वितीयभाषायां संवन्धः । तथा, द्रव्ये निषादादत्राधिकरणभूते स्थित-
स्यानुयोगो द्रव्यानुयोगः । द्रव्येण वा क्षीर-पापणशकलादिना करणभूतेनानुयोगो द्रव्यानुयोगः । द्रव्यहेतोर्वा शिष्यद्रव्यप्रतिबोधनादिनि-
मित्तमनुयोगो द्रव्यानुयोगः । अथवा, द्रव्यस्य वस्त्रादेः कुसुममृगादिना पर्यायेण सह य इह योगोऽनुरूपो योगः संवन्धः स द्रव्यानुयोगः ।
अथवा, द्रव्येणाम्नीफादिना कृत्वा यस्तस्यैव वस्त्रादेस्तेनैव कुसुममृगादिना पर्यायेण सह योगोऽनुरूपो योगः संवन्धः स द्रव्यानुयोगः ।
एवं बहुवचनतोऽपि हेयो द्रव्यानुयोगः, तथया-द्रव्याणां, द्रव्येषु, द्रव्यैर्वाऽनुयोगो द्रव्यानुयोगः; तथा, द्रव्याणां हेतोरनुयोगो द्रव्यानुयोगः;
द्रव्याणां वा पर्यायैः सह, द्रव्यैर्वा करणभूतैरनुरूपो योगो द्रव्यानुयोग इति । यो वाऽनुपयुक्तः कथयति-अनुपयुक्तोऽनुयोगं करोति स
द्रव्यानुयोगः ।

एवं हेतुवदीनामपि: क्षेत्र-काल-वचन-भावेऽपि यथासंभवमित्यमेयायोज्यम्, इत्यर्थः । तदथा-क्षेत्रस्य, क्षेत्रेण, क्षेत्रे, क्षेत्राणां क्षेत्रैः,
क्षेत्रैव्वनुयोगः क्षेत्रानुयोगः । तथा, क्षेत्रस्य, क्षेत्राणां वा हेतोरनुयोगः क्षेत्रानुयोगः-हेतुानुष्ठानाप(प्र०...०७नीय)देवेन्द्र-चक्रवत्यादीनाम-
नुयोगो व्याख्यानां यत् कथित इत्यर्थः । तथा, क्षेत्रस्य क्षेत्राणां वा, क्षेत्रेण क्षेत्रैर्वा करणभूतैः, पर्यायेण पर्यायैर्वा सदानुरूपोऽनुकूलो योगः
क्षेत्रानुयोगः । एवं काल-वचन-भावे-विषयेऽप्येकवचन-बहुवचनाभ्यां मुखिया यथासंभवं वाच्यम्, नवरं कालाद्याभिलाषः कार्य इति ॥१३९१-
१३९२॥ 'द्रव्यस्यानुयोगो व्याख्यानां द्रव्यानुयोगः' इत्यादावभिहितम् । तत्र कतिमेदं वृत् द्रव्यम्, किंस्वरूपं तस्यानुयोगः, इत्याद्यश्चयाह-

दव्वस्स उ अनुओगो जीवदव्वस्स वा अजीवदव्वस्स ।

एक्केक्कस्मि वि भेया हवन्ति दव्वाइया चउरो ॥१३९३॥

(द्रव्यस्य स्तुत्युयोगो जीवद्रव्यस्य वाऽजीवद्रव्यस्य । एक्केकस्मिन्पि भेषां भवन्ति द्रव्यादिक्रान्तमपि ॥ १३९३ ॥)

द्रव्यस्यानुयोगो य उक्तः स द्रव्यमेदाद् द्विधा भवति-जीवद्रव्यस्य, अजीवद्रव्यस्य च । एक्केकस्मिन्जीवद्रव्ये अजीवद्रव्ये च द्रव्याद-
यश्चत्तारो मेदा भवन्ति-जीवद्रव्ये, अजीवद्रव्ये च प्रत्येकं द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतः, भावतश्चातुर्वाऽनुयोगः प्रवर्तते इत्यर्थः (प्र०-१३०००)

॥१३९३॥ एतेववाह-

दव्वेणेगं दव्वं संखाईयपएसओगाहं(प्र०...योगाहं) । कालेऽणाह अनिहणो भावे नाणाइयाणंता ॥१३९४॥

(द्रव्येणैकं द्रव्यं संख्यातीत्यत्रेशान्तराद्यम् । कालेऽनादिरनिवर्तनो भावे शानाद्योजनम्याः ॥ १३९४ ॥)

एमेव अजीवस्स वि परमाणू दुव्व एगदव्वं तु । खेत्ते एगपएसे ओगाढो सो भवे नियमा ॥१३९५॥
समयाइठिह असंखा ओसप्पिणीओ हवंति कालस्मि । वण्णाह भावणंता एवं दुपएसमाई वि ॥१३९६॥

(परमेयाजीवस्यापि परमाणुद्वय एकद्वयं तु । क्षेत्र गुरुप्रवेदेऽप्यग्राहः स भवेद् नियमात् ॥ १३९५ ॥)

(समयादिरिति रससंख्या उत्सर्पितो भवन्ति काले । वर्णादिभाषा अनन्ता एवं विप्रवेसादयोऽपि ॥ १३९६ ॥)

द्रव्येण द्रव्यतो जीव एकं द्रव्यम् । क्षेत्रवस्तु तजीवद्रव्यं संख्यातीतप्रदेशावगाढम्, एकैकस्य जीवस्यासंख्याताकाशप्रदेशावगाढत्वात् ।
काले कालतोऽनादिः, अनित्यतश्च जीवो भवति । भावे भावतस्तु क्षानादयोजनन्तास्तस्याजुरुल्लघुपर्यायाः । अजीवद्रव्यस्याप्येवमेव द्रव्या-
दिभ्यश्चतुर्विधोऽनुयोगः । तत्र द्रव्ये द्रव्यतः परमाणुरेकं द्रव्यम् । क्षेत्रे क्षेत्रस्त्वेकप्रदेशावगाढ एव । कालवस्तु जघन्यतस्तस्य स्थितिरैकः
समयः, मध्यमवस्तु द्वायादयः समयाः, उत्कृष्टतत्त्वस्वरूपेयया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । भावतः पुनर्वर्ण-गन्धादिरूपा अनन्ता पर्यायाः । एवं
क्षयशुक्लादिरूपक्षानामपि प्रत्येकं द्रव्यादिभावेन चतुर्विधोऽनुयोगो धक्यः । द्रव्यस्यानुयोग इति गतम् ॥१३९४-१३९५-१३९६॥

अयं 'द्रव्याणामनुयोगः' इत्यतद् व्याचिख्यासुताह—

द्रव्याणं अनुओगो जीवा-जीवाण पज्जवा नेया । तत्थवि य मग्गणाओ ऽणेगा सट्ठण-परठणे ॥१३९७॥

(द्रव्याणामनुयोगो जीवा-ऽजीवानां पज्जवा ज्ञेयाः । तत्रापि च मार्गेणा जनेकाः स्वस्थानपरस्थानयोः ॥ १३९७ ॥)

द्रव्याणामनुयोगो यदा चिन्त्यते तदा जीवा-ऽजीवद्रव्याणां पर्यवाः पर्याया ज्ञेया ज्ञातव्या यथा प्रज्ञापनायां प्ररूपिताः; तथा च
यदेतन्तम्—“कश्चिद्वा नं भवे । पज्जवा पज्जवा ? । गोयमा । दुविदा पज्जवा, तं जहा—जीवपज्जवा य, अजीवपज्जवा य । जीवपज्जवा नं भवे ।
किं संसेजा, असंसेजा, अणंता ? । गोयमा । नो संसेजा, नो असंसेजा, अणंता । एवं अजीवपज्जवा वि अणंता” इत्यादि । तत्रापि द्रव्याणाम-
प्यनुयोगपरं स्वस्थान-परस्थानमेवादनेका मार्गेणा अन्येणया विचारणा ज्ञातव्याः । तत्र द्रव्यतोऽनन्तानि जीवद्रव्याणि, अनन्तान्यजीवद्रव्याणि
इत्येवं जीवाऽजीवद्रव्याणां द्रव्यतर्हिन्ता स्वरथानम्, क्षेत्र-काल-भागतस्तु चिन्ता परस्थानम् । तत्र क्षेत्रतो जीवा-ऽजीवद्रव्याणि प्रत्येकं
समसलोकावगाढानि, कालतोऽनाद्य-ऽनित्यानि, भागतस्तन्तत्पर्यायाणि, इत्यादिमार्गेणाः स्वधिया विधेया इति ॥१३९७॥

यदुक्तम्—'द्रव्येण, द्रव्यैः, द्रव्ये, द्रव्येऽनुयोगः' इति, तत्राह—

१. कश्चिद्विधा भाग्यवद् पज्जवाः प्रकृताः ? । गोतम । द्विविधा प्रकृताः, पज्जवा- जीवपर्यायाश्च, अजीवपर्यायाश्च । जीवपज्जवा भाग्यवद् । किं
संसेजेयाः, असंसेजेयाः, अनन्ताः ? । गोतम । नो संसेजेयाः, नो असंसेजेयाः, अनन्ताः । पज्जमजीवपर्यायाश्च स्वप्नजनमाः ।

खेत्तम्मि उ अणुओगो तिरियं लोगम्मि जम्मि वा खेत्ते। अड्ढाहयदीवेसुं छलद्धवीसाइ खेत्तेसुं १४०१

॥५१४॥

विशेषा०

धेरे पुनरयमनुयोगः, तथा-तिरियंलोके यस्मिन् वा क्षेत्रे । भवन्तीत्यपेक्ष्यैषो क्षेत्रे पु ॥ १४०१ ॥
 क्वाञ्जुणो फोवि, एष क्षेत्रेऽनुयोगः क्षेत्रेऽनुयोग उच्यते । क्षेत्रेऽनुयोगः कः १, इत्याह-योऽर्ध्वतीक्ष्णीप-समुद्रान्तर्ध्वतिक्षेत्रे प्रवर्तते, सार्ध-
 पञ्चविंशतिजनपदरूपेण वाऽऽप्येकेष्विति । उक्ताः षड्विधः क्षेत्रानुयोगः ॥ १४०१ ॥ अथ तावद्वदेमेव कालानुयोगमाह—

कालस्स समयरूवण कालाण तदाइ जाव सव्वद्धा।

कालेण ऽनिल ऽवहारो कालेहि उ सेसकायाणं ॥ १४०२ ॥

(कालस्य समयरूपणा कालानां वहादि यावत् सर्वांश्च । कालेनानिकापहारः कालेस्तु शेषकायाणाम् ॥ १४०२ ॥)

कालस्यानुयोगः कः १, इत्याह-‘समयरूवण ति’ उत्सर्गप्रश्रवमेद-मट-आटिकापटनारिदृष्टान्तैः समयस्य प्ररूपणेत्यर्थः । कालानां त्व-
 नुयोगः तदाइ जाव सव्वद्ध ति’ समयमादौ कृत्वा यावत् सर्वादायाः प्ररूपणेत्यर्थः । कालेनानुयोगोऽनिलापहारः । इदमुक्तं भवति-‘बादर-
 प्याप्तवापुष्कायिका वैक्रियशीरे वर्तमाना अद्वयन्योपमसांसंस्थेयमोगेनापहियन्त इत्येवं या प्ररूपणा स कालेनानुयोगः’ इत्येवं कोट्याचार्य-
 टीकायां विवृतम् । अन्यत्र त्वनुयोगद्वारादिषु वैक्रियशीरिणो वायवः क्षेत्रन्योपमासांसंस्थेयमागप्रदेशपरिमाणे दृश्यन्ते । तत्त्वं तु कैवलिनो
 विदन्ति । श्रवणां तु दृष्टिव्यादिक्रयानां यथासंभवं कालैरनुयोगः, तथा-‘पञ्चतवारानलअसंखया होंति आवलियवग्गा’ (पर्याप्तवादारान-
 लसंस्थेयपक्का मवन्त्यावलिकावर्गाः) इति, आवलिकायां यावन्तः समयस्तेषां वर्गः क्रियते, तथाविधेषु चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयस्ता-
 त्रमाणा बादरपर्याप्तेःश्चायिका भवन्ति । तथा, प्रत्युत्पन्नप्रसक्त्यायिका असंस्थेया भवन्ति तथा प्रत्युत्पन्नप्रसक्त्यायिका असंस्थेयामिहस्त-
 सिध्य-उत्पत्तिर्णिमिरहियन्ते । एवं दृष्टिव्यादिविषयि यथासंभवं वाच्यमिति ॥ १४०२ ॥ अथ काले कालेषु चानुयोगमाह—

॥ म्मि वीयपोरिसि समासु तिसु दोसु वा चि कालेसु । वयणस्सेगवयई वयणाणं सोलसण्हं तु १४०३

(काले द्वितीयोक्त्या समासु तिसु द्वयोर्वापि कालयोः । वयनस्यैकग्रयमादि यजनानां पञ्चानां तु ॥ १४०३ ॥)

प्रथमपर्याप्तां क्लिष्टप्रमर्येत्यव्यम्, द्वितीयपर्याप्तां तु तस्यानुयोगः प्रवर्तते । अत इह कालस्य प्राधान्येन विवरणान्न काले द्वितीय-
 पर्याप्तेऽनुयोगः कालानुयोग इत्युच्यते । तथा, अवसर्पिणां दुग्गमदुग्गमा-दुग्गमसुपमा-दुग्गमारूपासु तिसु ‘समासु नि’ अर्केषु अनु-
 योगाः प्रवर्तते, नान्यत्र । उत्सर्पिणां तु दुग्गमदुग्गमा-दुग्गमसुपमारूपयोः समयोदयोः अक्षयोरनुयोगः प्रवर्तते, नान्यत्र । अथ च कालेष्वनुयोगः

कालानुयोगोऽभिधीयते । तदेवं भणितः पट्विधः कालानुयोगोऽपि ।

कालानुयोगोऽभिधीयते । तदत्र भाषितः पदवचनस्य कालानुयोगः । अथ वचनानुयोगमाह—‘व्यणसेत्यादि’ इत्यभूतवचनं भवति, एवंभूतं वा द्विवचनम्, ईदृशं वा बहुवचनम्, एवंस्वरूप एकवचनानुयोगोऽभिधीयते । अथ वचनस्यानुयोग उच्यते । वचनानां त्वनुयोगः पदवचनानुयोगः । कानि पुनस्तानि पदवचनानुयोगोऽभिधीयन्ते । नाथन्यतरवचनस्य योऽनुयोगः, अयं वचनस्यानुयोग उच्यते । उच्यते—
नानि ? । उच्यते—

उत्तरायण-प्रणयचट्टा कक्षर्ष होह सोलसर्ग ॥ १ ॥

(छिन्नचिह्नं ब्रह्मचरिणं तथा परोक्ष-प्रत्यक्षे । उपनयानयनयोश्चतुर्धाऽप्यात्मं भवति पोट्टम् ॥ १॥)

(छिन्नचित्रक वचनानि च यथा परीक्ष्यते । उपपन्नानि च यथावत् ।)
एषाऽपि गाथा विनयानुग्रहाय^१ व्याख्यायते—यं स्त्री, अयं पुरुषः, इदं कुलमिति श्रीणि लिङ्गप्रधानानि वचनानि लिङ्गत्रिकस्युच्यते । एकः, द्वौ, बहुवृ इत्येकत्वाधमिवापकशब्दत्रयं वचनत्रयमभिधीयते । तत्रोक्तं, करोति, कर्तव्यतीति भूतादिकालत्रयप्रतिपादकं वचनं काल-
त्रिकं कालप्रतिपादकवचनत्रयमित्यर्थः । तथा, 'सः' इति परोक्षार्थनिर्देशः परोषवचनम् । 'अयम्' इति प्रत्यक्षनिर्देशः प्रत्यक्षवचनम् । उप-
नयः स्तुतिः । अपनयस्तु निन्दा, तयोर्वचनं चतुर्था, तद्यथा—'रूपवती स्त्री' इत्युपनयवचनम् । 'रूपवती स्त्री, किन्तु कुशीला' इत्युपनया-अनयवचनमिति । 'कुरुषा स्त्री' किन्तु सुशीला' इत्यपनयो-पनयवचनमिति । यत्रात्यर्थेति निषाद्य विप्रवा-
रकशुद्धयाऽन्यद् विमर्शपुरापि सहसा यथेति तदेव वक्ति, तद् पोटशब्दमप्याख्यायं वचनानामनुयोगः । तदेवं वचनस्य वचनानामित्युक्तम् ॥१४०३॥

अथ वचनेन वचनैर्वचनेऽन्योगः, इत्येवमाह—

अथ वचननं वचनवचनं नून्यागो, इत्यवदह—
 वयणेणपायगियाई एक्केणसो व्हहिं वयणेहिं । वयणे खओवसमिए वयणेसु उ नत्थि अणुओगो १४०४

(धधधेनाधायधिरिधेनोको धधधिधधनैः । धधने क्षायोपधमिधे, धधनेपु धु नास्यधुयोगः ॥ १४०४ ॥)

[illegible]

भावस्तेगयरस्स उ अणुओगो जो जहिट्ठओ भावो । दोमाइसंनिगासे अणुओगो होइ भावाणं १४०५
(मावसैक्यारस्य त्वनयोगो यो यथावस्थितो मावः । द्वपाठिसंनिक्खोऽनुयोगो भवति भावानाम् ॥ १४०५ ॥)

(भाष्यस्यैकग्रहणं त्वनयोगो यो यथावस्थितो माधः । दृषादिंसिन्धुनयोगो भयसि भावानाम् ॥ १४८५ ॥)

औदयिकप्रदिमावनामेकरस्य व्याख्यानं यो यथावस्थितो भावस्तथैव ग्रहणं भावस्यानुयोग इति सोपस्कारस्तात्पर्यार्थः । तेषामेवोदयिकप्रदिमावनां द्रव्यादिसंनिष्ठाये द्रव्यादिसंयोगे यद् व्याख्यानं स भावानामनुयोगः । तदेवं भावस्य भावानां वाऽनुयोग इत्युक्तम् ॥१४०५॥

अथ भावेन भावेभ्यो वानुयोग इत्येतद् विवरिपुराह-

भावेण संग्रहार्हण णयरेणं दुगाहभावेहिं । भावे खओवसमिए भावेसु य नत्थि अणुओगो ॥१४०६॥
ग्रहवा आयाराहसु भावेसु वि एस होइ अणुओगो । सामित्तं आसस्र व परिणामेसुं बहुविहेसुं ॥१४०७॥

(भावेन संग्रहादीनामन्यतरेण, द्वापरिभावेः । भावे स्वोपेष्टमित्रे भावेसु च मात्स्यनुयोगः ॥ १४०६ ॥)

(अथमाऽऽपारादितु भावेऽप्ययं भयत्यनुयोगः स्वमित्तमासाद्य या परिणामेषु बहुविधेषु ॥ १४०७ ॥)

संग्रहादीनां पञ्चानामप्यवसायानामन्यतरेण विषयव्यवसायेन योऽनुयोगः कियते स भावेनानुयोगः । ते चामी पञ्चामित्रायाः, यदाह स्यानाहो - “पंचहिं ठणेहिं सुपं चाएला, तं जहा-संग्रहदुयाए, उलगहदुयाए, निजरादुयाए, सुयपजवजाएणं, अब्बोच्छिन्नीए” । (पञ्चमिः स्यातैः श्रुतं पाचयेत्, तदथा-संग्रहाभ्येतया, उपग्रहाभ्येतया, निजराभ्येतया, श्रुतपर्ययजातेन, अव्यवच्छिन्नया ।) अयमर्थः-कथं नु नामैते शिष्याः स्वार्थपरिग्राहकाः संप्रत्यन्ते ? । तथा, कथं नु नाम गीतार्था भूत्वाऽपि वस्त्राद्युत्पादनेन गच्छस्योपग्रहकरा भविष्यन्ति ? ममाप्येतौ चात्यन्तः कर्मनिर्जरा भविष्यति । तथा, श्रुतपर्ययजातं श्रुतपर्ययराशिमभाषि दृष्टिं यास्यति । श्रुतस्य वाच्यवच्छिन्नमिदं विषयतीति । एवं पञ्च-मित्रामित्राः श्रुतं वस्त्रादीनां वाचयेदिति । एषामेव संग्रहादिभावानां मत्स्याद् द्वि-ज्यादिभिर्भावैः सर्वोऽनुयोगं कुर्वतो भावेऽनुयोगः । द्वायोपेष्टमित्रे भावे स्थितस्य व्याख्यां कुर्वतो भावेऽनुयोगः । भावेसु पुनर्नास्त्यनुयोगः, चायोपेष्टमित्रत्वेन तस्यैकत्वात् । अथवा, एकोऽपि चायोपेष्टमित्रो भाव आचारादिगच्छलक्षणविषयमेवाह भियते । ततश्चाचारादिगच्छविषयमेदं भिन्नेषु द्वायोपेष्टमित्रभावेऽप्येव भवत्यनुयोगः, न कश्चिद् विरोधः । ‘वा’ इति अथवा, स्वामित्तमासायानुयोगकर्तृ स्वामिनो बहून् प्रतीत्य चायोपेष्टमित्रकरणेषु बहुव्यनुयोगप्रवृत्तेर्भावेऽनुयोगो न विहत्यते । इत्युक्तः पञ्चविधो भावानुयोग इति ॥१४०६-१४०७॥

एषां वानुयोगविषयानां द्रव्यादीनां परस्परं यस्य यत्र समावेदः (श०...समादेशः), यजना वा, तदेवाह-

ज्वे नियमा भावो न विणा ते यावि खेत्त-कालेहिं । खेत्ते तिणह वि मयणा कालो मयणाए तीसुं पि १४०८

(इत्ये नियमाद् भावो न विना ते यावि खेत्त-कालाख्याम् । खेत्ते द्रव्याणामपि भजना कालो भजना विषयपि ॥ १४०८ ॥)

इत्ये तत्राद् नियमाद् ‘भावः’ पर्यायोऽस्ति, पर्यायविरहितस्य द्रव्यस्य क्वापि कदाचिदप्यभावात् । तत्रापि द्रव्य-भावो चेत्प्रकाशयन्त्यां स्मि न संभवतः । द्रव्य-भावयोर्हि नियमपन्न सहपक्षो दक्षिण एव । द्रव्यं चावशां कश्चिद् ध्वेऽवगाहमन्यतरस्थितिमेदेव च भवति । अतः-

सिद्धमिदम्-द्रव्य-मात्रावपि क्षेत्र-कालाभ्यां हिता कापि न मवतः । क्षेत्रे तु ग्रथणामपि द्रव्य-काल-भावानां मजना विफल्यना-कापि तत्र ते प्राप्यन्ते, कापि नेत्यर्थः, लोकक्षेत्रे तेषां ग्रथणामपि भावात्, अलोकक्षेत्रे त्वभावादिति ।

आह-अलोकक्षेत्रेऽप्यकाशतत्त्वेषु द्रव्यमस्ति, वर्तनादिरूपस्तु कालः, अगुल्लघवधानन्ताः पर्यायाः सन्त्येव; तत् कथं तत्र द्रव्य-काल-भावानामभावः ? । सत्यम्, किन्त्वकाशतत्त्वेषु द्रव्यं यत् तत्रोच्यते, तदयुक्तम्, तस्य क्षेत्रप्रक्षेत्रेणैव गृहीतत्वात् । कालस्यापीह समयादिरूपस्य चिन्तयितुं प्रस्तुतत्वात्, तस्य च समयक्षेत्रादन्यत्राभावात्, वर्तनादिरूपस्य तत्राविवर्तितत्वात्, क्षेत्रप्रक्षेत्रेणैव तत्र तस्य गृहीतत्वात् । पर्यायान्तेह धर्मा-उचर्म-गुल्ल-जीवास्तिकायद्रव्यसंचिन्तनो विवक्षिताः, ते चालोके न सन्त्येव । अक्लेशसधन्विघनस्त्वगुल्लघुपर्यायाः क्षेत्रप्रक्षेत्रेणैव गृहीतत्वात् नेह विवक्षिताः । इत्यतोऽलोके ग्रथणामपि द्रव्य-काल-भावानामभावः । 'कालो भ्रमणार्त्तसुं पि' चि, द्रव्य-क्षेत्र-भावेषु विध्यपि कालो मजनया विकल्पनया भवति, समयक्षेत्रान्तर्वर्तिषु तेषु तस्य भावात्, तद्वद्विस्त्वभावादिति । एवं च स्थितानाममीषां द्रव्यादीनां यथासंभवमनुयोगः प्रवर्तते इति ॥१४०८॥अपरमपि द्रव्यादिगतं किञ्चित् स्वरूपं प्रसङ्गतः ग्राह—

आहारो अहेयं च होइ दब्बं तहेव भावो च । खेतं पुण आहारो कालो नियमाउ आहेओ ॥१४०९॥

(आधार आधेयं च भवति द्रव्यं तथैव भावश्च । क्षेत्रं पुनराधारः कालो नियमाधेयः ॥ १४०९ ॥)

द्रव्यमाधारो भवति पर्यायानाम्, आधेयं च भवति क्षेत्रे । तथा, भावमाधारो भवति कालस्य, काल-वर्णादीनां समयादिस्यतित्वादिति; आधेयश्च भवति द्रव्ये । क्षेत्रमाकारं पुनः सर्वेषामपि धर्माधर्म-गुल्ल-जीव-कालद्रव्याणाम्, अगुल्लघुपर्यायानां आधार एव, न तत्राधेयम्, सर्वस्यापि वस्तुनस्तत्रैवावगाढत्वात्, तस्य च स्वप्रतिष्ठित्वेनान्यत्राधेयत्वायोगादिति । 'कालो नियमाउ आहेउ ति' कालो नियमाधेय एव भवति, न त्वाधारः, तस्य द्रव्य-पर्यायेष्वेव स्थितत्वात्, तत्र धाड्यस्यास्थितत्वादिति । तदेवं व्याख्यातो नामादिभेदतः सप्तविधोऽप्यनुयोगः ॥१४०९॥ एताद्विषयधाननुयोगो भवति, अतस्तं विमर्षिपुरुकोपसंहारं प्रस्तावनां चाह—

एसो ऽणुरवजोगो गओणु ऽओगो, इओ विवज्जत्थं ।

जो सो उ अणणुओगो तथ्येमे होति दिट्ठंता ॥१४१०॥

(एरोऽट्ठरूपजोगो गओऽनुयोग इतो विपर्यस्तम् । कः स त्वननुयोगोस्तत्र मे भवन्ति दृष्टान्ताः ॥ १४१० ॥)

तदेवं गतो मणित एरोऽनुरूपयोगोऽनुयोगः सप्तविधोऽपि । अयं विपर्यस्तमेताद्विषयेण योऽयमननुयोगः स उच्यते । तत्र चैते वक्ष्यमाणा दृष्टान्ता भवन्ति ॥ इति श्रयोविश्लिषाथार्थः ॥१४१०॥ के पुनस्तेऽननुयोगदृष्टान्ताः ?, इत्याह—

वच्छगोणी खुब्जा सञ्जाए चेव बहिरउल्लावे।गामेहएय वयणे सत्तेव य होति भावम्मि ॥१४११॥
सावगभज्जा सत्तवइएय कौकणगदारए नउले।कमलामेला संवस्स साहसं सेणिए कोवो ॥१४१२॥

(यत्सङ्गीः कुब्जा स्थान्यागम्य य वधिरौघाणः । प्रामेयकश्च यपने सत्तेव य भवन्ति भावे ॥ १४११ ॥)

(धापकमार्यां सातपदिक्कश्च कोट्टणुकरको नयुल्लः । कमलामेला स्म्यस्व साहसं श्रेणिके कोपः ॥ १४१२ ॥)

यथाऽनुयोगो नामादिभेदाद् सप्तविधो वर्णितस्तथाऽननुयोगोऽपि यथासंभवं वक्तव्यः । तत्र नाम-स्थापने सुगमे । द्रव्याननुयोगे, वस्तुतत्प्रतो द्रव्याननुयोगे च यत्तगौरिदाहरणम् । ध्ये त्वननुयोगा-ऽनुयोगयोः कुब्जोदाहरणम् । काले स्वाध्यायः । बचने पुनरुदाहरणद्वयम्, वयथा-वधिरौघाणः, प्रामेयकश्च । भावे तु समोदाहरणानि । भवन्ति, तथा- (१) श्रावकमार्या, (२) सातपदिकः पुल्लः, (३) कोट्टणुकरदारकः, (४) नयुल्लः, (५) कमलामेला, (६) मन्त्रस्य साहसम्, (७) श्रेणिककोपश्च ॥ इति नियुक्तिगाथाद्वयसंक्षेपार्थः ॥ १४११-१४१२ ॥

अथ विस्तारो 'वच्छगोणी'- उदाहरणं भाष्यकारः आह—

खीरं न देइ सम्मं परवच्छनिओगओ जहा गावी।छडुं छ च परदुद्धं करिज्ज देहोवरोहं वा ॥१४१३॥

(धीरं न ददाति सम्यक् परवत्सन्मियोगतो यथा गौः । छद्वेषेव परदुग्धं कुर्वान् देहोपरोचं वा ॥ १४१३ ॥)

यथा ऋषिच्छत्वादिक्का गौरित्यस्या यहुलादिकायाः गौः संबन्धनि गोदोहकेन वत्से नियुक्ते सत्यननुयोगोऽयमिति कृत्वा तन्नि-
योगतः धीरं दुग्धं सम्यग् न ददाति । अथवा, नैवावता तिष्ठेत्, किन्तु 'परदुग्धं' मन्यस्या अपि गौः सत्त्वं दुग्धमग्रेऽपि गोदोहनिकायां
व्यवस्थितमुल्लन्ती छद्वेषत् त्याजयेत् । यदिवा, देहोपरोचं लताप्रहातादिभिर्जानुभङ्गादिना देहवाचामपि कुर्यादित्यर्थः ॥ १४१३ ॥

तथा किम्?, इत्याशङ्क्य प्रस्तुते योजयन्नाह—

तह न चरणं पसूते परपञ्जायविणिओगओ दुब्बं।पुव्वचरणोवघायं करेइ देहोवरोहं वा ॥१४१४॥

जिणवयणासायणओ उम्माया-ऽऽतंक-मरणवसणाइं।

पावेज्ज सञ्चलोयं स वोहिलाहोवघायं च ॥१४१५॥

(तथा न परत्यं प्रसूते परपर्यायविनियोगतो द्रव्यम् । पूर्वचरणोपपातं करोति देहोपरोचं वा ॥ १४१४ ॥)

(जिणवयणाऽऽयणतन उम्माया-ऽऽतंक-मरणवयमनाति । पानुव्यायं सञ्चलोचं स वोहिलामोपपातं च ॥ १४१५ ॥)

अननुयोगे
यत्सगत्वा-
न्तरदृष्टा-
न्तः अनर्थ-
परंपरा च

॥५१८॥

विशेषः

अननुयोग-

दृष्टान्त-

सप्तकम्

प्रविष्टाननगरे साल(प्र०...शाल)वाहनो नाम राजा । स च प्रतिवर्षं समागत्य श्रुगच्छे नमोवाहनमुप स्थाद्वि । श्रुतुवदे च काले तत्र स्थिता वर्षासु स्वनगरं गच्छति । अन्यदा च रोहकं समागतेन तेन राज्ञा स्वनगरं जिगमिषुणाऽऽस्थानसमाभयडुपिक्क्यां पतवुग्रह-
रुमन्तरेणापि भूमौ निगुगत्तम् । तस्य च राज्ञः पतवुग्रहस्वारिणी कुञ्जा समस्ति । तया चातीव मावक्षतया लक्षितम्-नूनं परिनिर्हीयुं रिदं स्थानं नरापतिर्गोस्वति प्रमाते स्वनगरम्, तेनेत्यमिहं निर्णीवति । इति संचिन्त्य निगदितं कथमप्यात्मपरिचितस्य यानशालिकस्य ।
तवस्तेन प्रगुणीकृत्य यानान्यगच्छत एव राज्ञः पुरतोऽपि प्रवर्तितानि । तत्पृष्ठतश्च सर्वोऽपि स्वरुपाधारः प्रशुचो गन्तुम् । व्यसं च नमो-
मण्डलं कटकपट्टीनिकरोप । तवचिन्तितं विस्मितमनसा नराधिपेन-ननु मया कस्यापि प्रयासकं न कथितम्, धूलीमयात् किलाहं स्वनपरिच्छदो भूत्वा सैन्यस्य पुल एव पास्यामि, एतद्य विपरीतमापणम्, तत्कथमिदं कटक्लोकेन विज्ञातम् ? इति परम्परया शोषयता
विज्ञाता कुञ्जा । शृष्टया च तया कथितं सर्वमपि यथाशुचम् । तद्वत्प्रसमागण्डुपिकादिक्षेत्रेण निर्णीयनस्याननुयोगः, निर्णीयनादिरक्षण-प्रमाज्जो-
पतेपनादिकस्तनुयोगः । एवमेकान्तेन नित्यम्, एकम्, अथदेशं चाकाशं प्ररूपयतोऽननुयोगः, स्याद्वादलाच्छिन्नं तु तदेव प्ररूपयतोऽनुयोग इति ।

कालाननुयोगाऽनुयोगयोः स्वाध्यायदृष्टान्तः, उपथा-एकः साधुः प्रादोपिकालग्रहणानन्तरं कालियश्रुतमतीतामपि तदगुणनवेला-
जानानः परातपयते । ततः सम्पददष्टिदेवतया चिन्तितम्-बोधयाम्यशुम्, मा भूद मिध्यादष्टिदेवताछलमस्य । तवो मयितकारिकारूपेण
मयितमृतमेव पटं मस्तके निधाय तस्यैव साधोरन्तिकं गतागवानि कुर्वती-मयितं लभ्यते इति महता श्रन्देन पुनः पुनर्बोधयन्ती परिभ्रमति ।
तवोऽनुद्वेजितेन गायुना शोकम्-अहो ! भवत्यास्तकविक्रयवेला । तवो मयितकारिकयाऽप्यवाचि-अहो ! तवापि स्वाध्यायवेला । तवो
विभ्रितः गायुश्रुण्व्य मिध्यादुक्तुवं ददाति । ततः 'अकालस्वाध्यायविधानेन मिध्यादष्टिदेवताविहितच्छलानि भवन्ति, अतः पुनरप्येवं मा
स्मांस्त्वम्' इत्यादि साधुदेवतयाऽनुयासित इति । एष स्वाध्यायस्य कालाननुयोगः, काले तु पटवस्तदनुयोगः । प्रस्तुतेऽपि कालधर्माणां
वेपरीत्या-ऽनपरीत्यग्ररूपेणाननुयोगाऽनुयोगौ बाध्याविति ।

अथ वानविषयमननुयोगाऽनुयोगोपरोद्धारमध्यमुच्यते । तत्र प्रथमं वधिरोद्धापः । तत्र चैकस्मिन् ग्रामे वधिर्न कुदुष्यं परिवसति-
स्पातिर, स्वधिरा, पुत्रः, शूत्र । अन्यदा च पुत्रः क्षेत्रे हलं वाहन्य पथिर्मेर्मां पुष्टो वधिरतया ब्रवीति-गृहवाती मम वलीवदविमो, न पुनर-
न्यस्य सन्को । तवो 'वधिरोऽयम्' इति विज्ञाय गताः पथिकः । तवो यत्कं गृहीत्वा वयः समायाता । शक्तिौ पथिकैर्बलीवदविमो निवेदितं
तेन उवाचः । तया न शोकम्-धारमलरणं वेति न जानाम्याहम्, एवम् त्वदीयजनस्यैव हि संस्कृतम् । तवो गृहं गतया तयापि धासादिभण-
नप्यविमो निवेदितः । स्वाधिरया च करोयन्त्या शोकम्-सुखं यस्मै वा भवतु, ईदं सुखं, स्वाधिरस्य परिधानं भविष्यति । निवेदितं चेत्त
मानुष्यभविषया स्वधिरया गृहमागतस्य स्वाधिरस्य । तेनापि विम्वता शोकम्-एव जीवितं विभानि, यथेकमपि किलमहं भवयामीति । एवमे-

वचने,

वधिरकुड-

स्वः मुख-

श्रामेयकथ

कञ्चनादिक्मप्युक्तं द्विवचनादितया यः शृणोति, तथैव चान्यस्य प्ररूपयति, तस्यानलुपयोगः, यथाषष्ठ्यध्वक्षणरूपो लुपयोग इति ।

वचनानुयोगस्यैवेह प्राधान्यव्यापनार्थं वचनविषयमेव द्वितीयं श्रामेयकोदाहरणमुच्यते-तत्र चैकस्मिन् नगरे चैकस्याश्विद् महिलाया मर्ता मृतः ततस्तत्रेभ्यस्तन-जलादिकष्टेन बाधिताऽनिर्बन्धी लघुना निजतनयेन सह ग्रामं गताऽसौ । ततो बुद्धिं गतेन पुत्रेण सा शृष्टा-मदीय-पितुः का जीविक्वाऽऽसीत् ? । तया श्रोक्तम् - राजसेवा । तेनोक्तम् - अहमपि तां करोमि । तया श्रोक्तम् - भुत्र । दुष्कराऽसौ महता विनयेन क्रियते । कीदृशः पुनरसौ विनयः ? । तया श्रोक्तम् - सर्वस्यापि दृष्टस्य प्रणामः कायः, नीचैर्द्वय्या सर्वस्यापि श्रवितव्यम्, परच्छन्ददुष्टदु-चिपदैश्च सर्वत्र भवितव्यम् । 'एवं करिष्यामि' इत्यभ्युपगम्य चलितोऽयं राजधानीमुखम् । मार्गे च हरिणेष्वागच्छत्सु शुभमूलेष्वकुट्टभुज्यु-प्यो निलिनी व्याधा हृष्टाः । तेषां च तेन महता शुब्देन योत्कारः कृतः । ततस्त्रस्ताः प्रणलाभ्य गता हरिणाः । ततो व्याधेः कुडुयित्वा बद्धोऽसौ । ततस्तेनोक्तम् - जनन्याहं शिक्षितः - 'दृष्टस्य सर्वस्यापि योत्कारः कर्तव्यः' इत्यादि । ततश्च स 'श्वजुरयम्' इति ज्ञात्वा मुक्तस्तैः, शिक्षितश्च यथा- 'ईदृशे दृष्टे निलिनीस्वतैः शब्दसङ्घर्षैर्द्विः, अनेर्थां जल्पस्त्रिभिर्मतामस्यते' । तदभ्युपगम्य पुरतो गन्तुं श्रुनोऽसौ । दृष्टाश्च वक्ष्याणि चालयन्तो रज्ज्वाः । तेषां च वक्ष्याणि तस्मैर्नित्यमपहियन्ते । ततस्तत्र दिने लघुढादिव्यप्रणयो रज्ज्वाः श्रच्छोपविष्टा हरेयन्त-स्मिष्टान्ति । आगतश्चाजल्पस्त्रयवतगतान्नो निलीर्यमानः अनेः स तत्र श्रामेयकः । 'स एष वीरः' इति मत्वा कुडुयित्वा बद्धोऽसौ रज्ज्वाः । सद्भावे च कथिते मुक्तस्तैः, शिक्षितश्च यथा- 'ईदृशे कस्मिन्विद् दृष्ट एवमुच्यते, यथा-ज्यां क्षारोऽत्र पततु, शुद्धं च भवतु' इति । इदं चान्युपगम्य प्रष्टवः पुरतो गन्तुम् । ततो दृष्टः कचिद् श्रामे यद्गुमिष्टैर्लज्जः प्रथमं हलवाहनस्य दिवसस्मरणं क्रियमाणम् । ततः उत्तम-उपमित्यादि । ततस्तैरपि छुपीबलीः पिष्टिता, सद्भावे ज्ञाते मुक्तः, शिक्षितश्च यथा- 'ईदृशे कापि दृष्टे प्रोच्यते, यथा-नन्वोऽत्र प्रियन्ताम्, बद्धश्च भवतु, सदैव चेदमस्तु' इति । अभ्युपगतं च तेनेदम् । अन्यत्र च मृतके वहिर्नीयमाने श्रोक्तमिदम् । तत्रापि कुडुितः, बद्धश्च । सद्भावे च मुक्तः, शिक्षितश्च यथा- 'ईदृशं मा भूद् भवतां कदाचिदपि, वियोगश्चेद्वेगेनास्तु' इति । एतच्चान्यत्र विवाहे श्रोक्तम् । तत्रापि तथैव बद्धः । सद्भावे परिज्ञाते मुक्तः, शिक्षितश्च यथा- 'ईदृशे प्रोच्यते-सदैव एत्यन्तीश्यानि भवन्तः, शाश्वतश्च भवत्वेतत्संवन्धः, मा भूदिह वियोगः' इति । इदं चान्यत्र कचिद् निगडवद् राजानमवलोक्य भ्रूयाणस्तथैव कदर्ययित्वा मुक्तः, शिक्षितश्च यथा- 'ईदृशे वियोगः शीघ्रं भवत्वनेन, एवंविधं च मा भूद् कदाचिदपि' इत्यभिधीयते । एतच्चान्यत्र भवचिद् राज्ञां संधौ जल्पमाने श्रोक्तम् । ततस्तत्रापि तथैव कुट्टयितः । एवं स्थाने स्थाने कदर्यमानोऽन्यदा कस्यापि विषयविश्रान्तकुरस्यः सेवां विवातुमागच्छः । तत्र चान्यदा गृहे आम्लखलि-क्यां सिद्धायां ग्रामसमाजनमभूस्मध्ये उपविष्टस्य ठक्कुरस्य 'शीतलीभूतैषा मोक्तुमयोग्या भविष्यति' इति मायया तदाकारणाय प्रेषितो भूयैकः । तेनापि जनसमूहस्य शृण्वतो महता क्षन्देनोक्तम्-आगच्छ ठक्कुर ! शीघ्रमेव गृहम्, शुद्धञ्च आम्लखलिकाम्, शीतलीममति

सन्नाडौ । ततो लज्जितपृच्छतो गुरुं गतः । ततो वार्डः (प्र०... गाढश्राडयित्वा शिथितः, यथा- 'नेत्यं पूरुषार्णव' इत्युपयोजनानि भण्यन्ते, किन्तु घरेण मृतं स्वगणित्वा कर्णाभ्यर्थं च स्थित्वा दुर्गैः कथ्यन्ते । ततोऽन्यदा वद्विदीप्तौ गृहे गतोऽसौ राजसभार्यां शूनैरग्रतः स्थित्वा पक्षं च सुतद्वारे दद्यात् कथितं च तस्य कर्म । ततः संध्रमाद् यावितो गृहामिमुखं ठक्कुरः । दग्धं च ससर्वस्वं सर्वमपि गृहम् । ततः कुपितेन वार्डं ताद्विदोऽसौ ठक्कुरेण, मणितया- निर्लक्षण ! प्रथममेव धूमे निगति जलाचान्त-शूलि-भस्मादिकं किमिति त्वया न निक्षिप्तम् ? , महता च दग्धेन किमिति त्वया न पृच्छम् ? । तेनोक्तम्- अन्यदेत्यं करिष्यामीति । ततः वद्विदिषु विहितस्नानो धूपनायोपविष्टकुङ्कुरः । निर्गता च पञ्चादनष्टसोपर्युक्तमखिला । दद्यात् च प्रथमेकेण । शिष्टा चोत्पाद्या तदुपर्याचास्तुतमहास्याली, जल-धूली-भस्मादिकं च, तथा च पृच्छं महद्भिः दग्धेरिति । ततः 'अयोग्योऽयम्' इति निष्काशितो गृहवात् । एवं क्षिप्योऽपि यावन्मात्रं बर्चनं गुरुः कथयति, तावन्मायमेव स्वयं द्रव्य-श्रेय-काल-प्राप्तिप्रयौचित्यपरिज्ञानशून्यो यो वक्ति तस्य वचनानुयोगः, यस्तु द्रव्य-श्रेयाद्यौचित्येन वक्ति तस्य तदनुयोग इति ।

भावानुयोगानुयोगयोः सतोदाहरणानि-तत्र श्रावकभार्यादाहरणमुच्यते-एकेन गृहीताणुदटेन तस्याश्रावकेणासीव रूपवती कृतोद्भू-
तरूपगृहारा निजपत्न्या एव सहौ वद्विदिषु दद्यात्, परं लज्जादिना किमपि वक्तुमशक्नुवंस्तत्तामिचित्तया च प्रतिदिनमतीव दुर्बलीभवंति । निर्बन्धेन वृष्टः (पृ०... पृष्ट) काराणं समार्याया । कथितं च वत् (प्र०... च कथं) कथमपि तेन । तथा वार्ताव दग्धतया प्रोक्तम्-यतावन्मात्रेऽप्यर्थे किं स्थित्यते ? , प्रथममेव ममेतत् किं न कथितम् ? , स्वाधीना हि मम सा, आनयामि सत्वरमेवेति । ततोऽन्यदिने मणितो मर्तो-अन्युपागतं सदर्शया तथा युष्मत्समीहितम् , श्रद्धोपे चागमिष्यति, परं लज्जालया वासभवनमविष्टमात्रापि प्रदीपं विधायपिष्यति । तेनोक्तम्-एवं भवतु । किमित्यं विनश्यति ? । ततो वयस्यायाः सकृशात् किञ्चिद् निमित्तमुद्राज्य याचितानि तथा वदीयानि स्वमतु दृष्टपूर्याणि प्रवानवक्षाणि, आमरणानि च । ततो गुटिकादिप्रयोगतो विहितसखीसद्यश्चरादिस्वरूपा, तथैव कृतमृक्षारा तत्तमदजलितेन, मिलासैवान्विता तस्यैव श्रावस्य भार्या संनिहितवत्कुसुम-तामूल-श्रीलङ्का-श्रुग-रूप-र-कृत्स्निकादिसमस्तमोगाद्वा (प्र०... मोगाद्वा) विहितमलप्रदीपालोके रमणीये वासभवने सलिलासमन्विशत् । ततो दद्यात् सोत्सङ्गविस्फारितदद्या त्रिदशक्वोल्मिनीपुलिनप्रति-
सर्गिष्यन्त्येवपिष्टेन प्रीतियैव नयन-मनसोरेकतृप्तिमिवादधाना तेनैषा । तथा च दद्यात्त्रया विधायितः प्रदीपः । प्रीडितं च विविधगो-
ष्ठीप्रबन्धपूर्वकं तथा सह निर्ममं तेन । गतायां च वस्यां प्रत्युपति चिन्तितमनेन-

'सुपन्यासः-श्रावणमपिपञ्जोहि बिबोहि च द्वयं मर्निमं । ते परमवसंख्यं वदद् । मत् हासि सौम्य ॥ १ ॥'
(एतच्चगुप्तः-श्रुगपञ्जवदलोऽनेनैवद्विर्गं भक्तिगम् । तन् परमपरायणकमदद् । मत् हासि सौम्य ॥ १-॥)

प्रमुप्रसिद्धिः । इति कोषोपेक्षादाहृतः कृपाणः । ततः स्मृतं प्रत्यम् । विलम्बितं च सप्तपदान्तराणकालम् । अत्रान्तरे तद्वर्गिनी बालविका
निरातरेण तद्वर्ग्या मस्यैलाकान्ता । ततः वीर्यमानया तद्वर्गिन्या प्रोक्तम्-इले । मुख्य मम बालम्, द्येज्यर्यमहम् । ततः स्वरविशेषेण
प्राणाजनेन संभगिनी । अहो ! निकटोऽहम्, मनोरेव मया न कृतमिदमकार्यम्, तत उच्यते समग्रं भगिनी-मार्ये इति । कथितय
सहैः सत्यनिहः परस्परम् । ततो यथोक्तामिदमवात्रस्याऽप्येवंपूर्वं प्रलब्धोच्य संविद्यः प्रवर्जितोऽप्रापिति । तदत्र स्वभगिनीमपि परपुरुषा-
विप्रायेण त्रिप्राप्तोक्तस्य भावानुयोगः, यथावस्थितवारणम् तु भावानुयोगः । प्रस्तुतयोगना तु थावकभाषादाहरणवदिति ।

कोट्टणकदारकोदाहरणं यथा-कोट्टणकविषय एकस्य पुरुषस्य लघुदारकोऽस्ति । भार्या तु मृता । अन्यां च परिणेतुमिच्छतोऽपि सपत्नी-
पुत्रोऽस्याऽस्तीति न कोऽपि ददाति । अन्यदा च सहैव तेन दारकेणासाधारण्यं कष्टानपनाय गतः । तत्र च कस्यापि पित्रा कण्डं युक्तम् ।
तदातपनाय च दारकः प्रेषितः, गतश्चायम् । अत्रान्तरे दुष्पितुस्तस्य चरितं चित्तम्, यदस्य दारकस्य सत्ककारेणाऽन्यां भार्यां मम न
कोऽपि ददाति । ततोऽन्यं कण्डं शिस्त्या विदोऽसौ दारकः । ततो महता स्वरेणोक्तं बालकेन-तत । शिमेतत् कण्डं त्वया युक्तम् ?,
विदोऽस्यनेनाजम् । ततो निष्पृगेन पित्राऽन्यत् कण्डं युक्तम् । ततो ज्ञातं दारकेण-इत् । युक्तो(प्र०)नुक्तो, प्र०-युक्तो) मारयत्येव
माम्, इति विस्तरं रत्नं निकृतेन तेन भातितोऽप्रापिति । पूर्वमन्यस्य वाणं युक्ता पित्राऽनामोगत एकाऽहं विद्व इत्यवबुध्यमानस्य
दारकस्य भावानुयोगः, यथाह यथावस्थिताधिगमे तस्य भावानुयोगः । अथवा, 'संरक्षणार्हमपि (प्र०...णार्यमपि) तं बालकं मारयामि'
इत्यप्यवस्ततः पितुर्भाषानुयोगः, तद्वर्वाच्यभाषे तु भावानुयोगः । एवं विपरीतभावप्रकरणे भावानुयोगः, अविवरीतभावप्रकरणे तु भावा-
नुयोग इति ।

अथ नकोदाहरणम्-पदातोः कस्यापिद् भार्यां गुर्विणी ज्ञाता । नकुलिका च कश्चित् तद्वर्गहस्य (प्र०...यस्याया)श्रिता गुर्विणी
पदातिभार्यायां सहैकस्यां रत्नयां प्रयुता । तस्यां नकुले जातः । इतरस्यास्तु पुत्रः । ततोऽस्य समीपे स्थितो नकुलः सहैव विद्यति । अन्यदा
च पदातिभार्यायां दारे ह्यहंयन्त्या मध्ये माञ्चिकायां स्थितो बालकः संप्रेण दृष्टः, प्रुतश्च । ततो माञ्चिकाया उत्तरम् नकुलेन हृदो विषयः,
तदाहः कृता भातितश्च । ततो द्वारे पदातिभार्यायाः समीपे गत्वा शोणितोपलिप्तमाधाययवोऽसौ चाटुनि कर्तुं भार्यः, दृष्टश्च तथा ।
ततो 'नूनं मदीयपुत्रो भातितत्वा भविष्योऽनेन' इति विचिन्त्य कोषावेयाह मृगलेन हत्वा भातितो नकुलः, गता च पुत्रसमीपे । दृष्टश्च पुत्रेण
मम विनष्टः सपः । ज्ञातं च यथा संप्रेण पुत्रः, नकुलेन तु सपों निहतः । ततो इत् । इत्थं निरपराधोऽपि, उपकारपि मया निरुप्य
इतो यथाहो नकुल इति विचिन्त्य शिमुणलं शोफम् पया । एवंमनपराधिनमप्यपराधितं विद्राप्य नकुलं प्रन्त्यासास्या भावानुयोगः, यथा-
न्यविज्ञाने तु भावानुयोग इति । प्रपुण्ययोगना तन्मनोक्तविधिः ।

अथ कमलामेलोद्धारणम्-सद्य द्वावत्यां नगर्यां बलदेवपुत्रो नियमः । तस्यापि पुत्रः सागरचन्द्रः । स च रूपेणातीवोत्कृष्टः, श्रम्या-
दीनां च कुमारणां सर्वेषामप्यतिप्रियः । सस्यामेव च द्वावत्यां नगर्याभिन्यस्य राज्ञो दृष्टिता कमलामेला नाम समस्ति । सा चोपसेनतन-
यस्य नमःसेनकुमारस्य दद्या, अङ्गुठा च तिष्ठति । अन्यदा च तत्र नारदः सागरचन्द्रस्य समीपं गतः । तेनाऽप्यप्युत्थित उपवेश्य प्रणम्य
च पृष्टः-दृष्टं भागवत् । आत्मये किमपि क्रापि ? । नारदेनोक्तम्-दृष्टं कमलामेलामिधानराजपुत्रिकाया न खलु ममैव, किन्तु सुवनत्रयस्या-
ऽप्याश्चर्यकारि रूपम् । सागरचन्द्रेणोक्तम्-किं दद्या कस्यचित् सा ? । नारदेनोक्तम्-दत्ता, परं नाद्यापि परिणीता । 'कथं पुनर्मम सा
संपत्स्यते ?' इति सागरचन्द्रेणोक्ते 'व जानाम्येतदहम्' इत्यभिधाय गतो नारदः । सागरचन्द्रस्तु वहिनादारभ्य न श्रुयानो नाप्यासीनः
क्वापि रतिं लभते । तामेव कन्यकां फलकादिव्याल्लिखत् (प्र०...लिखत्) तन्नाममन्त्रबापं चानवतं कुर्वाणस्ते । नारदोऽपि कमलामेला-
न्तिकं गतः । तयापि त्रयैवाश्रये किमपि दृष्टमिति पृष्टः फलहरार्जुनमित्रतया स ग्राह-दृष्टमाश्रयं प्रपन्नं भया, सागरचन्द्रे स्वरूपतम्,
नमःसेने तु कुरुत्वम् । ततो मगित्येव सा विरक्ता नयःसेने, अतुरका च सागरचन्द्रे । तस्यासिन्वित्तारा च समाव्हासिता नारदेन सा ।
वत्से । स्थिरीभव, संपत्स्यसेऽचिरादेव तवाऽप्यम् । इत्युक्त्वा गतः सागरचन्द्रः समीपे 'वत्स ! इच्छति त्वां सा' इत्यभिधाय च गतः । ततो-
ऽपि विरदावस्थाव्यथिते श्लथति च सागरचन्द्रे आतः सर्वेऽपि मात्रादिस्वजनवर्गाः । खिद्यन्ते यादवाः । तदन्तान्तरे समयातः कथमपि
सागरचन्द्रसमीपे शम्भुकुमारः । दृष्ट्य तेनाऽसौ सदवस्थाः । ततः पृष्ठतस्तस्य स्थिता हस्तद्वयेनाच्छादिते तदविणी शम्भवेन । सागरचन्द्रे-
णोक्तम्-किं कमलामेला ? । शम्भवेनोक्तम्-नाहं कमलामेला, किन्तु कमलामेलोऽब्जम् । ततः सागरचन्द्रेण 'शम्भोऽप्यम्' इति ज्ञात्वा प्रोक्तम्-
सत्यमेवैवैव, तमेव मम कमलदीपलोचनां कमलामेलां मलयिष्यसि, कोऽप्यार्येभ्यः समर्थः ? इति । ततोऽन्येर्पदकुमारैः पीतमद्यः परवशी-
भूतः शम्भो ग्राहितस्तदापनप्रतिशाम् । उचीर्णं च मदभावे विचिन्तितं शम्भेन-अशो ! आलं मयाऽमुपगतम्, अशक्यं श्रेतद् वस्तु, कथमियं
प्रतिष्ठा निर्वाहयिष्यते ? । ततः प्रधुन्नपाश्वर्यं प्रवृत्तिविद्या याचिता शम्भवेन । विवाहदिवसे च बहुमिषदिवकुमारैः परिष्ठितेन तेन शूरकां पातयित्वा
पितृशुद्धाकृत्य नीता बहिस्थाने कमलामेला । नारदं च साक्षिणं कृत्वा कारितस्तत्तामिषप्रदणतंसन्वचः सागरचन्द्रस्य । ततः सर्वेऽपि कुतवि-
धावतरूपाः क्रीडन्तिस्तुतिं उपायते । पितृ-शुश्रूषाधिकैश्चान्वेषवाद्गर्ह्य कृतविधावरूपा नवपरिणितिवेषधारिणी च क्रीडन्ती कमलामेला ।
विद्याधरैरप्यदृत्य परिणीता कमलामेलेति कथितं तैर्वाशुदेवस्यः । निर्गतश्च विद्याधरोपरि कुपितः सबलयाह्नोऽसौ । लम्नं च महदयोधनं
तावत्, यावत् पञ्चान्धनः परिहृतवैक्रियरूपः पतितो जनकस्याहियुगे । ततश्चोपसदृतः संग्रामः । दद्या च कृष्णेन कमलामेला सागरच-
न्द्रस्यैव । गताश्च सर्वे स्वस्थानम् । तत्र सागरचन्द्रस्य शम्भुं कमलामेलां मन्यमानस्य शम्भुननुयोगः, यथावस्थितावगमे तु भावानुयोगः ।
विपरीतादिप्ररूपणयोगना तु प्रस्तुता पूर्ववदिति ।

अथ ग्राम्याग्रगोदाहरणम्-वासुदेवत, श्रेणजनाथ सदैव शृणोति जाम्बुवती, समस्तानामप्यालीनां मन्दिरं त्वत्पुत्रः शुभ्र इति । ततो जाम्बुवत्या विष्णुरभिहितः- मया पुत्रवत्कृत्यज्यालिर्न दद्या । विष्णुना प्रोक्तम्- आगच्छ, येनाज्य द्रुणमि । ततो जाम्बुवती उत्कृष्ट-
 टावणमामीरीरुयं फारिता । स्वयं पुनराभीरुस्यं कृत्वा दृग्दृष्टस्तः स्वयं शृष्टे व्यवस्थितः, अग्रतस्तु मस्तकन्यस्तदधिहण्डिका जाम्बुवती
 कृता । अविष्टोऽप्य दधिक्रियार्यं नगरीमध्ये । दद्या च शुभेन माता तदोत्कृष्टरूपाऽऽभीरीति विश्राय प्रोक्ता शुभेनैषा । आगच्छ मवृष्टम्,
 सर्वस्यापि त्वदीपदप्नोत यागनाम्यं मृत्यं याचते, तदहं दास्यामि, इत्यग्रतः स्वयम् शृष्टतत्त्वाभीरी, पञ्चात् त्वाभीरीः । ततः शून्यदेवकु-
 ल्लिखणामेरुस्यो गत्वा प्रोक्ता शुभेनाभीरी- प्रविशेत्तन्मध्ये (प्र०... मध्यं), मुञ्च दधि, तथा च विल्साभिग्रायं तं विद्याय प्रोक्तम्- नाहमत्र
 प्रणिश्यामि, इतरस्थिताया एव शृष्टाण दधि, प्रपञ्च मृत्यम् । बलादपि प्रवेशयिष्यामीत्यभिघाय शृङ्गीता शुभेन सा चाहौ । ततो धावित्वा
 द्वितीयबाहौ लग्न आभीरः । इयोरपि चारुपण-विरुपणं कुर्वेत्तैर्मनं मण्डनम् । ततः कृतं सहजरूपमात्मनः, जाम्बुवत्याश्च विष्णुना । तद्य
 दद्या लज्जो नष्टः शुभः । नागच्छति चावमरेऽपि लज्जया राजकुले । ततोऽन्यदिवाते विष्णुनिकुक्तवृहत्पुत्रः कष्टेनानीयमानः क्षुरिक्षया
 यंश्रुर्लक्षं पटपत्रागच्छत्यसौ । ग्रामे च कृते शृष्टो वासुदेवेन-शुभ्र ! किमेतत् क्षुरिक्षया घट्यते ? । तेनोक्तम्-भीलकोऽयम् । किमर्थः
 पुनरसौ ? । यः स्युः पितानतीतजन्यान् वदिष्यति तन्मुखे आहननार्थं इति । तदयं शुभस्य मातरस्यप्याभीरी मन्यमानस्य मादानुयोगः,
 पत्राद् यगादवगमं तु मावानुयोगः । प्रस्तुतयोगना तु पूर्ववदिति । (प्रत्यन्तरे जाम्बुवतीति नाम ।)

अथ श्रेणिकक्षेत्रोदाहरणम्-राजगृहं नगरे समवसुतस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य श्रेणिकनराधियो राक्ष्या चेच्छणया सह माघमासे
 द्विमकराश्रवपिणि महावीते पवति वन्दनार्थं गतः । ततो निवर्तमानस्य च तस्य राक्ष्या चेच्छणया मार्गासन्नस्तपःकर्षितशरीरः सर्वथाप्याव-
 रणो मेरुशिखरमिव निष्पकस्यः प्रतिमाप्रतिपद्मोऽभिभक्त्यगोस्तर्गो स्थितः संध्यायां दृष्टः कोऽपि तपस्वी । गताऽसौ तदुगुणानेव मनसि
 प्यापन्ती गृहम् । सुता च राजन्यामनेकगीतातपहर्तृ (प्र०... गीतापह) प्रावरणप्राशुता पण्यङ्गे । निर्गतश्च प्रावरण्येभ्यो वदिस्तात् फयमयेकः
 भ्रष्टो हस्तः प्रावरणमस्ये । स्थितस्य हृदये स तथाकायोत्सर्गस्थायी महापुनिः । ततस्त्वदुगुणेत्यथातुच्छयद्रुमानया धिस्मितया च प्रोक्तं
 नया- 'त कास्ती किं करिष्यति ?' इति । 'यदेवेनाप्यावरणवह्निर्निगतेन हस्तेनाऽभ्येतवर्षी ग्रीतवाचां प्राप्ता, तद्वरण्ये निरावरणो रूपस्त्व-
 र्भविर्तदेवविषमहागीतवाधितः स तपस्वी किं करिष्यति ?' इति । 'यदेवेनाप्यावरणवह्निर्निगतेन हस्तेनाऽभ्येतवर्षी ग्रीतवाचां प्राप्ता, तद्वरण्ये निरावरणो रूपस्त्व-
 'नतमनया कस्यापि रक्तो रक्तः, तदन्विकं च मयि भुविदिति गन्तुं न शक्नोति, ततस्तपिणखेदं वेतसि निर्गायेत्तुक्तम् ।' ततो मदता
 मेवैन मस्य विमाता राजनी । गतिः श्रीमन्महावीरस्यान्वियम् । गच्छतां चाभिज्ञेयवेगाद् निरुपितोऽजगद्भारः-मया विरगताः पुष्टिभिः

सह प्रदीपय सर्वाप्यप्यन्तःपुरगृहाणि । ततोऽभयकुमारेण चिन्तितम्-कैलाऽप्यामिनबोत्पत्त्यपोषधेशेनैवमसौ वक्ति । प्रथमकोपे च यदुच्यते तत् क्रियमाणं न सह परितो मुखयति । अथवा, अनुवर्तनीयं गुरुणां वचनम् । अतः शून्यां हस्तशालामेकां प्रदीप्य प्रस्थितः सोऽपि भगवद्वन्द्वनार्थम् । इत्थं भगवान् पृष्टः श्रेणिकराजेन-भगवन् । चेष्टणा किमेकमस्ती, अनेकमस्ती वा ? भगवता प्रोक्तम्-एकमस्तीति । ततोक्तम्-ततो निवृत्तः सत्त्वमेव गृहामिषुलभयकुमारनिवसणाय । मार्गे चागच्छन् वीक्षितोऽसौ । पृष्टश्च-किं दग्धमन्तःपुरम् ? । तेनोक्तम्-दग्धम् । रक्ष्मा प्रकुपितेनाप्यापि-त्वमपि तत्रैव प्रविश्य किं न दग्धोऽसि ? । कुमारेण प्रोक्तम्-किं ममानिप्रवेक्षेन, व्रतमेव ग्रहीष्याम्य-हम् । ततो मा भूदस्य महान् सेद इति कथितं यथावदेवेति । तदत्र सुखीलामपि चेष्टणां कुशीलां मन्यमानस्य राज्ञो भावानुयोगः, यथा-वद्वगमे च तदनुयोगः । एवमौदयिकादिभावात् विपरीतस्वरूपान् ग्रहण्यतो भावानुयोगः, यथावस्थितस्वरूपंस्तु तान् ग्रहण्यतो भावा-नुयोग इति । तदेवमर्थैकार्थिकानि प्रतिपादयता यदुक्तम्-‘अनुजोगो य नियोगो भास-विभासा य’ इत्यादि (भा०-१३-२५), तत्र सनिकेपः, सोदाहरणभाभिहितोऽनुयोगः, एतत्प्रतिपत्तत्वेनानुयोगश्च ॥१४१८॥ सांप्रतं नियोगस्वरूपमभिहितुर्भाष्यकारः प्राह—

नियजो व निच्छिजो वा हिजो व जोगो मजो निजोगो चि ।

नेजो समेअ-लखण-सोदाहरणोऽनुजोगो च ॥१४१९॥

(नियतो वा निच्छितो वा हिजो वा योगो यतो नियोग इति । द्वेयः समेअ-लखण-सोदाहरणोऽनुयोग इव ॥ १४१९ ॥)

नियतो निश्चितो हितो वाऽनुकूलः सूत्रस्याभिप्रेत्येन सह यः कृत्त योगः संबन्धः स नियोगो मतः । अयं च समेदः सलक्षणः सोदा-हरणानुयोगवदेव विज्ञेय इति ॥ १४१९ ॥ अथ भाषास्वरूपमभिहितुराह—

भासा वत्ता वाया सुयवत्तीभावमित्तयं सा य। सुयभावमित्तयं जह सामाइयमिहवमार्हयं ॥१४२०॥

(भाषा व्यक्ता वाक् भूतव्यक्तीभावमात्रकं सा च । भूतभावमात्रकं यथा सामायिकमिहवमार्हिकम् ॥ १४२० ॥)

‘माप व्यक्त्यां वाचि’ भाषणं भाषा व्यक्ता वागित्यर्थः । सा वेह व्यक्तिः श्रुतस्य व्यक्तिसावभावरूपैव शुभते, न त्वशेषविशेषरूपा निभाषा, धातुकिपियत्वात् सस्याः । अत्रोदाहरणमाह—यथाऽव्यक्तमनवधुद्विषेयत्वं तत् श्रुतभावमात्रमविज्ञातव्यत्वरूपस्य विनेयस्य मापकेन व्यक्त्यात्रा व्यक्तीक्रियते । कथम् ? इत्याह—सामायिकमिदं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनं वा, एतस्य च सामायिकवैदेयं शब्दार्थ इत्यादि । इदमुक्तं भवति—भाषक-विभाषक-धातुिकारमेदात् त्रिविधाः श्रुतस्य व्याख्याताः । तत्र मापकोऽविज्ञातविशेषस्वरूपस्य श्रुतमात्रस्य सव्युत्पत्तिक-वैदेश्यनामाभाषक्यनेन व्यक्तिसाध्रं कृत्वा चरितार्थो भवति । यथा समस्याऽऽयः सामायिकमित्यादि । तदेवं मापकसंवन्धिन्या भाषायाः मुक्तम् ॥ १४२० ॥ अथ विभाषकश्रुतेविभाषायाः स्वरूपमाह—

विविहा विसेसओ वा होइ विभासा दुगाइपझाया। जह सामइयं समओ सामाओ वा समाओ वा॥

(विविधा विदेशतो वा भवति विभाषा द्विधादिपर्याया । यथा सामाधिकं समग्रसामाग्रयो वा समाग्रो वा ॥ १४२१ ॥)

विविधा भाषाऽनेकरायाः धृतस्य व्यक्तीकरणं विभाषा, विदेशतो वा भाषा विभाषा, भाषापेक्षया सविशेषं धृतस्य व्यक्तीकरण-
मित्यर्थः । एतद्व्याह-द्रगादयः पर्याया यस्यां सा द्रगादिपर्याया विभागेत्यर्थः । अत्राप्युदाहरणमाह-यथा 'करोमि भंते । सामाग्रौ' इत्यादि
ध्रुवमिदं गामागिस्मृच्यते-सर्वेनामपि मुमुक्षूणां समये संकंते मवं सामागिकमित्यर्थः । सर्वेऽपि हि मुमुक्षुवः सर्वसाधयविरक्षणरूपेऽस्मिन्ने-
त्रागत्य प्रथमं निष्ठन्ति, तत्र उत्तरोत्तरगुणप्राप्त्या सर्वसंश्लेष्यो मन्यन्त इति भावः । अथवा, 'समओ चि' सम्यग्यनं मुक्तिमार्गे प्रवर्तनं
यस्मात् तद् समयः गामागिकमेवोच्यते । यदिया, 'सामाउ ति' साम सर्वेषामपि जीवानां प्रियं तस्य साम्न आयः प्राप्तिः सामायः सामा-
गिरुमभिधीयते । अपवा 'सामाउ ति' समस्य राग-देशविरहितस्याऽऽयः श्रुतिसमयमपूर्वार्धकर्मनिर्वाण्या लाभः समायः स एव सामागिकम् ।
इत्यादिञ्च गर्वाऽपि विभाषाऽभिधीयत इति ॥ १४२१ ॥ अथ वार्तिकरूपमाह-

विस्तीए(प्र०...११वीम) वक्खवाणं वत्तियमिह सव्वपज्जेवेहिं वा।

विस्तीओ(प्र०...११वीम)वा जायं जम्मि न जह वत्तए सुत्ते॥१४२२॥

(द्वौच्योक्तयानं वार्तिकमिह सर्वपर्यवैशं । वृत्तितो वाऽऽपार्ण वरिस्मन् वा यथा यतंते सूत्रे ॥ १४२२ ॥)

श्रुतः यशविरक्षणस्य व्याख्यानं भार्य वार्तिकमुच्यते । यथेदमेव विदेशपादयकम् । अथवा, उत्कृष्टधृतवतो गणघरादेशेर्भावतः सर्वपर्यादे-
नैर व्याख्यानं तद् वार्तिकम् । श्रुतंवां यशविरक्षणात् यदापातं(प्र०...यद् घ्राते)श्रुतार्थावुत्कृष्टनरूपं तद् वार्तिकम् । यदिया, यस्मिन् सूत्रे यथा
यतं मुमुक्षुवोपरी गुरुगारमन्ययोगायां व्याख्यानं तद् वार्तिकमिति ॥ १४२२ ॥

पुं व सति यस्य संवन्धि व्याख्यानं वार्तिकमुच्यते, तदाह-

उक्कोसयसुयनाणी निच्छयओ वत्तियं वियाणाइ। जो वा जुगप्पहाणो तओ व जो गिणहए सव्वं।१४२३

(उत्कृष्टम् नृपानां निरस्यको वार्तिकं विज्ञानाति । यो वा युगनपातरतो वा यो गृह्णाति सर्वम् ॥ १४२३ ॥)

उत्कृष्टधृतान्येव नियमनपमेन ताम् वार्तिकं फलं विज्ञानाति, नान्यः । यो वा यस्मिन् युगे प्रवक्तो यद्वाहुष्याम्यादिर्भवति ।
भक्तो वा पुण्यगानात् यः स्थूलभद्रस्वाम्यादिः सर्वं श्रुत्वां गृह्णाति स वार्तिककृदिति(प्र०...वार्तिकविदिधि)॥ १४२३ ॥

अथ(प्र०...अपवा)भाषाक-विभाषाक-वार्तिकमिदम् एतान्यथा प्रतिविषादपरिपुष्टाह-

वार्तिकम्

॥५२८॥

विदेशा०

विभाषा

ऊणं सममहिंयं वा भणिंयं भासंति भासगाइया । अहवा तिण्ण(प्र०. तिण्ण) वि साहेज्ज कटुकम्माइनाएहि ॥

(ऊणं सममहिंयं वा भणिंयं भासंति भासगाइया । अहवा तिण्ण(प्र०. तिण्ण) वि साहेज्ज कटुकम्माइनाएहि ॥ १४२४ ॥)

अनुयोगाचार्येण यद् भणितं व्याख्यातं तस्मात्तुं योऽन्यस्य भाषते व्याचष्टे स भाषक उच्यते । तद्व्याख्यातस्य समं तु भाषमाणो विभाषकः । ग्रन्थविशयवस्तुद्विकं भाषमाणो वार्तिककृदिति । अथवा, किमेतेन बहुना १, त्रीनप्येतान् भाषकादीनन्तरत्वंत्यभाषणकटुकम्मादिभिर्ज्ञातैर्ब्राह्मणैः साधयेत् कथयेदिति । अन्तरानिपुं क्लृतायाप्रस्तावनेयम् ॥ इति ब्राह्मणार्थः ॥ १४२४ ॥

तान्तेव कटुकम्माद्युदाहरणान्याह—

कटुं पोत्ये चित्ते सिग्घरिणं पोंड-देसिए चेव । भासग-विभासए वा वत्तीकरणे य आहरणा ॥ १४२५ ॥

(कटुं पोत्ये चित्ते सिग्घरिणं पोंड-देसिए चेव । भासग-विभासए वा वत्तीकरणे य आहरणा ॥ १४२५ ॥)

‘कटुं’ इति क्लृप्तविषयो दृष्टान्तः । यथा कटुं कश्चिद् रूपकार आकारमात्रमेवोन्मीलयति, कश्चित् तु तत्रैव स्थूलवचनं रूपं किञ्चिद् निर्यादयति, अरस्तु शुविमक्तविचित्रोत्पत्तिः शेषाक्रोपाद्भववयुक्तं निर्वर्तयति । एवं कटुकत्वं सामान्यिकादिशुद्धम् । तत्र भाषकः किञ्चि-
दर्थमात्रमेव व्याचष्टे । विभाषकस्तु तस्यैवानेकप्रकारैरर्थमाख्याति । वार्तिकश्चरस्तु निरवशेषेणैव व्याख्याप्रकारैस्तदर्थं प्रतिपादयति । पुस्तं
लेपम्, तद्वदृष्टान्तेऽपि कटुवदेव सर्वं वाच्यम् । निरवदृष्टान्ते तु-यथा कोऽपि चित्रकारो वार्तिकभिः कृष्णादिषु रूपस्याकारमात्रं लिखति ।
कश्चित् तत्रैव इतितालादिवर्णकैर्गौरवार्थमात्रान् दर्शयति । कश्चित् निरवशेषानपि तद्वत्प्रमाणान् सत्यापयति । दाष्टान्तिक्योजना तु तथैवेति ।
श्रीगृहं भाषागारम्, तदस्यास्तीति धीगृहिको भाषागारिकः । तत्र कोऽप्यसौ ‘अत्र भाषने रत्नानि सन्ति’ इत्येतावन्मात्रमेव जानाति,
अरस्तु तज्जाति-भाते अपि वेति, अन्यस्तु सर्वांस्तदगुण-दोषानप्यवबुध्यत एव । एवं प्रथम-द्वितीय-तृतीयधौगृहिकस्तुल्या यथासंख्यं भाषक-
विभाषक-वार्तिकम्मा विज्ञेयाः । नेष्वनवविकसितावस्यं कमलम् । तत्र यथेपरिक्रमिताः स्वविकसित-स्वविकसितमेदात् त्रिधा भवति, एवं
भाषकादिव्याख्यात्मकीति । देशान् देशः कथनं सोऽस्यास्तीति देशिकः, तत्र यथा कश्चिद् देशिकः कथानं पृष्टो दिङ्मात्रोपदेशेनैव तं
कथयति, कश्चित् तद्वयवस्थितग्राम-नगरादिभेदेन, अपरस्तु समस्तवदुत्पत्त्युण-दोषाख्यानकारेणापि तदुपदिशति । दाष्टान्तिक्योजना तथैव ।
पुष्पमेतानि भाषक-विभाषक-व्यक्तीकारविषयशुदाहरणानि प्रतिपादितानि । इति निपुं किमायासवेपथ्यः ॥ १४२५ ॥ विस्रार्यं भाष्यकारः प्राह—
पढमो रूवागारं थूलावयोवदंसणं बीओ । तइओ सव्वावये निहोसे सव्वहा कुणइ ॥ १४२६ ॥

(प्रथमो रूपकारं थूलवयवयोपदर्शनं द्वितीयः । पृथीयः सर्ववयवयान् निर्बोपान् सर्वथा करोति ॥ १४२६ ॥)

कट्टसमाणं सुत्तं तदत्यरुवेगभासणं भासा । धूलत्थाण विभासा सब्वेसिं वत्तियं नेयं ॥१४२७॥

(कट्टसमाणे सुत्ते तदत्यरुवेगभासणं भासा । सव्वेसिं वत्तियं नेयं ॥ १४२७ ॥)

प्रथमपाथायां प्रथमद्वितीय-तृतीयशब्दो रूपकारः, द्वितीयपाथायां तु दाष्टान्विक्रयोजना । तत्र काष्ठस्थानीयं धूमम् । 'वदत्य-
रुवेगभासणं' नि तस्य च यद्यस्याप्यस्वदप्यस्तस्य चाननारूपत्वाद् यद्वक्त्ररूपाणं सा भाषा, स भाषकस्यापार इत्यर्थः; धूलार्थानां तु स्त्रिय-
तामपि भाषां विभाषा, सर्वेषां तु निरवयवपाण्यर्थानां भाषणं वार्तिकं ज्ञेयमिति ॥१४२६-१४२७॥ पुस्तकदण्डान् व्याख्यातुमाह—

पोत्यं दिट्ठागारं दिट्ठावयवं समत्तपञ्चायं । जह, तह सुत्तं भासा विभासणं वत्तियं चेव ॥१४२८॥

(पुनरुट्ठागारं दिट्ठावयवं समत्तपञ्चायम् । यथा, तथा सूत्रं भाषा विभासणं वार्तिकं चेव ॥ १४२८ ॥)

यथा पुस्तके तेषां प्रथममिन्द्रियदिव्यरूपस्य दष्टाकारमात्रं भवति । ततः क्रमेण दष्टदिव्यवपुः, ततोऽपि क्रमाद् निर्वातितनिःश्रेय-
गत्यवयवं गणयते, तथा द्युमाधित्य भाषा, विभाषा, वार्तिकं च उपन्य-मध्यमो-चमप्यास्थानरूपं यथासङ्गं ज्ञेयमिति ॥ १४२८ ॥

निरदण्डान् विवरिणुमाह—

कुड्ढे वत्तीलिहियं वण्णुविभन्नं समत्तपञ्चायं । जह, तह सुत्तं भासा विभासणं वत्तियं चरिमं ॥१४२९॥

(कुड्ढे वत्तीलिहियं वत्तीलिहियं वत्तीलिहियं वत्तीलिहियं वत्तीलिहियं वत्तीलिहियं ॥ १४२९ ॥)

यथा किञ्चिदिह मरुणं घटलं दृश्यम् । नय प्रथमं वत्तीलिहियं दृश्यरूपं लिखितोक्तमात्रं भवति । ततश्च वर्णकोट्टिल्लं
गणयते, इतिहासदिशणैश्चमत्तपञ्चायं गौवर्णादिस्यूरं भवतीत्यर्थः । ततः समस्ताः समस्ता वा पर्याया आलेख्यचर्मा निष्पन्ना यत्र तत्र
नमन्मन्पण्यम्, समासपण्यं वा भवति—सर्वमना नियन्त्रं भवतीत्यर्थः । तथा च दृश्यस्थानीयं दृश्यम् । तत्र भाषा, विभाषा, वार्तिकं च
यत्र वत्तीत्यं भवतीति ॥१४२९॥ श्रीगुरुभ्यो नमः—

भाणे जाई-माणं गुणे य रयणाण सुणइ सिरिघरिओ । जह, तह सुयमाणे भासगाढो अत्थरयणाणं ॥

(भावे जाई-माणं गुणे य रयणाण सुणइ सिरिघरिओ । जहा, तथा सुयमाणे भासगाढो अत्थरयणाणं ॥ १४३० ॥)

श्रीगुरुभ्यो नमःपाणादिकः, स च यथा कथिद् 'रत्नाभ्यं तावद्वर्णिङ्कादिभाषां सन्ति' इत्येवं गुणतीति सोपस्कारं व्याख्येयम् ।
अस्मान् तेगमेव रत्नानां जाति मानं च जानाति । अन्यस्तु ज्वारादिरोषणहन्त्रं च धुत्त-पिपागा-भयामपेमुत्पादीन्मरुणाणां विधेम् । अथवा,
अथवा पौजते—यथा श्रीगुरुभ्यः कथिद् रत्नभाषां मरुणादिकं गजानि जानाति, अपरस्तु भाष-यद्वादिनादिकादिकं रत्नमानमपि

गोणी चंदणकंथा चेडीओ सावए वहिरगोहे । टंकणओ ववहारो पडिवक्खे आयरिस-सीसे ॥ १४३४ ॥

॥ ५३२ ॥

विशेषा०

व्याख्यान-

विषौ गुरु-

स्त्रिययोस्य-

वासिये

गोदृष्टान्तः

(गोमन्त्रनक्त्या चेटयी ब्राह्मको ग्रथिरगोदोहः । टङ्कणको व्यवहारः प्रतिपक्ष आचार्य-स्त्रिययोः ॥ १४३४ ॥)

आचार्य-स्त्रिययोर्गोया-ऽयोग्यविचारे 'गोणी' गौस्तदुदाहरणं वक्तव्यम् । तथा, चन्दनकन्यानिर्दर्शनम् । तथा, चेडौ जीर्णा-ऽभिनव-
श्रेष्ठपुत्रिके, तदुदाहृत्यो वाच्यः । तथा, ब्राह्मकोदाहरणम् । तथा, वधिरगोहः (प्र०... गोदोहः) निर्दर्शनम् । तथा, टङ्कणकव्यवहारः पशुमुदाह-
रणम् । एतेषु पशुस्तपुदाहरणेषु शिष्या-ऽऽचार्ययोः साक्षादयोग्यत्वमभिधाय ततः प्रतिपक्षे योग्यत्वं योजनीयम् योग्यत्वं वा साक्षादभिधाय
ततः प्रतिपक्षोऽयोग्यत्वं वा योजनीयम् । अथवा, एषां पणामप्युदाहरणानां मध्ये योग्या-ऽयोग्ययोर्वि (प्र०... गत्यन्त्रवि) कल्पनेनैक्युदाहरणमा-
चार्यस्य, एकं तु स्त्रियस्य, इत्थं योजनीयम् ॥ इति नियुक्तिगायासंक्षेपर्यः ॥ १४३४ ॥ विस्तरस्तु गोदृष्टान्तं साध्यकारः ब्राह्म—

भग्नगनिविट्ठं गोणिं केडं दंतो व्व न सुयमायरिओ । एवं मए वि गहियं गिण्ह तुमं पि ति जंपंतो १४३५

अविगलगोविक्केया व जो वि मदक्खमो सुगंभीरो । अक्खेवनिणयपसंगपारओ सो गुरु जोग्गो १४३६

सीसो वि पहाणयरो गेगंतेणावियारियगाही । सुपरिच्छियकेया इव तथाणवियारक्खमो इट्ठो ॥ १४३७ ॥

(भग्नगनिविट्ठं गों क्रीत्वा ददति न श्रवमाणार्थः । एवं मयापि गृहीतं गृहाण स्वमपीति अस्म्य ॥ १४३५ ॥)
(अविगलगोविक्कं तेव वोडपि मदसमः दुगन्धोः । आक्षेपनित्यैकसङ्गपरकः स गुरुर्योग्यः ॥ १४३६ ॥)
(शिष्योऽपि प्रव्रानतरो नैकान्तेनाऽपि चारितभाही । सुपरीक्षितकं तेव स्थानविचारचम इष्टः ॥ १४३७ ॥)

कस्यापि धूर्त्तस्योपचितसर्वोक्तद्वन्द्वस्वरूपाणि गौः कथमपि संस्थानाग्रदेशे स्थिता भग्ना । ततथोत्थातुं न शक्नोति, इत्युपविष्टैव
विचिन्ति । ततस्तेन पूर्वतः कस्यापि मुग्धस्य क्रेतुस्तथैवोपविष्टा मूढ्येन प्रदत्ताऽस्तौ । स्वयं पुनरपस्तुतः । क्रेतापि यावत् तादृश्यापयति, तावद्
न शक्नोत्युत्थातुमसौ । ततस्तथैव स्थिताऽन्यस्य मूढ्येन दातुमात्रा तेनेयम् । स च दत्तत्वादुचः प्रभृत्यवधानां निरीक्षणीयं तादृश्यापयति ।
मूलश्रेता च तत्कृतुं न ददाति । ददति च मयोपविष्टैर्वयं गृहीता, तमप्युपविष्टमेषां गृह्णाण । एवं च न कोऽपि गृह्णाति, उपहसति
च तमिति । अयं प्रकृते योज्यते— भग्ना स्तौ निविष्टा भग्ननिविष्टा, तां भग्ननिविष्टां 'गोणिं' गां यथा मुग्धः कश्चिदुपविष्टमेव क्रीत्वो-
पविष्टाभेदाऽन्यस्य ददत् प्रयच्छन् क्रेतोपहासशिष्यत्वादयोग्यः । 'न सुयमायरिडं ति' एवमाचार्योऽपि न नैव योग्यो भवति; किं कुर्यान् ?,
श्रुतं ददत् प्रयच्छन् । कथं पृष्ठः सन् ? इत्याह— 'एवमपि चारितमेव मयाऽप्येतत् श्रुतं गृहीतम्, तमप्यविचारितमेव गृहाण' इति शिष्यं प्रति
जन्यमिति । इत्यंभृत्यस्य धरोः पार्श्वे न श्रोतव्यम्, संश्लेषिष्येण निश्चयमावेन सिध्यात्मगमनप्रसङ्गात् । अतो ध्यात्मानस्यायमयोग्योऽ-
भिधीयत इति । कथं पृष्ठः पुनर्गोपा ? इत्याह— 'अविगलजेत्यादि', सुगमा । तत्रैव गुरुरेतेत्यस्य योग्यस्य च स्वरूपमुपपन्नं स्त्रियस्यापि

तदाह- 'सीसो वीत्यादि' शिष्योऽपि न नैव प्रधानतः, किन्त्वययोगः । कथंभूतः ? इत्याह-मुग्धोऽप्येकैतेनैकान्तेनाऽपिचारितग्राही । यस्तु
स्यानविचारधम आग्रहहितो विचारयोग्ये वस्तुनि विचारकः स सुपरीक्षितगवाधिक्रयिक इव सिद्धान्तग्रहणे इदो योग्यः शिष्य इति ॥

१४३५-१४३६-१४३७॥ अथ चन्दनकन्यादृष्टान्तविग्रहमाह—

जो सीसो सुत्तत्थं चंदणकंथं व परमयाईहिं । मीसेइ गलियमहवा सिक्खियमाणेण स न जोगो १४३८
कंथीकयमुत्तत्थो गुरु वि जोगो न भासियव्वस्स । अविणासियमुत्तत्था सीसा-यरिया विणिहिट्ठा १४३९

(यः शिष्य सन्ना-ज्जो चन्दनकन्यायिष परमतादिभिः । मित्रयति गलियमहवा शिषियमानेन स न योग्यः ॥ १४३८ ॥)

(कन्याकृतसन्ना-ज्जो गुरुपि योग्यो न भासितव्यत्वात् । अविनाशितसूत्रार्थः शिष्या-ऽऽचार्यो विनिर्दिष्टः ॥ १४३९ ॥)

इह भावार्थस्वावत् कथानेकोन्यते- द्वावत्यां नगर्यां वासुदेवस्य राज्यं पालयतो गोक्षीर्प-श्रीखण्डमय्यो देवतापरिगृहीतास्तिष्ठो मेर्य
आसत्, तथा- 'सांश्रामिकी, औद्धविकी, कौमुदिका । तत्र प्रथमा संग्रामकाले समुपस्थिते सामन्तादीनां क्षापनार्थे' बाधते, द्वितीया पुनरु-
द्भूते आगत्यै कस्मिंश्चित् प्रयोजने सामन्ता-ऽमात्यादिलोकस्यैव क्षापनार्थं बाधते । तृतीया तु कौमुदीमहत्सवाद्युत्सवक्षापनार्थं' बाधते ।
चतुर्थ्यापि गोक्षीर्प-श्रीखण्डमयी(प्र०... गोक्षीर्पचन्दनमयी)मेरी वस्यासीत् । इयं तु पट्टण्मासपर्यन्ते बाधते, यच्च तच्छब्दं शृणोति,

कदाचित् सौचर्मदेवलोकै समस्ताऽभरसभापुरस्सरसमिहितं छन्देन- "पेच्छ अहो । हरिस्फुल्ल सपुत्तिसा दोसल्लसम्भसे वि । निवृत्ति गुणं
वत्स्यातिवम्, अनागतं च प्रत्येकं प्राणमासिक्कमशिवमुपगाम्यति । इयं प्रकृत्वोपयोगिनी चतुर्थी मेरी । इति वदुत्सत्तिलिख्यते—

चिय, तह न नीमजुज्जेण जुज्जति ॥१॥ एयं अतर्हदो कोइ सुतो चित्तप च्छिन्नु एयं । सम्वद, न अगहिउ परवोस चिट्ठप कोइ ? ॥२॥ इय
चित्तिज्जा । इहं समगजो वो विज्जप एतो । वोमवक्कसिणवन्न अदुगमं भयसुणवं ॥३॥ तस्स य सुहे विज्जवर कुंजल्लवक्कवसणरिछोखी । नेमि-
विणवन्दणलं चल्लियस्स क्कम्म इरिणो य ॥४॥ तं उव्वदसाइ सुणम्, ममां गहिण तस्स इरित्तेन । सयलं पि उप्पहेणं वक्क, क्कहो उण सल्लवं ॥५॥
विचिरं भावर्तो योगासण वक्कप क्कहेण तेणेव । वददुण य सुणयसवं पण्णइ गम्यरणेणं ॥६॥ अहमसिणकसिणक्कसंचले न्व वयणे इमस्स पेच्छ अहो ।।
सुणवलि न्व रेइइ मिमल्लोण्ण वसणवती ॥७॥ अह चित्तिर्यं सुरेणं सचं न अमरसामिणा भणियं । नूणं गुणं चिय गत्त्या च्छिट्ठति परस्स न हु

१. प्रेक्षमाहो ! हरिप्रमुखाः ससुस्मा वीणलस्रमयेऽपि । गृह्णन्ति गुणमेव, एता न नीचगुह्येन गुण्यन्ते ॥१॥ एवमवधानः कोऽपि सुराश्विनयति कथं
तु पठत । संगवति, यपगृहीता परदोषं विप्रति कोऽपि ? ॥२॥ इति चिन्तयित्वेव समागतस्योः विक्रमेत्येव । वीमत्सकृपवर्णमपिदुर्गन्धं श्रवककु-
नकम् ॥३॥ तस्य च सुहे विक्रमेति कुन्धोम्वक्ताप्रवृत्तानपक्लिप्तम् । नेमिजिनवन्दनायं चक्षितस्य पणे इरेख ॥४॥ सपुत्तिययि शूनकं भन्नं गन्धेन
नृप इरित्येयम् । सक्कलमयुत्थेन प्रज्जति, कृष्णः पुनः स्वरूपम् ॥५॥ विधिवं भावयन् पुत्रगलानां प्रज्जति पयेन तेनैव । दृष्ट्वा च द्युनक्कायं प्रमणवि
कुक्खेवैवम् ॥६॥ अविमस्रणदृग्गन्धवक्कल इव वदनेऽप्य प्रेक्षमाहोः । गुक्कावलिखित राजतेः निर्मलवयोत्सना इरानपक्लिप्तः ॥७॥ अथ चिन्तितं

दोस्त ॥८॥ अहं कल्पद्रिपो देवो हुरयं अक्वहृदं हस्तिं । सेनं च तस्स सयलं विणिज्जियं तेण कुटल्लो ॥९॥ तो आपणा वि विण्हं दुरयस्स सुवापमिं पटिल्लो । अहं देवेणं मणियं विणिज्जं चेप्पति रणणां ॥१०॥ तो जुज्झामो चि मणेइ केसवो किं तु रहवरे आहं । तो गेण्हं तुमं पि रहं जेण समानं हवइ जुज्झं ॥११॥ नेच्छइ पयं देवो दुरपहिं गणाइपहिं हिं स जुज्झं । आ नेच्छइ ता भणिओ हरिणा तो भणसु तुममेव ॥१२॥ देवेण सज्जो यणियं पमुज्झा दो वि होइज्जा पुणो । जुज्झामो पूयथापहिं, मणइ तो केसवो देव ॥१३॥ जइ एवं तो विविओ आहं सुमप, दुररामं नेहि । जुज्झामि पुणो षडमवि न हु परिसिनीयजुग्गेणं ॥१४॥ संजायपणओ सो पक्कसो होइज्जा तो देवो । मणइ अमोहं देवाण दंसणं मणसु किं पि वरं ॥१५॥ अहं मणइ केसवो अस्सिक्कपमणिं तो पक्कळ मय्येरिं । दिव्वा य सुरेणमयपणइयं सारिहं व गज्जो ॥१६॥ छण्हं छण्हं मासाणं सा य वण्हं चण्हं सहिं मेरी । को सुणइ तीए, सहं पुब्बोप्पनाउ वाहीओ ॥१७॥ तस्सति तस्स अक्कालो तव य न हु होति जाव उमासा । अहं अन्त्या क्क्याइ वणिओ आगद्धुओ कोइ ॥१८॥ दाहउरेण यणियं अमिमूओ मेरिस्ससं मणइ । वीणासयसहस्सं गेण्हसु म्म हेसु पक्कमे ॥१९॥ मेरीए छिदिक्यां हिं तेषाहिं दोम्भसणेणं । कन्नेण वंवेणेण य मेरीए भिमाहं हिं ॥२०॥ इय अन्नाण विदितेण तेण कंयोक्कया इया मेरो । अहं अन्त्या य अस्सिदे हरिया सडाविया पसा ॥२१॥ षंयणेण तीसे सवो सुवव न हरिसमए वि । कंयोक्कणवइयो विन्नाओ केस्सेवेण सज्जो ॥२२॥ माराविओ य सो मेरिस्सज्जो, तेण अट्ठमं फाउं । आराहिओ स देवो अन्न मेरिं च सो देह ॥२३॥ अन्नो य केसवेणं कज्जो तदिं मेरियाल्लो, सो य । स्सवइ उं वणेणं ल्हेइ दामं व तो हरिणो ॥२४॥”

अथ गाथासारायः कथ्यते—स ‘अन्योऽनुयोगप्रथमस्य न योग्यः । यः, किम् १, इत्याह—यः बुधम्, अर्थं वा चन्दन(प्र०....चन्दन-

सुरेण सत्यं धर्मरत्नाभिनां मणियम् । नूनं गुणमेव गुरुकाः प्रेक्षन्ते परस्व न सज्जु वीर्यम् ॥ ८ ॥ अथान्यदिने देवसुरागमपहरति वल्लभं हरेः । सैन्यं च तस्य सज्जलं विनिजिह्वं तेन कुटल्लमम् ॥ ९ ॥ तव आत्मनाऽपि विष्णुसुरास्यलुगमने प्रतिगतः । भयं देवेन भणितं श्रित्वा गुह्यन्ते रत्नानि ॥ १० ॥ ततो युष्माकं इति मणति केरायः किन्तु रणपरेऽहम् । ततो गृह्णाण स्वमपि स्वं येन समानं भवति युधम् ॥ ११ ॥ नेच्छत्येतद् देवस्तु- रौर्गन्धार्धिमिरपि स युधम् । यावद् नेच्छति तावद् अस्मिन्नो हरिणा ततो भण त्वमेव ॥ १२ ॥ देवेन ततो मणितं पराव्युत्थो द्वायपि मत्वा पुनः । युष्माकं पूतधातुर्नमति ततः केरायो वीर्यम् ॥ १३ ॥ यथा व ततो विजितोऽहं स्वया, दुराक्रमं तय । युज्ये पुनः कथमपि न सखीदरातीचयुदेन ॥ १४ ॥ संजातमवयव स प्रयच्छो गुह्यं ततो देवः । भगवत्येवोप देवानां वृज्जेन भयं किमपि धरम् ॥ १५ ॥ भयं यण्णति केराजोऽशिवममनी ततः प्रयच्छ मरु- मेरीम् । इसा च सुरेणामनव्यापिकर्तं कथयिद्याउव गतः ॥ १६ ॥ परणां परणां मासानां सा च वाषाते सज्ज मेरी । यः दुरणोति सत्याः अन्तं पुणेत्यथा व्यापयः ॥ १७ ॥ नरयन्ति सत्सोऽपरास्तथा च न तु भवन्ति-यावद् पट मासान् । अथान्यथा क्क्याविव यणियाल्लुकः कोऽपि ॥ १८ ॥ दाहवरेण- पतममिमूतो मेरोरहं मणति । वीनारत्नसहस्सं गृह्णाण मय देहि पक्कमेकम् ॥ १९ ॥ मेरो किंत्वा इत्तं तेनापि तोमवरागेन । अन्येन वयनेन च मेरोः संधानं कच्छं इत्तम् ॥ २० ॥ इस्सयेपामपि सत्तं तेन कन्धीकृतो मेरी । अथान्यथा आशिये हरिणा ताविदेवा ॥ २१ ॥ कथ्यात्वेन तस्याः सव- दयते न हरिसमायामपि । कन्धीकरणव्यतिकरो विस्मतः केरायेव ततः ॥ २२ ॥ मारिगव च मेरिस्सज्ज, तेनायम् फव्वा । आरापितः स देवोऽन्तं मेरी य स इति ॥ २३ ॥ अन्त्या केरायेन फल्लसज्ज मेरियाल्लो म य । एवमि तां पल्लेन कम्पते कायं च ततो हरे ॥ २४ ॥”

मेरीअन्त्याषव परमतादिनिर्मिश्रयति । गलितं वा विस्मृतं, 'क्षिप्रितमानेन' क्षिप्रितत्वाद्वाकारेण परमतादिभिर्मिश्रयित्वा संपूर्णं करोति । इदमुक्तं भवति-यथा मेरीमलेन गोशीर्षीखण्डमेरी इतरचन्दनखण्डैर्बिभ्रयित्वा कन्या कृता, एवं यः शिष्यः द्रुमपत्रं वा परमतेन, आदि-शुद्धेन स्वकीयेनैव ग्रन्थान्तरेण मिश्रयित्वा कन्धीकरोति, अथवा, विस्मृतं क्षयमर्थं वा 'सुक्षिप्रितः स्वयमेवाहम्, नान्यं कश्चित् कदाचिद् किमपि पृच्छामि' इत्याहकारेण परमतादिभिर्मात्रं मिश्रयित्वा संपूर्णं विदधति, सोऽयुगेगमश्रवणस्य न योग्य इति । एवं कन्धीकृतग्रन्थयो गुह्यस्ययुगेगमश्रवणस्य न योग्यः, किन्त्वचिनाशितग्रन्थार्थाः शिष्याऽऽचार्या अयुगेगस्य योग्या विनिर्दिष्टा इति ॥१४३२-१४३९॥

अथ चेटीरुद्रांतो विप्रियते-

अथाणत्थनिउत्ताभरणणं जिणसेदिधूयं व्व । न गुरु विहिमणिणं वा विवरीयनिओयओ सीसो ॥
सत्थाणत्थनिउत्ता ईसरधूया समसुणणं व । होइ गुरु सीसो ऽवि यविणिओएंतो जहामणियं ॥१४४१॥

(आचार्यार्चियोक्तभरणणां जीर्णैरेष्ठिदुहिते च । क गुरुर्द्विभिमिश्रिते वा विपरीतनिबोधकः शिष्यः ॥ १४४० ॥)

(अस्वस्थानार्चितयोक्ता ईसादुहिता स्वभूषणनामिय । भयति गुरुः क्षिप्र्योऽपि विनियोज्यन् ययमक्षिणम् ॥ १४४१ ॥)

मात्रार्थः कथानकेनोच्यते-वसन्तपुरे नगरेऽश्वेतनः श्रेष्ठी राज्ञा पदात् स्फोटितोऽन्यो नवःश्रेष्ठी विहितः । तथापि जीर्णश्रेष्ठिदुहितुर्नव-श्रेष्ठिदुहिता सह कथमपि महती प्रीतिः संजाता । परं तथापि जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिका हृदये कालुष्यं न मुञ्चति-‘वयमेतैः पदात् परिभ्रंशिताः’ इति । अन्यदा च ते द्वे अपि जलाशये कचिद् गते । ततश्चामरणानि तटे मुक्त्वा नवश्रेष्ठिदुहिता जीर्णश्रेष्ठिपुत्रिकया सहैव मलज्जनार्थं प्रविष्टा । ततश्च जीर्णश्रेष्ठिदुहिता क्षमित्येव(प्र०...क्षमित्येव)जलाद् निर्गत्य नवश्रेष्ठिदुहितस्तन्यामरणानि गृहीत्वा चलिता । इतरथा तु जलमध्यग-ततयाऽप्युच्चैः स्वरेण निपिष्टा । ततश्च ‘का त्वम् ? कानि च तानि त्वदीयाभरणानि ? मया हतान्यात्म्यान्त्येव गृहीतानि’ इत्यादि जन्मन्ती गाढमाक्रोडन्ती च सा गृहं गता । कथितं च निजमात-पित्रोः । अक्षुभतं च तत् ताम्याम् । मणितस्तौ तूष्णीं विधाय तिष्ठ तम् । तत् इतरयापि निजपित्रोस्तत् कथितम् । याचितानि च ताम्यां तान्याभरणानि । न समर्पयन्ति चेतारणि । ततो राजकुले ब्यवहारो जातः । कारयित्वैव साक्षी पृष्टः । न च क्रोडयन्तौ संजातः । ततस्ते द्वे अपि दारिके आकार्य जीर्णश्रेष्ठिदुहिता श्रोक्ता-यदि त्वदीयान्याभरणानि, तर्हि क्षमित्येवामृत्युस्मात्मेव परयतां परिचाय दयस्य । यावन्नैव तानि परिचातुमारब्धा, तावदनम्यासहदन्यस्यानोचितमाभरणमन्यत्र नियोजयति । यदपि किञ्चित् स्थाने निगुह्यते तदप्यस्मिदमेवामाति, क्षुमित्वेन च न किञ्चिदसौ जानाति । ततो नवश्रेष्ठिदुहिता तैरुक्ता । तथा च स्वम्यस्ततप(प्र०...च शून्यभूतया)स्थानोचित्येन सर्वान्यप्याभरणानि क्षमित्येव परिहितानि, सिष्टानि चातोव क्षोभन्ते । ततस्तैः पुनरपि सा श्रोक्ता-क्षमित्येव मुञ्चन्तानि । तथा च क्रमेणावतार्य तयैव युक्तानि । ततो क्षातः कमारणिकैः सद्भाषः । दृष्टित्वथ श्रीरारिप्रहेण

राज्ञा जीर्णश्रेष्ठी । तदुदुहिता चाऽन्यमाजनं संजंता । एवं जीर्णश्रेष्ठिदुहितेवामारणानामस्थानेऽर्थानां नियोक्ता न गुरुः—गुरुप्रदयोगोऽसौ न भवतीत्यर्थः । ऐदिकमुष्मिकानां निःसंख्यानार्थानां भाजनमसौ संपद्यते । विधिमानिते च—गुरुणा यथावत् प्ररूपिते चाज्ञानादिना विपरीतयोजकः शिष्योऽपि न नैव भ्रवणयोग्यः, नापि कल्याणभागत्यर्थः । स्वस्थाने त्वार्थानां नियोक्ता, ईश्वरदुहितेव स्वभूषणानां, गुरुर्योग्यो भवति । शिष्योऽपि गुरुभिरयोग्यदिष्टं तर्ह्येव नियोजयन् भ्रवणयोग्यः कल्याणमाकृ च भवतीति ॥१४४०—१४४१॥ भावकोदाहरणमाप्यम्—

चिरपरिचियं पि न सरइ सुत्तत्थं सावओ सभज्जं व । जो न स जोगो सीसो गुरुत्तणं तस्स दूरेणं १४४२

(चिरपरिचितमपि न स्मरति सुधार्यं मातृकः स्वभार्याभिष । यो न स योग्यः शिष्यो गुरुत्वं तस्य दूरेण ॥ १४४२ ॥)

इह कथानकं 'सावगमज्जा' (गा०—१४१२) इत्यादौ कथितमेव । तदथ यथा चिरपरिचितमपि स्वभार्या परकलत्रबुद्ध्या भुञ्जानो न स्मरति, एवं चिरपरिचितमपि धृत्रार्थं यः शून्यद्वयतया न स्मरति, स शिष्यो न योग्यः शिष्यत्वस्यापि, गुरुत्वं तु तस्य दूरेयैवेत्यर्थः । ॥१४४२॥ अथ वकिरगोहो(प्र०...गोदेहो)ब्राह्मणम्—

अन्नं पुट्ठो अन्नं जो साहइ सो गुरु न वहिरुच्च । न य सीसो जो अन्नं मुणेइ परिभासए अन्नं ॥१४४३॥

(अन्नं पुट्ठोऽन्यद् यः कथयति स गुरुर्न वकिर इव । न च शिष्यो योऽन्यत् शृणोति परिभाषतेऽन्यत् ॥ १४४३ ॥)

वकिरकथानकं प्रामुक्तमेव । गाथाकार्यस्तु छुगमः । अथवा, वकिरश्वसौ गोदेहश्चेति कर्मधारयो न क्रियते, किन्तु वकिरश्च गोह (प्र०...गोदेहो) इत्येति द्वन्द्वः । ततो गोहो(प्र०...गोदेहो)ग्रामेयकः, तत्कथानकं तु मिश्रमेवेह प्रामुक्तं द्रष्टव्यम् । उपनयस्तु स्वयमभ्युद्यः, यथा—यो ग्रामेयकवद् यातन्मात्रमुक्तं स्तावन्मात्रमेव स्वयं ब्रह्म-क्षेत्र-कालाद्यौचित्यविरहितो वक्ति, स शिष्यत्वेऽप्ययोग्यः, गुरुत्वं तु दूरेणैव तस्येति ॥१४४३॥ अथ दक्षुणकम्बवहाट्टान्तभाष्यम्—

अक्खेव-निण्णय-सुयप्पयाणभण्डविणिओगओ दो वि । जोग्गा सीसायरिया टंकण-वणिओवमा समए ॥

अहवा गुरुविणय-सुयप्पयाणभण्डविणिओगओ दो वि । निखरलाभयसहिआ टंकणवणिओवमा जोग्गा

(आश्लेष-निण्णय-भसप्रदान-ग्रहणानुवर्तिनौ द्रागपि । योग्यौ शिष्या-ऽऽचार्यौ दृढ-कृण वणिगुप्तौ समये ॥ १४४४ ॥)

(अथवा गुरुविणय-भुतप्रधानमागच्छविनियोगतो द्रागपि । निखरलाभसहितौ दृढ-कण-वणिगुप्तौ योग्यौ ॥ १४४५ ॥)

होत्ररापये म्नेच्छेदेने क्वचिद् दक्षुणाभिधाना म्नेच्छाः । ते च सुवर्णसङ्घन(प्र०...मष्टे न)दक्षिणपथायातानि क्रयणकानि शुद्धन्ति, परं धाणिजकास्त्रापां न जानन्ति, तेऽपीतराणां नापगच्छन्ति । तदथ वनत्रस्य क्रयणकानां च तावत् पुण्यः क्रियते, यावदुभयपक्षस्यापीच्छा-परिपूर्तिः, यापयैकस्यापि पथस्येच्छा न पूर्ति, तावत् वनत्रसङ्घजातं क्रयणकमुच्छाद्य इत्थं नापसारयन्ति, दक्षुणपरिपूर्तां तु वनपसारयन्ति । एवं

तेषां परस्परमीप्सितप्रतीक्षितो ब्यवहारः । अयोग्यनयगाथाद्वयं व्याख्यायते, तत्र या-टङ्कणाश्च वणिजश्च तेषामुपमेवं समये वर्णिता ययते
 टङ्कण-वणिजपरस्परमीप्सित-प्रतीक्षितव्यवहारेण व्यवहरति, एवमालेप-निर्णय-प्रसङ्गदान-ग्रहणानुवर्तिनो द्वयोऽपि शिष्या आचार्याश्चादुयोग्योभ्या
 भवन्ति । इदमुक्तं भवति—यथा टङ्कणा वणिजश्च परस्पररेच्छापरिपूर्तिं यावत् सुवर्णस्य क्रयणकस्य च पुञ्जान् कुर्वन्ति, एवं शिष्योऽपि
 तावदाद्येवं पूर्ववत् करोति यावत् द्वात्रायमवबुध्यते, न पुनर्मय-लज्जा-ऽङ्कुरादिभिरिवेवानवगतोनायाप्रतो याति, गुरुषु तावद् निर्णयं
 प्रयच्छति यावच्चिच्छिद्यः द्वात्रायमवगच्छति, प्राप्तञ्चिकं च तावद् गुरुः कथयति यावन्मात्रं शिष्योऽपि यथाशक्ति तत् सर्वं
 गृह्णातीति । एवं दान-ग्रहणानुवर्तिनो द्वयोऽपि शिष्या-ऽऽचार्या योभ्याः । तत्र दानं च ग्रहणं च दान-ग्रहणे, प्रसङ्गस्य प्रसङ्गागतस्य दान-ग्रहणे
 प्रसङ्गदान-ग्रहणे; आक्षेपश्च निर्णयश्च प्रसङ्गदान-ग्रहणे च तानि तथेति समासः, तदनुवर्तनीला द्वयोऽपि शिष्या-ऽऽचार्या योभ्या भवन्ति ।
 प्रकारान्तरेणापि टङ्कण-वणिगुपमां मात्रयति—अद्वेत्पादि गाथा । अथवा, शिष्येणौचित्यानतिक्रमात् कर्तव्यः सर्वोऽपि गुरुविनयः,
 गुरुणापि शिष्यौचित्येन कर्तव्यं सर्वमपि श्रुतप्रदानम् । गुरुविनयश्च श्रुतप्रदानं च, ते एव माण्डे प्राश-देयकयणकं तयोर्विनिर्णयो विनिम-
 यस्तस्माद् गुरुविनय-श्रुतप्रदानमापदविनियोगाद् द्वयोऽपि शिष्या-ऽऽचार्याः कर्मनिर्जालामसहितदङ्कणवणिगुपमा अनुयोगस्य योभ्या
 भवन्ति । विषयेषु तु विषयेषु इति । तदेवं 'गोमी चंदण' (गा०-१४३४) इत्यादिना योग्या अयोग्याश्चोक्ताः शिष्या-ऽऽचार्याः ॥१४४४-
 १४४५॥ इदानीं शिष्यस्य विशेषत एव योग्या-योग्यत्वमभिहितः प्रस्तावनामाह—

अतथी स एव यं गुरुं होइ जओ तो विसेसओ सीसो । जोगो ऽजोगो भन्नइ तत्थाजोगो इमो होइ ॥

(अर्थां स एव यं गुरुमवति यान्ततो विशेषतः शिष्यः । योग्योऽजोग्यो भगवते तत्रायोग्योऽव भवति ॥ १४४६ ॥)

य इदानीं श्रुत्स्वार्थं शृणोति स एव शिष्यः कस्यान्तरेणार्थी अर्थयुक्तोऽवगतद्वन्ना-ऽर्थाः सन् यस्माद् गुरुमवति नान्यः, तस्माद्

योग्योऽजोग्यश्च विशेषतः शिष्यो भगवते । तत्रायोग्यस्तावदयं वक्ष्यमाणो भवति ॥ इति द्वादशगाथार्याः ॥ १४४६ ॥

कस्स न होही वेसो अणभुवगओ य निरुवगारी य । अप्पच्छंदमईओ पत्थियओ गंतुकामो य ॥१४४७॥

(कस्य न भविष्यति द्वेज्योऽनन्यपुण्यगतश्च निरुपकारी य । कामच्छन्दमपिकः प्रथियको गन्तुकामश्च ॥ १४४७ ॥)

कस्य गुरोर्न भविष्यति द्वेज्योऽप्रीतिकरः शिष्यः, अपितु भविष्यत्येव । किं सर्व एव ? न, इत्याह—अनन्यपुण्यतः श्रुतसंपदाऽनुपसंप-
 श्रोतनिवेदितामेत्यर्थः । (य०...अनुपसंपदत्वेऽपि) तथा, निरुपकारीः गुरुणामनुपकारकः सर्वथा गुरुत्वेवप्रवर्तक इत्यर्थः । तत्राप्यात्म-
 च्छन्दमर्तिः स्वामिप्रायकार्यकारी (प्र०...स्वामिप्रायं कार्यकारी)त्यर्थः । तथा, प्रस्थितो यो योऽन्यः कोऽपि शिष्यो विगमिषुः, तस्य तस्य
 द्वितीयः । तथा, गन्तुकामश्च सदैव गन्तुमना य आस्ते, वक्ति च—'कोऽस्य गुरोः संनिधानेऽवतिष्ठते ? , समर्थता(समाप्यता)मेव श्रुत-

गीत्यर्थः, स एवंभूतः शैलसमो मुद्रशैलतुल्य इत्यर्थः, तं तथाभूतं शिष्यं ज्ञात्वापि कश्चिद् ग्राहयतीति ग्राहको गुरुः,

“आचार्यस्यैव तस्यैव यच्छिष्यो नावबुध्यते । गत्वो गोपालकेनैव कुतीर्येनावतारिताः ॥१॥” इत्यादिश्लोकार्थविभ्रमितमतिगर्वार्थं ‘अहममुं ग्राहयिष्ये’ इति प्रतिज्ञाय समागतो महता च संरम्भेणाऽध्यापयितुमास्थः, तथापि स मुद्रशैलोपमः शिष्योऽखरमपि न शुद्धाति । न च मनागपि स्वाग्रहस्तत्वेन बुध्यते । तदर्थेनैव यथा पुष्करावर्तः, तदैव सुचिरं क्लेशमनुभूय निर्विघते पराभज्यते । क्वतो विल्लीभूतो लजितश्च निवर्तते तद्वग्रहणादपमाचार्यं इति । एवंभूतस्य च शिष्यस्य घ्नना-ऽर्थदाने आगमे प्रायश्चित्तमुक्तम् ॥१४५५-१४५६॥

श्रुतः !, इत्याह—

आचार्ये सुत्तम्मि य परिवाओ सुत्त-अत्थपल्लिमंथो । अन्नोसिं पिय हाणी, पुट्टा वि न दुद्धया वंझा । १४५७

(आचार्ये सुत्तं च परिवापः सुत्रा-ऽर्थपरिमन्थः । अन्त्येषामपि च हाकिः, सुष्टापि न दुग्धदा यन्था ॥ १४५७ ॥)

एवं शैलसमस्यापि शिष्यस्य घ्नना-ऽर्थदाने प्रवृत्त आचार्ये, घट्टेऽपि चागमे परिव्रादोऽवर्णवादो लोकसमुद्यो भवति; तद्यथा-अहो ! नास्य घ्नोः प्रतिपादिष्य हाकिः, नापि तयाविधं किमपि परिज्ञानं, यतोऽयमप्येकं शिष्यमवबोधयितुं न क्षमः, आगमोऽयमीषां संवन्धी निराविशयो युक्तिविकलश्च, इतरथा कथमयमेकोऽप्यस्माद् नावबुध्यते ? इत्यादि । तथा, घ्नना-ऽर्थयोस्तेनरायसंभवात् परिमन्थनं मर्दनं विनाशनं घ्नना-ऽर्थपरिमन्थः, तच्छिष्यणप्रवृत्तस्य घ्नोरत्तमनः घ्नपल्लन-परावर्तन-व्याख्यानमङ्गो भवतीत्यर्थः । अपरं च, तद्वग्रहणप्रसक्ते घ्नान्त्येषां शिष्याणां घ्नना-ऽर्थहातिः-व्यग्रहणमङ्ग इत्यर्थः । न च बहुनापि कलेन तथाविधः शिष्यः किञ्चिदपि ग्राहयितुं क्षम्यः । श्रुतः ! इत्याशङ्क्यात्रार्थे दधान्तमाह—‘पुट्टा वी’त्यादि नियमनेन नियन्त्र्य स्तनेषु कर्तव्येषु स्यापि कन्या गोर्न खलु दुग्धदा भवति, एवं मुद्रशैलसमः शिष्योऽपि ग्राहणकुशलेनापि गुल्या ग्राहमाणोऽपि नाखरमपि शुद्धाति । ततस्सादृश्यस्य सन्ना-ऽर्थो न दातव्यो, पेहिक्का-ऽऽमुष्मिक्क-क्लेयादिचतुर्दोषसंभवात् । ददाति चेत्, तर्हि समयोक्तप्रायश्चित्तमागिति । अत्राह—ननु प्रोक्तोऽसौ मुद्रशैलदणान्तः केवलं पापण-मेघा-दीनां जन्यः, अभिप्रायपूर्विकं च प्रवृत्ति-निवृत्ती, इत्यलौकिकमेवेदम् । सत्यम् किन्तु, पूर्वमनिभिरैवात्रोक्तं प्रतिविधानम्, तद्यथा—

“चरितं च कल्पितं विष आहरणं दुर्विहमेव पक्षप । कल्पस्य संघण्टा ईक्षणमिव धोयण्टाप ॥ १ ॥

न वि जल्पि न विष होद्धी च्छानो मुग्गसेल-मेहाणं । उक्कमा सत्तु एस कप्पा भवियलणविहोण्टाप ॥ २ ॥”

इत्थलं प्रसङ्गेनेति ॥ १४५७ ॥ अथ मुद्रशैलप्रतिपक्षभूतं घनदणान्तमाह—

१. चरितं च कल्पितमपिचोपादर्यत् किञ्चिदमेव प्रकाशम् । अर्थोऽयं साधनार्थमिष्यन्ममिषोदनाविषया ॥१॥
नाप्यसि नापि च भवियलण्टापानो मुग्गसेल-मेघयोः । कपमां सल्लेषं, कृता भवियलण्टापिषोपनायम् ॥२॥

बुट्ठे वि दोणेमेहे न कण्हभोमाओ लोठए उदयं । गहण-धरणासमत्ये इय देयमच्छित्तिकारिम्मि १४५८

(बुट्ठेऽपि दोणेमेहे न कण्णभूमाओलुयुडम्म । गहण-धारणासमत्ये इति देयमच्छित्तिकारिणि ॥ १४५८ ॥)

यावता शृटेनाकाशविन्दुमिष्वती गरीरे क्षियते, तावत्प्रमाणजलवर्षी मेघो श्रोणमेघ उच्यते । तस्मिन् शृटेऽपि सति कृष्णा भूमिर्पत्र प्रवेशेऽसौ कृष्णभूमः प्रवेशस्तस्मात् न प्रलोठति-यद्धपि तन्मेघजलं पतितं न लुठित्वाऽन्यत्र गच्छति, किन्तु स्रवन्तः प्रविशतीति भावः । एवं शिथ्योऽपि स कश्चिद् भवति यो गुरुमिरुक्तं बहूप्यधारयति, न पुनरवारमपि पाश्र्वतो गच्छतीति । एवंभूते च द्यूता-ऽन्यग्रहणवारणा-समर्थे क्षिये द्यूता-ऽन्ययोः क्षिप्य-अधिष्णपरम्पराप्रदानेनाच्यवच्छेदकारिणि देयं सत्रा-ऽन्यजातम्, नान्यस्मिन्ननन्तरामिहितदृष्टशैलश्रृङ्गे ।

इत्यन्य-न्यतिरेकात्मकत्वादेकमेवेददुदाहरणम् ॥ १४५८ ॥ अथ द्वितीयं कुटोदाहरणं विवृण्वन्नाह-

भाविय इयरे य कुडा अपसत्थ-पसत्थभाविया दुविहा । पुप्फाईहि पसत्था सुर-तेस्साईहि अपसत्था ॥
वम्मा य अवम्मा वि य पसत्थवम्मा उ होंति अगेज्जा ।

अपसत्थअवम्मा वि य, तप्पडिवक्खा भवे गेज्जा ॥ १४६० ॥

कुप्पवयणओसन्नेहि भाविया एवमेव भावकुडा । संविगेहि पसत्था वम्मा अवम्मा य तह चेवा ॥ १४६१ ॥

(भाविया श्वरे व कुडा अपसत्थ-प्रशस्तभाविया द्विविधाः । पुष्पादिभिः प्रशस्ताः सुरा-वैलादिभिरप्रशस्ताः ॥ १४५९ ॥)

(वाम्ना चात्रान्या ऋपि च प्रशस्तवान्मासु भवन्त्यग्राह्याः । अप्रशस्तग्राह्याः ऋपि च, तत्प्रतिपक्षा भवेयुर्मोक्षाः ॥ १४६० ॥)

(कुप्पवयणवत्समेभाविया एवमेव भावकुटाः । संविगैः प्रशस्ता वाम्ना अप्रशस्तान्मासु तथैव ॥ १४६१ ॥)

कुटा घटाः, ते च तत्तद् द्विविधाः—एके आपाकोचीर्णा नूतना अब्याप्रियभाषत्वदयापि पुष्प-जल-वैलादिनांऽभाविताः, अन्ये तु व्या-प्रियमाणत्वाद् भाविताः । तत्र भाविता द्विविधाः—सुरभिपाटलाकुसुम-पटवासादिप्रशस्तवस्तुभिर्भाविताः प्रशस्तभाविताः, सुरा-वैलाद्यप्रशस्त-वस्तुभावितास्तप्रशस्तभाविताः । प्रशस्तभाविताः पुनरपि द्विविधाः—तद्भावं वमयितुं शक्या वाम्नाः तद्विपरीतास्तवाम्नाः । एवमेवाप्रश-स्तभाविता अपि वाम्ना-ऽवाम्यमेदद्वयादेव द्विविधाः । तत्र ये प्रशस्तवाम्नाः प्रशस्तभावः वमयितुं शक्यास्तेऽग्राह्या भवन्ति, अनादेयाः, अमुन्दरा इति यावत् । तथा, येऽप्रशस्तभावः वमयितुमशक्या अप्रशस्तवाम्नास्तेऽन्यग्राह्या भवन्ति । ‘तप्पडिवक्खा भवे गेज्जा पि’ तेषां प्रशस्तवाम्नानाम् अप्रशस्तवाम्नानां च ये प्रतिपक्षाः प्रशस्तवाम्नाः, अप्रशस्तवाम्नाश्च ते ग्राह्या आदेयाः सुन्दरा भवन्ति । तदेवं द्रव्यकूटा-स्तावत् प्ररूपिताः । भावकुटा अपि प्रशस्ता-ऽप्रशस्तगुणजलाधारत्वाच्छिष्यजीवा एवमेव भाविता-ऽभावितादिभेदाद् द्रष्टव्याः । केवलमेव पक्षे

इश्रवचनावश्रादिभिर्माधिताः 'अग्रशस्तमाधिता उच्यन्ते' इत्याद्याहारः । ये तु संविनैरेव साधुभिर्माधितास्ते अग्रस्ताः अग्रशस्तमाधिता इत्यर्थः । 'यस्मा अवस्मा य तद् चैव चि' वाय्माज्वाय्माभावना यथा ब्रह्मकुटपचे तथैव भावकुटपचेऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः । सा चैवम्-अग्रशस्तमाधिता वाय्माः, अग्रशस्तमाधितास्त्ववाय्माः, एते उभयेऽप्यग्राभाः । उक्तविपरीतास्तु ग्राभा इति । तदेवमुक्तो भावितकुटपक्षः ॥ १४५६-१४६०-१४६१॥ अयामावितकुटपक्षमधिकृत्याह-

जे उण अभाविया ते चउव्विहा, अहविमो गमो अन्नो । छिड्डुकुड-मिन्न-खंडे सगले य परूवणा तेसि ॥

(ये पुनरभावितास्ते चतुर्विधाः, भयबाड्य गमोऽन्तः । छिद्रकुट-मिन्न-खण्डेषु सकले च ग्रहणया तेयाम् ॥ १४६२ ॥)

ये पुनरभाविताः कुटास्ते छिन्न-मिन्न-खण्ड-सकलमेदाचतुर्विधाः । अथवा, माधितामाधितवर्णनेषु एवाऽयमन्यद्विद्वल-मिन्नादिको गमः प्रकारो वर्तते इत्यर्थः । तमेवाह- 'छिद्रकुट्टेत्यादि' इह कुटो घटः कोऽपि तावच्छिद्रो भवति, कुट्टे सच्छिद्रो भवतीत्यर्थः । अन्यस्तु मिन्नो राजिमान् भवति । छीरीयस्तु खण्डो भग्नकर्मणः । चतुर्णस्तु सकलः परिपूर्ण एव । एतेषां चतुर्णामपि कुट्टमेदानां दार्ष्टान्तिकमधिकृत्य प्ररूपणा स्वयमेव कार्या, यथा कोऽपि शिप्यः श्रुतग्रहणमाधित्य छिद्रघटकल्पो भवति, कश्चिन्मिन्नघटकल्प इत्यादि वाच्यमिति । १४६२ ।

अयं क्रमप्राप्तं चालन्युदाहरणमभिविस्तुः, युद्धशैल-छिद्रकुट-चालन्युदाहरणानां परस्परामेदोव्रावकशिष्यमतं च निराचिक्रीषु ग्राह-

सेले य छिड्डु-चालणि मिहो कहा सोउसुट्टियाणं तु । छिड्डाह तत्थ विट्ठो सुमरिसु सरामि नेदाणि १४६३
एणेण विसइ वीरण नीइ कन्नेण चालणी आह । धन्न त्य आह सेलो जं पविसइ नीइ वा तुज्झं ॥ १४६४ ॥

(शैले च छिद्र-चालन्योर्मिष कथा भुलोत्पित्तानां तु । छिद्र आह वन्न विट्ठोऽस्यापं स्मरामि नेदानीम् ॥ १४६३ ॥)

(एकेन विधावि द्वितीयेन निर्गच्छति कर्णेन चालन्याह शैलो यत् प्रविशति निर्गच्छति वा युषयोः ॥ १४६४ ॥)

शैल-छिद्रकुट-चालन्युदाहरणैः प्रतिपादिताः शिप्या अयुपचारात् तथोच्यन्ते, तत्सादृश्यात् । तत्र शैल-छिद्रकुट-चालन्यभिधानानां शिप्याणां गुर्वन्तिके व्याख्यानं श्रुत्वा, उत्थायान्न्यत्र गतानां मिथः परस्परं कथा समभवत् । कीदृशी ? इत्याह- 'छिद्रकुट्टेत्यादि' छिद्रघट-कल्पश्छिद्रः शिप्यः ग्राह । किम् ? इत्याह-तत्र गुल्मसीमे उपविष्टस्तदुक्तमस्पर्माणहम्, इदानीं तु न किमपि स्मरामि । छिद्रघटो बंधविष एव भवति । सोऽपि स्थानस्थितो मुहार्दिकं प्रक्षिप्तं धरति, अन्यत्र तुल्यिष्य नीतस्य वन्न ग्राण्यते, अवशिष्टेण गलित्वा निःसृतत्वात्, अवस्तकल्पः शिप्योऽपीत्यभावेति भावः । छिद्रकुटकल्पेन शिप्येणैवमुक्तं चालनीकल्पः ग्राह- 'एकमेवेत्यादि' चालनीकल्पः शिप्यचालनी, न ग्राह- मोर्छिद्रकुट । शोभनस्तत्त्वम्, येन गुरुभमीपस्थेन त्वया तावदवधारितं तद्वचः पश्चादेव विस्मृतम्, मम तु गुर्वन्तिकेऽपि स्थितत्वेनेन कर्णेन निशानि, द्वितीयेन तु निर्गच्छति, न पुनः किमपि इदमे स्मृतम् । कणिक्कादिचालन्या अपि हि अलार्दिकमुपपरिभागे

निर्दिश्यते, अघोमारेण तु निर्गच्छति, न तु किमपि संतिष्ठते, अतस्त्वदुपमः क्षिप्नोऽपीत्येवाहेति भावः । तदेवं छिद्रकूट-चालनीम्यामेवधृक्के
मुद्ररीलः प्राद- 'यस्य त्वेत्यादि' मुद्ररीलो षदति-व्यावयव युवाय, यद् यस्मात् कारणात् युवयोस्तावत्कर्णयोगो रूक्तं किमपि प्रविशति,
निर्गच्छति च । मम त्वेतदपि नास्ति, वदुक्तस्य सर्वथापि मध्ये प्रवेशामावात् । उपलस्यैवंविधत्वादेवेति भाव इति । तदेवं चालन्युदाहरणस्य
स्वरूपमुक्तम्, शैल-च्छिद्रकूट-चालन्युदाहरणानां परस्परं विशेषप्राप्तिवितः ॥१४६३-१४६४॥ अथ चालनीप्रतिपक्षमाह—

तावत्सखउरकठिणयं चालणिपडिवक्खो न सवइ दवं पि ।

परिपूणगस्मि उ गुणा गलंति दोसा य चिट्ठंति ॥१४६५॥

(तापसे- 'खउरकठिणक' चालनीप्रतिपक्षो न सवति त्रयमपि । परिपूणके तु गुणा गलन्ति दोषाश्च विट्ठन्ति ॥ १४६५ ॥)

चालनीप्रतिपक्षः 'भवति' इति शेषः । कीदृशः ? इत्याह-तापसानां भोजनादिनिमित्तपुष्पकण्याविशेषः 'खउरकठिणकम्' उच्यते ।
तच्च किल्ल वंशं शुम्भादिक् च (म० वंशकुन्दादिक्) द्रव्यमतिरूपं कुट्टयित्वा कमठकाकारं क्रियते । इदं चातिनिविडत्वाद् द्रवं, जलमपि
प्रक्षिप्तं न स्रवति, किन्तु सन्ध्यम् धरति । एवं क्षिप्नोऽपि यो गुरुभिरारूपातं सर्वमेव धरति, न तु विस्मरति, स आहः, चालनीसमस्तत्रास
इति भावः ।

अथ परिपूणकोदाहरणमाह- 'परिपूण' इत्याद्युच्यार्थम् । परिपूणको नाम सुधरीचिट्ठाविरचितो नीढविशेषः, तेन च किल्ल दृष्टं
गान्यते, ततस्त्र कचचरमवतिष्ठते, घृणं गलित्वाऽधः पतति, एवं परिपूणकसदृशः क्षिप्नोऽप्युपचारात् परिपूणकः । तत्र हि श्रुतसंविधिनो
गुणाः सर्वेऽपि वृत्तवद् गलन्ति, दोषास्तु घृतगतकचवत्त्ववतिष्ठन्ते, भुत्स्य दोषानेव गृह्णाति, गुणांस्तु सर्वथा परिहरत्यसौ, अतोऽयोग्य
इति भाव इति ॥ १४६५ ॥ अथ श्रेयमुत्थाप्य परिहरन्माह—

सञ्चण्णुप्पामन्ना दोसा हु न संति जिणमए केइ । जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्ज व हवेज्ज ॥१४६६॥

(सर्वकप्रमात्य्याद् दोषाः स्रष्टु न सन्ति जिनमते केचित् । यदनुपपुत्तकथनपात्रमासाय वा भवेयुः ॥ १४६६ ॥)

ननु सर्वकप्रामाण्यात् सर्वज्ञोऽस्य प्रवर्तक इति हेतोर्जिनमते दोषाः केचिदपि न सन्तीत्यर्थः तत् कथमस्य कोऽपि दोषान् प्रहीष्यति,
असत्त्वादेव ? इति भावः । सत्यम्, किन्तु यद्यपि जिनमते दोषा न सन्ति, तथाऽप्यनुपपुक्तस्य गुरोरेव कथनं व्याख्याविधानं तदाश्रित्य
दोषा भवेयुरिति संबन्धः । अथवा, अपात्रमयोग्यं क्षिप्यमङ्गीकृत्य जिनमतेऽपि तदुल्लेखिता दोषा भवेयुः, निदर्पिऽपि जिनमतेऽप्यप्राभूताः
क्षिप्या असतोऽपि दोषानुज्ञापयन्तीत्यर्थः । तथाच ते वक्ताते भवन्ति, तथाच—

“प्रागभ्यासनिबद्धं क्रो वा ज्ञापय फणोय केरोये । क्रिया चरणेणं गु दाणेण विणा उ ह्वइ चि ॥ १ ॥

॥५४४॥

प्रयागवया य त पिय ते चेव फमास-अपयग्या य । मोक्खाहिगारियाणं जोइसलोणोहिं किं कज्जं ॥ २ ॥

क्रो अतरस्त काले मईनरपोयले य कोऽफाले ॥ जइ मोक्खेइउ नाणं क्रो फल्लो सस्सऽफालो वा ॥ ३ ॥”

(आच्छाभायानिबद्धं क्रो वा ज्ञानासि मखीतं केनेदम् ॥ क्रिया चरणेन तु सनेन विना तु भवतीति ॥ १ ॥)

(फयापवद्ध सा परा मावेव प्रमादाऽप्रमादो च । मोक्षाधिकारिकाणां श्लोधिर्नितिभिः किं कार्यम् ॥ २ ॥)

(क आतुरस्य फल्लो महितान्तरपावने च कोऽफालः ॥ यदि मोक्षधेनुर्जानं कः कालसत्स्याऽफालो वा ॥ ३ ॥)

इत्यादि । असन्तुष सर्वेऽप्यसी दीयाः,

“वाठ-सी-मूढ-मूर्खानां गुणां चरित्रिकादृक्किणाम् । अनुग्रहार्थं तत्त्वैः सिद्धान्तः प्रकृतः कृतः ॥ १ ॥”

“पुण्यमर्पयं पि बं कस्य मणए तस्य फरणं धरिय । गहिसेदो य वणुका वसुविसेसोवसंमो वा ॥ १ ॥”

(पूर्वमणितनयि यद् वसु मरवते तत्र कारणमसि । प्रतिपेयव्यानुशा यस्तुत्रियोपसम्भो वा ॥ १ ॥)

इत्यादिना आद्यान्तरे विस्तरेण निराकृतवत्तादिति ॥१४६६॥ अथ हंसोदाहरणव्याख्यामाह-

अंबत्तणेण जीहाए कूचिया होइ खीरमुदगम्मि । हंसो सुत्तूण जलं आवियइ पयं तह सुसीसो ॥१४६७॥

५. हंसः

(आम्बल्लेन जिह्वायाः कूचिका भवति खीरमुदके । हंसो सुत्त्वा अम्बमापिवति पयसया मुशित्यः ॥ १४६७ ॥)

दुग्धं य जलं च मिश्रयित्वा मांसेन व्यवस्थाप्य क्रोडसि हंसस्य पानायथूपनयति । स च तन्मद्ये वज्जुं ग्रसिषति । तस्य च जिह्वा स्वभावत एवान्ता भवति । तेन च जिह्वाया आम्बल्लेन हेतुभूतेनोदकमभ्यगतं दुग्धं विलित्वा(ग्र०...वितुलित्वा, प्र०...वितुलित्वा)कूचिका विन्दुरूपा बुबुदुदा भवतीत्यर्थः । ततश्च जलं मूकत्वा वद् बुबुदुदीर्घत्वं दुग्धमापिवति हंसः । तथा सुश्लिषोऽपि गुरोर्बलस्थानीयान् दीयान् परित्यज्य दुग्धस्थानीयान् गुणान् शुद्धातीत्यर्थं इति ॥ १४६७ ॥ अथ महियोदाहरणं विवृण्व्याह-

सयमवि न पियइ महिसो न य जूहं पियइ लोडियं उदगं ।

विगगह-विगगहाहि तहा अथक्पुच्छाहिय कुसीसो ॥१४६८॥

६. महिषः

(सयमपि न पिबति महिसो न य यूयं पिबति कोविणमुपसम् । विगह-विक्रयामितयाऽयम्(ज्वरवद्)पुच्छाभिश्च कुशित्यः ॥ १४६८ ॥)

सपुयेन समं वनमहिषो अलाक्षये कचयिषु गत्वा सन्मये च ग्रसिष्योदत्तेन-मरुतर्नादियिस्तांथा वल्लमालोहयसि यथा कलुर्वितं सद् न स्वयं पिबति, नापि वपयम् । एवं कुशिमोऽपि व्याख्यामण्डलिकस्यासुपविष्टो गुरुराग, अन्येन वा श्लिष्येण सह विग्रहं कस्यस्यदीरस्यति,

विक्रयाग्रबन्धं वा किञ्चिच्चालयति, संवदा-संवदरूपाभिरनवरतमुपयु पाति पृच्छामिष्वतथा कथञ्चिच्च व्याख्यानमालोचयति, यथा नारामनः
॥५४५॥ विधेया० ७. मेपः

अवि गोपयम्मि वि पिवे सुद्धिओ तणुयत्तणेण तुंडस्स । न करेइ कळुस तोयं मेसो एवं सुसीसो वि १४६९

(अपि गोप्ये पिवेद् मेपकस्तनुकृत्वेन सुखत्वं । न करोति कळुसतोयं मेप एवं सुशिव्योऽपि ॥ १४६९ ॥
जलमृते क्वचिद् गोप्येऽपि 'दुद्धिउ सि' संकुचिताक्रो मेप ऊरयाकः पिवेज्जलम्, न च तद् कळुपं करोति । केन हेतुना ? इत्याह-
तनुकृत्वेनाप्रमाणे सुखत्वेन तणुदस्य सुखयेति । अत्रापदाप्यामयवमय तीक्ष्णेन मुखेन तथासौ जलं पिबति यथा सर्वेष्वेव कळुपं न भवति ।
एवं सुशिव्योऽपि तथा गुरोः सकाशाद् निवृत्ताः भूतं शुभावति यथा तस्य परिपदो वा न कस्यचिद् मनोवाचादिकं कालव्यं भवतीति ।
॥१४६९॥ मशक-जल्लोहादरथादयविद्विमाह-

मसउ व्व तुदं जच्चाइएहिं निच्छुअए कुसीसो वि । जलुगा व अदूमंतो पिवइ सुसीसो वि सुयनानं १४७०

(मशक इव तुषडात्वादिभिर्निष्कास्यते कुशिव्योऽपि । जल्लोहादुत्तमं पिबति सुशिव्योऽपि भुक्तानम् ॥ १४७० ॥
यथा मशको जन्तुं सुदते व्यथयति, ततश्च वल्लाज्जलादिभिरतिरक्तस्य दूरीक्रियते, तथा कुशिव्योऽपि जाल्यादिदोषोद्घातनं शुं रं

तदत्र व्यथयमानो निरुक्तस्यते परिहियत इति । जल्लो पुनर्ययाऽयम् पिबति, न चासुमन्तं व्यथयति, तथा सुशिव्योऽपि गुरुभ्यः
भुक्तानं पिबति शुभावति न तु जाल्युद्घातनादिना दुनेतीति ॥१४७०॥ विद्वान्युदाहरणमाह-

छुडुं उं भूमीए खीरं जह पियइ दुट्टमज्जारी । परिसुट्टियाण पोसे सिक्खइ एवं विणयमंसी ॥१४७१॥

(छर्दयित्वा मूत्रो क्षीरं यथा पिबति दुष्टमाजरी । पाण्डुरित्तानां पार्ष्वे क्षिप्त एव विनयमंशी ॥ १४७१ ॥)

यथा दुष्टमाजरी तथाविवस्वभावतया स्थान्याः क्षीरं भूमौ छर्दयित्वा पिबति, न पुनस्तत्सम् । तथाच सति न तद् तस्यास्तथा-
विषं किञ्चित् पर्यवस्यति । एवं विनयाद् अशयतीति विनयमंशी विनयकरणीकः कुशियो गोष्ठामाहिलवत् परियदुत्थितानां विन्यादीना-
मिव पार्ष्वे क्षिचते भूतं शुभावति, न तु गुरोः समीपे, तद्विनयकरणमयात् ॥ १४७१ ॥ जाहकोदाहरणमाह-

पाउं थोवं थोवं खीरं पासाइं जाहगो ल्हइ । एमेव जियं काउं पुच्छइ मइमं न खेएइ ॥१४७२॥

(पीत्वा स्तोत्रं स्तोकं क्षीरं पाशानि जाहको लेहति । एवमेव जितं कृत्वा पृच्छति मयिमानं न खेदयति ॥ १४७२ ॥)

यथा माजनगतं क्षीरं स्तोत्रं स्तोकं पीत्वा ततो जाहकः सेदुल्लको माजनस्य पाशानि लेहति, पुनरपि च स्तोत्रं तद् पीत्वा माजनपा-

८९.
मशकजल्लो

१० विद्वाल्लो

११ जाह

श्यानि लेदि, एवं पुनः पुनस्तावत् करोति यावत् सर्वमपि क्षीरं पीतमिति । एवं मतिमान् सुशिक्ष्योऽज्ञेनं गृहीतं श्रुतं जितं परिचितं कृत्वा पुनरन्व गृह्णाति, एवं पुनः पुनस्तावत् विदधाति यावत् सर्वमपि श्रुतं गुरोः सकाशाद् गृह्णाति, न च गुरुं खेदयतीति ॥१४७२॥

अथ गोष्टान्त उच्यते- तत्र च केनापि यजमानेन वेदान्तगतविशेषविशेषाध्ययननिमित्तचक्षणदृष्टव्येभ्यश्चतुस्तम्यो वाक्षणविशेषेभ्यो गौः प्रदत्ता । प्रोक्ताश्च तेन ते प्रादण्यः-‘वारकस्यासौ मवक्षिर्दोषक्या’ इति । अन्येभ्योऽपि च चतुस्तम्यश्चरणद्विजेभ्यो गौरीक्षा तेन प्रदत्ता । तेऽपि च तेन-तथैवोक्ताः । तत्र च प्रथमप्रज्ञानां मध्ये ज्येष्ठवाङ्मणेन एकेन गौः स्वगृहे नीत्वा दुग्धा । ततश्चारीप्रदानवेलायां चिन्तितं तेन । किम् ? इत्याह-

अन्नो दोषिद्विद्वद् कल्ले निरतिथयं किं वहामि से चारिं । चउचरणगवी उ मया अवन्न-हाणी य वडुयाणं ॥

(अन्यो बोधयति कल्ये निरतिथिं किं वहामि तस्माच्चारीम् । चतुश्चरणगौस्तु दृष्टाऽऽर्ण-क्षान्यौ च वडुकानाम् ॥ १४७३ ॥)

तेनैव चिन्तितम्- इत्थं ! वारक्यप्रप्तोऽन्यो वाङ्मणः कल्ये तावदेतां घेतुं बोधयति, तत् किमप्य निरधिकामस्याश्चारीं वहामि । फल्येऽन्योऽपि हि वां दास्यति, इति विनिश्चित्य न तस्याश्चारी प्रदत्ता । ततो द्वितीये दिने द्वितीयेनापि द्विजातीयेन तथैव कृतम् । एवं तृतीये दिने तृतीयेनापि, चतुर्थे दिने चतुर्थेनापि तथैव येष्विति । इत्थं च चारीविरहिता दुग्गमाना कतिपयदिनमध्ये चतुर्णां चरणानां संवत्सिन्धी सा गौसृता । ततश्च तेषां वटूनां गोहत्या समभवत् । जने चावस्थावदो जातः, हानिश्च, तेषां ततो यजमानात्, अन्यस्माद् वा पुनर्गर्वादिक्षामाभावादिति ॥१४७३॥

अन्यस्तु यैश्चतुर्मिथश्चर्णैर्लिच्छ्या, तन्मध्ये प्रथमद्विजस्तां दुग्धा चारीप्रदानवेलायामचित्तयत्, किम् ? इत्याह-

मामे होल्ल अद्यण्णो गोवज्झा वा पुणो वि न दविस्सा । वयमवि दोज्झामो पुणो अणुगहो अन्नदुद्धे वि ॥

(मा मम मूढवर्णो गोहत्या वा पुनरपि न दास्यति । ययमपि बोध्याः पुनरनुमहोऽन्यदुग्धायामपि ॥ १४७४ ॥)

मा भूज्जनमध्ये ममावर्णवाद्, गोहत्या वा मा भूत्, इत्यस्याश्चारीं प्रयच्छामि । यदि तु न दास्यामि यदा संजातफलद्वैक्ये-
ऽस्मभ्यं पुनर्गर्वादिकं किमपि क्रोऽपि न दास्यति । अपरञ्च, एतास्याश्चारीप्रदाने को दोषः ? प्रत्युत गुण एव, यतश्चारीप्रदानपुष्टामेतां पुनरपि वारकस्यास्तां वयमेव बोध्यामः । यदिवा, अन्येनापि प्रादण्येन दुग्धायामेतस्यामस्माकमेवावुग्रह इति ॥१४७४॥ अयोपनयमाह-

सीसा पडिच्छगाणं भरो त्ति ते विय हु सीसगभरो त्ति । न करेत्ति सुत्तहाणी अन्नत्थ वि दुल्लहं तेसिं ॥

(शिष्ट्याः प्रतीच्छन्तः भर इति तेऽपिच कतु शिष्यकभर इति । न कुर्वन्ति सूत्र-दानाद्यन्यथापि दुर्लभं तेषाम् ॥ १४७५ ॥)

गुरोर्विपयकर्मणि कर्तव्ये स्वगच्छदीक्षिताः क्षिण्यास्तावन्मिथयन्ति । किम् ? इत्याह-प्रतीच्छन्तःपुनर्गर्वाभावात्तु कश्चिप्याणामप्य-

गुरोर्विनयकृष्णलक्षणे सर आमतः (५० आचारः), किमस्माकम्, तेषामेव संप्रप्तं धम्ममत्थाव ? इति । तेऽपि च प्रतीच्छन्ता एवं संप्रया-
रयन्ति- निजशिष्याणामेवाऽयं सरः, किमस्माकमागतनुत्तानामय समगतानामन्येदुर्जिगमिषूणाम् ? इति । एवं संप्रधायोमेऽपि गुरोर्न
किञ्चिद् विनय-वैयाहत्यादिकं कुर्वन्ति । ततश्च गुणेषु सीदन्तु तेषां धर्मा-उपेक्षाभिः, अन्यथापि च गतानां तेषां दुर्विनीतानां दुर्लभं धम्मम्,
अर्थम् । उपलक्षणादन्येऽप्यवर्णनद्वययो दोषाः स्वयमेवाभ्युपगताः । अयं च दुर्मिनीतिशयोपनयः कृतः । सुविनीतिविनयोपनयसूक्तविपर्ययेण
स्वयमेव कर्तव्य इति ॥१४७५॥ मेरीदयन्ताह--

कोसुइया तह संगामिया य उव्वइया य मेरीओ ।

कणहस्सासिण्हुतया(५०...ऽसिण्हत्तया) असिचोवसमी चउत्थी उ ॥१४७६॥

सकपसंसा गुणगाहि केसवो नेमिवंद-सुणदंता । आसरयणस्स हरणं कुमारभंगे य पुयजुद्धं ॥१४७७॥
नेहि जिओ म्हि त्ति अहं असिचोवसमीए संपयाणं च । छम्मासियधोसणया पसमइ न य जायए अन्नो ॥

आगंतुवाहिखोभो महिइदिमुल्लेण कंथ-दंडणया । अट्टमआराहण अन्नमेरी अन्नस्स ठवणं च १४७९

(कोसुविष्णु स्या सांमामिकी कोम् विष्णु च मेर्यः । कृष्णस्याधिराद्युत्तयाऽसिचोवसमिनी चतुर्थी दु ॥ १४७६ ॥)

(राक्षसराता गुणगाही केसवो नेमिवन्त-यानोदन्तौ । कण्ठलस्य हरणं कुमारभङ्गे च पुण्यजुद्धम् ॥ १४७७ ॥)

(नयं शितोऽमीत्यहमभिवाचयामिन्त्याः संप्रधानं च । पादमासिकोपेणया प्रयासति न आयतेऽन्यः ॥ १४७८ ॥)

(भागनुकृत्यापिचोभो महर्दिभूत्वेन कन्या-दरबन्ते । अट्टमारागतमन्यमेरी कन्यस्य स्थापनं च ॥ १४७९ ॥)

आसां भावार्थः कथानकद्वयसंगः । तत्र 'गोणी चन्दनकथा' (गा०-१४३४) इत्यत्र सविस्तरं कथितमेव । इह चेत्यमुपनयोऽपि
प्रवक्ष्या-यः शिष्योऽसिचोवसमिक्कां मेरीं प्रथमरचक इव जिन-गणधरशब्दचां धुरतूणां मेरीं परमतादियिगलकैः कन्यीकरोति स न योग्यः,
यस्तु नैवं करोति स द्वितीयमेरीरचक इव योग्य इति ॥ १४७६-१४७७-१४७८-१४७९ ॥ अथाभीरीदयान्तं विवृण्वन्ताह--

सुक्कं तयो अगहिए दुपरिगाहियं कयं तया, कलहो । पिट्टण-अइचिरविक्रय गएसु चोरा य ऊणग्गे ॥

(सुक्कं तयाऽगृहीते दुप्परिगृहीतं कृतं तया, कलहः । पिट्टणा-ऽतिष्विचिक्रयौ गतेषु चौराभ्योनाणः ॥ १४८० ॥)

इह च कथानकेन भावार्थ उच्यते, तद्वथा-अइचिद् ग्रामाद् गोकुलाद् वाऽऽमीरीसहित आमीरो घृतवारकाणां गन्त्रीं मृत्वा (५०...
कृत्वा) विक्रयार्थं पनने सभागतः । विक्रयस्थाने च गन्ध्या अवधस्ताद् भूमावाभीरी स्थिता । आमीरस्तूरि स्थितस्तस्या घृतवारकं समर्प-

यति । ततश्चानुपयोगेन समर्पणे, ग्रहस्थे वा घृतवारके भग्ने अभीरी ग्राह-भग्नाश्च ! नगरतरुणीनां मृक्षान्यवलोक्ष्यमानेन तस्या घृतवारकोऽयं मयाञ्जरीत एव मुक्तः, ततो भग्नः । अभीरस्त्याह-एष्टे । नगरयूनां वदनानि वीक्षमाणया त्वयैव दुष्परिग्रहीतोऽयं कुतः, ततो भग्नः, इत्युभयोरपि कलहः समभवत् । पिष्टिता च तेनाभीरी । कलहयतोश्च तयोरेत्यदपि घृतं बहु च्छर्दिषम् । उद्धरितदोषेण च घृतेनोत्सरेऽर्थोऽप्यनो लभ्यः । इतरेषु सार्धिकेषु घृतं विक्रीय गतेषु तयोरेकाकिनोर्गच्छतोषु तद्रम्भा गन्त्री बलीवर्दीश्च सर्वं तस्करैरपहृतमिति ॥१४८०॥

एवं दृष्टान्तमभिधायोगपनयमाह—

मा निणहव इय दाउं, उवजुस्त्रिय देहि, किं विचिंतेसि ? । वच्चामेलियदाणे किलिस्ससी तं च हं चेव १४८१

(मा निहोरा इति इत्येषुपुत्रय देहि किं विचिन्तयसि ? । व्यत्यात्रे द्वितरणे पिक्खरसि त्वं पाहं चेव ॥ १४८१ ॥)

चित्तनिष्कायवस्थायां वित्तयं प्ररूपयन्, अभीयानो वा गुरुणा शिशितः शिष्यो जगाद-त्वयैव प्रमेयं व्याख्यातं, पाठितो वा त्वयै-वंविधम्, अतस्तवैव दोषोऽयम्, किं मां शिक्षयसि ? । आचार्यः प्राह-न मयैवहृषदिष्यम् । कुक्षिप्यो ब्रवीति-वन्त ! साबादेव मम पुर-स्सरमित्यं ह्यमर्यं वा इच्छा हरे ! मा निहोरास्त्वम् । इत्यमुक्त आचार्यः किमप्यन्तर्यायन् पुनरप्युक्तः शिष्यामासेन-‘किं बलीवर्दात् पाठित इव विचिन्तयसि, मन्वगत्योपयुज्योपयुक्तो भूत्वा देहि छात्रा-ऽर्थो, व्यत्याओदितदाने वित्तयस्य-ऽर्थग्रदाने केवलं त्वम् अहं च क्लेश-मेवानुभवावः । तदित्यं स्वदोषाप्रतिपत्तौ गुरोश्चदोषोद्भावेनाऽऽभीरमिपुनत्येव गुरु-शिष्ययोः कलह एव प्रवर्तते । तथाच सति व्याख्या-व्यवच्छिन्नि-युत्रा-ऽर्थहान्यादयो दोषाः ।

अत्र प्रतिपक्षः स्वयमेव द्रष्टव्यः, तथाहि-अन्योऽप्याभीरः किल सकलश्रवणैव क्वापि नगरे घृतविक्रयार्थं गतः । कलत्रस्य च चारके समर्पिते भग्ने ‘अहो ! मयाऽनुपयुक्तेन समर्पितोऽयम्’ इति युक्ताणो क्षणिति गन्त्याः समुत्तीर्य क्षणैकघृतं संकुणोति । मार्याऽपि ‘विभग उमयसंविष्या’ घृतं शीघ्रमेव विक्रीतम् । सार्धिकैश्च सह खेमेण स्वस्थानं लग्नतुः । एवं गुरु-शिष्या अपि स्वदोषं प्रतिपद्यमानाः परदोषं तु निहृत्वा ना येऽन्योन्यं न विदन्ते, व एव छात्रा-ऽर्थग्रहण-ग्रदानयोर्योषा भवन्ति, निर्जरादिलासमागिनस्येति ॥ १४८१ ॥

तदेवं योग्या-ऽयोग्यान् गुरुन् शिष्यावोपदस्योपसंहारपूर्वकं तत्फलमाह—

गणिया जोगा-ऽजोगा सीसा गुरवो य तत्थ दोणहं पि । पेयालियगुण-दोसो जोगो जोगास्स भासेस्सा

(मणिगता सीसा जोगायाः किञ्चा गुरवश्च, सत्र द्वयोः । पिषारितियगुण-दोसो जोगो जोग्याय भासेण ॥ १४८२ ॥)

मणिगता योग्या-ऽजोग्या गुरु-शिष्याः । सत्र दगोरपि गुरु-शिष्ययोर्विचारितगुण-दोसो जोग्यो गुरुयोग्याय किञ्चाय सत्रा-र्थी भासेतेति ॥

कथमंगलोवधारो संपद्वगुणयपसंगवखाणो । दाइयववखाणविही वोच्छुवगधायादारविहिं १४८३

(कृतमङ्गलोवधारः संप्रति वर्णितप्रसङ्गकृत्यान्धानः । वर्णितव्याख्यातविधिर्ब्रह्मे उपोवधातद्वारविधिम् ॥ १४८३ ॥)

तदेवं 'सित्यपरे मगवते' (गा०-१०२५) इत्यादिना कृतमङ्गलोपचारो वर्णितप्रसङ्गगतजिनप्रवचनोत्पत्त्यादिव्याख्यानः पूर्वोक्तकार-
णात् दर्शितव्याख्यानविधिश्च, सांप्रतं उपोवधानं व्याख्येयस्य सूत्रस्य व्याख्यानत्रिविधिसमीपीकरणमुपोवधातः, तद्विषयो द्वारविधितं
वक्ष्ये ॥ इत्येकोनत्रिंशद्धार्यः ॥ १४८३ ॥ स चायं द्वारविधिः । कः ? इत्याह—

उद्देसे निहेसे य निगमे खेत-काल-पुरिसे य । कारण-पच्चय-लवखण-नए समोयणा-णुमए ॥१४८४॥

(वदे शब्द निर्वेशो निर्गमश्च क्षेत्र-काल-पुराणश्च । कारण-प्रत्यय-सङ्खण-नयाः समवतारा-ऽनुमतौ ॥ १४८४ ॥)

किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिंरं हवइ कालं । कइ संतरमविरहियं भवानरिस-फोसणानिरुत्ती॥

(किं कतिपयं कस्य कुत्र केसु कथं कियच्चिरं भवति कल्पम् । कति सान्तरमविरहितं भवा-ऽऽकर्-स्पर्शननिरुक्तिः ॥ १४८५ ॥)

उद्देशनं वस्तुनः सामान्याभिधानमुद्देशः, यथा—'अध्ययनम्' इति । वक्तव्य इति क्रिया सर्वत्र द्रष्टव्या । तथा, निर्देशनं वस्तुन एव
विशेषाभिधानं निर्वेशः, यथा 'सामायिकम्' इति । निर्गमनं निर्गमः 'कृतः सामायिकं निर्गतम्' इत्येवंरूपो वक्तव्यः । तथा, क्षेत्रकालौ च
ययोः सामायिक्युत्पन्नं, तौ वक्तव्यौ । यद् वक्तव्यत्रैव—

'व्यसहस्रदुष्टकारणीयं पुण्यवृत्तकालम् । मृत्योर्बन्धुजाणो ज्योतरं परं परं सेतं ॥ १ ॥'

(वैशाखशुक्लैकादस्यां पूर्वार्द्धे शक्ये । महासेतवनोशानेऽनन्तरं परं परं शेपम् ॥ १ ॥)

इति । तथा, कृतः पुण्यात् वद् निर्गतमिति वक्तव्यम् । तथा, 'केन कारणेन गौतमदयः सामायिकं भगवतः समीपे शृण्वन्ति'
इत्येवंरूपं कारणं वाच्यम् ; तथा च वक्ष्यति—'गौतममाह यं सामाग्यं तु किं कारणेन निसामंति' इत्यादि । तथा, प्रत्याययतीति प्रत्ययः स
वक्तव्यः, येन प्रत्ययेन स्मावता सामायिक्युपदिष्टम्, केन वा प्रत्ययेन गणवरास्तेनोपदिष्टं तत् शृण्वन्ति ? इत्येतद् वाच्यमित्यर्थः ।
तथाचाभिधास्यति—

'केवलानि चि कइ अहिहा सामाग्यं परिकथे' । तेसि पि पब्बो ललु सन्वणू तो निसामंति ॥ १ ॥'

(केवलज्ञानित्यमर्हद् सामायिकं परिकथयति । तेषामपि प्रत्ययः सल्लु सर्वज्ञ इति निश्चयान्वितः ॥ १ ॥)

तथा, सम्पत्त्वसामायिकस्य च तत्त्वश्रद्धानं लक्षणं वक्तव्यम्, श्रुतसामायिकस्य जीवादिपरिद्वानम्, चार्थिसामायिकस्य सत्त्व-

१. गौतमादयश्च सामायिकं तु किंकारणं निशाम्यन्ति ? ।

विरतिः, देशविरतिसामाधिक्यस्य तु वितत्य-ऽविरतित्वरूपं मिश्रं लक्षणम् । तथा च सति निर्देक्ष्यति—^३सदृश-जाणणा खलु विरई मीसं च लसखणं कइए' इत्यादि । एवं नैगमादयो नया वाच्याः । तेषां च नयानां समवतरणं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयः । यतोऽभिधास्यति—

'मृदवदयं सुयं कालियं तु न नया समोदरति इह । अपुरुषे समोयारो नखि पुरुषे समोयारो ॥ १ ॥'

(मृदुनयिकं भूतं कालिकं तु न नयाः समवतरत्वीह । अपुरुषस्त्वे समवतारो नास्ति पुरुषस्त्वे समवतारः ॥ १ ॥)

इत्यादि । तथा, कस्य न्यवतारादिनयस्य किं सामाधिक्यमुत्तममिति निर्देष्टव्यम् । तथाच निर्देक्ष्यति—

'तव संबन्धो ऋणमो निर्ममं प्रवर्णं च ववहारो । सदुज्जुसुयार्णं पुण निज्जणं संबन्धो चेव ॥ १ ॥'

(तवः संबन्धोऽनुयमो नेमन्त्यं प्रवचनं च व्यवहारः । कस्य-जुसुययोः पुनर्निर्माणं संयम एव ॥ १ ॥)

इति 'किं सामाधिक्यम् ?' इति प्रश्ने प्रत्युत्तरं दास्यति—^४'बीवो गुणपडिवन्नो नयस्स दब्बट्टियस्स सामइयं' इत्यादि 'कतिविधं च वेत ?', इत्यत्र निर्वचनं वक्ष्यति—^५'सामाइयं च विविहं सम्मस सुयं तहा चरिचं च' इत्यादि । 'कस्य सामाधिक्यम् ? इत्यत्राभिधास्यति—^६'वस्स सामाणिओ वप्पा' इत्यादि । 'क सामाधिक्यम् ?' इत्येतदपि ^७'खिच-दिसा-काल-गा-मविय-सन्नि-उत्तास-दिड्ढिमाहारे' इत्यादिना द्वास्तोत्रेण निरूपयिष्यति । 'केषु सामाधिक्यम्' इत्यत्रोत्तरम्—सर्वद्वयेषु, तथाहि—

'सव्वार्णं सम्मसं सुए चरित्ते न पज्जवाः सुब्बे । देसाविरई पडुवा दोण्ड नि पडिसेइणं कुब्बा ॥ १ ॥'

(सर्ववर्णं सन्ध्यस्मन् भूते चारित्रे न पर्यवाः सर्वे । देशाविरतिं प्रतीय इत्योरपि प्रतिषेधनं कुर्वाः ॥ १ ॥)

इति वक्ष्यति । 'कयं सामाधिक्यमवाप्त्यते' इत्यत्र 'माणुस्सलेगवार्इ' इत्यादि प्रतिपदयिष्यति । 'कियच्चिरं कालं भवति' इति भिन्नायामभिधास्यति—

'सम्पत्तस्स सुयस्स य खवही सारोवमाइ इह । तेसाण पुज्जकोही देवुणा होइ उक्कोसा ॥ १ ॥'

(सम्पत्तस्तस्य सुयस्य च द्रव्यपटिः सारोपमायि स्थितिः । शेषाणां पूर्वकोविदेनोना यवस्युक्ता ॥ १ ॥)

इति । 'कइ ति' कियत्तः सामाधिक्यस्य गुणवत् प्रतिपदमानकाः, पूर्वप्रतिपत्ता वा लभ्यन्ते ? इति वक्तव्यम् । तत्र च वक्ष्यति—^८'सम्मस-देसविरया पलियस्स अंसखभागमेवाओ' इत्यादि । सदान्तरेण वर्तते इति सान्तरम्, इति विचारणायाम् निर्णयेष्यति—

'कलमणत्तं च सुए अट्ठापरियट्ठो य देवुणो । व्यसायणवहुएण उक्कोसं अंतर होइ ॥ १ ॥'

(कलमणत्तं च भूतेऽट्ठापरियवत्कञ्च देशोनः । व्यासायणवहुलानामुक्तमन्तरं भवति ॥ १ ॥)

२. अट्ठान-ज्ञानं खलु विरतिं मिश्रं च लक्षणं वक्ष्यति ।

३. बीमगुणवत्तिपन्नो नयस्य प्रत्यात्मिकस्य सामाधिक्यम् । ४. सामाधिक्यं च विविधं सम्पत्तस्मन् भूते तथा चारितं च । ५. यस्य सामाऽऽसीत् आत्मा । ६. केन-विह-काक-गति-भरिह-संदि-उ-इ-वा-इ-आ-इ-ए-उ । ७. माणुस्येन जायते । ८. सन्ध्यस्मन् देशाविरतः पुरुषवत्पारम-व्यापारमात्रः ।

इति । 'अतिरिचं निरन्तरायं क्षिपन्तं कालं सामायिकस्य प्रतिपत्तारो ज्ञेयन्ते ?' इत्यत्र प्रतिपत्तनपिप्यति—
'सम्प-सुप्त-आगारीणं भावस्वित्यवसंस्मरणमिषाज्यो । अणु समया चस्ति सन्वेसु च्छण्ण यो समये ॥ १ ॥'
(सम्पन्त-भ्रम-उपारिणामावच्छिदाऽस्तस्वमागमात्राः । अष्ट समयाश्चास्ति सर्वेषु अण्वन्त्यो द्वौ समयौ ॥ १ ॥)

इत्यादि । 'क्षिप्तो मवकुण्टवः सामायिकमवाप्यते ?' इत्यत्रोचरमभिधास्यति—

'सम्पत्-वेसविक्रिया पल्लिप्त अस्तसभागमिषाज्यो । अणु भवा उ चरति कर्णतकालं च सुयसमए ॥ १ ॥'
(सम्पत्स्व-वेरादिरती पल्ल्यस्यासंस्मरणमागमात्रान् । अणु मवकुण्टवः चरित्येऽनन्वकालं च मुखसामायिके ॥ १ ॥)

इति । आकर्णमन्तर्क्य एकस्मिन् नानामवेपु वा पुनः पुनः सामायिकस्य ब्रह्मणं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र च

'निष्कं सहस्त्रपुष्टं सयपुष्टं च होरं विरूप । एगन्वे यागरिसा एवदया होति नयन्वा ॥ १ ॥'
(त्रयाणां सहस्त्रपुष्टं सयपुष्टं च भवति विरतेः । एकमेवे आकर्ण एवावन्तो भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ १ ॥)

इत्यादि वक्ष्यति । 'फोसण त्ति' कियत्वेयं 'सामायिकन्नन्तः स्पृशन्ति ?' इत्येवदभिधानीयम् । तत्र च वक्ष्यति—

'सम्पत्-चरणसद्विगा सन्वं लेयं फुसेति निरवसेत् । सच य चउत्तस आप पंच य सुय-वेसविरूप ॥ १ ॥'
(सम्पत्स्व-चरणसद्विगाः सर्वं लोकं स्पृशन्ति निरवशेषम् । सप्त य चतुर्दश भागान् पञ्च य सुय-वेसविरूपेण ॥ १ ॥)

इत्यादि । तथा, निश्चितोक्तिरुक्तिः सामायिकस्य वक्तव्या । तथा चाभिधास्यति—

'सम्मसिद्धि अनेहो सेही सन्वयवर्दणं बोही । अन्विस्सन्नो सुविद्धि त्ति एवमादं निरुपादं ॥ १ ॥'
(सम्पत्-सद्विगोहः शुद्धिः सम्पत्-वर्दणं बोधिः । अन्विषयेयः सुदृष्टिरित्येवमादीनि निरुक्तानि ॥ १ ॥)

इत्यादि । इत्युपोबुधावनिष्ठु किन्नारागायाहयसंवेपार्यः ॥ १४८४-१४८५ ॥

(१०...) विद्यावशयस्यमखण्डं समाप्तं । शुभं भवतु श्री सङ्गस्य । मङ्गलं महाश्रीः सङ्कुरतनसिंह-साङ्कुरमरसीद्वाम्यां लिखापितं ।
तथा० श्री उदयवर्मणाऽपि । सं० १५०८ वर्षे श्रीपत्ते वाचयाञ्चके । अ० नमो विनागमाय ।)

अथ विस्तार्यमभिधित्सुमिदं तदार उद्देश-निर्देशविषयमाक्षेपं चेत्याशङ्क्य परिहारं तावदाह (प्रथाग्र-१४०००):-

उद्देदुं निद्विस्सइ पायं सामन्नओ विसेसो त्ति । उद्देसो तो पढमं निद्देसो ऽणंतरं तस्स ॥१४८६॥

(उद्देस्य निर्दिश्यते प्रायः सामान्यतो विशेष इति । उद्देशस्तवः प्रथमं निर्देशोऽनन्तरं सत्य ॥ १ ॥)

ननु कस्मात् 'प्रथममुद्देशस्ततो निर्देशः ?' इत्याशङ्क्य परिहरति— 'उद्देदुं' इत्यादि सामान्येन हि पूर्वं चत्सुदिरूप उतः पश्चाद्

सच्चं स्ववाणुगओ नासुहेसो ऽभिहाणमेत्तंजं । नाणत्तं तहवि मयं मइ-किरिया-वत्थुमेएहिं ॥१४९०॥

(सत्त्वं सर्वानुगतो नामोरे कोऽभिधानमात्रं बन्धु । नानात्वं तथापि यत्तं मति-क्रिया-यस्तुमेदेः ॥ १४९० ॥)

सत्यमुक्तं भवता, यतो यत् सामान्यमभिधानमात्रं नामोद्देशः स तद्वत् सर्वानुगत एव, तथापि नाम-स्थापना-द्रव्याद्युद्देशानां नानात्वं मेवरूपं यत्तं संभवमेव परमार्थविदिनाम् । कैः ? इत्याह—मति-क्रिया-यस्तुमेदेः; तथाहि—यादृशी नामोद्देशे मतिः, न तादृश्येव स्थापनेन्द्रादि-दिपूतयते, किन्तु क्लृप्तरणैव; न च यो क्रियां नामेन्द्रः करोति तामेव स्थापना-द्रव्येन्द्रादयः, किन्तु विषयद्वयीमेव । अत एव नामेन्द्रादि-वस्तूनां परस्परं वस्तुमेदो विद्युयः, मिश्रमत्वादिहेतुत्वात्, घट-पटादिवस्तुवदिति । एवं प्रस्तुतनाम-स्थापना-द्रव्याद्युद्देशानामपि मत्वादिमे-दाद् मेदो योजनीय इति ॥ १४९० ॥ अथ स्थापनाद्युद्देशानाह—

ठवणाए उद्देसो ठवणुद्देसो त्ति तस्स वा ठवणा । तं तेण तओ तम्मि व दव्वाइयाणमुद्देसो ॥१४९१॥
दव्वुद्देसो दव्वं दव्वपई दव्ववं सदव्वो त्ति । एवं खेत्तं खेत्ती खेत्तपई खेत्तजायं त्ति ॥१४९२॥

(स्थापनाया वद्देशः स्थापनोद्देश इति मस्य वा स्थापना । तस्मैन वस्तुस्मिन् वा द्रव्याविष्कानासुरे वाः ॥ १४९१ ॥)

(द्रव्योद्देशे ओ द्रव्यं द्रव्यपविद्रव्ययान् सद्रव्य इति । एवं क्षेत्रं क्षेत्री क्षेत्रपतिः क्षेत्रजातमिति ॥ १४९२ ॥)

स्थापनस्या उद्देशनमुद्धारणं सामान्येनाभिधानं स्थापनोद्देशः । तस्य वोद्देशस्य अक्षर-ऽक्षरादिषु स्थापना स्थापनोद्देशः । द्रव्योद्देश-माह—द्रव्यादीनासुरेओ द्रव्योद्देशः, आदिशब्दाद् द्रव्यपति-द्रव्यवदादिरिग्रहः । कया पुनर्व्युत्पत्त्या द्रव्यादयो वाच्या भवन्ति ? इत्याह—‘तमित्यादि’ वदेव द्रव्यमुद्दिश्यते उच्चार्यते ‘द्रव्यम्’ इत्वेवं सामान्येनाभिधीयत इति द्रव्योद्देशः । द्रव्यं च वदुद्देश्येति कर्मधारयसमासः । अत्र च पते द्रव्यमेवोद्देशश्चन्द्रवाच्यम् । अत एव द्वितीयाभाषायाभाह—द्वन्वमिति । अथवा, तेन द्रव्येण हेतुभूतेन य उद्दिश्यतेऽभिधीयते स द्रव्योद्देशः, यथा द्रव्यपतिरित्यादि । यदिवा, वस्तुस्माद् द्रव्यादुद्देशोऽभिधानप्रवृत्तिर्द्रव्योद्देशः, यथा द्रव्यवानित्यादि । अथवा, तस्मिन् द्रव्ये सत्सुद्देशोऽभिधानप्रवृत्तिर्द्रव्योद्देशः, यथा सद्रव्य इत्यादि; सिंहासने राजा, चूते कोष्ठिकः, वने मयूर इत्यादि वा । एवमुद्दिश्यते च, उद्दिश्यते तेन वेत्यादिभ्युत्पत्त्या क्षेत्रम्, क्षेत्री, क्षेत्रपतिः, क्षेत्रे जातं क्षेत्रजमित्यादिकः सर्वोऽपि क्षेत्रोद्देश इति ॥१४९१—१४९२॥

कालो कालाईयं कालोवेयं त्ति कालजायं त्ति । संखेवो त्ति समासो अंगार्ढणं तओ तिणहं ॥१४९३॥
सुयक्वंधं-द्धयणणं नियनियप्पमेयसंगहओ । होइ समासुद्देसो जहंगमंगी तयज्जेया ॥१४९४॥

(काला कालाधीनं कालोपेवमिति कालजातमिति । संक्षेप इति समासोऽङ्गादीनां तत्कलयाणाम् ॥ १४९३ ॥)

(भाद्र-भुवस्तुक्च-ऽप्ययनानां मिजनिजप्रभेदसंग्रहः । मयति समासोद्देशो यथाहमङ्गी वषट्कोच्चा ॥ १४९४ ॥)

एमेव य सुयम्बधो तस्सज्जेया तयत्थविण्णाया। अज्झयणं अज्झयणी तस्सज्जेया तयत्थण्णो॥ १४९५

(यमेव य धृतस्कन्धसंस्थायेना तदर्थविज्ञाता । अज्झयणमप्ययनी तस्यायेना तदर्थज्ञः ॥ १४९५ ॥)

‘कालो नि’ काल एवोदिस्यमानत्वादुरेशः कालोदेशः । तेन वा कालेनोदेशः कालोदेशः, यथा कालातीतं कालविक्रान्तमिदं वस्त्विति । ततो वा कालादुरेशः कालोदेशः, यथा कालोपेतं कालश्राममिति । तस्मिन् वा काले जातं कालजातमित्यादिकः कालोदेशः । अथ समाप्तोदेशं विवक्षुराह-‘तंवेवो इत्यादि’ संक्षेपेण विस्तरतः संकोचनं समाप्त उच्यते । तकोऽयं चेदाह्वरीनां श्रयाणां विवक्षितः । एतदेव दर्शयति-‘अद्वेत्पादि’ अह्नं, धृतस्कन्धः, अज्झयणम्, इत्येव समाप्तो भवति । कुतः ? इत्याह- निजनिजप्रभेदसंग्रहादिति । अस्याह्नादिसमाप्तस्यो- र्ऐयनमिधानं समाप्तोदेशः । कः ? इति । दर्शयति-यथा ‘अह्नम्’ इति तदेवोदिस्यमानत्वादुरेशः इत्यर्थः । तेन काऽङ्गुलसमाप्तोदेशः समाप्तोदेशः, यथा-अङ्गीति, तस्याह्नात्तप्तस्यासादुरेशः, यथा तदच्येता-अङ्गाप्येत्यर्थः । एवं धृतस्कन्धात्मकसमाप्त एवोदिस्यमानत्वादु- रेशः, यथा धृतस्कन्ध इति । तेन वोरेशः-यथा धृतस्कन्धीति । तस्माद् वोरेशः, यथा तप्त धृतस्कन्धस्याध्येता । तस्मिन् वोरेशः, यथा तदर्थविज्ञाता धृतस्कन्धार्थ इत्यादि । एवमध्ययनात्मकसमाप्त एवोदिस्यत इत्युरेशः, यथा-अध्ययनमिति । तेन वोरेशः, यथा-‘अध्ययनी’ इति । तस्माद् वोरेशः, यथा-तस्याध्ययनस्याध्येता, तस्मिन् वाध्ययने तस्युरेशः, यथा त्वर्यज्जोऽध्ययनार्थवित्, इत्यादि विवक्षया सर्वं भावनीयमिति ॥ १४९३-१४९४-१४९५ ॥ अयोदशोदशोदशं भावोदशं चाह-

उद्वेसो उद्वेसी उद्वेसणो तयत्थवेत्ता वा । उद्वेसुहेसो ऽयं भावो भावि ति भावम्मि ॥ १४९६ ॥

(उद्वेस उद्वेसी उद्वेसणो तयत्थवेत्ता वा । उद्वेसो उद्वेसोऽयं भावो भावो भावीति भावे ॥ १४९६ ॥)

उद्वेसः पुलकोदशकादिः, स एवोदिस्यमानत्वादुरेशः उद्वेसोदेशः । स वायं विज्ञेयः । कः ? इत्याह-उद्वेस इति, पुलकोदशकादि-क उद्वेसोऽपुदिस्यमानत्वेनोद्वेसोऽयं उच्यते । तेन वोरेशेनोद्वेसोऽभिधानं, यथा ‘उद्वेसी’ इति । तस्माद् वोरेशो यथा-उद्वेसज्ञः । तस्मिन् वोरेशो यथा तस्योरेशकस्यार्थेनेत्यादि । ‘भावम्मि ति’ भावविषय उद्वेसो भावोद्वेसः । कः ? इत्याह-‘भावो ति’ औदयिकादिको भाव उद्वेसतेऽपिधीयत इत्युरेशः, भावस्याभावुरेशश्च भावोदेश इत्यर्थः । तेन वा-भावोद्वेसो भावोद्वेसो यथा ‘भावी’ इत्यादि पूर्वोक्तानुसारेण वाच्यम् ॥ इति गणानवकायः ॥ १४९६ ॥ अयोदशोदशोदशानेन निर्देशमप्यविद्वद्वाह-

एमेव य निद्वे सो अट्टविहो सो वि होइ नायव्वो । अविसेसियमुहेसो विसेसिओ होइ निद्वे सो॥ १४९७ ॥

(यमेव य निर्देशोऽपिधः सोऽपि यमति ज्ञातव्यः । अविसेसिय उद्वेसो विसेसिओ भवति निर्देशः ॥ १४९७ ॥)

एवमेव ययोद्वेस उक्तस्यया निर्देशोऽप्यपिध एव भवति ज्ञातव्यः । सर्वथा साम्यप्रतिषेधार्थमाह-किन्त्यपिधो वितसामान्यनाम-

निर्देशः

उद्वेसोद्वेस-
भावोद्वेसो

॥ ५५४ ॥

विशेषः

काल-

समाप्त-

अह्नादिस-

भातोद्वेसः

मावार्थं तु भाष्यकारः ग्राह—
नामं जिणदत्ताई ठवणा य विसिट्ठत्थुनिक्खेवो । दब्बे गोमं दंडी रहि त्ति तिन्निहो सचित्ताई ॥१४९८॥

इहं ठवणा य वासिद्वयत्थुनिकेखा । द० व ग म प ङ डा रा ए स सा ह्रिः ॥१४५॥)

(नाम जिनदत्तादि स्थापना च विशिष्टप्रख्यनिर्देशः । प्रकृत्ये गोमाम् इदं ह्येतत् स्थितिः । यथा जिनदत्तादि ।
वस्तुनः पुण्यादेर्यत् पुराणादिकं सामान्यनाम स नामोद्देश उक्तः, यत्तु तस्यैव विशेषणाम स इह नामनिर्देश उच्यते, यथा जिनदत्तादि ।
सामान्यस्य चेन्द्रादेर्वस्तुनः स्थापना स्वापनोद्देश उक्तः, इह तु विशिष्टस्य सौवर्माधिपत्यादिवस्तुनो यः स्थापनारूपो निर्देशः स स्था-
पनानिर्देशः । प्रत्यस्यापि त्रिविधस्य सच्चिदादेर्विशिष्टस्य यो विशिष्टाभिधानरूपो निर्देशः स इह द्रव्यनिर्देशः । तत्र सचित्तद्रव्यविशेषस्य
निर्देशो यथा गौरित्यादि, अचित्तस्य तु दण्ड इत्यादि, मिश्रस्य तु रथ इत्यादि । यस्य चाधादियुक्तस्येह मिश्रता भावनीयेति । तेन वा
सचित्तादिद्रव्यविशेषेण निर्देशः, यथा गोमानित्यादि, दण्डीत्यादि रथीत्यादि ॥१४९८॥ अथ क्षेत्र-क्षलनिर्देशावाह—

खेसे भरहं तत्थ व भवो न्ति मगह ति मागहो व ति । सरउ न्ति सारउ ति य संवच्छरिउ ति कालम्मि ।
सचित्तादिद्रव्यविशेषेण निर्देशः, यथा गोमानित्यादि, दण्डीत्यादि रथीत्यादि ॥१४९८॥ अथ क्षेत्र-क्षलनिर्देशावाह—

सवितादिद्रव्यविक्षेपेण निर्देशः, यथा गोमानित्यादौ दृग्हात्त्यादौ रथान्त्यादौ ॥ १४२८ ॥ अथ कृतं ।
खेसे भरहं तत्थ व भवोत्ति मगहत्ति मागहो व ति । सरउत्ति सारउत्ति य संवच्छरिउत्ति कालम्मि ॥

(चित्रे भरतं तन्न वा मय इति मगधा इति मागधो वेत्ति । शरद्विणि शारद इति च सांवत्सरिक इति फाले ॥ १४६६ ॥)

(क्षेत्रे भरतं वनं वा मन्त्र इति मगधा इष्टे मागधी वाति । शरीरादित शरीरं इति । अथवा, 'मगह' चि मगधा क्षेत्रं क्षेत्रीत्यादिकः क्षेत्रोद्देश उक्तः, इह तु तदेव विशिष्टं क्षेत्रं क्षेत्रनिर्देशः, यथा 'भरतम्' इत्यादि । अथवा, 'मगह' चि मगधा जनपद इत्यादि । तस्मिन् वा क्षेत्रविशेषे मन्त्रः क्षेत्रनिर्देश उच्यते यथा भारत इत्यादि । एतच्च सत्यमेव द्रष्टव्यम् । मगधासु मन्त्रो मागध इत्यादि । एतच्च गाथायामप्यस्तीति । 'कालो कालार्थम्' (गा०-१४९३) इत्यादिकः कालोद्देश उक्तः; इह तु तस्यैव कालस्य विशिष्टस्य इत्यादि । एतच्च गाथायामप्यस्तीति । 'कालो कालार्थम्' (गा०-१४९३) इत्यादिकः कालोद्देश उक्तः; इह तु तस्यैव कालस्य विशिष्टस्य यो निर्देशो विशिष्टमभिधानं स कालनिर्देशः, यथा शरादित्यादि । तत्र वा कालविशेषे मन्त्रः कालनिर्देशोऽभिधीयते, यथा शरादि मन्त्रः शरादः, मन्त्रसरे मन्त्रः सार्वत्सरिक इत्यादि ॥ १४९९ ॥ अथ समासनिर्देशश्च, उद्देशनिर्देशं चाह—

संस्कारे मन्त्रः सांवत्सरिक इत्यादि ॥ १४९९ ॥ अथ समाप्तानंदश्याम्, उद्देशानंदश्या चह—
आयारो आयावमायारधरो त्ति वा समासम्मि । आवस्सयमावासइ सुत्तत्थधरो ऽहवा यं ति ॥ १५०० ॥
संस्थपरिणार्हं य व अज्जेया ऽयं समासनिहं सो । उहं सयनिहं सो सपएसो पोगगलुहे सो ॥ १५०१ ॥

आयारां आचारवमार्थारधरा । सत्त्वात्मात्मा । आचारसत्त्वात्मा । सत्त्वात्मा ।
सत्थपरिणार्हयव अङ्गेया ऽयं समासनिहसो । उहसयनिहसो । सपएसो । पोणलुहसो ॥ १५०१ ॥

॥ १५० ॥)

(भाषाट माचारधनाचारवर शेषि या समास । आनन्दकान्तानरयण । पूत । १२०१ ॥)

विस्तारवतो वस्तुनः संक्षेपः समासः, तस्य सामान्याभिधानं समासोद्देशः उक्तः । इह तु तस्यैव समासस्य विशेषाभिधानं (शास्त्रपरिष्कारादिवक्त्राऽप्युक्त्याऽयं समासासनवृत्तः । चर श्रवणवृत्तः सप्तः इति समासः) ।

तमासनिर्देशः । तत्र चाङ्ग-श्रुतस्कन्धा-ऽध्ययनभेदात् त्रिविधः समासोद्देशः पूर्वमुक्तः । इह तु तेयमेव श्रयाणामङ्गादीनां विशेषमिधान-
रूपत्रिविध एव समासनिर्देशः । तथा चाह- 'आयसो' इत्यादि आचाररूपेणाऽङ्गविशेषमिधानेन निर्देश्यमानत्वादाचार इति समास-
निर्देशः । तेन वाऽऽधारसमासेन निर्देशो यथा-आचारानिर्देशः । तस्मादाऽऽधारसमासाद् निर्देशो यथा-आचारश्चर इत्यादि । श्रुतस्कन्ध-
समासनिर्देशो यथा-आवश्यकमिति । तेन वाऽऽध्ययकसमासेन निर्देशो यथा-आवश्यकमिति । अथवा, तस्मादाध्ययकसमासाद् निर्देशो
यथा-आवश्यकमिति । अध्ययनमाश्रित्य समासनिर्देशः कः ? इत्याह- 'आचाराहमे प्रथममध्ययनं अक्षरपिज्ञा' इत्यादि ।
तेन वा अक्षरपिज्ञासमासविशेषेण निर्देशो यथा- 'अजमेयाज्यं ति' यस्मादपिज्ञाच्येताऽज्यमित्यर्थः, इत्यादि समासनिर्देशः । उद्देशानिर्देशस्तु
स उच्यते । कः ? इत्याह- 'एसो ति' अध्ययनस्य प्रदर्शोऽय इत्यर्थः, यथा भगवत्यां पुद्गलोद्देशकः, तस्य निर्देशोऽभिधानमुद्देशानि-
र्देश इत्यादीति ॥ १५००-१५०१ ॥ अथ भावनिर्देशं, यस्मात्मां चोद्देश-निर्देशान्यामिहाधिकारस्तदाह-

ओदइओ खइउ तिव नाणं चरणं ति भावनिहे सो । एत्थ विसेसाहिगओ समासउहेस निहे सो १५०२
अङ्गयणं उहेसो तं चिय सामाइयं ति निहेसो । बुद्धीए जहासंभवमजोज्जं सेसएसुं पि ॥ १५०३ ॥

(अतिरिक्तः क्षापिष्ठ इति वा ज्ञानं परणमिति भावनिर्देशः । अत्र विशेषमिच्छित्तौ समासोद्देश-निर्देशौ ॥ १५०२ ॥)
(अध्ययनसुरे शास्त्रदेय सामापिकमिति निर्देशः । बुद्ध्या यथासंभवमजोज्जं शेषकेचरिति ॥ १५०३ ॥)

औदयिको भावः, क्षापिको भाव इत्यादि, अथवा, ज्ञानं दर्शनं चारित्रमित्यादिको ज्ञानादीनां चायिक-धायोपशायिकभाववृत्तित्वाद्
भावनिर्देशः । इह च प्रत्येकमष्टविध उद्देशो च समासोद्देशः समासनिर्देशश्च विशेषमिच्छित्तः तथाहि-प्रस्तुते 'अध्ययनम्' इत्येष
समासोद्देशः, 'सामापिकम्' इति च विशेषमिधानरूपत्वात् समासनिर्देशः । एवं स्वपुद्गला यथासंख्यं शेषेणैव श्रुतस्कन्ध-चतुर्विधवित्त-
वारयनेनैवायोज्यम्, यथा श्रुतस्कन्ध इति समासोद्देशः, आवश्यकमिति समासनिर्देश इत्यादि ॥ १५०२-१५०३ ॥

उत्तरगाथासंबन्धनार्थमाह-

सामाइयं ति नपुंसयमस्स पुमं थी नपुंसगं वाचि । निहिट्ठा तत्थिच्छह कं निहेसं नओ को णु ? १५०४

(सामापिकमिति नपुंसकस्य पुमान् श्री नपुंसकं वाचि । निर्वृष्टा तत्रेच्छति कं निहेसं नयः को नु ? ॥ १५०४ ॥)

इह सामापिकमिति नपुंसकस्या रुडम् । अस्य च त्रिविधो निर्देश-उच्चारिता, स्त्री-पु-नपुंसकभेदात् । तत्रेवं नयैर्विवायेते- 'को
नयः कं निर्देशमिच्छति ?-किं निर्देश्यवशात्, निर्देशकस्याम् वा ?' इति विनयेः पृच्छति ॥ इति गाथासम्बन्धः ॥ १५०४ ॥

अस्मिन् प्रश्ने सत्याह-

दुर्विहं पि नेगमनञो निद्विदटं संगहो य ववहरो । निद्वेदेसयमुज्जुसुओ उभयसरिच्छं च सदस्स ॥

(द्विविधमपि नैगमनञो निद्विदटं संगहश्च न्यवहारः । निद्वेदसयमुज्जुसुओभयसरिच्छं च शब्दस्य ॥ १५०४ ॥)

नैके गमा वस्तुवर्मपरिच्छेदा यस्यासौ फकारवर्णनाशाद् नैगमः, अनेकप्रकारवस्त्वस्त्युपगमपर इत्यर्थः, नैगमश्चासौ नयश्च नैगमनयः । स द्विविधमपि 'निद्वेदस्यवशाद् निद्वेशकवशाच्च निद्वेशमिच्छति' इति शेषः, लोकव्यवहारपरत्वात्, अनेकगमरूपत्वाच्चास्य नयस्य । लोके च निद्वेदस्यवशात्, निद्वेशकवशाच्च निद्वेशमिच्छति इत्येते । तत्र निद्वेदस्यवशाद् यथा—वासवश्चा, वाङ्मती, प्रियदर्शानकथा' इत्यादि । निद्वेदस्यवशात्, मनुना प्रणीतो ग्रन्थो मनुः, अक्षपदेनोक्तोऽक्षपाद् इत्यादि । लोकोचरे तु निद्वेशवशात्, पट्जीवनिकायप्रतिपादकमध्ययनं पट्जीवनिका, साक्षात्प्रातिपादको ग्रन्थ आचार इत्यादि । तथा, निद्वेशकवशाद् निद्वेशो यथा—कपिलेन प्रणीतं कपिलीयमध्ययनम्, हरिकेशिना प्रणीतं हरिकेशीयम्, केशि-नैतन्मात्रमामिहितं केशि-नैतमीयम्, नन्दि(य...नन्द)संहिता, जिनप्रवचनमित्यादि । एवं सावयविरमण-रूपं सामायिकं रूढितो नपुंसकमिति कृत्वा निद्वेदस्यवशाद् नैगमो नपुंसकनिद्वेशमेवाऽस्य मन्यते, यथा—सामायिकं नपुंसकमिति । तथा, सामायिकं निद्वेदः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गत्वात् वदशात् सामायिकस्य विलिङ्गताऽप्येतन्मतेन भवति, यथा सामायिकं स्त्री, सामायिकं पुलः, सामायिकं नपुंसकमिति; यथा वा देवदद्यादिना घटादिशब्दे संप्रवारिते स घटादिशब्द उच्चारयितुं देवदत्तादिपरिणामत्वाद् देवदत्तदिशब्दत्वेन व्यपदिश्यते; तथा, वदभिधेयपुत्रुच्चोदराद्यास्मरयटादिपरिणामत्वाद् घटादिशब्दत्वेनापि लोके निर्दिश्यते । एवं स्वाभिधेयसावयविरमणपर्यायत्वात् सामायिकस्य नैगमो नपुंसकनिर्देशं मन्यते, अभिधायकस्त्री-पुरुषादिपरिणामत्वात् लिङ्गव्यतिरेकमव्यवस्थास्युपगच्छति, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि ।

आह—'दुर्विहं पि नेगमनञो' एतत्तन्मात्रोक्तौ 'निद्वेदस्यवशात् निद्वेशकवशाच्च द्विविधं निद्वेशमिच्छति' इति कुतो लभ्यते ? इति । अत्रोच्यते—'निद्वेदिहं संगहो य ववहरो' इति वचनम् । अत्र न्ययार्थः—निद्वेदमभिधेयं वस्त्वस्त्रीकृत्य संग्रह-व्यवहारौ निद्वेशमिच्छतः, निद्वेदस्यपर्यायत्वाद् वचनस्य, इत्यादिशुक्तिश्च भाव्ये वक्ष्यते । तदिदं 'निर्दिष्टं वस्त्वाश्रित्य' इति वचनत्वात् प्रागपि 'दुर्विहं पि' इत्यत्र निर्दिष्ट-शब्दकवशाद् निर्देश इति गम्यते । 'निद्वेदसयमुज्जुसुओ ति' निर्दिष्टातीति निर्देशको वक्ता तमभ्रीकृत्य श्रुजुसुओ निद्वेशमिच्छति, 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि; वस्तुपर्यायत्वाद् वचनस्येत्यादि शुक्तिरापि भाव्येऽभिधास्यते । 'उभयसरिच्छं च सदस्स ति' उभयपरिह नद्वेदस्य निर्देशकं च वस्तु तस्योभयस्य सदृशं समानलिङ्गमेवाश्रित्य शब्दनयस्य 'निर्देशप्रवृत्तिः' इति गम्यते । यदि हि निर्देशं नपुंसकं निर्दिष्टाऽपि स्त्री-पुं-नपुंसकलक्षणो नपुंसकमेव, वस्तुर्भाष्योपयोगानन्यत्वेन तद्रूपत्वात् । उपयोगप्रधाना हि शब्दनयाः, ततो यो हः स तद्रूप एव, यथाऽन्युपयुक्तो भाष्यवकोऽप्यग्निः, तथा च सति स्त्री-पुरुषावपि यदा रूढितो नपुंसके सामायिके उपयुक्तौ

मद्वतः, तदा निर्देशयन्तुं संक्षेपयुक्तत्वाद् नपुंसकमेव, तदुपयोगानन्त्यत्वेन तद्रूपत्वादिति । स्त्री पुरुषो वा नपुंसकं श्रुत इत्यस्य स्वर्थस्य शब्दनयमतेनाजसंभव एव ॥ इति नियुक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥१५०५॥ अथ विस्तरार्थमभिधित्तुमर्थ्यवहारः ग्राह—

जं संववहारपरो णेगगमो णेगमो तओ दुविहं । इच्छइ, संववहारो दुविहो जं दीसए पायं ॥१५०६॥

(यत् संववहारपरो नैकगतो नैगमस्त्वो द्विधिवम् । इच्छति, संववहारो द्विधियो यद् दृश्यते प्रायः ॥ १५०६ ॥)

यद् यस्माद्धोक्त्यवहारपरोऽनैकगमश्च नैगमनयः, ततस्तस्माद् निर्देश्यवशाद् निर्देश्यत्वश्च द्विविधमपि निर्देश्यमिच्छति । लोकाव्य-
वहारव प्रायो द्विसा (प्र०...द्विसा)हरयते ॥ १५०६ ॥ कथम् ? इत्याह—

छजीवणियाऽयारो निद्विद्ववसेण तह सुयं चऽण्णं । तं चैव य जिणवयणं सव्वं निहं सयवसेणं ॥

तह वा निद्विद्ववसा वासवदत्ता-त्तरंगवइयाइं । तह निहं सगवसओ लोए मणुरक्खवाउ त्ति ॥१५०८॥

(पहजीवनिक्काऽऽचारो निर्विद्ववसेण तथा सुयं वान्यात् । वदेव च जिणवचनं सर्वं निर्देश्यकवजेत ॥ १५०७ ॥)

(यथा वा निर्विद्ववशाद् यासवदत्ता-त्तरंगवत्यादि । तथा निर्देश्यवरावो लोके मणुरक्खपाद इति ॥ १५०८ ॥)

लोको द्विसा—अर्हदुदयानासुरगतो लोकोचररूपः, तद्रूपतिरिक्तश्च । तत्र लोकोचरे निर्दिष्टार्थवशाद् निर्देशो यथा—पहजीवनिक्का नामाध्ययनम्, आत्मारः, आवश्यकमित्यादि । 'तह सुयं चऽण्णं तं चैव येत्यादि' तथा, अत्रैव लोकोचरे तदन्यच्च श्रुतं निर्देश्यस्त्वशाद् सर्वमपि जिणवचनमुच्यते । तथा, अन्यत् किमपि श्रुतं निर्देश्यवशादेवोच्यते, यथा भद्रयाहुनिषयम्, नन्दसंहिता, क्षयिलीयमित्यादि । यथा वा, इतलोके निर्दिष्टवशाद् नामवदत्ता, तस्मैतलीत्यादि निर्देशः, निर्देश्यवशाच्च मनुः, अक्षपाद इत्यादि ॥ १५०७—१५०८ ॥

तयो किम् ? इत्याद्यङ्गम् प्रकृते योजयग्राह—

ह निद्विद्ववसाओ नपुंसगं नेगमस्स सामइयं । थी पुं नपुंसगं वा तं चिय निहं सयवसाओ ॥१५०९॥

(यथा निर्विद्ववशाद् नपुंसकं नैगमस्य सामयिकम् । ली पुमान् नपुंसकं वा वदेव निर्देश्यकवशात् ॥ १५०९ ॥)

यथा पहजीवनिक्का, आधार इत्यादौ निर्दिष्टार्थवशाद् निर्देशः, तथात्रापि सावधानिरमणलक्षणनिर्दिष्टनपुंसकार्यवशात् 'सामायिकं' इति नपुंसकनिर्देशः, यथा वा मनुः, अक्षपाद इत्यादौ निर्देश्यकवशाद् निर्देशः, तथात्रापि योषित्-पुरुष-नपुंसकलक्षणत्रिविधनिर्देश्यवशात् तदेव सामायिकं स्त्री-पुं-नपुंसकं भवति—इत्यादित्रिविधनिर्देश्यकवशाद् नन्दसंहिता-मनु-क्षयिलीयादिवत् त्रिविधं लिङ्गेषु सामायिकस्य निर्देशनप्राप्तिः, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि ॥ १५०९ ॥ अथ प्रकारान्तरेणापि लोकाव्यवहारोपदेयनेन प्रकृतं सामयिकग्राह—

जह वा घडाभिहाणं घडसद्दो देवदत्तसद्दो ति । उभयमविरुद्धमेवं सामझयं नेगमनयस्स ॥ १५१० ॥
(यथा वा घटाभिहाणं घटशब्दो देवदत्तसद्दो इति । उभयमविरुद्धमेवं सामाधिकं नेगमनयस्य ॥ १५१० ॥)

इयं च गाथा, 'यथा वा देवदत्तादिना घटादिशब्दे समुच्चारिते' इत्यादिना व्याख्यातुमाह—

'निर्दिष्टं संग्रहो य ववहारो' (गा०—१५०५) इत्येतद् व्याख्यातुमाह—

अथाउच्चिय वयणं लहइ सरुवं जओ पईवो व्वा। तो संगह-ववहारा भणंति निर्दिष्टवसंगं तां ॥ १५११ ॥

(वयणविवेक वचनं लभते स्वरूपं यतः प्रदीप इय । ततः संगह-व्यवहारौ भणतो निर्दिष्टवसंगं तम् ॥ १५११ ॥)

यतो यस्मादयदिव वाच्याद् घटादेः सक्रम्याद् वाचकं वचनं स्वरूपमात्मलभं लभते, नान्यथा, यथा प्रदीपः, प्रदीपो हि प्रकाश्य-
मेवार्थं प्रकाशयन् प्रदीपो मणते, यदि तु प्रकाशयं वस्तु न स्यात्, तदा किमपेक्षेज्जतौ प्रदीपः स्यात् ? । तस्माद् यथा प्रकाशयदेवार्थात्
प्रदीप आत्मलभं लभते, तथा वाच्यादेवार्थाद् वचनमात्मस्वरूपमानोति । ततस्तस्मात् संग्रह-व्यवहारनयो 'निर्दिश्यते' इति निर्दिष्टं वाच्यं
वस्तु तद्वशं तद्वचनीमेव तद् वचनं मणतो ज्ञातः । वाच्यं चेह सामाधिक्यद्वयं सावधारितिरूपस्तदभिधेयोऽर्थः । स च रूढितो नपुं-स-
कनया प्रसिद्ध इति । अतः सामाधिक्यस्य नपुं सकलिक्रतामेव संग्रह-व्यवहारवन्मुपागच्छतः । अथवा, सामाधिक्यतां सत्त्वानां स्त्री-पुं-नपुं-
सकृत्वात् तत्संनिधानानन्त्येन च सामाधिक्यार्थस्य स्थादिरूपत्वाद् वाच्यवशेन त्रिलिङ्गतापि सामाधिक्यस्य संग्रह-व्यवहारनयमतेन द्रष्टव्येति
॥ १५११ ॥ प्रकारान्तरेणापि निर्दिष्टवशाद् निर्देशं समर्थयन्माह—

अहव निर्दिष्टुत्थस्स पञ्जओ चेव तं सधम्म व्व । तप्पच्चयकारणओ घडस्स रूवाइधम्म व्व ॥ १५१२ ॥

(भववा निर्दिष्टार्थस्य पर्यय एव त्वं स्वचर्म इव । घटस्य चकारणतो घटस्य रूपाविषयं इव ॥ १५१२ ॥)

अथवा, तद् वचनं निर्दिष्टार्थस्य वाच्यवस्तुनः पर्याय एव, तत्तत्प्रत्ययकारणत्वात्—वाच्यार्थप्रतीतिहेतुत्वात्, यथा तस्यैव निर्देशस्य घटा-
देरन्ये संस्थानादयो धर्माः । इह यद् यस्य प्रत्ययकारणं तत् तस्य स्वपर्यायः, यथा घटस्य रूपादयः, वचनं च वाच्यार्थस्य प्रत्ययकारणम्,
स्तत्तत्पर्यायः, पर्यायश्च पर्यायिणोऽधीन एव, इति युक्तो निर्देशवशाद् निर्देश इति ॥ १५१२ ॥

स्यादेतत्, असिद्धोऽयं हेतुः—'तत्तत्प्रत्ययकारणत्वाद् वचनस्य' इति, एतन्निराकरणार्थमाह—

वयणं विण्णाणफलं जइ तं भणिए वि नत्थि किं तेणं ? । अणत्थ पच्चए वा सव्वत्थ वि पच्चओ पत्तो ॥
(वचनं विज्ञानफलं यदि घटं भणितोऽपि नास्ति किं तेन ? । अणवत्र-प्रत्यये वा सर्वत्रापि प्रत्ययः प्राप्तः ॥ १५१३ ॥)

३ भधेयसंस्कारो वा जह वत्तरि पञ्चओ ऽणभिहिण्वि । तम्हा निद्विद्वसो नपुंसगं वेति सामइयं १५१४

॥ ५६० ॥

विशेषो०

(अभिधेयसंस्कारो वा यदि चकारि प्रत्ययेऽनभिहितेऽपि । तस्माद् निरिष्टवशाद् नपुंसकं शुद्धमि सामायिकम् ॥ १५१४ ॥)

अर्थविज्ञानफलं हि वचनं, यदि मणितेऽप्युदीरितेऽपि वचने 'तुं' ति सदर्थविज्ञानं नास्ति न भवति, तर्हि कण्ठोष्ठोपमाश्रयविधायिना किं वेनोक्तेन, निष्कर्तृत्वात् ? । स्यादेतत्, वाच्यार्थान्न्यग्र वक्तृलक्षणोऽर्थे विज्ञानं जनयिष्यति वचनम् ; ततश्च विज्ञानफलं च तद् भविष्यति, वाच्योऽर्थे विज्ञानं च न जनयिष्यति, तथा च सति वाच्यार्थपर्यायो वचनं न भविष्यति, इत्याशङ्क्याह--'सञ्चत्येत्स्यादि' यदि हि वाच्यमर्थं विहाय वक्तृलक्षणेऽर्थान्तरे प्रत्ययं वचनं जनयेत्, तर्ह्यभिधेयेणैव सर्वत्रापि प्रत्ययः प्राप्तः, न वा स्वविद्वयर्थेऽसौ भवेत्, अविद्ये-पादिति-अवत्यर्थित्वेऽपि तत्रत्यपदेतुत्वे सर्वत्रासौ भवेत्, न वा स्वविद् भवेदिति भावः ।

स्यादेतत्, वचनाद् चकारि प्रत्ययो भवत्येव, यथाऽनेनेदमभिहितमिति, तद् किञ्च्यते--'जह तं मणिण्वि नत्थि किं वेणं' ति ? इत्यागङ्क्याह--'अभिधेयसंस्कारो वे'त्यादि । अथवा, वाच्यार्थान्न्यग्र प्रत्ययेऽप्युपगम्यमाने सर्वत्रापि प्रत्ययो भवेदित्येको दोष उक्तः । अथ दोषान्तरमभिहितसुराह--'अभिधेयसंस्कारो वेत्यादि' यदि हि वक्तृजनमिहितेऽपि वचनात् तत्र प्रत्ययोऽप्युपगम्यते, इत्त ! तर्हि वक्तृवदनमिहितानि खरो-द्वन्द्व-वक्त्रादीनि बहूनि वस्तूनि सन्ति, ततो वक्तृवत् तेषामपि श्रोतुः प्रत्यये सत्यभिधेयानां सर्वेषां, अभिधेयेन वा यदादिना सह वक्तृवादीनामन्येषां संस्कारः, एकस्यां श्रोत्रप्रतीती सांकर्यं युगपत् तदाकारसंस्करणं प्राप्नोति, न चैतदस्ति, एकस्माद् वचनादेकस्यैव प्रतिनिधयस्य घटायाकारस्य संवेदनादिति । तस्मादभिधेयपर्याय एव वचनम्, तत्रत्यपकारणत्वात् । अतो निर्दिष्टमिह सामायिकान्दस्यार्थरूपं सामायिकं रुद्धितो नपुंसकम्, तदभात् सामायिकशब्दः संग्रह-व्यवहारयोर्नपुंसकलिङ्गश्रुतिः । अथवा, सामायिकवतः स्त्री-पुंसपुंसकत्वात्, तत्सारिणामानन्यत्वाच्च सामायिकार्थस्य श्रिलिङ्गतामपि संग्रह-व्यवहारान्नप्युपगच्छतः । ततो निर्दिष्टस्य सामायिकार्थस्य श्रिलिङ्गत्वाद् निर्दिष्टवशादपि संग्रह-व्यवहारमतेन सामायिकस्य श्रिलिङ्गतापि भवति, यथा सामायिकं स्त्री' इत्यादि, एतच्च स्वयमेव द्रष्टव्यम् ॥ १५१३-१५१४ ॥ 'निरसपमुज्जुसुओ' इति (गा०-१५०५) व्याचिख्यासुराह--

उज्जुसुओ निद्वेसगवसेण सामोइयं विणिद्वदिसइ । वयणं वचुरहीणं तप्पञ्जाओ य तं जम्हा ॥ १५१५ ॥

(उज्जुसुओ निर्वेसगवसेण सामायिकं श्रितिरिति । वचनं वचुरपीतं सत्यर्थायम् वद यस्मात् ॥ १५१५ ॥)

अनुप्रपन्नयो निर्दिष्टलक्षणेनाभिधातुपारतन्त्र्येण सामायिकं निर्दिशति, यदेव निर्दिष्टकस्य लिङ्गं तदेव सामायिकस्यासौ मन्यते, यथा 'सामायिकं स्त्री' इत्यादि, वचनस्य वचनार्थान्नत्वात् तत्रपर्यायत्वाच्च विज्ञानवदिति ॥ १५१५ ॥ अथ वचनस्य वक्तृधीनत्वे युक्तिमाह--

अनुप्रपन्न-
मते निर्वे-
शकलिङ्ग-
सामायिक-
स्य

करणत्तणओ मण इव सपल्लयाओ घडाइरूवमिव । साहीणत्तणओ विय सधणं व वओ वयं तस्स १५१६

(करणत्तणो मन् इव सपल्लयात् घटादिरूपमिव । साहीणत्तणोऽपि च स्वधनमिव यवो यवतः ॥ १५१६ ॥)

‘वदत एव संवन्धि वचः’ इति पर्यन्ते प्रतिज्ञा । अत्र सपल्लयान् हेतुनाह-करणत्वात्, घटादे रूपा-
दिवत् ; तथा स्वाधीनत्वात्, स्वधनवदिति ॥ १५१६ ॥ युक्त्यन्तरमाह—

तह सुत्त-दुरुत्ताओ तस्सेवाणुगहो-वघायाओ । तस्स तयमिदियं पिव इहरा अकयागमो होजा १५१७

(तथा सुक्त-दुरुक्तयोः सत्त्वैवानुग्रहो-वघायाऽयाम् । तस्य तद्विभिन्नविभेदस्याऽऽज्ञागमो भवेत् ॥ १५१७ ॥)

‘तस्यैव वक्तुस्तद् वचः’ इति पदः, वचनस्य द्रुक्तत्वं दुरुक्तत्वाभ्यां वक्तुरेवानुग्रहो-वघातदशनात्, इह यस्य यन्निमित्तावबुधग्रहो-
घातो तस्य तदात्मीयम्, यथा देवदत्तादेरिन्द्रियम्, दृश्यते च वचनद्रुक्तत्वं-दुरुक्तत्वाभ्यां वक्तुः अनुग्रहो-वघातो, तस्मात् तद् तस्यात्मीयम् ।

विषये वाचकमाह—वरथा अन्यथा वचनस्य वक्तुरसंघनित्वे तस्यानुग्रहो-वघातयोरकृताभ्याम एव स्यादिति ॥ १५१७ ॥ अत्र परः ग्राह-
निदिदुस्स वि कस्सचि नणुवघायाइओ तयं जुत्तं । ते तस्स सकारणाओ इहरा थाणुस्स वि हवेजा १५१८

(निर्दिष्टस्यापि कस्यचिद् ननुपघातादितत्तद् युक्तम् । ते तस्य स्कारणाविवरणा स्याणोरपि भवेयुः ॥ १५१८ ॥)

ननु न केवलं निर्दिष्टकस्य, किन्तु निर्दिष्टस्याप्यभिधेयस्यापि कस्यचिद् तत्कारादेर्वचनापुषातादयो दृश्यन्ते, यथा- ‘वच्यतां, इत्यतां
चायं तस्करः, मुख्यतां चायम्’ इत्याद्युक्ते तस्य विषादाद्युत्पत्तेरुपघातादयोऽध्यक्षत एवोपलभ्यन्ते । अतस्तद्देशनाद् निर्दिष्टस्यापि संवन्ति तद्
वचनं वक्तुं युज्यते । अत्रोत्तरमाह—‘ते इत्यादि’ य इष्टा-ऽनिष्टवचनश्रवणात् तत्कारादेर्निर्दिष्टस्यानुग्रहादयो दृश्यन्ते ते तस्य स्वकीयश्रवणे-
न्द्रिय-मनःपुण्य-भाषादिकत्वं क्षमणादेव मन्तव्याः, न विष्टा-ऽनिष्टवचनोक्तिमन्त्रात्, अन्या भोगादिकृणविकलानां स्यात्स्वादीनामपि
तदुक्तिमन्त्रात् ते भवेयुरिति ॥ १५१८ ॥ वक्तुवचनमेव वचनस्य हेतुतन्त्रोक्तेः समर्थयबाह—

सरनामोदयजणियं वयणं देहो व्व वतुपल्लाओ । तं नाभिधेयधम्मो जुत्तमभावाभिहाणाओ ॥ १५१९ ॥

(सरनामोदयजनितं वचनं देह इव धम्मपूर्यायः । तद् नाभिधेयधर्मो युत्तमभावाभिधानात् ॥ १५१९ ॥)

‘वक्तुपूर्यायो वचनम्’ इति प्रतिज्ञा, स्वरूपनानाकर्मोदयजन्यत्वात्, इह यद् यन्नामकर्मोदयजन्यं तद् तस्यैव वक्तुर्देवदत्तादेः पर्यायः,
यथा तस्यैव देहः, नामकर्मोदयजन्यं च वचनम्, तस्मात् तस्यैव वक्तुः पर्यायः । तत् तस्माद् न वचनमभिधेयधर्मो युक्तम्, किन्त्वभिधा-
तुरेव । उपचयमाह—अमावस्यासि वचनेनाभिधानात् । इदमुक्तं भवति—अमावस्येऽपि हि वचनेनाभिधीयते, न च वचनं तद्धर्म इति वक्तुं
क्षम्यते, अमावस्यासत्त्वात्, यदि च वचनं तद्धर्मः स्यात्, तदा सोऽपि मातः स्यात्, वचनाश्रयत्वात्, देवदत्तादिवदिति ॥ १५१९ ॥

यस्यापि च पटादिशय्याभिधेयस्य घटादेर्भावस्य वचनं तदवत्ययकारणत्वाद् धर्मत्वेनाभ्युपगम्यते, तथापि पृच्छ्यते । किम् ? इत्याह—
भावास्मि वि संवद्धं तमसंवद्धं व तं पगासेज्जा । जइ संवद्धं तिहुयणवावि चि तयं पगासेउ १५२०

(भावेऽपि संवद्धं तदसंवद्धं वा तं प्रकाशयेत् । यदि संवद्धं त्रिभुवनव्याप्यति सत् प्रकाशयतु ॥ १५२० ॥)

भावेऽपि पटादिके वचनाभिधेये पृच्छामो भवन्ते-वद् वचनं तत्र भावे किं संवद्धं सत् तं भावं प्रकाशयति, आहोस्तिदसंवद्धम् ? इति ।
यदि संवद्धं, तर्हि 'चउडि समएदि लोगो भासाए निरन्तरं तु होए फुडो' (गा०...३७६) इत्यादि वचनात् त्रिभुवनव्यापित्वात् तद्वत्तं
समस्तमपि पदार्थगतं प्रकाशयतु, संवद्धत्वाविशेषादिति ॥ १५२० ॥ अथासंवद्धं प्रकाशयति, तत्राह—

निव्विण्णणत्तणओ नासंवद्धंतयं पईयो व्व । भासयइ असंवद्धं अह तो सव्वं पगासेउ ॥ १५२१ ॥

(निर्विघ्नानत्यतो नासंवद्धं सत् प्रदीप इव । भासयत्यसंवद्धमथ शब्दः सर्वं प्रकाशयतु ॥ १५२१ ॥)

नासंवद्धं तत् पदार्थान् प्रभामयति । कुतः ? इत्याह—निर्विघ्नानत्वात्—विघ्नानदन्यत्वे सत्यसंवद्धत्वादिति भावः, अयं च हेतुः ।
प्रदीपवदिति दृष्टान्तः । विघ्नानमसंवद्धमपि वस्तु प्रकाशयति, न च वचनं विघ्नानरूपम्, अतो नासंवद्धमर्थं प्रकाशयति, प्रदीपवत् । अथासं-
वद्धमपि तद् वस्तु प्रकाशयति, तर्हि सर्वमपि प्रकाशयतु, असंवद्धत्वाविशेषात् । तस्माद् वाच्यप्रत्ययकारणत्वेन तद्वर्गं वचनमिति ॥ १५२१ ॥

आह—नरूक्तम्—वचनमर्थवादम्लमं लभते, प्रदीपवत्, अतः कथमिदं वस्तुवेच्यते ? इत्याह—

जइ वि वयणिज्ज वत्ता वज्झ-उभंतरनिमित्तसामण्णं । वत्ता तहवि पहाणो निमित्तमभंतरं जं सो १५२२

(यद्यपि वयनीयं वत्ता पात्रा-ऽप्यन्तरनिमित्तसामान्यम् । वत्ता तथापि प्रधानं निमित्तमभ्यन्तरं यत् सः ॥ १५२२ ॥)

इह यद्यपि वचनीयं वत्ता च यथाश्रित्यं वागममभ्यन्तरं च वचनस्य सामान्यं निमित्तं कारणम्, तथापि वत्ता प्रधानः । कुतः ?
इत्याह—यद् यस्मादन्तरं प्रत्यासन्नं निमित्तमसौ । तस्माद् वचनस्य वक्ष्यधीमत्ताद् यदेव वस्तुलिङ्गं तदेव सामायिकस्य श्रुजुश्रवणयम-
तेन लिङ्गमिति स्थितम् ॥ १५२२ ॥ 'उभयसरिच्छं च सवुदस्स (गा०...१५०५) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

सद्वदो समाणल्लिगं निद्वेसं भणइ विसरिसमवत्थं । उवउत्तो निद्विद्वु निद्विस्साओ जओ ऽणणो ॥

(शब्दः समानलिङ्गं निर्वेसं मणति विसद्वदमथसु ॥ उभयुक्तो निर्वेद्य निर्वेदयावत् योऽनन्यः ॥ १५२३ ॥)

श्रुत्यप्रधानो नयः 'वद्वे' निर्वेसं वचनमिच्छति । किमिति ? इत्याह—समानलिङ्गं निर्वेदय-निर्वेदयकयोस्तुल्यमेव लिङ्गमसा-
विच्छदीन्यपः । विमर्शं त्यजमानलिङ्गं निर्वेदयमप्यतमानकत्वाद् वस्तुत्येनैव मन्यते । कुतः ? इत्याह—उभयुक्तो निर्वेदयेऽर्धेऽर्धितान्तः कृत्यो
निर्वेदा परं यस्मात् तिरस्कारनव्योऽभिप्रेतः । इदमुक्तं भवति—वस्तुलिङ्गयोऽपि पुनर्भाषमभिप्रेतः पुं निर्देव-एव, कियं प्रतिपादयतः

शब्दनये-
वचनलिङ्ग
भेदऽवस्तु

स्त्रीनिर्देश एव, नपुंसकं निर्दिशतो नपुंसकनिर्देश एव, शाल्य उपपुक्तस्य यवसुर्वाच्याद् मिश्रत्वादिति ॥ १५२३ ॥ तथाचाह—
श्रीनिहिसइ जइ पुमं थी चेव तओ जओ तदुवउत्तो । थीविघ्नाणमओ निदुदिसमाणलिङ्गो ति १५२४

(अथ निर्दिशति यद्वि पुमान् स्त्र्येष सको यतस्तदुपपुक्तः । स्त्रीविघ्नानन्त्यो निर्दिष्टसमानलिङ्ग इति ॥ १५२४ ॥)

स्यादेः समानलिङ्गं स्त्र्यादिकं निर्दिशतः स्त्र्यादिनिर्देश इति तावत् किल प्रतीतेर्यत्र । यद्यपि च पुमान् कर्ता क्षियं कर्मतापत्रां निर्दिशति, यथा—‘वासवदेव ! इदमित्यं विवेदिह’ इति, तदपि सकोजसौ निर्देशा पुराः स्त्र्येष भवति । कुतः ? इत्याह—यतो यस्मात् तदुपपुक्तः स्त्र्युपपुक्तः स्त्रीविघ्नानाद् वासवदेवाद्यवसायादनन्योऽपिभः सन् निर्दिष्टया स्त्रिया समानलिङ्गः पुरुषो भवति । ततश्च यदा पुरुषो नपुंसकमभिषत्ते तदापि निर्दिष्टसमानलिङ्गत्वाद् नपुंसकमेवासौ । एवं स्त्रियां नपुंसके च निर्दिष्टरि निर्दिष्टसमानलिङ्गत्वा योजनीयेति ॥ १५२४ ॥ ननु कथं स्त्रीविघ्नानादनन्यः स पुरुषोऽपि स्त्र्येष भवति, न पुरुषोऽपि स्यात् ? इत्याह—

जइ स पुमं तो नत्थी, अह थी न पुमं न वा तदुवउत्तो । जो थीविघ्नाणमओ नो थी सो सव्वहानत्थि ॥
(अथ स पुमांसको न स्त्री भव्य ओ न पुमान् न वा तदुपपुक्तः । यः स्त्रीविघ्नानम्यो नो स्त्री स सर्वथा नास्ति ॥ १५२५ ॥)

यदि स निर्देशा पुमान्, ततो ‘न स्त्री’—न खल्वसौ स्त्र्युपयोगोपपुक्तत्वात् स्त्रीत्यभ्युपगम्यते, तर्हि ‘न पुमान्’—न पुंस्त्वेनायमेष्टव्यः, किन्तु स्त्र्युपयोगोपपुक्तत्वात् स्त्र्येवासौ सन्तव्य इत्यर्थः । अथ नैवम्, तर्हि ‘न वा’ न खल्वसौ तदुपपुक्तः स्त्र्युपपुक्तः, तदुपपुक्तस्य सर्वत्रैव पुंस्त्वविरोधात् । किं बहुना ? यः स्त्रीविघ्नानमयः स्त्र्युपयोगोपपुक्तोऽपि न स्त्री, किन्तु पुमान् नपुंसकं वा, स एवैवैतः पदार्थः सर्वथा नास्ति—असन्नेव, खरविघ्नानवदिति ॥ १५२५ ॥

अथुपपुक्तः क्षियं मापमाजोऽपि पुरुषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

भासइ वाणुवउत्तो जइ अन्नाणी तओ न तव्वयणं । निहसो जेण मयं निच्छियदेसो ति निदुदेसो १५२६
(भापते वाणुपुक्तो यथाज्ञानी सको न तव्वचनम् । निहसो येन मत्तं निश्चितदेश इति निर्देशः ॥ १५२६ ॥)

यदि वा, उच्यते भवता—अनुपपुक्तोऽसौ पुरुषः क्षियं भापते, अतो न स्त्रीरूपतां प्रतिपद्यते । तदुपपुक्तम्, यत् एवं सति तकोऽसा-
वुपपुक्तभापकोऽज्ञानी, उपयोगशून्यत्वात्, घटादिभूतं । ततश्च न तव्वचनं निर्देशः, उपयोगपूर्वकत्वाभावात्, उन्मत्तादिवचनवत् । कुतः ?
इत्याह—येनैतद् मत्तं संमतं विपश्चिताम् । किम् ? इत्याह—उपयोगपूर्वकत्वा नाशित्य देशनं भापणं देशो निर्देशः अथवा, निश्चितो देशो
भापणं यथासौ निर्देशो भण्यते (श०...भवति) । न च निरुपयोगभापकस्यैव संभवतीति ॥ १५२६ ॥ एतदेव भाषयति—

सो जइ नाणुवउत्तो ऽणुवउत्तो वान नाम निहँसो । निहँसो ऽणुवउत्तो यवेइ सददो न तं वत्थुं १५२७

(स यदि नानुपयुक्तोऽनुपयुक्तो वा न नाम निर्वैशः । निर्वैशोऽनुपयुक्तश्च न ते शक्यो न सद् वस्तु ॥ १५२७ ॥)

इत्त ! स प्रीदि निशिवदँओ निदँओऽम्पणम्मते, तहिं तद्धान् देवदत्तादिर्नानुपयुक्तो युज्यते । अद्यानुपयुक्तोऽसौ, तहिं न तस्य निर्वैशः, निमित्तज्ञानपूर्वकत्वात् तस्य । किं बहुना ? 'निर्वैशः, अनुपयुक्तश्च तद्धान्' इत्येवमूतं यद् मतं तच्छब्दनयोऽस्त्येव धृते, विरुद्ध-
त्वात्, 'अपेक्षित आत्मा, अप्राप्तज्ञः शब्दः' इत्यादिबदिति ॥ १५२७ ॥ अथोपमंहरन्नाह—

तम्हा जँजं निदुदिससइ तदुवउत्तो स तम्मओ होइ । वत्ता वयणीस्खाओ ऽनन्नो त्ति समाणलिंगो सो ॥

(तस्माद् यद् यद् निर्दिष्टं तदुपयुक्तः स तन्मयो भवति । यत्तु वचनीयादनन्य इति समानलिङ्गः सः ॥ १५२८ ॥)

तस्मादेतद् शब्दनयमतस्य तात्पर्यम्—यः पुरुषादिवक्ता यं यं स्वाधिकार्यं तदुपयुक्तः स्वाद्युपयुक्तो निर्दिष्टति वक्ति, स तन्मयो वाच्यार्थान्तको भवति । कुतः ? इत्याह—वक्ता वाच्योपयुक्तो वचनीयादनन्य एव भवतीति कृत्वा । ततो वक्तृवचनीयसमानलिङ्गोऽयमस्य निर्वैश इति स्मियम् ॥ १५२८ ॥ प्रकृतमुपदर्शयन्नाह—

सामाहओ वउत्तो जीवो सामाहयं सयं चैव । निदुदिसइ जओ सव्वो समाणलिंगो स तेणेव ॥ १५२९ ॥

(सामाधिक्योपयुक्तं जीवः सामाधिक्यं स्वकमेव । निर्दिष्टाति यतः सर्वः समानलिङ्गः स तेनैव ॥ १५२९ ॥)

इह प्रवृत्ते सामाधिकं निर्वैश्य उपयुक्तो निर्वैश जीवः सामाधिकमेव 'भवति' इति शेषः । तद्व्याप्तौ सामाधिकं निर्दिष्टान् स्वकमेवा-
त्मानमेव निर्दिष्टति । कुतः ? इत्याह—यतो यस्मात् जीवः पुं-नपुं संकरूपः सर्वोऽप्यसौ निर्वैश तदुपयुक्तत्वात् तेनैव निर्वैश्येन सामा-
यिकेन समानलिङ्गो भवति, सामाधिकार्यस्य रूढित्वो नपुं संकृतात्, स्त्रियाः, पुं सं, नपुं संकस्य वा सामाधिक्यमभिधानस्य नपुं सकलिङ्ग-
निर्वैश्य एव भवतीति ।

आह—यदि पुनर्मानस्य द्वैविष्याद् निर्वैश्य-निर्वैशकोमयवृत्तौऽपि निर्वैशः स्यात्, तहिं को दोषः ? तथाहि—द्विविधो भावोऽर्थस्य—
विज्ञानं, परिणतिः; भावविभायिनश्च शुद्धनयाः । तत्र यदा पुमानुपयुक्तः सामाधिकं नपुं संकमाह, तदा वस्तुनपुं सकविज्ञानानन्यत्वाद्
नपुं सकनिर्वैशोऽस्तु, निर्वैश्य मुखरोमादिरूपरूपणिणितिययत्वात् पुं निर्वैशोऽपि भवत्विति । अवोच्यते—भावस्य द्वैविध्यं सत्यपि वस्तुनो
विज्ञानमेवैवोपयोगरूपमधिक्रियते, न पुनस्तत्परिणतिः, विज्ञानरूपस्यैव निर्वैशस्याभिप्रेतत्वात् ।

आह—तु शुद्धोऽपि शुद्धद्वैत्यरूपः 'निर्वैश्यते' इति कृत्वा निर्वैश एवोच्यते, तद् किमिति तदुपयोगरूप एव निर्वैशोऽधिक्रियते ।
नैवैतन्न, तद्वैश्य त्रय्यमात्रत्वात्, मानस्यणभाषादिणश्च शब्दनयाः । अत्र एव गुरुपरिणतेः सत्यपि भावत्वे न वत्स्या इह प्रथमम्,

किन्तु विज्ञानरूप एवात्र निर्देशो श्रुते । तत्रैतत् स्यात्, शब्दग्रधान एव हि शब्दनयः, तत् स्वर्यामिह शब्दरूपो निर्देशो नेष्यते । तद-
युक्तम्, भावार्थपरिज्ञानात्, शब्दनयो हि शब्दादेवार्थान्तरमभ्युपगच्छति, तद्भावभावित्वात् तस्य । एवं च सति शब्दस्य ज्ञानकारणत्वात्,
कारणस्य च द्वयत्वात्, द्रव्यस्य च भावशून्यत्वात्, शब्दनयस्य च भावप्राप्तिहात् न शब्दमात्रप्रधानता युक्तेति ।

अथापरस्त्वाह—ननु यद्यप्युक्तो वक्ता यमर्थमाह, तद्वशाद् निर्देश इष्यते, ततो निर्देशवशाद् निर्देश इति प्राप्तम्, एवं च सति संग्रह-
व्यवहारयोः शब्दनयस्य च को विशेषः ? । अत्रोच्यते—संग्रह-व्यवहारयोस्तस्याजुपयुक्तस्य वा वक्तुरात्मनिरपेक्षोऽभिधेयमात्रवशात्
शब्दमात्रमेव निर्देशः, इह तु वाक्यवस्तुत्रययमाश्रयरीकृत्य य उपयोगस्तस्मादनन्यत्वादभिधातुर्जावित्सोपयोगरूपं स्वरूपमेव निर्देशोऽङ्गी-
क्रियते ।

आह—यदेवम्, श्रुतुवशादस्य को विशेषः, तस्यापि हि निर्देशवशाद् निर्देशः, स एवेश्यापन्नः ? । अत्राप्युच्यते—श्रुतुवशात्प्रामि-
प्रायेणानुपयुक्तस्यापि वस्तुः शब्दमात्रं निर्देशः, अत्र तु वाक्योपयोग एव निर्देश इति विशेषः, इत्यलं प्रसङ्गे नेति ॥ १५२६ ॥

तदेवं नयमतान्यभिधाय सम्यग्-मिथ्याविभागमाह—

इय सत्त्वनयमयाहं परित्तविसयाहं, समुदियाहं तु । जहणं वञ्च-ञ्चन्तरनिर्देशनिमित्तसंगाहि ॥ १५३० ॥

(इति सर्वनयमतानि परित्तविषयाणि, समुदितानि तु । जैनं वाक्का-ऽऽभ्यन्तरनिर्देशनिमित्तसंगाहि ॥ १५३० ॥)

इत्येवमुक्तप्रकारेण सर्वोपयपि नैगमादिनयमतानि परित्तविषयाण्यन्योन्यानिरपेक्षतयैकैकाङ्गप्रादीणि, अतो मिथ्यरूपत्वात् तान्यग्रमाण-
मिति भावः । समुदितानि पुनस्तान्येवान्योन्यसापेक्षतया संपूर्णवस्तुप्राप्तिहाजैनं मतं भवति । कथंयतं यजैनं मतम् ? इत्याह—‘वञ्जेत्यादि’
वाक्का-ऽऽभ्यन्तराणि निर्देशस्य वचनस्य शब्दस्य निमित्तानि संग्रहीतमभ्युपगन्तुं शीलं यस्य तद् वाक्का-ऽऽभ्यन्तरनिर्देशनिमित्तसंप्राप्ति ।
तत्र वाक्कान्यभिधेयवट-यट-शब्ददीनि, आभ्यन्तराणि तु स्वरानामेकमोदय-शाल्वादि-श्रृण-श्रयत्नादीनि निर्देशस्य निमित्तानि द्रष्टव्यानि ।
समस्ततत्सामग्रीजन्यनिर्देशाभ्युपगमपरत्वेन सम्प्रग्रूपत्वाजैनं मतं प्रमाणमितीह भावार्थः ।

आह—वाहो घटादिरर्थः शब्दस्य कथं निमित्तम्, संवन्धमाभात ? । तदयुक्तम्, शब्दा-ऽर्थयोर्वाच्य-वाचकसंवेन्धस्य विद्यमान-
त्वात् । यद्यर्थस्य शब्दो वाचकः, तर्ह्यगृहीतवहेतवस्यापि म्लेच्छदेरसार्थं प्रतिपादयेदिति चेत् । नैवम्, कर्मद्वयोपपन्नमन्यपेक्षस्यैव तस्य
तेषादङ्गत्वात्, स्वयोपपन्नस्य च संकटादिसापेक्षत्वात् । न हि प्रदीपः प्रकाशक इत्येतावन्मात्रेणान्वादीनामप्यर्थं प्रकाशयति । ननु
इयमोपपन्नमपेक्षः शब्दोऽर्थं प्रकाशयति, तर्हि संकटप्रकरणेऽपि तदप्रकाशनप्रसङ्गः, न चैतदस्ति, गृहीतसंकेतानामविगानेनार्थप्रतिपत्तिदर्श-
नम्, ततः किमन्तर्गदुक्तमप्ययोपपन्नमन्यनेन ? । तदयुक्तम्, तथाहि—कैर्वाचित्तज्जटमतीनां शाल्वाख्यानादौ विषमपदवाक्येषु विक्षिप्त-
शब्देषु

योपशमाभात् संवेद्योऽपि स्तु" न शक्यते, अन्ये तु तत्त्वत्रयेऽपि नार्थे प्रतिपद्यन्ते । यदपि केर्गादिपद्वन्त्येच्छभापादिश्रवणेऽकृतसंयन्ता-
नामपि क्षमिन्त्येव रूपमप्यर्थप्रतिपत्तिर्यते, तथापि क्षयोपशमस्यैवातिपदुत्वं हेतुः । तस्मात् कर्मक्षयोपशमादिसामग्रीसव्यपेक्षः शुब्दो
वानरुः, अयंस्तु वाच्यः, इति शुब्दार्थयोर्व्यावाचकभावलक्षणः संबन्ध इति । तदेवं व्याख्याता 'दुर्विहं' पि नेगमनओ' इत्यादिगाथा
(गा०-१५०५), तद्व्याख्याने च व्याख्यतमुपेधावतिनियुक्तिद्वारागाथाद्वयस्य द्वितीयं द्वास्तम् ॥१५३०॥

अत्र तृतीयं निर्गमद्वारमभिधितुस्तत्प्रतिपदकगाथायाः प्रस्तायनाभाह—

निर्दिष्टदृष्टस् पसूई सा दृक्-खेत्त-काल-भावेहिं । किं तं च जीवदृक् पसूयमेयं जओ जह वा ॥१५३१॥
खेत्ते कम्मि व काले पुरिसविसेसो व भावओ को सो । खेत्ताइतिगं निगमभेउ खिय छव्विहो जं सो ॥१५३२॥

(निर्दिष्टस्य प्रसूतिः सा दृक्-क्षेत्र-काल-भावेः । किं त्व जीवदृक् प्रसूयमेवदृ यतो यथा वा ॥ १५३१ ॥)

(क्षेत्रे कस्मिन् वा काले पुरुषविद्येयो वा भावकः कः सः ? । क्षेत्रविधिकं निर्गमभेद एव पद्विधो या सः ॥ १५३२ ॥)

तदेयसुरेणोद्विष्टस्य, निर्दिष्टेन च निर्दिष्टस्य प्रस्तुतसामायिकाध्ययनस्येदानीं प्रश्नविरुत्परिर्वक्तव्या । सा च द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावेः
करणभूतमणीया । एतदेव दर्शयति—'किं तमित्यादि' किं नाम तज्जीवद्रव्यम्, 'जउ चि' यत् इदमेवंभूतं सामायिकाध्ययनं प्रस्तुतम् ?
इति तत्रैव वक्तव्यम् । 'जह व सि' यथा वा तेन केनापि श्रीयन्महावीरलक्षणेन जीवद्रव्येण क्षायिकभावपृथुचिनेतव् सामायिकं प्ररूपितं
तथा वक्तव्यम् । तथा, 'खेत्ते इत्यादि' कस्मिन् क्षेत्रे, क वा काले भगवता प्रथमतः सामायिकाध्ययनं प्ररूपितम् ? इति वाच्यम् । तथा,
भावतो भावे प्रष्टव्यतया प्रकृते कोऽसौ पुरुषविद्येयो जीवो येनेदं सामायिकमभिहितम् ? इति भगनीयम् । इह च—

'कृत्वा-भिक्षाव-क्षिपे-येषे षम्प-त्य-मोग-भावे य । भाणपुरितो उ बोवो भावे पायं तु भावेण ॥ १ ॥'

(द्रव्य-उत्पिन्नस्य-चिदात्मि वेदो घर्मा-उर्ध्व-मोग-भावाच्च । भाणपुरस्तु जीवो भावे प्रकृतं तु भावेण ॥ १ ॥)

इति इत्यभाषणागाथायां द्रव्यादिभेदेनैकत्वां पुरुषसंभयमुपदर्श्य भावे भावनिर्गमे विचार्ये भावपुरुषो जीव इति वक्ष्यते । अतोऽत्रापि
'भाणपुराविद्येयो जीवः' इत्युक्तम् । तदेवमत्र क्षेत्र-काल-पुरुषविद्येयलक्षणश्रिकमनन्तरवत्प्रमाणं निर्गमभेद एव द्रष्टव्यम्, यस्मात् पद्विधो-
ऽसौ निर्गमः । तस्य च निर्गमभेदपदस्य मध्ये क्षेत्र-काली साक्षादेव पठ्यं चे, भावनिर्गमे च पुरुषविद्येयो जीवो वक्ष्यते, इत्येवं क्षेत्रादि-
विकं निर्गमभेदः । अत्रानु-दृष्ट्यमपि निर्गमभेद एव, तस्यापि स्वर्गमिवास्यामानत्वात्, तत्क्षणं क्षेत्रादिप्रिकमेव तद्वद्वत्येनोच्यते ।
मात्रम्, किन्तु पुरुषविद्येयपदस्यैव तद्वद्वलं मन्यत इत्यदोषः । इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ १५३३-१-५३३॥

रूपं पुनर्निर्गमः पद्विधः ? इत्याह—

नामं ठवणा दविए खेत्ते काले तहेव भावे य। एसो उ निगमस्स निक्खेवो छव्विहो होइ ॥१५३३॥

(नाम स्थापना द्रव्ये कृते सर्वत्र भावे च । एष तु निर्गमस्य निक्षेपः पञ्चविधो भवति ॥ १५३३ ॥)

नाम-स्थानानिर्गमो नामावयवप्रयुक्तानुसारेण भावनीयौ । द्रव्याद् द्रव्यस्य वा निर्गमः, क्षेत्रात् क्षेत्रस्य वा, कालात् कालस्य वा, भावाद् भावस्य वा निर्गम इत्यादि वाच्यम् ॥ इति नियुक्तिगायसंक्षेपार्थः ॥१५३३॥ विस्तरार्थं तु गाय्यकारः ग्राह—

‘दव्वाओ दव्वस्स व विणिगमो दव्वनिगमो सो य। तिविहो सचित्ताई तिविहाओ संभवो नेओ ॥१५३४॥

(द्रव्याद् द्रव्यस्य वा विनिर्गमो द्रव्यनिर्गमः स च । त्रिविधः सचित्तादिष्विषात् संभवो भवेयः ॥ १५३४ ॥)

द्रव्याद् द्रव्यस्य वा निर्गमो द्रव्यनिर्गमः । स च सचित्तादिद्रव्यसंन्वितात् सचित्तादिक्षिपिषः । तस्य च त्रिविधस्य सचित्तादे-
स्त्रिविधादेव सचित्तादेर्द्रव्यात् संभव उत्पादो भवे इति ॥१५३४॥ तथाहि—

‘पमवो सच्चित्ताओ भूमेरंकुर-पयंग-वण्फाई। किमि-गवम-सोणियाई मीसाओ थीसरीराओ ॥१५३५॥

किमि-धुण-धुणचुण्णाई दारुओ जं व निगयं जत्तो । दव्वं विगप्पवसओ जहसवभावो-वयारेहिं १५३६

(प्रभवः सचित्ताद् भूमेरंकुर-पतङ्ग-वाय्वादयः । कुमि-गवम-ओणितादयो मिथ्यात् सौख्यरीरात् ॥ १५३५ ॥)

(कुमि-धुण-धुणचुण्णादयो दारुणो यथा निर्गते जतः । द्रव्यं विकल्पयशतो यथासङ्गादो-यचारम्याम् ॥ १५३६ ॥)

सचित्ताद् भूमिद्रव्यात् सचित्त्रद्रव्यस्यावकुरस्य प्रभवो निर्गमो ज्ञातव्यः, मिश्रस्य तु पतङ्गद्रव्यस्य, तस्य हि पक्षादिप्रदेशा श्रविकाः
शेषं तु सचित्तमिति मिश्रताः अचिचस्य तु वाय्वद्रव्यस्य । तदेवं सचित्तात् सचित्तादेस्त्रिविधस्य निर्गम इत्युक्तम् । अथ मिश्रात् स्त्री-
शरीद्रव्यात् सचित्त्रद्रव्यस्य कुमेनिर्गमो वेदितव्यः, मिश्रस्य तु गर्भद्रव्यस्य हिम्मरूपस्य, वदतकेन्द्रादीनामचित्तात्, शेषस्य तु सचि-
त्ताद् मिश्रताः अचिचस्य तु गोणितद्रव्यस्य । मिथ्यात् सचित्तादेर्निर्गम इत्यपि भावितम् । अचित्त्रद्रव्याद् दारुणः काष्ठान् सचित्स्य
कुमिद्रव्यस्य निर्गमः, मिश्रस्य तु धुणस्य, पतङ्गवदस्यापि मिश्रतात् ; अचिचस्य तु धुणचूर्णस्य, धुणाकृष्टश्लेष्मण्यतदवयवनिवहस्यत्यर्थः ।
अचित्तात् सचित्तादेर्निर्गम इत्यपि गतम् ।

तथा, ‘वं वे’त्यादि यद् वा द्रव्यं यस्माद् द्रव्याद् विकल्पयशतो मानसकल्पनासमारोपाद् यथासङ्गावेन सङ्गतप्रकारेण, उपचारेण
वा निर्गतं, सोऽपि द्रव्याद् निर्गमो द्रव्यनिर्गम उच्यते । तत्र यथासङ्गावेन विकल्पयशान् यथा दुग्धादिद्रव्याद् घृतादिद्रव्यस्य निर्गमः ।
अत्र हि भूमेः संमूर्च्छनजलचक्रन्यायेन दुग्धाद् घृतादिनिर्गमो न दृश्यत इति ‘विकल्पयशता’ इत्युच्यते, दुग्धस्य च दधि-घृतदिभावेन परि-
णामिकारणता समीच्यते, इत्येतावता ‘यथासङ्गावेन’ इत्यभिधीयते । ‘उपचारेण’ तु रूपकादेर्द्रव्याद् भोजनादेर्निर्गम इत्यादि सर्वे यथा-

ममममन्मदपि स्वयुदयाऽऽयूह वस्तुमिति ॥ १५३५-१५३६ ॥ धेनूनिर्गममाह—

॥ ५६८ ॥

विशेषा०

धेनूनिर्गमः

खेत्तस्स विनिगमणं सरूयओ नत्थि तं जमक्किरियं। खेत्ताओ खेत्तम्मि विह्वेज्ज दब्बाइनिगमणं १५३७
उवयारओ य खेत्तस्स निगमो लोगनिक्खुडाणं च। लद्धं विनिगयं ति य जह खेत्तं राउलाउ ति ॥

(धेनूनिर्गमनं स्वरूपमो नास्ति तद् यदक्रियम् । धेनूनाम् धेनूदपि भवेद् द्रव्यादिनिर्गमत्वम् ॥ १५३७ ॥)

(उपचारतः धेनूनिर्गमो लोकनिष्पन्नानां च । कथं विनिर्गममिति च यथा क्षेत्रं राजकुलादिति ॥ १५३८ ॥)

यथा द्रव्यस्यापि फलित् फलनया निर्गम उच्यते, न तु स्वरूपतः, एवं क्षेत्रस्यापि स्वरूपेण कृतोऽपि निर्गमो नास्ति, तस्याक्रिय-
त्वेन तदुपगमात् । धेनूनाम् पुनर्निर्गमोऽस्ति, यथाऽऽयुःकयादिसमय ऊर्ध्वोऽधोकोटिधेनूनाम् देव्यन्तारकद्रव्यादेर्निर्गमः । क्षेत्रेऽपि धान्यादे-
र्निर्गमो द्रव्यः । न तु धेनूनिर्गमो स्वरूपेण निर्गमः । किं सर्वथा नास्ति ? इत्याह—उपचारतः कल्पनामात्रेण क्षेत्रस्यापि निर्गमः समस्येव,
यथा लोकक्षेत्राद् निष्पन्ना निर्गता इति, तेषां स्वरूपेणावस्थितानां निर्गमक्रियाऽभावेऽपि निर्गता इव निर्गता इति निर्गमोपचारः । तथा,
लघुं विनिर्गतं क्षेत्रं राजकुलात्, निर्गतं भरतादिक्षेत्रं दुःशमादिकुलाद् दुर्भिक्षाऽद्विवादेवेत्यादीति ॥ १५३७-१५३८ ॥ कालनिर्गममाह—
कालो वि द्रव्यधम्मो निक्किरिओ तस्स निगमो पभवो । तत्तो चिय दब्बाओ पभवइ काले व जं जम्मि ॥

कालनिर्गमः

उवयारओ य सरओ विणिगगओ निगओ य तत्तो ऽहं । अहवा दुक्कालाओ नरो व वालाइकालाओ ॥

(कालोऽपि द्रव्यधर्म्मो निष्क्रियस्तस्य निर्गमः प्रभवः । तत एव द्रव्यात् प्रभवति काले या यद् यस्मिन् ॥ १५३६ ॥)

(उपचारतो या सरत् विनिर्गता निर्गमवत्तव सतोऽहम् । अथवा दुष्कलाद् नर इव बालादिप्रस्तात् ॥ १५४० ॥)

कालोऽपि वर्तनारूपो द्रव्यधर्म एव । स च स्वरूपेण निष्क्रियः, द्रव्यद्वारेणैव तत्क्रियापाश्र्वेः तस्य च तत एव स्वाश्रयभूताद् द्रव्याद्
निर्गमः प्रभव उत्पत्तिः । यथा हरितादिकं यस्मिन् यथादिके काले प्रभवत्युत्पद्यते स कालनिर्गम इति । अथवा, उपचारतोऽपि कालनिर्गमो
यथा—शरत्परागोऽपि निर्गत आविर्भूतः, ततो वा शरत्परागद् दुष्कलाद् वा निर्गतो निस्तीरोऽहम्, बालादवस्थानो वा नरो निर्गत
इत्याद्युपगमात् कालनिर्गम इति ॥ १५३९-१५४० ॥ अयं मात्रनिर्गममाह—

भावो वि द्रव्यधम्मो तत्तो चिय तस्स निगमो पभवो । दब्बस्स व भावाओ विणिगमो भावओ ऽवगमो

(भावोऽपि द्रव्यधर्मरूप एव तस्य निर्गमः प्रभवः । द्रव्यस्य वा भावाद् विनिर्गमो भावोऽवगमो ॥ १५४१ ॥)

रुवाई पोगलाओ कसाय-नाणादओ य जीवाओ । निंति पमवंति ते वा तेहिं तो तव्विओगस्मि १५४२

(रूपादयः पुद्गलात् कृपाय-ज्ञानादयश्च जीवात् । निर्गच्छन्ति प्रभवन्ति ते वा तेऽप्यस्तद्विद्योमे ॥ १५४३ ॥)

मागेऽपि झलवद् द्रव्यवत् एव । तस्य च ततो द्रव्याद् यो निर्गमः प्रभवः स भावनिर्गमः, द्रव्यस्य वा भावाद् निर्गमो भाव-
निर्गमः । कः ? इत्याह— भावतो माधमाश्रित्य यो द्रव्यस्यागमो विनाशः । इदमुक्तं भवति— यदा द्रव्यं पूर्वपर्यायेण विनश्यति, अपूर्व-
पर्यायेण नृत्तपठे, तदा पूर्वपर्यायाद् प्राक्तनभावाद् द्रव्यस्य निर्गतत्वाद् भावाद् निर्गमो भावनिर्गम इत्युच्यते । तथा, रूपादयो भावाः
पुद्गलद्रव्यात्, कृपाय-ज्ञानादयश्च जीवद् निर्गच्छन्ति प्रभवन्तीति भावानां निर्गमो भावनिर्गम उच्यते । 'ते वा तेहिं तो त्वि' अथवा ते
पुद्गल-जीवादयः पदार्थास्तेभ्यो रूपादिभ्यः कृपायादिभ्यश्च भावेभ्यस्त्विद्योमे' प्राक्तनभावविनाशे निर्गच्छन्तीति भावेभ्यो निर्गमो भाव-
निर्गम इत्युच्यत इति । तदेवं विनयेमतियुत्पादानार्थमभिहितः पद्विधो निर्गमः ॥ १५४१-१५४२ ॥

इदानीं प्रकृते यावता प्रयोजनं तदुद्देशयितुम्, प्रशस्तभावनिर्गमस्वरूपं तावद् दर्शयिमाह—

तत्थ पसत्थं मिच्छत्तण्णाणविइभावनिगमणं । जीवस्स संभवन्ति यं जं सम्मत्तादओ तत्तो ॥ १५४३ ॥

(तत्र प्रशस्तं मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविपरित्यक्तावनिर्गमम् । जीवस्य संभवन्ति यं यत् सम्यक्त्वाद्यस्ततः ॥ १५४३ ॥)

तत्रानन्तरोक्तो भावनिर्गमे प्रशस्तं शुभं निर्गमनम् । किम् ? इत्याह— मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविपरित्यक्तावनिर्गममात्राद् यन्निर्गमनं नि-
सृणं जीवस्य । किमिति ? इत्याह— यद् यस्मात् संभवन्त्येव ततो मिथ्यात्वाप्रशस्तभावनिर्गमाज्जीवस्य मुक्तिपदप्राप्तिहेतवः सम्यक्त्वादयो
गुणा इति ॥ १५४३ ॥ भवत्वेवम्, प्रकृते केन प्रयोजनम् ? इत्याह—

एत्थ उ पसत्थभावप्पइमेत्तं विसेसओ ऽहिगयं । अपसत्थावगमो विय सेसा वि तदंगभावाओ ॥

(अथ तु प्रशस्तभावप्रसूतिमात्रं विशेषतोऽपि कथम् । अप्रशस्तागमोऽपि च शेषा अपि तदङ्गभावात् ॥ १५४४ ॥)

इह च प्रक्रमे सामायिकाध्ययनं प्रस्तुतम् । तत्र क्षायोपशमिके भावे वतते । अत इह तस्यैव प्रशस्तक्षायोपशमिक्रमावस्य या प्रवृत्ति-
महावीरात् तन्निर्गमरूपा, तस्यैव विशेषतोऽपि कृतवमधिकारः । तथा, अप्रशस्तामिथ्यात्वादि विषयौदयिकक्रमावस्य योऽपगमो विनाशस्तोनापि
चाधिकारः, तदपगमभावे प्रशस्तभावप्रकृतेरेवायोगादिति । शेषास्तु निर्गममेवास्तदङ्गभावेन प्रशस्तभावनिर्गमकारणतयाऽऽनन्तरेण पारम्य-
येभ्य वा कोऽपि कथञ्चिद् व्यापिपत इतीह निर्दिष्टा इति ॥ १५४४ ॥ तदङ्गत्वमेव द्रव्यादीनां दर्शयति—

वीरो दव्वं खेत्तं महसेणवणं पमाणकालो य । भावो य भावपुरिसो समासओ निगमंगं गइ ॥ १५४५ ॥

(वीरो द्रव्यं चेन्न महसेनयनं प्रमाणकलाञ्छ । भावश्च भावपुरुषः समासतो निर्गमाङ्कानि ॥ १५४५ ॥)

गतो द्रव्यात् सामायिकं निर्गतं तद् द्रव्यमत्र श्रीमन्महावीरो मन्तव्यः । यस्मिन्ने चेन्ने तद् निर्गतं तदिह महसेनवनमगन्तव्यम् । कलन्तु ग्रहमणौलीलक्षणः प्रमाणकालः । भावस्तु भावपुरुषो वक्ष्यमाणलक्षणः । एतानि समासतः संक्षेपतः सामायिकस्य निर्गमाङ्गनीति ॥ १५४५ ॥ एतदेव दर्शयति—

सामङ्ग्यं वीराओ महसेणवणे पमाणकालेय । भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणो ऽयं १५४६

(सामायिकं वीराद् महसेनवने प्रमाणकाले य । भावपुरिसादि भावो विनिर्गतो वक्ष्यमाणोऽयम् ॥ १५४६ ॥)

गतार्था । नवरं श्रीमन्महावीरजीवल्लक्षणाद् भावपुरुषादयं वक्ष्यमाणविस्तररूपः सामायिकलक्षणो भावो विनिर्गतः । इह च ध्यायो-
पयामिकं भावं यत्मानत्वात् 'सामायिकं भावः' इत्युक्तम् ॥ १५४६ ॥ अयं महावीरलक्षणस्य द्रव्यस्य निर्गमं तावदभिहितसुराह—

इच्चवेवमाइं सव्वं ढव्वाहीणं जओ जिणस्सेव । तो निग्गमणं वोत्तुं वोच्चं सामाइयस्स तओ ॥१५४७॥

(इत्येषमादि सर्वं द्रव्यधीनं जतो जिनस्येव । ततो निर्गमनमुक्त्वा वरये सामायिकस्य ततः ॥ १५४७ ॥)

इत्येषमादिकं चेन्न-कालनिर्गमनादिकं सामायिकाध्ययपना-ऽऽवश्यकश्रुतस्त्वन्धा-ऽऽचारादिकं वा सर्वमपि यतो यस्माद् द्रव्यस्य महावी-
रलक्षणस्याधीनम् । ततस्तस्यैव महावीरजिनस्य निर्गमनमुक्त्वा ततः सामायिकस्य निर्गमनं वक्ष्य इति ॥ १५४७ ॥

ननु महावीरजिनस्यापि निर्गमनं कथं वक्तव्यम् ? इत्याह—

मिच्छत्ताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो । जह य पसूयं तत्तो सामङ्ग्यं तं पवक्खामि १५४८

(मिष्यात्ताइतमसः स निर्गतो यया च केवलं प्राप्तः । यया च प्रसूयं ततः सामायिकं तत् प्रपक्ष्यामि ॥ १५४८ ॥)

तामिति तदैतद् सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ इति गाथापञ्चदशकार्यः ॥ १५४८ ॥ इत ऊर्ध्वं 'पथं फिर देसिवा' इत्यादिकस्य सर्वापि निर्गमव-
क्तव्यता यथाभिदेव । पन्त्येह दूरवर्गं तद् भूलावययकविवरणादवगन्तव्यं तावद्, यावत् प्रथमगणधरवक्तव्यतायां भाष्यम् ॥

जीवे तुह संदेहो पञ्चस्वं जंन धिप्पद्द घडो व्व । अचंचंतापञ्चस्वं च नत्थि लोए खपुप्फं व ॥ १५४६ ॥

॥ ५७१ ॥

(जीवे त्वय संदेहः प्रत्यक्षं यद् न गृह्यते षट् इव । अत्यन्ताप्रत्यक्षं च नास्ति लोके क्षपुष्पमिव ॥ १५४६ ॥)

आपुष्पम् इन्द्रयूते । तवैप संदेहः—किमयमात्मास्ति, नास्ति वा, उभयहेतुसञ्जावात् ? । तत्र नास्तित्वहेतुवोऽस्मी—नास्यात्मा, प्रत्यक्षेणात्यन्तगुह्यमाणत्वात्, इह यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तल्लोके नास्त्येव, यथा क्षपुष्पम्, यथास्ति तत्रत्ययेण गृह्यत एव, यथा घट इत्यसौ व्यतिरेकदृष्टान्तः । अणवोऽपि भ्रान्त्यक्षाः, किन्तु घटादिकार्यतया परिणतासौ प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमुपगच्छति, अतोऽत्रात्यन्तविशेषणमिति ॥ १५४९ ॥ एवं च मन्यसे त्वं, किम् ? इत्याह—

न य सो ऽणुमाणगम्सो जम्हा पञ्चस्वपुव्वयं तं पि । पुव्वोवलद्धसंवंधसरणओ लिंग-लिंगीणं १५५०

(न च सोऽनुमानगम्यो यस्मात् प्रत्यक्षपूर्वकं वदति । पूर्वोपलब्धसंवन्धसारणतो लिङ्ग-लिङ्गिनोः ॥ १५५० ॥)

न चासावात्माऽनुमानगम्यः, यस्मात् तदप्यनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रवर्तते । कुतः ? इत्याह—‘पुव्वोवलद्धेत्यादि’ लिङ्गयते गम्यतेऽजीन्द्रियायोऽनेनेति लिङ्गम् ; अथवा लीनं विरोधितमर्थं गमयतीति लिङ्गं धूम-कृतकत्वादिकम्, तदस्यास्तीति लिङ्गी वक्ष्य-ऽनित्यत्वादिकः, तयोर्लिङ्ग-लिङ्गिनोर्यः पूर्वं महानसादौ प्रत्यक्षादिनोपलब्धः कार्यकारणभावादिकः संबन्धस्तस्य यद् स्मरणं तस्मादिति । इदमुक्तं भवति—पूर्वं महानसादादीनि-धूमयोलिङ्ग-लिङ्गयोरन्यव्यतिरेकवन्तमिदनाभावमध्यक्षेणो गृहीत्वा तत् उत्तरकालं कचिद् कान्तार-पूर्ववर्तितम्यादौ गगनवलाविवर्ति धूमसेखारमवलोच्य प्राग् गृहीतं संबन्धमनुस्मरति, तदथा—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र प्रागाहं वक्षिमद्राक्षम्, यथा महानसादौ, धूमश्चात्र दृश्यते, यस्माद् वक्षिनापीह भवितव्यम्, इत्येवं लिङ्गद्वयसंबन्धस्मरणान्म्यां तत्र प्रमाणा हुतदुहजमवगच्छति । न चैवमात्मना लिङ्गिना सार्धं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्ययेण संबन्धः सिद्धोऽस्ति, यतस्तत्संबन्धमनुस्मरतः पुनस्तद्विद्वद्दर्शनाजीवे संप्रत्ययः स्यात् । यदि पुनर्जीव-लिङ्गयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात् तदा जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वापचाऽनुमानवैयर्थ्यं स्यात्, तत्र एव वृत्तिसिद्धे रिति ॥ १५५० ॥

एतदेवाह—

न य जीवलिंगसंवंधरिसणमसू जओ पुणो सरओ । तस्सिगदरिसणाओ जीवे संपच्चओ होक्षा १५५१

(न च जीवलिंगसंबन्धवैयर्थ्यमशू यतः पुनः स्मरतः । तस्सिगदर्शनाजीवे संप्रत्ययो भवेत् ॥ १५५१ ॥)

गतार्था । न च वक्तव्यं सामान्यतोऽष्टादनुमानादादित्यादिगतिवक्षीयः सिध्यति, यथा—गतिप्रमानादित्यः, देशान्तरप्राप्तेः, देवदत्तवदिति, यतो हन्त । देवदत्ते दृष्टान्तवर्तिमिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां प्रत्यक्षेणैव निश्चित्य, व्यरोऽपि तां तथैव प्रमाणा साधयतीति

विशेषाणां
प्रथम-
गणधरः
आत्मविषय-
अप्रमाणा
भावाः

यतो द्रव्यत् सामायिकं निर्गतं तद् द्रव्यमत्र श्रीमन्महावीरो मन्तव्यः । यस्मिंश्च क्षेत्रे तद् निर्गतं तद्विह महसेनवनमयान्तव्यम् ।
कालस्तु प्रथमगौरीलक्षणः प्रमाणकालः । भावस्तु भावपुरुषो वक्ष्यमाणलक्षणः । एतानि समासतः संक्षेपतः सामायिकस्य निर्गमाङ्गनीति ॥
१५४५ ॥ एतदेव दर्शयति—

सामग्र्यं वीराओ महसेणवणे पमाणकाले य । भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणो ऽयं १५४६

(सामायिकं वीराद् महसेनवने प्रमाणकाले च । भावपुरुषादि भावो विनिर्गहो वक्ष्यमाणोऽयम् ॥ १५४६ ॥)

गतार्था । नयं श्रीमन्महावीरजीवल्लुणाद् भावपुरुषादयं वक्ष्यमाणवित्तरस्वरूपः सामायिकलक्षणो भावो विनिर्गतः । इह च क्षयो-
पक्षमिकं भावे वर्तमानत्वात् 'सामायिकं भावः' इत्युक्तम् ॥ १५४६ ॥ अथ महावीरलक्षणस्य द्रव्यस्य निर्गमं तावदभिहितुराह—

इच्चेवमाइं सव्वं दब्बाहीणं जओ जिणस्सेव । तो निग्गमणं वोत्तुं वोच्छं सामाइयस्स तओ ॥१५४७॥

(इत्येवमादि सर्वं द्रव्याधीनं यतो जिनस्यैव । ततो निर्गमनमुक्त्वा वक्ष्ये सामायिकस्य सतः ॥ १५४७ ॥)

इत्येवमादिकं क्षेत्र-कालनिर्गमिनादिकं सामायिकाध्ययना-ऽऽवरयकश्रुतस्वरूपा-ऽऽचारादिकं वा सर्वमपि यतो यस्माद् द्रव्यस्य महावी-
रलक्षणस्याधीनम् । ततस्तस्यैव महावीराजिनस्य निर्गमनमुक्त्वा सतः सामायिकस्य निर्गमनं वक्ष्ये इति ॥ १५४७ ॥

ननु महावीराजिनस्यापि निर्गमनं कथं वक्तव्यम् ? इत्याह—

मिच्छताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो । जह य पसूयं तत्तो सामग्र्यं तं पवक्खामि १५४८

(मिच्छ्यताविवेकसः स निर्गहो यथा च केवलं प्रापः । यथा च प्रसूयं सतः सामायिकं तत् प्रवक्ष्यामि ॥ १५४८ ॥)

तमिति वदेतत् सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ इति गाथापञ्चदशकर्म्यः ॥ १५४८ ॥ इत ऊर्ध्वं 'पयं फिर देसित्ता' इत्यादिका सर्वापि निर्गमव-
क्तव्यता सप्तमिदिव । यन्नेह दुरवगमं तद् मूलावयवकविवरणादवगन्तव्यं तावत्, यावत् प्रथमगणधरवक्तव्यतायां भाव्यम् ॥

जीवे तुह संदेहो पञ्चक्खं जं न धिप्पइ घडो व्व । अच्चंता पञ्चक्खं च नत्थि लोए खपुप्फं व ॥१५४६॥

(जीवे तस्य संदेहः प्रत्यक्षं यद् न शुद्धते घट इव । आत्मना प्रत्यक्षं च नास्ति लोके खपुष्पमिव ॥ १५४६ ॥)

आयुष्मन् इन्द्रधृते । तवैप संदेहः-किमयमात्माऽस्ति, नास्ति वा, उभयहेतुसद्भावात् ? । तव नास्तित्वे हेतवोऽमी-नास्त्यात्मा, प्रत्यक्षेणात्यन्तमनुश्रमाणात्वात्, इह यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तल्लोके नास्त्येव, यथा खपुष्पम्, यथास्ति तत्प्रत्यक्षेण शुद्धत एव, यथा घट इत्यसौ व्यतिरेकद्वयान्तः । अणवोऽपि द्वाप्रत्यक्षाः, किन्तु घटादिकार्यतया परिणतास्ते प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमुपगच्छति, अतोऽत्यन्तविशेषणमिति ॥१५४९॥ एवं च मन्यसे त्वं, किम् ? इत्याह—

नय सो ऽणुमाणगम्मो जम्हा पञ्चक्खवपुव्वयं तं पि । पुव्वोवलद्धसंवंधसरणओ लिंग-लिंगिणं १५५०

(न च सोऽणुमाणगम्मो यस्मात् प्रत्यक्षपूर्वकं तदपि । पूर्वोक्तव्यसंवन्धसरणतो लिङ्ग-लिङ्गिनोः ॥ १५५० ॥)

न चासावात्माऽणुमानगम्या, यस्मात् तदप्यणुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं भवति । कुतः ? इत्याह—‘पुव्वोवलद्धेत्यादि’ लिङ्गयते गम्यतेऽवीन्द्रियायोजनेनेति लिङ्गम् ; अथवा लीनं तिरोहितमर्थं गमयतीति लिङ्गं धूम-ऊतकत्वादिकम्, तदस्यास्तीति लिङ्गी बह्वच-ऽनित्यत्वादिः, तयोर्लिङ्ग-लिङ्गिनोर्यः पूर्वं महानसादौ प्रत्यक्षादिनोपलब्धः कार्यकस्यभावादिकः संबन्धस्तस्य यत् स्मरणं तस्मादिति । इदमुक्तं भवति—पूर्वं महानसादावग्नि-धूमयोर्लिङ्ग-लिङ्गयोरन्यव्यतिरेकवन्तमविनाभावमप्युक्तो गृहीत्वा तत् उत्तरकालं कचित् कान्तार-पर्यन्तमित्यदौ गगनावबलान्विनी धूमलोमानवलोक्य प्राग् गृहीतं संबन्धमनुस्मरति, तदयथा-यत्र धूमस्तत्र प्रागहं वह्निमद्राक्षम्, यथा महानसादौ, धूमधारा दृश्यते, तस्माद् वह्निनापीह भवितव्यम्, इत्थेवं लिङ्गग्रहण-संबन्धसरणाभ्यां तत्र भ्रमाता हुतशुद्धमवगच्छति । न चैवमात्मना लिङ्गिना सार्थं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धोऽस्ति, यतस्तत्संबन्धमनुस्मरतः पुनस्तद्विज्ञदर्थनास्तीति संभ्रत्ययः स्यात् । यदि पुनर्बीब-लिङ्गयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात् तदा जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वाप्यप्यणुमानवैपर्यं स्यात्, तत् एव तत्सिद्धे रिति ॥१५५०॥

एतदेवाह—

नय जीवलिंगसंवंधदरिसणममू जओ पुणो सरओ । तल्लिंगदरिसणाओ जीवे संपच्चओ होज्जा १५५१

(न य जीवलिंगसंवन्धदरिसणममू यतः पुनः स्मरतः । तल्लिंगदरिसणाजीवे संभ्रत्ययो भवेत् ॥ १५५१ ॥)

गतार्था । न च वक्तव्यं सामान्यतोऽष्टादनुमानादादित्यादिगतविधीयः सिध्यति, यथा-गतिमानादित्यः, देशान्तरप्राप्तेः, देवदत्तवदिवि, यतो हन्त । देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां प्रत्यक्षेणैव निश्चित्य, सूर्येऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति

युक्तम् । न चैवमत्र एवंचिदपि दृष्टान्ते जीवसत्त्वेनाविनाशतः कोऽपि हेतुरध्यक्षेणोपलभ्यत इति । अतो न सामान्यतोदृष्टादप्यनुमानात्
वदन्तिरिति ॥ १५५१ ॥ न चागमगम्योऽपि जीव इति दर्शयति—

नागमगम्यो वि तओ भिज्जइ जं नागमो ऽणुमाणाओ । न य कासह पञ्चक्खो जीवो जस्सागमो वयणं ॥

(नागमगम्योऽपि सको भिद्यते यद् नागमोऽनुमानात् । न च कस्यचित् प्रत्यक्षो जीवो यस्यागमो वचनम् ॥ १५५२ ॥)

न चागमगम्योऽपि तकोऽसौ जीवः, यद् यस्मादागमोऽपि नानुमानाद् भिद्यते, परमार्थतस्तस्याप्यनुमानत्वात्, तथाहि—शाब्दं प्रमाणमागम
उच्यते, अष्टाद्व द्विविधः—दृष्टार्थविषयः, अदृष्टार्थविषयश्च । तत्र दृष्टार्थविषया शाब्दाश्च या प्रतीतिः, सा वस्तुतोऽनुमानसमुत्प्रेय, यतः क्वचित्
प्रथमं पृथुपुष्पोदरो-ज्ज्वल्लुह-लोष्ठागत-वृक्षप्रीवादिमति घटपदार्थे घटशब्दं प्रयुज्यमानं दृष्ट्वा तदुत्तरकालं क्वापि ‘घटमानय’ इत्यादिशब्दं
श्रुत्वा ‘पृथुपुष्पोदरादिमदर्थ एव घट उच्यते, तथाभूतपदार्थ एव घटशब्दप्रयोगप्रश्रुतेः, यथा पूर्वं कुम्भकारापणादौ, घटशब्दश्चायमिदानी-
मपि श्रूयते, तस्मात् तथाभूतस्यैव पृथुपुष्पोदरादिमत्तः पदार्थस्य मयाऽऽजन्यनादिक्रिया कर्तव्या’ इत्यनुमानं विधाय प्रमाता घटानयनादि-
क्रियां करोति, इत्येवं दृष्टार्थविषयं शाब्दं प्रमाणं वस्तुतो नानुमानात् भिद्यते । न चैवमसाक्षात्प्रशब्दः शरीरादतेऽन्यत्र प्रयुज्यमानः क्वचि-
दुपलब्धः, यत्र हन्तात्प्रशब्दप्रमणात् ‘आत्मा’ इति प्रत्ययो मवेदिति । यदपि स्वर्ग-नरकाद्यदृष्टार्थविषयं शाब्दं प्रमाणम्, तदपि तत्त्वतो-
ऽनुमानं नाविनवेत्ते, तथाहि—‘प्रमाणं स्वर्ग-नरकाद्यदृष्टार्थविषयं वचनम्, अवितर्वादिवचनाप्रणीतत्वात्, चन्द्रा-ऽर्कोपरागादिवचनवत्’ इत्ये-
वमनुमानादेव तत्र प्रमाणात् । न चैवभूतमात्रं कमपि पदयामः, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति तद्वचनमागम इति ‘प्रतिपद्येमहि’ इति शेषः ॥
१५५२ ॥ किञ्च,

जं चागमा विरुद्धा परोप्परमओ वि संसओ जुत्तो । सव्वप्पमाणविसयाहओ जीवो त्ति तो बुद्धी १५५३

(यथागमा विरुद्धाः परस्परमग्नोऽपि संशयो युक्तः । सर्वप्रमाणविषयातीतो जीवोऽस्ति ततो बुद्धिः ॥ १५५३ ॥)

यस्तत्र तीर्थिकानां संवन्धिनः सर्वेऽप्यापयाः परस्परविरोधिनः खलु, अतोऽपि संशय एवात्मनो युक्तः, न तु निश्चयः, तथाहि—
क्रियादिगमो आत्मनो नास्ति तमेव प्रतिपादयन्ति, यदाहुनस्तिष्ठाः—“एतान्तेषु लोकोज्य यायानिन्द्रियोचरः । भद्रे ! दृक्पदं यस्य यद्
कन्ति (म०... ऋत्स्य) बहुभूताः ॥ १ ॥” इत्यादि । अत्रोद्देश्याह—“विश्वानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनस्यति,
न च प्रत्यसंश्राम्ति” । अत्रोद्देश्याह—“न रूपं भिन्नवः । पुद्गलाः” इत्यादि । आत्मास्ति त्वत्त्वान्यथागमेषु ध्रुपन्ते, तथाच
चेदः—“न हि वै सद्यरीरस्य भिषा-ऽप्रिययोपहतिरस्ति, अक्षरीरं वा वसत्वं भिषा-ऽप्रिये न स्पृशतः” इति । तथा, “अग्निहोत्रं

अत्मगो-
चरभिष-
मिन्द्रिये-
मवाति

जुगुप्सुत् स्वर्गकामः” इत्यादि विचारकामिलगमे तु प्रतिपाद्यते—“अस्ति पुरुषोऽन्तर्गतो निगुणो मोक्षा मिष्टपूः” इत्यादि । तस्मादात्मनानां परस्परविरुद्धत्वाद् नागमप्रमाणान्नादप्यात्मसत्त्वसिद्धिः । इदं च वैशेषिकमतेन प्रत्यक्षा-ऽनुमाना-ऽऽगमलक्षणं प्रमाणप्रयुक्तमन्यस्तम् । एतद्य स्वयं द्रष्टव्यम्—उपमाप्रमाणगम्योऽपि जीवो न भवति । तत्र हि ‘यथा गौस्तथा गवयः’ इत्यादौ केव सादृश्यमसम्भिरुद्देश्यं बुद्धिगुत्यादयति । न चेदानीं; कश्चित् श्रुत्वा तदप्यात्मसदृशः पदार्थोऽस्ति, यदर्शनादात्मानमवच्छामः । काला-ऽऽकाश-दिगादयो जीवतुल्या विद्यन्त इति चेत् । न, तेषामपि विवादास्पदीभूतत्वेन तदं हि बुद्धत्वात् । अर्थसिद्ध्योऽपि जीवो न भवति । न हि दृष्टः श्रुतो वा कोऽप्यर्थ आत्मा-नमन्तरेण नोपपद्यते, यद्वलात् तं साधयामः । तस्मात् सर्वप्रमाणविपरीतो जीव इति तव बुद्धिः, मात्रोपलम्भप्रमाणपञ्चक्रविपरीतत्वात्,

प्रतिषेधसाधकाश्चात्माख्यपटुप्रमाणविषय एव जीव इत्यर्थः । इति पूर्वपक्षः ॥१५४३॥ अथैतत्प्रतिषिधानमाह—

गोयम ! पञ्चक्खो खिय जीवो जं संसयाइविनाणं । पञ्चक्खं च न सज्झं जह सुह-दुक्खवा सदेहम्मि १५५४

(गौतम ! मत्स्य एव जीवो यत् संशयविधिज्ञानम् । प्रत्यक्षं च न सार्वं यथा सुह-दुःखे स्थयेहे ॥ १५४४ ॥)

गौतम ! मत्स्योऽपि प्रत्यक्ष एवाऽयं जीवः, किमन्येन प्रमाणान्तरेणेत्यासेन ? । कोऽयं जीवो मम प्रत्यक्षः ? इति चेत् । उच्यते यदेतत् तवैव संशयादिविज्ञानं स्वसर्वेदनसिद्धं इति स्फुरति स एव जीवः, संशयादिज्ञानस्यैव तदनन्यत्वेन जीवत्वात् । यच्च प्रत्यक्षं तद् न प्रमाणान्तरेण साध्यम्, यथा स्वशरीर एवात्मसर्वेदनसिद्धाः सुख-दुःखादयः । प्रत्यक्षसिद्धमपि संप्राप्त-नगरं विस्वं शून्यवादिनं प्रति साध्यत एवेति चेत् । नैवम्, ‘निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवत्, इत्यादेस्तदुद्भावितावधारकप्रमाणस्यैव तत्र निराकरणत्वात्, अत्र त्वात्प्रमादके प्रत्यक्षे वाक्यप्रमाणाभावादिति ॥ १५५४ ॥ इतथायं प्रत्यक्षो जीवः । कुतः ? इत्याह—

कयं करेमि काहं वाहमहं पच्चया इमाउ य । अप्पा स प्पच्चक्खो तिकालक्खोव एसाओ ॥१५५५॥

(कृपचात्रं करोमि करिष्यामि याहमहं प्रत्ययादस्माच्च । आत्मा स प्रत्यक्षस्तीकाक्षिकार्योपदेशात् ॥ १५५५ ॥)

वेत्तयथा, ‘कृतवानहम्, करोम्यहम्, करिष्याम्यहम्’; ‘उक्तवानहम्, वक्ष्याम्यहम्, वक्ष्याम्यहम्’; ‘ज्ञातवानहम्, ज्ञानेऽहम्, ज्ञानेऽहम्’ इत्यादिप्रकारेण योऽयं वैकलिकाः कार्यव्यपदेशाः, तद्विषयप्रयुज्यमानतया तत्समूहो योऽयमहंप्रत्ययः; एतस्मादपि ‘प्रत्यक्ष-पञ्चक्यात्मा’ इति प्रतिपद्यते । अयं बहंप्रत्ययो नानुमानिका, अलौकिकत्वात् । नाप्यागमादिप्रमाणसम्भवः, तदनभिधानानां बाल-गोपाला-दिमामप्यन्तरेण क्षतयाऽऽत्मप्राहकत्वेन स्वसंविदितस्य तस्योत्पादत्वात्, घटादौ चानुत्पादिति ॥ १५५५ ॥ अपि च,

इ पड्विवणमहं ति य किमत्थि नत्थि त्ति संसओ कहं णु ? । सइ संसयम्मि वायं करसाहं पच्चओ जुत्तो ? ।

(कथं प्रतिपद्यमहमिति च किमस्मि नास्मीति संशयः कथं नु ? । सति संशये यावत् कस्याहंप्रत्ययो युक्तः ? ॥ १५५६ ॥)

हन्त ! कथमसति जीवि 'अहम्' इति प्रतिपन्नं त्वया, विषयाभावे विषयिणोऽनुत्थानप्रसङ्गात् ? । देह एवास्य प्रत्ययस्य विषय इति चेत् । न, जीविप्रमुक्तोऽपि देहे तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । सति च जीविनिषेधेऽस्मिन्ब्रह्मप्रत्यये किमहमस्मि नास्मि इति भवतः संशयः कथं केन प्रकरणेणोपजायते ? अहंप्रत्ययग्रामस्य जीवस्य सद्भावात् 'अस्म्यहम्' इति निश्चय एव युज्यत इति भावः । सति चास्मिन्नात्मास्तित्वसंशये फस्यायमहंप्रत्ययो युज्यते, निरूपित्वेन तदनुत्थानप्रसङ्गात् ? इति ॥ १५५६ ॥ जीवाभावे संशयविज्ञानमपि न युज्यत एवेति दर्शयन्नाह—

नइ नत्थि संसइ च्चिय किमत्थि नत्थि त्ति संसओ कस्स ? । संसइए व सरुवे गोयम ! किमसंसयं होञ्जा ?

(यदि नास्ति संशयी एव किमस्मि नास्मीहि संशयः कस्य ? । संशयिते वा स्वरूपे गौतम ! किमसंशयं भवेत् ? ॥ १५५७ ॥)

यदि संशयी जीव एवादौ नास्ति, तर्हि 'अस्मि नास्मि' इति संशयः कस्य भवतु ? । संशयो हि विज्ञानाल्लो गुण एव, न च गुणिनमन्तरेण गुणः संभवति । देहोऽयं गुणीति चेत् । न, देहस्य मूर्तत्वाजडत्वाच्च, ज्ञानस्य चामूर्तत्वाच्च गोवरूपत्वाच्च । न चाननुरूपानां गुणगुणिभावो युज्यते, आकाश-रूपादीनामपि तद्भावापत्त्याऽविप्रसङ्गातोः । 'संसइए वेत्थया, संशयिते स्वरूपे गौतम ! किमसंशयं' शेषं भवेत् ? । इदमुक्तं भवति—'किमस्मि नास्म्यहम् !' इत्येवं यः स्वरूपेऽपि संशये—आत्मनिश्चयोऽपि यस्य नास्तीत्यर्थः, तस्य शेषं कर्मवत्त्व-मोक्षादिकं घट-फटादिकं च किमसंशयमसंदिग्धं स्यात् ? न किञ्चित्, सर्वसंशय एव तस्य स्यादित्यर्थः । आत्मास्तित्व-निश्चयमूलो हि शेषवस्तुनिश्चय इति भावः । अहंप्रत्ययग्राहं च प्रत्ययमात्मानं निबुद्धानस्य 'अश्रमणः शुब्धः' इत्यादिषु प्रत्ययविरुद्धो नाम पञ्चासात्, तथा, वक्ष्यमाणास्तित्वानुमानसद्भावात् 'नित्यः शुब्धः' इत्यादिवदनुमानविरुद्धोऽपि । तथा 'अहमस्मि संशयी' इति प्रागगुणगम्योत्तरं 'नास्मि' इति प्रतिज्ञानानस्य, सांख्यस्याऽनित्यः कर्ता, अचेतन आत्मेत्यादिवदभ्युपगमविरोधः । बाल-नोपालाङ्गनादि प्रसिद्धं चात्मानं निराकुर्वतः 'अचन्द्रः शशी' इत्यादिवल्लोकविरोधः । 'अहं नाहं वा' इति गदतो 'माता मे बन्ध्या' इत्यादिवत् स्ववचन-व्यावृत्तिः । एवं च प्रत्ययादिवाधितोऽस्मिन् पक्षेऽप्यसंशयतया हेतुरप्यासिद्धः । हिमवत्सल्यपरिभाषादौ पिशाचादौ च प्रमाणपञ्चकामावस्य प्रवृत्तेरनैकान्तिकोऽपि, वक्ष्यमाणाऽनुमानप्रमाणसिद्धे चात्मानि विपक्ष एव श्रुतेरविरुद्धयेति ॥ १५५७ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यात्मानः प्रत्ययसिद्धतामाह—

गुणपचक्खवत्तणओ गुणी वि जीवो घडो न्व पक्खवो । घडओ वि घेप्पह गुणी गुणमेत्तगहणओ जम्हा ॥

(गुणप्रत्ययवत्तो गुणवपि जीवो घट इव प्रत्ययः । घटकोऽपि गृह्यते गुणी गुणमात्रमण्यतो यत्समा ॥ १५५८ ॥)

प्रत्यय एव गुणी जीवः, स्मृति-जिज्ञासा-चिन्तार्थ-मिगमिषा-संशीत्यादिज्ञानविशेषाणां तद्गुणानां सासंबन्धनप्रत्ययवितृत्वत् । इव

यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो घटः, यथा घटः, प्रत्यक्षगुणश्च जीवः, तस्मात् प्रत्यक्षः । यथा घटोऽपि गुणी रूपादिगुणप्रत्यक्षत्वादेव प्रत्यक्षः, तद्वद् विज्ञानादिगुणप्रत्यक्षत्वादात्मासीति । आह—अनेकान्तिकोऽयम्, यस्मादाकाशगुणः शुब्द प्रत्यक्षोऽस्ति, न पुनराकाशमिति । तदयुक्तम्, यतो नाकाशगुणः शुब्दः, किन्तु पुनरुक्तगुणः, ऐन्द्रियवत्त्वात्, रूपादिवदिति ॥ १५५८ ॥

गुणानां प्रत्यक्षत्वे गुणिनस्तद्रूपायां क्रिमायातम् ? इति चेत् । उच्यते—

अन्नो ऽणन्नो व गुणी होस्त्र गुणेहि, जइ नाम सो ऽणन्नो । ननु गुणमेतत्तद्गहणे धेप्पइ जीवो गुणी सक्खं ॥

(अन्योऽन्नो वा गुणी सक्खं गुणैः, यदि नाम सोऽणन्नः । ननु गुणमाश्रयेण शुद्धते जीवो गुणी साक्षात् ॥ १५५९ ॥)

अह अन्नो तो एवं गुणिनो न घडादओ वि पच्चक्खा । गुणमेतत्तद्गहणाओ जीवस्मि कओ विचारो ऽयं ? ॥

(कथान्यस्तत्र गवं गुणिनो न घटादयोऽपि प्रत्यक्षाः । गुणमाश्रयणत्वाच्चीवे कुतो विचारोऽयम् ? ॥ १५६० ॥)

ननु भवता गुणैर्म्यो गुणी किमर्थान्तरभूतोऽयुगमप्यते, अनर्थान्तरभूतो वा ? । यदि नाम सोऽनन्यस्तेभ्योऽनर्थान्तरभूतः, तर्हि ज्ञानादिगुणमाश्रयमात्रादेव गुणी जीवः प्रत्यक्षेण गृह्यत इति सिद्धमेव । प्रयोगः—यो यस्मादनर्थान्तरं स तद्वश्रणे गृह्यत एव, यथा वाससि रागः, गुणैर्म्योऽनर्थान्तरं च गुणी, तस्माद् गुणमाश्रयप्रत्यक्षेण सोऽपि गृह्यत एवेति । अथ गुणैर्म्योऽनर्थोऽनर्थान्तरभूतं तद्वश्रणेऽपि नेतरस्य सति घटादयोऽपि गुणिनो न प्रत्यक्षाः, तदर्थान्तरभूतस्य रूपादिगुणमाश्रयैव श्रवणात् । इह यद् यस्मादनर्थान्तरभूतं तद्वश्रणेऽपि नेतरस्य श्रवणम्, यथा घटे गृहीते पटस्य, अर्थान्तरभूताश्च गुणिनो गुणा इष्यन्ते, अतो गुणमाश्रयेऽपि न गुणिमाश्रयणम् । अतो घटादीनामपि समाने-
श्रवणदोषे कोऽयं नाम भवतः केवलजीवे विचारो नास्तित्वविवक्षा, येनोच्यते—‘पक्षखंडं जं न विण्णइ वडो व्व’ इत्यादि ? (गा०—१५४९)
अथ द्रव्यविरहिताः केऽपि न सन्त्येव गुणाः, इत्यतस्तद्वश्रणद्रोणेण गृह्यन्त एव घटादयः । नन्वेतदस्मन्यपि समानमेव । किञ्च, गुणिनो गुणानामर्थान्तरत्वेऽयुगमप्यमाने गुणी भवतु मा भूद् वा प्रत्यक्षः, तथापि ज्ञानादिगुणैर्म्यः पृथगात्मा गुणी तदस्मृणामेनापि सिध्यत्येवेति । ॥ १५५९-१५६० ॥ अत्र पराभिप्रायमाशङ्कमानः ब्राह्—

अह मन्नसि अत्थि गुणी न य देहत्थंतरं तओ किंतु । देहे नाणाइगुणा सो च्चिय तेसिं गुणी जुत्तो ? ५६ ?

(अथ मन्मसेऽस्ति गुणी न च वेक्षणान्तरं सक्तः । किन्तु येरे ज्ञानादिगुणाः स एव तेषां गुणी युक्तः ॥ १५६१ ॥)

अथ मन्मसे—अस्त्येव ज्ञानादिगुणानां गुणी, नैवं तं प्रत्याचक्ष्महे, एतत्तु नाम्युपच्छामो यत्—‘देहादर्थान्तरं तकोऽसौ’ इति, किन्तु देह एव ज्ञानादयो गुणाः समुपलभ्यन्ते, अतः स एव तेषां गुणी युक्तः, यथा रूपादीनां घटः, प्रयोगः—देहगुणा एव ज्ञानादयः, तत्रैवो-
पलभ्यमानत्वात्, गौर-कृश-स्थूलादिवदिति ॥ १५६२ ॥ अत्रोत्तरमाह—

माणादो न देहस्स मुत्तिमत्ताइओ घडंस्सेव । तम्हा नाणाइगुणा जस्स स देहाहिओ जीवो ॥ १५६२ ॥

(ज्ञानादयो न देहस्य मूर्तिमत्तायितो घटस्येव । तस्मात्तानादिगुणा यस्य स देहाधिको जीवः ॥ १५६२ ॥)

प्रयोगः—देहस्य संवन्धितो ज्ञानादयो गुणा न भवन्त्येव, तस्य मूर्तिमत्त्वात्, चाक्षुषत्वाद् वा, घटस्य । न च द्रव्यरहितो गुणः समस्ति । ततो यो ज्ञानादिगुणानामनुरूपोऽमूर्तः, अचाक्षुषश्च गुणी, स देहातिरिक्तो जीवो ज्ञातव्यः । आह—ज्ञानादयो न देहस्येति प्रत्यक्ष-बाधितमिदम्, देह एव ज्ञानादिगुणानां प्रत्यक्षेणैव ग्रहणात्, तदयुक्तम्, अनुमानबाधितत्वादस्य प्रत्यक्षस्य, तथाहि—इन्द्रियातिरिक्तो विज्ञाता, तदुपरमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, यो हि यदुपरमेऽपि यदुपलब्धमर्थमनुस्मरति, स तस्मादर्थान्तरं दृष्टः, यथा—पञ्चवातायनो-पलम्भार्थानुस्मर्ता देवदत्त इत्यादि वायुभूतिप्रदने वक्ष्याम इति ॥ १५६२ ॥ उपसंविधीपुरुषाह—

इयं तुह देसेणायं पच्चक्खो सच्चहां महं जीवो । अविहयनाणत्तणओ तुह विण्णाणं व पडिवस्सा १५६३

(इति ऋष वेरोनायं प्रत्यक्षः सर्वथा सम जीवः । अविहयज्ञानत्यक्तस्य विज्ञानमिव प्रतिपद्यत् ॥ १५६३ ॥)

इत्येवमुक्तप्रकारेण स्वशरीरे तत्रापि देशतः प्रत्यक्षोऽयमात्मा, क्षणस्थत्वेन भवतः सर्वस्यापि वस्तुनो देशविषयत्वात्, घटवत्, तथाहि—सर्वमपि स्व-परपर्यायितोऽन्तर्पर्यायं वस्तु, क्षणस्थस्य प्रत्यक्षेण साक्षात् तदेषमेव गृह्णाति । प्रत्यक्षेण च प्रदीपादिप्रकाशेनेव देशतः प्रकाशिता अपि घटादयो व्यवहारातः प्रत्यक्षा उच्यन्त एव । सर्वात्मना च केवलछित्यक्षमेव वस्तु प्रकाशयति । अतो ममाप्रतिहवानन्तज्ञान-त्वेन सर्वात्मनापि प्रत्यक्षोऽयं जीवः, यथाऽऽदीन्द्रियमपि त्वत्तंशयविज्ञानमिति प्रतिपद्यसेति ॥ १५६३ ॥ परशरीरे तर्हि कथम् ? इत्याह—

एवं चिय परदेहे ऽणुमाणओ गिण्ह जीवमत्थि ति । अणुवित्ति-निवित्तीओ विज्जाणमयं सरूवे च्व १५६४

(एकमेव परदेहेऽणुमानतो गृह्णाण जीवमस्तीति । अणुवृत्ति-निवृत्तिभ्यां विज्ञानमयं स्वरूप इय ॥ १५६४ ॥)

यथा स्वदेहं, एवं परदेहेऽपि गृह्णाण जीवमनुमानतः । कथम् ? इत्याह—अस्ति विद्यत इति । कथं भूतं जीवम् ? इत्याह—विज्ञानमयं विज्ञानात्मकम् । अनुमानमेव धृत्यग्राह—‘अणुवित्ति-निवित्तीओ सरूवे च्व ति’ इत्युक्तं भवति—परशरीरेऽप्यस्ति जीवः, इत्या-ऽनित्योः प्रवृत्ति-निवृत्तिवर्धनात्, यथा स्वल्पे स्वात्मनि, ह्य यत्रेष्टा-ऽनित्योः प्रवृत्ति-निवृत्ती दृश्येते, तत्सात्मकं दृष्टम्, यथा स्वशरीरम्, तथा च प्रवृत्ति-निवृत्ती दृश्येते परशरीरे, अतस्तदपि सात्मकम् ; आत्माभावे चेष्टा-नित्यप्रवृत्ति-निवृत्ती न भवतः, यथा घटे इत्यनुमानात् परशरीरेऽपि जीवमिति ॥ १५६४ ॥ अत्र परमतमात्रकुर्येपरमाह—

जं च न लिंगेहिं समं मन्त्रसि लिंगी जओ पुरा गहिओ । संगं ससेण व समं न लिंगओ तो ऽणुमेओ सो ॥
सो ऽणुमेओ तो जम्हा लिंगेहिं समं न दिट्ठपुब्बो वि। गहलिंगदरिसणाओ गहो ऽणुमेओ सरीरम्मि १५६६

(यस्य न लिङ्गैः समं मन्यसे किन्ती यथाः पुरा गृहीतः । यद्वा श्रुतेन वा समं न लिङ्गस्तत्तोऽनुमेयः सः ॥ १५६५ ॥)
(सोऽनेकान्तो यस्माद्विज्ञः समं न दृष्टपूर्वोऽपि । गहलिंगपक्षेणाद् ग्रहोऽनुमेयः शरीरे ॥ १५६६ ॥)
यच्च 'न य जीवलिंगमयं कदरिसणमभू' (शा०-१५५१) इत्यादिपूर्वोक्तपूर्वपक्षानुसारेण मन्यसे त्वम् । किम् ? इत्याह-ततो न लिङ्गतो
लिङ्गादनुमेयोऽसौ जीवः । यतः, किम् ? इत्याह-यतो न खलु लिङ्गः कौथिदपि समं लिङ्गी जीवः क्वापि केनापि पुरा पूर्वं गृहीतः । किञ्च-
दित्याह-युक्कमिव शशकेन समम् । ततो लिङ्ग-लिङ्गिनोः पूर्वं संवन्धाप्रदणाद् न लिङ्गत्वजीवोऽनुमीयते । इति यद् मन्यसे त्वं तत्र प्रतिवि-
धीयते-सोऽनेकान्तः, यस्माद्विज्ञैः सममदृष्टपूर्वोऽपि ग्रहो देवयोनिविशेषः, शरीरे हसन-नान-रोदन-कर-चरण-त्रिविधेपादिचिह्नप्रहल्लिङ्ग-
दर्शनादनुमीयत इति बालानामपि प्रतीतेरिति ॥ १५६५-१५६६ ॥ अनुमानान्तरमप्यात्मसावकमाह-

देहस्स त्थि विहाया पइनिययागारओ घडस्सेव । अक्खवाणं च करणओ दंढाईणं कुलालो व्व ॥ १५६७ ॥

(देहस्यास्ति विधाता प्रतिनियताकारतो घटस्येव । अक्खवाणं च करणतो दण्डादीनां कुलाल इव ॥ १५६७ ॥)
देहस्यास्ति विधाता क्वीति प्रतिष्ठा, आदिमत्प्रतिनियताकारत्वात्, घटवत्, यत् पुनरकृत्वं तदादिमत्प्रतिनियताकारमपि न भवति,
यथाऽप्रविष्कारः, यच्च देहस्य कर्ता स जीवः । प्रतिनियताकारत्वं भेवादीनामप्यस्ति, न च तेषां कश्चिद् विधाता, इति तैरैकान्तिको हेतुः
स्यात्, अतोऽनुक्तमप्यादिमत्संविशेषणं दृष्टव्यमिति । तथा, अक्षणामिन्द्रियाणामस्ति 'अचिघ्णता' इत्यप्याहारः, करणत्वात्, यथा चक्र-
चीवर-युद्ध-मृग-दण्डादीनां कुलालः, यच्च निरचिघ्णवत् तत् करणमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्, यच्चैन्द्रियाणामचिघ्णता स जीव इति ॥

॥ १५६७ ॥ तथा,
अत्थिदिय-विसयाणं आयाणादेयभावओ ऽवस्सं । कम्मर इवादाया लोए संहास-लोहाणां १५६८ ॥

(भस्तीन्द्रिय-विषयाणामादानादेयभावतोऽवश्यम् । कम्मर इवादाया लोके संवदक-लोहानाम् ॥ १५६८ ॥)
इह यथादानादेयभावस्तत्रावश्यमादाता समस्ति, यथा लोके संवदक-लोहानां कमारोऽप्यस्कारः, विद्यते चेन्द्रिय-विषयाणामादाना-
देयभावः, अतस्तेषामप्यस्यादाता, स च जीवः, यत्र त्वादाता नास्ति, तत्रादानादेयभावोऽपि न विद्यते, यथाऽऽकाश इति ॥ १५६८ ॥ तथा,
भोत्ता देहाईणं भोक्खत्तणओ नरो व्व भत्तस्स । सघायाइत्तणओ अत्थि य अत्थी घरस्सेवा १५६९ ॥
(भोक्ता देहादीनां भोग्यत्वतो नर इव भक्तस्य । संधातादित्यतोऽस्ति चार्थी गृहस्येव ॥ १५६९ ॥)

इदं देहादीनां भोक्ता समस्ति, भोग्यत्वात्, यथा श्रान्यादिभक्त-बन्धादीनां नरः, यस्य च भोक्ता नास्ति तच्च भोग्यमपि न भवति, यथा खुरविषाणम्, भोग्यं च शरीरादिकम्, ततो विद्यमानभोक्तृकमिति । तथा, अर्थी स्वामी । ततश्च देहादीनां विद्यते स्वामी, संघातरूपत्वात्, आदिशब्दाच्च मूर्तिमत्त्वात्, ऐन्द्रियकत्वात्, बाह्यपक्षादिन्यादयोऽप्यनैकान्तिकत्वपरिहाराय संभवद्विहितविशेषणा हेतुतो योजनीयाः, यथा गृहादीनां यत्रघरादय इति दृष्टान्तः, यदुत्तरस्त्वामिकं तच्च संघातादिरूपमपि न भवति, यथा गगनकुसुमम्, संघातादिरूपं च देहादिकम्, वस्माच्च विद्यमानस्यामिकमिति ॥ १५६९ ॥

आह—ननु 'देहस्य त्वि विहाया' इत्यादिना शरीरादीनां कर्तादय एव सिध्यन्ति' न तु प्रस्तुतो जीवः, इत्याशङ्क्योत्तरमात्रेण परिहारी चाह—जो कत्ताइ स जीवो सञ्जविरुद्धो न्ति ते मई होला । मुत्ताइपसंगाओ तं नो संसारिणो दोसो ॥१५७०॥

(यः कर्त्रादि स जीवः साध्यविरुद्ध इति नम्र मतिर्मवेन । मूर्तादिपसङ्गान् वद न संसारिणो दोषः ॥ १५७० ॥)

यथास्यमनन्तरं देह-न्द्रियादीनां कर्ता, आधिष्ठाता, भोक्ता, अर्थी, चोक्तः स सर्वोऽपि जीव एव, अन्यस्येधरदेयुं कस्यक्षम-त्वेन कर्तृत्वाद्यसंभवादिति । अथ साध्यविरुद्धसाधकत्वाच्च विरुद्धा एते हेतव इति तत्र मतिर्मवेत्, तथाहि—घटादीनां कर्त्रादिरूपाः कुलाल-दयो मूर्तिमत्ताः, संघातरूपाः, अनित्यादिस्वभावाश्च इष्टाः, इत्यतो जीवोऽप्येवंविध एव सिध्यति एतद्विपरीतञ्च किन्नात्माकं साधयितुमिष्टः, इत्येवं साध्यविरुद्धसाधकत्वं हेतुनामिति । तदेतदयुक्तत्वाच्च न, यतः खलु संसारिणो जीवस्य साधयितुमिष्टस्याऽदोषोऽयम् । स ह्यष्टकर्म-पुद्गलसंघातोपगुलत्वात् सञ्चरित्वाच्च कर्त्रादिन्यूर्तत्वाद्विधर्मयुक्त एवेति मातृः ॥ १५७० ॥ अपरमप्यात्मसाधकमनुमानमाह—

अल्य चिय ते जीवो संसयओ सोम्म ! थाणु पुरिसो व्व । जं संदिद्धं गोयम ! तं तत्थन्नत्थ वत्थि धुवं ॥

(कस्त्वेष नम जीवः संशयतः सोम्य ! स्थाणुपुरुषविध । यत् संदिग्धं गोमम ! क्व तत्रान्यत्र यास्ति ध्रु यम् ॥ १५७१ ॥)

हे सोम्य ! गोमम ! अस्त्येव तत्र जीवः, संशयतः संशयतः संशयसङ्गात्वात्, यत्र यत्र संशयस्तत्र तदस्ति, यथा स्थाणु-पुरुषौ, संशयश्च तत्र जीवः, तस्मादस्त्येवायम्, तथाहि—स्थाणु पुरुषयोरुर्जत्वात्—परिणाहाद्युभयसाधारणधर्मप्रत्यक्षत्वायां चलन-शिरःकण्ठद्वयन-वयोनिर्लयन-वन्धनारोहणाद्युभयगतविशेषधर्माप्रत्यक्षत्वायां चोभयगतैतद्वर्तमानुस्मरणे च सत्येकत्वरविशेषनिश्चयचिकीर्षोः 'किमिदम्?' इति विमर्शरूपः संशयः प्रादुरस्ति । एवंभूते च स्थाणु-पुरुषादिगतमर्थये तच्च स्थाणु-पुरुषादिकं वस्तवस्त्येव, अवस्तुनि संशयायोगात् । एकमात्मन्यरीरयोरापि प्रागुक्तञ्चसात्मान्य-विशेषधर्मस्य प्रमातृत्वयोः साभान्यधर्मप्रत्यक्षत्वायां विशेषधर्माप्रत्यक्षत्वेऽपि च तद्विषयानुस्मृतौ सत्यामेकत्वरविशयो-पल्लियोः 'किमयमात्मा किं वा शरीरमाद्यमिदम्?' इति विमर्शरूपः संशयोऽयम् । अयं बाल्य-स्त्रीरियोः सच्च एवेत्यपघाते, नैकतरस्याऽ-

शुच्यते-विद्यमान एव वस्तुनि संशयो भवति' इति । तदयुक्तम्, अभिप्रायपरिहानात् ; न हि क्षणमेवं प्रम- 'तत्रैव प्रदेशो तदुभय-
मप्यस्ति' इति, किन्तु यद्वत्तत्तदस्त्वत् वस्तु तत्राजन्यं वा प्रदेशो न्न वमस्त्येव, अन्यथा पणुभूतविषयोऽपि संशयः स्यात् । एतदेवाह-
'अं संदिग्धमित्यादि' तस्मात् संशयविषयत्वाद्ध्येव जीव इति स्थितम् ॥ १५७१ ॥ अथ पूर्वपक्षमाशङ्क्य परिहराह-

एवं नाम विसाणं खरस्स पत्तं न तं खरे चेव । अन्नत्थ तदत्थि चिय एवं विवरीयगाहे वि ॥१५७२॥

(एवं नाम विसाणं खरस्स पत्तं न तं खरे चेव । अन्नत्थ तदत्थि चिय एवं विवरीयगाहे वि ॥ १५७२ ॥)

इत्थ ! यदि यत्र संशयस्तेनावश्यमेव भवितव्यम्, एवं ततः खरविषाणमप्यस्तीति प्राप्तम्, तत्रापि कस्यचित् संशयसम्भावना ।
उच्यते-नन्वभिहितमत्र यदुक्तं-तत्रान्यत्र वा विद्यमान एव वस्तुनि संशयो भवति, नाविद्यमाने । खरस्य विषाणं खरविषाणं नास्तीत्यत्र च
कोऽर्थः ? इत्याह- 'न तं खरे चेव' चि' खर एव तद्विषाणं नास्ति, अन्यत्र गत्वावस्थेवेति न कश्चित् व्यभिचारः । एवं 'विवरीयगाहे वि
ति' इदमुक्तं भवति-यदा विषयस्ताः कश्चित् स्वाणो 'पुरुष एवायम्' इत्यादिविपरीतग्रहं करोति तदाप्ययमेव न्यायो वाच्यः-सोऽपि
विपरीतग्रहो विपरीते पुरादिकं वस्तुनि सत्यवेषोपपत्तेरनादिद्यमान इत्यर्थः । एवं भवदभिप्रायेण योऽस्मादद्यां क्षरीरे आत्मास्त्वितिमिमानः,

इत्याह-

अत्थि अजीवविवक्खो पडिसेहाओ घडो ऽघडस्सेव । नत्थि घडो चि व जीवत्थिचापरो नत्थिसहो ऽयं ।

(अत्थि अजीवविवक्खः प्रतिषेधात् घटोऽप्यदस्येव । नास्ति घट इतीव जीवस्त्वित्यस्यो नास्तिघटोऽयम् ॥ १५७३ ॥)

अत्र प्रयोगः- प्रतिषेधबानपमजीवः, अत्र व्युत्पत्तिमन्त्रुपदप्रतिषेधात्, यत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिषेध-
वान् दृष्टः, यथाऽघटो घटप्रतिषेधान्, अत्र घटप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतस्य पदस्य प्रतिषेधः, यथाऽखरविषाणम्, अदित्य इति । अखरविषाणमित्यत्र
व्यम् । यस्तु न प्रतिषेधवान् न तत्र शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतस्य पदस्य प्रतिषेधः, अतोऽत्र खरस्य विषाणं खरविषाणमित्यादिव्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि खरविषाणलक्षणो
खरविषाणलक्षणस्याशुद्धस्य सामासिकमदस्य प्रतिषेध इति, अतोऽत्र खरस्य विषाणं खरविषाणमित्यादिव्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि नावश्यमवस्थितो द्वित्य-
विषयो नास्ति । अदित्य इत्यत्र तु व्युत्पत्तिरहितस्य द्वित्यपदस्य प्रतिषेधः, इति समासार्हितत्वेन शुद्धत्वे सत्यपि नावश्यमवस्थितो द्वित्य-
लक्षणः कोऽपि पदार्थो जीववत् विषयभूतोऽस्तीति ।

'नत्थि घडो चि व' इत्यादि पदार्थम् । 'नास्त्यात्मा' इति च योऽयमात्मानिषेधचिनिः सं- जीवस्त्वित्वान्तरीयक एव, यथा
'नास्त्यः घटः' इति शब्दोऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभाव्येव । प्रयोगः- यस्य निषेधः क्रियमाणो दृश्यते तत्कचिदस्येव, यथा घटादिकम्,
'नास्त्यः जीवः' इति शब्दोऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभाव्येव । प्रयोगः- यस्य निषेधः क्रियमाणो दृश्यते तत्कचिदस्येव, यथा घटादिकम्,
निषिष्यते च भवता 'नास्ति जीवः' इति वचनाज्जीवः, तस्मादस्येवासौ, यत्र सर्वथा नास्ति तस्य निषेधो न दृश्यत एव, यथा खरविषाण-

कन्यानां पञ्चभूताविरक्तिभूतानाम्, निरिष्यते च तस्या जीवः, तस्माद् निषेध एवायं तत्सत्त्वसाधक इति ॥ १५७३ ॥
अर्कान्विक्रोऽयं हेतुः, असतोऽपि खरविषाणादेर्निषेधदर्शनात्, इत्याशङ्क्याह—

असञ्जो नस्थि निसेहो संजोगाद्वपडिसेहञ्जो सिद्धं। संजोगाच्चउक्कं पि सिद्धमत्थंतरे निययं ॥१५७४॥

(भक्तो नास्ति निषेधः संयोगाद्विप्रतिषेधतः सिद्धम् । संयोगाद्विप्रतुष्कमपि सिद्धमर्थान्तरे नियमम् ॥ १५७४ ॥)

असतोऽविपमानस्य नास्ति न संमत्येव निषेध इति सिद्धम् । कुतः ? इत्याह—संयोगाद्विप्रतिषेधात्, आदिशब्दात् समवाय-
सामान्य-विशेषपरिग्रहः । एतदुक्तं भवति—इह यत् किञ्चित् कचिद् देवदत्तादिकं निरिष्यते तस्याऽन्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने कस्मिंश्चित्
संयोग-समवाय-सामान्य-विशेषत्वक्षणे चतुष्टयमेव निरिष्यते, न तु सर्वथैव देवदत्तादेरभावः प्रतिपाद्यते । तत्र 'नास्ति गृहे देवदत्तः' इत्या-
दिषु गृह-देवदत्तादीनां सतामेव संयोगमात्रं निरिष्यते, न तु तेषां सर्वथैवास्तित्वमप्राक्रियते । तथा, 'नास्ति खरविषाणम्' इत्यादिषु खर-
विषाणादीनां सतामेव समवायमात्रं निराक्रियते । तथा, 'नास्त्यन्यच्चन्द्रमाः' इत्यादिषु विद्यमानस्यैव चन्द्रमसोऽन्यच्चन्द्रनिरिषेधाच्चन्द्रसामान्य-
मात्रं निरिष्यते, न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते । तथा, 'न सन्ति घटप्रमाणा मुक्ताः' इत्यादिषु घटप्रमाणतामात्रस्यो विधेयो हुक्तानां
निरिष्यते, न तु हुक्ताऽभावः व्याप्यत इति । एवं च सति 'नास्त्यात्मा' इत्यत्र विद्यमानस्यैवात्मनो यत्र क्वचन येन केनचित् सह
संयोगमात्रमेव तस्या निषेद्धव्यम्, यथा 'नास्त्यात्मा वपुषि' इत्यादि, न तु सर्वथाऽऽत्मनः सत्त्वमिति ।

अत्राह कचिद्—ननु यदि यद् निरिष्यते तदस्ति, तर्हि मात्रिलोकेऽश्रवाऽप्यस्ति, युष्मदादिभिर्निरिष्यमानत्वाद् ; तथा, चतुर्णां
समवायाद्विप्रतिषेधानां पञ्चमोऽपि प्रतिषेधप्रकारोऽस्ति, तस्यैव निरिष्यमानत्वात् । तदयुक्तम्, त्रिलोकेऽश्रवाविशेषमात्रं भवतो निरिष्यते,
यथा घटप्रमाणत्वं हुक्तानाम्, न तु सर्वथैवश्रवा, स्रग्धिषादीन्श्रवायास्तत्रापि विद्यमानत्वात् । तथा, प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्व-
मप्राक्रियते, न तु सर्वथा प्रतिषेधस्याभावः, चतुःसंख्याविशिष्टस्य तस्य सद्भावात् । ननु सर्वमप्यसंबन्धमिदम्, तथाहि—मात्रिलोकेऽश्रवत्वं
तावदसदेव निरिष्यते, प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निश्चर्यते, तथा, संयोग-समवाय-सामान्य-विशेषाणामपि गृहदेव-
दत्त-खरविषाणादिवसतामेव प्रतिषेधः, इत्यतो 'यन्निरिष्यते तदस्त्येव' इत्येतत् कथं न लभ्यते ? इत्याशङ्क्याह—'संजोगाच्चउक्कं पीत्यादि'
इदमुक्तं भवति—देवदत्तादीनां संयोगादयो गृह्हादिव्येवासन्तो निरिष्यन्ते, अर्थान्तरे तु तेषां ते विद्यन्ते एव ; तथाहि—गृहेणैव सह देवदत्तस्य
संयोगो न विद्यते, अर्थान्तरेण तु क्षेत्र-इन्द्र-ग्रामादिना सह संसर्गात् समस्त्येव, गृहस्यापि देवदत्तेन सह संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु
सह तस्यासौ विद्यत एव, एवं विषाणस्यापि खर एव समवायो नास्ति, गवादावस्त्येव ; सामान्यमपि द्वितीयचन्द्राभावाच्चन्द्र एव नास्ति,
अर्थान्तरे तु घट-भावादापस्त्येव ; घटप्रमाणत्वमपि मुक्ताह—नास्ति, अर्थान्तरे तु कुप्यादावस्त्येव ; त्रिलोकेऽश्रवाऽपि भवत एव नास्ति

तीर्थस्नानाद्यवस्थेयं, पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि प्रतिषेधे नास्ति, अर्थान्तरे तदुपरविमानादावस्त्येयः इत्यनया विवक्षया प्रश्नः—‘यद् निषिध्यते तत् सामान्येनास्त्येयं, न त्वैवं प्रतिज्ञानीभेदे—‘यद् यत्र निषिध्यते तत् तत्रैवास्ति’ इति, येन व्यभिचारः स्यात् ।

यद्यपि शरीरे जीवं निषेधयामः, नान्यत्रैव चेत् । साधूक्तम् : अस्मात्समीहितस्य सिद्धत्वात्, जीवसिद्धयर्थमेव हि यतामहे वयम्, स चेत् सिद्धः, सर्वं तत्सिद्धयन्यायुपपत्तेरेव तदाश्रयः सेत्स्यति, किं तथा चिन्तया ? । न च शरीरमन्तरेण जीवस्याश्रयान्तरमुपपादते, तत्रैव तदवस्थानालिङ्गोपलब्धेः । न च वक्तव्यं—शरीरमेव जीवः, ‘जीवितं’ मृच्छितः इत्यादिव्यवस्थानुपपत्तेः, इत्यादिरभिधास्यमानत्वादिति ॥ १५७४ ॥ जीवसिद्धावेवोपपत्त्यन्तरमाह—

जीवो हि सत्ययमिणं सुद्वतणओ घडाभिहाणं व । जेण त्थेण सदत्थं सो जीवो, अहं मई होअ ॥ १५७५ ॥
अत्थो देहो खिय से तं नो पञ्चायवयणभेआओ । नाणाइगुणो यजओ भणिओ जीवो न देहो ति १५७६

(जीव इति सार्यकमिव शुद्धत्वं यदाभियानमिव । येनार्थेन सदर्थं स जीवः, भय मविम्वेत् ॥ १५७५ ॥)

(अर्थो देह एव सत्यं तद् नो पर्यायवचनभेदात् । धानादिगुणश्च यतो मणितो जीवो न देह इति ॥ १५७६ ॥)
जीव इत्येतद् वचनं सार्यकमिति प्रतिष्ठा, व्युत्पत्तिमत्त्वे सति शुद्धपदत्वात्, इह यद् व्युत्पत्तिमत्त्वे सति शुद्धपदं तदर्थवद् दृष्टम्, यथा घटादिकम्, तथा च जीवपदम्, तस्मात् सार्यकम्, यत्तु सार्यकं न भवति तद् व्युत्पत्तिमत् शुद्धपदं च न भवति, यथा हित्यादिकं खराविपणादिकं च, न च तथा जीवपदम्, तस्मात् सार्यकम् । यद् व्युत्पत्तिमत् न भवति तद् व्युत्पत्तिमत् शुद्धपदमपि सत् न सार्यकं, यथा हित्यादिपदम्, इति हेतोरनैकान्तिकत्वापरिहारार्थं व्युत्पत्तिमत्त्वविशेषणं द्रष्टव्यम् । यदपि शुद्धपदं न भवति किन्तु सामासिकम्, तदपि व्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि सार्यकं न भवति, यथा खराविपणादिकम्, इति शुद्धत्वविशेषणम् ।

अयं मन्यसे—देह एवास्य जीवपदस्याऽर्थः, न पुनरर्थान्तरम् ; उक्तं च—‘देह एवाऽयमनुप्रयुज्यमानो दृष्टः, यथैव जीवः एनं न हिनस्ति’ इति, अतो देह एवास्यार्थो युक्त इति । तदेतद् न । कुतः ? इत्याह—देह-जीवयोः पर्यायवचनभेदात्, यत्र हि पर्यायवचनभेदस्तत्रान्यत्वं दृष्टम्, यथा घटा-ऽऽक्राशयोः । तत्र घट-कुट-कुम्भ-कलशादयो घटस्य पर्यायाः, नभो-व्योमा-उत्तरिक्षा-ऽऽकाशादयस्त्वाकाश-पर्यायाः । प्रस्तुते च जीवो जन्तुसुमान् प्राणी सत्तो भूत इत्यादयो जीवपर्यायाः, शरीरं वयुः कायो देहः क्लेशरमित्यादयस्तु शरीर-पर्यायाः । पर्यायवचनभेदेऽपि च वस्तुफलत्वे सर्वकल्पसामञ्जसो वाचकम् । यत्तुनिरदिमुक्तम्—‘देह एवायमनुप्रयुज्यमानो दृष्टः’—इत्यादि, तच्छरीरसहचरणा-ऽवस्थानादितः शरीरे जीवोपचारः क्रियते । किञ्च, इत्यमपि श्रूयत एव—‘गतः स जीवः’ ‘दक्षतामिदं शरीरम्’ इति । किञ्च, ‘नाणाईत्यादि’ यस्माच्च धानादिगुणयुतो जन्तुः, जडश्च देहः, तत्सर्वं देह एव जीवः । प्राणिहैव चोक्तम्—न ज्ञानादिगुणो देहः,

मूर्तिमत्त्वात्, षट्पत् ; तथा, देहेन्द्रियतिरिक्त आत्मा, तदुपरमेऽपि तदुपरलब्धार्थानामनुस्मरणत्वात् वातायनपुरुषवदिति ॥१५७५-१५७६॥

सदृशाप्यप्रतिपुष्पमान इन्द्रभूतो भगवानाह—

जीवो त्थिवओ सच्चं मव्वयणाओ ऽवसेसवयणं व । सव्वणुवयणओ वा अणुमयसव्वणुवयणं व ॥

(जीवोऽस्ति वचः सत्यं महत्त्वनामपश्येवचनमिव । सर्वद्वयचनतो वाऽनुमयसर्वज्ञवचनमिव ॥ १५७७ ॥)

‘जीवोऽस्ति’ इत्येतद् वचः सत्यम्, महत्त्वचनत्वात्, भवत्संशयविषयाधशेषवचनवत्, यद्य सत्यं न भवति तद् मदीयवचनमपि न भवति, यथा कूटसाक्षिवचनम् । अथवा, सत्यं ‘जीवोऽस्ति’ इति वचनम्, सर्वद्वयचनत्वात्, भवदनुमतसर्वज्ञवचनवदिति ॥१५७७॥ यदिवा, भय-राग-दोस-मोहाभावाओ सच्चमणइवाइं च । सच्चं चिय मे वयणं जाणयमज्झत्थवयणं व ॥१५७८॥

(भय-राग-द्वे-प-मोहाभावात् सच्चमनविषयि च । सत्यमेव मे वचनं आत्ममध्ययवचनमिव ॥ १५७८ ॥)

सर्वमपि महत्त्वचनं सत्यमनविषयि च चोदव्यम्, भय-राग-द्वेया-ऽङ्गानरहितत्वात्, इह यद् भयादिरहितस्य वचनं तद् सत्यं दृष्टम्, यथा मार्गद्वयस्य मयरहितस्य श्रुतौ राग-द्वेषरहितस्य मार्गोपदेशवचनम्, तथाच महत्त्वचनं, तस्मात् सत्यमनविषयि चेति ॥१५७८॥

अत्र गौतममाशङ्क्य भगवानुपरमाह—

कह सव्वणु ति मई जेणाहं सव्वसंसयच्छेइ । पुच्छसु व जं न जाणसि जेण व ते पच्चओ होस्सा ॥१५७९॥

(कथं सर्वज्ञ इति मतिर्विनाहं सर्वसंशयच्छेदी । पुच्छ आ यद् न जानासि येन या ते प्रत्ययो भवेत् ॥ १५७९ ॥)

कथं नाम त्वं सर्वज्ञः’ इति ते मतिः ? एवं त्वं मन्यसे, तथा, भय-राग-द्वेय-मोहाभावश्चासिद् इति मन्यसे । तदयुक्तम्, वेनाहं सर्वसंशयच्छेदी, यद्य सर्वसंशयच्छेदा स सर्वज्ञ एव । घटान्तामावेनान्वयासिद्धेरनैकान्तिकोऽयं हेतुरिति चेत् । न, सर्वसंशयच्छेदवृत्तानुपपत्तिरेवेद विषये वाचकं प्रमाणम्, किमिहान्वयान्वेषणेन ? । यदिवा, पुच्छसतां यत् श्रौलोभ्यान्तर्गतं वस्तु त्वं न जानासि, येन सर्वज्ञत्वप्रत्ययस्तव जायते । भयाद्यभावोऽपि वद्विस्मददर्शनात् मायि सिद्ध एवेति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । कदाचिदपि लिङ्गदर्शने लिङ्गिनोऽस्तित्वदङ्कायामतिप्रसङ्ग इति ॥ १५७९ ॥ अयोपसंहरआह—

एवमुवओगल्लिगं गोयम ! सव्वप्पमाणसंसिद्धं । संसारी-यर-थावर-तसाइमेयं सुणे जीवं ॥१५८०॥

(एवमुपयोगलिङ्गं गोतम ! सर्वप्रमाणसंसिद्धम् । संसारी-वर-थावर-वस्तुभेदं सुण जीवम् ॥ १५८० ॥)

एवमुक्तं प्रकृतेण जीवमात्मानं गौतम ! दृष्ट-श्रुतिपदत्वेति संबन्धः । कथं पूतम् ? उपयोग एव लिङ्गं यस्य स त्वं, तथा, सर्वः प्रत्यक्षानुमाना-ऽऽपारम्पर्यादौः संश्रियं प्रतिष्ठितम्, तथा, संसारी-वर-स्थावर-वस्तुभेदम् । यन्मार्गिणश्च नरे शिखाः । आदिशब्दात् यजम-

॥५८३॥ विद्येया • वेदान्तिनः आत्माद्वैत मतम् तत् खण्डनम् च

आदर-पर्याप्त-उपार्गसादिभेदपरिग्रह इति॥१५८०॥ अत्र ● वेदान्तबादी ग्राह-ननु यदुभेदत्वमात्मनोऽसिद्धय, तस्य सर्ववैकल्यात्, यदुक्तम्-
 “एक एव हि भूतात्मा भूते भूते प्रतिष्ठितः (प्र०....व्यवस्थितम्) । एकत्रा यद्वा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १ ॥ यथा विद्युदभावायां
 तिमिरोपच्छ्रुजो जनः । संस्कीर्णमिव मात्राभिर्मिन्नाभिरिमिमन्यते ॥ २ ॥ तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमधिपाया । फलपुत्तमिवापन्नं भेदरूपं
 प्रपन्नभूते ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशालमश्वत्थं ग्राहुरव्ययम् । छन्दोसि यस्य णीनि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ४ ॥” तथा, “पुरुष एवेदं
 निन् सर्वः, यद् भूतं, यच्च माव्यम्, उतामृतत्वस्थानः, यदन्नेनाविरोहति, यदेजति, यद् नैजति, यद् दूरे, यद् अन्तिके, यदन्तरस्य
 सर्वस्य, यत् सर्वस्यास्य धामतः” इत्यादि । इत्येतदेव पूर्वविर्नाधिप्योत्तरार्धेन परिहराह—
जइ पुण सो एगो चिय हवेअ वोमं व सव्वपिंडेसु । गोयम ! तदेगलिं पंिंडेसु तहान जीवो डयं १५८१

(यदि पुनः स एक एव भवेद् व्योमेव सर्वपिण्डेषु । गौतम । तदेकलिङ्गं पिण्डेषु तथा न जीवोऽयम् ॥ १५८१ ॥)
 परः ग्राह-यदि पुनर्दक्षितन्यायेन स आत्मा सर्वेष्वपि नारक-निर्यह-नरा-उपरपिण्डेषु व्योमवदेक एव भवेद् न तु संसारीतरादिभेद-
 मिन्नाः, तर्हि किं नाम दूषणं स्यात् ?, एवमुक्ते मगवानाह-गौतम । तद् व्योम सर्वेष्वपि पिण्डेषु सृष्टिविक्षेपेषु स्थितमेकलिङ्गं वैसदस्या-
 मावादेकरूपमेव, इति युक्तं तस्यैकत्वम्, जीवस्त्वं विचार्यत्वेन प्रस्तुतो न तथा-नैकलिङ्गः सर्वत्र दृश्यते, प्रतिपिण्डं तस्य विलक्षणत्वात्,
 लक्षणभेदे च लक्ष्यभेदात्, इति न तस्यैकत्वमिति ॥ १५८१ ॥ अत्र प्रयोगमाह—

नाणा जीवा कुंभादउ च्च भुवि लम्बवणाइमेयाओ । सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खामावो य जओ तदेगत्ते १५८२

(नाना जीवाः कुम्भादय इव भुवि लक्षणविभेदात् । सुह-दुःख-बंध-मोक्षाभावश्च वस्तुदेकत्वे ॥ १५८२ ॥)

नानारूपा भुवि जीवाः परस्परं भेदमाज इत्यर्थः । लक्षणादिभेदादिति हेतुः, कुम्भादय इवेति दृष्टान्तः, यच्च न मिन्नं तस्य न लब्ध-
 णभेदः, यथा नभस इति । सुह-दुःख-द्वन्द्व-मोक्षाभावश्च यस्मात् तदेकत्वे, तस्माद् भिन्ना एव सर्वेऽपि जीवा इति ॥ १५८२ ॥
 कर्त्तुं पुनस्तेषां प्रतिपिण्डं लक्षणभेदः ? इत्याह—

१. पूर्वसूत्रितप्रती “अयमन्नाद्यः-पुरुष आत्मा । एतन्नन्दोऽवधारणे । स च कर्म-प्रधानाविव्ययञ्चेदार्थः । इत् सर्वं प्रत्यक्षं सर्वमानं चेतना-ऽचेतनम् ।
 भिमिति वास्तव्याहारे । यद् भूतं यदतीतम्, यच्च माव्यं यच्च भविष्यत्, तत् स. एवेत्यर्थः । उतामृतत्वस्थेशान इति—तवश्चन्द्रोऽप्यर्थः, अपिच समुच्चये,
 अमृतत्वस्याऽमरणभावस्य मोक्षस्य ईशानः प्रसुरत्यर्थः । यदिति यच्च-वक्ष्यव्यक्षोपात्, ज्ञानेन आहारेण अक्षिराहति अक्षिरायेन दृष्टिसुपैति, यदेजति
 ययलति अन्नादि, यद् नैजति पर्वतादि, यद् दूरे मेधादि, यद् अन्तिके, वक्ष्यदोऽवधारणे, अन्तिके समीपे चत् तस्युक्त एवेत्यर्थः । यदन्तर्मन्योऽस्य
 चेतना-ऽचेतनस्य सर्वस्य, येष्वेव सर्वस्याऽस्य धातुस्तत्सर्वं पुरुष एवेति ॥”

जेषोवओगलिंगो जीवो भिन्नो य सो पइसरीरं। उवओगो उकरिसा-वगरिसओ तेण ते ऽण्ता १५८३॥
(येनोपयोगित्तो जीवो भिन्नश्च स प्रतिशरीरम् । उपयोग उत्कर्षा-पकार्यवर्त्तन तेऽनन्ताः ॥ १५८३ ॥)

येन ज्ञान-इन्द्रियोपयोगलक्षणोऽसौ जीवः, स चोपयोगः प्रतिशरीरमुत्कर्षा-ऽपकार्यविदादनन्तभेदः, तेन जीवास्तद्विदादनन्तमेवा एवेति । तदेवं यावत् 'नाणा जीवा' इत्यादि (गा०-१५८२) पूर्वार्धम् ॥ १५८३ ॥ इदानीं 'सुख-दुःख' इत्याद्युत्तरार्धे भाष्यम्—

एगत्ते सब्वगयत्तओ न मोक्खवाढओ न भस्सेवा कत्ता भोत्ता मंता न य संसारी जहागासं ॥१५८४॥

(एकत्वे सर्वगत्यतो न मोक्षाद्यो नमस इव । कर्ता भोक्ता मन्ता न च संसारी यथाकारम् ॥ १५८४ ॥)

एकत्वे जीवानां सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादयो नोपपद्यन्ते, सर्वगतत्वात्, नमस इव, यत्र तु सुखादयो न तत् सर्वगतं, यथा देवदत्त इति । किञ्च, न कर्ता, न भोक्ता, न मन्ता, संसारी जीवः, एकत्वात् सर्वजीवानाम्, यत्किञ्च न तस्य कर्तृत्वादयः, यथा नमस इति ॥ १५८४॥ अपि च,

एगत्ते नत्थि सुही बहवघाउ त्ति देसनिरुउ व्व। बहुतरवद्धत्तणओ न य मुक्को देसमुक्को व्व ॥१५८५॥

(एकत्वे नास्ति सुखी बहुपथात् इति देशनिरुद्ध इव । बहुतरवद्धत्यतो न च मुक्को देशमुक्त इव ॥ १५८५ ॥)

इदमत्र इदमत्र-नारक-विषगादयोऽनन्ता जीवा नानाविधशरीर-मानसोपधातसंपादुःखिता एव, तदनन्तभागवर्तिनस्तु सुखिनः, एवमनन्ता यदाः, तदनन्तभागवर्तिनस्तु मुक्ताः, तेषां च सर्वेषामेकत्वे न कोऽपि सुखी प्राप्नोति, बहुवरोपधातान्वितत्वात्, यथा सर्वाङ्ग-रोगग्रस्तोऽङ्गुण्यर्थेऽनेन नीरोगो यद्धृदयः, एवं न कोऽपि मुक्तो(प्र०...मुक्ततत्सुखमाप्नु च न कोऽपि)घटते, बहुतरवद्धत्वात्, यथा सर्वाङ्गील्लितोऽङ्गुण्येकदेशमुक्तः । तस्मादेकत्वे सुखाद्यनुपपत्तेर्नानात्वं जीवानामिति स्थितम् ॥ १५८५ ॥

अवतु तर्हि जीवानां नानात्वम्, किन्तुतेको जीवः सर्वत्रावृष्ट्यापकोऽस्तु, इति न्यायिकादिमतमपाङ्गमभाह—

जीवो तणुमेत्तत्थो जह कुंभो तग्गुणोवलंभाओ। अहवा ऽणुवलंभाओ भिन्नम्मि घडे पडस्सेव ॥१५८६॥

(जीवतनुमात्रस्यो यथा कुम्भस्तदणुणोपलम्भमात्र । अथवाऽणुलम्भमात्रं किमे घटे पटस्येव ॥ १५८६ ॥)

तनुमात्रस्यो जीव इति प्रतिज्ञा, तत्रैव तदणुणोपलम्भेः, यथा घटः, 'स्वात्ममात्रे' इति शेषः । 'अहवेत्पादि' अथवा, यो यत्र ग्रामाणे-नोपलभ्यते तस्य तथाभाव एव, यथा किन्ने घटे पटस्य, नोपलभ्यते च शरीरात् बहिर्जीवः, तस्मात् तस्य सत्रामात्र एवेति ॥ १५८६ ॥

उपसंहरामाह—

तस्मात् कृत्वा भोक्ता भोक्ता वंधो मोक्खो सुहं च दुक्खं च । संसरणं च बहुत्ता-उसज्वगयत्ते सुजुत्ताहं ॥ १५८७ ॥

॥ १५८५ ॥

विशेषा०

‘विज्ञान-

घन’०-

पदानां

कल्पितार्थः

(तस्मात् कृत्वा भोक्ता वंधो मोक्खो सुहं च दुक्खं च । संसरणं च बहुत्ता-उसज्वगयत्ते सुजुत्ताहं ॥ १५८७ ॥)

तस्माद् बहुत्ता-सर्वगतत्वयोरैव सतोः कृतृत्वादयो धर्मा जीवस्य युज्यन्ते, नान्यथा, इत्येवंविधं प्रमाणसिद्धं जीवं प्रतिपद्येति ॥

॥ १५८७ ॥ अथ “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्नेवाहुः विनश्यति न ग्रेत्यसंज्ञास्ति” इत्यादिवैवाक्यार्थमनुभाष्यतस्स्य-

क्वोऽपि मम संगयोऽतिविशिष्टाऽहं इव एतं न मुञ्चति, तत् किं करोमि ? इति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह-

गोयम ! वेयपयाणं इमाण अत्थं च तं न याणासि । जं विन्नाणघणो च्चिय भूयेहिं तो समुत्थाय ॥ १५८८ ॥

मणसि मज्जंगेसु व मयभावो भूयसमुदञ्चमूओ । विन्नाणमेत्तमाया भूए ऽणु विणस्सइ स भूओ १५८९

अत्थि न य पेच्चसण्णा जं पुञ्चभवे ऽभिहाणमसुगो ति । जं भणिं न भवाओ भवंतरं जाइ जीवो ति ॥

(गौतम ! वेदपदानामेवमर्थं च ह्यं न जानासि । अयं विज्ञानघन एव भूतेभ्यः समुत्थाय ॥ १५८८ ॥)

(मन्यसे मद्याहं पियं मदभाषो यूतसमुद्भवोऽहः । विज्ञानमात्रमात्मा भूतेऽणु विनश्यति स भूयः ॥ १५८९ ॥)

(अस्ति न च ग्रेत्यसंज्ञा अतः पूर्वभवेऽभिधानमयुक्तं इति । अयं अणितं न भवात् भवान्तरं याति जीव इति ॥ १५९० ॥)

गौतम ! इत्यामन्त्रणम्, वेदपदानां श्रुतिवाक्यानाममीमांसा “विज्ञानघन एवैतेभ्यः” इत्यादीनां चेत्तसि वर्तमानानामर्थं यथावस्थितं

तत् न जानासि नावबुध्यसे । किमिति ? अत आह-यस्मात् त्वमात्माभिप्रायेणैवंभूतमिहायं मन्यसे विकल्पयसीति संवन्धः । कथंभूतम् ?

इत्याह-‘विज्ञानघणो च्चिय चि’ पृथिव्यादिभूतानां विज्ञानत्वसमुदायो विज्ञानघनः पृथिव्यादिविज्ञानांशानां पिण्ड इत्यर्थः; अवधारणं

त्वात्मवादिपरिकल्पितस्य भूतसमुदायातिरिक्तस्य ज्ञान-दर्शनादिगुणाश्रयस्यात्मनो निरासार्थम् । भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः समुदितेभ्यो न तु

व्यस्तेभ्यः, ज्ञानस्य तत्समुदायपरिणामास्तीकारादिति भावः, मद्याहं तु मदकारेणु घातक्यादिषु मदभावा इव; कथंभूतो विज्ञानघनः ?

इत्याह-‘भूयसमुदञ्चमूओ विन्नाणमेत्तमाया चि’ भूतसमुदायमुद्भूतसत्त्वं वातो न तु परभावात् ऋषिदायातो विज्ञानमात्ररूप आत्मेत्यर्थः,

यसमुदायोत्यत्र ततस्तान्येव पृथिव्यादीनि भूतानि विनाशमश्नुवानान्यनु लक्ष्यित्व भूयः पुनरपि स विज्ञानघनो विज्ञानमात्ररूप आत्मा

विनश्यति, न त्वात्मवादिनिमित्तान्यमर्थं याति । अत एव न ग्रेत्यमर्थे परमवे संज्ञास्ति, यत् पूर्वमर्थे नारकादिजन्मन्यभिधानमासीत् तत्

परमवे नास्ति, यदुत-अमुको नारको देवो वा भूतेर्दानां मनुष्यः संभूत इत्यादि, नारकादेः प्रागेव सर्वनाशं नष्टत्वादिति भावः । किमिह

वाक्ये तात्पर्यवृत्त्या प्रोक्तं भवति ? इत्याह-‘जं भणिं यमित्थादि’ सर्वस्यात्मनः समुत्थाय विनष्टत्वाद् न भवात् भवान्तरं क्वोऽपि यातीत्युक्तं

भवति ॥ १५८८-१५८९-१५९० ॥ यदेवंभूतमस्य वेदवाक्यास्यार्थमहमवगच्छामि, ततः किम् ? इत्याह-

गोयम् ! पयत्थमेवं मन्नंतो नत्थि मन्नासे जीवं । वक्कंतरेसु य पुणो भणिओ जीवो जमत्थि ति ॥ १५९ ॥
अग्गिहवणाइकिरियाफलं च तो संसयं कुणसि जीवे । मा कुरु न पयत्थो ऽयं इमं पयत्थं निसामेहि ॥

(गोमम । पदार्थं एवं मन्यमानो नास्मि मन्यसे जीयम् । वायव्यान्तरेषु च पुनर्मणिषो जीवो यवस्तीति ॥ १५९ ॥)

('अग्गिहवणाइकिरियाफलं च तवः संसयं करोमि जीवे । मा कुरु न पयत्थोऽयमिमं पदार्थं निसामय ॥ १५९ ॥)

गौतम ! अस्य वाक्यस्य दर्शितरूपमेव पदार्थं मन्यमानस्त्वं 'नास्ति' इत्येवं कीवं मन्यसे । यस्माच्च पुनः "न इ वै ससरीरस्य त्रिपा-ऽत्रिययोरेषहतरस्ति, अशीरं वा वसन्नं त्रिपा-ऽत्रिये न स्पृशतः" इत्यादिषु वेदवाक्यान्तरेषु 'अस्ति' इत्येवं जीवो मणितः प्रति-
पादितः । तथा "अग्निदीप्तं जुहुयात् स्वर्गक्षमः" इत्यादिवचनाद्गन्धवनादिक्रियायाः फलं च पारमर्विकं श्रूयते । न चेदं भवान्तरयायिन-
मात्मानमन्तरेणोपपद्यते । अतः 'किं जीवोऽस्ति नास्ति वा ?' इत्येवं संशयं जीवे करोमि त्वम् । तदसु मा कुर्याः, यस्माच्च "विज्ञानघन
त्वम्" इत्यादिवाक्यस्य नान्यर्थो-यं भवानभ्यवस्यति, किन्त्वस्य वक्ष्यमाणं पदार्थमिह निश्चययाऽऽकुर्यादिति ॥ १५९ १-१५९ २ ॥

तमेव दर्शयति—

विण्णाणाओ ऽणण्णो विण्णाणघणो त्ति सब्बओवावि । स भवइ भूएहिं तो घडविण्णाणाइभावेण १५९३
ताइं चिय भूयाइं सो ऽणु विणस्तइ विणस्तसमाणाइं । अत्थंतरेवओगे कम्मसो विण्णेयभावेणं ॥ १५९४ ॥

(विज्ञानादन्यो विज्ञानघन इति सर्वबोध्यम् । स भवति भूतेभ्यो घटाविज्ञानादिभावेन ॥ १५९३ ॥)
('तान्येव भूतानि सोऽणु शिनरयति शिनरयमानानि । अर्थान्तरेवयोगे कम्मसो विण्णेयभावेन ॥ १५९४ ॥)

इह विज्ञानघनो जीव उच्यते । कथम् ? इति चेत् । उच्यते—विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं ज्ञाने-दर्शनोपयोग इत्यर्थः, तेन विज्ञानेन
समानन्यभूतानादिक्रिया घतत्वं निश्चितत्वापन्नो विज्ञानघनो जीवः, यद्विवा 'सब्वओवावि' ति सर्वतः प्रविशद्वैश्वमनन्तानन्तानन्तविज्ञानपर्याय-
सहजगदितित्वाच्च विज्ञानघनो जीवः । एवमग्रेण तु विज्ञानघन एवास्मै, न तु नैयायिकादीनामिव 'स्वरूपेण निर्विकानत्वाज्ज्ञोऽस्मै,
पुष्टिस्तु तत्र समवेतैव' इति नियम्यते । स 'भवति'—उच्यत इति क्रिया । केभ्यः ? इत्याह—'भूएहिं तो' ति भूतानीह घट-यदादि
गुणवस्तुरूपणाणामिमेतानि, तेष्वपि शेषभावेन परिणेतव्यः । केन भवति ? इत्याह—'घटोऽयम्' इत्यादिविज्ञानभावेन घटादिविज्ञानपर्यायिण ।
ततः किम् ? इत्यागच्छय 'तान्येवतु विनन्यसि' इत्यस्यार्थमाह—'ता' चियेस्यादि । तान्येव ज्ञानालम्बनभूतानि घटादिभूतानि कम्मजः
कालकर्मण्यवकाशान-स्पृगता-ऽन्यमनस्कृतादिनाऽर्थान्तरेपयोगे भवति विण्णेयभावेन ज्ञानविषयभावेन विनाशमभ्युपगमनानि, अतु—एवात्

तद्वतोषपयिणि, स विज्ञानधनो विनश्यतीति संबन्धः । ज्ञानपयिणि षट्पादित्यो ज्ञेयमतेत्यो जीवः समुत्थाय कालकामाव-
नाड्यान्तरोपयोगे सति ज्ञेयभावेन तान्मेव विनाशमश्नुवान्यनु विनश्यतीति तात्पर्यार्थः ॥ १५६३-१५९४ ॥

किमित्यं संख्याऽप्यमात्मा विनश्यति ? । न, इत्याह—

पुत्रावरविण्णाणोवओगओ विगम-संभवसहोवो । विण्णाणसंतइए विण्णाणघणो ऽयमविणासी १५६५

(पूर्व-उपरविज्ञानोपयोगतो विगम-संभवस्यमात्रः । विज्ञानसंतत्वा विज्ञानधनोऽयमविनासी ॥ १५६५ ॥)

एक एवायमात्मा-त्रिस्वभावः कथम् ? इत्युच्यते—अर्थान्तरोपयोगकाले पूर्वविज्ञानोपयोगेन तावदयं विगमरवभावो विनश्वररूपः,
अपरविज्ञानोपयोगस्तसु संभवस्वभाव उत्पादस्वरूपः, अनादिकालप्रवृत्तसामान्यविज्ञानमात्रसंतत्वा पुनरयं विज्ञानधनो जीवोऽविनष्ट एवाव-
तिष्ठते । एवमन्यदपि सर्वं वस्तूत्याह-अयम्-शौक्यस्वभावमेवावगन्त्यम्, न पुनः किमपि सर्वतोत्पद्यते, विनश्यति चेति ॥ १५९५ ॥

‘न प्रेत्यसंज्ञास्ति’ इत्येव व्याचिख्यासुराह—

न च पेच्चनाणसण्णावनिट्टए संपओवओगाओ । विण्णाणघणाभिक्खो जीवो ऽयं वेयपयमिहिओ १५६६

(न च प्रेत्यज्ञानसंज्ञाऽवतिष्ठते सांप्रतोपयोगात् । विज्ञानपनामिक्खो जीवोऽयं वेयपयमिहितः ॥ १५६६ ॥)

न च प्रेत्येति—न चान्यवस्तुपयोगकाले प्राक्तनी ज्ञानसंज्ञास्ति । कुतः ? सांप्रतवस्तुपयोगोपयोगात् । इदमुक्तं भवति—यदा घटोपयोग-
निवृत्तौ पटोपयोग उत्पद्यते, तदा घटोपयोगसंज्ञा नास्ति, तदुपयोगस्य निवृत्तत्वात्; किन्तु पटोपयोगसंज्ञास्ति, तदुपयोगस्यैव तदानी-
मुत्पन्नत्वात् । तस्मात् विज्ञानधनामिह्यो वेदपदेवमिहोऽयं जीवः । ततो गौतम ! प्रतिषधस्त्वेनमिति ॥ १५९६ ॥

पुनरपीह प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

एवं पि भयघम्मो नाणं तवभावभावओ बुद्धी । तं नो तदभावम्मि विजं नाणं वेयसमयम्मि ॥ १५९७ ॥
अतथमिए आइच्चं चेदं संतासु अगि-वायासु । किंजोइरयं पुरिसो अप्पञ्चोइ त्ति निदिट्ठो ॥ १५९८ ॥

(यवमपि भूतधर्मो ज्ञानं तदभावभावतो बुद्धिः । तदं न तदभावेऽपि यस्मान्न वेदसमये ॥ १५९७ ॥)

(अस्मिन् अदित्ये चन्द्रे ज्ञान-उपारमि-याचोः । किन्त्योपि पुरुष आत्मन्योतिरिति निदिष्टः ॥ १५९८ ॥)

‘बुद्धी’ ति एवाद् बुद्धिः प्रेरकस्य—‘स भवेद् भूततो’ इत्यादिना शुष्मकृत्याख्यानाप्रकारेणापीत्यर्थः, प्रथिव्यादिभूतधर्म एव ज्ञानं-
भूतस्वभावान्तरमेव ज्ञानमिति भावः । कुतः ? इत्याह—‘तस्माद्भावतु सि’ ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्मेवाव-
तिष्ठति’ इति

वचनात् भूतमस्मात्वे ज्ञानस्य भावात्, तदभावे चाभावादित्यर्थः। यस्य च भाव एव यद् भवति, अभावे च न भवति तत् तस्यैव धर्मः, यथा चन्द्रमसमिन्द्रित्य, तथा च ज्ञानमनुविदधाति भूतान्वय-व्यतिरेकी, तस्मात् तद् भूतधर्म एव। तदयुक्तम्, विशिष्टेष्वेव हि नील-पीतादि-भूतग्राहकं ज्ञानं तदन्वय-व्यतिरेकादनुविदधाति न तु सामान्यं ज्ञानमात्रम्, यस्माद् भूताभावेऽपि वेदलक्षणे समये सिद्धान्ते 'सामान्यज्ञानं भागितमेव' इति शेषः। केन वाक्येन ? इत्याह—'अत्यमिण इत्यादि' अस्तमिते आदित्ये, याज्ञवल्क्यः, चन्द्रमसस्तमिते, ज्ञानेऽग्नौ, ज्ञानार्था वापि, किञ्ज्योतिरेयायं पुरुषः; आत्मज्योतिः सम्राडिति हेमाच, ज्योतिरिति ज्ञानमाह आदित्यास्तमयादौ किं ज्योतिः ? इत्याह—'अयं पुरुष' इति, पुरुषाज्ज्योतिर्यः। अयं च कथंभूतः ? इत्याह—'अणुजोति' इति आत्मैव ज्योतिरस्य सोऽयमात्मज्योतिर्विज्ञानात्मक इति हृदयम्। निदिष्टो वेदविशिष्टः कथितः, ततो न ज्ञानं भूतधर्म इति स्थितम् ॥ १५६७—१५९८ ॥ इत्थं न ज्ञानं भूतधर्मः। कुतः ? इत्याह—

तदभावे भावाभौ भावे चाभावौ न तद्धर्मो। जह घटभावाभावे विवस्त्रयाजो पडो भिन्नो ॥१५९६॥

(तदभावे भावाद् भावे चाभावौ न तद्धर्मः। यथा घटभावाभावे विपर्ययात् पटो भिन्नः ॥ १५९६ ॥)

न भूतधर्मो ज्ञानम्। मुख्यवस्तूनां भूताभावेऽपि भावात्, भूतधरितरौ तदभावेऽपि चाभावात्, यथा घटस्य धर्मः पटो न भवति, किन्तु तस्माद् भिन्न एव। कुतः ? इत्याह—घटभावाभावे विपर्ययात्—घटमावेऽप्यभावात्, तदभावेऽपि च भावादित्यर्थः ॥ १५९६ ॥

तदेवं केषांचिद् वेदपदानामर्थं व्याख्याय सांप्रतदुपसंहरन्, सर्वेषां च वेदपदानां संक्षेपतोऽर्थमुपदर्शयन्नाह—

एसिं वेयपयाणं न तमत्यं वियसि अहव सव्वेसिं। अत्थो किं होस्त्र सुई विण्णाणं वत्थुमेओ वा ॥१६००॥
जाई दव्वं किरिया गुणो ऽहवा संसओ तवाजुत्तो। अयमेवेति नवायं न वत्थुधम्मो जओ जुत्तो १६०१
सव्वं चिय सव्वमयं स-परपञ्चायओ जओ निययं। सव्वमसव्वमयं पि य विवित्तरूवं विवक्खाओ ॥

-विसेसमओ तेण पयत्थो विवक्खया जुत्तो। वत्थुस्स विस्सरूवो पञ्चायावेक्खया सव्वो १६०३

(पूर्वां वेदपदानां न स्वमयं वेत्ति, अथवा सर्वपापम्। अर्थः किं अवेत्तु अ विविधानं वत्थुमेओ वा ॥ १६०० ॥)

(जातिरन्वयं क्रिया गुणोऽथवा संशयलवायुक्तः। अयमेवेति नवायं न वत्थुधर्मो यतो युक्तः ॥ १६०१ ॥)

(सर्वमेव सर्वमयं स्व-परपञ्चायौ यतो नियतम्। सर्वमसर्वमयमपि य विवित्तरूवं विवक्खया ॥ १६०२ ॥)

(सामान्य-निष्ठेयमतेन पञ्चायं विवक्खया युक्तः। वत्थुमो विवक्खयः पञ्चायावेक्खया सर्वः ॥ १६०३ ॥)

अस्मादेवो पूर्वोक्तानां वेदपदानां यथा मया व्याख्यातोऽस्तथा त्वं न वेत्सि, तेन नीचे संक्षेपं करोमि। अथवा, सर्वपापमप्येव वेद-

पदानां
अव्युद्धान-
वस्तुभेद-
वात्यापने-
कार्याः

अथ वदमाणेषु कर्मादिषु दृष्टसु वादस्थानेषु यदिह तुल्यं तद् ग्रन्थलापकार्यमितिदिशुभ्राह—

‘कम्माईसु विजं सामणं तयं समाउज्जं । जो पुण जत्थ विसेसो समासओ तं पवक्खामि ॥१६०५॥

(पयं कर्मादिष्वपि यत् सामान्यं तत् समायोग्यम् । यः पुनर्यत्र विशेषः समासस्तत् प्रवक्ष्यामि ॥ १६०५ ॥)

एवं यदिहास्तवदप्रक्रमे प्रत्यक्षा-ऽनुमाना-ऽगमप्रमाणवक्तव्यतादिकं वक्ष्यमाणकर्मोद्दिवादस्थानकैः किमपि तुल्यं तद् स्वधिया तत्र तत्रायोग्यनीयम् । यस्तु यत्र वादस्थानके विशेषस्तं तत्र संश्लेषतः स्वयमेव वक्ष्यामि ॥ इति सप्तपञ्चाशद्वाक्यायः ॥ १६०५ ॥

॥ इति प्रथमगणधरवादः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयगणधरवक्तव्यतामिमधिसुत्ताह—

तं पव्वइअं सोउं वीओ आगच्छइ अमरिसेणं । वच्चामि णमाणेमी पराजिणित्ता ण तं समणं ॥१६०६॥

(तं प्रमदितं सुत्वा द्वितीय गणधरवक्तव्यतामिमधिसुत्ताह । वच्चाञ्चानयामि पराजित्य तं श्रमणम् ॥ १६०६ ॥)

वमिन्द्रभूति श्रवितं श्रुत्वा ॥ द्वितीयोऽभिभूतिनामा तत्सोदर्यवन्धुश्रान्तोऽभ्यर्पणकुलितचेताः समागच्छति भगवत्समीपम् । केनामि-
प्रायेण ? इत्याह—वज्जामि । ‘अ’ इति वाक्यालङ्कारे । आनयामि निजघातरमिन्द्रभूति ‘तवः’ इति गम्यते । ‘ण’ इत्ययमपि वाक्यालङ्कारे ।
तं श्रमणमिन्द्रजालिकं कथमपि पराजित्येति ॥ १६०६ ॥ पुनरपि किं चिन्त्यभवावागतः ? इत्याह—

छलिओ छलाइणा सो मण्णे माइंदजालिओ वा वि । को जाणइ कह वत्तं एत्ताहे वट्टमाणी से ॥१६०७॥

(प्रक्षितच्छलादिना स मन्त्रे मायेन्द्रजालिको वापि । को जानाति कथं वृत्तमेतस्याद् वर्तमाना वक्ष्य ॥ १६०७ ॥)

दुर्जयतिमुदरस्यापि मरुद्रातेन्द्रभूतिः, केवलमहमिदं मन्त्रे-छलादिना छलिओऽसी तेन धूर्तेन-च्छल-जाति-निग्रहस्थानग्रहनिपुणेन
तेन केनापि दूटेन व्रमितो (प्र...व्रामितो)भवद्वन्धुरित्यर्थः । अथवा, मायेन्द्रजालिकः कोऽपि निश्चितमसौ, येन तस्यापि अगद्वपुरोर्मिद्व-
स्यतुर्ममितं (प्र...व्रामितं) गतः । तस्मात् किं वदुता ? को जानाति तदाद्रस्थानकं तयोस्तत्र कथमपि वृत्तम्, मत्तरोक्षत्वात् ? । इत
ऊर्ध्वं पुनर्मपि तत्र गते तस्य तदिन्द्रजाल्यतिक्लेशमितमानसत्वे क-नरा-ऽभयश्रान्तवन्दनमाश्रयं हितयेततः श्रमणकस्य ‘वट्टमाणि सि’ या
स्वाधिरु चार्त्ता कर्त्तनी वा भविष्यति वा ? इत्यत्ययं समग्रोऽपि लोक इति ॥ १६०७ ॥ किं व त्वेन तत्र गच्छता प्रोक्तम् ? इत्याह—

सो पक्खंतरमेगं पि जाइ जइ मे तओ मि तस्सेव । सीसत्तं होज्ज गओ वोतुं पत्तो जिणसगासे ॥१६०८॥

(स पराजितमेकमपि यमि यदि ये तस्मिन्निव । शिष्टमर्थं मन्त्रेण गतं वक्तव्यं प्रोक्तो जिणसगासे ॥ १६०८ ॥)

को जानाति शाब्दिकभूतित्वेन कथमपि तत्र निजितः ? । मम पुनरप्येकमपि पञ्चान्वारं पञ्चविधेयं स यदि यात्यवधुष्यते—नन्दिदित्यस्य सहेतु-शब्दस्य पञ्चविधेयस्य स यदुत्तरप्रदानेन कथमपि पारं गच्छतीति हृदयम्, ततो 'मि' इति-बाधालङ्कारे, तस्यैव भ्रमशब्दस्य शिष्यत्वेन गतोऽहं भवेयमिति निश्चयः । तत् इत्यादि वाग्यार्थं कृत्वा जितस्य श्रीमन्महर्षिरस्यानिकं प्राप्नोति ॥१६०८॥

ततः किम् ? इत्याह—

आमद्वो य जिणेणं जाह-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सच्चवणु सच्चदरिसी णं १६०९

(आमापितश्च संलम्ब्य जाति-जरा-मरणविप्रभृतेन सर्वज्ञेन सर्वदर्शिना ॥ १६०९ ॥)

आमापितश्च संलम्ब्य जाति-जरा-मरणविप्रभृतेन सर्वज्ञेन सर्वदर्शिना च क्षिणेन । कथम् ? नाम्ना च-हे अग्निभूते !, गोत्रेण च-हे गौतमसंगोत्रे । इत्थं च नाम-गोत्राभ्यां संलम्ब्य तस्य चित्ताऽभूत-शब्दो । नामापि मम विज्ञानाति, अथवा, जगत्प्रसिद्धोऽहम्, काः किल मां न वेपि ? । यदि हि मे हृदयं संशयं क्षास्यति, अनेनैव हि वा, तदा भवेद् मम विस्मयः ॥१६०९॥

इति चिन्त्यति तस्मिन् मगधानाह—

किं मन्ने अत्थि कम्मं उयाहु न त्थि त्ति संसयो तुज्झं। वेयपयाण य अत्थं न याणसि तेसिमो अत्थो १६१०

(किं मन्मेऽस्ति कर्म त्वगो नार्थीति संशयस्तथ । वेदपदानां चार्थं न जानाति तेयान्मयर्थैः ॥ १६१० ॥)

हे अग्निभूते ! गौतम ! त्वमेतद् मन्यसे चिन्त्यसि यदुत्तर-क्रियते मिथ्यात्वादिहेतुसमान्वितेन जीवेनेति कर्म क्षान्तावरणादिकम्, तत् किमस्ति, नास्ति वा ? इति । नन्वयमनुचितस्त्व संशयः । अयं हि भवतो विरुद्धवेदपदनिबन्धनो वर्तते, तेषां च वेदपदानां त्वमयं न जानासि, तेन संशयं करोषि । तेषां च वेदपदानामयं घट्यमाणलक्षणोऽर्थः इति ॥ १६१० ॥ अत्र भाष्यम्—

कम्ममे तुह संदेहो मन्नसि तं नाणगोयराईयं । तुह तमणुमाणसाहणमणुमूहमयं फलं जस्स ॥१६११॥

० (कर्मणि तव संदेहो मन्मेसे वच्चाणगोयरातीवम् । तव तदनुमानसाधनमनुमितिमयं फलं जस्य ॥ १६११ ॥)

हे आयुष्मन्मग्निभूते ! क्षान्तामणादिपरमाणुसंघातरूपे कर्मणि तव संदेहः, यतः यत्पञ्चा-ऽनुमानादिसमस्तप्रमाणात्मकज्ञानगोचराती-तमेव तत् त्वं मन्यसे, तथाहि—न तवत् प्रत्यक्षं कर्म, अतीन्द्रियत्वात्, स्वरविणयत्वात्, इत्यादि प्रमाणविषयातीतत्वं प्राग्जहीवस्यैव कर्मणो-ऽपि समानप्रापत्वाद् भावनीयमिति । संदेहत सौम्य ! मा मंस्यास्त्वम्, यतो मम तवत् श्रत्यक्षमेव कर्म, तवाप्यनुमानं साधनं यस्य तदनुमानसाधनं वर्तते तत् कर्म, न पुनः सर्वप्रमाणागोचरातीतम् । यस्य, किम् ? इत्याह—‘अणुभूयमयं फलं जस्स चि’ मुख-दुःखानामनु-भूतिरनुभवत्वं तन्मयं तदात्मकं फलं यस्य शुभा-ऽशुभकर्मण इति । अनेन वेदमनुमानं धृतिम्—यसि मुख-दुःखानुभवस्य हेतुः, कर्म-

त्वात्, अङ्गुत्तरस्येवेति ।

अथ यदि भवतः प्रत्यर्थं कर्म, तर्हि ममापि सत्प्रत्ययं कस्माद् न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, न हि यदेकस्य कस्यचित् प्रत्यर्थं तेनापरस्यापि प्रत्ययेण भवितव्यम् । न हि सिंह-सरपट्टादयः सर्वस्यापि लोकस्य प्रत्यक्षाः, न च ते न सन्ति, बालादीनामपि तत्तत्स्य प्रसिद्धत्वात् । तस्मादस्मि कर्म, सर्वश्रित्वेन मया प्रत्यक्षीकृतत्वात्, भवत्संशयविश्रान्तवदिति । न च वक्तव्यम्—त्वयि सर्वज्ञत्वमस्मान् प्रत्यन्तद्वयम् 'कश्च मय्यणुं त्वि मर्ह वेणाहं सर्वसंसारच्छेदं, पुच्छसु व जं न यागमि' इत्यादिना श्रगेव (गा०-१५७९) प्रतिविहितत्वात् । कार्यप्रत्ययधत्तया भवतोऽपि च प्रत्ययमेव कर्म, यथा घटादिकापर्यप्रत्ययधत्तया परमाणव इति ॥१६११॥

यदुक्तम्—'तुह तमणुमाणसाहणं' इति, तदेवानुमानमाह—

अथि सुह-दुस्वहेऊ कजाओ वीयमंकुरस्सेव । सो दिट्ठो चेव मई वभिचाराओ न तं जुत्तं ॥१६१२॥
जो तुल्लसाहणाणं फले विसेसो न सो विणा हेउं (प्र०...वेऊ) कजत्तणओ गोयम ! घडो व्व, हेऊ य सो कम्म

(अथि सुह-दुस्वहेऊः कार्यवत् (यत्त्वात्) वीयमंकुरस्येव । स एष एव मत्तिव्यभिचारात् न तद् युक्तम् ॥ १६१२ ॥)

(यस्तुतयसाधनयोः फले विदेशो न स विना हेतुम् । कार्यवत्तो गोयम ! घट इव, हेतुव्य स कर्म ॥ १६१३ ॥)

प्रतिप्राणि प्रसिद्धयोः सुखदुःखयोर्हेतुरस्ति, कार्यत्वात्, अङ्गुत्तरस्येव वीजमिति । यथेह सुख-दुःखयोर्हेतुस्त्व कर्मव, इत्यस्ति वदिति । स्यात् मतिः—सक-पन्दना-दङ्गनादयः सुखस्य हेतवः, दुःखस्य त्वहि-मिप-कष्टकादयः, इति दृष्ट एव सुख-दुःखयोर्हेतुरस्ति, किमदस्य कम्मसन्देहतत्वन्यनेन ? । न हि दृष्टपरिहारेणदृष्टकल्पना संगतत्वमावहति, अतिप्रसङ्गात् । तदयुक्तम्, व्यभिचारात्, तथाहि—'जो तुल्लेसादि' (प्रत्यामं-१५००) इह यस्तुतयसाधनयोरिति शब्दादिविषयसुखाधनसमेतयोरनित्यसाधनसंयुक्तयोश्च द्रव्योर्बहूनां वा फले सुह-दुःखानुभवनलक्षणे विशेषस्फारतम्यारूपो दृश्यते, तासावष्टयं कर्मापि हेतुमन्तरेणोपपद्यते, कार्यत्वात्, घटवत् । यथ तत्र विशेषाया-यकोऽप्यहेतुस्त्वद् गोयम ! कमेति प्रतिपद्यसेति ॥१६१२-१६१३॥ अनुमानान्तरमपि कर्मसाधनायाह—

बालसरीरं देहंतरपुब्बं इन्दियाइमत्ताओ । जह बालदेहेपुब्बो जुवदेहो, पुच्चमिह कम्मं ॥१६१४॥

(बालसरीरं देहान्तरपुब्बं किमिन्द्रियादिमत्तात् । यथा बालदेहपुब्बो युषदेहः, पूर्वमिह कर्म ॥ १६१४ ॥)

सरीरान्तरपुब्बमातं बालसरीरम्, इन्द्रियादिमत्तात्, युषसरीरमिति, आदिप्रत्ययत्वात् सुख-दुःखित्व-प्राणा-अपान-निमेषोन्मेष-जीवना-दिमत्तवर्त्योऽपि देहतो प्रायाः । न च अन्तर्वातीतवशीरसुक्रमेणमिति शक्यते भवतुम्, तस्यापान्तरात्मनामसत्त्वेन तत्पक्षेणानुपपत्तेः ।

न चाद्वितीयो नियतगम-देश-स्थानमाप्तिपूर्वकः अतिरिक्तो युज्यते, नियायकारणमावाप्तुं । नापि स्वभावो नियामकः, तस्य निराकरित्व-
माणत्वात् । यत्नेह बालशरीरस्य पूर्वं अतिरिक्तं तत् 'कर्म' इति मन्व्यम्-कर्मणं शरीरमित्यर्थः, "जोएण कम्मएणं आशारेई अणंतरं
जीवो" (छ० योगेन कर्मकण्ठादत्तन्तरं जीवः ।) इत्यादिवचनादिति ॥१६१४॥ अनुमानान्तरमपि तस्मिन्नेव ग्राह-

किरियाफलभावाजो दाणाईणं फलं किरीएव्व । तं चिय दाणाइफलं मणप्पसार्याई जइ बुद्धी ॥१६१५॥
किरियासामण्णाजो जं फलमस्सावि तं मयं कम्मं । तस्स परिणामरूवं सुह-दुक्खफलं जओ भुज्जो ॥१६१६॥

(किरियाफलभावाद् दानादीनां फलं कुपेरिव । तदेव दानादिफलं मनःप्रसादादि यदि बुद्धिः ॥ १६१५ ॥)

(किरियासामान्याद् अस्त्रकामस्यापि वत् मयं कर्म । तस्य परिणामरूपं सुख-दुःखफलं यतो मूयः ॥ १६१६ ॥)

‘दाणाईमं फलं ति’ इह दानादिक्रियाणां फलमस्ति ‘किरियाफलभावात् चि’ सचेतनारब्धक्रियाणां फलभावात् फलभावदर्शनादि-
त्यर्थः, यथा कृपिक्रियायाः । इह या चेतनारब्धक्रिया तस्याः फलं दृष्टम्, यथा कृपादिक्रियायाः, चेतनारब्धाश्च दानादिक्रियाः, तस्मात्
फलवत्यः, यच्च तासां फलं तत् कर्म । या तु निष्फला क्रिया सा सचेतनारब्धापि न भवति, यथा परमाब्धादिक्रिया, सचेतनारब्धाश्च दाना-
दिक्रियाः, तस्मात् फलवत्यः । स्यादेतत्, धनैकान्तिकोऽयं हेतुः, चेतनारब्धानामपि कासाचित् कृपादिक्रियाणां निष्फलत्वदर्शनात् ।
तदयुक्तम्, फलवत्त्वमिष्टायोगैव तदारम्भात् । यच्च क्वचित् निष्फलत्वमपि दृश्यते तत्साम्यद्वानाद्यभावेन सामग्रीवैकल्याद् दृष्टव्यम्, मनः
शुद्ध्यादिसामग्रीविकलत्वा दानादिक्रिया अपि निष्फला इत्यन्त एवेत्यदोषः ।

यदि यात्र परस्यैवंभूता बुद्धिः स्यात् । कर्मभूता । इत्याह-‘तं चियेयादि’ तदेव दानादिक्रियाणां फलं यदस्माद्व्यामपि प्रत्यक्षं
मनःप्रसादादि । इदमुक्तं भवति-कृपादिक्रिया दृष्टान्याद्यभावात्फला दृष्टाः, अतो दानादिक्रियाणामपि दृष्टमेव मनःप्रसादादिकं फलं
भविष्यति, किमिदमलक्ष्यणफलसाधनेन । । तत् इष्टविरुद्धसाधनाद् विरुद्धोऽयं हेतुः । तत्रैव वयं ब्रूमः-‘किरियासामण्णाजो इत्यादि’
अस्यापि मनःप्रसादस्य यत् फलं तत् मम-कर्म संभूतम् । ननु मनःप्रसादस्यापि कर्म फलमभिधीयते । इत्याह-किरियासामण्णाज् चि’
इदमुक्तं भवति-मनःप्रसादोऽपि किरियारूप एव, ततश्च यथा दान-कृपादिक्रियाः किरियाः फलवत्यः, तथा किरियासाध्याद् मनःप्रसादस्यापि फलेन
भवितव्यमेव, यच्च तस्य फलं तत् कर्मैव, इति न काश्चित् व्यभिचारः ।

यतः कर्मणः सकाशात्, किम् ? इत्याह-‘सुह-दुक्खफलं जइ चि’ सुख-दुःखरूपं फलं सुख-दुःखफलं यतो यस्मात् कर्मणः सका-
शाज्जायते । कथम् ? भूयः पुनः पुनरपि । कर्मभूतं यत् सुख-दुःखफलम् ? इत्याह-तस्यैव कर्मणस्तज्ज्ञानकत्वेन यत् परिणामनं परिणामस्त-
द् भूमिति । एतदुक्तं भवति-यतः कर्मणः सकाशात् प्रतिक्षणं उत्परिणतिरूपं सुख-दुःखफलं प्राणिनां सप्पुणञ्जायते, तत् कर्म मनःप्रसादक्रियाया

अपि फलमस्मिन् । आह—नन्दनन्तरगाथायां 'दानादिक्रियाफलं कर्म' इति वदता दानादिक्रियैव कर्मणः कारणमुक्ता, अत्र तु मनःप्रसादा-
दिक्रिया तत्कारणमुच्यते, इति कथं न पूर्वोपरिविरोधः ? इति । सत्यम्, किन्तु मनःप्रसादादिक्रियैवानन्तर्येण कर्मणः कारणम्, केवलं तस्या
अपि मनःप्रसादादिक्रियाया दानादिक्रियैव कारणम्, अतः कारणकारणे कारणोपचाराददोष इति ॥ १६१५-१६१६ ॥

अत्र पुनरपि प्रेरणामात्रद्वय परिहारमाह—

होत्र मणोविन्तीए द्राणाइकिए व जइ फलं बुद्धी । तं न निमित्तत्ताओ पिंडो व्व घडस्स विन्नेओ ॥ १६१७ ॥

(मयेदु मनोपुत्तेरन्तादिक्रियैव यदि फलं बुद्धिः । तदु न निमित्तत्वात् पिण्ड इव पटस्य विन्नेयः ॥ १६१७ ॥)

अत्र परस्य यदवंधूता बुद्धिः स्यात् । कथंभूता ? इत्याह—ननु मनोपुत्तेर्मनःप्रसादादिक्रियाया दृष्टरूपा दानादिक्रियैव फलम्, न
तदष्टं कथंति भावः । अयमभिप्रायः—दानादिक्रियातो मनःप्रसादादयो वापन्ते, तेभ्यश्च प्रवर्धमानदित्सादिपरिणामः पुनरपि दानादिक्रियां
करोति, एवं पुनः पुनरपि दानक्रियाप्रवृत्तेः तत्र मनःप्रसादादेः फलमस्तु, न तु कथंति भावः, दृष्टफलमात्रेणैव चरितार्थत्वात् किमदृष्टफल-
कल्पनेन ? इति इदम् । तदेव न । कुतः ? निमित्तत्वाद्—मनःप्रसादादिक्रियां प्रति दानादिक्रियाया निमित्तकारणत्वादित्यर्थः, यथा
मृत्तियण्डो पटस्य निमित्तं विज्ञेयस्तथा दानादिक्रियापि मनःप्रसवेः । इत्यन्ते हि पात्रदानादिभ्यश्चिदाद्लाददयो जायमानाः । न च यदु
यस्य निमित्तं तदु तस्यैव फलं वक्तुमुचितम्, दूरविक्षुब्धत्वादिति ॥ १६१७ ॥

पुनरपि ध्यान्तीकृत्तुपादिक्रियापटमेनेव सर्वांसापि क्रियाणां दृष्टफलमात्ररूपतामेव साधयन्माह श्रेकः—

एवं पि दिट्ठफलया किरिया न कम्मफला पसत्ता ते । सा तस्सेत्तफल चिय जह मंसफलो पसुविणासो ॥

(अयमपि दृष्टांता क्रिया न कर्मफला प्रवृत्त ते । सा वन्मात्रफलैव यथा मांसफलः पशुविनाशः ॥ १६१८ ॥)

ननु 'यदमपि' शुभपदुपन्यस्तकृत्पादिक्रियानिदशनेनापीत्यर्थः, सर्वा दानादिकापि क्रिया दृष्टफलद्वैव प्रसक्ता न कर्मफला । इदमुक्तं
भवति—यथा कृत्पादिक्रिया दृष्टफलमात्रेणैवावसिप्तप्रयोजना भवति, तथा दानादिक्रियाया अपि साक्षादिकं किञ्चिद् दृष्टफलमस्तु, किमदृष्ट-
फलकल्पनेन ? । किं पशुना ? सा क्रिया सर्वापि तन्मात्रफलैव दृष्टमात्रफलस्य युज्यते, नादृष्टफला, यथा दृष्टमांसमात्रफला पशुविनाश-
क्रियाः न हि पशुविभक्षणक्रियामदृष्टार्धमफलार्थं कोऽप्यारमते, किन्तु मांसमवधारयम् ; अतस्तन्मात्रफलैव सा, तावदेवावसिप्तप्रयोजनत्वात् ।
एवं दानादिक्रियाया अपि दृष्टमात्रमेव साक्षादिकं किञ्चित् फलम्, नान्यदिति ॥ १६१८ ॥ अस्मैवार्थस्य समर्थनार्थं कारणान्तरमाह—
पायं व जीवलोग वट्टइ दिट्ठफलासु किरियासु । अदिट्ठफलासं पण वट्टइ नासंखभागो वि ॥ १६१९ ॥

लोकोऽपि च ग्रयेण दृष्टमात्रफलास्त्वेव कृपि-यणिज्यादिक्रियासु प्रवर्तते, अष्टफलसु तदसंख्येयमागोऽपि न वर्तते-अतिपयमात्र एव लोकासु प्रवर्तते, न धुरित्यर्थः । ततश्च हिंसादीनामशुभक्रियाणामष्टफलमावाञ्छुमक्रियाणामपि दानादीनामष्टफलमावो भविष्यति । इति पराधियाय इति ॥१६१९॥ मगषानाह—

सोम्म ! जउ चिय जीवा पायं दिट्ठफलासु वट्ठंति । अदिट्ठफलाओ वि य ताओ पडिवज्ज तेणेव ॥१६२०॥

(सौम्य ! यत् एष जीवाः प्रायो दृष्टफलासु वर्तन्ते । अष्टफलसु अपि यः वाः प्रतिपश्यत्य तेनेव ॥१६२०॥)

सौम्य ! इत्यतिभूतारामन्त्रणम्, यत् एव प्राणिनः ग्रयेण कृपि-याणिज्य-हिंसादिकास्त्वेव दृष्टफलास्तदुभक्रियासु प्रवर्तन्ते, अष्टफलसु पुनर्दानादिकसु शुभक्रियासु स्वल्पा एव प्रवर्तन्ते, तेनैव तस्मादेव कारणत्वात् ता अपि कृपि-हिंसादिका दृष्टफलाः क्रिया अष्टफलसु अपि प्रतिपद्यन्त्यागच्छ । इदमुक्तं भवति-यद्यपि कृपि-हिंसादिक्रियाकारो दृष्टफलमात्रायेमेव ताः समारमन्ते नाघमर्षिम्, तथापि तेऽसर्मलक्षणं पापहृत्तमदृष्टफलमनुवर्त एव, अनन्तसंसारिजीवान्यानुपपत्तेः । ते हि कृपि-हिंसादिक्रियानिमित्तमनभिलषितमप्यहं पाप-लक्षणं फलं यदुच्चाजनन्तं संसारं परिभ्रमन्तोऽनन्ता इव तिष्ठन्ति, दानादिक्रियातुष्टावस्तु स्वल्पा अहं धर्मरूपं फलमासाद्य क्रमेण मुच्यन्त इति ।

ननु दानादिक्रियातुष्टावभिर्बद्धं धर्मलक्षणं फलमाशंसितं तत् तेषां भवतु, यस्तु कृपि-हिंसादिक्रियाकटुं भिरदृष्टमधर्मरूपं फलं नाशंसितं तत् तेषां कथं भवति ? इति चेत् । तदपुक्तम्, न भविकलं कारणं स्वकार्यं जनयत् कस्याप्याशंसामपेक्षते, किन्त्यविकल-कारणतया स्वकार्यं जनयत्येव । वस्तुज्ञातमपि हि कोद्रवादिचीनं भवचिद् भूप्रदेशे पतितं जलादिसामग्रीसञ्ज्ञावेऽविकलकारणत्वात् प्राप्तं वज्राशंसामावेऽपि स्वकार्यं जनयत्येव । अविकलकारणभूताश्च कृपि-हिंसादयोऽधर्मजनने । अतस्तत्कटुं गताशंसता तत्र कोपयुज्यते ? । न च दानादिक्रियापामपि विवेकिनः फलाशंसां कुर्वते, तथाप्यविकलकारणतया विशिष्टतरेमेव ता धर्मफलं जनयन्ति । तस्मात् शुभाया अनुभायाश्च सर्वस्या अपि क्रियायाः अहं शुभा-द्व्यासं फलमस्त्येवेति प्रतिपद्यव्यम्, अनन्तसंसारिजीवसत्त्वान्यथानुपपत्तिरिति स्थितम् ॥१६२०॥ एतदेव प्रतिपादयितुमाह—

इहरा अदिट्ठराहिया सव्वे सुचचेज्ज ते अपयत्तेणं । अदिट्ठारंभो चेव केसवहुलो भविस्साहि ॥१६२१॥

(इहारादष्टद्विहताः सर्वे मुख्ये रस्तेऽपयत्तेन । अट्टाराष्टम एव केसरावहुलो भवेत् ॥१६२१॥)

इतथा यदि कृपि-हिंसाद्यशुभक्रियाणामहं फलं नाम्युपगम्येव, तदा ते तत्कटोरोऽदृष्टफलमावधू मरणानन्तरमेव सर्वेऽपयत्तेन मुच्येत्-न-संसारस्मरणमावाइ मुक्तिं गच्छेयुः, ततश्च प्रायः शून्य एव संसारः स्यादित्यर्थः । यथादृष्टारम्भोऽदृष्टफलानां दानादिक्रियाणां

समारम्भः स एव चेतोऽवबुद्धः संसारपरिश्रमणकारणतया दुरन्तः स्यात् ; तथाहि—चे दानादिक्रियायुष्मात्तत्त्वदनुष्ठानेनाद्यफलानुबन्धं विदधुः, ततो जन्मान्तरे तद्विपरिणाममुपलभ्यन्तवन्त्येत्येतिताः पुनरपि दानादिक्रियास्येव प्रवर्तेत, ततो मूलफलसंशयान्न तद्विपाकानुभूतिः, पुनरपि दानादिक्रियारम्भः, इत्येवमनन्तसंततिमयः संसारस्तेषां भवेत् ।

तत्रैतत् स्यात्, इत्यमप्यस्तु, काय किलास्माकं बाधा ? अत्रोच्यते—इयमत्र गरीयसी भवतो बाधा, यत् कृपि-हिंसाद्यशुभक्रियायुष्मात्तृणाभिरुद्धसंचयमात्रे सर्वेषां मुक्तिगमन एकोऽपि तत्क्रियायुष्मात्ता संसारं कापि नोपलभ्येत, अशुभतत्फलविपाकानुभवविता चैकोऽपि काचिदपि न दृश्येत, दानादिशुभक्रियायुष्मात्तारः शुभतत्फलविपाकानुभवविहार एव च केवलाः सर्वत्रोपलभ्येत, न चैवं दृश्यते ॥१६२१॥

तस्मात् किम् ? इत्याह—

जसणिट्टभोगभाजो बहुतरगां जं च नेह मइपुच्यं । अदिट्टाणिट्टफलं कोइ वि किरियं समारभइ १६२२
तेण पडिबज्ज, किरिया अदिट्ठेगंतियफला सव्वं । दिट्ठानेगंतफला सा वि अदिट्ठानुभावेण ॥१६२३॥

(यस्मिन्नुभोगभाजो बहुतरगा यव नेह मतिपूर्वम् । अद्यनिट्टफलां कश्चिदपि क्रियां समारभते ॥ १६२२ ॥)

(तेन प्रतिपद्यस्व क्रियादष्टैः कान्तिकफला सर्वा । दृष्टान्तकान्तिकफला साद्यदष्टानुभावेन ॥ १६२३ ॥)

यस्मादनिष्टभोगभाजो बहुतरा मर्यातः—अशुभकर्मविपाकजनितदुःखमात्र एव प्राणिनः प्रचुरा इहोपलभ्यन्ते, शुभकर्मविपाकनिवन्धन-गुणानुभवितास्तु सन्त्या एवंति भावः । तेन तस्मात् कारणात् सौम्य ! प्रतिपद्यस्व शुभाशुभा वा सर्वाऽपि क्रिया, अद्यं शुभाशुभं कर्म-कार्मैकान्तिकं फलं यस्याः सादष्टैकान्तिकफलैर्युत्तरगायासां संबन्धः । इदमुक्तं भवति—येन दुःखिनोऽत्र बहवः प्राणिनो दृश्यन्ते सुखि-नस्तु सन्त्या, तेन ज्ञाप्यते—कृपि-आशिन्य-हिंसादिक्रियानिवन्धनानुभूतकर्मरूपाद्यफलविपाको दुःखिनाम्, इतरेषां तु दानादिक्रियाद्वैतक-शुभकर्मरूपाद्यफलविपाक इति । व्यत्ययः कस्माद् न भवति ? इति चेत् । उच्यते—अशुभक्रियारम्भिणामेव बहुत्वात्, शुभक्रियायुष्मात्तृणामेव च सन्त्यन्तादिति ।

अथाह—नन्दमुभक्रियारम्भकारणामपि यद्यदष्टफलं भवति, तत् किमिति दानादिक्रियारम्भक इव तदारम्भकोऽपि कश्चित् तदारासां कुलो न दृश्यते ? इत्याह—‘वै च नेह्यादि’ यस्मात्ते नेहाद्यमनिष्टमशुभं फलं यस्याः सादष्टानिष्टफलां तामित्यंभूतां क्रियां मति-प्राप्तामशुभप्रतिपत्तिं कोऽपि समारभते, इत्यत्रो न कोऽपि तदादासां कुलो न दृश्यते । तस्मात् सर्वापि क्रियादष्टैकान्तिकफलैरिति प्रतिपद्यते ।

पुनरपि सर्वभूताः ? इत्याह—‘दिट्ठानेगंतफलं ति’ एवं चान्य-अशिनलाभादिकर्मनेकात्मिककर्मजनकस्य मापि फलं यस्याः कृपिणाणिज्या-

विक्रियायाः सा दृष्टानैकान्तिकफला सर्वापि क्रिया । इदमुक्तं भवति-सर्वस्या अपि क्रियाया अष्टं फलं तावदेकान्तैरेव भवति, यत्तु दृष्टफलं तदनैकान्तिकमेव-कस्याधिष्ठं सद्य भवति कस्याधिष्ठं नैत्यर्थः । एतच्च दृष्टफलस्यनैकान्तिकत्वमष्टानुभावेनैवेति प्रतिपत्तव्यम् । न हि समा-नसाधनान्वह्यतुल्यक्रियाणां द्वयोर्बहुनां वैकस्य दृष्टफलविधातः, अन्यस्य तु न, इत्येतदष्टदहेतुपन्तरेणोपपद्यत इति भावः । एतच्चेहेव प्रागु-क्तमेवेति ॥ १६२२-१६२३ ॥ अथवा, किमिह प्रयासेन ? प्रागेव साधितं कर्म । कया युक्त्या ? इत्याह-

अहवा फलाउ कम्मं कज्जत्तणओ पसाहिं पुब्बं । परमाणवो घडस्स व किरियाण तयं फलं भिन्नं १६२४

(अथवा पश्चात् कर्म कार्यत्वतः प्रसाधितं पूर्वम् । परमाणवो घटस्येव क्रियाणां तत् फलं भिन्नम् ॥ १६२४ ॥)

अथवा,—‘बो दुक्खसाहणणं फले विसेसो न सो विणा हेउ । कज्जत्तणओ गोयम । वडो ज्व, हेऊ य सो कम्म ॥ १ ॥’ (गा०-१६१३) इत्यस्यां गायार्थां प्रागस्माभिः कर्म प्रसाधितमेव । कुतः ? इत्याह-फलात् तुल्यसाधनानां यः फले विशेषस्तस्मादित्यर्थः । ततोऽपि फलविशेषात् कस्मात् प्रसाधितं कर्म ? इत्याह-कार्यत्वात् तस्य फलविशेषस्य, यच्च कार्यं तस्य कारणं भवत्येव, यथा घटस्य परमाणवः, यच्चेह कारणं तत् कर्म । ‘किरियाण तयं फलं भिन्नं ति’ तदेव च कर्म सर्वसाम्ये क्रियाणामष्टं फलमित्येवमिहापि साध्यते । कर्ममतम् ताम्यः क्रियाम्यो भिन्नम्, कर्मणः कार्यत्वात्, क्रियाणां च कारणत्वात्, कार्यकारणयोश्च परस्परं भेदादिति भावः ॥ १६२४ ॥

अत्राद्येव-परिहारो ग्राह-

आह नणु सुत्तमेवं सुत्तं चिय कज्जसुत्तिमत्ताओ । इह जह सुत्तत्तणओ घडस्स परमाणवो सुत्ता ॥१६२५॥

(आह ननु मूर्तिवैव मूर्तिवैव कार्यमूर्तिवत्त्वात् । इह यथा मूर्तित्वतो घटस्य परमाणवो मूर्तोः ॥ १६२५ ॥)

आह प्रेरकाः-ननु यदि क्षर्याणां क्षरिरादीनां दर्शनात् तत्कारणमत्वं कर्म साध्यते, तर्हि कार्यस्य मूर्तत्वात् कर्मापि मूर्तं श्रान्नोति । आचार्य उचरमाह-‘मुत्तं चियेत्यादि’ यदस्माभिः प्रयत्नेन साधयितव्यम्, तद्वत्तापि परसिद्धान्तानमिद्वालुद्धितयाऽनिष्टापदनाभिप्रायेण तावद्विमेव, तथाहि-वयमपि ग्रामः-मूर्तमेव कर्म, तत्कार्यस्य क्षरिरादेर्मूर्तत्वात्, इह यद् यत् कार्यं मूर्तं तस्य तस्य स्वरूपमपि मूर्तम्, यच्च घटस्य परमाणवः, यथा मूर्तं कार्यं न तस्य कारणं मूर्तं, यथा ज्ञानस्यात्येति । समवायिकारणं चेद्वाचिक्रियते, न निमित्तकारणमृता रूप-ऽऽजोकादय इति । आह-ननु सुख-दुःखादयोऽपि कर्मणः कार्यम्, अतस्तेषाममूर्तत्वात् कर्मणोऽमूर्तत्वमपि श्रान्नोति । न हि मूर्तदि-बो युज्यते । न चैकस्य मूर्तत्वममूर्तत्वं च युक्तम्, विकृतत्वात् । अत्रोच्यते-नन्वत एवात्र समवायिकारणमधिक्रियते, न निमित्त-सुख-दुःखादीनां चात्मवत्त्वादात्मैव समवायिकारणम्, कर्म युनस्तेषामभ-याना-ऽहि-विषादिवद् निमित्तकारणेमेत्येवोप-इति ॥ १६२५ ॥ कर्मणो मूर्तत्वासाधनाय हेत्वन्तराण्यथाह-

मूर्तकार्य-
स्य कारण-
कर्म मूर्तम्

तह सुहसंविक्तीओ संवंधे वेयणुठभाओ य । वज्रवलाहाणाओ परिणामाओ य विणयेयं ॥ १६२६ ॥
आहार इवानल इव घट्टुव्व नेहाइकयवलाहाणो । खीरमिवोदाहरणाइं कम्मरुवित्तगमगाइं ॥ १६२७ ॥
(मया मुञ्जत्तलि तो : सर्वग्ये येवनोद्वेष । यादवसायानात् परिणामाच्च विक्षेपम् ॥ १६२६ ॥)

(तया मुमुक्षुसि तैः सर्वग्ये येनोद्ग्राह्य । श्राव्यपलाभानान् परिणामाद्यधिदेयम् ॥ १६२६ ॥)

(आशार इमानस इव पठ इय स्नेहारिठवसाथातः । सीरमिशोदाहरणानि कर्मरूपिपश्यगमकानि ॥ १६२७ ॥)

इह प्रथमागोपन्यन्तेहेतुचतुष्टयस्य द्वितीयगाथायां यथासंख्यं यत्वारो दृष्टान्ता द्रष्टव्याः । तत्र मूर्ते कर्म, तत्संबन्धे सुखादिसंश्रितोः, इह यत्संबन्धे सुखादि संशेषतो तद् मूर्ते दृष्टम्, यथाऽष्टानायाहारः, यथामूर्ते न तत्संबन्धे सुखादिसंश्रितस्ति, यथाऽऽकाशसंबन्धे, संशेषतो च तत्संबन्धे सुखादि, तस्मात् मूर्ते कर्मेति । तथा, यत्संबन्धे वेदनोद्भवो भवति तद् मूर्ते दृष्टम्, यथाऽज्जलोऽग्निः, भवति च कर्मसंबन्धे वेदनोद्भवः, तस्मात् तद् मूर्तेमिति । तथा, मूर्ते कर्म, आत्मनो ज्ञानादीनां च तद्वर्माणां व्यतिरिक्तत्वे सति बाधेन स्रक्-चन्दना-ऽङ्गनादिना बलस्योपचयस्याधीयमानत्वात्, यथा स्नेहाधारितबलो घटः, इह यस्यानात्म-विज्ञानादेः सतो बाधेन घञ्जुना बलमावीर्यते तद् मूर्ते दृष्टम्, यथा स्नेहादिनाऽधीयमानबलो घटः, आधीयते च चार्द्यमित्यात्वादहेतुमूर्तेर्बन्तुभिः कर्मण उपचयलक्षणं बलम्, तस्मात् तद् मूर्तेमिति । तथा मूर्ते कर्म, आत्मादिव्यतिरिक्तत्वे सति परिणामित्वात्, धीरभिवर्ति । एवमादीनि हेतु-दाहरणानि कर्मणो रूपित्वगमकानीति ॥ १६२६-१६२७॥ अत्र परिणामित्वासिद्धिमात्रङ्कयोत्तरमाह—

अहं मयमसिद्धमेयं परिणामाउत्ति सो वि कञ्जाओ । सिद्धो परिणामो से दृहिपरिणामादिव पयस्स ॥

(५४) यत्र मातृसद्वेषेण परिणामादिति सोऽपि कार्यान् । सिद्धः परिणामावस्थ इति परिणामादिव प्रत्यक्षः ॥ १६२८ ॥

अथ 'परिणामित्वाद्' इत्यसिद्धौ प्रत्ययं हेतुरिति मत्तः । एतदप्युक्तम्, यतः सोऽपि परिणामः सिद्धः कर्मणः, 'कञाड लि' ति' इत्यस्य शरीरादेः परिणामितत्वं नास्ति । इह यस्य कार्यं परिणाम्युपलभ्यते तस्यात्मनोऽपि परिणामित्वं निश्चीयते, यथा दूषणः ।

यत् पूर्वमुल्लङ्घ्यादिवीचित्रदर्शनात् तद्वत्तुभूतं कर्म साधितं, तत्र पुनरप्यग्निभविगाहः—

अब्मादिविगाराणं जह वैचित्तं विणा विक्रमेण । तह जइ संसारीणं हवेल्ल को नाम तो दोसो ? १६२९
(अष्टादिविधारालो मया वैचित्तं विनापि क्रमेण । अहं यदि संसारीणं हवेल्ल को नाम तो दोसो ?)

(अत्रादिदिष्टारणो यथा गेचिव्य भिन्नसिद्धौ । तथा यदि संमरिणां भवेयु को नाम सतो योगः ? ॥ १६२६ ॥)

आह—नुतु क्वाऽआदि विकाराणामन्तरेण हि कर्म, वैचित्र्यं इत्येते, क्वा तेनैव प्रकरणेन संसारिणीयस्कन्धानामपि मुख-दुःखादिभायेन
वैचित्र्यं यदि कर्म विनापि स्यात्, ततः को नाम दोषो भवेत्?—न कोऽपीत्यर्थः ॥ १६२८ ॥ अथावातद—

कम्ममि व को भेओ जह बज्झक्खंघचित्तया सिद्धा । तह कम्मपोगलाण वि विचित्तया जीवसहिंयाणं ॥

(कर्मणि वा को भेदो यथा ब्रह्मरूप्यविषया सिद्धा । एषा कर्मपुरुषाणामपि विविचिता जीवसहिताम् ॥ १६३० ॥)

यद्यत्र विचारणां गन्धर्वनामैर्नृचतुरादीनां गृह-देवकुल-शकार-तरु-कृष्ण-नील-रक्त-दिग्भावेन वैचित्र्यमिष्यते सोम्य !, वायश्चस्या-पिशुन्दार्यत्वात्, तर्हि कर्मण्यपि को भेदः को विशेषः, येन तत्र वैचित्र्यं नाभ्युपगम्यते ? । ननु हन्त ! यथा सकललोकप्रत्यक्षायाममीनां गन्धर्वपुत्र-शक्रकोट्युदादीनां ब्राह्मस्थानां विचित्रता भवतोऽपि सिद्धा, तथा तेनैव प्रकारेणान्वराणामपि कर्मस्थानां पुद्गलमयत्वे समा-नेऽपि जीवसहितत्वस्य विशेषवतो वैचित्र्यकारणमग्रावेऽपि सुख-दुःखादिजनकरूपतया विचित्रता किमिति नेष्यते ? । यदि ब्राह्मणो ब्राह्म-पुद्गला नानारूपतया परिणमन्ति, तर्हि जीवैः परिगृहीताः सुतरां ते तथा परिणस्यन्तीति भावः ॥ १६३० ॥ एतदेव भावयति—

बज्झाण चित्तया जह पडिवज्जा कम्मणो विसेसेण ।

जीवाणुगयस्स मया भत्तीण व सिप्पि (प्र०...४ विच) नत्थाणं ॥ १६३१ ॥

(ब्रह्मणो चित्तया यदि प्रतिपन्ना कर्मणो विशेषेण । जीवाणुगतस्य मया भत्तीनामिव शिष्टिन्यस्तानाम् ॥ १६३१ ॥)

यदि हि जीवापरिगृहीतानामपि ब्राह्मणानामग्रादिपुद्गलानां नानाकारपरिणतिरूपा विचिता त्वया प्रतिपन्ना, तर्हि जीवाणुगतानां कर्म-पुद्गलानां विशेषत एवास्माकं भवतश्च सा सम्मता भविष्यति, भक्तयो विच्छिद्यतस्तत्तामामिव चित्रादिषु शिष्टिन्यस्तानाम् (प्र०... चित्रन्य-स्तानाम्) । अयमभिप्रायः—चित्रकारादिशिष्टिजीवापरिगृहीतानां चित्र-लेख-काण्डकर्मणुगतपुद्गलानां या परिणामचित्रता सा विसप्तपरिणते-नृचतुरादिपुद्गलपरिणामचित्रतायाः सकाशात् विशिष्टैवेति प्रत्यक्षत एव दृश्यते । अतो जीवापरिगृहीतत्वेन कर्मपुद्गलानामपि सुख-दुःखादि-वैचित्र्यजननरूपा विशिष्टतरा परिणामचित्रता कर्म न स्यात् ? इति ॥ १६३१ ॥ अत्र परः प्राह—

तो जह तणुमेत्तं चिय हवेख का कम्मकप्पणा नाम ? । कम्मं पि नणु तणु चिय सण्हयरब्भंतरा नवरं ॥

(अतो यदि वसुमात्रमेव भवेत् का कर्मकम्पना नाम ? । कर्माणि ननु वतुरेव सुखवदराज्यन्तरा नवरम् ॥ १६३२ ॥)

एवं मन्यते परः—यद्यग्रादिविकाराणामिव कर्मपुद्गलानां विचित्रपरिणतिरभ्युपगम्यते । ततो यावत् सकलजनप्रत्यक्षं तनुमात्रमेवैदं सुलप-कुरूप-सुख-दुःखादिमात्रैः समग्रात एवाग्रादिविकारवत् विचित्ररूपतया परिणमति, इत्येवैवास्तु, का नाम पुनस्तद्वैचित्र्यहेतुभूतस्या-न्तर्गच्छन्त्यस्य फलणः परिकल्पना, स्वभावादेव सर्वस्यापि पुद्गलपरिणामवैचित्र्यस्य सिद्धत्वात् ? इति । भावनाह—‘कम्मं पीत्थादि’ । कम्ममभिप्रायः—यद्यग्रादिविकाराणामिव ततोवैचित्र्यमभ्युपगम्यते, तर्हि ननु कर्माणि ततुरेव, कर्मणश्परिणमेवेत्यर्थः, केवलं सृज्यतरा, अती-रिष्यत्वात् ; अम्यन्तरा च, नीवेन सहावित्संसिष्टत्वात् । तत्रापि यथाऽग्रादिविकारवत् वाहस्थततोवैचित्र्यमभ्युपगम्यते, तथा कर्मततोरीपि

वर्त्तिकं नाम्नुपगम्यते ? इति भावः ॥१६३२॥ अथ ग्रैयमाश्रुप्य परिहारमाह—

को की ती ए विणा दो सो थूला ए सब्बहा विप्पमुक्कस्स । देहं गहणा भवो तओ य संसारो च्छिन्ती १६३३

१ कस्मैय दिना दोषः स्युद्धयं सर्वथा विप्रयुक्तस्य । वेदमद्वैताभावरतपश्च संसारव्यवच्छिन्निः ॥ १६३३ ॥)

श्रेकः ग्राह-न्तु "दातायाः स्मृत्या चैचिभ्यं प्रत्यष्टष्टत्वादेवात्रादिविकारवदभ्युपगच्छामः । अन्तरङ्गयास्तु कर्गरूपायाः दृष्टम-
तनोर्वैचिभ्यं क्यमित्च्छामः, तस्याः सर्वथाऽप्रत्यक्षत्वात् ? । 'अथ तदनभ्युपगमे दोषः कोऽप्यातति, ततोऽप्योपेतरेव तद्विचित्रताऽभ्युपग-
न्तव्या' गहिं निवेदतां कस्तया विना दोषोऽनुपज्यते ?" । आचार्यः ग्राह-भरणकाले स्थूला दृश्यमानतन्वा सर्वथा विप्रसृक्तस्य जन्तोर्भावात्तर-
गतस्थूलमुद्रणनिबन्धनभूतां दृष्टमकर्मवदुपगन्तरेणोपेतनदेहग्रणभावलक्षणो दोषः समापद्यते । न हि निष्कारणमेव शरीरान्तरग्रहणं युज्यते ।
ततश्च देशान्तरग्रहणमुपपत्तयेरूपानन्तरं सर्वस्याप्यशरीरत्वाद्यत्तेनैव संसारव्यवच्छिन्नैः स्यात् ॥ १६३३ ॥ ततोऽपि च किं स्यात् ? इत्याह-
व्यव्यभिचोक्त्वावन्ती निष्कारण उ व्य संवसंसारी । भवमुक्त्वाणं व पुणो संसरणमओ अणासासो ॥ १६३३

(सर्गमोक्षार्थनिन्द्यरणको वा सर्वसत्ताः । भयमुक्तानां वा पुनः संसरणमवोदनाभासः ॥ १६३४ ॥)

ततः संसारव्यवच्छेदानन्तरं सर्वस्यापि श्रीवारायोमोक्षार्थचिर्भवेत् । अद्यावद्दीराणामपि संसारपर्यटनम्, तर्हि निष्कारण एव सर्वस्यापि संसारः स्यात्, भवमुक्तानां च सिद्धान्तमित्यं पुनरप्यकस्मात् निष्कारण एव संसारपातः स्यात् । तथैव च तत्र संसारणम् । ततश्च मोक्षे-
डयनायास इति ॥१६३४॥ पुनः प्रक्षयान्तरेण प्रेयमाह—

मुत्तरसाधुत्तिमया जीवेण कहं हवेअ संबंधो ? । सोम्म ! घडस्स व्व नमसा जह वा दव्वस्सं किरियाए ॥

(मूल्यामूनिमता जीयेन फर भयेत संबन्धः ?) सोम्य ! पदस्यैव नमसा यथा वा द्रव्यास्य क्रियया ॥ १६३५ ॥)

ननु मूल कर्मतः प्राप्तं भवति? तस्य च मृतस्य कर्मणोऽमृतं बीवंतं सह कथं संयोगलक्षणः समवायलक्षणो वा संबन्धः स्यात् ? । अतः कर्मसिद्धावच्छेदपरमेव रन्त्रं पर्याप्तम् । भावनाह—सौम्य । यथा मूलस्य घटस्यामृतं नमस्त संयोगलक्षणः संबन्धस्तथाऽयमपि जीव-धर्मणोः । यथा वा द्रव्यस्याह्नुष्यादेः क्रियाऽऽह्नुज्वादादिकया सह समवायलक्षणः संबन्धः, तथाऽत्रापि जीव-धर्मणोऽयमिति ॥ १६३ ॥ प्रकृतान्तराणि जीव-धर्मणोः संबन्धनिदिमाह—

अहया पन्मखं चिय जीवोवनिबंधणं जह सरीरं । चिट्ठइ कम्मयमेवं भयंतरे जीवसंजुत्तं ॥१६३६॥

(अथवा प्रत्यक्षमेव जीवोपनिषत्पत्तये न्याय शरीरम् । निष्ठति काममप्येव शरीरम् ॥ १६३६ ॥.)

अथवा, यथैदं नाम इत्युल्लङ्घनं तद्विपर्ययानुवन्धनं त्रीणि भूदं तस्यैवोपलभ्यमानमेव, त्रिषुपि भवेत्तत्र, एवं भवान्तरं गच्छन्ना

जीवेन सह संयुक्तं कर्मणश्चरितं प्रतिपश्य । अथ ब्रूये-धर्माऽधर्मनिमित्तं जीवास्तंबद्धं बाहं क्षरीरं ग्रथयते, तर्हि पुच्छामो भवन्तम्य-वापि धर्माऽधर्मौ मूर्तो वा भवेताम्, अमूर्तौ वा ? । यदि मूर्तौ, तर्हि तयोरेक्यमूर्तेत्याना सह कथं संबन्धः ? । अथ तयोस्तेन सहासौ कथं मयि भवति, तर्हि कर्मणोऽपि तेन सार्धमयं कस्माद् न स्यात् ? । अथामूर्तौ धर्माऽधर्मौ, तर्हि बाह्यमूर्तस्फुरक्षरीरेण सह तयोः संबन्धः कथं स्यात्, मूर्ताऽमूर्तयोर्मैवद्विमिश्रयेण संबन्धयोगात् ? । न चास्तंबद्वयोस्तयोर्बाह्यक्षरीरेष्वेष्टानिमित्तत्वमुपपद्यते, अतिप्रसङ्गात् । अथामूर्तयोरेपि तयोर्बाह्यक्षरीरेण मूर्तेन सहैष्यते संबन्धः, तर्हि जीव-कर्मणोस्तत्सद्भावे कः श्रेयः ? इति ॥१६३६॥ अथापरावाद्येप-परिहारो ग्राह-मुत्तेणामुत्तिमो उचघाया-ऽनुगृहहा कंहं होक्षा ? । जह विण्णाणार्हणं मइरापाणोसहाईहिं ॥१६३७॥

(मूर्तेणामूर्तिसह वपघातऽनुग्रहो कथं भवेताम् ? । यथा विज्ञानार्थो न मरिणपत्नी-प्यादिभिः ॥ १६३७ ॥)

ननु मूर्तेन कर्मणोऽमूर्तिसमो जीवस्य कथमाह-मरिणपत्नीपुत्रो-पधातो स्याताम् ? । न हामूर्तस्य नमसो मूर्तेर्मल्यज्ज्वलनज्वालादिभिस्तो युज्येते इति भावः । अत्रोपरमाह-‘जह विण्णाणार्हणमित्यादि’ यथाऽमूर्तानामपि विज्ञान-विनिविद्या-भूति-स्थान्यादिजीवधर्मणामूर्तेरेपि मदिरापान-हृत्प-विप-विपीलिकादिभिर्मिश्रित्यधातः क्रियते, एषः-शरीर-भूतणैर्भेषजैर्द्विभस्त्वनुग्रह इत्येवमिहापीति । एतच्च जीवस्यामूर्तत्वमनुपगम्योक्तम् ॥१६३७॥ यदिवा, अमूर्तोऽपि सर्वथाऽसौ न भवतीति दर्शयन्नाह—

अहवा नेगंतो ऽयं संसारी सव्वहा अमुत्तो ति । जमणाइकम्मसंतइपरिणामावन्नरूवो सो ॥१६३८॥

(अथवा नैकान्तोऽयं संसारी सर्वथाऽमूर्त इति । यदनादिकर्मसन्तविपरिणामावन्नरूपः सः ॥ १६३८ ॥)

अथवा, नापेकात्तो यदुत-संसारी जीवः सर्वथाऽमूर्त इति । कुतः ? । यद् यस्मादनादिकर्मसन्तविपरिणामापन्नं बहुययःपिण्डन्यायेनानादिकर्मसंतानपरिणतिस्वरूपां ग्राप्तं रूपं यस्य स तथा । एतच्च मूर्तकर्मणः कथञ्चिदनन्यत्वाद् मूर्तोऽपि कथञ्चिज्जीवः । इति मूर्तेन कर्मणा भवत एव तस्यानुग्रहो-पधातो, नभेसस्तमूर्तत्वात्, अथेतन्त्वाच्च तौ न भवत एवेति ॥१६३८॥

कथं पुनः कर्मणोऽनादिसंतानः ? इत्याह—

संताणो ऽणाई उं परोप्परं हेउहेउभावाओ । देहस्स य कम्मस्स य गोयम ! बीयं-कुराणं व ॥१६३९॥

(संस्तानोऽनादिविद्य परस्परं हेतुहेतुभावात् । देहस्य च कर्मणश्च गीतम् । बीजाऽच्छुक्रयोरेव ॥ १६३९ ॥)

अनादिः कर्मणः संस्तान इति प्रतिज्ञा । देह-कर्मणोः परस्परं हेतुहेतुमद्भावादिति हेतुः । बीजाऽच्छुक्रयोरेवेति दृष्टान्तः । यथा बीजेनाऽच्छुक्रो जन्यते, अच्छुक्रादपि क्रमेण बीजगुणजायते; एवं देहेन कर्म जन्यते, कर्मणा तु देह इत्येवं पुनःपुनरपि परस्परसनादिकालीनहेतुहेतुमद्भावादित्यर्थः । इह ययोरन्योऽन्यं हेतुहेतुमद्भावंत्योरेनादिः संस्तानः, यथा बीजाच्छुक्र-पिण्डुवादीनाम्, तथा च देह-कर्मणोः,

लोउनादिः कर्मासनात् इति ॥१६३९॥ वेदोक्तद्वारेणापि कर्म साधयथाह—

कर्म चासद्गोयम ! जमग्निहोत्ताइ सगकामस्स । वेयविहियं विहण्णइ दाणाइफलं च लोयम्मि ॥

(कर्मणि चागमि गोयम । यवग्निहोत्रादि स्वर्गफलस्य । वेदमिदमिदं विद्वन्त्ये दानादिफलं च ओके ॥ १६४० ॥)

कर्मणि चाऽसति गौतम । अग्निहोत्रादिना स्वर्गफलस्य वेदविहितं यत् किमपि स्वर्गादिफलं तत् विद्वन्त्यते, स्वर्गादिः शुभकर्महेतुत्वात्, तस्य च भूतलजन्मपुण्यमात् । लोके च यत् दानादिक्रियाणां फलं स्वर्गादिकं प्रसिद्धं तदपि विद्वन्त्येत् । अयुक्तं वेदम्, 'किरिया-हउभावाओ दाणाइणं फलं फिरीणं च' इत्यादिना प्रविबिहितत्वादिति ॥१६४०॥

कर्मान्म्युपगमे च यदीश्वरादयो जगद्विषयकतारं रूप्यन्ते तदप्ययुक्तमिति दर्शयथाह—

कम्ममणिच्छंतो वा मुद्धं चिय जीवमीसराइं वा । मण्णासि देहाइणं जं कत्तारं न सो जुत्तो ॥१६४१॥

(कर्मान्निच्छन् वा मुद्धमेव जीवमीश्वरादि वा । मय्यसे देहादीनां जं कर्तारं न स युक्तः ॥ १६४१ ॥)

कर्म वाऽनिच्छन्ननिभूते गौतम । यं कर्मरहितत्वात् मुद्धमेव जीवमात्मानमिन्द्रायुक्तकाल-नियति-परिच्छादिकं वा देहादीनां कर्तारं मन्यते, तत्राप्युच्यते—नातो शुद्धजीवे-न्वरादिः फलो युज्यत इति ॥ १६४१ ॥ कुतः ? इत्याह—

उवगरणाभावाओ निच्चेट्टा-ऽमुत्तयाइओ वा वि । ईसरदेहारं भे वि तुल्लया वा ऽणवत्था वा ॥१६४२॥

(उववरणाभावाद् निच्छेष्ट-ऽमूर्तेर्भावितो वापि । ईसरेहस्मिन्नेऽपि तुल्यता वाऽनवस्था वा ॥१६४२॥)

नायमीश्वरादीरकर्मा गरीरादिक्रियाणामेतानि, उपकरणभावात्, दृग्दृग्पुण्यवशरहितकृत्वत्वात् । न च कर्म विना गरीरायाम्मे जीवादिनामन्यदुपकरणं घटते, गर्भायवस्थास्वत्योपकरणसंभवात्, शुक्र-ओणितादिश्रवणस्याप्यकर्मणोऽनुपपत्तेः । अथवा, अन्यथा प्रयोगः कियते—'निच्चेट्टयादि' नाकर्मा गरीराधारमते, निर्येष्टत्वात्, आकाशवत्, तथाऽमूर्तत्वात्, आदिशब्दादगरीरत्वात्, निश्चिक्रियत्वात्, गण्यतत्वात्, आकाशवत्तुः तथा, एकत्वात्, एकरमाणुवादित्यादि । अथोच्यते—गरीरानीश्वरः, सर्वण्यपि देहादिक्रियाणामेतानि । नन्वीभारदेश्वराम्नेऽपि तर्हि तुल्यता पर्ययुगेत्यस्य, तथाहि—अकर्मा नारमते निजगरीरमीश्वरः, निरुपकरणत्वात्, दृग्दृग्दिरहितकृत्वत्वादिति । अपान्यः क्रोडीश्वरस्त्वच्छरीरारम्भाय प्रवर्तते । ततः सोऽपि गरीरवान्, अगरीरो वा ? । यद्यगरीरः, तर्हि नारमते, निरुपकरणत्वात्, इत्यादि तत्र चक्ष्यता । अप गरीरवान्, तर्हि तच्छरीरारम्भेऽपि तुल्यता, सोऽप्यकर्मा निजगरीरं नारमते, निरुपकरणत्वादित्यादि । अथ तच्छरीरारम्भः गरीरात्तारमते । अतस्त्वस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्येवमनवस्था । अनिष्टं च सर्वमेतत् । तस्मात् नेत्यतो देहादीनां कर्मा, किन्तु कर्मादिनीचो बीज एव । निष्पद्योक्तवन्त्येवस्यो देहादीन् कृन्नुन्मन्मन्त्र एव स्यान्, तत्रोक्तवन्त्येव स्यान् । न पुनर्नीचान्त्रप्रमत्तः । न

ईश्वरो
न कर्मा

॥६०२॥
विशेषा०

मानादिदुष्टस्य देहादिकरयोच्चा गुणतो, तस्या रम्यविष्णुरूपत्वात्, इत्याद्यथ बहु वक्तव्यम्, ग्रन्थगतं न तावत्सङ्गात् नोन्यत इति । अनेनैव विधानेन विष्णु-भमादयोऽपि प्रत्युक्ता प्रष्टव्या इति ॥१६४२॥ अथाश्चान्तरं प्रतिविधातुमाह—

अहव सहावं मन्त्रसि विष्णाणघणाइवेयुत्ताओ । तह बहुदोसं गोयम ! ताणं च पयाणमयमत्थो १६४३

(अथवा स्वमात्रं मन्यसे विज्ञानमनादिवेदोत्तमम् । तथा बहुदोषं गोयम ! तेषां च पदानामयमर्थः ॥ १६४३ ॥)

अथ “विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः” इत्यादिवेदवचनश्रवणात् स्वभावं देहादीनां कर्तारं मन्यसे, यतः केचिदाहुः—“सहैतुनिराशंसं भवनां क्त्वा वयंते । स्वयमवधिभिस्ते हि नातुः स्वमपि कारणम् ॥२॥ राखीकष्टद्वेदीनां वैचित्र्यं कः करोति हि ! मयूचन्द्रिकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ? ॥२॥ कदाचित्कं यदशस्ति निःशेषं सतहेतुकम् । यथा कष्टकृतेष्वादि तथा चैते सुखादयः ॥३॥

तदेतद् यथा त्वं मन्यसे गौतम !, तथाऽभ्युपगम्यमानं बहुदोषमेव; तथाहि—यो देहादीनां कर्ता स्वभावोऽभ्युपगम्यते, स किं वस्तुविशेषो वा; अकारणता वा, वस्तुयतो वा ? इति त्रीणि गतिः । तत्र न तावद् वस्तुविशेषः, तद्ब्रह्मवैश्वानराभावात् । अप्रमाणकस्याभ्युपगमे कर्मापि किं नाभ्युपगम्यते, तस्यापि त्वदभिप्रायेणाप्रमाणकत्वात् ? किञ्च, वस्तुविशेषः स स्वभावो भूतो वा स्यात्, अमूर्तो वा ? यदि मूर्तः, तर्हि स्वभाव इति नामान्तरेण कर्मबोक्तं स्यात् । अयामूर्तो, तर्हि नासौ कस्यापि कर्ता, अमूर्तत्वात्, निरूपकणत्वाच्च, व्योमवदिति । न च मूर्तस्य शरीरादेः कार्यस्यामूर्तं कारणमनुरूपम्, आकाशवदिति । अथाकारणता स्वभाव इष्यते, तत्राप्यभिदग्धे—नन्वेवं सत्यश्चरणं शरीराद्युत्पद्यत इत्यमर्थः स्यात्, तथा च सति कारणामावस्य समानत्वाद् युगपदेवागेषदेहोत्पादप्रसङ्गः । अपिच, इत्यमहेतुकमाकास्मिकं शरीराद्युत्पद्यत इत्यभ्युपगतं भवेत् । एतथाभ्युक्तमेव, यतो यदेतदुक्ताकास्मिकं न तदादिमत्वातिनियताकारम्, यथाऽब्राह्मण-कारः, आदिमत्वातिनियताकारं च शरीरादि । तस्माद् नाकास्मिकम्, किन्तु कर्महेतुकमेव । प्रतिनियताकारत्वादेव चोपकरणसहितकत्वं निर्व-त्यमेव शरीरादिकं घटादिवदिति गम्यत एव । न च गमाद्यवस्थासु कर्मणोऽन्यदुपकरणं घटव इत्युक्तमेव । अथ वस्तुनो वर्मः स्वभावोऽभ्युपगम्यते । तथाप्यसौ यदात्ममवमौ विज्ञानादिवत्, तर्हि न शरीरादिकारणमसौ, अमूर्तत्वात्, आकाशवत्, इत्यभिहितमेव । अथ मूर्त-वस्तुधर्मोऽसौ, तर्हि सिद्धसाध्यता, कर्मणोऽपि पुद्गलास्ति कायपर्यायविशेषेण त्वेनास्माभिरभ्युपगतत्वादिति ।

अपिच, “पुल एवेदं सर्वम्”—इत्यादिवेदवाक्यश्रवणाद् भवतः कर्मास्तित्वसंशयः । एषां हि वेदपदानामयमर्थस्तत्र चेतासि निपरि-वर्तते—पुल आत्मा, एवकारोऽवधारणे स च पुल्यातिरिक्तस्य कर्म-प्रवृत्तौ-व्यादेः सत्ताव्यवच्छेदार्थः, इदं सर्वं—प्रत्यक्षं वर्तमानं चेतना-चेतनस्वरूपम्, ‘मिन्’ इति वाक्यालङ्कारे, यद् मृतम्—अतीतम्, यच्च माव्यं—नविविधं शुक्तिमुंसारमपि । उतामृतत्वसंस्थान इति उतथमन्दोऽप्यर्थः । अपिशब्दश्च समुच्चयः । अमृतत्वस्य च—अभरणभावस्य मोक्षसंस्थानः प्रभुरित्यर्थः । यदन्तेनातिरोहतीति । चञ्चलस्य

ह्यस्य दर्शनाद् यथान्तेन-आहारेण, अतिरोदृष्टि-अतिशयेन बुद्धिमुपैति । यदेवमिति-न चलति पर्वतादि । यद् दूरे मेवमिति । यद् अन्तिके-उद्योदोऽवधारणे, यदन्तिके समीपे तदपि पुरुष एवेत्यर्थः । यदन्तः-मध्ये, अस्य-चेतनचेतनस्य सर्वस्य; यदेव सर्वस्याप्यस्य बाह्यतः, तद् सर्वं पुरुष एवेति । अतस्तत्त्वव्यतिरिक्तस्य कर्मणः किञ्च सत्ता दुःखद्वयेति ते मतिः । तथा, “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः” इत्यादीन्यपि वेदप्रधानि कर्माभावप्रतिपादकानि मन्यसे त्वम्, अत्रायेवकारस्य कर्मादिसत्ताव्यदच्छेदपरत्वात् ।

सदेवमेतेषां “पुरुष एवेदम्-” इत्यादीनां “विज्ञानघन”-आदीनां च वेदप्रधानां नापमर्थो यो भवतरेषेति वर्तते, किन्तु तेषां पदानामयं भावार्थः-“पुरुष एवेदं सर्वम्-” इत्यादीनि तावत् पुरुषस्तुतिपराणि जात्यादिभूतस्यागदेतोरद्वैतभावनाप्रतिपादकानि च वर्तन्ते, न तु कर्मसत्ताव्यवच्छेदकानि । वेदवाक्यानि हि कानिचिद् विधिवादपराणि, कान्यपर्ययवाद्ग्रधानानि, अपराणि तत्तुवादपराणि । तत्र “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यादीनि विधिवादपराणि, । अयंवादस्तु द्विषा-स्तुत्यर्थवादः, निन्दार्थवादश्च । तत्र “पुरुष एवेदं सर्वम्-” इत्यादिकः स्तुत्यर्थवादः, तथा तत्र “स सर्ववित् यस्याय महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे शेष व्योम्नि आत्मा सुप्रतिष्ठित- (प्र०... आत्मासु प्रतिष्ठित) स्तमच्चरं वेदयते यस्तु स सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वभवाविबल” इति; तथा, “एकया पूर्णयाहृत्या सर्वान् कामानवाप्नोति” इत्यादिकश्च सर्वोऽपि स्तुत्यर्थवादः । “एकया पूर्णया” इत्यादिविधिवादोऽपि कस्यां न भवति ? इति चेत् । उच्यते-छेषस्याग्नि-होत्राद्यनुष्ठानस्य वैपर्ययप्रसङ्गादिति । “एष ब्रः प्रथमो यज्ञो योऽग्निष्टोमः, योऽनेनानिष्टान्येन यजते स गर्तमम्यतव” अत्र पशुमेवादीनां प्रथमकरणं निन्यत इत्ययं निन्दार्थवादः । “द्वादश मासाः संवत्सरः” “अग्निरकृष्णः” “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यादीनि तु वेदवाक्या-न्यनुवादप्रधानानि, लोकाप्रसिद्धस्यैवायं स्तुत्यनुवादमिति ।

तस्मात् “पुरुष एवेदं सर्वम्-” इत्यादीनि वेदप्रधानि स्तुत्यर्थवादप्रधानानि द्रष्टव्यानि । “विज्ञानघन एवैतेभ्यः” इत्यत्राप्ययमर्थः-विज्ञानघनाख्यः पुरुष पञ्चायं भूतेभ्योऽर्थान्तरं वर्तते । स च कदा, कायं च शरीरादिकमिति प्राक् साधितमेव । तत्र च फलं कार्यमित्या-पर्यान्तरं कारणमुन्मीलयेत्, तथाहि-यत्र फलं कार्यमावसात्रावश्यमाधि कारणम्, यथाऽयत्स्काराऽयःपिण्डसङ्काशे संदंष्टः, यथात्रात्मनः शरीरादिकार्यनिर्वचो कारणमावसापद्यते तत् ‘कर्म’ इति प्रतिपद्यते । अपिच, साचादेव कर्मसत्ताप्रतिपादकानि श्रूयन्त एव वेदवाक्यानि, तथा-“पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन कर्मणा” इत्यादि । तस्मादागमादपि सिद्धं प्रतिपद्यस्व कर्मेति ॥ १६४३ ॥

एव भावताऽमिदितेऽग्निभूतिः किं कृतवान् ? इत्याह-

छिन्नमिमः संसयमिमं निणेण जर(१०...जरा) मरणविपमुक्केण ।

सो समणो पञ्चइवो पंचहिं सह खंडियसएहि ॥१६४४॥

(विभे संशये जिनेन जरा-मरणविप्रयुक्तेषु । स भययाः प्रवृजितः स हृषिकेश्वरः ॥ १६४४ ॥)

॥ १६०५ ॥

अस्याः पूर्वदेव व्याख्या । इत्येकोनचत्वारिंशद्धार्याः ॥ १६४४ ॥

विशेषा०

॥ इति द्वितीयो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयगणधरस्य वायुमूर्तेर्वक्तव्यतामभिधित्युराह—

ते पव्वइए सोउं तइओ आगच्छई जिणसगासं । वच्चा मि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासांमि ॥ १६४५ ॥

(तौ प्रवृजितौ भूत्वा एहीय भगवच्छति खिनसकायम् । ब्रजामि वन्दे वन्दित्ता पज्जुवासे ॥ १६४५ ॥)

ताविन्द्रमृत्यु-उनिभूती प्रवृजितौ श्रुत्वा तृतीयो वायुभूतिनामा द्विजोपाध्यायो खिनसकायमागच्छति सातिगयनिजवन्धुद्वय-

निक्रमणार्क्षणाञ्छगिति विगलिवागमिमानो भगवति संजातसर्वप्रत्ययः सन्नेवमवधारयतिः—अबामि तत्राहमपि, वन्दे भगवन्तं श्रीमन्महा-

वीरम्, वन्दित्ता च पज्जुवासे—पज्जुवासे इति ॥ १६४५ ॥ अपरं च, किं विकल्प्य समगतोऽसौ ? इत्याह—

सीसंतेणोवगया संपयमिंद-गिभूइणो जस्स । तिहुयणकयप्पणामो स महाभागो ऽभिगमणिज्जो १६४६

तदभिगम-वंदणो-नासणाइणा होज्ज पूयपावो ऽहं । वोच्छिणसंसओ वा वोतुं पत्तो जिणसगासे १६४७

(विन्यत्तेनोपगतौ सोप्रवामिन्द्रा-ऽभिभूती वयम् । त्रिभुवनैष्टप्रणामः स महाभागोऽभिगमनीयः ॥ १६४६ ॥)

(तदभिगम-वंदणो-नासनादिना मयेव पूयपावोऽहम् । व्यवच्छिन्नसंशयो बोक्त्वा प्राप्तो खिनसकायः ॥ १६४७ ॥)

पूयपावो विशुद्धपापोऽपगतपाप इत्यर्थः । श्रेयं सुगमम् ॥ १६४६-१६४७ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वणू सव्वदरिसी णं १६४८

(ज्ञापना-०-१६०६) व्याख्या पूर्ववदिति ॥ १६४८ ॥ इत्थं सगैस्त्वं साञ्जसमामाणितोऽपि भगवता सकलप्रलोक्यातिशयिनीं तस्य

रूपादिसमृद्धिर्मात्रमिवीच्य शोभादसमर्थो हृष्टतसंशयं शब्दं विस्मयात् तूष्णीमाश्रितः पुनर्युक्तः । किम् इत्याह—

पेव तस्सरिरं ति संसओ न वि य पुच्छसे किंचि । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १६४९

(तच्छ्रीवत्सच्छरीररिमिति संशयो नापि च पृच्छसि किञ्चित् ? । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १६४९ ॥)

हे आयुष्मन् वायुभूते ! 'तदेव वस्तु जीयस्तेदेव च शरीरम्, न पुनरन्यत्' इत्येवभूतस्तव संशयो वर्तते, नापिच तदपनोदार्थं

किञ्चिद् मा पृच्छसि । ननु यथापादाद् निर्गच्छता त्वयाऽभिहितमार्गित्—'बोच्छिणसंसओ वा' इति, तत् किमिति न किञ्चित् पृच्छसि ? ।

३. गणधरः

शरीरमेव

जीवः

अयं च संशयस्तत्र विरुद्धदेवदशवर्णनिबन्धनो वर्तते । तेषां च वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, तेन संशयं कुरुष्व । तेषां चायं वच्यमाण-
लक्षणोऽयं इति ॥ १६४९ ॥ यथा च वायुभूतेरयं संशयस्तथा सिंगेयतया सिंगेयतया एव भाव्यस्मरौ भावयशाह-

वसुहाइभूयसमुदयसंभूया चेयण चिते संका । पत्तेयमदिट्ठा वि हु मज्जंगमउ व्व समुदाये ॥ १६५० ॥
जह मज्जंगेसु मओ वीसुमदिट्ठो वि समुदए होउं । कालंतरे विणस्सइ तेह भूयगणम्मि चेयणम १६५१

(वसुहादिभूयसमुदयसंभूया चेतेनेति तत्र शङ्का । प्रत्येकमष्टादशसु भूयसुदाये ॥ १६५० ॥)

(यथा मयाज्ञे तु मरौ विष्वगादष्टोऽपि समुदये भूत्वा । कालान्तरे विनश्यति यथा भूयगणेऽपि चेतन्यम् ॥ १६५१ ॥)

क्षुधा पृथ्वी, आदिश्चन्द्रादयः तेजोवायुपरिग्रहः, वसुधादय एव भवन्तीति कृत्वा भूगानि वसुधादिभूतानि, तेषां समुदयः परस्पर-
मीलनपरिगतवर्षसुधादिभूतसमुदयः, तस्मात् प्रागसती संभूता संवासा, चेतनेत्येवंभूता तत्र शङ्का । सा च चेतना पृथिव्यादिभूतेषु प्रत्येकावस्था-
यामष्टापि बालकीकुसुम-नुबो-दक्षदिषु मयास्त्रेषु भव इव तत्समुदाये संभूतेति प्रत्यक्षत एव इत्यते । तदेवमन्त्यपद्वारेण चेतनाया भूत-
समुदायधर्मता दर्शिता । अथ व्यतिरेकद्वारेण तस्यास्तां दर्शयितुमाह--‘जह मज्जंगेसु’ इत्यादि यथा च मद्याह्नेषु मदभावः प्रत्येकावस्थाया-
मष्टोऽपि तत्समुदाये भूत्वा ततः कियन्तमपि कालं स्थित्वा कालान्तरे तयाविषयसामग्रीवशात् कुत्रचित् विनश्यति, तथा भूतगणेऽपि प्रत्येक-
मसंबन्धं भूत्वा ततः कालान्तरे विनश्यति । ततोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते-भूतधर्म एव चैतन्यम् ।

इदं च हृदय-यत् समुदायिषु प्रत्येकं नोपलभ्यते तत्समुदाये चोपलभ्यते, तत् तत्समुदायमाश्रयं एव, यथा मद्याह्नसमुदायधर्मो
मदः । स हि मद्याह्नेषु विष्वग् नोपलभ्यते, तत्समुदाये चोपलभ्यते, अतस्तद्धर्मः । एवं चेतनापि भूतसमुदाये भवति, पूर्यन् न भवति,
अतस्तद्धर्मः । धर्म-धर्मिणोधाभेद एव, भेदे षट्-पट्योरिव धर्मि-धर्ममावाप्रसक्तत्वं । तस्मात् स एव जीवस्तदेव च शरीरम् । चास्मान्तेरेषु
पुनः शरीरात् भिन्ना भूयते जीवः, तद्यथा--“न इ वै सशरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहृतिरस्ति, अक्षरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः”
इत्यादि । ततस्तत्र संशय इति ॥ १६५०-१६५१ ॥ (अत्रोपरमाह-

पत्तेयमभावाओ न रेणुतेल्लं व समुदये चेया । मज्जंगेसु तु मओ वीसुं पि न सव्वसो नत्थि ॥ १६५२ ॥

(प्रत्येकमभावात् न रेणुतैकमित्थं समुदये चेतनां । मयाज्ञे पुंशु मरौ विष्वगपि न सर्वतो नास्ति ॥ १६५२ ॥)

‘न समुदये चेय सि’ न भूतसमुदयमाश्रयमा चेतना, ‘पत्तेयमभावाउ ति’ भूतप्रत्येकावस्थायां तस्या अंशतोऽपि सर्वभाउतुल्यमे-
रित्यर्थः । किं यथा मित्रमर्थं न भवति ? इत्याह--‘न रेणुतेल्लं व’ पित यथा प्रत्येकं सर्वभाउतुल्यमाह रेणुकृतसमुदायप्रसक्तं तलं न भवती-

चेतना

भूतेषु

प्रत्येक-

मत्सरी

त्यर्थः । प्रयोगः—यत् येन पृथगवस्थार्या सर्वथा नोपलभ्यते सत् तेषां समुदायेऽपि न भवति, यथा सिकताभरणसमुदाये तैलम् ; यत् तेषां समुदायेऽपि भवति न तस्य ग्रंथगुं व्यवास्थितेषु तेषु सर्वथाऽनुपलम्भः ; यथैकैकतिलावस्थार्या तैलस्य, सर्वथा नोपलभ्यते च भूतेषु प्रत्येकावस्थार्या चेतना, तस्माद् नास्ती तत्समुदायमात्रमभावा, विन्त्यवधिपरोरन्यत् किमपि जीवलक्षणं कारणान्तरं भूतसमुदायातिरिक्तं तत्र संघ-
द्वितं (प्र०...संघटितं) यत् इयं प्रपञ्चतीति प्रतिपचयम् । आह—‘प्रत्येकावस्थार्या सर्वथाऽनुपलम्भात्’ इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः, प्रत्येकावस्थार्या सर्वथाऽनुपलम्भस्यापि महस्य मद्याङ्गसमुदाये दर्शनात्, इत्याशङ्क्याह—‘मज्जेगेसु’ इत्यादि घातकीकुसुमादिषु मद्याङ्गेषु पुनर्विचय-
पृथग् न सर्वथा मदो नास्ति, अपि तु या च यावती च मदमात्रा पृथगपि तेजस्त्वैवेत्यर्थः । ततो नानैकान्तिकता हेतोरिति ॥१६५२॥

भूतेष्वप्येवं भविष्यतीति चेत् । नैतदेवम् । कुतः ? इत्याह—

भमि-धणि-वित्तहयाई पत्तेयं पि हु जहा मयंगेसु। तह जइ मूएसु भवे चेया तो समुदये होस्सा ॥१६५३॥

(अभि-प्राणि-वित्तुज्जवाहवः प्रत्येकमपि सत्तु यथा मद्याङ्गेषु । तथा यदि भूतेषु भवेचेतना एतः समुदये भवेत् ॥ १६५३ ॥)

यथा प्रत्येकावस्थार्या घातकीकुसुमेषु या च यावती च भूमिधिविचित्रमापादनशक्तिरस्ति, गृह-श्रेय-शुरसादिषु पुनर्प्रापितवित्तजन-
शक्तिरस्ति, उदके तु विद्यन्ताकरणशक्तिरस्ति, आदिशब्दादन्येष्वपि मद्याङ्गेष्वन्यापि यथासंभवं शक्तिर्वाच्या; तथा तेनैव प्रकारेण व्यस्ते-
ष्वपि पृथिव्यादिभूतेषु यदि कश्चिच्चैतन्यशक्तिरभविष्यत्, तदा तत्समुदाये संयुतां स्पष्टां चेतनां स्यात्, न चैतदस्ति, तस्माद् न भूतसमुदाय-
मात्रमभवेत्येवमिति ॥१६५३॥ ननु यदि प्रत्येकावस्थार्या मद्याङ्गेषु सर्वथैव मदशक्तिर्न स्यात् तदा किं दूषणं स्यात् ? इत्याह—

जइ वा सव्वाभावो वीसुं तो किं तदंगनियमो ऽयं । तस्समुदयनियमो वा अन्नेसु वि तो हवेज्जाहि १६५४

(यदि वा सर्वभावो विष्वक् सत्तु किं तदङ्गनियमोऽयम् । तत्समुदयनियमो वाऽन्येष्वपि ततो भवेत् ॥ १६५४ ॥)

यदि च मद्याङ्गेषु पृथगवस्थार्या सर्वथैव मदशक्त्यभावाः, तर्हि कोऽयं तदङ्गनियमः—कोऽयं घातकीकुसुमादीनां मद्याङ्गान्तानियमः,
तत्समुदायनियमो वा—किमिति मयार्या घातकीकुसुमादीन्येवान्येष्वपि, तत्समुदायं किमिति नियमेन मीलयति ? इत्यर्थः, नन्वन्येष्वपि च
मत्स-ऽस्म-गोमपादिषु समुदितेषु भवं भवेदिति ॥१६५४॥

अयं मद्याङ्गेषु प्रत्येकावस्थार्यामपि मदशक्तिसम्प्रावं साधितमाङ्गार्थं कदाचित् परएवं ब्रूयात् । किम् ? इत्याह—

भूयाणं पत्तेयं पि चेयणा समुदए दरिसणाओ । जह मज्जेगेसु मओ मइ त्तिहेऊ न सिद्धो ऽयं ॥१६५५॥

(भूतानां प्रत्येकमपि चेतना समुदये दर्शनात् । यथा मद्याङ्गेषु भरो भवितिरिति हेतुर्न सिद्धोऽयम् ॥ १६५५ ॥)

स्यात् परस्य मतिः—साधूक्तं यत्—पृथगपि मद्याङ्गेषु किञ्चिद् मदसामर्थ्यमस्तीति । एतदेव हि मम भूतेषु व्यस्तावस्थार्या चैत-

न्यारित्यासिद्धादुदाहरणं भविष्यति, तथाहि—अप्यस्तेष्वपि भूतेषु चैतन्यमस्ति, तत्समुदाये उद्दर्शनात्, मद्याहरेषु मदवदिति । यथा मद्याहरेषु मदः पृथगन्पत्वाद् नातिस्पष्टः, तत्समुदाये त्वभिप्रायिक्येति, तथा भूतेष्वपि पृथग्वत्स्थायामणीयसी चेतना, तत्समुदाये तु भूपवीयमिति । अत्रोक्तमाह—हेतुः न सिद्धोऽयमिति, —‘चेतनाया भूतसमुदाये दर्शनात्’ इत्यसिद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः, आत्मनो भूतसमुदायान्तर्गतत्वेन चेतनायास्तद्वर्त्मत्वात्, आत्म्याभावे भूतसमुदायेऽपि तदसिद्धोऽसिद्धोऽयं हेतुरिति भावः । यदि हि भूतसमुदायमात्रमर्थमेवेतना भवेत् यदा मृत्युरीरेऽप्युपलभ्येत । बायोस्त्वानी तत्राभावात् तदनुपलम्भ इति चेत् । नैवम्, नल्कादिश्रयोगतस्तत्क्षेपेऽपि तदनुपलब्धेः । तेजस्तदानीं तत्र नास्तीति चेत् । न, तत्क्षेपेऽपि तदनुपलम्भात् । विशिष्टतेजो बाय्यभावादनुपलम्भ इति चेत् । किं नामात्मसत्त्वं विद्यायाऽन्यत् तद्वैशिष्ट्यम् ? ननु संज्ञान्तरेणात्मसत्त्वमेव त्वयपि प्रतिपादितं स्यादिति ॥ १६५५ ॥ अथ परस्पोषरमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

ननु पञ्चक्वविरोहो गौयम ! तं नाणुमाणभावाओ । तुह पञ्चक्वविरोहो पत्तेयं भूयचेय त्ति ॥ १६५६ ॥

(ननु प्रत्यक्षविरोहो गौयम ! वद मानुमानमात्रात् । एवं प्रत्यक्षविरोधः प्रत्येकं भूतचेतनेति ॥ १६५६ ॥)

ननु प्रत्यक्षविरुद्धमेवं यत्—भूतसमुदाये सत्युपलम्भमानापि चेतना न तत्समुदायस्येत्यभिधीयते । न हि वदते रूपादय उपलम्भमाना न षट्स्येति वक्तुमुचितम् । तदयुक्तम्, यतो न भू-जलसमुदायमात्रे उपलम्भमाना अपि इति तदयस्तन्मात्रमप्रमत्वा इति शक्यते वस्तुम् । तद्वीजसाधकानुमानेन बाध्यतेऽसाधुपलम्भ इति चेत् । तदेतद्विहापि समानम् । पतवेवाह—‘गोयमेत्यादि’ बाधुभूतेरपीन्द्रभूतिसोदयं प्रादु-त्वेन समानगोत्रत्वाद् ‘गौयम !’ इत्येवमामन्त्रणम्, यत्त्वं त्रये—तदेव न, भूतसमुदायातिरिक्तात्मसाधकानुमानसद्भावात्, ततस्तेनैव त्वत्त्वस्य बाधितत्वादिति भावः । प्रत्युत त्वैव प्रत्यक्षविरोधः । किं कुर्वतः ? इत्याह—‘पत्तेयं भूयचेय’ चि, ‘व्रतवः’ इति शेषः । प्रत्येका-वस्थायाम् पृथिव्यादिभूतेषु चैतन्यमात्रवत्त्वं दर्शनात्, तदस्ति त्वं प्रत्यक्षेणैव बाध्यत इति ‘प्रत्येकं भूतेषु चेतना’ इति व्रतवस्तैव प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः ॥ १६५६ ॥ किं पुनस्तदात्मसाधकमनुमानम् ? इत्याह—

मूढादियोल्लङ्घाणसरणओ तोहिं भिन्नरुवस्स । चेया पंचगवक्खोल्लङ्घपुरिसस्स वा सरओ ॥ १६५७ ॥

(मूढेन्द्रियोल्लङ्घाणसरणवस्तेभ्यो भिन्नरूपस्य । चेतना पञ्चगवाद्योल्लङ्घपुरिस्तस्यैव सारः ॥ १६५७ ॥)

तेभ्यो भूतेन्द्रियेभ्यो भिन्नरूपस्य कस्यापि धर्मस्य तनेति प्रतीक्षा । भूतेन्द्रियोल्लङ्घार्थानुस्मरणमिति हेतुः । यथा पञ्चमिर्गवाद्यैर्य-ल्लङ्घनार्थाननुस्मरतस्तदतिरिक्तस्य कस्यापि देवदत्तादेः पुरुषस्य चेतनेति घटान्तः । अयमत्र वात्यर्थः—इह य एको वैरनेर्ल्लङ्घनार्थाननुस्मरति स तेभ्यो मेदत्तात् घटः, यथा पञ्चमिर्गवाद्यैर्यल्लङ्घनार्थाननुस्मरन् (प्र०... स्मरन् तेभ्यो) देवदत्तः, यथा यस्मान् भूतेन्द्रिया-त्मकसमुदायाद् मिश्रो न भवति, किं तर्हि ? अनन्यः, नायमेकोऽल्लङ्घनार्थाननुस्मरन्, यथा छच्छादिशराशकमनोनिर्वाणविकीर्यः,

दीर्घलम्बानुस्मरतोऽपि च तदनतिरिक्तये देवदत्तस्यापि गन्धशमनप्रसङ्गो वाचकं ग्रमाणम् । इन्द्रियाण्येवोपलभन्ते, न पुनस्तैरेव उपलभत इति चेत् । न, तदुपरमेऽपि तदुपलब्ध्यायानुस्मरणत्, तदुप्यापारेऽपि च कदाचिदुपलम्भात् इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति ॥१६५७॥

अनुमानान्तरमप्यात्मसिद्धये प्राह—

तदुपरमे वि सरणओ तच्चावारे वि नोवलंभाओ । इन्द्रियभिन्नस्स मई पंचगवक्खाणुभविणो व्व १६५८

(तदुपरमेऽपि स्मरणत्तदुप्यापारेऽपि नोपलम्भात् । इन्द्रियभिन्नत्वं गतिः पञ्चगव्याशुभयिन इव ॥ १६५८ ॥)

इन्द्रियेभ्यो भिन्नस्यैव कस्यापीयं घटादिज्ञानलक्षणा मतिरिति प्रतिज्ञा । तदुपरमेऽपि—अन्वत्त्व-त्राधियाधिवस्थायामिन्द्रियव्यापाराभावेऽपि, तद्वहारेणोपलब्धानामर्थानामनुस्मरणमिति हेतुः । अत्रात्र, अस्यामेव प्रतिज्ञायां तदुप्यापारेऽपि—इन्द्रियव्यापृतात्रापि कदाचिदनुपयुक्तवक्ष्यामः, वस्तुतुल्यत्वादित्यपरो हेतुः । यदि इन्द्रियाण्येव तदुपि भवेयुः, तर्हि किमिति विस्मरितावस्थायामि प्रपुणश्रोत्रादीन्द्रिय-व्याप्यापि योग्यदेशस्थितानामपि रूप-शब्दादिवस्तुनामनुपपुक्तस्य अन्यमनस्कस्य शून्यविषयस्योपलम्भो न भवति ? ततो ज्ञाप्यते—इन्द्रिय-ग्रामव्यतिरिक्तस्यैव कस्याचिदप्युपलम्भः, यथा पञ्चमिर्गन्धवैयिदिदिवस्तुननुमविर्तुदेशस्येति दृष्टान्तः ।

अत्रापि प्रयोगाभ्यां तात्पर्यमुपदर्शयते, तद्यथा—इह यो यदुपरमेऽपि यैरुपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता स तेभ्यो व्यतिरिक्तो दृष्टः, यथा गन्धैरुपलब्धानामर्थानां गन्धोपरमेऽपि देवदत्तः, अनुस्मरति क्षायमात्माऽन्व-वधिरत्वादिकालेऽपीन्द्रियोपलब्धानर्थान्, अतः स तेभ्योऽर्थान्तरमिति । तथा, इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्ते आत्मा, तदुप्यापारेऽपि यैरुपलब्धानर्थान् नोपलभते स तेभ्यो भिन्नो दृष्टः, यथाऽप्यगितगन्धोऽप्यन्यमनस्कस्याऽनुपपुक्तोऽप्यसंस्तम्भो देवदत्त इति ॥ १६५८ ॥

अपरमपि भूतेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसाधकमनुमानमाह—

बलब्भन्नेण विगारगहणओ तदहिओ धुवं अत्थि । पुब्बावस्वातायणगहणविगाराइपुरिसो व्व १६५९

(उपलम्बान्येन विकाराग्रहणस्तदधिको धु भूमस्ति । पूर्वापरतात्पर्यमद्वयविकारादिपुरुष इव ॥ १६५९ ॥)

इह ध्रुवं निश्चितं तदधिकस्तस्य इन्द्रियेभ्यः समधिको भिन्नः समास्ति जीवः, अन्येनोपलम्बान्येन विकाराग्रहणात्, इह योऽन्येनोपलम्बान्येन विकारं प्रतिपद्यते स तस्माद् भिन्नो दृष्टः, यथा प्रवृत्तासादोपरीतस्ततः पदपरिपटी कुर्वणः पूर्वधातायनेन रमणीमवलोक्य-परधातायनेन समागतायास्तस्याः क्वादिना कुचस्पर्शादिविकारमुपदर्शयन् देवदत्तः, तथा चायमात्मा चक्षुषाऽम्लीकाभश्रन्तं दृष्ट्वा रसनेन इन्द्रात्मलासादिविकारं प्रतिपद्यते, तस्मात् तयोर्भिन्न इति । अथवा, ग्रहणद्वयमिन्द्राऽनपर्यायं कृत्वाऽन्यथातुमानं विधीयते—इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, अन्येनोपलम्बान्येन ग्रहणात्, इह य आदेयं घटादिकर्मण्यन्येनोपलम्बान्येन गृह्णाति स ताभ्यां मेदवान् दृष्टः, यथा

(क्षया गा०-१६३९ समा) यदि नाम देह-कर्मणोनादिः संतानः, तर्हि धीवसिद्धौ किमायातम् ? इत्याह—

तो कम्म-सरीराणं कत्तारं करण-कज्जभावाओ । पडिवज्ज तदम्भहि अं दंड-घडाणं कुलालं वा ॥ १६६६ ॥
अत्थि सरीरविहाया पडिनिययागारओ घडस्सेव । अवखाणं च करणओ दंडाईणं कुलालो व्वा ॥ १६६७ ॥
अत्थिदियविसयाणं आयाणादेयभावओ उवस्सं । कम्मर ह्वादाया लोए संडास-लोहाणं ॥ १६६८ ॥
भोत्तादेहार्हणं भोजत्तणओ नरो एव भत्तस्स । संघायाहत्तणओ अत्थि य अत्थी घरस्सेव ॥ १६६९ ॥
जो कत्ताइ स जीवो सज्जविरुद्धो त्ति ते मई होज्जा । मुत्ताइपसंगाओ तं नो संसारिणो दोसो ॥ १६७० ॥

ततः कर्म-शरीरयोः कर्तारं करण-कर्म्यभावात् । प्रतिपद्यस्व तदव्यविकटं वृक्ष-वृक्षयोः कुलालमिव ॥ १६६६ ॥ अस्यां क्षयाः-गा०-१५६७-६६-७० समाः

आसौ व्याख्या पूर्वदेवेति ॥ १६६६-१६६७-१६६८-१६६९-१६७० ॥

अथ सुगतमतानुसारी-कश्चिदाह—ननु सर्वपदार्थानां क्षणनश्वरत्वाच्चावस्थापि क्षणिकक्षया शरीरेण सहैव विनष्टत्वाद् वस्तुतः शरीरात् तत्सामर्थ्यान्तरत्वं, इति किं वक्ष्यतिरिक्तत्वसाधनप्रयासेन ? इत्याह—

जाइस्सरो न विगओ सर्णाओ बालजाइसरणो व्व । जह वां सदेसवत्तं नरो सरंतो विदेसम्मि १६७१

(जातिस्मरो न विगतः स्मरणत्वं बालजातिस्मरण इव । यथा वा स्वदेशवृत्तं नरः स्मरन् विदेशे ॥ १६७१ ॥)

इह यो जातिस्मरो जीवः स प्राग्भाविकशरीरविगमेऽपि सति न विगत इति प्रतिज्ञा । 'सर्णाड चि' स्मरणादिवि हंतुः । यथा बाल-
वातो बालजन्मनि वृषं स्मरतीति बालजातिस्मरणो वृद्ध इति दृष्टान्तः । यथा वा, स्वदेशे मालवकमध्यदेशादौ वृषं विदेशेऽपि गतो नरः
स्मरन् न विगतः । इदमुक्तं भवति—योज्यदेश-कालाद्यनुभूतमर्थं स्मरति सोऽविनष्टो दृष्टः, यथा बालकालानुभूतानामर्थानामनुस्मर्तो वृद्धा-
द्यवस्थायां देवदत्तः । यस्तु विनष्टो नासौ किञ्चिदनुस्मरति, यथा जन्मानन्तरमेवेपरतः । न च पूर्ववृक्षानुभूतमाहितसंस्मरा उत्तरोत्तर-
क्षणाः स्मरन्तीति वक्तव्यम्, पूर्व-वृक्षणानां निरन्वयविनाशेन सर्वथा विनष्टत्वात्, उत्तरोत्तरवृक्षानां सर्वथाऽप्यन्वत्वात् । न चान्यानुभूत-
मन्येऽनुस्मरति, देवदत्तानुभूतस्य यद्वदत्तानुस्मरणप्रसङ्गादिति ॥ १६७१ ॥ अथ पराभिप्रायमाशङ्क्य प्रतिविधातुमाह—

अह मन्नसि खणिओ वि हु सुमरइ विन्नाणसंतइणुणाओ । तहवि सरीरादण्णो सिद्धो विण्णाणसंताणो ॥

(यत्र मग्नस्य क्षणिकोऽपि क्षणः स्मरति, विधानसंतप्रतिपुण्यात् । यथापि शरीरादण्यः सिद्धो विधानसंतत्वतः ॥ १६७२ ॥)

अथैवं मन्यसे त्वद्-क्षणिकोऽपि क्षणभङ्गुरोऽपि जीवः पूर्वाद्यन्तं स्मरत्येव । कुतः ? इत्याह—विज्ञानानां विज्ञानखणानां संततिः
संतानस्तस्या गुणस्तत्तामर्ध्यरूपतस्मादिति, क्षणसंतानस्यावधारितत्वात् खणनशरोऽपि स्मरतीत्यर्थः । अत्रोक्तमाह—ननु ‘तथात्ये’वमपि
संतानस्तस्या गुणस्तत्तामर्ध्यरूपतस्मादिति, क्षणसंतानस्यावधारितत्वात् खणनशरोऽपि स्मरतीत्यर्थः । अत्रोक्तमाह—ननु ‘तथात्ये’वमपि
संतानस्तस्या गुणस्तत्तामर्ध्यरूपतस्मादिति, क्षणसंतानस्यावधारितत्वात् खणनशरोऽपि स्मरतीत्यर्थः । अत्रोक्तमाह—ननु ‘तथात्ये’वमपि

यस्यैव स्वाण्डनाण पुष्पावलम्बस्यैव ।
(न च सर्वैष्वक्षणिकं ज्ञानं पूर्वोपलब्धमरणम् । क्षणिको न स्मरति भूतं यथा जमानन्तरादिनष्टः ॥ १६७३ ॥)
न च सर्वैष्वक्षणिकं ज्ञानं वक्तुं युज्यते । कथञ्चिदपु क्षणिकतां भावानपीच्छयेव, इति 'सर्वथैव' इत्युक्तम् । कस्मात् पुनर्ज्ञानं न
न च सर्वैष्वक्षणिकं ज्ञानं वक्तुं युज्यते । न चैतदेकान्तक्षणिकत्वे सत्युपपद्यते ।

स्मरणाभावात्प्रसक्त इति ॥ १६७३॥ घृणिकश्चानपक्षे दूषणान्तरमप्याहि-
जस्सेगमेगंवंधणमेगंतेण खणियं य विण्णाणं । सव्वखणियविण्णाणं तस्साजुत्तं कदाच्चिदवि ॥ १६७४॥

प्रणमगतेण स्वाणय यावज्जालागारो ज्येष्ठो भवति । । १६७४ ॥)

(यस्यैकमेकबन्धनमेकान्तेन कृणिकं च विज्ञानम् । सर्वशृणिकविज्ञानं तस्ययुक्तं कदाचिदपि ॥ १५७४ ॥)

यस्य वादिनो बौद्धस्य 'एकविज्ञानसंततयः सच्चाः' इति वचनोदकेमावासायार्थं ज्ञानं तस्य 'सर्वमपि वस्तु शृणिकम्' इत्येवंभूतं विज्ञानं कदाचिदपि न युक्तमिति संवन्धः । इम्येते च सर्वशृणिकताविज्ञानं सौमतेः, 'यत् सत् तत् सर्वं शृणिकम्' तथा 'क्षृणिकाः सर्वसंस्काराः' इत्यादिवचनात् । एतषु शृणिकताप्राप्तिज्ञानस्यैकत्वे न संभवत्येव । यदि हि त्रिलोकीवल्लभैः सर्वैरपि शृणिकैः पदार्थैः पुरः स्थित्वा तदेकं विज्ञानं ज्ञेयं, तदा तदेतदानीयाद् यदुत- 'शृणिकाः सर्वोऽप्यमी पदार्थाः' इति । न चैवं सर्वैरपि तैस्तज्जन्यते । कुतः ? इत्याह- 'एगबन्धणं' इति यस्मादुदकेमेव प्रतिनियतबन्धनं निबन्धनमालम्बनं यस्य तदेकबन्धनं ज्ञानम्, अतः कथमशेषवस्तुसोपस्थ्यापिर्नां शृणिकतामवबुध्येत ? । अपिच, एकालम्बनत्वेऽपि यद्यप्यपदार्थाधिपत्यामपि ज्ञानानां युगपदुत्पत्तिरिष्यते, आत्मा च तदर्थानुस्मर्ता, तदा स्यादप्यपदार्थविशृणिक-

गानम् । न चाधेयायप्राह्मणेनैकज्ञानानां युगपदुत्थाचारय्यत । अविनाशित्वे हि किञ्च, तदेकमप्येकार्थविषयमपि च विद्यां सर्वपदार्थगतां शुणित्वास्मात्प्राप्तयेव यदुत्थाप्यन्तरन्ध्रंति नामविष्यत् । इत्यवबुध्येत, न तदवयोपविष्टं सदन्त्यमन्यं चार्थमुत्थाप्यन्तारुपरमन्तं दृष्ट्वा 'सर्वमेवास्माद्वर्जमस्मत्तान्तापीयवर्जं' च वस्तु वृथिकमेव

चैतदस्ति । कुतः ? इत्याह—‘एगतेण खणियं चेति’ यस्य च बौद्धस्यैकान्तेन क्षणिकं क्षणध्वंसेव विज्ञानं, न पुनश्चिरावस्थायि, तस्य कथं सर्वस्वगतवर्णिकज्ञानपरिज्ञानं स्यात् ? तस्मादक्षणीकमेव प्रमातृ ज्ञानमेष्टव्यम् । तच्च गुणत्वादनु रूपं गुणिनमात्मानमन्तरेण न संभवति । अतः सिद्धः शरीराद् व्यतिरिक्त आत्मेति ॥१६७४॥ उक्तगायोक्तमेव कश्चिदर्थं भावयति—

जं सविसयनिययं चिय जम्माणंतरहयं च तं किह णु । नाहिति सुबहुयविण्णणविसयखणभंगयार्थिणि ?

(यद् स्वविषयमनियतमेव जन्मानन्तरहत्वं च सत् कथं नु । आत्माति सुबहुविज्ञानविषयकं भङ्गकादीनि ? ॥ १६७४ ॥)

इत् स्वविषयमाश्रितनियतं जन्मानन्तरहत्वं च प्रमातृ विज्ञानं, तत्कथं सुबहुविज्ञानविषयगतान् क्षणभङ्ग-निरात्मकत्व-सुक्षि-दुःखित्वादीन् धर्मान् ज्ञास्यति ? न कस्यश्चिदित्यर्थः ॥१६७५॥ अत्र परमतमाशुक्लस्य परिहरकाह—

गिणिहज्ज सव्वभंगं जइ य मई सविषयाणुमाणाओ । तं पि न जओ ऽणुमाणं जुत्तं सत्ताइसिद्धीओ १६७६

(‘शब्दोच्चारं सर्वभङ्गं यदि च मतिः स्वविषयाणुमानात् । तदपि न यतोऽनुमानं युक्तं’ सत्ताइसिद्धी ॥ १६७६ ॥)

नानुमानतः
ज्ञानं
अक्षयं कर्तुं

यदि च परस्यैवंभूता मतिः स्याद् यदुत-एकमपि-एकालम्बनमपि क्षणिकमपि च प्रमातृ विज्ञानं सर्ववस्तुगतक्षणभङ्गं गृहीयात् । कुतः ? इत्याह—स्वविषयाणुमानात् । एतदुक्तं भवति-यस्मादयमस्माद्विषयः क्षणिकः, अहं च क्षणनश्वररूपम्, ततो विज्ञानसाम्यादन्यान्यपि विज्ञानानि क्षणिकानि, विषयस्यान्याद्यान्तेऽपि विषयाः सर्वेऽपि क्षणिकाः, इत्येवं स्वं च विषयाश्च स्वविषयास्तदनुमानात् सर्वस्यापि वस्तु-स्तोभस्य क्षणिकत्वादि गृह्यते । अत्र दूषणमाह—‘तं की’त्यादि, तदपि न युक्तं न घटमानकम् । कुतः ? इत्याह—यतस्तत् स्वविषयाणुमान-मन्तेण विज्ञानानामन्यविषयाणां च पक्षीठानां सत्तादिप्रसिद्धावेव युज्यते । नहि सत्तेनाप्यप्रसिद्धे धर्मिणि क्षणिकत्वादिधर्मः साध्यमानो विप्राजते । को हि नाम शब्दादिधातुष्वेव सत्तेनाप्रतीतेषु कृतकत्वादिनाऽनित्यत्वादिवर्मान् साधयति, ‘तत्र पक्षः प्रसिद्धो धर्मा’ इत्यादि-वचनम् ? । न चेदमेकमेकालम्बनं क्षणिकं च ज्ञानमेतद् मोक्षं, अभिनोति यदुत—‘अन्यज्ञानानि सन्ति, तद्विषयाश्च विद्यन्ते, तेषां च विष-याणां स्वविषयज्ञानजननस्वभावादय एवभूता धर्माः संन्तीति । एतदपरिज्ञाने च कथमेतेषां क्षणिकतां साधयिष्यति, धर्मिण एवाप्रसिद्धेः ? । स्यादेतत्, स्वविषयाणुमानादेवान्यविज्ञानादिसत्तापि सेत्स्यत्येव, तथाहि—यथाऽहमस्मि तथास्यान्यपि ज्ञानानि सन्ति, यथा च मद्विषयो विद्यते, एवमन्येऽपि ज्ञानविषया विद्यन्ते एव; यथा चाहं मद्विषयश्च क्षणिकः, एवमन्यज्ञानानि तद्विषयाश्च क्षणिका एवेति, एवं सर्वेषां सत्त्वं क्षणिकत्वा च स्वविषयाणुमानादेयं सेत्स्यतीति । एतदप्युक्तम्, यतः सर्वक्षणिकताप्राप्तकं ज्ञानं क्षणनश्वरत्वाज्जन्मानन्तरं ‘मृत-वानवमस्मि, क्षणिकं च’ इत्येवमात्मानमपि नावगृह्यते, अन्यपरिज्ञानं तु वस्य श्रोतस्सारितमेव । किञ्च, तत् स्वविषयमाश्रयस्यापि क्षणिकतां नावगृह्यति, समानकालमेव इयोरपि विनष्टत्वात् । यदि हि स्वविषयं विनश्यन्ते इच्छा, तद्वत्क्षणिकतां निमित्तस्य स्वयं पश्चात्, कालान्तरे

क्षणिकत्वं

ज्ञानं

नानुमानतः

अक्षयं कर्तुं

तद्वृत्तिरस्येष्ट, तदा स्यात् तस्य स्वविषयवृत्तिप्रतिषेधः, न नैतदस्ति, ज्ञानस्य विषयस्य च निजानजस्य अनापत्त्यः समानम् ॥ १६१५॥
विज्ञेया०
अथ परस्योक्तमशङ्क्य निराचिकीर्णराह—

जाणेख वासणाओ सा विहु वासंत-वासणिज्ञाणं । जुत्ता समेच ढोणहं, न उ जम्माणंतरहयस्स १६७७

(जानीयात् वासनाः सापि सखु वासक-वासनीययोः । युक्त समेत्य द्वयोर्न तु जम्मानंतरहयस्य ॥ १६७७ ॥)
स्यादेतत् पूर्ववैश्वानरवर्णरुचरोत्तरविज्ञानध्याननामैवंभूता वासना अन्यते, यथाऽन्यविज्ञान-तद्विषयाणां सत्त्व-वृत्तिप्रकाशदीन् धमनिक-मेकालम्बनं क्षणिकमपि च विज्ञानं वानाति, अतः सर्ववृत्तिप्रकाशानं सौगतानां न विरुध्यते । तदप्युक्तम्, यतः सापि वासना वासक-वासनीययोर्द्वयोरपि समेत्य संयुज्य विद्यमानयोरेव युक्ता, न तु जम्मानन्तरमेव इतस्य विनष्टस्य । वास्य-वासकयोश्च संयोगेनावस्थाने वृत्तिप्रकाशानिप्रसङ्गः । किञ्च, सापि वासना क्षणिका, अक्षणिक्ता वा ? । क्षणिकत्वे कथं तदशात् सर्ववृत्तिप्रकाशपरिक्षानम् ? । अध्वणिकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति ॥ १६७७॥ तदेवं परपञ्चं दूषयित्वा सांप्रतं स्वपञ्चमुपदिश्यामिपुनरसंदरभाह—

बहुविण्णाणप्पभवो जुगवमणेगत्थया ऽहवेगस्स । विण्णाणावत्था वा पडुच्चवित्तीविद्याओ वा १६७८

विण्णाणखणंविणसे दोसा इच्चादयो पसज्जंति । न उ ठियसंभूयन्चुयविण्णाणमयम्मि जीवम्मि १६७९

(बहुविज्ञानप्रभवो युगपदेकैक्यताऽन्यैक्यस्य । विज्ञानावस्था वा प्रतीत्यवृत्तिविषयतो वा ॥ १६७८ ॥)
(विज्ञानचयुगविनयो दोषा इत्यादयः प्रसजन्ति । न तु स्थिरसंभूतच्युतविज्ञानमये जीवे ॥ १६७९ ॥)

तदेवं विज्ञानस्य प्रतिषेधं विनाशोऽभ्युपगम्यमाने इत्यादयो दोषाः प्रसजन्ति । के पुनस्ते दोषाः ? इत्याह—‘बहुविण्णाणेत्पादि’ इत्येवं संभवः । वृणनस्वरविज्ञानवादिना युवनत्रयान्तर्वर्तिसर्वाथग्रहणार्थं युगपदेव बहूनां ज्ञानानां प्रभव उत्पादोऽभ्युपगन्तव्यः, तदाश्रय-भूतश्च तदुद्घटनार्थानामनुस्मर्तोऽवस्थित आत्माऽभ्युपगन्तव्यः; अन्यथा ‘यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्’ ‘वृत्तिप्रकाः सर्वे संस्काराः’ ‘निरा-त्मानः सर्वे मायाः’ इत्यादि सर्ववृत्तिप्रकाशविज्ञानं नोपपद्येत, तदभ्युपगमे च स्वमतत्यागप्रसक्तिः । अथवा, क्षणिकं विज्ञानमिच्छते-कस्यापि विज्ञानस्य युगपदनेकर्यता—सर्वभवनान्तर्गतार्थग्रहादितोऽभ्युपगन्तव्या, येन सर्ववृत्तिप्रकाशविज्ञानमुपपद्येत, न चैतदिष्यते, दृश्यते वा । ‘विण्णाणावत्था व’ चि, यद्विज्ञा, अवस्थानभवस्था, विज्ञानस्यावस्था विज्ञानावस्थाऽभ्युपगन्तव्या । इदमुक्तं भवति—विज्ञानस्यान्यक-न्याग्रन्थोऽवस्थानमेष्टव्यम्, येन तत् सर्वदा समासीनमन्यवस्तुविनश्वरतां वीक्षमाणं सर्ववृत्तिप्रकाशमवाच्छेदिति सर्वं प्रागेवोक्तमेव । एवं चाभ्युपगमे विज्ञानसंज्ञामात्रविशिष्ट आत्मैवाभ्युपगतो भवति ।

क्षणिकता
विज्ञानवशा
देवाक्षणि
काल-
सिद्धिः

अध्वणिकत्वे
वासनाऽनु-
पपत्तिः

अथैव ध्रुवविज्ञानग्रमनादिकं नेष्यते, तर्हि श्रुतीत्यष्टिचिन्तातः प्राप्नोति । इदमत्र हृदयम्-आरणं प्रतीत्याश्रित्य कार्यस्य श्रुतिः प्रवृत्तिरस्यतिरिति यावत्, न पुनः कारणं कार्यवत्प्राप्य कथञ्चिदप्यन्वेष्टि, इत्येवं सौगतरूपमुपागम्यते । इत्थं चाम्युपागम्यमानोऽतीतस्मरणादिसमस्तव्यवहारोऽच्छेदप्रसङ्गः । एवं हि व्यवहारश्रुतिः स्याद् यद्यतीतानेकसंकेतादिज्ञानाशयस्तच्चिद्विज्ञानरूपेण परिणामादन्वयी आत्माऽभ्युपागम्यते । तथाभ्युपागमे च सति श्रुतीत्यष्ट्युपागम्यगमविधातः स्यादिति । ननु यदि विज्ञानस्य क्षणत्रिनाश एते दोषाः प्रसजन्ति, तर्हि कामी दोषा न भवन्ति ? इत्याह-‘न उ त्रियेत्यादि’ न तस्मादभ्युपागते जीवेऽभ्युपागम्यमान एते दोषाः प्रसजन्ति । कथंभूते जीवे ? स्थितसंयुतच्युतविज्ञानमये-कथञ्चिद्द्रव्यरूपतया स्थितम्, कथञ्चित्चतुरपययिण संभूतम्, कथञ्चित्चतुनः पूर्वपर्यायेण व्युत्पन्नं विज्ञानं तन्मय इत्यर्थः । तस्मादसुखबोलाह-व्यय-श्रौच्युक्तं शरीराद्यन्तरगतमस्मादभ्युपागतमात्मानं समस्तव्यवहारसिद्धये प्रतिपद्यन्वेति ॥ १६७८-१६७९॥ नन्वेवंप्रवृत्त्यात्मनः कथंभूतानि ज्ञानानि प्रवर्तन्ते, कस्माच्च हेतोस्तानि जायन्ते ? इत्याह-

तस्स विचिन्तावरणकवओवसमजाहं चित्तरूपाहं । खणियाणि य कालंतरवितीणि य मइविहाणाहं ॥

(तस्य विचिन्तावरणकवओवसमजाहं चित्तरूपाणि । खणिकानि च कालान्तरवृत्तीनि च सतिविधानानि ॥ १६८० ॥)

मतेमविज्ञानस्य विधानानि नानामेवरूपाणि तस्य यथोक्तरूपस्यात्मनः प्रवर्तन्ते । कथंभूतानि ? इत्याह-विचित्रो योऽसौ मविज्ञानावरणकवओपपद्यमस्ततो जातानि, अत एव स्वकारणमूलकवओपपद्यमवैचित्र्याद् विवित्ररूपाणि । तथा, पर्यायरूपतया क्षणिकानि, द्रव्यरूपतया तु नित्यत्वात् कालान्तरवृत्तीनि । उपलक्षणं च सतिविधानानि, श्रुता-अधि-भनःपर्यायविधानमपि यथासंख्यं श्रुता-अधि-भनःपर्यायविधानावरणकवओपपद्यमवैचित्र्याद् विवित्ररूपाणि यथासंख्यं तस्य द्रष्टव्यानि । केवलज्ञानं त्वैकमेवाविकल्पं केवलज्ञानावरणकवओव द्रष्टव्यमिति ॥ १६८०॥ एतदेवाह-

निचो संताणो सिं सव्वावरणपरिसंखये जं च । केवलमुदियं केवलभावेणाणंतमविगम्पं ॥१६८१॥

(नित्यः सत्त्वान एषां सर्वावरणपरिसंखये यव । केवलमुदियं केवलभावेनानन्तमविकल्पम् ॥ १६८१ ॥)

‘सिं सिं’ एतेषां च मविज्ञानादिविधानानामविरोधितज्ञानभावरूपमंतानो नित्योऽव्यवच्छिन्नरूपः । केवलज्ञानं त्वविकल्पं मेदरहितमुदितमाख्यातं मगवच्छिन्नं, यतः सर्वस्यापि निजावरणस्य ह्यय एव तदुपजायते । अतोऽविकल्पं केवलभावेनानन्तकलावस्यायित्वात्, अनन्तायविषयत्वावानन्तमिति ॥१६८१॥ पुनर्वैयुभूतिः संदिग्धानः ग्राह-

सो जइ देहादन्नो तो पविसंतो व निस्सरंतो वा । कीस न दीसइ, गोयम ! दुविहा ऽणुवलद्धिओ सा य ॥

(स यदि देहादन्नो तो पविसंतो व निस्सरंतो वा । कीस न दीसइ, गोयम ! दुविहाऽणुवलद्धिओ सा य ॥ १६८२ ॥)

द्विचिन्ता-
फलविभः
सतोऽस्य

अस्यो खरसंगस्स व सओ वि दुराहभावओ ऽभिहिया । सुहुमा-ऽमुत्तत्तणओ कम्मणुगयस्स जीवस्स
(अस्तः सरयुः सतोऽपि दुरादिभावतोऽभिहिता । सुहमा-ऽमुत्तत्तः कर्मानुगतस्य जीवस्य ॥ १६८३ ॥)

यदि नाम शरीरादन्योऽतो जीवस्ततो घटे चटक इव शरीरे प्रविश्य निःसरन् वा किमिति नोपलभ्यते ? । भगवानाह- 'भोग्ये-
त्यादि' यतो द्विविधाऽनुपलब्धिर्वास्ति, अवस्तस्यानुपलब्धेः कारणान् गौतम । ज्ञो न इत्यते । कथं पुनः साऽनुपलब्धिर्विद्विषा ? इत्याह-
सा चानुपलब्धिवैक्यसतो भवति, यथा खरयुग्लस्य । द्वितीया तु सतोऽप्यर्थस्य भवति । कुतः ? इत्याह- दुरादिभावादिति, १. दुरात् सम्-
प्यर्थो न दृश्यते, यथा स्वर्गादिः । आदिशब्दात्-२. अवसिर्निष्कर्षात्, ३. अवतीचम्यात्, ४. मनोजनवस्थानात्, ५. इन्द्रियापाटवात्, ६.
६. मतिमान्यात्, ७. अयुक्त्वत्वात्, ८. आवरणत्वात्, ९. अभिमवात्, १०. सामान्यात्, ११. अनुपयोगात्, १२. अनुपयात्, १३. विस्तृतेः, १४. दुरागमात्, १५. मोहात्, १६. विदर्शनात्, १७. विकारात्, १८. अक्रियात्, १९. अनधिगमात्, २०. काल-
विप्रकर्षात्, २१. स्वभावविप्रकर्षाच्चिति ।

तत्रावसिर्निष्कर्षात् सम्प्यर्थो नोपलभ्यते, यथा नेत्ररूपिका-यचमादिः (२) । अवतीचम्यात् परमाणवादिः (३) । मनोजनवस्थानात्
सतोऽप्यनुपलब्धिवर्षथा नदृश्येताम् (४) । इन्द्रियापाटवात् किञ्चिद्वृषधिरादीनाम् (५) । मतिमान्यादनुपलब्धिः सतामपि सूक्ष्मशास्त्रार्थविशो-
याणाम् (६) । अयुक्त्वत्वात् स्वर्गादिभिरास्तिक-शृङ्गादीनाम् (७) । आवरणत्वात् इत्यादिस्य गितलोचनानां कट-कुट्याद्याद्वतानां वा (८) ।
अभिमवात् भवद्वारवेजसि दिवसे तारकाणाम् (९) । सामान्यात् घृणलक्षितस्यापि मापादेः समानजतीयमापादिराश्रितितत्वात्प्रत्यभिज्ञानात्
सतोऽप्यनुपलब्धिः (१०) । अनुपयोगात् रूपोपयुक्तस्य श्रेषविषयाणाम् (११) । अनुपयात् शृङ्गादिस्यो गोमहिष्यादिपयःपरिमाणजिज्ञासोः
(१२) । विस्तृतेः पूर्वोपलब्धस्य (१३) । दुरागमात् दुरुपदेखात् तत्पतिरूपकरीतिकादिविप्रलम्भितमतेः कनकादीनां सतामप्यनुपलब्धिः
(१४) । मोहात् सतामपि जीवादितत्त्वानाम् (१५) । विदर्शनात् सर्वथाऽन्वहीनाम् (१६) । वार्यक्यादिविकारात् बहुलाः पूर्वोपलब्धस्य
सतोऽप्यनुपलब्धिः (१७) । अक्रियातो मूखननादिक्रियाऽभावान् ब्रह्मसूलीदीनामनुपलब्धिः (१८) । अनधिगमात् शास्त्राश्रयणात् तदर्थस्य
सतोऽप्यनुपलब्धिः (१९) । कालविप्रकर्षात् भूत-अविष्यदपदेषु-पञ्चनभतीर्थकारादीनामनुपलब्धिः (२०) । स्वभावविप्रकर्षात् नमःयिज्ञा-
चादीनामनुपलम्भः (२१) । तदेवं सतामप्यर्थानामेकविधातिविधाऽनुपलब्धिः प्रसूते । अतोऽस्य कर्मानुगतस्य संसारिणो जीवस्याऽतृप्तत्वात्
नमस इव, कर्मणस्य तु सौक्ष्म्यात् परमाणोरिव, सतोऽनुपलब्धिः, नास्ति । कथं पुनरेतेऽङ्गपते- 'नास्त्य आत्मनोऽनुपलब्धिः, किन्तु
मतः ?' इति चेत् । उच्यते-अनुमानैस्तत्त्वस्य साधितत्वादिति ॥ १६८२-१६८३ ॥

वेदोक्तद्वारेणापि देहव्यतिरिक्तमात्मानं साधयितुमाह-

हाणणे व जिण जमग्निहोत्ताइं सगकामस्स । वेयविहियं विहणणइ दाणाइफलं च लोयम्मि १६८४

॥६१८॥

विशेषः

(देवान्ते वा जीवे यवग्निहोत्राणि स्वर्गकामस्य । वेयविहियं विहण्यते धानाधिक्यं च लोके ॥ १६८४ ॥)

धारीमात्रे जीवे सति गौतम ! यत् स्वर्गकामस्य वेदविहितमग्निहोत्राधानुष्ठानं तद् विहण्यते, देहस्य वस्त्रिनाऽत्रैव मस्मीकरणात्, जीवामात्रे कस्यासौ स्वर्गो भवेत् ? दानादिकलं चानुमवितुरभावात् कस्य भवेत् ? इति ॥ १६८४ ॥ विरुद्धवेदपदभ्रवणनिबन्धनस्यैव बाधुभूतेर्जीव-धारीयोर्मेदामेदविषयः संशयः । अतो वेदपदार्थकथनद्वारेणापि समपाकुर्बन्नाह-

विण्णाणधणार्हणं वेयपयाणं तमत्थमविदंतो । देहाणणं मन्नसि ताणं च पयाणमयमत्थो ॥ १६८५ ॥

(विज्ञानपनादीनां वेयपदानां स्वमर्थमधिकृत्य । वेदान्तं मन्यसे तेषां च पयानामयमर्थः ॥ १६८५ ॥)

विज्ञानधनाख्यः पुरुष एवायं भूतेभ्योऽर्थान्तरमित्यादिव्याख्या पूर्ववदेव । अत एव प्रायुक्तम्-‘धारीतया परिणतो भूतसंघतोऽयं विद्यमानकर्तृकः, आदिमत्त्वविनिवृत्ताकारत्वात्, घटवद्, यश्च तत्त्वात् स तद्वितरिक्तो जीवः’ इति । भूतादिरिक्तात्मप्रतिपादकानि च वेद-वाक्यानि वचापि प्रतीतान्येव । तद्यथा-“सत्येन लभ्यत्पसा श्रेय ब्रह्मचर्येण नित्यं ज्योतिर्मयो विबुधो यं पश्यन्ति धीरा यतयः संयतात्मानः” इत्यादि । तदेवं सर्वेषामपि वेदवाक्यानां भूतादिरिक्तस्य जीवस्य प्रतिपादकत्वाद् भूतेभ्योऽतिरिक्तं जीवं प्रतिपद्यस्वेति ॥ १६८५ ॥ एवं भगवता संशयेऽपनीते सति बाधुभूतिः किं कृतवान् ? इत्याह-

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेणं जरा-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ।

(छाया गा०-१६०४ समा) व्याख्या पूर्ववत् ॥ इति द्वित्रत्वारिण्याध्यायः ॥ १६८६ ॥

॥ इति तृतीयो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थस्य व्यक्तगणधरस्य वक्तव्यतामसिधिसुराह-

ते पव्वइए सोडं वियत्तु आगच्छइं जिणसगांसं । वच्चांमि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥ १६८७ ॥

(वाग् प्रभञ्जितान् कृत्वा व्यक्तं चागच्छति जिनसकलम् । प्रजामि वन्द्ये वन्दित्वा पज्जुपासे ॥ १६८७ ॥)

सुगमा ॥ १६८७ ॥ एवं विविच्य व्यक्तनामा दिव्योपाध्यायः समागतो भगवतः समीपम् । ततो भगवता किं कृतम् ? इत्याह-
आमट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णु सव्वदरिस्सी णां १६८८ ॥
व्याख्या पूर्ववदिति (गा-१६०९) ॥ १६८८ ॥ आमाप्य भगवता किमुकोऽयम् ? इत्याह-

४. व्यक्तं

गणधरः

किं मरणे अस्थि मूया उदाहृत्य त्वि संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो ॥ १६८८ ॥

(किं मरणसे सन्ति भूतान्मुहादे न सन्तीति संशयस्तथा । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेणमयमर्थः ॥ १६८८ ॥)

प्रथिव्य-अग्ने-तेजो-वाय-उज्झालपणानि पञ्च भूतानि, तानि च किं सन्ति, न वा ? इति त्वं मन्यसे । संशयश्च त्वायं विरुद्धवेद-पदभ्रष्टवणनिवन्धनो वर्तते । तानि चापूनि वेदपदानि-“स्वन्नोपमं वै सकलमित्येव ब्रह्मविधिऽज्झसा विक्षेयः” इत्यादि, तथा, “घाया-पृथिवी” इत्यादि, तथा “पृथिवी देवता, आपो देवता” इत्यादि । एतेषां चापमर्थस्तत्र प्रतिभासते-‘स्वन्नोपमम्-स्वन्नसदृशम्, वैनिपातोऽवधारणे, सकलम्-अक्षेपं जगत्, इत्येव ब्रह्मविधिः-परमार्थप्रकारः, अज्झसा-अशुणेन न्यायेन, विक्षेयः-ज्ञातव्यः’ इति । तदेवमादीनि वेदपदानि किल भूतनिष्ठपराणि, ‘घाया-पृथिवी’ इत्यादीनि तु सत्ताप्रतिपादकानि, अतस्त्वत्वं संशयः । तदेतेषां वेदपदानां समर्थं न जानासि, चयुब्धाद् युक्तिद्वयं च न वेत्सि । तेन संशयं कृत्ये । तेषां चापमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १६८८ ॥ अयं मायम् —

तुज्झ संका सुविणय-माओवमाइं होञ्ज त्ति । न वियारिज्जंताइं भयंति जं सव्वहा जुत्तिं ॥ १६९० ॥
मूयाइंसंसाओ जीवाइसु का कह त्ति ते बुद्धी । तं सव्वसुणसंकी मन्नसि मायोवमं लोयं ॥ १६९१ ॥

(मूतेषु षष्ठं शब्दा ध्वजाक-भायोपमानि भवेयुरिति । न विचार्यमाणानि भजनि यत् सर्वथा युक्तम् ॥ १६९० ॥)

(मृताविसंरायात् जीवादिषु का कणेति ते बुद्धिः । तत् सर्वशून्यशब्दो मन्यसे मायोपमं लोफम् ॥ १६९१ ॥)

आयुष्मन् व्यक्त ! भूतेषु मत्तः सर्वेहः, यतः स्वन्नोपमानि भायोपमानि चैतानि सर्वेयुरिति त्वं मन्यसे । यथा हि स्वन्ने किल कश्चिद् निःस्त्रोऽपि निजगृहाग्नौ गजघटा-तुरगानिवह-मणि-कनकरास्यादिकम् मयूतमपि पश्यति, मायायां चैन्द्रजालविलसितरूपायामविद्य-मानमपि कनफ-मणि-मौक्तिक-रजतमाकना-ऽऽराम-पुण्य-फलादिकं दृश्यते, तथैतान्यपि भूतान्वेदविधान्येदेति मन्यसे, यद् यस्मात् विचार्य-याणान्येवानि सर्वेष्वेव न कश्चिद् युक्तिं मन्यते सहन्ते । भूतेषु च संशये जीव-पुण्य-पापादिषु किल का वार्ता, मृतविक्राराधिष्ठानत्वात् किम् ? इति तत्र बुद्धिः । तस्मात् सर्वस्यापि भूत-जीवादिहस्तुनस्त्वद्भिप्रायेणमावात् सर्वशून्यताशङ्की त्वं निरवशेषमपि लोकं मायोपमं चैन्द्रजालतुल्यं मन्यस इति ॥ १६९०-१६९१ ॥ युक्तिं चात्र व्यक्तेष्वेव गतां मगवान् व्यक्तेकुर्वेशाह-

किर न सओ परओ नोभयओ नावि अन्नओ सिद्धी । भावाणमवेक्खाओ वियत्त ! जह दीह-हस्साणो

(यदा किल न स्यतः परतो नोभयतो नाप्यव्यक्तः सिद्धिः । भावानामपेक्षातो व्यक्त ! यथा शीर्षे-हस्तयोः ॥ १६९२ ॥)

व्यक्त ! भवतोऽपममिप्रायः-यथा किल न स्ततः, न परतः, न चोभयतः, नाप्यन्यतो भावानां सिद्धिः संभाव्यते । कुतः ? अपेक्षतः-कार्यकारणादिभावस्यापेक्षित्वादित्यर्थः, हस्त-दीर्घव्यपदेशशब्दः । तथाहि-यत् किमपि भावनातमस्ति तेन सर्वेणापि

कार्येण वा भवितव्यम्, कारणेन वा । तत्र कार्ये कारणेन क्रियत इति कारणपक्ष एव तस्य कार्यत्वव्यपदेशः, न तु कार्यस्य कार्यत्वं स्वतः सिद्धं किञ्चिदस्ति । एवं कारणमपि कार्ये क्लेशीति कार्यपक्ष एव तस्य कारणत्वव्यपदेशः, न तु तस्य कारणत्वं स्वतः सिद्धं । किञ्चिदस्ति । तदत्र न स्वतः कार्य-
वदेवं कार्यादिभावः स्वतो न सिध्यति । यत्र स्वतो न सिद्धं तस्य फलोऽपि सिद्धिर्नास्ति, यथा खरादिपाणस्य । तत्र न स्वतः कार्य-
दिभावः, नापि परतः । स्व-प्रयोगपक्षसिद्धिं तस्य सिद्धिरिति चेत् । तदुक्तम्, व्यस्तादुभयतस्तस्मिन्नेवमावात् तत्समुदायेऽपि तदयोगात् ।
न हि सिद्ध्याकार्येषु प्रत्येकमसत् तैलं तत्समुदाये प्रादुर्भवति ।

अपिच, उभयतः सिद्धिपक्ष इत्येतावप्रश्नोपः श्रानोति । यावद्वि कार्ये न सिध्यति न तावत्कारणसिद्धिरस्ति, यावच्च कारणं न सिध्यति न तावत् कार्ये सिद्धिमासादयति । अत इत्येतावप्रश्नोपः । तस्माद् नोभयतोऽपि कार्यादिभावसिद्धिः । नाप्यन्यतः—
अनुपपत्त इत्यर्थः, स्व-प्रयोगव्यतिरेकेणान्यस्य वस्तुनोऽस्तत्त्वेन निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । एवं ह्रस्व-दीर्घलक्षणे दृष्टान्तेऽपि ‘अपेक्षतः’ इत्यस्य
ह्रस्व-दीर्घत्वसिद्धिर्लक्षणेन साधेनान्वयो भावनीयः । तथाहि—अपेक्षित्या अक्षुण्णमपेक्ष्य दीर्घत्वं प्रतीयते, मध्यमां त्वपेक्ष्य ह्रस्वत्वम्, परमार्थेन
निर्यं स्वतो न ह्रस्वा, नापि दीर्घा । तदेवं न स्वतो ह्रस्व-दीर्घत्वयोः सिद्धिः । ततः परतः, उभयतः अनुपपत्तम् तत्सिद्धयभावो यथोक्तवद्
भावनीयः, तदुक्तम्—“न दीर्घोऽस्तीह दीर्घत्वं न ह्रस्वे नापि च द्वये । तस्मादसिद्धं शून्यत्वात् सदित्याख्यायते क हि ! ॥ १ ॥”
“ह्रस्वं प्रतीत्य सिद्धं दीर्घं प्रतीत्य इत्यमपि । न किञ्चिदस्ति सिद्धं व्यक्तावकाशाद् वस्तुन्येवम् ॥ १ ॥” ॥१६०२॥

इतश्च सर्वज्ञाच्छून्यता । कुतोः ? इत्याह—

अथित्त-घट्टेगोणेगया व सव्येगयाद्वदोसाओ । सव्ये ऽणभिलप्पा वा मुण्णा वा सव्वहा भावा १६९३

(अस्तिस्त्व-घट्टेगोणेगया वा सव्येगयादिदोसाओ । सर्वेऽनभिलप्पा वा मुण्णा वा सर्वेषा भावाः ॥१६९३॥)

नन्वस्तिस्त्व-घट्टयोरेकत्वम्, अनेकत्वं वा ? । यथोक्तव्यम्, तर्हि सर्वैकता-श्रानोति—यो योऽस्ति स-स-घट इत्यस्तिस्त्वे घटस्य प्रवेष्टात्
सर्वस्य घटत्वप्रसङ्गः स्यात्, न घटादि पदार्थान्तरम् । घटो वा सर्वसाधारण्यव्यतिरेकत्वं सर्वात्मकः स्यात् ; अथवा, यो घटः स एवास्तीति
घटमात्रेऽस्तिस्त्वं प्रविष्टम्, ततोऽन्यत्र साधामावाधघटस्य सर्वस्याप्यमानप्रसङ्गो घट एवैकः स्यात् । सोऽपि वा न भवेत्, अथव्यावृत्तो हि
घटो भवति, यदा च तत्रादिपक्षभूतोऽत एव नास्ति, तदा किमपेक्षोऽसौ घटः स्यात् ? । इति सर्वशून्यत्वमिति । अथ घट-सत्त्वयोरेक-
त्वमिति द्वितीयो विवक्षितः । तर्हि सत्त्वपक्षितत्वादसत्त्व-घटः, खरादिपाणवदिति । अपिच, सतो प्राक् सत्त्वपक्षव्यतो, तस्य च स्वाधारभूतेभ्यो
घटादित्यः सद्रूपोऽन्यत्वेऽसत्त्वमेव स्यात्, आधारादन्यत्वे आयेयस्याप्यनुपपन्नो घटः । तदेवमस्तित्येन स-घट-घटदीर्घतामेकत्वा-ऽन्यत्वं विवक्ष्य-
म्याशुक्तन्यायेन सर्वैक्यादिदोषप्रसङ्गात् ततोऽपि भावा अनभिलप्पा वा भवेयुः, सर्वेषा शून्या वा स्युः, सर्वेषा तेषाममावो वा भवेदित्यर्थः ।

स्नान-भोजन-विशेषनादिकमन्यदाऽनुभूतं स्वप्ने दृश्यते, इत्यनुभूतोऽर्थः स्वप्नस्य निमित्तम् । अथवा, कस्मिन्नादिकोऽन्यदा दृष्टोऽर्थस्तान्निमित्तम् । विचिन्तितञ्च वैभव-प्रियतमालामादिः । श्रुतञ्च स्वर्ग-नरकादिः । तथा, वात-पित्ताद्विन्नितः प्रकृतिविकारः स्वप्नस्य निमित्तम् । तथा, अनुकूल प्रतिकूल वा देवता तन्निमित्तम् । तथा, अन्यः सबलप्रदेशः । तथा, पुण्यमिष्टस्वप्नस्य निमित्तम् पापं चानिष्टस्य तस्य निमित्तम्, न पुनर्वस्त्वभावः । किञ्च, स्वप्नोऽपि तावद् भाव एव । ततस्तस्यापि सत्त्वे कथं 'शून्यं जगत्' इति भवता प्रति-
ज्ञायते ? ॥१७०३॥ कथं पुनः स्वप्नस्य भावत्वम् ? इत्याह—

विण्णाणमयत्तणओ घडविण्णाणं व सुमिणओ भावो । अहवा विहियनिमित्तो घडो व्व नेमिसियत्ताओ ॥

(विज्ञानमयत्वतो घटविज्ञानमिव स्वप्नको भावः । अथवा विहित्तिनिमित्तो घट इव नैमित्तिकत्वात् ॥ १७०४ ॥)

भावः स्वप्न इति प्रविज्ञा । विज्ञानमयत्वादिति हेतुः । घटविज्ञानवदिति दृष्टान्तः । अथवा, भावः स्वप्नः, नैमित्तिकत्वात्-निमित्त-
चैरिण्यओ 'नैमित्तिकस्तस्मात्सतत्वं तस्मादित्यर्थः, घटवदिति । कथं पुनः स्वप्नो नैमित्तिकः ? इत्याह-यतो विहित्तिनिमित्तः, विहित्तिनि-
'अनुदय-दिट्ठ-वित्थिय' इत्यादिना प्रतिपादितानि निमित्तानि यस्यासौ विहित्तिनिमित्त इति ॥१७०४॥

सर्वशून्यतया चैव्यभाणार्यां स्वप्ना-ऽस्वप्नादिव्यवहारमात्रप्रसङ्ग एवेति दर्शयन्त्याह—

सब्बाभावे च कओ सुमिणो ऽसुमिणो त्ति सच्चमलियं ति । गंधव्वपुरं पाडलिपुत्तं तत्थो वयारो त्ति ? ॥
कज्जं ति कारणं ति य, सज्झमिणं साहणं ति, कत्त ति । वत्ता वयणं वच्चं, परपक्खो ऽयं सपक्खो ऽयं ?
किं वेह थिर-द्वो-सिण चल्या-ऽरुवित्तणां निययाइं । सद्दादओ य गज्झा सोत्ताइयाइं गहणाइं ? ॥
समया विवस्सओ वा सब्बागहणं व किं न सुणणम्मि । किं सुणण्या व सम्मं सगहो किं व मिच्छत्तं ? ॥
किह स-परो भयवुद्धी कहं च तेसिं परोप्परमसिद्धी । अह परमईए भण्णाइ स-परमइविसेणणं कत्तो ? ॥

(सर्वाभावे च कुतः स्वप्नोऽस्वप्न इति सारमयीकमिति । गन्धव्वपुरं पाटलिपुत्तं तत्थो वयारो इति ॥ १७०५ ॥)

(कार्यमिति कारणमिति च साध्यमिव साधनमिति कथंति । वत्स वचनं वाच्यं परपक्खोऽयं सपक्खोऽयम् ? ॥ १७०६ ॥)

(किं वेह थिर-द्वो-ज्ज-कल्ला-ऽरुवित्तानि निययानि । सज्झमिणं साहणं ति, कत्त ति । वत्ता वयणं वाच्यं परपक्खोऽयं सपक्खोऽयम् ? ॥ १७०७ ॥)

(समया विवस्सओ वा सर्वाविषयौ वा किं न गृह्ये । किं शून्यता वा सत्पक्खं सपक्खः किं वा मिष्यमाणम् ? ॥ १७०८ ॥)

(कथं स्व-परो-सपक्खुत्तिः कथं च तेसिं परोप्परमसिद्धिः । अह परमया भयवुद्धौ स-परमइविसेणणं कत्तो ? ॥ १७०९ ॥)

सर्वांगे च सर्वशून्यतायां 'स्वप्नोऽयम्' 'अस्वप्नोऽयम्' इति कृतः-किञ्चिदुच्यते विज्ञेयः । इत्यर्थः । तथा, सत्यमिदम्, अलीकं यः तथा, गन्धर्वपुरमेव, पाटलीपुत्रादि चेदम् ; तथा, 'तस्यो वयसो' सि, अयं तस्यो निरुपचरितो मुख्यशतपद-विज्ञेयः सिद्धः, अयं त्वोपचारिको मनुष्यविज्ञेयो माणवकः; तथा, 'कर्ममिदं घटादि, येन मृत्पिण्डादि; तथा, साध्यमिदमनित्यत्वादि, साधनं कृतकत्वादि, कर्ता घटादेः कुलालादि; तथा, अयं यत्ता वादी, वचनं चेदं श्रवणं पञ्चावयवं वा, इदं च 'वाच्यमभिधेयमस्य शुद्धसंदर्भस्य; तथा, अयं स्वपक्षः; अयं च परपक्ष इति सर्वशून्यत्वे कुतोऽसौ विज्ञेयो गम्यते । 'किं वेद धिरे'त्यादि पृथिव्याः स्थिर-त्वम्, अपां द्रवत्वम्, वह्ने रण्यत्वम् वायोथलत्वम्, आकाशस्मारूपित्वमित्यादयो निपताः सर्वदेवैकस्वभावाः विज्ञेयाः सर्वशून्यतायां कुतो गम्यन्ते । तथा, शुद्धादयो प्राज्ञा एव, इन्द्रियाणि च श्रोत्रादीनि ग्राहकाण्येवेति कुतो नियमसिद्धिः । ।

'समये'त्यादि ननु सर्वशून्यतायां स्वप्ना-ऽस्वप्न-सत्या-ऽजीवादीनां विशेषनिबन्धनाभावात् समतैव कस्माद् न भवति-यादृशःस्वप्नः, अस्वप्नोऽपि तादृश एव, यादृशश्चास्वप्नः, स्वप्नोऽपि तादृश एवेत्यादि । । अथवा, विपर्ययः कुतो न भवति-यः स्वप्नः सोऽस्वप्नः, यस्तस्वप्नः स स्वप्न इत्यादि । । यद्विवा, सर्वेषामपि स्वप्ना-ऽस्वप्नादीनां सर्वथाशून्यत्वेऽग्रहणमेव कस्माद् न भवति । । आन्तिव्यादेव स्वप्ना-ऽस्वप्नादिग्रहणमिति चेत् । तदयुक्तम्-देश-काल-स्वभावादिनैत्येन तदुपग्राहकज्ञानोत्पत्तेः । किञ्च, इयं आन्तिः किं विद्यते, नवा । । यदि विद्यते, तर्ह्यस्युपगमविरोधः । अथ न विद्यते, तर्हि आन्तेरसद्भावः(प्र०...रसस्वभावः, प्र०...रसस्वभावः)प्राहकज्ञानस्य निम्नान्तत्वात् सन्त्येव सर्वं भावाः, न पुनः शून्यतेति । अथवा, अन्यत् पृच्छामो भवन्त्य-ननु सर्वशून्यत्वे 'शून्यतैव सम्यक्त्वं, सतां भावानां ग्रहणं सर्वप्रहः भावसत्त्वग्रहणं पुनर्मिथ्यात्वमि'स्यत्र कस्ते विज्ञेयैतः । ।

यदुक्तम्-'न स्वतो भावानां सिद्धिः' इत्यादि; तत्प्रातिपदिकानार्थमाह-'किञ्च स-परो-मये'त्यादि ननु कथं ह्रस्व-दीर्घो-मयविपर्ये- 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतत्तु तदुक्तम्' इत्येवंभूता स्व-परो-मयपुष्टियु गपदाश्रयते भवता । । कथं च तेषां ह्रस्व-दीर्घो-मयानां परस्परम-सिद्धिरुच्यते । ।-पूर्वपरिविरुद्धत्वात् नैतत् वक्तुं युज्यत इत्यर्थः । अयमत्र भावार्थः-न खन्यापेक्षिमेव वस्तूनां सत्त्वम्, किन्तु स्वविपर्य-ग्रानजननापयक्रियाकारित्वमपि । ततश्च ह्रस्व-दीर्घो-मयान्यात्मविपर्ये चेज्ज्ञानं जनयन्ति, तदा सन्त्येव तानि, कथं तेषामसिद्धिः । । यदयुक्तम्-'मथामाहुर्गुलिमपेक्ष्य प्रदेक्षिन्यां ह्रस्वत्वमसदेवोच्यते' इत्यादि, तदयुक्तम्, यतो यदि मथामामपेक्ष्य प्रदेक्षिन्यां स्वतः सर्वथाऽसत्यामपि ह्रस्वत्वं भवति, तदा विज्ञेयभावात् स्वरविपर्येऽपि तद् भवेत्, अतिदीर्घेतिवन्त्यप्येष्टादिव्यपि च तत् स्यात् । अथवा, प्रदेक्षिन्याः स्वापेक्षया स्वात्मन्यपि ह्रस्वत्वं स्यात्, सर्वत्रासत्त्वविज्ञेयात्; न चैवम् । तस्मात् स्वतः सत्यामेव प्रदेक्षिन्यां वस्तुतोऽनन्तधर्मा-त्मकत्वात् तत्तत्स्फारिर्निर्धो तत्पदार्थाभिव्यक्तेस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, न पुनरसत्यामेव तस्यमपेक्षामाश्रयत एव ह्रस्वज्ञानमुत्पजायते । एवं

॥६२५॥
विज्ञेयो

आन्तिवि
ते न वा

सत्त्वं नोप
विक्रमेव
किन्त्येव
क्रियाक
रित्वम्

ह्रस्वत्वा
कथं
नियतमे

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'एतद्योमयम्' इत्यादिस्व-भरो-मयपुद्धिः परमत्या-परायण्युपगमोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविपय-
ज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वपरविरोध इत्याह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येतदपि स्व-
परमावेन विशेषणं कृतः ?-न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परमावेऽपि 'समया विवक्षाओ चा' इत्याद्योवाक्येति इति भावः । स्व-परमावाद्यन्युपगमे च
शून्यत्वायुपगममहानिरिति ॥ १७०५-१७०६-१७०७-१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

जुगवं कमेण वा ते विण्णाणं होस्र दीह-हस्सेसु । जह जुगवं कावेक्खा कमेण पुव्वम्मि का उवेक्खा ?
आइमविण्णाणं वा जं वालस्सेह तरस्स का उवेक्खा । तुल्लेसु व का उवेक्खा परोप्परं लोयणदुगे ज्व ? ॥

(जुगम् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घे-ह्रस्वयोः । यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)
(आदिमविज्ञानं वा यद् वास्तव्येह सत्यं काऽपेक्षा । तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विष्ट इव ॥ १७११ ॥)

ननु मध्यमाश्रयेद्विन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्त्ववभिप्रायेण स्वाकारप्रतिमासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि
परानपेक्षं इयोरपि युगपदेव स्वप्रतिमासि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य क्लृप्ता काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिमासिना ज्ञानेन
परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेक्षिन्यादेर्गु ईतित्वादुपरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्छ्रुवादिसामग्रीमन्त्रावे परानपेक्षमेव स्वकीयावि-
विकरूपेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिभासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, वालस्य तत्त्वणमेव ज्ञातस्य शिद्योर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ
विज्ञानम्, तत् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्गुणदेव स्वप्रतिमासिना
ज्ञानेन गुणमणयोः काऽप्येवमपेक्षा ?-न क्वचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुगमस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यपेक्षमेव रूपम्, किन्तु
स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उपरकांलं तु तत्तद्रूपविक्षासायां तद्यत्यतिपक्षस्मरणादिसहकारिणान्त-
रवशाद् दीर्घ-ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति माया इति ॥ १७१०-१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति । कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं ह्रस्वादं दीर्घे दीर्घपेक्षेय किं न दीर्घमिति । कस्माद् या न खपुप्फात् किं न खपुप्फे खपुप्फात् ? ॥ १७१२ ॥)
इत् । यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादेव प्रदेक्षिनीप्रभृतिद्रव्यान् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-

दीर्घपेक्षेय एव दीर्घेन, (दीर्घे)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीर्घाओ हस्से इस्साउ येव किं न
हस्सावि' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुप्फाद् दीर्घे ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहृतिर्विधीयते ? । तथा, असत्त्वाविशेषात् एव

दीर्घत्वं क
न दीर्घा-
पेक्षेया ?

दीर्घो-मयादिष्वपि वाच्यम् ।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतद्योग्यम्' इत्यादिस-परो-भ्यामुद्धिः परमत्या-पारम्युपगमनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषय-
ज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापविरोध इत्याह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येतदपि स्व-
परभावेन विशेषणं कृतः ? न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परभावेऽपि 'समया विषयतो वा' इत्याद्येवावर्तव्य इति भावः । स्व-परभावादभ्युपगमे वा
शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५-१७०६-१७०७-१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

जुगवं क्रमेण वा ते विष्णुणां होस्र दीह-हस्सेसु । जह जुगवं कावेस्वा क्रमेण पुव्यस्मि का ऽवेस्वा ? ॥
आहमविष्णुणां वा जं बालस्सेह तस्स का ऽवेस्वा । तुल्लेसु व का ऽवेस्वा परोप्परं लोयणहुगे व्य ? ॥

(जुगपत् क्रमेण वा ते विष्णुनां भवेद् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यपि जुगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)

(आहमविष्णुनां वा जं बालस्सेह तस्य काऽपेक्षा । तुल्यवर्ग्यो काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

ननु मध्यमा-श्रद्धेश्चिन्त्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्तवाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिमासि ज्ञाने किं जुगपदेव भवेत्, क्रमेण वा । यदि जुगपत्, तर्हि
परानपेक्षं द्योतिरपि जुगपदेव स्वप्रतिमासिनि ज्ञाने प्रतिमासात् तस्य किञ्च काऽपेक्षा । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिमासिना ज्ञानेन
परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य प्रदेक्षित्यादेर्युक्तित्वाद्युच्यस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा । तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसङ्घादे परानपेक्षमेव स्वकीयवि-
विकल्पेण तत्त्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिमासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, बालस्य तत्त्वज्ञमेव ज्ञातस्य शिष्योर्विद्वद् नयनोन्मेषानन्तरमेवादी
चिदान्तरम्, तद् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, त्रयोपुगपदेव स्वप्रतिमासिना
ज्ञानेन-गृह्यमाणयोः काञ्चनोपपेक्षा ? न काचिद्, यथा तुल्यस्य लोचनयुगमस्य । तस्मादहङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु
स्वप्रतिमासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उपरकाळं तु तत्त्वद्रूपान्नासायां तत्त्वविषयस्मरणादिसहकारिप्रकरणान्त-
रवशाद् दीर्घ-ह्रस्वाद्विषयपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०-१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति । कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घादेव किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुप्फात् किं न खपुप्फे कपुप्फात् ? ॥ १७१२ ॥)

इत्ये ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादिव प्रवेशिनीप्रशुतिरित्याह दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-
दीर्घपेक्ष एव दीर्घेन, (दीर्घे)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, अस्त्यादिविषेपात् ? इति भावः । एवं 'किं दीर्घाओ हस्से हस्साओ चेव किं न
हस्सति' इत्येवमपि प्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुप्फाद् दीर्घे ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवद्वितिविधीयते ? । तथा, अस्त्यादिविषेप एव

अथ 'इदं हस्त्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतद्योमयम्' इत्यादिस्व-परो-मयशुद्धिः परमत्या-पाम्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषय-
ज्ञानजनकं हस्तादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वापरविरोध इत्यत्राह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येतदपि स्व-
परभावान्न विशेषणं कुतः ?-न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परभावोऽपि 'समया विवक्ष्यो वा' इत्याद्येववर्तते इति भावः । स्व-परभावाद्यमुपगमे च
शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५-१७०६-१७०७-१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

जुगवं क्रमेण या ते विपणानां होस्र दीह-हस्सेसु । जह जुगवं कावेक्खा क्रमेण पुव्वम्मि का उवेक्खा ? ॥
आहमविपणानां वा जं बालस्सेह तस्स का उवेक्खा । तुल्लेसु व का वेक्खा परोप्परं लोयणदुगे व्य ? ॥

(जुगप्त् क्रमेण वा ते विपानां भवेद् दीर्घ-हस्त्वयोः । यदि जुगप्त् काउपेक्षा क्रमेण पूर्णमित्त्वाउपेक्षा ॥ १७१० ॥)
(आविमयिज्ञानं वा यद् यत्नस्येष्ट तस्य काउपेक्षा । तुल्ययोर्वा काउपेक्षा परस्परं लोचनद्विक्रि इव ॥ १७११ ॥)

ननु मयमा-प्रदेशिन्यादिदीर्घ-हस्त्वोस्त्वभाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिमासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि
परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव सप्रतिमासि ज्ञाने प्रतिमासात् कस्य किल काउपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव सप्रतिमासिना ज्ञानेन
परानपेक्षमेव हस्त्वस्य प्रदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुपरस्मिन् मयमादिके दीर्घे काउपेक्षा ? । तस्माच्छुरादिसामग्रीसङ्घावे परानपेक्षमेव सक्रीयवि-
विकल्पेण सर्वभावानां स्वज्ञाने प्रतिमासात् स्वप्न सिद्धिः । अथवा, बालस्य लक्षणमेव ज्ञातस्य शिशोर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ
विज्ञानम्, त्वं किमपेक्ष्य प्रारुरस्ति ? । यदिवा, ये न हस्त्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तद्यद्युगपदेव सप्रतिमासिना
ज्ञानेन गृहमाणयोः काज्जोन्यापेक्षा ?-न काचिद्, यथा तुल्यस्य लोचनयुगमस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु
सप्रतिमासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उत्तरकालं तु तद्यद्व्यतिष्ठासायां तत्पत्यतिपक्षस्मरणादिसहकाराणान्त-
तवशाद् दीर्घ-हस्त्वादिष्वपेक्षाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०-१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति । कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं हस्ताद् दीर्घे दीर्घायेव किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुप्फात् किं न खपुप्फे खपुप्फात् ॥ १७१२ ॥)
हन्त । यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति हस्त्वादेव प्रदेशिनीप्रभृतिष्वप्याद् दीर्घे मयमादिष्वप्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-

दीर्घापेक्ष एव दीर्घेन (दीर्घे) ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, अतस्त्वाविशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीहाओ हस्से हस्साउ चेव किं न
हस्साति' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुप्फाद् दीर्घं हस्त्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहारविधिधीयते ? । तथा, अतस्त्वाविशेषत एव

दीर्घत्वं क
न दीर्घा-
पेक्षया ?

दीर्घो-मयादिष्वपि वाच्यम् ।

अथ 'इदं ह्रस्वम्' 'इदं दीर्घम्' इत्यादिस्व-मरो-मण्युद्धिः परमत्या-पराम्युणामेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविषय-
ज्ञानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न काचित् एषापरिविरोध इत्याह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येतदपि स्व-
परमावेन विशेषणं कुतः ?-न कुतश्चिदित्यर्थः, स्व-परमावेऽपि 'समया विवक्ष्यो वा' इत्याद्येवावर्तते इति भावः । स्व-परमावाधम्युणामे च
शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५-१७०६-१७०७-१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

जुगवं क्रमेण वा ते विण्णाणं होस दीह-हस्सेसु । जइ जुगवं कावेक्खा क्रमेण पुव्वस्मि का उवेक्खा ? ॥
आइमविण्णाणं वा जं बालस्सेह तस्स का उवेक्खा । तुल्लेसु व का वेक्खा परोप्परं लोयणहुगे व्व ? ॥

(जुगपन् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेद् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यदि जुगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वस्मिन् काऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)
(आदिमविज्ञानं वा यद् बालस्येह तस्य काऽपेक्षा । ह्रस्वयोर्व काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

ननु मयमा-श्रदेधिन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्त्वभाभिप्रायेण स्वास्मयप्रतिभासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि
परमपेक्षं द्वयोरपि युगपदेव स्वप्रतिभासिनि ज्ञाने प्रतिभासात् कस्य किञ्च काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिभासिना ज्ञानेन
परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य श्रदेधिन्यादेर्गृहीतत्वादुपरस्मिन् मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्चतुरादिसामग्रीसङ्कावे परानपेक्षमेव स्वकीयवि-
विक्षानम्, यत् किमपेक्ष्य श्रद्दुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वं नापि दीर्घं, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्गुणपदेव स्वप्रतिभासिना
ज्ञानेन गृह्यमाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?-न काचिद्, यथा तुल्यस्य लोचनयुग्मस्य । तस्मादह्मन्त्यादिपदार्थानां नान्यपेक्षमेव रूपम्, किन्तु
स्वप्रतिभासवता ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उत्तरकालं तु तत्तद्रूपविज्ञासायां वक्ष्यतिपक्षस्मर्यादिसहकारिस्मरणान्त-
रवशां दीर्घ-ह्रस्वादिष्वपेक्षाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भावा इति ॥ १७१०-१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ च व किं न दीहं ति । कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं हस्माद् दीर्घे दीर्घादियं किं न दीर्घमिति । कस्माद् वा न खपुप्फात् किं न खपुप्फे खपुप्फात् ? ॥ १७१२ ॥)

इत्थं । यदि सर्वशून्यत्वा, ततः किमिति ह्रस्वादेव श्रदेधिनोऽप्रभृतिद्रव्याह दीर्घं मध्यमादिद्रव्ये दीर्घत्वनाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-
दीर्घापेक्ष एव दीर्घेन, (दीर्घ)ज्ञानमिधानव्यवहारः किं न-प्रवर्तते, असत्त्वाविशेषतः इति भावः । एवं 'किं दीहाओ हस्से इस्साउ वेप किं न
हस्सति' इत्येवमपि प्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुप्फाद् दीर्घं ह्रस्वं वा तद्वदनाभिधानव्यवहारविधीयते ? । तथा, असत्त्वाविशेषतः एव

अथ 'इदं हृत्त्वम्' 'इदं दीर्घम्' 'एतद्यौमयम्' इत्यादिस्व-परो-अपबृद्धिः परमत्या-पराभ्युपगमेनोच्यते, न पुनः स्वतः सिद्धं स्वविप-
श्नानजनकं ह्रस्वादिकं किञ्चिदस्ति, अतो न कश्चित् पूर्वपरविरोध इत्यत्राह-ननु सर्वशून्यत्वे 'इदं स्वमतम्' 'एतच्च परमतम्' इत्येतदपि स्व-
परमावेन विशेषणं कृतः ?-न कृतादिदित्यर्थः, स्व-परमावेऽपि 'समया विषययो वा' इत्याद्येवावर्तत इति भावः । स्व-परमावाद्यभ्युपगमे च
शून्यत्वाभ्युपगमहानिरिति ॥ १७०५-१७०६-१७०७-१७०८-१७०९ ॥ अपिच,

जुगवं क्रमेण वा ते विण्णाणं होञ्ज दीह-हस्सेसु । जइ जुगवं कावेक्खा क्रमेण पुव्वम्मि का उवेक्खा ? ॥
आइमविण्णाणं वा जं बालस्सेह तस्स का उवेक्खा । तुल्लेसु व का उवेक्खा परोप्परं लोयणदुगे व्व ? ॥

(युगपत् क्रमेण वा ते विज्ञानं भवेत् दीर्घ-ह्रस्वयोः । यदि युगपत् काऽपेक्षा क्रमेण पूर्वमित् कऽपेक्षा ? ॥ १७१० ॥)

(आदिमविज्ञानं वा यद् बाह्यत्वेह तस्य काऽपेक्षा । तुल्ययोर्वा काऽपेक्षा परस्परं लोचनद्विक इव ॥ १७११ ॥)

ननु मध्यमा-अदेशिन्यादिदीर्घ-ह्रस्वयोस्तवाभिप्रायेण स्वाकारप्रतिमासि ज्ञानं किं युगपदेव भवेत्, क्रमेण वा ? । यदि युगपत्, तर्हि
परानपेक्षं द्वयोरपि युगपदेन स्वप्रतिमासि ज्ञाने प्रतिमासात् कस्य किल काऽपेक्षा ? । अथ क्रमेण, तदापि पूर्वमेव स्वप्रतिमासिना ज्ञानेन
परानपेक्षमेव ह्रस्वस्य अदेशिन्यादेर्गृहीतत्वादुत्तरमिदं मध्यमादिके दीर्घे काऽपेक्षा ? । तस्माच्चक्षुरादिसामग्रीसिद्धावे परानपेक्षमेव स्वकीयवि-
विकल्पेण सर्वभावानां सञ्ज्ञाने प्रतिमासात् स्वत एव सिद्धिः । अथवा, बालस्य वल्लणमेव ज्ञातस्य शिशोर्यदिह नयनोन्मेषानन्तरमेवादौ
विज्ञानम्, तद् किमपेक्ष्य प्रादुरस्ति ? । यदिवा, ये न ह्रस्वे नापि दीर्घे, किन्तु परस्परं तुल्ये एव वस्तुनी, तयोर्गुणदेव स्वप्रतिमासिना
ज्ञानेन शुभभाणयोः काऽन्योन्यापेक्षा ?-न काचित्, यथा तुल्यस्य लोचनयुगमस्य । तस्मादङ्गुल्यादिपदार्थानां नान्यापेक्षमेव रूपम्, किन्तु
स्वप्रतिमासत्वा ज्ञानेनान्यनिरपेक्षा एव ते स्वरूपतोऽपि गृह्यन्ते । उपरकाळं तु तत्तद्वृत्तिज्ञासायां तत्तत्प्रतिपक्षस्मरणादिसहकारिकाणान्त-
रवशाद् दीर्घ-ह्रस्वादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते, इति स्वतः सिद्धा एव सन्ति भाषा इति ॥ १७१०-१७११ ॥ अपिच,

किं हस्साओ दीहे दीहाओ चेव किं न दीहं ति । कीस व न खपुप्फाओ किं न खपुप्फे खपुप्फाओ ? १७१२

(किं ह्रस्वाद् दीर्घे दीर्घायेव किं न दीर्घमिति । कस्मात् वा न खपुप्फात् किं न खपुप्फे खपुप्फात् ? ॥ १७१२ ॥)

इत्थं ! यदि सर्वशून्यता, ततः किमिति ह्रस्वादिव अदेशिनीप्रमृतिव्याद् दीर्घे मध्यमादिद्रव्ये दीर्घज्ञानाभिधानव्यवहारः प्रवर्तते-
दीर्घमिव एव दीर्घेन, (दीर्घ)ज्ञानाभिधानव्यवहारः किं न प्रवर्तते, असत्त्वादिशेषात् ? इति भावः । एवं 'किं दीर्घाओ हस्से हस्साओ गेव किं न
हस्सति' इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तथा, किमिति वा न खपुप्फाद् दीर्घं ह्रस्वे वा तज्ज्ञानाभिधानव्यवहारविधिधीयते ? । यथा, असत्त्वादिशेषात् एव

किमिति स्तुष्यात् स्तुष्य एव ह्रस्व-दीर्घानादिव्यवहारो न प्रवर्तते ? । न चैवम्, तस्मात् सन्त्येष भावाः, न तु शून्यता प्रगत इति ॥

॥१७२॥

विशेषा-

किमिति स्तुष्यात् स्तुष्य एव ह्रस्व-दीर्घानादिव्यवहारो न प्रवर्तते ? । न चैवम्, तस्मात् सन्त्येष भावाः, न तु शून्यता प्रगत इति ॥

॥ १७२ ॥ अपिच,

किंवा (विस्वाए चिय होस्त्र मई वा सभाव एवायं । सो भावो त्ति सभावो वंक्षापुत्ते न सो जुत्तो ॥१७३॥

(किंवापेक्षयै मवेष्ट मतिर्वा स्वभाव एवायम् । सो भाव इति स्वभावो शून्यापुत्ते न स युक्तः ॥ १७३ ॥)

अथा, सर्वस्याप्यसत्त्वे ह्रस्वादीर्घादिष्वप्येवमिति किं कर्तव्यम्, शून्यताप्रतिबलत्वात् तस्याः घटाद्यसत्त्वत् १ । अथ परस्य मतिर्भवेत्-
स्वभावोदेवापेक्षयै ह्रस्व-दीर्घादिव्यवहारः प्रवर्तते । न च स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति; तथा चोक्तम्—“अनिर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुज्य-
ताम् ?” इति । इन्तु । इत्यपि इतोऽसि, यत् सो भावः स्वभावस्ततः स्व-परमात्म्यगुणमात् शून्यताप्युपगमहानिः । न च वन्यापुत्र-
कन्यानामर्थानां स्वभावपरिक्लप्यता युक्तेति । भवतु वाजोबा, तथापि न शून्यतासिद्धिः ॥ १७३ ॥ कुतः ? इत्याह—

होस्त्रावेक्वाओ वा विण्णाणं वाभिहाणमेत्तं वा । दीहं तिव हस्सं तिव न उ सत्ता सेसधम्मा वा १७४

(मवेष्टपेक्षातो वा विज्ञानं वाभिधानमात्रं वा । दीर्घमिति वा ह्रस्वमिति वा न तु सत्ता शेषवर्मा वा ॥ १७४ ॥)

अथा, ततः सिद्धे वस्तुन्यपेक्षतो भवेत् । किम् ? इत्याह—विज्ञानमभिधानमात्रं वा । केनोन्नेत्वेन ? इत्याह—‘दीर्घम्’ इति वा ‘ह्रस्वम्’
इति चेति । किं पुनर्न भवेत् ? इत्याह—न त्वन्यापेक्षया वस्तुनां सत्ता भवति, नाप्यपेक्षिकह्रस्व-दीर्घत्वादिधर्मस्य; शेषा रूप-सत्त्वयो धर्मा
अन्यापेक्षया सिद्ध्यन्ति । उत्पद्यन्ते च वस्तुसत्ताप्रादकाणि रूपादिधर्मप्रादकाणि च ज्ञानानि । अतोऽन्यापेक्षाभावतः कर्म सतः सिद्धस्य
वस्तुसत्तादेरभावः ? तत्सम्भावे च कर्म शून्यता जगतः ? इति ॥ १७४ ॥ कर्म पुनः सत्ताद्योऽन्यानपेक्षाः ? इत्याह—

इहंरा हस्साभावे सव्वविणासो हवेस्त्र दीहस्स । न य सो, तम्हा सत्तादयो ऽणवेक्खा घडाईणं ॥१७५॥

(इतरथा हस्साभावे सर्वविनाशो भवेष्ट दीर्घत्व । न च सः, तस्मात् सत्ताद्योऽन्यपेक्षा घटादीनाम् ॥ १७५ ॥)

इतरथा—यदि घटादीनां सत्ताद्योऽन्यानपेक्षा भवेष्ट, तदा ह्रस्वाभावे ह्रस्वस्य सर्वविनाशो दीर्घस्यापि वस्तुनः सर्वविनाशः स्यात्,
इत्सत्तापेक्षित्वाद् दीर्घसत्तादीनाम् । न चैवमसौ दीर्घस्य सर्वविनाशो दृश्यते । तस्मात् निर्धीयते—सन्त्यन्यानपेक्षा एव घटादीनां सत्ता-
रूपादयो धर्माः, तत्सत्त्वे वापास्ता शून्यतेति ॥ १७५ ॥ यदुक्तम्—‘न सतः, नापि परतो नापि बोभयतो भावानां सिद्धिः, अपेक्षातः’
इत्यादि । अत्र ‘अपेक्षातः’ इति विरुद्धो हेतुः, विषय एव सत्त्वादिति दर्शयन्नाह—

वस्तुसत्ता
अन्यान-
पेक्षा

जावि अनिक्खा ऽविवक्षणाविक्खवणो ऽविवखणिज्झमणविक्खव ।

सा न मया सत्वेसु वि संतेसु न सुन्नया नाम ॥१७१६॥

(याऽप्यपेक्षाऽपेक्षणमपेक्षकोऽपेक्षणीयमनपेक्ष्य । सा न मता सर्वव्यपि सन्तु न शून्यता नाम ॥ १७१६ ॥)

याऽपीयं ह्रस्वादर्धपरिपेक्षा साऽप्यपेक्षणं क्रियारूपम्; तथा अपेक्षकं कर्तारम्, अपेक्षणीयं च कर्म, अनपेक्ष्य न मता-न विदुषां सम्मता । ततः किम् ? इत्याह-एतेषु चापेक्षणा-ऽपेक्षका-ऽपेक्षणीयेषु सर्वेषु वस्तुषु सन्तु न काचित् शून्यता नाम । अतोऽपेक्षकादिसत्त्व-लक्षणे विषय एवापेक्षालक्षणास्य हेतोर्वृत्तत्वाद् विरुद्धत्वमिति ॥ १७१६ ॥

तस्मात् स्वतः, एत उभयतश्च भावानां सिद्धिरस्त्येव व्यवहारातः, निश्चयतस्तु स्वतः सिद्धा एव सर्वे भावा इति दर्शयति—

किंचि सजो तह परओ तदुभयओ किंचि निच्चसिद्धं पि । जलओ घडओ पुरिसो नहं च ववहारओ नेयं ॥
निच्छयओ पुण वाहिरनिमित्तमेत्तवओगओ सव्वं । होइ सजो जमभावो न सिज्झइ निमित्तभावे वि ॥

(किञ्चित् स्वतन्त्रया परतस्तदुभयतः किञ्चिद् नित्यसिद्धमपि । जलदो घटकः पुरुषो न मग्न व्ययद्वस्तो ज्ञेयम् ॥ १७१७ ॥)

(निश्चयतः पुनर्वर्धितमिष्यमात्रोपयोगतः सर्वम् । भवति स्वतो यदभावे न सिध्यति निमित्तभावेऽपि ॥ १७१८ ॥)

इह किञ्चित् स्वत एव सिद्ध्यति; यथा-फलं निपेक्षस्तत्कारणद्रव्यसंघातविशिष्टपरिणामरूपो जलदः । किञ्चित् परतः, यथा कुलाल-कृतं को घटः । किञ्चिद्रूपतः, यथा भाता-पितृभ्यां सृष्टवकर्मतश्च पुत्रतः । किञ्चिद् नित्यसिद्धमेव, यथाऽऽकाशम् । एतच्च व्यवहारनया-पेक्षया द्रष्टव्यम् । निश्चयतस्तु वाच्यं निमित्तमाश्रमेवाश्रित्य सर्वं वस्तु स्वत एव सिध्यति, 'यद्' यस्माद् शास्त्रनिमित्तसद्भावेऽपि खरविषयाणा-दिरूपोऽभावः कदाचिदपि न सिध्यति । उभयनयमतं च सम्यक्त्वमिति ॥ १७१७-१७१८ ॥

अथ यदुक्तम्—अस्थित-घडेगाणेगया यं इत्यादि(गा-१६९३)तत् प्रतिविधातुमाह—

अस्थित-घडेगाणेगया न पञ्चायमेत्तचित्तेयं । अस्थि घडे पडिवन्ने, इहरा सा किं न खरसिगे ? ॥१७१९॥

(अस्थित-घटैकानेकता या पर्यायमाश्रयित्वेनैकम् । अस्थि घटे प्रतिपक्षे, इतरा सा किं न खरदृश्यते ? ॥ १७१९ ॥)

इह 'अस्थि घटो न तु नास्ति' इत्येवं प्रतिपत्तेः सति तदनन्तरमेवाविवृत्य-घटयोः 'किमेकता, अनेकता वा ?' इत्यादिना घटाद्वि-त्स्वपौरुषता-ऽनेकत्वलक्षणपर्यायमाश्रयित्वैव भवता कृता भवति, न तु तयोरेकतावः सिध्यति । अन्येणाश्रयमाश्रयविशेषाद् यथा घटा-ऽस्तित-त्वयोः, एवं दारविषाण-वन्त्यापुण्योरेकत्व-ऽनेकत्वविविता भवतः किं न प्रवर्तते ? इति ॥ १७१९ ॥

किञ्च, यथा घटा-ऽस्तित्वयोरैकत्वा-ऽमेकत्वविकल्पौ त्वं विपक्षे, तथा घट-शून्ययोरपि तौ विषादोऽशून्येते । कथम् ? इत्याह—
ड-सुन्नयन्याए वि सुन्नया का घडाहिया सोम्म ! एगते घडओ धिय न सुणया नाम घडधम्मो १७२०

(घट-शून्यतान्तायामपि शून्यता का घटाधिका सोम्य ! । एकत्वे घटक एव न शून्यता नाम घटधर्मः ॥ १७२० ॥)

ननु घट-शून्यतयोरप्यन्यता, अनन्यता वा ? । यद्यन्यता, तर्हि 'सुन्नया का घडाहिया सोम्म ! पि' सौम्य व्यक्त ! शून्यता का घटाधिका नाम ?—ननु घटमात्रमेव पर्याप्तः, न पुनः क्वचित् शून्यता घटादधिका समीक्ष्यते । अयानन्यता, तथापि सति घटशून्यत्वयो-रेकत्वे घट एवासौ युज्यते, प्रत्यक्षत एवोपलभ्यमानत्वात्, न तु शून्यत्वं नाम कश्चित् तद्वर्मः, सर्वप्रमाणैरनुपलब्ध्वोरिति ॥१७२०॥ अपिच,

विष्णान-वयण-वाईणमेगया तो तदत्थिया सिद्धा । अणत्ते अण्णाणी निव्वयणो वा कहं वाई ? १७२१

(विज्ञान-वचन-वादिनोरैकता वतस्त्वस्तिका सिद्धा । कथ्यत्वेऽस्मान्नि निर्बचनो वा क्वं वादी ? ॥ १७२१ ॥)

'शून्यं सर्वमेव विषयम्' इत्येवंप्रवृत्तं यत् विज्ञानं वचनं च, तेन सह शून्यवादिनो भवत एकत्वम्, अनेकत्वं वा ? । यद्येकत्वम्, तत्तद'तदस्तिता' वस्तुवस्तित्वा सिद्धेति कृतः शून्यता, शुक्लत्व-शिशुपात्ययोरैकत्वस्य वस्तुत्वात् ? । अन्यत्वे तु विज्ञान-वचनयोरस्मान्नि निर्बचनश्च वादी कथं शून्यता साधयेत्, शिलासंघातवत् ? इति ॥१७२१॥ यच्च घट-सत्त्वयोरैकत्वानेकत्वविकल्पेऽभ्यघायि—'यो घटः स एवास्तीति घटमात्रेऽस्तित्वस्य प्रवेशात् घट एवास्ति, यदिवा, प्रतिपक्षा भवात् सोऽपि नास्ति' इति, तत्राह—

घडसत्ता घडधम्मो तत्तो ऽणण्णो पडाइओ भिण्णो । अत्थि त्ति तेण भणिए को घड एवेति नियमो ऽयं ?

(घटसत्ता घटधर्मस्त्वतोऽनन्यः पटादितो भिन्नः । कस्तीति तेन मणिते को घट एवेति नियमोऽयम् ? ॥ १७२२ ॥)

घटास्तित्वलक्षणा घटसत्ता घटस्य धर्मः, स च ततो घटादतन्योऽभिन्नः, पटादिभ्यस्तु सर्वेभ्योऽपि भिन्नः । तेन ततो 'घटोऽस्ति' इति मणिते 'घट एव' इति घट एवास्ति इति कोऽयं नियमः ?—निबन्निजसाध्याः पटादिष्वपि यावात् तेषां सन्त्येवेति भावः ॥१७२२॥

तथा, अस्मिन्नेव घटा-ऽस्तित्वयोरैकत्वविकल्पे यदुक्तम्—'यो योऽस्ति स स घट इति सर्वस्य घटराप्रसङ्गः, घटस्य वा सर्ववत्त्वात्म-कत्वम्' इति । तदपि सर्वं 'घटसत्ता घटधर्मः' इत्यादिनैव परिहितम्, अत एवाह—

जंवाजदत्थि तं तं घडो त्ति सव्वघडयापसंगो को । भणिए घडोत्थि व कहं सव्वत्थित्तावरोहो त्ति ? ॥

(यथा यस्मिन् वस्तु घट इति सर्वघटाप्रसङ्गः कः । मणिते घटोऽस्ति वा क्वं सर्वास्तित्तावरोह इति ? ॥ १७२३ ॥)

यद् वा प्रोक्तम्—'यद् यदस्ति तत्तत् सर्वं घटः' इति, तत्र कोऽयं सर्वघटाप्रसङ्गः ? । तथा, 'यो घटः स एवास्ति' इत्यप्युक्ते कथं

भिन्नेषां
 घटशून्य-
 त्वयोर्मेदो-
 ऽमेदो वा ?
 शून्यत्वज्ञा-
 नवचनयोः
 तद्विज्ञानि-
 वादिना
 सदैव्य-
 मनैक्यं
 वा ?
 घटसत्ता
 घटाद-
 भिन्ना, ना-
 तः घटस्य
 सर्वात्म-
 कत्वम्

जायत इत्यर्थः । संस्थानतयाऽऽक्षरविशेषेण पुनः स एवाजातो जायते, मृत्पिण्डावस्थायामाकारस्यासंभवात् । मद्रूपतया, आक्षरविशेषेण चेति द्वाभ्यामपि ग्रन्थारम्भां जाताजातो जायते, तदनर्थान्तरापूर्वत्वाच्च घटस्य । तथा, अतीताऽजातकालेयविनष्टानुत्पन्नत्वाच्च, (प्र०...तुल्यपभत्वाच्च)क्रियानुपपत्तवर्तमानसमय एव क्रियासञ्ज्ञावात् 'वर्तमानसमये जायमानो जायते । किञ्चित्तु सर्वथा जाता-ऽजाता-दिप्रकारैर्न जायते । किं पुनस्तत् ? इत्याह—'पुष्पकजो उ' इत्यादि, पूर्वकृतस्तु पूर्वनिष्पन्नो घटो घटतया जाता-ऽजाता-देकेनापि प्रकरणे न जायते, पूर्वमेव जातत्वात् । किं घटतयैव न जायते ? । न, इत्याह—'परपञ्चाहं' ति, तथा पटादिगतैः परपर्यायैश्च घटो न जायते, (प्र०...नैस्तस्य सर्वथाऽजातत्वात्, खरविषाणवत् । तथा, तुदुभयपर्यायैश्च स्वरपरपर्यायैर्जाताजातत्वात् पूर्वनिष्पन्नो घटो न जायते) स्वपर्यायाणां पूर्वमेव जातत्वात्, परपर्यायैश्च क्वाचित् कस्याप्यभवनात् । स्व-परपर्यायैः पूर्वकृतघटो न जायते, जाता-ऽजातपट-खरविषाणवदिति भावः ।

तथा, जायमानोऽपि वर्तमानक्रियावृत्तिसमये पटतया घटो न जायते, पररूपतया कस्याप्यभवनात् । किं पूर्वकृतो घट एवेत्यं न जायते, जाह्नोस्विदन्यदपि किञ्चिद् न जायते ? इत्याह—'बोमाहंत्यादि' न केवलं पूर्वकृतो घटो पटतया न जायते, तथा व्योमादि च तेन क्षरणेन सौम्य । सर्वथा जावादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्न जायते, येन किम् ? इत्याह—येन नित्यजातं सर्वदाऽप्यस्तितम्, हेतुद्वारेण विशेषण-मिदम्, नित्यजातत्वाच्च न जायत इत्यर्थः । उक्तस्यैकार्यस्योपसंहारव्याजेन तात्पर्यपददर्शयन्नाह—'इयेत्यादि' इत्युक्तप्रकारेण सर्वमपि घट-पटव्योमादिकं वस्तु द्वयतया द्रव्यरूपेण 'न जायते' इतिवापि संवध्यते, वद्रूपतया सदावस्थितत्वादिति भावः । पर्यायगत्या पर्यायचिन्तया पुनः सर्वं भवनीयं विरुद्धनीयम्—पूर्वजातं घटादिकं रूपादिभिः स्वपर्यायरूपि न जायते, पूर्वजातत्वादेव, अजातं तु तत् स्वपर्यायैर्जायते, परपर्यायैस्तु किञ्चिदपि न जायते, इत्येवं पर्यायचिन्तायां भवना । एतच्च ग्रन्थो दक्षितमेवेति ॥१७२८-१७२९-१७३०-१७३१॥

अथ यदुक्तम्—'सर्वं मामग्रीमयं दृश्यते, सर्वाभावे च कृतः सामग्री ?' तत्र प्रतिविधानमाह—

द्वीसद्व सामगिगमयं सञ्चमिह त्थिनयसा, नणु विरुद्धं । धेप्पद्व व न पञ्चवस्वं किं कच्छपरोमसामग्री ? ॥

(दृश्यते सामग्रीमयं सर्वमिह त्थिन न च सा, ननु विरुद्धम् । गृह्यते वा न प्रत्यक्षं किं कच्छपरोमसामग्री ? ॥ १७३२ ॥)

इह यदुक्तम्—'सर्वमपि कार्यं सामग्र्यात्मकं दृश्यते, सर्वाभावे च नास्ति सामग्री' इति, तदेतत् विरुद्धमेव, प्रस्तुतापर्यप्रतिपादकत्वात्, ब्रह्मजनकस्यैव-तु-तान्नादिसामग्र्याः प्रत्यक्षत एवोपलब्धेः । अथ ग्रन्थे-अविषोपपन्नत्वादिविषयमानमपि दृश्यते, यत् उक्तम्—

"ग्राम-स्वप्न-भ्रमे-न्यादौ-विषोपपन्नत्वात् तथा । परमन्त्यसत्त्वमव्ययं ब्रह्मः केनोऽनुकुरिक्त् ॥ १ ॥" इति । यदेवम्, सर्वसत्त्वे सामान्येऽपि कच्छपरोमजनकसामग्री किमिति प्रत्यक्षत एव नोपलभ्यते ? , समता विपर्ययो वा कथं न स्यादिति नाप्यम् । इति ॥ १७३२ ॥ किञ्च,

'सर्वं साम-
ग्रीमयं
दृश्यते,
सामग्री च
नास्ति'
इति वदतो
व्यापातः

सामगिममजो वत्ता वयणं चत्थि जइ तो कओ सुण्णं । अह नत्थि केण भणियं वयणाभावे सुयं केण ? ॥

(सामग्रीममजो वत्ता वचनं चास्ति यदि ततः पुनः शून्यम् । अत्र नास्ति केन मणितं वचनाभावे अतः केन ? ॥ १७३३ ॥)

सामग्री-उर-शिरः-कण्ठो-मू-नाल-जिह्वादि-समुदायात्मिका तन्मयः सामग्र्यात्मको वक्ता, तद्वचनं चास्ति न वा ? । यद्यस्ति, तर्हि वक्तुं जगच्छून्यत्वम्, तद्वक्तु-वचनसत्त्वेनैव व्यभिचारात् (प्र०.... व्यभिचाराभावात्) ? । अथ तद्वक्तु-वचने न स्तः, तर्हि वक्तु-वचनाभावे केन मणितं शून्यं जगत् ?-न केनचित् । सर्वशून्यत्वे च प्रतिपाद्यस्याप्यभावात् केन तद्वचनवचः श्रुतम् ? इति ॥ १७३३ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्त्याह-

जेणं चेव न वत्ता वयणं वा तो न संति वयणिज्जा । भावा तो सुण्णमिदं वयणमिदं सच्चमलियं वा ? १७३४

जइ सत्त्वं नाभावो अहालियं न प्पमाणमेयं ति । अवमुगयं ति व मई नाभावे जुत्तमेयं ति ॥ १७३५ ॥

(येनैव न वत्ता वचनं वा शब्दो न सन्ति वचनीयाः । भावास्ततः शून्यमिदं वचनमिदं सत्यमलीकं वा ? ॥ १७३४ ॥)

(यदि सत्यं नाभावोऽप्यलीकं न प्रमाणमेवेदिति । अन्युपगतमिति वा मतिनाभावे युक्तमेवेदिति ॥ १७३५ ॥)

येनैव न वक्ता, नापि च वचनम्, ततस्तेनैव न सन्ति वचनीया भावा इति, अतः शून्यमिदं जगदिति । शब्दोच्यते-यदेतद् वक्तु-वचन-वचनीयानां भावानामभावप्रतिपादकं वचनं तत् सत्यमलीकं वा ? । यदि सत्यम्, तर्ह्यस्यैव सत्यवचनस्य सद्भावाद् नाभावः सर्वभावानाम् । अथानलीकमिदं वचनम्, तर्ह्यप्रमाणमेतत्, अतो नातः शून्यतासिद्धिः । अथ यथा वाम्युपगतमस्माभिः शून्यताप्रतिपादकं वचनम्, अथानलीकमिदं वचनम्, तर्ह्यप्रमाणमेतत्, अतो नातः शून्यतासिद्धिरिति तव मतिः । नैवम्, यतः 'सत्यम्, अलीकं वा त्वयेदमन्युपगतम् ?' इत्यादि पुनस्तदेवावर्तते । अतोऽस्मद्वचनप्रामाण्यात् शून्यतासिद्धिरिति तव मतिः । नैवम्, यतः 'सत्यम्, अलीकं वा त्वयेदमन्युपगतम् ?' इत्यादि पुनस्तदेवावर्तते । किञ्च, अन्युपगन्ता, अन्युपगमः, अन्युपगमनीयं चेत्येतत्त्रयस्य सद्भावेऽन्युपगमोऽप्येव भवतो युज्यते, न च सर्वभावानामभावे एतत्त्रयं युक्तमिति ॥ १७३४-१७३५ ॥ अपि च,

सिकयासु किं न तेल्लं सामगगीओ तिलेसु वि किमत्थि ? । किं न सत्त्वं सिद्धइ सामगगीओ खपुप्फाणं ? ।

(सिकयासु किं न तैलं सामग्रीगतितिलेष्वपि किमस्ति ? । किं वा न सर्वं सिध्यति सामग्रीको खपुप्फानाम् ? ॥ १७३६ ॥)

सर्वभावानामसत्त्वे सर्वेऽपि प्रतिनियतो लोकव्यवहारः समुच्छिद्यते, तथाहि-भावाभावस्य सर्वश्राविश्रितत्वात् किमिति सिकयाफगसा-मग्रीतैलं न भवति, तिलादिसामग्र्यां वा तत् किमस्ति ? । किं वा छुपणसामग्रीतः सर्वमपि छार्यजातं न सिध्यति ? । न चैवम्, तस्मात् प्रतिनियतकारणभावदर्शनाद् नाभावसामग्रीतः किमप्युत्पद्यते, किन्तु यथास्वभावसामग्रीतः, तथा च सति न शून्यं जगदिति ॥ १७३६ ॥ किञ्च,

तव वचनम्-
स्युपगमश्च
सत् वाऽ-
सत्त्वा ?

विलादो
तैलादि
सद्भावात् ?

ध्वं सामगिमयं नेगंतो ऽयं जओ ऽणुरपएसो । अह सो वि सप्पएसो जत्थावत्था स परमाणू १७३७

॥६३४॥

विशेषा •

अणौ साम

ग्री जन्त्यन्

व्यभिचारः

(सर्वं सामग्रीमयं नैकान्तोऽयं यतोऽणुरप्रवेक्ष्यः । अथ सोऽपि सप्रवेक्षो यत्रावस्था स परमाणुः ॥ १७३७ ॥)

सर्वं सामग्रीमयं सामग्रीजन्यं वस्तित्वयमपि नैकान्तः, यतो इणुकादयः स्कन्धाः सप्रवेशत्वाद् द्रव्यादिपरमाणुजन्यत्वाद् भवन्तु सामग्री-
जन्याः, परमाणुः पुनरप्रवेक्ष इति न केनचित्कान्येते, इति कथमसौ सामग्रीजन्यः स्यात् ? । अस्ति चासौ, कार्यलिङ्गम्यत्वात् ; उक्तं च—

“यतोऽणुरप्रवेक्षः स्फुरणमन्त्यं भवेत् तथा नित्यः । एकरस-वर्ण-रस्यो द्वैत्यः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥”

अथायमपि सप्रवेशः, सर्वोत्पदेशोऽणुमिविप्यति, तस्यापि सप्रवेशत्वे तत्त्वदेशोऽणुरित्येवं तावत्, यावद् यत्र कचिद् निष्प्रदेशतया
भवद्भुदोरपरधानं भविष्यति, स एव परमाणुः, तेनापि च सामग्रीजन्यत्वस्य व्यभिचार इति ॥ १७३७ ॥

न सन्त्येव ते परमाणवः, सामग्रीजन्यत्वाभावादित्याहुः यथा—

सह सामगिमयं न याणवो संति नणु विरुद्धमिदं । किं वाणूणमभावे निष्फणमिणं खपुप्फेहिं ? १७३८

(दृश्यते सामग्रीमयं न चाणवः सन्ति ननु विरुद्धमिदम् । किं वाणूणमभावे निष्फणमिदं खपुप्फेहिं ? ॥ १७३८ ॥)

‘सामग्रीमयं सर्वं दृश्यते’ इति भवतैव प्रागुक्तम्, ‘अणवश्च न सन्ति’ इत्याधुना द्रूपे, ननु विरुद्धमिदम्, यथा ‘सर्वमप्यनृतं वचनम्’
इति श्रुतः स्ववचनविरोधः, तथाऽत्रापीत्यर्थः । यदेव हि सामग्रीमयं किमपि दृश्यते भवता, तदेवाणुसंघातात्मकम्, अतः स्ववचनेनैव
प्रतिपादितत्वात् कथमणवो न सन्ति ? इति मात्रः । किञ्च, अणूनामभाव इदं सर्वमपि वृथादि कार्यजनं किं सुपुण्यनिष्पन्नम्, परमाव्यभावे
एकनक्तमुत्पिण्डादिसामग्र्यमाणात् ? इति मात्रः । यस्माद् यस्मात् सामग्रीमयं दृश्यत इति प्रतिपद्यते भवता, तद्वदेव परमाणव इति ॥ १७३८ ॥

यदुक्तम्—‘परमाणादिरिषणवो सव्यारामागुहमयाओ य’ इत्यादि(गा०—१६६६)तत्र प्रतिविधानमाह—

दिस्सस्साराभागो धेप्पइ न य सो ति नणु विरुद्धमिणं । सव्वाभावे वि न सो धेप्पइ किं खरविषाणस्स ?

(दृश्यत्वात्परमाणो गृह्यते न च स इति ननु विरुद्धमिदम् । सर्वाभावेऽपि न स गृह्यते किं खरविषाणस्य ? ॥ १७३९ ॥)

यदुक्तम्—‘दृश्यस्यापि वस्तुनः परमाणस्तावत् न दृश्यते, आराद्रागस्तु ‘गृह्यते’ दृश्यते, परं सोऽप्यन्यान्यपरमाणुकल्पनया प्रागुक्त-
शुक्तिर्नो नास्ति’ इति । ननु विरुद्धमिदम्—‘गृह्यतेऽसौ, न च समस्ति’ इति । सर्वाभावाद् भ्रान्त्याऽसौ गृह्यत इति चेत् । तदयुक्तम्,
यतः सर्वाभावे तुल्येऽपि किमिति खरविषाणस्य संबन्धी आराद्रागो न गृह्यते ? समता क्षिप्येयो वा कथं न भवति ? इति ॥ १७३९ ॥ किञ्च,
परभागादिरिषणवो नाराभागो वि किमणुमाणं ति । आराभागगृहणे किं व न परभागसंसिद्धी ? १७४०

(परमाणुपञ्चको नाप्यत्रोऽपि किमतुमानमिति । आराद्रागमद्वये हि वा न परभागसंसिद्धिः ? ॥ १७४० ॥)

‘परमागमाददर्शनादाराद्वारागोऽपि नास्ति’ इत्यत्र किमनुमानं सधतः ? । एतदुक्तं भवति—यत् प्रत्यक्षेण सकललोकाप्रसिद्धं तदनेनोपपन्नमिव कथमनुमानेन वाच्यते ? । आराद्वारागस्य क्षापेक्षिकत्वात् तदन्यथानुपपत्तेः परमागानुमानं तावद्व्यापि युज्यते । यच्च परमागदर्शनमात्रेणैव लक्षिष्ववः, सोऽसंबद्ध एव, सत्स्वपि देशादिष्विष्येष्टेषु मेरु-पिशाचादिव्यवर्धनसंभवात् । तस्माद् न परमागदर्शनमात्रेणाराद्वारागोऽपहोतव्यः । किञ्च, आराद्वारागप्रक्षेपे परमागानुमानं युज्येतापीति भाष्यकारोऽप्याह—‘आरामागे’त्यादि, आराद्वारागप्रक्षेपे कथं न परमागसंनिधिः ? अपि तु तत्संनिधिरेव, तथाहि—इथयवस्तुनः परमागोऽस्ति, तत्संबन्धितस्याराद्वारागस्य ग्रहणात्, इह यत्संबन्धितो मामो गृह्यते तत् समास्ति, यथा नमसः पूर्वमागे गृहीते तत्संबन्धपरमागः, शुभते च घटादेराराद्वारागः, अतस्तत्संबन्धितः परमागोऽप्यस्ति । यथोक्तम्—‘आराद्वारागस्याऽप्यन्य आराद्वारागः कल्पनीयः, तस्याप्यन्य इत्यादि तावत्, यावत् सर्वरातीयमागः’ इति । अत्रापि परमागस्यासत्त्वे सर्वरातीयमागपरिच्छिन्ननमनुपपत्तयेव स्यात् । तस्मादस्ति परमाग इति ॥ १७४० ॥ अपि च,

सव्याभावे वि कओ आरा-पर-मज्झमागनाणत्तं । अह परमईए भणइ स-परमइविसेसणं कत्तो ? १७४१ ।
आर-पर-मज्झमागा पडिवण्णा जइ न सुण्णया नाम । अप्पडिवण्णेसु वि का विगप्पणा खंरविमाणस्स ? ॥
सव्याभावे वाराभागो किं दीसए न परभागो । सव्यागहणं व न किं किं या न विवस्सओ होइ ? ॥ १७४३ ॥

(सर्वभावेऽपि कुत्र आरात-पर-मज्झमागनाणत्वं । अथ परमत्वा मध्यमेतं स्व-परमतिविशेषणं कुत्रः ? ॥ १७४१ ॥)

(आरात-पर-मज्झमागाः प्रतिपक्षा यदि न शून्यत्वा नाम । अप्रतिपक्षेऽपि का विकल्पना करविमाणस्य ? ॥ १७४२ ॥)

(सर्वभावे वाराद्वारागः किं दृश्यते न परभागः ? । सर्वाग्रहणं च न किं किं वा न विपर्ययो भवति ? ॥ १७४३ ॥)

विशेषादि प्रतीत्यर्थी एवेति ॥ १७४१-१७४२-१७४३ ॥

किञ्च, यदि परमागदर्शनात् भावानामसत्त्वं प्रतिपाद्यते, तर्हि स्फटिकादीनां तथा स्यादिति दर्शयन्नाह—

परभागदरिसणं वा फलिहार्हणं ति ते धुवं संति । जइवा ते वि न संता परभागदरिसणमहेऊ ॥ १७४४ ॥
सव्यादरिसणउ च्चिय न भणए कीस, भणइ तन्नाम । पुव्ववुवगयहाणी पच्चक्खविरोहओ चेव १७४५ ॥

(परभागदर्शनं वा स्फटिकादीनामिति ते धुवं संति । येषां सेऽपि न संन्तः परमागदर्शनमहेतुः ॥ १७४४ ॥)

(सर्वादेशानां एव न भण्यते कस्मात्, भण्यति तन्नाम । पूर्वोक्तपुनस्तथातिः प्रत्यक्षविरोधतश्चैव ॥ १७४५ ॥)

ननु येषां स्फटिका-अपटलादीनां भावानां परमागदर्शनमस्ति ते तावद् धुवं सन्त्येव, इति ‘परमागदर्शनात्’ इत्यनेन हेतुना सर्व-

स्फटिके
परमाण-
दर्शना-
दभ्युपग-
महानिः

भगवानामस्तत्त्वं न सिध्यति । अथ स्फटिकादयोऽपि न सन्ति तर्हि 'परमागदर्शनात्' इत्यपभेदः, तदभिप्रेतस्य सर्वभावसत्त्वस्यासाधारक-
त्वात् । अतोऽव्यापकसमुद्देहं परित्यज्य 'सर्वाददर्शनाद्' न सन्ति मावाः । इत्ययमेव व्यापको हेतुः कस्मात् न भण्यते ? । 'मणद् तवाम'
ति अथ पर उत्तरं भणति । किम् ? इत्याह—तथाभास्तु 'सर्वाददर्शनात्' इत्येव (प्र०... इति—अयं) हेतुस्तर्हि मवावित्यर्थः, यथा तथा शून्य-
शैवात्माभिः साधयितव्याः सा च 'सर्वाददर्शनात्' इत्यनेनापि हेतुना सिध्यतु, किमनेनाऽऽग्रहेणात्माकम् ? इति भावः । अथ खुराह—
'पुण्येत्यादि' नन्विदानीं 'सर्वाददर्शनात्' इति ब्रुवतो भवतः 'परमागदरिसणजो' इति (गा० १६९६) दूताभ्युपगतस्य हानिः प्राप्नोति । किञ्च,
ग्राम-नगर-मरिच-मुद्र-भट-पटादीनां ग्रन्थधेयैव दर्शनात् सर्वाददर्शनलक्षणस्य हेतोः ग्रन्थविरोधतश्च 'सर्वाददर्शनात्'
इत्येवदयुक्तमिति ।

अथ कश्चिदाह—ननु सपत्नस्य सर्वस्याव्यापकोऽपि विपक्षत्वं सर्वथा निवृत्तो हेतुरित्यत एव, यथा 'अनित्यः कृच्छः, प्रयत्नानन्तरीय-
कत्वात्' इति; न यन्तित्योऽर्थः सर्वोऽपि प्रयत्नानन्तरीयकः, विधुद्व-घन-शुभमादिसिर्व्यभिचारात्; तद्वदिहापि यद्यपि सर्वेष्वपि भावेषु
परमागदर्शनं नास्ति, तथापि बहुषु तावदस्ति, अतस्तेषु शून्यां साधयन्नसौ सम्यग् हेतुर्मविव्यति । तदयुक्तम्, यतस्तत्र 'यदनित्यं न
भवति तत् प्रयत्नानन्तरीयकमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्' इत्येवं व्यतिरेकः सिध्यति, इदं तु यत्र शून्यता नास्ति, किं तर्हि ? वस्तुनः
रूपम्, परमागदर्शनमपि तत्र नास्ति, किन्तु परमागदर्शनम्, यथा क ? इति भवतः सर्वासिद्धादिनो व्यतिरेकः स्वचिदपि न सिध्यति,
अतोऽहेतुरव्यापमिति ॥ १७४४-१७४५ ॥ अथ परमिप्रागभासङ्कस्य परिहरमाह—

नलिय पर-मज्झभागा अपचम्बलत्तओ मई होजा । नणु अक्ख-त्थावत्ती अपचम्बलत्तहाणी वा ॥ १७४६ ॥

(न स्तः पर-मज्झभागाप्रत्यक्षसम्बन्धो गतिर्मेव । नन्यसा-ड्यापिपरमत्वव्यवहाराणां ॥ १७४६ ॥)

अथ स्थानाभिः—पर-मध्यमागौ न स्तः, अत्यक्षत्वात्, खुराविपणवत् । तदसत्त्वे च तदयेक्षया निर्दिश्यमान आराद्भागोऽपि नास्ति,
कतः सर्वशून्यतेत्यभिप्रायः । तदयुक्तम्, यतः 'अक्षमधमिन्द्रियमिन्द्रियं श्रुतिं वर्तते इति श्रत्यक्षेऽर्थः, न प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षः, तद्भावोऽप्रत्यक्ष-
त्वम्, तस्मादप्रत्यक्षत्वात्' इत्युच्यमाने नन्यभागापर्यस्य चाऽऽपत्तिः सत्ता प्राप्नोति, तदापत्तौ च शून्यताभ्युपगमहानिः । शून्यतायां
भाऽप्रपञ्चतत्त्वलयस्य हेतोर्हीनिः, अक्षा-ड्यानिमभावे श्रत्यक्षा-प्रत्यक्षव्यपदेशशुण्यपत्तेरिति भावः ॥ १७४६ ॥

अपि च, 'अप्रत्यक्षत्वात्' इत्यनेकान्तिको हेतुरिति दर्शयन्माह—

अलिय अपचम्बलं पि हु जह भवओ संसयाहविज्जाणं । अह नलिय सुणण्या का कास वं केणोवल्लहा वा ? ॥

(भवत्यस्यसमपि शत्रु यथा भवतः संकणादिदिशतम् । अथ नास्ति शून्यता सा कस्य वा केनोपलब्धा वा ? ॥ १७४७ ॥)

नन्प्रत्यक्षमप्यसि किञ्चिद् भवतु, यथा भवतुः संशयादिविज्ञानमन्येणमप्रत्यक्षमप्यसि, ततो यथैव, तथा पर-मप्यमाणावप्रत्यक्षो भविष्यत इत्यनेकान्विको हेतुः । अथ भक्तसंशयादिविज्ञानमपि नास्ति, तर्हि का नाम शून्यता?, कस्य वाङ्मयी?, केन बोधलब्ध्या?, भवतु एवेह तत्र किल संशयः, स चेद् नास्ति, तर्हि कस्यान्यस्य भ्राम-नगरादिसन्धे विप्रतिपत्तिः? इति माधः ॥१७४७॥

तदेवं युक्तिभिः शून्यतामपकृत्य भगवान् व्यक्तं शिष्यश्राह—

पञ्चवर्षेषु न जुत्तो तुह भूमि-जला-ऽनलेसु संदेहो ।
अनिला-ऽऽगासेसु भवे सोऽपि न जुत्तोऽणुमाणाओ ॥१७४८॥

(प्रत्यक्षेषु न युक्तस्तव भूमि-जला-ऽनलेषु संदेहः । अनिला-ऽऽगासेषु भवेत् सोऽपि न युक्तोऽणुमानाह ॥ १७४८ ॥)

तस्माद् भूमि-जल-वह्निषु प्रत्यक्षेषु तव सौम्य ! संशयो न युक्तः, यथा स्वस्वरूपे । तथा, अनिलोऽपि प्रत्यक्ष एव, गुणप्रत्यक्षत्वात् घटवत्, ततस्तत्रापि न संशयो युक्तः । भवतु वा अनिला-ऽऽकाशयोरप्रत्यक्षत्वेन संशयः, तथाऽप्यसौ न युक्तः, अणुमानसिद्धत्वात् तयो-
रिति ॥१७४८॥ तत्रानिलविषयं तावदणुमानमाह—

अथि अदिस्सापाइयफरिसणार्हणं गुणी गुणत्तणओ । रुवस्स घडो व्व गुणी जो तेसिं सो ऽनिलो नाम्म ॥

(भूतत्वेदरथापादिवत्पर्यन्तानां गुणी गुणत्वतः । रूपस्य घट इव गुणी यत्वेनां सोऽनिलो नाम ॥ १७४९ ॥)

य एतेऽदरेन केनाप्यपादिवा जनिताः स्वर्गादयस्ते विद्यमानगुणिनः, गुणत्वात्, आदिशब्दाच्छब्द-स्वास्थ्य-कम्पा गुह्यन्ते, एते-
ऽपि हि वायुप्रभवाद् वायुगुणा एव, इह ये गुणास्ते विद्यमानगुणिनो ह्येताः, यथा घट-रूपादयः, यैषां पार्श्व-शब्द-स्वास्थ्य-कम्पानां गुणी
स वायुः, तस्मादस्त्यस्यति ॥१७४९॥ आकाशसावकमणुमानमाह—

अथि वसुहाइभाणं तोयस्स घडो व्व मुत्तिमत्ताओ । जं भूयाणं भाणं तं वोमं वत्त ! सुव्वत्तं ॥१७५०॥

(अस्ति वसुधादिभाजनं तोयस्य घट इव मूर्तिमत्त्वात् । यद् भूतानां भाजनं तद् भूयोम व्यक्त ! सुव्वत्तम् ॥ १७५० ॥)

अस्ति वसुधा-जला-ऽनल-वायूनां भाजनमाधारः, मूर्तिमत्त्वात्, तोयस्य घटवत्, यथा तेषां भाजनं तदायुष्मत् व्यक्त ! सुव्वत्तं
व्योमेति । यदि च सार्वकदेशतां दृष्टास्तस्य कश्चित् प्रेरयति, तदेतत् प्रयोगः—विद्यमानभाजना पृथिवी, मूर्तत्वात्, तोयवत् ; तथा, आपः,
तेजोवत् ; तेजश्च, वायुवत् ; वायुश्च, पृथिवीवदिति ॥१७५०॥ तदेवं यथापि भूतानि प्रसाध्योपसंहरन्ति—

॥१३७॥
विशेषात्
पञ्चभूता
सन्ति

आकाशात्
मानम्

एवं पचक्स्वाइपमाणसिद्धाहं सोम्म ! पडिवज्ज । जीव-सरीराहरोवओगधम्माहं भूयाहं ॥१७५१॥

(एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि सौम्य ! प्रतिपणस्य । जीव-सरीराधारोपयोगधर्माणि भूतानि ॥ १७५१ ॥)

तदेवं सौम्य ! प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि प्रतिपद्यस्व एवञ्च भूतानि, जीव-सरीरा-ऽध्वाराधुपयोगधर्मानि चैतानीति ॥१७५१॥

अणुलोपद्वतानि च पृथिव्य-ऽपू तेजो-वायुलवणानि चत्वारि भूतानि सचेतनानि, अतः पराभिप्रायमाशङ्क्य तेषां सचेतनत्वं निसाधयिपुराह—

किह सजीवाहं मई तस्सिद्धाओऽनिलावसाणाहं । वोमं विमुत्तिभावादाधरो चेव न सजीवं ॥१७५२॥

(कथं सजीवानि मयिस्त्वस्मिन्निष्ठावसानानि । ज्योम विमुत्तिभावादाधार एव न सजीवम् ॥ १७५२ ॥)

कथं पुनः सह जीवेन वर्तन्त इति सजीवानि भूतानि ? इति परस्य मतिः स्यात् । अत्रोच्यते—तस्य जीवस्य लिङ्गं तस्मात् तदुरालम्बेतित्यर्थः, सचेतनान्पनिलावसानानि चत्वारि भूतानि । ज्योम-आकाशं पुनर्विगतमूर्तिभावमाधार एव, न तु सजीवमिति ॥१७५२॥

‘वस्मिन्नाव’ इत्युक्तम्, तत्र (वनस्पतेः) सजीवत्वे किं लिङ्गम् ? इत्याह—

जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-हार-दोहला-मयओ । रोग-तिगिच्छाईहि य नारि व्य सचेयणा तरवो ॥

(जम्म-जरा-जीवन-मरण-रोहणा-ऽश्वाह-दीहदा-ऽऽमय-वधिक्खिस्साधिसिद्धाव नारीष सचेतनास्तरवः ॥ १७५३ ॥)

‘सचेतनास्तरवः’ इति प्रतिज्ञा । ‘जम्म-जरा-जीवन-मरण-द्वतसरोहणा-ऽश्वाह-दीहदा-ऽऽमय-वधिक्खिस्सादिसिद्धावाव’ इति हेतुः । ‘नारीवत्’ इति दृष्टान्तः । आह—नन्वनैकान्तिकोऽयम्, अचेतनेत्यपि जन्मादिव्यपदेशदर्शनात् ; तथाहि—‘जातं तद् दधि’ इति व्यपदिश्यते, न सत्तत् सचेतनम् ; तथा, ‘जीविहं विप्पम्’ ‘मृतं कुसुमम्कम्’ इत्यादि । अत्रोच्यते—वनस्पतौ सर्वाण्यपि सचेतनलिङ्गानि जन्मादीन्युप-साम्यन्ते, अतो मनुष्येष्विव तानि तेषु निरूपयित्वा, दृष्ट्यादौ तु प्रतिनियत एव कश्चिज्जातादिव्यपदेशो दृश्यते, स चीपचारिक एव-जातमित्थं जातं दधि, मृतमित्थं मृतं कुसुमम्कमित्यादि ॥१७५३॥ वनस्पतेरेव सचेतनत्वसाधने हेत्वन्तराण्यप्याह—

छिक्कप्परोइया छिक्कमेत्तसंकोयओ कुलिंगो व्व । आसयसंचाराओ वियत्त ! वल्लीवियाणाहं ॥१७५४॥

सम्मादओ य साव-प्पवोह-संकोयणाइओऽभिमया । वउलादओ य सद्दाइविसयकालोवलंभाओ ॥१७५५॥

(छिक्कप्परोइया सप्तमसंकोयः कुलिंग इव । आसयसंचाराए च्छम् । पलोविमानानि ॥ १७५४ ॥)

(उभयाप्यस्य स्थाव-प्रकोप-संकोपनादितोऽभिमयाः । वउलादप्यस्य सप्तमविशेषः प्रकीर्णक-मात्र ॥ १७५५ ॥)

सचेतनाः स्पृष्टप्रतीदिकद्वयो वनस्यतया, स्पृष्टयात्रसंकोचात्, कुलिङ्गः क्षीटादिस्वदत्त । तथा, सचेतना कल्पयादयः, स्वराययं इति-वृक्ष-शरणादकायाभयं प्रति संचरणत् । तथा, शुभ्यादयश्चेतनत्वेनाभिमतता; स्वाप-श्रवोच-संकोचादिमखात्, देवदशवत् । तथा, सचेतना बहुला-ऽशोक-कुलशक-विहङ्ग-वम्पक-तिलकादयः; शब्दादिविषयकालोपलम्भात्-शब्द-रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्ताव उप-मोक्तस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः, यद्वदचवदिति । एवं पूर्वमपि द्रौढादिलिङ्गे पु कूष्माण्डी-वीनपूरकादयो वनस्यतिविद्येपाः पक्षीकर्तव्या इति ॥१७५४-१७५५॥ अप्य सामान्येन तरुणां, पृथ्वीविद्येपेणां च विदुमादीनां सचेतनत्वसाधनायाह—

मंसंकुरो व्व सामाणजोइरुवंकुरोवलम्भाओ । तरुण-विदुम-लवणो-चलादओ सासयावत्था ॥१७५६॥

(मांसाच्छुर इव समानजातिरूपाद्वुरोपकन्माह । तरुण-विदु म-लवणो-यलादयः स्यामयावत्थाः ॥ १७५६ ॥)

तरुणाः, तथा विदु म-लवणो-यलादयश्च स्वाभयावत्था स्वज्ञमस्थानगताः सन्तरेतनाः, छिन्नानामभयमीपां पुनस्तत्स्थान एव समानजातीयाच्छुरोत्थानात्, अशोमोसाच्छुरवत् । आह-ननु शुक्रव्यादिभूतानामिह सचेतनत्वं साधयितुमारब्धम्, ततः पृथिव्या एवादी तत् साधयितुं युक्तम्, तस्या एवादायुष्यासात्, तत्किमिति 'जन्म-जरा-जीवण' (गा०-१७५३) इत्यादिना तरुणामेवादी तद् साधितम् पश्चात् विदु म-लवणो-यलादीनामिति ? । तस्यम्, किन्तु पृथ्वीविकारतया पृथ्वीभूत एव तरुणामन्तर्भावो लोकप्रसिद्धः, सुव्यक्तचेतन्यलिङ्गाश्च यथा तरुो न तथा लवणो-फल-जलादय इति तेषामेवादी चैतन्यं साधयितुमिति ॥ १७५६॥ अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

मूमिक्वयसाभाविंसंभवओ ददुदुरो व्व जलमुत्तं । अहवा मच्छो व सभावोमसंभूयपायाओ १७५७

(मूमिक्वयसाभाविक्वसंभवओ ददुदुर इव जलमुत्तम् । अथवा मत्स्य इव स्वभावव्योमसंभूतपालाण ॥ १७५७ ॥)

भौममम्मः सचेतनमुक्तम्, क्षुतभूमिसंजातीयस्वामाविकस्य तस्य संभाव, ददुरेवत् । अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्मः, अप्रादि-विकारस्वभावसंभूततात्, मत्स्यवदिति ॥ १७५७॥ तेजो-ऽनिलावधिक्षुत्ताह—

अपरप्पेरियतिरियानियमिदिगमणओऽणिलो गो व्वा अनलो आहाराओ विद्धि-विगारोवलम्भाओ तेजोवायु लिङ्गम्

(अपरप्पेरियतिरियमितदिगमनतोऽनिलो गौरिव । अनल आहाराद् शुद्धि-विकारोपलम्भात् ॥ १७५८ ॥)

सात्सको वायुः, अपरप्पेरितियमितदिगमनतात्, गोवत् । तथा, सात्सकं तेजः, आहारोपादानात्, तद्वृद्धौ विकाराविशेषोप-लम्भाह, नवत् । गायावन्धानुलोम्याह व्यत्ययेनोपन्यास इति ॥१७५८॥

तदेवं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं सचेतनत्वं प्रसाध्येदानीं सर्वेषां सामान्येन तत् साधयमाह—

एवं पञ्चक्वाडपमाणसिद्धाई सोस्म ! पडिवल्ल । जीव-सरीराहरोवओगधम्माई भूयाई ॥१७५१॥

(एवं मत्त्वक्षादिप्रमाणसिद्धानि सोम्य ! प्रतिपश्यस्य । जीव-शरीरं चारोपयोगधर्माणि भूतानि ॥ १७५१ ॥)

तदेयं सोम्य ! प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानि प्रतिपद्यस्व पञ्च भूतानि, जीव-शरीर-ऽऽधाराण्युपयोगधर्मकानि चैतनीति ॥१७५१॥

अश्रद्धोपहतानि च पृथग्य-ऽप्युत्तेजो-नायुलक्षणानि चत्वारि भूतानि सचेतनानि, अतः पराभिप्रायमाशङ्क्य तेषां सचेतनत्वं सितावधिपुराह—

किह सजीवाइं मई तल्लिङ्गओऽनिलावसाणाइं । वोमं विमुत्तिभावादाधारो चेव न सजीवं ॥१७५२॥

(कथं सजीवानि मयिस्सलिङ्गादनिवावसानानि । न्योमं विमुत्तिभावाधायार एव न सजीवम् ॥ १७५२ ॥)

कथं पुनः सह जीवेन वर्तन् इति सजीवानि भूतानि ? इति परस्य मतिः स्यात् । अत्रोच्यते—तस्य जीवस्य लिङ्गं तन्निष्ठं तस्मात् तदुपलब्धेरित्यर्थः, सचेतनान्यनिवावसानानि चत्वारि भूतानि । न्योम-आकाशं पुनर्विगतमूर्तिभावमाधार एव, न तु सजीवमिति ॥१७५२॥

‘तल्लिङ्गवत्’ इत्युक्तम्, तत्र (वनस्पतेः) सजीवत्वे किं लिङ्गम् ? इत्याह—

जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-हार-दोहला-मयओ । रोग-तिगिच्छाईहि य नारि व्व सचेयणा तरवो ॥

(जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दोहला-ऽऽमयतः । रोग-चिकित्सादिभिन्नं नारीय सचेतनास्तरयः ॥ १७५३ ॥)

‘सचेतनास्तरयः’ इति प्रतिज्ञा । ‘जम्म-जरा-जीवण-मरण-वृत्तसंरोहणा-ऽऽहार-दोहला-ऽऽमय-वधिक्षिप्तादिसद्भावात्’ इति हेतुः । ‘नारिवत्’ इति दधान्तः । आह-‘नन्वनेकान्तिकोऽप्यम्, अचेतनेवपि वन्मादिव्यपदेशदर्शनात् ; तथाहि-‘जातं तद् दधि’ इति व्यपदिश्यते, न चतत् सचेतनम् ; तथा, ‘जीवितं विषम’ ‘मृतं कुसुमकम्’ इत्यादि । अत्रोच्यते—वनस्पतेः सर्वाण्यपि सचेतनलिङ्गानि जन्मादीन्युप-सम्पन्ते, अतो मनुष्येन्निव वाणि तेषु नित्यचरितानि, इत्यादौ तु ग्रथिनियत एव कश्चिज्जातादिव्यपदेशो दृश्यते, स चीपधारिक एव-जातमिव जातं दधि, मृतमिव मृतं कुसुमकमिति स्यादि ॥१७५३॥ वनस्पतेरस्य सचेतनत्वसाधने हेतुन्तराण्यप्याह—

त्रिकण्णरोइया छिक्कमेत्तसकोयओ कुलिंगो व्व । आसयसंचाराओ वियत्त ! वल्लीवियाणाइ ॥१७५४॥

सम्मादओ य साव-प्पवोह-संकोयणाइओऽभिमया । वउलादओ य सद्दाहविसयकालोवलंभाओ ॥१७५५॥

(त्रिकण्णरोइया त्र्युमान्तकोपगतः पुलिङ्ग इयं । आसयसंचाराद व्यक्त ! वल्लीवियाणा इति ॥ १७५४ ॥)

(सम्मादपपञ्च इकार-प्रबोध-संकोपणारिणाऽभिमयाः । वउलादपपञ्च शकलादि विषयवत् ॥ १७५५ ॥)

संचेतनाः स्मृद्यप्रतीकद्वयो धनस्यतयः, स्मृद्यप्रतीकसंकोचात्, कुलिशः कीटादिस्वस्त । तथा, संचेतना बल्यपादयः, स्वरायायं
इति-युक्त-वरायहकायाभयं प्रति संबरणत् । तथा, श्रम्यादयश्चेतनत्वेनाभिमतः, स्वाप-प्रबोध-संकोचादिमभावात्, देवदत्तवत् । तथा, संचे-
तना बहुला-ऽशोक-कुरुवक्-विहङ्ग-चम्पक-तिलकादयः, अन्दादिविषयकालोपलम्भात्-अन्ध-रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्ताव उप-
मोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः, यद्भवति । एवं पूर्वमपि द्रोहदादिनिष्ठेषु कृष्णान्दी-बीजपूरकादयो धनस्यतिविशेषाः पक्षीकर्तव्या
इति ॥१७५४-१७५५॥ अथ सामान्येन तरुणां, पृथ्वीविशेषाणां च विदुमादीनां संचेतनत्वसाधनायाह—

मंसंकुरो व्व सामाणजाइरुवंकुरोवलंभाओ । तरुण-विदुम-लवणो-वलादओ सासयावत्था ॥१७५६॥

(मांसाङ्कुर इव समानजातिरूपाष्टकुरोपलम्भात् । तरुण-विदु म-लवणो-यलादयः स्यामयावत्थाः ॥ १७५६ ॥)

तरुणाः, तथा विदु म-लवणो-यलादयश्च स्वाश्रयावस्था स्वजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः, क्षिप्रानामयमीषां पुनस्तत्स्थान एव
समानजातीयाङ्कुरोत्थानात्, अक्षोमांसाङ्कुरवत् । आह-ननु पृथिव्यादिभूतानामिह संचेतनत्वं साधयितुमारब्धम्, ततः पृथिव्या एवादी
तत् साधयितुं युक्तम्, तस्या एवादायुष्यामात्, तस्मिन्मिति 'जन्म-जरा-जीवण-' (गा०-१७५३) इत्यादिना तरुणामेवादी तत् साधितम्
पश्चात् विदु म-लवणो-यलादीनामिति ? । तस्यम्, किन्तु पृथ्वीविकारतया पृथ्वीभूत एव तरुणामन्तर्भावो लोकप्रसिद्धः, मुख्यतैवेत्यलि-
ङ्गाध यथा तरुो न तथा लवणो-पल-जलादय इति तेषामेवादी चेतन्यं साधितमिति ॥ १७५६॥ अथोदकस्य संचेतनत्वं साधयितुमाह—
मूमिक्खयसाभाविंसंभवओ ददुगरो व्व जलमुत्तं । अहवा मच्छो व सभाववोमसंभूपायाओ १७५७

(मूमिक्खयसाभाविक्खसंभवओ ददुं र इव जलमुत्तम् । अथवा मत्स्य इव स्वभाववोमसंभूतपातात् ॥ १७५७॥)

भौममन्मः संचेतनमुक्तम्, क्षतभूमिसंजातीयस्वामाविकस्य तस्य संभवात्, ददुं रवत् । अथवा, संचेतनमन्तरिक्षमन्मः, अत्रादि-
विश्वरसभावसंभूतपात्, मत्स्यवदिति ॥ १७५७॥ तेजो-ऽनिलावर्षित्याह—

अपरप्पेरियतिरियानियमियदिगमणओऽणिलो गो व्वा अनलो आहाराओ विद्धि-विगारोवलम्भाओ

(अपरप्पेरित्तिर्येनियमितविगमनतोऽनिलो गौरिव । अनल आहाराद् शुद्धि-विकारोपलम्भात् ॥ १७५८ ॥)

सात्मको वायुः, अपरप्पेरित्तिर्येनियमितविगमनत्वात्, गोवत् । तथा, सात्मकं तेजः, आहारापादानात्, तद्वद्ब्रह्मो विकाराविशेषोप-
लम्भात्, नवत् । गायत्र्यानुलोम्याश्च व्यत्ययेनोपन्यास इति ॥१७५८॥
तदेवं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं संचेतनत्वं प्रसाधेदानीं सर्वेषां सामान्येन तत् साधयमाह—

॥६३६॥
विशेषोपा०
पृथ्वी-
लिङ्गम्

जलस्य
संचेतन-
तिदिः

तेजोवायु-
लिङ्गम्

वो ऽणवभाइविगारमुत्तजाइत्तओ ऽणिलंताइं । सत्थासत्थहयाओ निज्जीव-सजीवरूपाओ १७५९

(तनयोऽन्यथादिपिष्कारपूर्वभावित्यतोऽस्मिन्नानि । शब्दा-ऽशब्दाहता निर्जीव-सजीवरूपाः ॥ १७५९ ॥)

पृथिव्यापानिलान्तानि चत्वारि भूतानि जीवनिर्वृतितास्तादाधारभूतास्तनव इति श्रुतिः, अत्रादिविस्तारहन्यत्वे सति भूतजातिनात्, गवादिशरीरवत् । अत्रादिविस्तारस्तु विस्तारपरिणतुष्टलसंघातारूपत्वेनैवेतनत्वाद् वर्जितः । तत्र पृथिव्यादितनवः शब्दोपहता निर्जीवाः, अशब्दोपहतास्तु सूजीवा वर्ण-गन्ध-रसादिलक्षणतः समवसेया इति ॥ १७५९ ॥ ग्रहारान्तरेणापि पृथिव्यादेकैन्द्रियाणां जीवत्वं साधयितुमाह-
सिज्झंति सोम्म ! बहुसो जीवा नवसत्तसंभवो नवि य परिमियदेसो लोगो न संति चेगिंदिया जेसिं ॥

तेसिं भवविच्छिन्ती पावइ नेट्ठा य सा जओ तेण । सिद्धमणंता जीवा भूयाहारा य ते ऽवस्सां १७६१ ॥

(सिष्यन्ति सौम्य ! बहुसो जीवा नवसत्तसंभवो नापि य । परिमितदेतो लोको न सन्ति वैकैन्द्रिया येयम् ॥ १७६० ॥)

(तेषां भवविच्छिन्तः प्राप्नोति नेष्टा य सा यत्तेन । सिद्धतन्ता जीवा भूताधाराश्च तेऽवश्यम् ॥ १७६१ ॥)

नियन्ति धूर्तिं यान्ति तावज्ज्ञं धहुओ जीवाः, न च नवसत्त्वोत्पादः केनापीयते, परिमितदेसश्च लोकः, त्वत्सदाधाराः स्यूताः स्त्रोत्र एव जीवा पटन्ते । एवं च सति येषां मतेन वनस्पत्यादय एकेन्द्रिया जीवा न सन्ति, तेषां मवस्य संसारस्य व्यवच्छिद्यः प्राप्नोति । न नासौ कस्यापि तीर्थान्तरीयस्येष्टा यतः, तेन तस्मात् कारणत्वं सिद्धं सत्त्वानामानन्त्यम् । ते च संसारित्वादवश्यं भूताधाराः शरीरिण एवेत्यर्थः । न च वनस्पत्यादीनन्तरेणान्यत् तेषां शरीरमुपपद्यते । निवेद्यन्तां वा पच्छरीरास्ते, अभ्युपगम्यतां वा वनस्पत्यादीनां मात्सङ्गवमिति भावः ॥ १७६०-१७६१ ॥ अयं त्रेकमाशुद्धयं परिहारमाह—

एवमहिंसाभावो जीवघणंति न य तं जओ ऽभिहिअं । सत्थे वहयमजीवं न य जीवघणंति तो हिंसा ॥

(धनमहिंसाऽभावो जीवघनमिति न च वद यतोऽभिहितम् । अश्रोणहतमजीवं न च जीवघनमिति ततो हिंसा ॥ १७६२ ॥)

नन्वेवं नति लोकस्यातीवपृथिव्यादिजीवघनत्वादहिंसाऽभावः, संयतैरप्यहिंसाव्रतमित्यं निर्वादिषितुमशक्यमिति भावः । तदेतद् न, यतोऽनन्तरमेवाभिहितमस्माभिः—‘शरीरोपहतं पृथिव्यादिकमजीवं भवति । तदजीवत्वं चाकृता-ऽकारितादिपरिमोगेन निर्वहत्येव यतीनां भयमः । न च ‘जीवघनो लोकः’ इत्येतावन्मात्रेणैव हिंसा संभवतीति ॥ १७६२ ॥

आह—ननु त्रीणास्ते लोकैऽन्यमेव जीवघातः संभाव्यते, जीर्वाय धनं कथं हिंस्यते न स्यात् ? इत्याह—

न य घायउ त्ति हिंसो नाघायं तो त्ति निच्छियमहिंसो । न विरलजीवमहिंसो न य जीवघणंति तो हिंसो

(न य घायउ इति हिंसो नापनोति निश्चिन्तमहिंसः । न विरलजीवमहिंसो न च जीवघनमिति ततो हिंसः ॥ १७६३ ॥)

अहणंतो विहु हिंसो दुट्टत्तणओ मओ आहिमसा व्व । या॥ हू तो न वि हिंसो सुद्धत्तणओ जहा विस्सो १७६४
(ममस्यपि महु हिंसो दुट्टत्तणो मतोऽभिमतः ॥ वायमानो नापि हिंसः शुद्धयतो यथा वैद्यः ॥ १७६४ ॥)

न हि 'यत्कः' इत्येतावता हिंसा, न चात्यन्तपि निषयनयमतेनाहिंसः, नापि 'विरलजीवम्' इत्येतावन्मात्रेणाहिंसः, न चापि 'जीवधनम्' इत्येतावता च हिंस इति । किं तर्हि ? अभिमरो गजादि(१०... राजादि)घातकः स इव दुराध्यवसायोऽन्यपि हिंसो मतः ।

वायमानोऽपि च शुद्धपरिणामो न हिंसो यथा वैद्यः, इति ध्येयप्याहिंसः, अन्येषां च हिंस उक्तः ॥ १७६३-१७६४ ॥

स इव कथयतो ग्राहः ? इत्याह—

पंचसमिओ तिगुत्तो नाणी अविहिंसओ न विवरीओ । होउ व संपत्ती से मा वा जीवोवरोहेणं ॥ १७६५ ॥
(पञ्चसमिक्किणो ग्राह्यविहिंसको न विपरीतः । भयतु या संपत्तिस्तस्य मा वा जीवोवरोहेणं ॥ १७६५ ॥)

पञ्चभिः समितिभिः समितः, विष्टुभिर्गुणिभिश्च गुणो ह्यनी जीवस्वरूप-तद्रक्षायामिष्टः सर्वथा जीवरक्षपरिणामपरिणतः, तत्रयवश्च कथमपि हिंसप्रत्यविहिंसो मतः । एतद्विपरीतलक्षणस्तु नाहिंसकः, किन्तु हिंस एवायम्, अशुभपरिणामत्वात् । बाह्यजीवहिंसायास्तु जीवोवरोधेन जीवस्य कीटादिरूपरोधेनोपपातेन संपत्तिर्वर्ध, मा भूत्वा 'से' तस्य साध्वदेः, हिंसकत्वे तस्या अनैकान्तिकत्वादिति ॥

॥ १७६५ ॥ इतस्तस्या अनैकान्तिकत्वम् ? इत्याह—

असुभो जो परिणामो सा हिंसा सो उ वाहिरनिमित्तं । को वि अवेक्खेज्ज नवा जम्हा ऽणेगंतियं वज्झं ।
(अशुभो यः परिणामः सा हिंसा स तु बाह्यनिमित्तम् । कोऽप्यपेक्षेत तथा यस्मात्तत्त्वान्तिकं बाह्यम् ॥ १७६६ ॥)

यस्मादिह निवयतो(१०... निषयनयतो) योऽशुभपरिणामः स एव 'हिंसा' इत्याख्यायते । स च बाह्यसत्त्वातिपातक्रियालक्षणं निमित्तं कोऽप्यपेक्षते, कोऽपि पुनस्तस्मिन्निरोधोऽपि भवेत्, यथा तन्दुलमत्स्यादीनाम्; तस्मादनैकान्तिकमेव बाह्यनिमित्तम्, तस्मादेवोऽप्य-विस्मयत्वात्, उदभावोऽपि च हिंसफल्तादिति ॥ १७६६ ॥

नन्वेवं तर्हि बाह्यो जीवघातः किं सर्वयैव हिंसा न भवति ? । उच्यते—कथिदु भवति, कथिदु न । कथम् ? इत्याह—

असुभपरिणामहेऊ जीवावाहो ति तो मयं हिंसा । जस्स उन सो निमित्तं सत्तो वि न तस्स सा हिंसा ॥
(अशुभपरिणामहेऊजीवावाह इति एतो मतं हिंसा । यस्य तु न स निमित्तं सन्नपि न तस्य सा हिंसा ॥ १७६७ ॥)

ततस्तस्माद् यो जीवावाचोऽशुभपरिणामस्य हेतुः, अथवा, अशुभपरिणामो हेतुः कारणं यस्यासावशुभपरिणामहेतुजीवावाचो जीवघातः, न तस्य 'हिंसा' इति मतं तीर्थश्र-गणधारणम् । यस्य तु जीवावाचस्य सोऽशुभपरिणामो न निमित्तं स जीवावाचः सन्नपि तस्य साधोर्न

हिंसति ॥ १७६७ ॥ अयमेवार्थः दृष्टान्तेन द्रढग्राहः—

सदादओ रइफला न वीयमोहस्स भावसुद्धीओ । जह, तह जीवावाहो न सुद्धमणसो विहिंसाए १७६८

(सप्तमपदो रतिफला न पीतमोहस्य भावशुद्धेः । यथा, यथा जीवावाहो न शुद्धमनसोऽपि हिंसायै ॥ १७६८ ॥)

यथेह बीतराग-द्वेष-मोहस्य भगवत इष्टाः शुद्ध-रूपद्वयो भावविशुद्धितो न कदाचिद् रतिफला रतिजनकाः संपद्यन्ते, यथा वेह शुद्धा-
त्मनो रूपवत्यामपि मातरि न विषयाभिलाषः संजायते; तथा शुद्धपरिणामस्य यत्नवतः साधोः सत्त्वोपधातोऽपि न हिंसायै संपद्यते ।
ततोऽनुभुपरिणामजनकत्वे कालं निमित्तयमनैकान्तिकमेवेति । तस्माद् व्यक्त । सन्ति यच्च भूतानि, चेतनानि चायानि चत्वारि, इत्येतद्
प्रतिदीप्ति स्थितम् । यच्च “स्वप्नोपमं वै सकलम्” इत्यादि । तत्रापि यस्तत्र चेतसि वर्तते नासावर्गः, किन्तु भवमयोद्दिगनानां भव्यसत्त्वानां
धन-क्लृप्त-पुत्र-कृत्वापसात्वात्पुत्रप्रतिपदनं तेन विधीयते, येन ते वदस्यां परित्यज्य शुक्तये प्रवर्तन्ते, न पुनस्तत्र भूताभावः प्रतिपाद्यते इति
सुब संशयम्, प्रतिपद्यस्व भूतामित्त्वमिति ॥ १७६८ ॥ ततो व्यपगतसंदेहोऽसौ संवेगमगतो व्यक्तः किं कृतवान् ? इत्याह—

छिन्नमि संसयमि जिणेण जरा-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥

(गा०-१६०४) व्याख्यानं पूर्ववत् ॥ इति त्र्यश्रीविगायार्थः ॥ १७६९ ॥

॥ इति चतुर्थो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमगणधरवादकथ्यतामभिधित्पुराह—

ते पव्वइए सोउं मुहुम्म आगच्छई जिणसगासं । वच्चांमि ण वंदांमी वंदित्ता पज्जुवासांमि ॥ १७७० ॥

(ताम् मन्त्रादिनाम् भूतानां सुप्तांऽऽगच्छति क्लिप्तसकलम् । तत्रापि वन्दे वन्दित्ता पशुपासे ॥ १७७० ॥)

व्याख्या पूर्ववत्, त्वत्वं, त्वत्वं, सुधर्मनामा द्विजोपाध्यायोऽत्र वक्तव्यः ॥ १७७० ॥ आगतस्य तस्य म्मावता किं कृतम् ? इत्याह—

ओमट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं १७७१

व्याख्या पूर्ववदिति (गा०-१६०६) ॥ १७७१ ॥ आभाष्य क्लिप्तोऽसौ ? इत्याह—

कं मन्ने जारिसो इह भवमि सो तारिसो परभवे वि । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १७७२

(हिं संपद्ये यावत् इदमेव स मादगः परभवेऽपि । वेयपयानां पानं न जानासि तेपातमर्थः ॥ १७७२ ॥)

तेभेवं मन्यते—यो मनुष्यादिपाटन इहमेव स वादजः परमवेऽपि । नन्ययमनुचितसं संशयः, यतोऽसौ विरुद्धेदपदभुतिनिबन्धनो

कथंते । तानि चायूनि वेदपदानि—“पुण्यं नै पुण्यस्त्वमनुते, पञ्चदः, पञ्चत्वम्” इत्यादि, तथा, “शृगालो वै एष जायते यः सपुत्रीषो दक्षते” इत्यादि । एषो च वेदपदानामनुमर्थं मन्यते त्वम्—पुण्यो मृतः सन् परमवे पुण्यत्वमेवास्त्वते श्रान्तोपि, तथा, पञ्चषो गत्वादयः पञ्चत्वमेवेत्यादि, अयूनि किल भवान्तरगतमनुतादयप्रतिपादकानि; तथा, “शृगालो वै” इत्यादीनि तु वैसदस्यस्यापेक्षानि इति । असत्त्व संशयः । अपं चायुक्त एव, यतोऽस्मीषां वेदपदानां नापस्यर्थः, किन्तु वच्यमाणलक्षण इति ॥ १७७२ ॥ अत्र भाष्यम्—

कारणसरिसं कज्जं वीयस्सेवद्धुरो ति मण्णंते । इह भवसरिसं सव्वं जमवेसि परे वि तमजुत्तं १७७३

(कारणसदृशं कर्म वीजस्योपाद् दुर इति मन्यमानः । इह भवसरिसं सर्वं यद्वैपि परस्मिन्नापि तदयुक्तम् ॥ १७७२ ॥)

सुधर्मणं प्रति भगवानुवाच—‘इह कारणानुरूपमेव कार्यं भवति, यथा यवबीजानुरूपो यवाङ्कुरः, इहमवकारणं चान्यजन्म, ततस्तेनापीहमवसद्वेजेन भवितव्यम्’ इत्येवं मन्यमानस्त्वं यदिहमवसद्वं सर्वं पुण्यविकं परमेवोच्यतेति ॥ १७७३ ॥

कृताः ? इत्याह

जाह सरो सिंगाओ भूतणओ सासवाणुलित्ताओ । संजायइ गोलोमा-ऽविलोमसंजोगओ दुब्बा ॥ १७७४
इति स्वस्वानुब्बेदे जोणिविहाणे य विसरिसेहिंते । दीसइ जम्हा जम्मं सुहम्म ! तो नायमेगंतो ॥ १७७५

(जायते शरः शृङ्गाद् भूदणुकः सर्पेणानुलितात् । संजायते गोलोमा-ऽविलोमसंयोगतो दुर्गा ॥ १७७४ ॥)

(इति कृतायुब्बेदे योनियिचाने च विसरदोष्यः । दस्यते यस्माच्चम सुयर्द्धः ! ततो नायमेकान्तः ॥ १७७५ ॥)

ततः ‘कारणानुरूपं कार्यम्’ इति सुधर्मन् । नायमेकान्ताः, यतः शृङ्गादयि कुरो जायते, तस्मादेव च सर्पेणानुलिताद् भूदणुकः कृष्णसंघतो जायते; तथा, गोलोमा-ऽविलोमाभ्यां दूर्वां प्रभवति, इत्येवं पृथग्युब्बेदे विलक्षणतेऽनेकव्यसंयोगजन्यानो वनस्पतयो दृश्यन्ते । तथा, योनि-विधाने च योनिभामृते विसदधानेकव्यसंयोगयोगेभ्यः सर्प-सिंहादिप्राणिनो मणयो हेमादयश्च पदार्था नानारूपाः समुपलभ्यन्ते । अतः केयं कर्णस्य कारणानुरूपता ? इति ॥ १७७४-१७७५ ॥

अथवा, यत एव कारणानुरूपं कार्यम्, अत एव भवान्तरे विविधरूपा जन्तूनाम्, इति दर्शयति—

अहव जउ च्चिय वीयाणुरुवजम्मं मयं तओ चेव । जीवं गिण्ह भवाओ भवंतरे चित्तपरिणामं ॥ १७७६ ॥
जेण भवंकुरवीयं कम्मं चित्तं च तं जओऽभिहियां हेउविचित्तणओ भवंकुरविचित्तया तेणं ॥ १७७७ ॥

(अपवा यत एव वीजानुरूपजन्म मयं तव एव । जीवं गृहाण मन्त्राद् भवान्तरे चित्तपरिणामम् ॥ १७७६ ॥)

(येन मन्त्राद् कुरवीयं कर्म चित्तं च तद यतोऽभिहितम् । हेउविचित्तयतो मन्त्राद् कुरविचित्तया तेन ॥ १७७७ ॥)

पडिवन्न कम्म हेउविचित्तओ विचित्तं च । तो तप्फलं विचित्तं पवञ्ज संसारिणो सोम्म ! ॥ १७७८ ॥

(यदि प्रविपसं कर्म हेतुविचित्रत्वतो विचित्रं च । तत्सत्त्वमपि चित्रं प्रपश्यन् संसारिणः सौम्य ! ॥ १७७८ ॥)

व्याख्या—अथवा, यत् एव जीवानुरूपं कारणानुरूपं कार्यिणां जन्म मतम्, तत् एवैव भवाद् भवान्तरे जीवं गृह्यण प्रतिपद्यस्व । कथं भूतम् ? जाति-कुल-वर्ग-धर्म-रूपादिविचित्रपरिणामम् । यदि नाम जीवानुरूपं जन्म, तथापि कथं भवान्तरे विचित्रता जीवानाम् ? इत्याह—जेण भवंदुरेसादि ? येन यस्माद् नारक-तिर्यगादिरूपेण भवन्तं भवः स एवाऽहुर इवाहुरस्तस्य वीजमिह कर्मभावसेयम्, तच्च मिथ्यात्वाऽनित्यत्वादिहेतुवैचित्र्याद् विचित्रं यस्माद् मयाऽभिहितम्, तस्मात् तज्जन्मस्य भवाहुरस्यापि जात्यादिभेदेन विचित्रता । ततो यदि तथाः कर्म प्रतिपन्नम्, हेतुवैचित्र्याच्च यदि तद्वैचित्र्यमभ्युपगतम्, ततः संसारिणो जीवस्य तत्फलमपि नारक-तिर्यङ्-मनुष्या-ऽभारूपेण भवन्तरूपं सौम्य ! विचित्ररूपं प्रतिपद्यस्वति ॥ १७७६-१७७७-१७७८ ॥ अत्र प्रमाणद्वयप्रयोगाह—

चित्तं संसारित्तं विचित्तकम्मं फलभावओ हेऊ । इह चित्तं चित्ताणं कम्माण फलं व लोगम्मि ॥ १७७९ ॥

(चित्र संसारित्तं विचित्तकर्मफलभावतो हेतोः । इह चित्रं चित्ताणां कर्मणां फलमिव लोके ॥ १७७९ ॥)

चित्रं संसारिजीवानां नारकादिरूपेण संसारित्वमिति प्रतिज्ञा । विचित्रस्य कर्मणः फलरूपत्वादिति हेतुः । इह यद् विचित्रहेतुकं—तद् विचित्रफलमप्येत, अथैह विचित्राणां कृषि-वाणिज्यादिकर्मणां फलं लोक इति । तदेवं कर्मवैचित्र्याद् भववैचित्र्ये प्रमाणमुक्तम् ॥ १७७९ ॥ अथ कर्मणो वैचित्र्ये प्रमाणमाह—

चित्ता कम्मपरिणहं पोगगलपरिणामओ जहा वज्झा । कम्माण चित्तया पुण तद्देउविचित्तभावओ १७८०

(चित्ता कम्मपरिणहः पुद्गलपरिणामतो यथा शाखा । कर्मणां चित्रता पुनस्तद्ध तुविचित्रभावात् ॥ १७८० ॥)

इह विचित्रा कर्मपरिणहिः पुद्गलपरिणामात्मकत्वात्, इह यत्पुद्गलपरिणामात्मकं तद् विचित्रपरिणतिरूपं दृश्यते, यथा चासोऽत्रादिविचारः, पृथिव्यादिविकारो वा, यच्च विचित्रपरिणतिरूपं न भवति तत् पुद्गलपरिणामात्मकमपि न भवति, यथाऽऽकाशम्, या पुनः पुद्गलपरिणामात्मकेऽपि कर्मभावात्तरगादिभेदेन विशेषतो विचित्रता सा तदेतद्वैचित्र्यादवगन्तव्या, विचित्राश्च मिथ्यात्वादेयः प्रदेश-निष्ठवादयश्च कर्महेतव इति ॥ १७८० ॥ अथ पराम्युपगमेनैव परमवे जीवानां वैराश्यं साधयन्नाह—

अहवा इहभवसरिसो परलो गो वि जइ सम्मओ तेणं । कम्म फलं पि इहभवसरिसं पडिवज्ज परलोए १७८१

(भवपदभवसरसद्वयः परलोकोऽपि यदि संगतस्तेन । कर्मफलमपीहभवसरसं प्रतिपद्यस्व परलोके ॥ १७८१ ॥)

किं भणियमिह मणुया नाणागङ्गकम्मकारिणो संति । जइ ते तप्फलभाजो परे वि तो ऽसरिसया जुत्ता ॥

(किं भणियमिह मणुया नानागतिकर्मकारिणः सन्ति । यदि ते तत्फलभाजः परिसम्राजः सतोऽसदृशया युक्ता ॥१७८२॥)

व्याख्या—अथवा, यदीदम्भसदृशः परलोकोऽपि संमतो भवतः, 'तेषां' ति ततः कर्मफलमपि परलोके इहमवसदृशमित्यादिभित्तिश्रुत्या-
ऽयुमाक्रियानुरूपं विचित्रं प्रतिपद्यत्वेति । एवं शुक्लं प्रतिपाद्यैतदेव भावयति—'किं भणियमित्यादि' किमेतावता प्रतिपादितं भवति ? ।

इह तावद् मणुया नानागतिहेतुविचित्रक्रियानुष्ठापिनः सन्तीति प्रत्यक्षत एव लक्ष्यते । ततो यदि ते परलोके तत्तत्क्रियाफलमाव
इष्यन्ते, ततो यथेत्यक्रियणामसदृशता, तथा परलोकगतजन्तूनामपि तेषां युक्ता, न तु योऽत्र यादृशः स परवापि तादृश एव भवति ॥

॥ १७८१-१७८२ ॥ अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अह इह सफलं कम्मं न परे तो सव्वहा न सरिसत्तं । अकयागम-कयनासा कम्माभावो ऽहवा पत्तो १७८३

अह इह सफलं कम्मं न परे तो सव्वहा न सरिसत्तं । अकयागम-कयनासा कम्माभावो ऽहवा पत्तो १७८४

कम्माभावे य कओ भवंतरं, सरिसया व तदभावे । निक्कारणओ य भवो जइ तो नासो वि तह चेव १७८५

(अयेह सफलं कम्मं न परिसत्ततः सर्वथा न सदृशम् । अकृतागम-कृतानासौ कर्माभावोऽथवा प्राप्तः ॥ १७८३ ॥)

(कर्माभावे च कुतो भवान्तरं, सदृशता वा सवभावे । निष्कारणशब्द भवो यदि ततो नास्तोऽपि तथैव ॥ १७८४ ॥)

अथैवं ब्रूये—इह सफलं कर्मेति—इहमवसदृश्येव कृप्यादिक्रियारूपं कर्म सफलम्, न तु पारमार्थिकं दानादिक्रियारूपं कर्म । ततश्च

तत्फलभावात् न परलोके वन्तुवैसदृश्यम् । अत्रोपरमाह—'तो सव्वहा न सरिसत्तं' ति' तत एवं सति यत् त्वभिप्रेतं तत् सर्वथा परमेव

तत्फलभावात् न परलोके वन्तुवैसदृश्यम् । अत्रोपरमाह—'तो सव्वहा न सरिसत्तं' ति' तत एवं सति यत् त्वभिप्रेतं तत् सर्वथा परमेव

जीवानां सदृश्यत्वं न स्यात् । तर्हि कर्मणा जन्यते, तच्च नास्ति, पारमार्थिकक्रियाणां त्वया निष्कलत्वान्मुपगमात् (प्र०...गम्यत्वात्)

तन्निष्कलत्वे च कर्माभावात् । अय कर्माभावेऽपि भवेत् सादृश्यम्, तद्वत्कृतस्यैव तस्य निहेतुकस्याऽऽगमः प्राप्नोति, कृतस्य च दान-हिंसादि-

क्रियारूपस्य कर्मणो नाशः प्रसजति । अथवा, मूलत एव कर्मणामभावः प्राप्तः—दान-हिंसादिक्रियाणां निष्कलत्वान्मुपगमाद् मूलत एव

कर्मणो वन्द्योऽपि न स्यादिति भावः । ततः किम् ? इत्याह—कर्माभावे च कारणाभावात् कुतो भवान्तरम् तदभावे च दूरोत्सार्तिमेव

सादृश्यम् । अय कर्माभावेऽपि भव इष्यते, तर्हि निष्कारण एवासौ स्यात् । यदि चैवमयमित्येत (प्र०...मित्यते) ततो नाशोऽपि तस्य

भवस्य निष्कारण एव स्यात्, अतो धर्म्यस्तयो-नियमाद्यनुष्ठानप्रयासः । निष्कारणे च भवेऽयमुपगम्यमाने वैसदृश्यमपि जीवानां निष्कारणं

किं नेप्यते, विशेषभावात् ? इति ॥ १७८३-१७८४ ॥ अय प्रेरकमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

कम्माभावे वि मई को दोसो होल्ल जइ सभावो ऽयं । जह कारणानुरूपं घडाइ कज्जं सहावेणं ॥ १७८५ ॥

(कर्माभावेऽपि मतिः को दोसो भवेद् यदि स्वभावोऽयम् । यथा कारणानुरूपं घटादि कार्य स्वभावेन ॥ १७८५ ॥)

अथ परस्मैवंभूता मतिः स्याद् यदुक्तं—‘कर्मशिखेऽपि यदि भवसद्भावरूपः स्वभाव एवायं भवेत् तर्हि को दोषः स्यात् ?—विनापि कर्म यदि स्वभावदेव भवः स्यात् तर्हि किं दूषणं भवेत् ?—न किञ्चिदित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—यथा कर्म विनापि मृत्पिण्डादिकारणानुरूपं घटादि कार्यं स्वस्वभावैवेत्यपमानं दृश्यते, तथा सदृशप्राणिजन्यपरम्परारूपो भवोऽपि स्वभावदेव भविष्यति’ । अत्रोच्यते—ननु घटोऽपि न स्वभावत एव जायते, कर्तृ-कृत्तृणाद्यपेक्षितत्वात् तस्य । तदस्येवापि कर्तुं रात्मनः पारमविकस्य च शरीरादिकार्यस्य कृष्णं संभाव्यते, तच्च कर्तुं-कार्यस्यो भिन्नं लोकेऽपि दृश्यते, कुलाल-घटान्यां चकादिवत्, सचेहात्मनः शरीरादि कार्यं कृत्यतः कृष्णं तत् कर्मेति प्रतिपद्यसेति । स्यादेवं, घटादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् भवन्तु कुलालादयः कर्तारः, शरीरादि कार्यं त्वप्रादिविकावत् स्वभावतोऽपि भविष्यति, ततो न कर्म-सिद्धिः । तदयुक्तम्, यतो न स्वाभाविकं शरीरादि, आदिमद्यतिनियताकारत्वात्, घटयदिति । किञ्च, ‘कारणानुरूपमेव कार्यम्’ इत्येवं यत् परमैवे सादृश्यं त्वयाऽभ्युपगम्यते, तदपि स्वभाववादिनस्तप्रादिविष्कारदृष्टान्ते परिशीयते, अप्रादिविकारस्य स्वकारणभूतपुद्गलद्रव्यादिति विलक्षणत्वादिति ॥१७८५॥ अपिच,

होञ्ज सहावो वतुं निष्कारणया व वतुधम्मो वा ? । जह वतुं गत्थि तओ ऽणुवल्लब्बीओ खणुप्फं व १७८६
अचंचंतमणुवल्लब्बीओ वि अह तओ अत्थि, नत्थि किं (प्र०.....त्थि तो) कम्मं ।

हेऊ वि (प्र०.....हेऊ व) तदत्थिसेजो नणु कम्मस्स वि स एव ॥१७८७॥

कम्मस्स वाभिहाणं होञ्ज सहावो त्ति होउ को दोसो । निच्चं व सो सभावो सरिसो एत्थं च को हेऊ ? ॥

(भवेत् स्वभावो वस्तु निष्कारणता वा वस्तुधर्मो वा ? । यदि वस्तु नास्ति सकोऽनुपलब्धोः खणुप्फमपि ॥ १७८६ ॥)

(कृत्यन्तमणुपलब्धोऽयम् सकोऽस्ति नास्ति किं कर्म । हेतुर्वा वस्तुत्वे यो ननु कर्मणोऽपि स एव ॥१७८७॥)

(कर्मणो वागमियानं भवेत् स्वभाव इति भवतु को दोषः । नित्यं वा स स्वभावः सदृशोऽयं च को हेतुः ? ॥१७८८॥)

एतद् गाथात्रयमपि प्रायः प्रागेव व्याख्यातार्थम्, नवरं ‘निचं’ इत्यादि तृतीयगोपारार्थम् । इदमत्र इदयम्—स स्वभावो नित्यं सदृश एव त्वयाऽभ्युपगन्तव्यः, भवान्तरे सदृशस्यैव मनुष्यादिभगस्य जननात्, तस्य च स्वभावस्य नित्यं सदृशत्वे को हेतुः ? न कश्चिदित्यभिप्रायः । स्वभावत एवायं स्वभावः सदृश इति चेत् । ननु भवविसदृशतायामप्येतद् वक्तुं शक्यत एवेति ॥ १७८६—१७८७—१७८८ ॥ किञ्च,

सो मुक्तोऽमुक्तो वा जइ सुतो तो न सव्वहा सरिस्सो। परिणामओ पयं पिव न देहहेऊ जइ असुतो ॥७८९॥
उवगरणाभावाओ न य हवइ सुहम्म ! सो असुतो वि। कखस्स सुत्तिमत्ता सुहसंवितादिओ चेव ॥७९०॥

(स मूर्तेऽमूर्तो वा यदि मूर्तस्त्वतो न सर्वथा सदन्ते । परिणामतः पय इव न देहहेयुर्यमूर्तः ॥१७८९॥)

(वपक्करणाभावाद् न य भवति सुधर्मन् ! सोऽमूर्तोऽपि । फलस्य मूर्तिमत्स्यात् सुहसंवितादिकरंचय ॥१७९०॥)

न्यास्या-स स्वभावो मूर्तः, अमूर्तो वा ? । यदि मूर्तः, तर्हि कर्मणा सह तस्य को विज्ञेयः ?—संज्ञान्तरमात्रविशिष्टं कर्मवैत्यमुक्तं स्यादिति । न चासौ सर्वदेव सर्वथा सदस्यो युज्यते, परिणामित्वात् दुग्धादिव, अथवा मूर्तत्वादेवाप्रादिविकारवादिति । अयामूर्तेऽसौ स्वभावः, तर्हि नैव देहदीनारम्भकः, अरुणकरणत्वात्, दण्डादिविकल्बकुलवत्, अमूर्तत्वादेव वा, आकाशवत् । ‘न य हवइ सुहम्म ! सो असुतो वि चिं’ किञ्च, सुधर्मन् ! इतोऽपि स स्वभावोऽमूर्तो न युक्तः, शरीरादेस्तत्कार्यस्य मूर्तिमत्त्वात् । न ह्यमूर्तस्य नमस इव मूर्ते कार्ययुपपद्यते (प्र...रूपजायते) । तथा, सुख-दुःखसंविषयादीनि च स्वभावस्यैव कार्योपेयव्यानि, तस्य चामूर्तत्वे नैवानुपपद्यन्ते । ततो यथा द्वितीयगण-ततय शरीरादीनि, सुख-दुःखसंविषयादीनि च स्वभावस्यैव कार्योपेयव्यानि, तस्य चामूर्तत्वे नैवानुपपद्यन्ते । ततो यथा द्वितीयगण-वादे कार्यस्य मूर्तत्वात्, सुहसंविषयादेश्च कर्मणो मूर्तत्वं साधितम्, तथैव स्वभावस्यापि तत् साधनीयम् । तथा च प्रशुक्लम्—

‘आह न्या मुचमेवं मुरं पिय कज्जमुचिमाओ । इह न्द मुचरणओ पवस्स पमाणवो मुचा ॥ १ ॥
तह सुहसंविसेन्तो संन्धे वेवणुब्बवाओ य । कज्जनल्लहणाओ परिणामओ य विणेयं ॥ २ ॥’ (गा०-१६२५-१६२६)

इति ॥ १७८९-१७९० ॥ अयं निष्कारणता स्वभाव इति द्वितीयविकल्पमधिकृत्याह—

अहवाऽकारणउ च्चिय सभावओ तो वि सरिस्सया कत्तो ।
किमकारणओ न भवे विसरिस्सया किं व विच्छिन्ती ? ॥७९१॥

(अयवाऽकारणत एव सभाववत्त्वतोऽपि सदृशता युक्तः । किमकारणतो न भवेद् विसदृशता किं वा विच्छिन्तिः ? ॥ १७९१ ॥)

अथ सभावत एव भवोत्पत्तिरित्यत्र ‘अकारणत एव’ इत्ययमर्थोऽभिप्रेतः, ‘तो वि चिं’ तथापि हन्त ! परमवे सदृशता कुतः ? । कोऽभिप्रायः ? इत्याह—यथाऽकारणतः सदृशता भवति, तथा किमित्यकारणत एव विसदृशता न स्यात् ? । अकस्मादाकारणतो मन्त्रि-
न्धिचिः कस्माद् न स्यात् ? । अकस्माच्च भवन् खरविषाणादिरपि भवेत्, शरीरादीनां चाकारणतो भवतामप्रादीनामिव प्रतिनियताकार-
त्वादिरूपता न स्यात् । तस्माद् नाकारणता स्वभाव इति ॥१७९१॥ अथ वस्तुधर्मोऽज्ञापिति तृतीयविकल्पमाश्रित्याह—

अहव सहावो धम्मो वत्थुस्स, न सो वि सरिसओ निच्चं । उप्पाय-ट्ठिइ-भंगा चित्ता जं वत्थुपज्जाया ॥

(भयया स्वभावो धर्मो वस्तुनः, न सोऽपि सदृशको नित्यम् । उत्पाद-स्थिति-भङ्गाद्विना यद् वस्तुपर्यायाः ॥ १७६२ ॥)

अय वस्तुनो धर्मः स्वभावः, सोऽपि सर्वदेव सदृशो न घटते, इति कथं सर्वदेव शरीरादीनां सदृशतां जनयेत् । कथं पुनरस्य सदैव सदृशता न घटते ? इत्याह-‘उपायेत्यादि’ यद् यस्मादुत्पाद-स्थिति-भङ्गादयद्विना वस्तुपर्यायाः, न च ते सदैवाद-वस्थितसादृश्याः, नीलादीनां वस्तुधर्माणां प्रत्यक्षत एवान्यान्यरूपतया परिणतिर्दर्शनात् । किञ्च, वस्तुधर्मोऽसौ भवन् स्वभावः (श०... मन्-तत्त्वभाव) आत्मधर्मो वा स्यात्, पुद्गलधर्मो वा ? । यथात्मधर्मः, तर्हि नासौ शरीरादीनां कारणम्, अमूर्तत्वात्, आकाशादिवत् । अथ पुद्गलधर्मः, तर्हि कर्मवासौ, कर्मणोऽपि हि पुद्गलात्तिकायधर्मत्वेनास्माभिरन्युपगतत्वादिति ॥ १७९२ ॥ किञ्च,

कम्मस्स वि परिणामो सुहम्म ! धम्मो स पोगलमयस्स । हेज चित्तो जगओ होइ सहावो त्ति को दोसो ? ॥

(कर्मखेदोऽपि परिणामः सुधर्मन । धर्मः स पुद्गलमयस्य । हेतुविज्ञो जगतो भवति स्वभाव इति को दोषः ? ॥ १७६३ ॥)

सुधर्मन् ! असौ वस्तुधर्मो भवन् स्वभावो धर्मो भवतु, को दोषः ? — न कश्चित्, युक्तियुक्तत्वात् । किंविशिष्टो धर्मः ? इत्याह-परिणामः । कस्य ? । कर्मणः । कथंभूतस्य ? । पुद्गलमयस्य । कथंभूतो यः कर्मपरिणामः ? इत्याह-हेतुः । कस्य ? । जगतः—जगद्वैच-र्यस्य । तदेवं कर्मलक्षणस्य वस्तुनः कर्मपरिणामरूपो धर्मो भवति स्वभावः, नात्र काचिद् दोषापत्तिः । अस्माकमपि संमतोऽयमर्थः, केवलं सर्वदा सदृशोऽसौ न भवति, किन्तु चित्रो मिथ्यात्वाद्विहेतुवैचर्याद् विचित्रो विविधस्वभावः । अतो न तस्मात् परमवै सादृश्यमेव, किन्तु विचित्ररूपमेति ॥ १७९३ ॥

यदिवा, किमेतेनाख्यापकेन मिथ्यारूपेण कैकान्तवादेन ? । सर्वव्यापकम् द्रवित्वरूपं चानेकान्तवादमेव दृश्यमाह—

अहवा सव्वं वत्थुं पइक्खणं चिय सुहम्म ! धम्मोहिं । संभवइ वेइ केहि वि केहि वि तदवत्थमच्चवंतं १७६४
तं अप्पणो वि सरिसं न पुव्वधम्मोहिं पच्छिमिज्झाणं । सयलस्स तिहुअणस्स च सरिसं सामण्णधम्मोहिं

(अथवा सर्वं वस्तु प्रविष्टखण्डेषु सुधर्मन । धर्मैः । संभवति त्र्येति हेतुः प्रविष्टवत्थमत्यन्तम् ॥ १७६४ ॥)

(वस्तुस्मरतोऽपि सदृशं न पूर्वधर्मैः पाश्चात्यानाम् । सक्कत्वा त्रियुवनस्य च सदृशं सामान्यधर्मैः ॥ १७६५ ॥)

व्याख्या—अथवा, सुधर्मन् । किमेक एव परमवः ?, सर्वेष्वेव हि वट-फटादिकं त्रियुवनान्तर्गतं वस्तु कैश्चित् पूर्वपर्यायैः समाना-ऽसमान-पर्यायैः प्रविष्टखण्डरूपतः, कैश्चित् पुनरुत्तरपर्यायैः समाना-ऽसमानपर्यायैर्व्येति श्रुत्परमिति, कैश्चित्पु वदवत्थमेवास्ते । तदन्तर्देवं सति तदस्त्वा-स्मरतोऽपि सर्वपूर्वधर्मैरुत्तरोत्तरधर्माणां न सदृशम्, किं पुनरन्यवस्तुनाम् ?, सामान्यधर्मैस्तु सर्वस्यापि त्रियुवनस्य समानम्, किं पुनरनेक-

स्वैयं निजवर्णजननः ? इति ॥ १७९४-१७९५ ॥ ततः किं स्थितम् ? इत्याह—

॥६४६॥
विशेषा०

को सञ्चहेव सरिसो असरिसो वा इह भवे परमवे वा ? सरिसासरिसं सञ्चं निश्चानिश्चाइरूवं च १७९६

(कः सर्वथैव सट्ठोऽसट्ठो वेदमवे परमवे वा ? । सट्ठालसट्ठो सर्वं नित्यानित्यारूपं च ॥ १७९६ ॥)

को ब्रह्मोऽर्थान्तरालमना वा सेहमवेऽपि सर्वथा सट्ठोऽसट्ठो वा ? किं पुनः परमवे ? । तस्मात् सर्वमपि वस्तु सर्वेणापि (प्र०... स्वधर्मेणापि) सत् समाना-ऽसमानरूपमेव सकेऽपि, इति कुतः परमवे सादृश्यमेव प्रतिष्ठाप्यते भवता ? इति भावः । तथा, सर्वमपि नित्या-ऽनित्याद्यनन्तधर्मात्मकमिति ॥ १७९६ ॥ अयमेवार्थः दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमाह—

जह नियएहिं वि सरिसो न जुवा भुवि वाल-बुड्ढयम्महिं । जगओ वि समो सत्ताइएहि तह परमवे जीवो

(यथा निजकैरपि सट्ठो न युवा भुवि बाल-बुड्ढयम्मैः । जगतोऽपि समः सत्ताधिकृत्या परमवे जीवः ॥ १७९७ ॥)

यथेह युवा निवैरप्यवीता-ऽजागवैर्बाल-बुड्ढत्वादप्यार्याश्रमनोऽपि सर्वथा न समानः, सचादिभिस्तु सामान्यपर्यायैर्जगति न केन-चिद् न समानः, तथायमपि जीवः परलोके गतः सर्वेणापि सत् समाना-ऽसमानरूप एव, इति कुतः सर्वथा सादृश्यम् ? इति ॥ १७९७ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन भावयति—

मणुओ देवीमूओ सरिसो सत्ताइएहिं जगओ वि । देवाइहिं विसरिसो निश्चानिश्चो वि एमेव ॥१७९८॥

(मणुओ देवीमूहः सट्ठः सत्ताधिकैर्जगतोऽपि । देव(त्व)ादिभिर्विसट्ठो नित्यानित्योऽप्येवमेव ॥ १७९८ ॥)

मणुयो मृता देवत्वमाप्तौ जगलयस्यापि सचादिभिः पर्यायैः सट्ठः, देवत्वादिभिस्तु विसट्ठः, इति नैकान्तेन क्वापि सट्ठज्ञाता । तथा, ब्रह्मव्याप्तौ नित्यः, पर्यायतया त्वनित्य इत्यापि वक्तव्यम् । अत्राह-नन्वस्माभिरपि नैकान्तेन परमवे सादृश्यमभ्युपगम्यते, किन्तु समानजात्यन्तयमात्रमेव्यते, पुरुषादिर्मृदाः पुरुषादितरेषु भवतीति । एतदप्ययुक्तम्, कर्मबन्धिनो हि परमव इति साधितम् । तच्च मिथ्यात्वादिविशिष्टहेतुबन्धत्वाद् विविधमेवेति, अतस्तज्जन्यः परमवो विधिश्च एव युज्यते, न तु समानजात्यन्तयः सिध्यतीति ॥ १७९८ ॥

किञ्च,

उक्करिसा-ऽवक्करिसा न समाणाए वि जेण जाईए । सरिसग्गाहे जग्हा दाणाइफलं विहा तग्हा १७९९

(उक्कर्पा-ऽपकर्पा न समानायांमपि येन जातौ । सट्ठग्गाहे यस्माद् दानादिफलं दृष्टा तस्मात् ॥ १७९९ ॥)

सट्ठग्गाहे समानजातीयताग्रहे सति, समानायामपि जातौ, 'येन'-यस्मादीया-ददिति-कुलीना-ऽकुलीनादिरूपेणोत्कर्पा-ऽपकर्पा न घटां प्राञ्चतः । यो हि पाटश्च इहमेव, स यदि परमवेऽपि पाटश्च एव, तर्हि य इह भवे ईश्वरः स परमवेऽपि पाटश्च एव, एवं ददित्वादिविधि-

इहमेव
नैकान्ते
सादृश्यम्

वाच्यम् । तदस्त्वहं भवतु परमवे, सर्वप्रकारैर्युक्तार्गो-ऽपकर्णो न स्याताम्, किन्त्वेकान्तसदृशतैव भवेत् । 'तस्मै सि' तस्माद् मोक्तव्योऽयं सादृश्यग्रह इति श्रुत्वाद् द्रष्टव्यम् । अथेत्यमाचक्षीयाः—मा भूताभुत्कर्णो-ऽपकर्णो, का नो हानिः ? इत्याह—'नदृष्टा दण्डफलं विह'चि, चक्षुरस्य गम्यमानत्वाद् यस्यत्वेनैवं परत्रोत्कर्णो-ऽपकर्णयोरभावे दानादिफलं बुधा संपद्यते । लोको हि परत्र देवादिभूमिद्विप्राप्त्याऽऽत्सन्न उत्कर्षार्थं दानादिप्रवृत्तिं विदधाति । यदि चोक्तयुक्त्योत्कर्णार्थमात्राद् दृष्टिदो दान-तपस्य-सीयादिगहनाद्यपि कृत्वाऽऽसुत्र दृष्टि एव स्यात्, तर्हि क उदानादिफलम् ? इत्यपार्थिका दानादौ श्रुत्वा, तस्माद् न विधेयः सादृश्यग्रह इति ॥ १७६६ ॥

अपिच, एतस्मिन् सादृश्यग्रहे वेदपदानामप्युपग्राह्यभाष्यमापद्यत इति दर्शयन्नाह—

जं च सिगालो वह् एस जायए वेयविहियमिच्चाहं । सगगीयं जं च फलं तमसंबद्धं सरिसयाए ॥१८००॥

(यद्य शृगालो वै एष जायते वेदविहितमित्यादि । स्वर्गीयं यद्य फलं सर्वसंबद्धं सदृशतायाम् ॥ १८०० ॥)

यद्य "शृगालो वै एष जायते यः सपुरीषो दहते" इत्यादि वेदविहितं तदपि परमवसदृशताग्रहेऽसंबद्धमेव स्यात्, पुल्यादेरसुत्र शृगाल-लताद्यनुपपत्तेः, तथा, यदपि "अग्निहोत्रं क्षुद्रयात स्वर्गकामः" तथा, "अग्निहोत्रेन यमराज्यमभिजयति" इत्यादिकं स्वर्गीयफलवृत्तवत्त्वात् स्वर्गीयं फलं तदप्यसंबद्धं भवेत्, मनुष्यस्य त्वदभिप्रायेण देवत्वानुपपत्तेरिति । "पुल्लो वै पुरुषत्वमश्नुते, पञ्चवः पशुत्वम्" इत्यादीनां च वेदपदानामयमर्थः—कोऽपि पुल्लः खल्विह जन्मनि प्रकृत्या भद्रको विनीतः सानुकोशोऽपत्तरथ मनुष्यनाम-गोत्रे कर्मणी वदृच्चा मृतः सन् पुल्लत्वमश्नुते, न तु नियमेन सर्व एव, अन्यस्यान्यकर्मवशात्स्यान्यथाप्युत्पत्तेः । एवं पञ्चवोऽपि केचिद् मायादिदोषवशात् पशुनाम-गोत्रे कर्मणी वदृच्चा परमवे पशवो जायन्ते, न तु सर्वेऽपि, नियमेन कर्मापेक्षितान्जीवतेरिति । तदेवं तस्यापि चिह्नः संशयः ॥१८००॥

ततः किम् ? इत्याह—

छिन्नमि संसयमि जिणेण जरा-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥

गाथा तव्यास्थानार्थं पूर्ववत् (गा०-१६०४) ॥ इति द्वात्रिंशद्भाष्यार्थः ॥ १८०१ ॥

॥ इति पञ्चमो गणधरवाचः समाप्तः ॥

अथ पृष्ठगणधरवक्तव्यतां विमर्शपुराह—

ते पव्वइए सोउं मंडिओ आगच्छइ जिणसगासं । वच्चांमि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासांमि ॥१८०२॥

(नान् प्रव्रजितान् भुत्वा मण्डित्वा आगच्छति जिनसकसम् । वच्चांमि वच्चे वच्चित्वा पज्जुवासे ॥ १८०२ ॥)

ध्यास्या पूर्ववत्, नवर्तं मण्डितो नाम भूतो धिजोपाध्यायः श्रीमन्निनसकस्यमागच्छतीति ॥ १८०२ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

अद्वैतत्वात्, इव यद्वैतकं तद्व न ज्ञायते, यथा खरथश्चय, यथा जायते तद्व निर्हेतुकमपि न भवति, यथा घटः, निष्कारणस्य च जातस्य निष्कारण एव विनाशः स्यादिति ॥ १८०६ ॥ अमुमेव विकल्पं दूषयन्नाह—

अहवा ऽणाइ चिय सो निष्कारणओ न कम्मजोगो से । अह निष्कारणओ सो, मुक्कस्स वि होहिइ स भुज्जो ॥

(अथवाऽनादितरेव स निष्कारणको न कर्मयोगस्तस्य । अथ निष्कारणः सः, मुक्तस्यापि भविष्यति स भूयः ॥ १८०७ ॥)

अथ येन कर्मणः पूर्वमात्माऽनादिकालसिद्ध एव, इति किं तस्य सहेतुक-निर्हेतुकचिन्तया ? इति । अत्रोच्यते—‘निष्कारणओ इत्यादि’ यदेवम्, ततः ‘से’ तस्य जीवस्य कर्मयोगः कर्मवचो न प्राप्नोति, अकारणत्वात्, नभस इव । अथ निष्कारणोऽप्यसौ भवति, तर्हि मुक्त-स्यापि भूयः स भविष्यति, निष्कारणत्वाविशेषात्, ततश्च मुक्तावयनायास इति ॥ १८०७ ॥ यदि वा—

होअ व स निच्चमुक्को बंधामावस्मि को व से मोक्खो ? । न हि मुक्कव्वएसो बंधामावे मओ नभसो १८०८

(मवेदा स नित्यमुक्तो बन्धामावे को वा तस्य मोक्षः ? । न हि मुक्तपदेणो बन्धामावे सतो नभसः ॥ १८०८ ॥)

अथवा, कर्मयोगाभावात् नित्यमुक्त एवासौ भवेत् । यदिवा, बन्धामावे कः किल तस्य मोक्षव्यपदेशः ? । न ह्यवदस्य नभसः कस्यापि मुक्तव्यपदेशो मतः, बन्धरूपात्त्वादिति मोक्षस्य । तस्मात् न ‘पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म’ इति प्रथमविकल्प इति ॥ १८०८ ॥

अथ ‘पूर्वं कर्म पश्चाज्जीवः, युगपद् वा द्वावपि’ इति पक्षद्वयस्य प्रसिद्धानामाह—

य कम्मस्सा वि पुव्वं कतुरभावे ससुव्वभो जुत्तो । निष्कारणओ सो वि य तह जुगवुप्पत्तिभावे य १८०९
न हि कत्ता कज्जं ति य जुगवुप्पत्तीए जीव-कम्माणं । जुत्तो ववएसो ऽयं जह लोए गोविसाणाणं १८१०

(न च कर्मणोऽपि पूर्वं कतुरभावे समुद्रगो युक्तः । निष्कारणकः सोऽपि च तथा युगपदुत्पत्तिभावे च ॥ १८०९ ॥)

(न हि कर्ता कार्यमिति च युगपदुत्पत्तौ जीव-कर्मणोः । युक्तो व्यपदेशोऽव यथा लोके गोविषाणयोः ॥ १८१० ॥)

न च जीवात् प्राक् कर्मणोऽपि समुद्रगो युक्तः, कतुर्जीवस्य तदानीमभावात्, अक्रियमाणस्य च कर्मत्वायोगात्, निष्कारणश्चेत्यमसौ कर्मसमुद्भवः स्यात्, ततोऽकारणजातस्याकारणत एव विनाशोऽपि स्यादिति । तथा, युगपदुत्पत्तिभावे च ‘प्रत्येकगुणोक्ता दोषाः बाध्याः’ इति शेषः—निर्हेतुकत्वात् प्रत्येकद्रव्यस्यापि समुदितस्यावुत्पत्तिरित्यादि । न च युगपदुत्पत्त्यर्थो जीव-कर्मणोः कतुर्-कर्मभावो युज्यत इत्येत-देवाह—‘न हीत्यादि’ न हि युगपदुत्पत्त्यर्थो जीव-कर्मणोः ‘अयं जीवः कर्ता’ इदं वा ज्ञानावरणादिपुद्गलनिकुरम्यं कर्म’ इति व्यपदेशो युज्यते, यथा लोके सन्त्ये-तरगोविषाणयोरिति ॥ १८०९—१८१० ॥ द्वितीयं मूलविकल्पमचिह्नत्वाह—

होखाणाईओ वा संवंधो तह वि न घडए मोक्खो । जो ऽणार्ह सो ऽणंतो जीव-नहांणं व संवंधो ॥ १८११ ॥

॥ ६५३ ॥

(भवेदनादिको वा संबन्धस्तथापि न घटते मोक्षः । योऽनादिः सोऽनन्तो जीव-नमसोऽस्य संबन्धः ॥ १८११ ॥)

स्यादेव, अनादिरेव जीव-कर्मणोः संबन्धः संयोगः । ननु तथापि मोक्षो न घटते, यस्माद् योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्टः,

विशेषः

यथा जीव-नमसोः । न शाकाशेन सह जीवस्य कदाचिदपि संयोगो निवर्तते, एवं कर्मणापि सहासो न निवर्तते, तथा च सति सुख्यभाव-

अनादिर्जी-

वर्त्मणः

संबन्धः

इति

विकल्पः

संशयनि-

राकरणम्—

अनादिः

संतानो

देहकर्मणोः

प्रवाह इति ॥ १८११ ॥ उपसंहरमाह—

इय जुत्तीए न घडइ सुव्वइ य सुईसुबंध-मोक्खा(प्र० मोक्खो)त्ति ।

तेण तुह संसओ ऽयं न य कज्जो ऽयं जहा सुणसु ॥ १८१२ ॥

(इति युक्त्या न घटते भ्रूयते च भ्रूयिषु बन्ध-मोक्षविधिः । तेन तत्र संशयोऽयं न च कार्योऽयं यथा श्रुतु ॥ १८१२ ॥)

इत्येवं युक्त्युक्त्या बन्धो मोक्षश्च न घटते, भ्रूयते च भ्रूयिषु वेदवाक्येष्वसौ । ततस्तत्र संशयोऽप्यस्ति । यथा चापं न कार्यस्तथा श्रुतु

सौम्य । इति । उक्तः पूर्वपक्षः ॥ १८१२ ॥

अत्र प्रतिविधीयते—तत्र यत् वावदुक्तम्—किं पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म, उत व्यत्ययः ? इत्याह—

अन्ताणो ऽणार्हो परोप्परं हेउ-हेउभावाओ । देहस्स य कम्मस्स य मंडिय ! वीयं-कुराणं व ॥ १८१३ ॥

(संतानोऽनादिकः परस्परं हेतु-हेतुमयाभावः । देहस्य च कर्मणश्च मयिदृक् ! बीजा-ऽच्छुद्धयोरपि ॥ १८१३ ॥)

शरीर-कर्मणोरनादिः संतान इति प्रतिष्ठा, परस्परं हेतु-हेतुमद्भावात्, बीजाच्छुद्धयदिति । ततश्च ‘किं पूर्वं जीवः पश्चात् कर्म ?’

इत्यादि प्लवत एव, अनादित्वात् उत्तंस्तानस्येति ॥ १८१३ ॥ एतदेव कर्मसंतानस्यानादित्वं साधयमाह—

इत्थि स देहो जो कम्मकारणं जो य कस्समणस्स । कम्मं च देहकारणमत्थि य जं कस्समणस्स १८१४

(अस्ति स देहो यः कर्मकारणं यश्च कर्ममन्यस्य । कर्मं च देहकारणमस्ति च अतः कार्यमन्यस्य ॥ १८१४ ॥)

अस्ति स कश्चिद् देहो योऽप्रेतनस्य कर्मणः कारणम्, यश्चान्यस्यातीतस्य कर्मणः कार्यम् । तथा, कर्मोपि समस्ति । किंचिदिष्टम् ?

इत्याह—यदप्रेतनस्य देहस्य कारणम्, यश्चान्यस्यातीतस्य देहस्य कार्यमिति । एवमनादौ संतारे न कश्चिद् विश्राम्यति, अवोऽनादिदेह-

कर्मसंतान इति । आह—ननु बन्ध-मोक्षाविद् साधयितुं प्रयत्नो, ततः कर्मसंतानस्यानादित्वसाधनमसंबद्धमिव लक्ष्यते । तदयुक्तम्,

अभिप्रायपरिहानात्, न इच्छुवं कर्म संभ्रति ‘क्रियत इति कर्म’ इति व्युत्पत्तेः, यत्र तस्य कारणमसावेव बन्ध इति कथं न तस्तिदिः ? ॥

॥ १८१४ ॥ ननु यदि क्रियत इति कर्मोच्यते, तर्हि कोऽस्य देहस्य च फलो ? इत्याह—

ता जीवो कम्मस्स करणओ जह घडस्स घडकारो । एवं चिय देहस्स वि कम्मकरणसंमवाउ त्ति १८१५

(फला जीवः कर्मणः करणतो यथा घटस्य घटकारः । एवमेव देहस्यापि कर्मकरणसंमवाधिति ॥ १८१५ ॥)

कर्ता चात्र कर्मणो जीवः, करणसमेतत्वात्, दण्डादिकरणयुक्तकुलालवद् घटस्य, करणं चेद् जीवस्य कर्म निर्वर्तयतः करीरमवगन्तव्यम् । एवं देहस्याप्यात्मैव कर्ता, कर्मरूपं करणं कर्मकारं तत्संभवात्—तद्युक्तत्वात्, दण्डादिकरणसमेतकुलालवदिति ॥ १८१५ ॥

अथाग्र प्रेयं परिहारं चाह—

सम्मं करणमसिद्धं व ते मई कज्जाओ तयं सिद्धं । किरियाफलओ य पुणो पडिवज्ज तमगिमूह्व १८१६

(कर्म करणमसिद्धं वा सव मयिः कार्यतस्तत् सिद्धम् । किरियाफलस्य सवगिमूह्व पुनः प्रविषयस्य सवगिमूह्वरिय ॥ १८१६ ॥)

स्यादेतत्, अनीन्द्रियत्वेनासिद्धत्वात् कर्मणः कारणत्वमसिद्धम् । तदयुक्तम्, यतः कार्यतः कार्यद्वारेण तत् सिद्धमेव, तथाहि—विद्यमानकरणं करीरादि, कृतकत्वात्, घटादिवत्, यथास्य कारणं तत् कर्मैव, तस्मादस्त्येव तत् । अथवा, विद्यमानकरणमेवात्मकरीरलक्षणद्वयम्, कर्तृ-कर्मरूपत्वात्, कुलाल-घटादिवत् । यच्च कर्तृ-रात्मनः करीरयुत्पादयतः करणं तत् कर्मेति कथं न तत्सिद्धिः ? । तथा, फलवत्यो दानादिक्रियाः, चेतनारब्धक्रियारूपत्वात्, कृष्यादिक्रियावत्, यच्च तासां फलं तत् कर्म । इत्यनिभूतिरिव त्वमपि प्रतिपद्यस्वेति ॥ १८१६ ॥

यद्येकोक्तम्—‘योऽनादिः संयोगः सोऽनन्तो दृष्टः’ इत्यादि । तत्राह—

जं संताणो ऽणाई तेणाणंतो ऽवि णायमेगंतो । दीसइ संतो वि जओ कत्थइ वीयं-कुराईणां । १८१७ ॥

(यत् संताणोऽनादिस्तेनानन्तोऽपि नायमेकान्तः । दृश्यते समपि यतः कुत्रापि बीजा-ऽहं-कुराईनाम् ॥ १८१७ ॥)

‘यद् यस्मात्तत्र-कर्मसंयोगसंताणोऽनादिस्तेन सस्मादनन्तोऽपि’ इति नायमेकान्तः, यतोऽनादिरपि संयुक्तयोर्विच्छेदोः संताणः सान्तोऽपि कश्चिद् दृश्यते, यथा बीजा-अहं-कुरादीनां संताण इति ॥ १८१७ ॥ तथाहि—

अणायरमणिव्वत्ति कज्जं वीयं-कुराण जं विहयं । तत्थ हओ संताणो, कुव कुडि-अंडाइयाणं च १८१८
जह वेह कंचणो-वत्तलसंजोगो ऽणाइ संतइ गओ वि । वोच्छिखइ सोवायं तह जोगो जीव-कम्माणं १८१९

(अणायरमणिर्वर्तितकार्यं बीजा-ऽहं-कुरयोरेव विहृतम् । तत्र इतः संताणः कुवकुट्ट-ऽण्डादिकारिणो च ॥ १८१८ ॥)

(यथा वेह अण्णवो-पल्लसंजोगोऽनादि-संवर्तितोऽपि । स्यवच्छिद्यते सोपायं तथा योगो जीव-कर्मणोः ॥ १८१९ ॥)

बीजा-ऽहं-कुरयोर्मध्येऽन्यतरदनिर्वर्तितकार्यमेव यत् विहृतं व्यवच्छिन्नं, अणायोरेवो व्यवच्छिन्नः संताणः । एवं कुवकुट्ट-ऽण्डादिकारिणोः

पिता-पुत्रयोरपि च वक्तव्यम् । यथा वा काश्चनो-यलयोरनाधिक्यप्रवृत्ततानमाश्रयतोऽपि संयोगः 'सोपाय'मनिततापुण्यायाद् व्यवच्छिद्यते, तथा जीव-कर्मणोरपि संयोगोऽनादिसंवागवतोऽपि तपः-संयुमापुण्यायाद् व्यवच्छिद्यते, इति न मोक्षमात्र इति ॥ १८२८-१८२९ ॥

अत्र परस्य ग्रहणमुपन्यस्योपायमाह—

नो किं जीव-नहाण व अह जोगो कंचणो-वलाणं व ? जीवस्स य कमस्स य भण्णइ दुविहो वि न विरुद्धो
महो ऽभव्याणं चिय भव्याणं कंचणो-वलाणं व । जीवत्ते सामण्णे भव्वो ऽभव्वो त्ति को भेओ ? १८२९

(ततः किं जीव-नमसोरिवाय योगः काश्चनो-यलयोरिय ? । जीवत्वं च कर्मणश्च मययते विविधोऽपि न विरुद्धः ॥ १८२९ ॥)

(प्रथमोऽभव्यानामेव भव्यानां काश्चनो-यलयोरिव । जीवत्वे सामान्ये भव्वोऽभव्य इति को भेदः ? ॥ १८२९ ॥)

अह-जीवस्य कर्मक्षय योज्यं परस्परं योगः सोऽनादिः सन् किं जीव-नमसोरिवानन्तः, अथ काश्चनो-यलयोरिव सान्तोऽपि स्यात् ? उभयापि दर्शनात् किमत्र प्रतिपद्यामेह ? । मरणतेऽत्रोपरय-द्विवाऽप्ययमविरुद्धः, तत्र प्रथमोऽनायनन्तरूपोऽभव्यानां द्रष्टव्यः । यस्तु काश्चनो-यलयोरिवादिः सान्तोऽसौ भव्यानां विज्ञेयः । आह-ननु जीवत्वासाध्येऽपि 'अयं भव्यः' इति किं कुतोऽयं विशेषः ? । न च वक्तव्यम्-यथा जीवत्वे समानेऽपि नारक-तिर्यगादयो विशेषास्तथा भव्या-ऽभव्यत्वविशेषोऽपि भविष्यतीति, यतः कर्मजनित एव नारकवि-विशेषः, न तु स्वामात्रिकाः । भव्या-भव्यत्वविशेषोऽपि यदि कर्मजनितस्तदा भवतु, को निवारयिता ?, न चैवमिति ॥ १८२९-१८२९ ॥

एतदेवाह—

उ व जइ कम्मकओ न विरोहो नारागइ मे उ व । भणह य भव्वा-ऽभव्वा सभावओ तेण संदेहो १८२२

(भवतु यदि कर्मकृतो न विरोधो नारकादिभिरिव । भणय च भव्वा-ऽभव्वात् स्वभावतस्तत्र संदेहः ॥ १८२२ ॥)

भवतु-वा यदि कर्मकृतोऽयं भव्या-ऽभव्यत्वविशेषो जीवानामप्येते, नात्र कश्चिद् विरोधः, नारकादिभिरिव, न चैतदस्ति, यतो 'भव्या-ऽभव्याः स्वभावत एव जीवा न तु कर्मतः' इति ययं मणय, तेनास्माकं संदेह इति ॥ १८२२ ॥ परैर्गव्युक्ते सत्याह—

उवाहत्ते तुल्ले जीव-नहाणं सभावओ भेओ । जीवा-ऽजीवाइ गओ जह, तह भव्वे-यरविसेसो १८२३

(द्रव्यादित्ते तुल्ये जीव-नमसोः स्वभावतो भेदः । जीवा-ऽजीवादिगतो यथा, तथा भव्वे-यरविशेषः ॥ १८२३ ॥)

यथा जीव-नमसोर्द्रव्यत्व-सत्त्व-श्रेण्यत्व-श्रेयत्वादौ तुल्येऽपि जीवा-ऽजीवत्व-चेतना-ऽचेतनत्वादित्त्वमाश्रयो भेदः, तथा जीवानामपि जीवत्वासाध्येऽपि यदि भव्या-ऽभव्यकृतो विशेषः स्यात्, तर्हि को दोषः ? इति ॥ १८२३ ॥

इत्थं संबोधितो मव्यत्वादिविशेषमभ्युपगम्य रूपणान्तरमाह—

एवं पि मव्यभावो जीवत्तं पिव सभावजईओ । पावइ निच्चो तम्मि य तदवत्ये नत्थि निव्वाणं ॥ १८२४ ॥

(एकमपि मव्यभावो जीवत्वमिव स्वभावजातीयः । प्राप्नोति नित्यस्त्वस्मिन्न वषट्कस्ये नास्ति निर्वाणम् ॥ १८२४ ॥)

नन्वेवमपि मव्यभावो नित्योऽविनाशी प्राप्नोति, स्वभावजातीयत्वात्—स्वाभाविकत्वात्, जीवत्वत् । मव्यत्वेवमिति चेत् । तदयुक्तम्, यतस्तस्मिन् मव्यभावे तदवत्ये नित्यावस्थापिनि नास्ति निर्वाणम्, “सिद्धो न मव्यो नाप्यमव्यः” इति वचनादिति ॥ १८२४ ॥

नैवम्, कुतः ? इत्याह—

जह घडपुव्वाभावोऽणाइसहवो वि सनिहणो एवं । जइ मव्यत्ताभावो भवेअ किरियाए को दोसो ? ॥

(यथा घटपूर्वाभावोऽनादित्वभावोऽपि सनिचन एवम् । यदि मव्यत्ताभावो भवेत् क्रियया को दोषः ? ॥ १८२५ ॥)

यथा घटस्य प्रागभावोऽनादित्वभावजातीयोऽपि घटोत्पत्तौ सनिचनो विनश्यतो दृष्टः, एवं यदि मव्यत्वस्यापि ज्ञान-व्यः सच्चिद्वरण-क्रियोपायतोऽभावः स्यात्, तर्हि को दोषः संप्रपते ?—न कश्चिदिति ॥ १८२५ ॥ आद्येय-परिहारौ ग्राह—

णुदाहरणमभावो खरसंगं पिव मई न तं जम्हा । भावो च्चिय स विसिट्ठो कुंमाणुप्पत्तिमेत्तेणं ॥ १८२६ ॥

(अनुदाहरणमभावः खर-रुक्मिणिव मतिर्न वदु यस्मान् । भाव एव स विशिष्टः कुम्भादुत्पत्तिमात्रेण ॥ १८२६ ॥)

स्याद् मतिः परस्य—नन्वनुदाहरणमतौ प्रागभावः, अमारूपत्वेयैवावस्तुत्वात्, खरविषाणवत् । तथा, यस्माद् भाव एवासौ घट-प्रागभावः, तत्कारणभूतानादिकालप्रवृत्तपुटलसंघातरूपः, केवलं घटानुत्पत्तिमात्रेण विशिष्ट इति ॥ १८२६ ॥

भवतु तर्हि यद्यप्यभाववत्त्व मन्पत्वस्य विनाशः, केवलमित्यं सति दोषान्तरं प्रसजति । किम् ? इत्याह—

एवं मव्युच्छेओ कोट्टागारस्स वा अवचओ त्ति । तं नाणंतत्तणओऽणागयकालं-वराणं व ॥ १८२७ ॥

(एवं मव्योच्छेदः कोट्टागारस्येयापचय इति । सत् नानन्वस्त्वतोऽनागतकाल-उत्पत्त्योरपि ॥ १८२७ ॥)

नन्वेवं सति मव्योच्छेदः—मव्यजीवैः संसारः शून्यः प्राप्नोति, अपचयात् । कस्य यथा समुच्छेदः ? इत्याह—स्तोकस्तोकाकृत्यमाण-धान्यस्य धान्यभूतकोट्टागारस्य । इदमुक्तं भवति—कालस्यानन्यत्वात् ण्णमासपर्यन्ते चाक्षरयमेकस्य मव्यस्य जीवस्य सिद्धिगमनात् क्रमेणाप-चीयमानस्य धान्यकोट्टागारस्यैव सर्वस्यापि मन्पराशेरुच्छेदः प्राप्नोतीति । अत्रोपरमाह—भूदेतद् न, अनन्तत्वाद् मन्पराशेः, अनानागतकाला-ऽऽकाशवदिति । इदं पदं युद्धतन्त्रेकानन्तं, सत् स्तोक-स्तोकाग्राप्यधीयमानमपि नोच्छिद्यते, यथा प्रतिसमयं वर्तमानतापरयाऽपचयीयमानोऽप्यनानागतकालसमयसिद्धिः, प्रतिसमयं युद्धया त्रयेयाग्राहारेणापचयीयमानः सर्वजनभयदेवभरादिर्णा इति न मव्योच्छेदः ॥ १८२७ ॥ कुतः—इत्याह—

चातीता-ऽणागयकाला तुह्या जओ य संसिद्धो । एक्को अणंतभागो भव्वाणमईयकालेणं ॥ १८२८ ॥
एस्सेण तत्तिउ धिय जुत्तो जं तो वि सब्वभव्वाणं । जुत्तो न समुच्छेओ होछ मई कहमिणं सिद्धं ? १८२९
भव्वाणमणंतत्तणमणंतभागो व किह व मुक्को सिं । कालादओ व मंडिय ! मह वयणाओ व पडिवस्र ॥

(यथाहीता-ऽणागतकालौ तुल्यौ यतश्च संसिद्धः । एकोऽनन्तभागो भव्यानामतीतकालेन ॥ १८२८ ॥)

(एष्यता वाकानेव युक्तो यत् एतौऽपि सर्वभव्यानाम् । युक्तो न समुच्छेदो भवेद् भूतिः कथमित्त्वं सिद्धम् ॥)

(भव्यानामनन्तत्वमनन्तभागो वा कथं वा मुक्तं पणाम् ? । कालादय इव मण्डिक । मय वचनाद् वा प्रतिपश्यस्व ॥ १८३० ॥)

व्याख्या—यस्माच्चातीत-ऽनागतकालौ तुल्यौ यतश्च संसिद्धः । एकोऽनन्तभागो भव्यानामतीतकालेन ॥ १८२८ ॥
एष्यतापि मविष्यत्कालेन तावन्मात्र एव भव्यानामनन्तभागः सिद्धिं गच्छन् युक्तो घटमानकः, न हीनाधिकः, मविष्यतोऽपि कालस्यातीति-
तुन्यत्वात् । तत् एवमपि सति न सर्वभव्यानामुच्छेदो युक्तः, सर्वेणापि कालेन तदनन्तभागस्यैव सिद्धिगमनसंभवोपदर्शनात् । अथ परस्य
मतिमैवेत- तत् कथमित्त्वं सिद्धं (प्र०... सिद्धमसंबद्धं) यदुत-अनन्ता भव्याः, तदनन्तभागश्च सर्वेणैव कालेन सेत्स्यतीति ? । अत्रोच्यते—काला-
ऽऽकृश्टादय इवानन्तास्तावद् भव्याः, तदनन्तभागस्य च भुक्तिगमनात्, काला-ऽऽकृश्टयोरेव न सर्वेणमुच्छेद इति प्रतिपद्यस्व, मद्भवनाद्
वा मण्डिक ! सर्वमेतत् श्रुत्वेहीति ॥ १८२८-१८२९-१८३० ॥ कथं पुनस्तद्वचनाद् सर्वमेतत् सत्यतया प्रतिपद्यामहे ? इत्याशङ्क्याह—

सबूमयमिणं गिणहसु मह वयणाओऽवसेसवयणं व । सब्वणुताइओ वा जाणयमज्झस्थवयणं व १८३१
मण्णसि किह सब्वणूसूव्वेसिं सब्वसंसयच्छेया । दिट्ठंताभावम्मि वि पुच्छउ जो संसओ जस्स १८३२

(सद्वसूतमित्त्वं गृहाण मद्भवनादवशेषवचनमिष । सर्वव्यापितो वा ज्ञायकमध्यस्थवचनमिष ॥ १८३१ ॥)

(मन्यसे कथं सर्वकः सर्वेण सर्वसंशयच्छेयात् । दृष्टान्ताभावोऽपि पृच्छतु यः संशयो यस्य ॥ १८३२ ॥)

व्याख्या—सद्रूपमिदमनन्तरोक्तं सर्वमीति गृहाण त्वम्, मद्भवनत्वात्, यथा त्वत्संशयादिविषयमवशेषं मद्भवनम्, सर्ववृत्तादि-
त्यादिभ्यो वा हेतुभ्यः; आदिश्रव्याद् वीतरागत्वादितिग्रहः, ज्ञायकमध्यस्थवचनवदित्यमत्र दृष्टान्त इति । अयं मन्यसे—कथमिव सर्ववृ-
त्तम् ? । अत्रोच्यते—सर्वेण सर्वसंशयच्छेदात्, अन्यस्य सर्वसंशयच्छेदः कस्याप्यदर्शनात् । कोऽत्र दृष्टान्तः ?—न कश्चिदिति । अत्रोच्यते—
मत्र दृष्टान्तान्वेषणेन ? । तदमात्रेऽपि हि यो यस्य संशयः स तं सर्वमपि पृच्छतु, येन सप्रत्ययसिद्ध एव मपि सर्ववृत्तनिबधो भवतीति ।
॥ १८३१-१८३२ ॥ अत्र प्रेरकं ग्राह—

भवा वि न सिद्धिस्संति केइ कालेण जइ वि सब्वेण । नणु ते वि अभव्व चिय किंवा भव्वत्तणं तेसिं ? ॥

(भव्या अपि न सेत्स्यति केइपि कालेन यद्यपि सर्वेण । ननु तेऽप्यभव्या एव किंवा भव्यत्वं तेषाम् ॥ १८३३ ॥)

ननु भव्या अपि सन्तो यदि सर्वेणापि कालेन सर्वेऽपि न सेत्स्यन्ति, तर्हि येषां सिद्धिर्न भविष्यति, अभव्या एव ते किं न व्यपदि-
स्यन्ते ? केन वा विशेषेण तेषां भव्यत्सम् ? इति निवेदयतामिति ॥ १८३३ ॥ अत्रोत्तरमाह—

भर्णणइ भव्वो जोगो न य जोगत्तेण सिज्झए सब्वो ।

जह जोगम्मि विदलिए सब्वम्मि न कीरए पडिमा ॥ १८३४ ॥

(भव्यते भव्वो योग्यो न च योग्यत्वेन सिध्यति सर्वः । यथा योग्येऽपि वस्तुके सर्वस्मिन् न क्रियते प्रतिमा ॥ १८३४ ॥)
मय्यतेऽत्रोचरम् । किम् ? इत्याह—भव्योऽत्र सिद्धिगमनयोग्योऽभिप्रेतः, न तु यः सिद्धिगतिं यास्यत्येव, न च योग्यत्वमस्तीत्ये-
तावत्तैव सर्वः सिध्यति, किन्तु सिद्धिगमनतामप्रीसंगमे सति । दृष्टान्तमाह—यथा हेम-मणि-पापण-चन्दन-काष्ठादिके योग्येऽपि प्रतिमाहेऽपि
दलिते न सर्वस्मिन् प्रतिमा निर्धीयते, किन्तु यत्रैव तदभिप्यचियोग्या सामग्री संभवति तत्रैवास्ति क्रियते । न च तदसंभवात्तत्रेण प्रतिमा-
वियेऽप्योग्यता भवति । नियमस्येह नैव विधीयते यदुक्त-व्रतिमायोग्ये वस्तुनि प्रतिमा भवत्येवेति, किन्तु यदा तदा वा तद्योग्य एव सा
भवति । नान्यत्रेति; एवमिहापि न 'भव्यः' इत्येतादन्तामत्रेणैव सर्वः सिध्यति, किन्तु सामग्रीसंपत्तौ, न च तदसंपत्तावपि तस्याभव्यता
भवति, किन्तु यदा तदा वा मय्यस्यैव मुक्तिर्नाभव्यस्येति ॥ १८३४ ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—

जह वा स एव पासाण-कणगजोगो विओगजोगो वि ।

न विजुज्झइ सब्वो चिय स विजुज्झइ जस्स संपत्ती ॥ १८३५ ॥

किं पुण जा संपत्ती सा जोगस्सेव न उ अजोगस्स । तह जो मोक्खो नियमा सो भव्याणं न इयरेसिं ॥

(यथा वा स एव पासाण-कण-कजोगो विओगयोग्योऽपि । न विजुज्झते सर्वे एव स विजुज्झते यस्य संप्राप्तिः ॥ १८३५ ॥)
(किं पुनर्यां संप्राप्तिः सा योग्यस्यैव न त्र्योग्यस्य । यथा को मोक्षो नियमात् स मय्यानां नेतरेषाम् ॥ १८३५ ॥)

व्याख्या—यथा वा स एव पुरोक्तः सुवर्णपापण-कनकयोग्यो विओगयोग्यतान्वितोऽपि सर्वो न विजुज्झते, किन्तु स एव विजुज्झते, यस्य
वियोगसामग्रीसंप्राप्तिरिति । किं पुनः १, पठेत् सुवस्तुस्थित्यं यमः—या वियोगसामग्रीसंप्राप्तिः सा वियोगयोग्यस्यैव सुवर्णफलस्य भवति, न
तु तदयोग्यस्य, यथा तेनैव प्रकारेण या सर्वकर्मफलफलणो मोक्षः स नियमात् मय्यानामेव भवति, नेतरेषामभव्यानामिति मय्या-ऽमय्ययो-

विशेष इति ॥ १८३५-१८३६ ॥ अथ प्रकाशान्तरेणाद्येय-परिहारी ग्राह-

कयगोदमत्तणाओ मोक्खो निच्चो न होइ कंभो व्व । नो पद्धंसाभावो भुवि तद्धमा विजं निच्चो ॥ १८३७ ॥
अणुदाहरणमभावो एसो वि मई न तं जओ नियओ । कंभविणास विसिट्ठो भावो च्चिय पोगलमओ य

(कृतकदिमस्वाद मोक्षो नित्यो न भवति कुम्भ इव । नो प्रच्यंसाभावो भुवि वद्धमापि यद् नित्यः ॥ १८३७ ॥)

(अणुदाहरणमभाव एवोऽपि मतिर्न यद् यतो नित्यतः । कुम्भविनाशविशिष्टो भाव एव पुद्गलमयश्च ॥ १८३८ ॥)

व्याख्या-ननु मोक्षो नित्यो न भवति, किन्तु नित्यो विनाशी, कृतकत्वाद् आदिशब्दात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वा-ऽऽदिमत्त्वादिपरिग्रहः ।
अप्युच्यते-अस्मान्तिष्ठन्ना हेतुनाम्, विषयेऽपि गमनात्, यस्मादिह घटादिप्रच्यंसाभावः कृतकादिस्वभावोऽपि नित्य-
कुम्भवति इति दृष्टान्तः । अत्रोच्यते-अस्मान्तिष्ठन्ना प्रसङ्गादिति । अर्थं परस्य मतिः-न केवलं पूर्वोक्तः प्रागभावः किन्त्वेवोऽपि प्रच्यंसाभावोऽपि प्रच्यं-
पव, तदनित्यत्वे घटात्स्वरूपतयैवोत्पन्नजनप्रसङ्गादिति । अर्थं परस्य मतिः-न केवलं पूर्वोक्तः प्रागभावः किन्त्वेवोऽपि प्रच्यंसाभावोऽपि प्रच्यं-
त्वेनावस्तुत्वादनुदाहरणमेव । तदेव न, यतो यस्माद् 'नित्यतो' निश्चितः कुम्भविनाशविशेषेण विशिष्टः पुद्गलात्मको भाव एवायमपि प्रच्यं-
साभावः । अतो युक्तमेतदनुदाहरणमिति । एतच्च मोक्षस्य कृतकत्वमभ्युपगम्योक्तम् ॥ १८३७-१८३८ ॥

यदि वा न भक्त्येव कृतको मोक्ष इति दर्शयन्नाह-

किं वेगंतेण कयं पोगलमेत्तविलयम्मि जीवस्स । किं निव्वत्तियमहिंयं नमसो घडमेत्तविलयम्मि ? ॥

(किं वेगंतेन कृतं पुद्गलमात्राविलये जीवस्य । किं निर्वर्तितमधिकं नमसो घटमात्राविलये ? ॥ १८३६ ॥)

किमिह 'पुद्गलमात्राविलये' नमस्तर्कमपुद्गलमरिशाटसमये जीवस्यात्मनः स्वतत्त्वे दृष्टिमादधत एवमन्तेन कृतं विहितम्, येन कृतको
मोक्षः स्यात् ? । एतदुक्तं भवति-इहात्म-कमपुद्गलवियोगो मोक्षोऽभिप्रेतः । तत्र तपः-संयमप्रभावात् जीवात् कर्मणि पृथग् आयमाने
किमात्मनः क्रियते, येन कृतकत्वादित्यत्वं मोक्षस्य प्रतिपादते ? । अथ स एवात्म-कर्मवियोगः क्रियमाणत्वात् कृतकः, ततोऽनित्य इत्याक्ष-
रुणाह- 'किं निव्वत्तियमित्यादि' मुद्रादिना घटमात्रस्य 'विलये' विनाशे सति किं नाम नमसोऽप्यधिकं निर्वर्तितम् ?-न किञ्चिदित्यर्थः ।
एवमिहापि कर्ममात्रविनाशे सति किं जीवस्याधिकं कृतम्, येन तदेकाग्रितारूपस्य मोक्षस्य कृतकत्वेनानित्यत्वं स्यात् ? । स एव कर्मणो
विनाशो घटविनाशवत् क्रियमाणत्वात् कृतकः, ततः सर्वकर्मवयलक्षणो मोक्षोऽनित्य इति चेत् । तदयुक्तम्, यतो यथाऽयमेव घटविनाशो
विनाशो यः केवलमात्रसङ्घातः, न पुनस्त्वतो विभिद्योऽसौ, न चाकाशस्य विनाशविदं क्रियते, तस्य सदावस्थितत्वेन नित्यत्वात्, एवमिहाप्यमेव
कर्मणो विनाशो यः केवलमात्रसङ्घातः, न त्वात्मनो विभिद्योऽसौ, न चात्मनः किञ्चिदधिकं विधीयते, तस्यापि नमोवद् नित्यत्वात् ।
न मोक्षस्य कृतकत्वमनित्यत्वं वा । कथञ्चिच्चानित्यत्वे सिद्धसाध्यतैव, द्रव्य-पर्यायोभयरूपतया सर्वस्यापि वस्तुनो नित्यानित्यरूप-

त्वादिति ॥ १८३९ ॥ आह—ननु कर्मपुरुषा ये निर्जीर्णं जीवेन परित्यक्तास्ते लोकमेवाभिष्याप्य तिष्ठन्ति, न पुनस्तद्वहिः कापि गच्छन्ति, जीवोऽपि च लोकमप्य एव तिष्ठति । ततश्च यथा घटविधुक्तस्याप्याक्राशस्य तत्कपालपुरुषलसंयोगस्तदवस्था एव, एवं कर्मविधुक्तस्याप्यात्मनो निर्वाणितपुरुषलसंयोगः समस्त्येव, इति कथं पुनरपि न तस्य तद्वन्धः ? इत्याशङ्क्याह—

सोऽणवराहोऽव पुणो न वज्झा वंधकारणमावा । जोगा य बंधहेतु न य ते तस्सासरीरो त्ति ॥ १८४० ॥

(सोऽणवराह इव पुनर्न वध्यते बन्धकारणमावात् । जोगाश्च पन्थहेतवो न य ते तस्याशरीर इति ॥ १८४० ॥)

स मुक्तो जीवः पुनरपि न वध्यते, बन्धकारणमावात्, अन्यपराधपुरुषत्वं, मनो-याक्-काययोगादयश्च बन्धहेतवोऽभिधीयन्ते, न च ते मुक्तस्य सन्ति, शरीराद्यभावात् । न च कर्मवर्णाणावपुरुषलमात्रसंयोगात्क्रूरयोऽत्र बन्धोऽधिक्रियते, अतिप्रसङ्गादिदोषाभावात्वात्, किन्तु मिथ्यात्वादिवद्हेतुनिवन्धन इति ॥ १८४० ॥

आह—नन्वयं मुक्तात्मा सौगतानामिव भवतामप्यभिप्रायेण पुनरपि भवे प्रादुर्भवति, नवा ? इत्याशङ्क्याह—

न पुणो तस्स पसूहं वीयाभावादिहं कुरस्सेव । वीयं च तस्स कम्मं न य तस्स तयं तज्जो निच्चो ॥ १८४१ ॥

(न पुनस्तस्य प्रसूतिर्बीजाभावादिहाहं कुरस्सेव । वीयं च तस्य कर्मं न य तस्य तत् तज्जो नित्यः ॥ १८४१ ॥)

न तस्य मुक्तस्य पुनरपि प्रसूतिर्बीजाभावादिहाहं कुरस्सेव, बीजाभावात्—कारणस्यासत्त्वात्, यथाऽऽङ्कुरस्य तदभावाद् न प्रवृत्तिः । वीयं चास्य कर्मभावगन्तव्यम्, तच्च मुक्तस्य नास्त्येव, ततः पुनरावृष्यभावाद् नित्योऽसौविति ॥ १८४१ ॥ इतश्च नित्यो मुक्तः । कुतः ? इत्याह—

दब्बासुत्तणओ नहं व निच्चो मओ स दब्बतया । सव्वगयत्तावत्ती मइ त्ति तं नाणुमाणाओ ॥ १८४२ ॥

(‘दब्बासुत्तणओ नहं व निच्चो मओ स दब्बतया । सव्वगयत्तावत्तिमिदिरिति तद् नाणुमानात् ॥ १८४२ ॥)

‘स’ मुक्तात्मा नित्य इति प्रतिज्ञा । ‘दब्बासुत्तणओ’ चि द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादि हेतुः । ‘दब्बतय’ चि, यथा द्रव्यत्वे सत्यमूर्ते नम इति शृणुतः । अयं भूता मयिः परस्य स्यात्—अनेन हेतुना सव्वगयत्तावत्तिरप्यात्मनः सिध्यति; तथाहि—सव्वगत आत्मा, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, नमोवत् । ततश्च धर्मविशेष(प्र०... धर्मिभिरो) विपरितीसाधनाद् विरुद्धोऽयम् । तदेतद् न । कुतः ? । अतुमानात्—अनुमानाधितत्वात्—सव्वगतत्वेत्यर्थः; तथाहि—असव्वगत आत्मा, कथं त्वात्, इच्छालक्ष्य । न च कथं त्वमसिद्धम्, मोक्षयत्त्वं द्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिरिति । ॥ १८४२ ॥ यदि वा, किमेतैकान्तिकेन नित्यत्वाद्देहेन ? एकान्तानित्यत्वादिनिराकरणार्थमेव हेतुमहिषम्, परमायवस्तु सर्वमेव वस्तु जनानां भवन-मग्न-स्थित्यात्मकमेवेति वदुपपाद—

को वा निचङ्गाहो सत्त्वं चिय विभव-भङ्ग-ट्टिडमइयं । पञ्चायं तरमेत्तप्पणादनिच्चाइववप्सो ॥ १८४३ ॥

॥ ६६१ ॥

विशेषा०

मुक्तस्य

लोकान्त

गतिः

(को वा नित्यप्रहः सर्वभेदादि अन्ध-अज्ञ-स्थितिमयम् । पर्यायान्तरमात्रार्पणान्नमित्यादिव्यपदेशः ॥ १८४३ ॥)
मार्तार्थो, नवरं पर्यायान्तरमात्रस्यार्पणं प्रधानभावेन विवक्ष्यते-तस्मादनित्यादिव्यपदेशः, तथाहि-वटः पूर्वेण मृत्पिण्डपर्यायेण विनश्य-
ति, वटपर्यायेण पुनरुत्पद्यते, मृदुप्रतया त्ववशिष्टे । तद्वत् यो विनष्टरूपतादिर्ययो यदापितः प्रधानभूतो विवक्ष्यते, तदा तेनानित्यत्वा-
दिव्यपदेशः । प्रवृत्तमात्रावपि मुक्तः संसारितया विनष्टः, सिद्धतयोत्पन्नः, जीवत्व-सोपयोगत्वादिति स्वत्वविष्टे । तथा, प्रथमसमयसिद्धतया
विनश्यति, द्वितीयसमयसिद्धतयोत्पद्यते । ततोऽर्थावप्यायेणानित्यत्वादिव्यपदेश इति ॥ १८४३ ॥

मुक्तस्यावस्थानचैत्रनिरूपणार्थमाह-

सुत्तस्स को ऽवगासो सोम्म ! तिलोगसिहरं, गई किह से ? ।

कम्मलहुयातहागइपरिणामाईहिं भणियमिदं ॥ १८४४ ॥

(मुक्तस्य कोऽवकाशः सौम्य ! तिलोकशिखरं, गतिः क्व वस्य ? । कर्मकयुतावगाथविपरिणामाविर्ममिश्रितमिदम् ॥ १८४४ ॥)

‘मुक्तस्य धीश्वसमस्तकर्मणो जीवस्य कोऽवकाशः कावस्थानम् ? इति शृष्टे सत्याह-सौम्य । तिलोकशिखरं, लोकान्त इत्यर्थः ।
ननु कथं ‘से’ वत्स्यकर्मणो जीवस्यैतावद् दूरमिवो गतिः प्रवर्तते ? । कर्मनिवन्धना हि जीवानां सर्वापि चेष्टा, ततो विहायोग्यादिकर्मा-
भावेऽपि गतिचेष्टापापप्रसङ्गः प्राप्नोति । अत्रोच्यते-‘कम्मलहुय’पि, कर्मापाये सति लाघवात् समयमेकं तद्गतिप्रवृत्तिरित्यर्थः, ‘तथा-
गतिपरिणामात्’-कर्मक्षये सिद्धत्वदपूर्वगतिपरिणामलामादित्यर्थः, यथा हि समस्तकर्मक्षयपूर्वं सिद्धत्वपरिणामं जीवः समासादयति,
तयोर्ध्वगतिपरिणामपीति भावः । आदिशब्दादपरमपि तद्वतिक्षरणं समयमभितमिदमवगन्तव्यम्, यथा —
‘यत् य एरंत्तले कागी घुमेप्र०....घुमेप्र०....घुमेप्र०....सिद्धिमे’ । गतं पुण्यजनोत्पन्नं एवं सिद्धाणं वि गई उ ॥ १॥’ १८४४ ॥

(बलात्तु वरएवक्खमभिप्पं भवचपुर्वेनुर्बियुक्कः । गतिः पूर्वप्रयोगेणैव सिद्धानामपि गतिस्तु ॥ १ ॥)

अपान्यत् प्रेयमाशङ्क्य परिहरति—

किं सकिरियमरूवं मंडिय ! भुवि चेयणं च किमरूवं ? । जह से विसेसधम्मो चेयन्नं तह मया किरिया ॥

(किं सक्रियमरूपं मण्डिक ! भुवि चेतनं च किमरूपम् ? । यथा वस्य विशेषधर्मार्थतन्त्रं यथा मया क्रिया ॥ १८४५ ॥)

आह-नन्याकाश-कालादयोऽपूर्वो निष्क्रिया एव प्रसिद्धाः, तत् किं नाम त्वयाऽरूपममूर्तं सद् वस्तु सक्रियं दृढं, येन मुक्तात्मनः
सक्रियत्वमभ्युपगम्यते ! — ननु निष्क्रिय एव मुक्तात्मा प्राप्नोति, अमूर्तत्वात्, आकाशवदिति भावः । अत्रोच्यते—मण्डिक ! त्वमप्येतत्

कथय, —शुचि किमरूपं सत्त्वस्तु चेतनं बोधितम्, येन शुक्तात्मा चेतनोऽन्युपगम्यते ?—अमूर्तत्वाद्चेतन एवायं प्राप्नोति, आकाशवदिति । तस्माद् यथा 'से' वस्य जीवस्यारूपस्य आकाशादिभ्यस्तद्रूपत्वे समानेऽन्योऽपि चैतन्यलक्षणो विशेषधर्मः समस्ति, तथा क्रियापि मत्वा,— सक्रियत्वमपि विशेषधर्मोऽस्तु, को विरोधः ? इति भावः ॥ १८४५ ॥ यद्योक्तम्—'निष्क्रियो शुक्तात्मा, अमूर्तत्वात्' सदैनकान्तिकमेव, प्रतिबन्धाभावादित्याह— । अथवा, शुक्ता-ऽशुक्तविशेषमपहाय सामान्येनात्मनः सक्रियत्वं साधयन्त्याह—

कत्ताइत्तणओ वा सक्किरिओ ऽयं मओ कुलालो व्व । देहपंढणओ वा पच्चक्खंजंतपुरिसो व्व १८४६

(कंठविस्तृतो वा सक्रियोऽयं मत्तः कुलाल इव । देहस्पन्दनतो वा प्रत्यक्षं यन्त्रपुरुष इव ॥ १८४६ ॥)

अथवा, सक्रियोऽयमत्मा, स्फुटत्वात्, कुलालवत् । आदिशब्दाद् 'भोक्तृत्वात्' इत्यादि वाच्यम् । अथवा, सक्रिय आत्मा, प्रत्यक्षत एव देहपरिस्पन्ददर्शनात्, यन्त्रपुरुषवदिति ॥ १८४६ ॥ पराशङ्कां प्रतिविधानं चाह—

देहपंढणहेऊ होअ पयत्तो त्ति सो वि नाकिरिए । होअदिट्ठो व मई तदरूवत्ते नणु समाणं ॥ १८४७ ॥
रूवित्तम्मि स देहो वच्चो तपंढणे पुणो हेऊ । पइनिययपरिपंढणमचेयणाणं न वि यजुत्तं ॥ १८४८ ॥

(देहस्पन्दनहेतुर्मेवै प्रयत्न इति सोऽपि नाक्रिये । भवेददृष्टो वा मतिस्त्वादरूपत्वे ननु समाणम् ॥ १८४७ ॥)
(रूपत्वे स देहो वाच्यस्तत्त्वने पुनर्हेतुः । प्रतिनिययपरिस्पन्दनमचेयनानां नापि च शुक्लम् ॥ १८४८ ॥)

अथैवं ब्रूये—देहपरिस्पन्दहेतुरात्मनः प्रयत्नो न तु क्रिया, अतो नात्मनः सक्रियत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः । अत्रोक्तमाह—सोऽपि प्रयत्नो नमसीवाक्रिय आत्मनि न संभवति, अतः सक्रिय एवासी । अमूर्तस्य च प्रयत्नस्य देहपरिस्पन्दहेतुत्वे कोऽन्यो हेतुरिति वाच्यम् ? । अन्य-हेतुनिरपेक्षः स्वत एवायं परिस्पन्दहेतुरिति चेत् । यद्येवम्, आत्मापि तद्वैतुर्मेवियति, किमन्तर्गुना प्रयत्नेन ? । अथादृष्टः कोऽपि देह-परिस्पन्दहेतुः, न त्वात्मा, निष्क्रियत्वात् । ननु सोऽन्यदृष्टः किं मूर्तेः, अमूर्तो वा ? । यद्यमूर्तः, तर्वात्मापि देहपरिस्पन्दहेतुः किं नेष्यते, अमूर्तत्वाविधिपातः ? । अथ मूर्तिमानदृष्टः, तर्हि स कर्मकाररीलक्षणो देह एष, नान्यः संभवति । तस्यापि च बहिर्दृश्यदेहपरिस्पन्दहेतुतया व्याप्तिप्रमाणस्य परिस्पन्दो द्रष्टव्यः, तस्य चान्यो हेतुर्वाच्यः, तस्यापि चान्य इत्यनवस्था । अथ स्वभावाद्वैदादृष्टस्य कर्म-भेदेऽस्य परिस्पन्दः प्रवर्तते, तर्हि बहिर्दृश्यस्यापि देहस्य तत एव तत्त्वधुर्मियति, किमदृष्टकार्यणदेहपरिस्पन्दनेन ? । अस्त्वेवमिति चेत् । त्वयुक्तम्, 'अचेतनानामेवैवैवप्रतिनियतविशिष्टपरिस्पन्दनस्य स्वामाधिकृतानुपपत्तेः, "निरयं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात्" इत्यादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मात् कर्मविशिष्ट आत्मैव प्रतिनियतदेहपरिस्पन्दनहेतुत्वेन व्याप्तिगत इति सक्रियोऽयमिति ॥ १८४७—१८४८ ॥

भवतु तर्हि भवस्यस्या सकर्मणो दीवस्य क्रिया, शुक्तस्य तु कथमसौ ? इत्याशङ्क्य परिरिहाह —

लोगविभागाभावे पडिघायाभावओ ऽणवत्थाओ । संववहराभावो संबंधाभावओ होञ्जा ॥१८५३॥

(लोकादिभागभावे प्रतिपाताभावतोऽनवस्थातः । संववहराभावाय. संबन्धभावात्तो भवेत् ॥ १८५३ ॥)

यस्मादुक्तप्रकरणेणस्त्यलोकः, तस्माद्लोकास्तित्वादेवावश्यं लोकपरिच्छेदफारिभ्यां धर्माऽधर्मास्तिकायभ्यां भवितव्यम् ; अन्यथाऽऽकाये सामान्ये सति 'अयं लोकः' 'अयं चालोकः' इति किंकृतोऽयं विशेषः स्यात् १ । तस्माद् यत्र क्षेत्रे धर्माऽधर्मास्तिकायौ भवेत्, तन्त्रोक्तः, क्षेत्रं त्वलोक इति लोका-ऽलोकव्यवस्थाकारिणो धर्माऽधर्मास्तिकायौ विद्येते इति । 'लोकेत्यादि' यदि हि धर्माऽधर्माभ्यां लोक-विभागो न स्यात्, ततो लोकविभागभावेऽविशिष्ट एव सर्वसिद्ध्यपक्राशे गतिपरिणतानां जीवानां पुद्गलानां च प्रतिघाताभावेन वदत्स्य-स्थानाभावाद्लोकैऽपि गमनात्, तस्य चानन्तत्वात् तेषां परस्परं संबन्धो न स्यात् । ततश्चैदारिकादिकारमन्त्रगणपर्यन्तपुद्गलकृतो जीवानां बन्ध-मोक्ष-मुक्त-दुःख-भवंसंस्मरणदिव्यवहारो न स्यात् । जीवस्य च जीवेन सद्बान्योन्यमीलिनाभावात् तत्कृतोऽनुग्रहो-यथात्तादिव्यवहारो न सादिति ॥ १८५२-१८५३ ॥ ततः किम् ? इत्याह-

निरणुगुगहत्तणाओ न गई परओ जलादिव हसस्स । जो गमणाणुगुगहिया सो धम्मो लोगपरिमाणो ॥

(निरनुगमत्वाद् न गतिः परतो जलादिव हसस्य । यो गमनानुगमोऽसौ धर्मो लोकपरिमाणः ॥ १८५४ ॥)

ततो लोकत्वं परतोऽलोकैः जीव-पुद्गलानां न गतिः, निरनुग्रहत्वात्—उग्र गत्यनुग्रहकत्वं रसावादित्यर्थः, यथा जलात् परतो ह्रस्वस्य मत्स्यस्य गतिर्न भवति, उग्रप्रावृक्षामावादिति । यथात्र जीव-पुद्गलगतेरनुग्रहकर्त्ता, स लोकपरिमाणो धर्मास्तिकाय इति ॥ १८५४ ॥

अत्र प्रयोगमाह-

अतिथ परिमाणकारी लोगस्स पमेयभावओ ऽवस्सं । नाणं पिव नेयस्सालोगत्थित्ते य सो ऽवस्सं १८५५

(अस्ति परिमाणकारी लोकस्य प्रमेयभावतोऽवसरम् । ज्ञानमिव मेयस्यालोकास्तित्वे च सोऽवसरम् ॥ १८५५ ॥)

अस्ति लोकस्य परिमाणकारी, प्रमेयत्वात्, ज्ञानमिव मेयस्य । अथवा, जीवाः पुद्गलाश्च लोकैऽऽभिधीयन्ते, ततोऽस्ति तत्परिमाण-कारी, प्रमेयत्वात्, यथा शान्त्यादीनां प्रस्थाः, यदेवेह परिमाणा स धर्मास्तिकायः, स चावश्यमलोकस्यास्तित्व एव युज्यते, नान्यथा, आका-शस्य सर्वमाविशिष्टत्वात् । तस्माद्वैकल्ये सिद्धस्यावस्थानमिति प्रस्तुताम् ॥ १८५५ ॥ अथ प्रकृतान्तरेणाक्षेप-परिहारी ग्राह-

पयणं पसत्तमेवं थाणाओ तं च नो जओ छट्ठी । इह कत्तिलम्बवणेयं कत्तुरणत्थं तरं थाणं ॥१८५६॥

(पणनं प्रसक्तमेव स्थानात् न च नो-यतः पट्ठी । इह कटं लम्बवणेयं कटं स्तम्भान्तरं स्थानम् ॥ १८५६ ॥)

ननु 'स्थीयतेऽस्मि'मिति स्थानम् इत्यधिकरणसाधनोऽयं कण्डः । ततश्च सिद्धस्य स्थानं सिद्धस्थानमिति समानः । तदर्थैव सति

सिद्धस्थानं-
मित्यस्यार्थः

सिद्धस्य पतनं प्रसक्तम्, स्थानात्, पञ्च-गदपाद्यथाश्रयवत्तु ॥ १८५५ ॥ अथ न, यतः 'सिद्धस्य स्थानम्' इत्याय कृतार ५४। ७७५५
कस्यापि पतनमपि दृश्यते; अतः सिद्धस्यापि तत् कदाचित् प्राप्नोतीति भावः । तच्च न, यतः 'सिद्धस्य स्थानम्' इत्याय कृतार ५४। ७७५५

'सिद्धस्य स्थानम्' इति कोऽर्थः ?—सिद्धत्ववृत्ति, न तु तदर्थान्तरभूतं स्थानमस्तीति ॥ १८५६ ॥ अथवा,
नहनिच्चत्तणओ वा थाणविणासपयणं न जुत्तं से । तह कम्माभावाओ पुणक्कियाभावओ वा वि । १८५७ ॥

(नमोनित्यत्वतो वा स्थानविनाशपतनं न युक्तं तस्य । तथा कर्माभावात् पुनः क्रियाभावो वापि ॥ १८५७ ॥)

अर्थान्तरत्वेऽपि स्थानस्य न पतनं सिद्धस्य, यतोऽस्यार्थान्तरं स्थानं नम एव, तस्य च नित्यत्वात् विनाशो न युक्तः, तदभावे च कुतः पतनं युक्तम् ? । कर्म चात्मनः पतनादिक्रियाकारणम्, युक्तस्य च कर्माभावात् कुतः पतनक्रिया ? । या च समयमेकमस्याप्युक्तं गतिक्रिया, तस्याः कारणं 'लाट् य एरुहत्ते' इत्यादिना (शा०—१८४४ टीकायां) दर्शितमेव । पुनः क्रिया च युक्तस्य नास्ति, कारणभावात् । निजप्रयत्नप्रेरणा-ऽऽकर्षण-विकर्षण-गुरुत्वादयो हि पतनकारणम्, तत्संभवश्च युक्तस्य नास्ति, हेतोरभावात्, इति कुतोऽस्य पतनम् ? इति ॥ १८५७ ॥ किञ्च, 'स्थानात् पतनम्' इत्यनैकान्तिकमेवेति दर्शयति—

निच्चथाणाओ वा वोमाईणं पडणं पसज्जेजा । अहं न मयमणेगंतो थाणाओऽवस्स पडणं ति ॥ १८५८ ॥

(नित्यस्थानाद् वा व्योमार्वाङ्गानां पतनं प्रसज्येत । अथ न मयमनेकान्तः स्थानादपरत्र पतनमिति ॥ १८५८ ॥)

ननु च 'स्थानात् पतनम्' इति स्ववचनविरुद्धमिदम्, अस्थानादेव पतनस्य युज्यमानत्वात् । अथ स्थानादपि पतनमिव्यते, तर्हि नित्यमेव स्थानात् व्योमादीनां पतनं प्रसज्येत । अथ न तत्र तेषां मतम्, तर्हि 'स्थानात् पतनम्' इत्यनैकान्तिकमेवेति ॥ १८५८ ॥

अयान्येन प्रकारेण प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

भवओ सिद्धो त्ति मई तेणाइमसिद्धसंभवो जुत्तो । कालाणाइत्तणओ पढमसरीरं व तदजुत्तं ॥ १८५९ ॥

(भयतः सिद्ध इति भवितुमेनादिमसिद्धसंभवो युक्तः । कालानादित्यतः प्रथमशरीरमिव तदयुक्तम् ॥ १८५९ ॥)

अथ स्यात् मतिः परस्य—यतो मयात् संसारात् सर्वोऽपि युक्तात्मा सिद्धस्तेन ततः सर्वेषामपि सिद्धानामादिमत्त्वादवश्यमेव केना-
प्यदिसिद्धेन मन्त्रितव्यम् । तदयुक्तम्, यतो यथा सर्वव्यपि शरीराणि, अहोरात्राणि च सर्वव्यापियुक्तान्येव, अथ च कालस्यानादित्वाद्

व्यवहारीम्, आपाहोरात्रं वा किमपि क्षायते, तथा कालस्यानादित्वात् सिद्धोऽपि नाद्यः प्रतीयत इति ॥ १८५९ ॥

अयान्यदपि प्रेर्यं परिहारं नाह—

परिमियदेसे ऽणंता किह माया मुत्तिविरहियत्ताओ। नेयम्मि व नाणाइं दिट्ठीओ वेगरूवम्मि ॥ १८६० ॥

(परिमितदेसेऽनन्ताः कथं माया मूर्तिविरहितत्वात् । श्रेये वा ज्ञानानि दृष्टयो वैकल्पे ॥ १८६० ॥)

आह-परिमितदेशमेव सिद्धिचेष्टम्, तत्र कथमनादिकालवर्तिनोऽनन्ताः सिद्धा भवन्ति ? अत्रोत्तरमाह-अमूर्तत्वात् सिद्धाः परिमिते-
ऽपि क्षेत्रेऽनन्तास्तिष्ठन्ति, यथा प्रतिद्रव्यमेवानन्तानि सिद्धानां संबन्धीनि केवलस्थान-केवलदर्शानां संप्रवर्तन्ति, दृष्टयो वा यथैकस्यामपि
नवैक्या सहस्रत्रयः प्रपवन्ति, परिमितेऽपि वाऽपरिक्रमद्विष्टे यद्द्वयोऽपि प्रदीपप्रभा भवन्ति; एवमिदामूर्ताः सिद्धा कस्य परिमितक्षेत्रेऽनन्ता न
भास्यन्ति, मूर्तानामपि प्रदीपप्रभादीनां बहुनामेष्वभावस्थानं दृश्यते, किमुताऽमूर्तानाम् ? इति भावः ॥ १८६० ॥

तदेवं युक्तिभिः सप्रसन्नौ बन्ध-मोक्षौ व्यवस्थाप्य वेदवाक्यद्वारेणापि तद्व्यवस्थायाह—

न ह वइ ससरीरस्स प्पिया-ऽप्पियावहतिरेवमाईणं। वेयपयाणं च तुमं न सदत्थं मुणसि तो संका १८६१
तुह वंधे मोक्खम्मि य, सा य न कज्जा जओ फुडो चेव। ससरीरे-यरभावो नणु जो सो वंध मोक्खो त्ति ॥

(न ह ये ससरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरेकमादीनाम् । वेदपदानां च त्वं न सवर्थं मुणसि ततः शङ्का ॥ १८६१ ॥)
(तत्र बन्धे मोक्षे च, सा च न कर्मा यतः सुष्ठ एव । ससरीरे-यरभावो ननु यः स बन्धो मोक्ष इति ॥ १८६२ ॥)

व्याख्या—^{१८}न ह वै ससरीरस्य प्रिया-ऽप्रिययोरपहतिरस्ति, अक्षरीरं वा वस्तुत्वं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः^{१९} इत्यादीनां च वेदपदानां
सदर्थं त्वं न मुणसि । ततो बन्धे मोक्षे च तत्र सौम्य । शङ्का, सा च न कर्मा, यतो ननु यः ससरीरे-तरभावः स सुष्ठ एव बन्धो मोक्ष-
श्चेति कथं शङ्का युज्यते ? । एतदुक्तं भवति-‘ससरीरस्य’ इत्यनेन बाह्या-ऽऽध्यात्मिकानादिशरीरतान्तरूपो बन्धः प्रोक्तः, तथा,
‘अक्षरीरं वा वस्तुत्वं’ इत्यनेन त्वशेषशरीरपगमस्वभावो मोक्षः प्रतिपादितः । तथा, ‘स एष विमुणो विमुर्न वध्यते’ इत्यादीन्यपि
पदानि संसारिवीचस्य बन्ध-मोक्षमात्रप्रतिपादकानि त्वं मन्यसे । तथाप्युक्तम्, श्रुतजीविविषयत्वात् तेषाम् । मुक्तस्य च बन्धाद्यभावेऽविप्र-
विपरिचयेति । तदेवं भगवता श्रितस्तस्य संख्यः ॥ १८६१-१८६२ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं। सो समणो पब्बइओ अहुट्ठिहि सह खंडियसएहिं ॥

(क्षिमे संख्ये क्षिमेन जर-मरणविप्रमुक्ते न । स समणः प्रवर्जितोऽप्यपदुर्गैः सह क्षयिरूपश्रवैः ॥ १८६३ ॥)

व्याख्या पूर्ववत्, नवरामवचनार्थः निष्पत्यतेः सह प्रवर्जितोऽयम् ॥ इति प्राप्तिपद्याभार्यः ॥ १८६३ ॥

॥ इति पष्ठगणधरवादः समाप्तः ॥

ते पव्वइए सोउं मोरिओ आगच्छइ जिणसगासं । वच्चाभिण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासांमि ॥ १८६४ ॥

*आभट्टो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं १८६५

(षात् प्रप्रजितात् भुत्वा मौर्यं आगच्छति जिनसकाशम् । प्रजामि यन्मे यमित्वा पर्युपासे ॥ १८६४ ॥)

(* छाया गा०-१६०९ वत्) गाथाद्वयमपि प्रकटार्यम् ॥ १८६४-१८६५ ॥ आमाप्य ततः किमुक्तः ? इत्याह-

किं मण्णे अत्थि देवा उयाहु न त्थि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणासी तेसिमो अत्थो ? १८६६

(किं मन्यसे सन्ति देवा उवाहो न सन्तीति संशयस्तत्र । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेणामयमर्थः ॥ १८६६ ॥)

हे आयुष्मन् मौर्य ! त्वमेवं मन्यसे—किं देवाः सन्ति, न वेति, उभयथापि वेदपदश्रवणात् ? । तथाहि—“स एष यज्ञायुधी यज्ञमा-
नोऽञ्जसा स्वर्गलोकं गच्छति” इत्यादिः ज्ञाया, “अणाम सोमं अमृता अमूम ज्योतिरविद्याम देवान्, किं नूनमस्मात् तृणवदरातिः किञ्चि
मूर्तिम(श०...धृतिः अ-भूतमर्त्यस्य” इत्यादि; तथा “को जानाति मायोपमान् गीर्वाणानिन्द्र-यम-वरुण-क्षुरादीन्” इत्यादि । एतेषां च
वेदपदानामयमर्थस्त्वव बुद्धौ प्रतिमासते, यथा-स एष यज्ञ एव दुरितवारण(श०...दारण)घमत्वादायुषं प्रदरणं यस्यासौ यज्ञायुधी, यज्ञमा-
नोऽञ्जसा-श्रुणेन न्यायेन, स्वर्गलोकं गच्छति, इति देवसत्ताप्रतिपत्तिः । तथा, अणाम—पीतवन्तः, सोमं लवारासम्, अमृताः—अमरणव-
र्माणः, अमूम—मृताः स्मः, अणामन्-गताः, ज्योतिः—स्वर्गम्, अविद्याम देवान्—देवत्वं प्राप्ताः स्मः, किं नूनमस्मादृष्यं वृणवत् करिष्यति;
कोऽस्ती ? इत्याह—अरातिः—व्याधिः, तथा, किञ्चि श्रद्धे, मूर्ति—जरा(श०...धृतिः-जरा), अमृतमर्त्यस्येति—अमृतत्वं प्राप्तस्य मर्त्यस्य पुरूप-
स्येत्यर्थः, अमरणधर्मिनो मनुष्यस्य किं करिष्यन्ति वरा-न्याय्यः ? इति भावः । अत्रापि देवसत्ताप्रतिपत्तिः । “को जानाति मायोपमान्”
इत्यादीनि तु देवभावप्रतिपादकाणि । अतस्त्वव संशयः । अयुक्तधायम्, यतोऽमीषां वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, चण्डाद् युक्तिं च
न वेत्सि । एतेषां हि वेदपदानां नायमर्थो यस्तवामिप्रेतः, किन्त्वयम्-वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १८६६ ॥ अत्र माध्यम्-

तं मन्नासि नेरइया परतंता दुक्खसंपउत्ता य । न तरंतीहागंतुं सद्धेया सुव्वमाणा वि ॥ १८६७ ॥

सच्छंदयोरिणो पुण देवा दिव्वप्पभावजुत्ता य । जं न कयाइ वि दरिसणमुवेत्ति तो संसओ तेसु १८६८

(त्वं मन्यसे नीरयकाः परतन्त्रा दुःखसंग्रहस्तथा । न शक्नुवन्तीहऽऽजान्तुं भवेयाः भयमाणा अपि ॥ १८६७ ॥)

(सच्छन्दचारिणः पुनर्वैद्या विद्वन्भावयुक्ताश्च । यम कदापिदपि दरानमुपयन्ति ततः संशयसेषु ॥ १८६८ ॥)

मोर्ध ! त्वमेवं मन्यसे-नारकाः स्मरुतपापनरकपालादिपरतत्याः पाषादीनपुषयोऽतीव दुःखसंघातविह्वलाश्च न शुभशुभवत्यग्रागन्तुम्, अतः प्रत्यक्षीकरणोपायमावात् श्रयमाणा अपि श्रद्धया भवन्तु । देवास्तु स्वच्छन्दचारिणो दिव्यप्रभाषयुक्ताश्च, तथापि यस्माद् न कदाचिद् दर्शनपथमवतरन्ति, श्रूयन्ते च श्रुति स्मृत्यादिषु, अतस्तेषु शङ्केति ॥१८६७-१८६८॥ अत्रोत्तरमाह-

मा कुरु संसयमेए सुदूरमणुयाइभिन्नजार्हए। पेच्छसु पन्चक्खं चिय चउन्विहे देवसंघाए ॥१८६९॥

(मा कुरु संसयमेताम् सुदूरमणुजाधिभिन्नजातीयान् । प्रेक्ष्य प्रत्यक्षमेव चतुर्विधान् देवसङ्घातान् ॥ १८६९ ॥)

मोर्धपुत्र ! देवेषु मा संशयं कार्षीस्त्वम्, एतानेव हि सुदूरमत्पर्यं मनुजादिभ्यो भिन्नजातीयान् दिव्यामरण-विलेपन-नसन-सुमनो-मालालङ्घकान् भवनपति-न्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिक-लक्षणोभूतविदेवसंघातान् मम वन्दनार्थमिहैव समवसरणागतान् प्रत्यक्षत एव पश्येति । ॥१८६९॥ अयं तद्दर्शनात् पूर्वं य आसीत् संशयः, स युक्तोऽभवत् । नैयम् । कुतः ? इत्याह-

पुव्वं पि न संदेहो जुतो जं जोइसा सपन्चक्खं। दीसंति तक्या वि य उवघाया-उणुगहा जगओ ॥

(पूर्वमपि न संदेहो युक्तो यत् ज्योतिष्काः सप्तप्रत्यक्षम् । दृश्यन्ते बल्लभा भपि चोपघाता-उणुगहा जगताः ॥ १८७० ॥)

इह समवसरणागतदेवदर्शनात् पूर्वमपि त्वान्येषां च संशयो न युक्तः, यद् यस्मान्ना-उ-उदित्यादिज्योतिष्कास्त्वया सर्वेषांपि च लोकेन स्वप्रत्यक्षत एव सर्वथा दृश्यन्ते । अतो देवताः प्रत्यक्षत्वात् कथं समस्तामरास्तित्युक्ताः ? किञ्च, सन्त्येव देवाः लोकस्य तत्कृता-सुब्रह्मो-पवातदर्शनात् । तथाहि-दृश्यन्ते कचिद् त्रिवक्षाः कस्यापि किञ्चिद्विभवग्रहनादिनाऽनुग्रहम्, तदुपहरणादिना(प्र०...तत्पहरणादिना) चोपघातं कुर्वन्तः । ततो राजादिषु कथमेते न सन्ति ? इति ॥ १८७० ॥ पुनरपि परमाशङ्क्य ज्योतिष्कदेवास्तित्वं साधयन्माह-

आलयमेत्तं च मई पुरं व तववासिणो तह वि सिद्धा। जे ते देव ति मया न य निलया निच्चपरिसुण्णा ॥

(आलयमात्रं च मतिः पुरमिव गच्छासितस्तथापि सिद्धाः । ये ते देवा इति मता न च नित्यया नित्यपरिशुन्याः ॥ १८७१ ॥)

अर्धव्यूता मतिः परस्म्य भवेत्-आलया एवालयमात्रं चन्द्रादिविमानानि, न तु देवाः, तत् कथं ज्योतिष्कदेवानां प्रत्यक्षत्वमभिधी-यते ? । किं तत्र यथाऽऽस्तप्यमात्रम् ? इत्याह-'पुरं ति' यथा पुरं शून्यं लोकानामाल्यमात्रं स्थानमात्रं, न तु तत्र लोकाः सन्ति, एवं चन्द्रा-दिविमानान्याल्यमात्रमेव, न तु तत्र देवाः कचिद् तिष्ठन्ति, अतः कथं तेषां प्रत्यक्षत्वं ? । अत्रोत्तरमाह-तथापि सदासित आल्यवासिनः सामर्थ्यात् ये सिद्धास्ते देवा इति मताः । यो बालयः स सर्वोऽपि तन्निवासिनाऽधिष्ठितो दृष्टः, यथा प्रत्यक्षोपलभ्यमाना देवदया-प्राधिष्ठिता वसन्तपुरापालयाः, आलयाश्च ज्योतिष्कविमानानि, अत आलयत्वान्मात्रानुपपत्त्यै तन्निवासिनः सिद्धास्ते देवा इति मताः । आह-ननु कथं न देवाः तिष्ठन्ति ? । यादृशा हि प्रत्यवेण देवदमादयो दृश्यन्ते तेऽपि शादृशा एव स्युरिति । तदनुसृतम्, विविधा हि देवद-

मायालयेभ्यश्चन्द्रायाऽप्य इति, अतस्तन्निवासिनोऽपि निशिष्टाः सित्यन्ति, ते च देवदत्तादिविलम्बया देया इति । जपरत्नाह—ननु 'आलय-
त्वात्' इत्ययं हेतुस्त्वभिप्रायजनाभावेनैकान्वितकः, शून्यालयेभ्यश्चिन्मायात् । अत्रोच्यते—'न य निलयेत्यादि' न च निलया आलया नित्य-
मेव शून्या भवन्ति । अयमभिप्रायः—ये कोऽपि आलयास्ते प्राग्, इदानीं, एष्यति वा कालेऽवश्यमेव तन्निवासिभिरपिष्ठता एव भवन्ति, न तु
नित्यमेव परिशून्याः । ततो यदा तदा वा चन्द्रायालयनिवासिनो देवाः सित्यन्तीति ॥ ८७१ ॥ पुनरप्यत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिक्रमाह—

को जाणइ व किमेयं ति होस्त्र, निस्संसयं विमाणाइं । रयणमयनभोगमणादिह जह विजाहराईणं ॥

(को जानाति वा किमेवमिति भवेद् निस्संशयं विमानानि । रत्नमयनभोगमनापिह यथा विद्यावरदीनाम् ॥ ८७२ ॥)

यदि वा, एवंभूता मतिः परस्य भवेद् यदुत—चन्द्रायालयत्वेन यत् गीयते भवतिस्तदिदं को जानाति किञ्चिद् भवेत्, किं द्रव्यो-
ऽग्निमयो गोलः, चन्द्रस्तत्तन्बुभयः स्वभावात् स्वच्छः, आहोस्विदेवंभूता एवैते भास्वररत्नमया गोलका ज्योतिष्कविमानानि ? अतः कथं
मेतेषामल्यत्वनिश्चिः ? अत्र प्रतिविधानमाह—निःसंसयं विमानान्येतांति, उन्मूल्यत्वे सति नभोगमनात्, पुष्पकादिविधावरतपःसिद्धवि-
मानवदिति । अत्र विकार-भवनादिव्यवच्छेदार्थं रत्नमयत्वविशेषणमिति ॥ ८७२ ॥ अपरमपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

होस्त्र मई माएयं तहा वि तक्कारिणो सुरा जे ते । न य मायाइविगारा पुरं व निच्चोवलम्भाओ ॥ ८७३ ॥

(भवेद् मतिमैवेत् तथापि तत्कारिणः सुरा ये ते । न च मायाविकाराः पुरमिव नित्योपलम्भात् ॥ ८७३ ॥)

अय परस्य मतिमैवेत्—नैते चन्द्रादिविमानान्यालयाः, किन्तु मायेयं मायाविना केनापि प्रयुक्ता । अत्रोच्यते—मायात्वमपीपामसि-
द्धम्, वाङ्मात्रेणैव भवतामिमानत् ; तथाप्यन्युपगम्योच्यते—ये तत्कारिणस्तथाविधमायाप्रयोक्तारस्ते सुराः सिद्धा एव, मनुष्यादीनां
तथाविधवैकल्पिकप्रादर्शनात् । अन्युपगम्य च मायात्वमपीपामभिहितम् । न चैते मायादिविकाराः, नित्योपलम्भात्, सर्वेण सर्वदा दृश्य-
मानत्वादित्यर्थः, प्रसिद्धपाटलिपुत्रादिसुरवदिति । मायेन्द्रजालकृतानि हि वस्तूनि न नित्यमुपलभ्यन्त इति नित्यविशेषणोपपदानमिति ॥

८७३ ॥ प्रकारान्तरेणापि देवास्तित्वं साधयन्नाह—

जइनारगा पवन्ना पणिट्ठपावफलभोइणो तेणं । सुवहुगपुण्णफलभुजो पवस्सियच्च सुगणा वि १८७४

(यदि नारकाः प्रपन्नाः प्रकृतपुण्यफलभुजः प्रपत्तव्याः सुरगणा अपि ॥ ८७४ ॥)

इह स्वकृतप्रकृतपुण्यफलभोगिनस्तावत् क्वचिच्च नारकाः प्रतिपत्तव्यास्ते च यदि प्रतिपत्ताः, 'तेणं ति' तर्हि तेनैव प्रकारेण स्वोपाधि-
तमुत्पन्नदुष्कृत्यफलभुजः सुरगणा अपि प्रतिपत्तव्याः । अत्राह—नन्विहैवातिदुःखितनरास्तित्येवञ्चातिदुःखिताः प्रकृतपुण्यफलभुजो भविष्यन्ति,
तथा, मनुष्या एवाविमुखाः । प्रकृतपुण्यफलभुजो भविष्यन्ति, किमदृष्टनाराक-देवपरिकल्पनया ? इति । तदयुक्तम्, प्रकृतपुण्यफलभुजो सर्वे-

प्रकारेणापि दुःखेन भवितव्यम्, न यातिदुःखितानामपि नर-विरथां सर्वप्रकारं दुःखं दृश्यते, सुखदयवनाऽऽलोकादिसुखस्य सर्वेषामपि दर्शनात् । प्रकृष्टपुण्यफलमनुजामपि सर्वप्रकारेणापि सुखेन भवितव्यम्, न चेद्वातिसुखितानामपि नराणां सर्वप्रकारं सुखमवलोक्यते, एतिदे-
क्षेत्रस्य रोगेन्द्रादिप्रभवस्य च दुःखस्य तेनापि समुद्रायत् । तस्मात् प्रकृष्टपुण्यनिबन्धनसर्वप्रकारदुःखवेदिनो नारकाः, प्रकृष्टपुण्यहेतुक-
सर्वप्रकारसुखमोगिनो देवाश्चाभ्युपगन्तव्या एवेति ॥१८७४॥

ननु यदि देवाः सन्ति, तर्हि स्वच्छन्दचारिणोऽपि किमित्यत्र ते कदाचिदपि नागच्छन्ति ? इत्याह—

संक्रातदिव्यपेम्मा विसयपसत्ता ऽसमत्तकत्तव्वा । अणहीणमणुयकस्सा नरभवमसुहं न एंति सुरा १८७५

(संक्रातदिव्यपेम्माणो विषयप्रसक्ता असमाप्तकर्तव्याः । अन्तर्धानमनुजकार्या नरभवमसुहं नागच्छन्ति सुराः ॥ १८७५ ॥)

तथा, असमाप्तकर्तव्यत्वात्, बहुव्यत्यप्रसाधननियुक्तविनीतपुरुषत्वात्, विषयप्रसक्तत्वात्, प्रकृष्टरूपादिगुणकामिनीप्रसक्तस्य देशान्तरगतपुरुषत्वात् ;
वस्त्वचं तस्माद् नेहागच्छन्ति सुराः, अनेमिमतगेद्वादौ निःसङ्गयतिवदिति । तथा, अनुभवत्वाद् नरभवस्य तदन्वासादिष्युतया नेहागच्छन्ति
देवाः, स्वपरित्यक्तकन्देयरवदिति ॥ १८७५ ॥ तत् किं सर्वथा तेऽयं नागच्छन्ति ? । नैवम् । अत एवाह—

नवरिजिणजम्म-दिक्खा-केवल-निव्याणमहनिओगेणं । भत्तीए सोम्म ! संसयविच्छेयत्थं व एसहणहा

पुव्वाणुरागओ वा समयनिवंधा तवोगुणाओ वा । नरगणपीडा-ऽणुगह-कंदप्पाईहिं वा केइ ॥१८७७॥

(नवरं जितवन्म-रीषा-केवल-निर्वाणप्रह्नियोगेन । भक्त्वा सौम्य ! संसयविच्छेयार्थं वेयुरिरुहाय ॥ १८७६ ॥)
(पुव्वणुरागओ वा समयनिवन्धत्वात् तवोगुणाद् वा । नरगणपीडा-ऽणुगह-कम्पाविधिर्यो केचित् ॥ १८७७ ॥)

नवरं जितवन्म-रीषा-केवल-निर्वाणप्रह्नियोगेन तत्कल्पितानियमेनेह देवा आगच्छेयुः । तत्र सौम्य ! केचिदिन्द्रादयो निज-
भक्त्वा समागच्छन्ति, केचित् तु तदनुष्ठर्या, अन्ये संशयव्यवच्छेदार्थम्, अपरे तु पूर्वभक्तिपुत्र-मित्राद्यनुष्ठारात् । समयनिवन्धः—प्रति-
बोधादिनिमित्तः संक्रान्तिश्च, तस्माच्च केचित् देवा श्लागच्छन्ति । अन्ये तु महातत्त्वाच्चादित्योगुणसमाकटाः, केचित् पूर्ववैरिजनराण-
पीडार्थम्, अपरे तु पूर्वसुहृद-भुजापुत्रप्रहार्यम्, केचित् देवाः कन्दर्पादिभिरिशगच्छन्ति । आदिशब्दात् साध्यादिपरीक्षाहेतोरिति श्रुत्य-
मिति । तदेवं निरूपितं देवानामत्रागमनकारणम्, अनागमनकारणं च ॥१८७६-१८७७॥ अत्र देवसिद्धान्तवदपि कारणमाह—

जाहस्सरकहणाओ कासइ पच्चमवदंसणाओ य । विस्सा-मंतो-वायणासिद्धीओ गहविगाराओ १८७८

(जाहस्सरकहणम् कर्मविधेयं प्रत्यक्षप्रमाणम् । विस्सा-मंतो-वायणासिद्धीओ गहविगाराओ १८७८ ॥)

विशेषः
जातिस्म-
तुं कथन-
दर्शन-
मंत्र कार्य-
सिद्धि-ग्रह-
विकारादितः
देवसिद्धिः
देवकृदो
मुल्याः

देवाभावे
यद्भदानादि-
वैफल्यम्

उच्छिष्टपुण्यसंचयफलभावाओ ऽभिहाणसिद्धीओ । सव्यागमसिद्धीउ य संति देव त्ति सद्धेयं ॥१८७९॥

(उच्छिष्टपुण्यसंचयफलभावाभिधानसिद्धेः । सर्वागमसिद्धेः सवि देवा इति श्रद्धेयम् ॥ १८७६ ॥)

‘सन्ति देवा इत्येव श्रद्धेयम्’ इति प्रतिज्ञा, जातिस्मरणप्रत्ययितपुणेण कथनात्, नानादेशविचारिप्रत्ययितपुण्यलोकिताकथित-
विचित्रवृक्षकुलादिवस्तुवत् ; तथा, कस्यापि तपःप्रयुतिगुणयुक्तस्य प्रत्यक्षदर्शनप्रवृत्तेः-केनचित् प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलम्भादित्यर्थः, दूरविप्र-
कृष्टनगरादिवत् ; तथा, विद्या-मन्त्रोपयाचनेभ्यः स्वयंसिद्धेः, प्रसादफलानुमितराजादिवत्, तथा, ‘गृहविगाराउ त्ति’ अत्र प्रयोगः-ग्रहाधि-
ष्ठितपुरुषदेवो जीवव्यतिरिक्तादृश्यवस्तुविधातृकः, पुरुषासंभाव्यविकारवत्क्रियादर्शनात्, संचरिण्युन्नयव्यतिरिक्तमध्यप्रविष्टादृश्यमानपुरुषा-
धिष्ठितपुरुषवत् ; तथा, तपो-दानादिक्रियासम्युपाजितोच्छिष्टपुण्यसंभारफलसद्भावात्, उच्छिष्टपापप्रगारफलसद्भावाविधितनारकवत्, एतच्च
प्रतीव भावितम् । तथा, ‘देवाः’ इति यदभिचानं ततोऽपि च देवानां सिद्धिः । एतच्चानन्तरगाथायां व्यक्तीकरिष्यते । तथा, सर्वे च त
यागमाश्च सर्वागमास्तोच्चविप्रतिपस्या सिद्धत्वाच्च सन्ति देवा इति ॥१८७८-१८७९॥ यदुक्तम्-अभिहाणसिद्धीउ त्वि’ त्वं भावयन्नाह—
देव त्ति सत्थयमिदं सुद्धत्तणओ घडाभिहाणं व । अह व मई मणुउ चिय देवो गुण-रिद्धिसंपणो १८८०
तं न जउ तच्चत्ये सिद्धे उवयारओ मया सिद्धी । तच्चत्यसीह सिद्धे माणवसीहोवयारो व्य ॥१८८१॥

(देवा इति सार्यकमिदं शुद्धत्वो यदाभिधानमिव । अथवा मतिर्मनुज एव देवो गुण-रिद्धिसंपणः ॥ १८८० ॥)

(त्वं न यत्तत्थय्यो सिद्ध उवयारतो भटा सिद्धिः । उच्यतेसिद्धे सिद्धे माणवसिद्धोपचार इव ॥ १८८१ ॥)

‘देवाः’ इत्येतत् पदं सार्यकं व्युत्पत्तिमच्छुद्धत्वात्, यदादिवत् । तत्र दीव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्तिमन्त्रम्, समासतोदित्तरि-
तत्वेन च शुद्धत्वम् । भावना चात्र प्रागुक्तैव । अथ परस्य मतिर्मैवे-ननु मनुष्य एवैह दृश्यमानो देवो भविष्यति, किमष्टदेवकल्पनया ? ।
किं सर्वोऽपि मनुष्यो देवः ? इति । न, इत्याह-गुप्तं भो गणवरादिः, श्रद्धिसंपन्नकवत्प्रादिः । अथोच्यते-उदेव न, यस्मात् तथ्ये
मुख्ये वस्तुनि क्वचित् सिद्धे सत्यन्वयोपचारस्तत्सिद्धिर्भावात्, यथा मुख्ये यथार्थे सिद्धेऽन्यत्र सिद्धे ततो माणवके सिद्धोपचारः सिध्यति,
एवमिहापि यदि मुख्या देवाः स्वचित् सिद्धा भवेयुः, तदा राजादेर्देवोपचारो युज्यते, नान्यथेति ॥१८८०-१८८१॥

देवाभावे चान्निहोत्रक्रियाणां वैफल्यमिति दर्शयन्नाह—

बामावे व ऽफलं जमग्निहोत्रादयाण किरियाणं । सग्गीयं जन्नाण य दाणाइफलं च तदजुत्तं ॥१८८२॥

(देवाभावे वाफलां यदग्निहोत्रादिक्रियाणां । स्वर्गीय यक्षानां च दानादिफलं च तदजुत्तम् ॥ १८८२ ॥)

‘वा’ इत्ययवा, इदं दणम्-देवाभावेऽन्युपगम्यमाने यदग्निहोत्रादिक्रियाणाम् “अग्निहोत्रं शुभ्रयात् स्वर्गकामः” इत्यादिना स्व-

गीर्णं फलमुक्तम्, तथा, यस्मान्नो घ यत् फलमभिविं, दानादिफलं च यत् समस्तलोकं प्रसिद्धम्, तत् सर्वमयुक्तं ग्राह्योति । स्वर्गो क्षेत्रोऽयं फलमुक्तम्, स्वर्गिणो चामात्रे कृतः स्वर्गः ? इति । “त एव यज्ञायुक्ती” इत्यादीनि च वेदवाक्यानि देवास्त्वित्यतिपादनपराणि भवन्ति । अतः किं तान् न प्रतिपद्यते ? । यद्यपि “को जानाति मायोपमान् गीर्वाणानिन्द्र-यम-वरुण-कुत्रेदीन्” इत्यादि वाक्यम्, तदपि न देवनास्त्वित्याभिधायकम्, किन्तु सुराणामपि मायोपमत्वाभिधानेन शेषमिन्द्र-यम-वरुण-कुत्रेदीन् सुतरामनित्यत्वप्रतिपादकं योद्धव्यम् ; अन्यथा हि देवास्त्वित्यतिपादकवाक्यानि, श्रुतिमन्त्रपदैरिन्द्रादीनामाह्वानं चानर्थकं स्यात् ॥१८८२॥ एतदेवाह—

जम-सोम-सूर-सुरगुरु-रु-स्रारञ्जार्हणि जयइ जण्णेहि । मंतावाहणमेव य इंदार्हणं विहा सव्वं ॥१८८३॥

(यम-सोम-सूर-सुरगुरु-रु-स्रारञ्जार्हणि जयति यज्ञैः । मन्ताह्वानमेव वेदग्राहीनां यथा सर्वम् ॥ १८८३ ॥)

‘जमे’त्यादि पूर्वार्धेऽप्यायमर्थः—उक्थयोरुपश्रित्यश्रुतिकृतमिर्थाश्रुति “यम-सोम-सूर-सुरगुरु-स्वारज्यानि जयति” इत्यादीनि देवास्त्वित्य-यवक्ष्यति वेदवाक्यानि देवाभावे धृष्येव स्युः । इह चोक्थयोरुपश्रित्यश्रुतयो यवक्षिशेषा मन्तव्याः । सपूणे यज्ञ एव हि क्रतुरुच्यते, यूपरहितस्तु दानादिक्रियायुक्तो यज्ञ इति । सः—स्वर्गः; तत्र राज्यानि जयति—उपाजोतीत्यर्थ इति । तथा, मन्त्रैरिन्द्रादीनामाह्वानं देवास्त्वित्य एवोपपद्यते, अन्यथा धृष्येव स्यात् । इन्द्रादीनां मन्त्रपदैराह्वानमेवमवगन्तव्यम्—“इन्द्र ! आगच्छ मेवातिथे मेपधूपण” इत्यादि । तस्माद् युक्तो वेद-वाक्येभ्यश्च ‘सन्ति देवाः’ इति सिद्धम् । तदेवं किञ्चो मीर्यपुत्रस्य भगवता संशयः ॥ १८८३ ॥ ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नमिम संसयस्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केण । सो समणो पव्वइओ अब्हुट्ठेहि सह खंडियसरहि

व्याख्या पूर्ववत्(गा०-१८६३) । इत्येकविंशतिगणार्थः ॥ १८८४ ॥

॥ इति सप्तमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अष्टमगणधरवक्तव्यतामाह—

ते पव्वइए सोउं अकंपिओ आगच्छई जिणसगांसं वच्चा मिण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासांमि ॥१८८५॥

(ताम प्रवृत्तिमान् न त्वाऽऽकम्प्यंश्च आगच्छति जिनसङ्घायम् । वच्चांमि वन्द्ये नन्दित्वा पज्जुवासे ॥ १८८५ ॥)

प्यास्या तथैव, नवरमकम्पितनामा द्विजोपाध्यायोऽत्र वक्तव्यः ॥ १८८५ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केण । नामेण य गोसेण य सव्वण्णू सव्वदरिस्सी णां १८८६

व्याख्याता तथैवेति(गा०-१६०६) ॥ १८८६ ॥ नाम-गोत्राभ्यामाभ्यास्य ततोऽसौ भगवता किमुक्तः ? इत्याह—

कं मण्णे नेरइया अत्थी नत्थि त्ति संसओ तुज्झं। वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो॥ १८८७

॥१८८३॥
विशेषा०
नारकाः
सन्ति न
वा ?

(किं मन्यसे नैरयिकाः सन्ति न सन्तीति चरायस्तत्र । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामयमर्थः ॥ १८८७ ॥)
किं नारकाः सन्ति, न वा ? इति त्वं मन्यसे । अयं च त्वं संशयो विरुद्धवेदपदप्रवणनिबन्धनः; तथाहि - "नारको वै एष जायते यः
अद्राक्षमभ्राति" इत्यादि-एष भ्राक्षणो नारको जायते यः शूद्राक्षमभ्रातीत्यर्थः, इत्यादीनि वाक्यानि नारकस्यप्रतिपादकानि; "न इ वै
प्रेत्य नारकाः सन्ति" इत्यादीनि तु नारकामात्रप्रतिपादकानि । तत्रैषां वेदपदानामर्थः, चण्डदादृ युक्तिबुद्ध्यं च त्वं न जानासि, यत एते-

पामयं वच्यमाणोऽयं इति ॥ १८८७ ॥ अत्र माय्यम् -
तं मन्नसि पञ्चमवा देवा चंदादओ तहन्ने वि । विज्जा-मंतोवायणफलाइसिद्धीए गम्मंति ॥ १८८८ ॥

जे पुणा सुइमेत्तफला नेरइय त्ति किह ते गहेयव्वा । सक्खमणुमाणओ वा ऽणुवलंभा भिन्नजाइया? १८८९
(त्वं मन्यसे प्रत्यक्षा देवाभ्यन्तद्रयस्थान्येऽपि । विज्ञा-मन्तोपायनफलादिचिद्वैगम्यन्ते ॥ १८८८ ॥)
(ये पुनः भुविमात्रफला नैरयिका इति कर्म ते महीवज्याः । साक्षादनुमानतो वाऽणुपलम्भाद् भिन्नजालीयाः ? ॥ १८८९ ॥)

हे आयुष्मन्नकस्मिन् ! त्वमेवं मन्यसे-देवास्तावच्चन्द्रादयः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा एव, अन्ये त्वप्रत्यक्षा अपि विद्या-मन्तोपायचित्कादि-
फलासिद्धयाऽनुमानतो गम्यन्ते; ये पुनः 'नारकाः' इत्यभिधानमात्ररूपा भूतितरेव फलं येषां, न पुनस्तदभिधायकशब्दव्यतिरिक्तोऽर्थः, ते
साक्षात्, अनुमानतो वाऽणुपलम्भमानत्वेन विर्यग्न-नरा-ऽमरेभ्यः सर्वथा भिन्नजालीयाः कथं 'सन्ति' इति प्रहीतव्याः, खरविषणवत् ? इति ॥

॥ १८८८-१८८९ ॥ अत्र भगवत्पुरुषमाह -

ह पञ्चमखत्तणओ जीवाई य व्व नारए गिणह । किं जं सयपच्चक्खवं तं पच्चक्खवं नवरिइक्कं? १८९० ॥
कासइ पच्चक्खवं पच्चक्खवं तं पि घेप्पए लोए । जह सीहाइदरिसणं सिद्धं न य सच्चपच्चक्खवं १८९१
(मम प्रत्यक्षत्वतो जीवादीन्तेव नारकात्तु गृहाण । किं यत् स्वकप्रत्यक्षं कृतं प्रत्यक्षं नवरमेकम् ? ॥ १८९० ॥)
(यत् कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं वरपि गृह्यते लोके । यथा शिक्षादिप्रवर्तनं सिद्धं न च सर्वत्रत्यक्षम् ॥ १८९१ ॥)

हे आयुष्मन्नकस्मिन् ! 'साक्षादणुपलम्भमानत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः, यतोऽहं केवलप्रत्यक्षेण साक्षादेव पस्यामि नारकात्, ततो
मत्प्रत्यक्षत्वात् 'सन्ति' इति गृहाण प्रतिषेधस्व नारकात्, जीवा-ऽजीवादिपदार्थवत् । अयं मन्यसे ममाप्रत्यक्षत्वत् कथमेतान् गृह्यामि ? ।
ननु दूरमित्राणोऽयम्, यतः किं यत् स्वस्यात्मनः प्रत्याक्षं तदेवैकं नवरं प्रत्यक्षमुच्यते ? इति काका नेयम् । ननु यदपि कस्यचित् प्रत्यक्षि-

नारकाः
कस्यचिद्-
यत् सर्वे
भ्रूय
प्रत्यक्षाः

तपुलस्यान्त्यस्य प्रत्यक्षं तदपि 'प्रत्यक्षम्' इति 'गृह्यते' व्यवहियते लोके; तथाहि-सिंह-सरम-ईसादिदर्शनं सिद्धं ग्रसिद्धं लोके, न च सिद्धादयः सर्वजनप्रत्यक्षाः, देव-काल-ग्राम-नगर-सत्त्व-सद्वृत्तादयश्च न सर्वेऽपि भवतः प्रत्यक्षाः, अथ चान्यस्यापि प्रत्यक्षास्ते प्रत्यक्षतया व्यवहियमाणा दृश्यन्ते । अतो मत्प्रत्यक्षा नारकाः किमिति प्रत्यक्षतया न व्यवहियन्ते ? इति ॥ १८९०-१८९१ ॥

अथामिप्राप्यन्तरमागच्छुष परिहरन्त्याह—

अहवा जमिदियाणं पचक्खं किं तदेव पच्चक्खं ? उवयारमेत्तओ तं पच्चक्खमणिदियं तत्थं ॥ १८९२ ॥

(अथवा यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं किं तदेव प्रत्यक्षम् ? । उपचारमात्रतयात् प्रत्यक्षमनिन्द्रियं तत्त्वम् ॥ १८९२ ॥)

अथवा, किं यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं तदेव प्रत्यक्षमिष्यते भवता, मदीयं तु प्रत्यक्षं नाम्युपगम्यते, अतीन्द्रियत्वात् ? । ननु महानयं विर्यासः, यस्मादुपचारमात्र एव तदिन्द्रियप्रत्यक्षं प्रत्यक्षतया व्यवहियते—यथाऽनुमाने बाह्यमादिलिङ्गद्वारेण बाह्यमन्यादि वस्तु ज्ञायते, नैवमत्र, तत् उपचारात् प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमुच्यते । परमार्थतस्तु—इदमपि परोक्षमेव, यतोऽजो जीवः, स चानुमानवदत्रापि वस्तु साक्षाद् न पश्यति, किन्तिन्द्रियद्वारेणैव, ततोऽजीन्द्रियमेव सत्यं प्रत्यक्षमवगन्तव्यम्, तत्र जीवेन साक्षादेव वस्तुन उपलभ्यमदिति ॥ १८९२ ॥

अत्राह—नचिन्द्रियप्रत्यक्षं यद्यपि जीवः साक्षाद् वस्तु न जानाति, तथापीन्द्रियाणि साक्षात् तज्ज्ञास्यन्ति, तत्रैन्द्रियाणां प्रत्यक्ष-मिन्द्रियप्रत्यक्षं भविष्यति, इत्याशङ्क्याह—

मुत्ताइभावओ नोवलद्धिमंतिदियाहं कुंभो व्व । उवलंभद्वाराणि ताहं जीवो तदुवलद्धा ॥ १८९३ ॥

(मूर्तादिभावतो नोपलब्धिमतीन्द्रियाणि कुम्भ इव । उवलम्भद्वाराणि तानि जीवसादुपलब्ध्या ॥ १८९३ ॥)

नोपलब्धिमतीन्द्रियाणि—न वस्तुज्ञापकानीत्यर्थः, पुद्गलसंघातरूपत्वेन मूर्तत्वात्, आदियब्दादचेतनत्वात्, कुम्भवत् । नवरक्षुपलम्बस्य श्रोत्रादिज्ञानस्य द्वाराणि भवन्त्यमूर्ति, गवाक्षयत्, तत्सापेक्षस्यैव द्योपगमस्य प्रबोधात् । जीव एव च तदुपलब्ध्या वस्तुपलब्ध्या ॥ १८९३ ॥

जीवस्य इन्द्रियाणां चाभेद एवेति चेत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह—

तदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंमाओ । इंदियभिन्नो नाया पंचगवक्खोवलद्धा वा ॥ १८९४ ॥

(तदुपरमेऽपि स्मरणात्सद्वृत्त्यपारेऽपि नोपलब्ध्याम् । इन्द्रियभिन्नो नाया पञ्चगवाक्षोपलब्धयेव ॥ १८९४ ॥)

इन्द्रियेभ्यो मित्रो 'नाय' सि' गताः जीवः, तदुपरमेऽजीन्द्रियोपरमेऽपि तद्वद्वारेणलब्ध्याचानुसरणात्, तद्वयापारेऽपीन्द्रियम्यापारे-
ऽप्यन्यमनभतापामनुपलम्भात् । यथा यथाभिगणिषाकैरलब्ध्या वस्तुपलम्बकत्वेभ्यो मित्र इति ॥ १८९४ ॥
अनेन्द्रियप्रत्यक्षमतीन्द्रियप्रत्यक्षश्च ननु परस्परि । तदुपलम्बकम् । कुतः ? इत्याह—

जो पुण अणिंदिउ चिचय जीवो सव्वप्पिहाणविगमाओ। सो सुबहुयं वियाणइ अवणीयघरो जहा दट्ठा ॥

(यः पुनरनिन्द्रिय एव जीवः सर्वविधानविगमात् । स सुबहुयं विज्ञानात्मकपत्नीतगृहो यथा द्रष्टा ॥ १८६५ ॥)

यः पुनरनिन्द्रिय एव केवलज्ञानसंपन्नो जीवः स इन्द्रियज्ञानवतो जीवात् सुवचु विज्ञानातीति प्रतिज्ञा, सर्वविधानविगमात्-सर्वविद्याध्यादित्यर्थः, यथा पञ्चगवाद्यशुद्धास्वित्पुरुषात् सर्वथाऽपनीतगृहः सर्वत एवाऽऽकाशीकृतप्रदेखे स्थितो द्रष्टा पुरुष इति ॥ १८६५ ॥

अपिच, इन्द्रियज्ञं ज्ञानं न सव्वत्येव प्रत्यक्षम् । कृतः ? इत्याह—

न हि पच्चक्खवं धम्मतरेण तद्धम्ममेत्तगहणाओ। कयगतओ वि सिद्धी कुंभाणिच्चत्तमेत्तस्स ॥ १८६६ ॥

(न हि प्रत्यक्षं धर्मान्तरेण तद्धर्ममात्रमवह्यात् । क्वकृत्यत इव सिद्धिः कुम्भानिरत्यवमात्रस्य ॥ १८६६ ॥)

न भवति प्रत्यक्षम् 'इन्द्रियज्ञं ज्ञानम्' इति प्रक्रमणस्यते । चक्षुरादीन्द्रियस्य रूपादिपरिच्छेदशक्तिविशेषरूपेण धर्मान्तरेण हेतुभूतेन तस्यान्तर्धर्मान्मकस्य वस्तुनो यत् रूपादिक्रमेकं धर्ममात्रं तस्य ग्रहणादिति हेतुः । किं तद् यथा न प्रत्यक्षम् ? इत्याह—यथा कृतकत्वाद् घटानित्यत्वमात्रसिद्धिलक्षणमनुमानमित्येव दृष्टान्तः । इह च यथा परस्मात् साध्यसिद्धौ गानुमानं प्रत्यक्षम्, तथेन्द्रियजनमपि विज्ञानमित्ये-
तावान् भावार्थ इति ॥ १८६६ ॥ प्रकारान्तरेणापीन्द्रियजनज्ञानस्याप्रत्यक्षो साधयथाह—

पुव्वोवलद्धसंबंधसरणओ वानलो व्व धूमाओ। अहव निमित्तंतरो निमित्तमक्खस्स करणाइं १८६७

(पूर्वोपलब्धसंबन्धसरणो वाऽनल इव धूमात् । अथवा निमित्तान्तरतो निमित्तमक्षस्य करणानि ॥ १८६७ ॥)

'वा' इत्यथा, न प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञं ज्ञानमिति सैव प्रवृत्तिज्ञा, पूर्वोपलब्धधासौ संबन्धश्च पूर्वोपलब्धसंबन्धस्त्वस्मरणाज्ञायमानत्वात्, धूमादनलज्ञानवत् ; तथाहि—'घटोऽयं, पूर्वसंकेतकाल एवंभूत एव एतयो प्रत्ययिताभिन्नपुरुषाद् घटसंकेतस्य मया गृहीतत्वात्' इति पूर्वोप-
लब्धसंबन्धस्मरणादेव सर्वस्यापि घटादिप्राहकमिन्द्रियज्ञानमनुपजायते; अन्यथा नाल्लेख्यदीपायागस्यप्यविशेषेणैतत् स्यात् । अस्यासमा-
वादिप्राधुकारितयेन्द्रियज्ञानप्रवृत्तेः सर्वत्रैव न लक्ष्यत इति (प्र० श्लो० १७०००) । अथवाऽप्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञं ज्ञानम्, पूर्वप्रतिपादितव्युत्पत्त्या-
ऽऽख्य जीवस्य स्वव्यतिरिक्तनिमित्तविशेषाज्ञायमानत्वात्, धूमादग्निज्ञानवत् । स्वव्यतिरिक्तानि च निमित्तान्यक्षस्य जीवस्य करणानीन्द्रि-
याणि मन्तव्यानि । यच्च प्रत्यक्षं न तजीवस्य निमित्तान्तराभायते, किन्तु जीवस्तत्र साक्षादेव ज्ञेयं पश्यति, यथाऽऽवि-मनःपर्याय-केवलज्ञा-
नेतिचि ॥ १८६७ ॥ अत एवाह—

केवल-मणो-हिरहियस्स सव्वमणुमाणमेत्तयं जम्हा। नारगसव्भावम्मि य तदत्थि जं तेण ते संति ॥

(केवल-मनो-ऽप्यधिरहितस्य सर्वमनुमानमात्रकं यस्मात् । नरकसम्राधे च तद्वसि यत् तेन ते संति ॥ १८६८ ॥)

केवल-मनः-पर्याया-अविद्यानरहितस्य प्रमातुः संविन्नं सर्वमपि ज्ञानं यस्मादनुमानमात्रमेव, परोचर्याविषयत्वात् । केवलादिज्ञानत्रयं तु चक्षुःसाधारित्वात् प्रत्यक्षम् । तदेवमनुमानं प्रत्यक्षं च यस्माद् नारकमुद्भावे साध्ये विद्यत एव, तेन ते नारकाः सन्तीति प्रतिपद्यन् । तत्र प्रत्यक्षं मदीयमेव केवलज्ञानम् ॥१८६८॥ अनुमानं लिख्य—

पावफलस्स पगिटुस्स भोइणो कम्मओ ऽवसेसव्व । सन्ति धुवं तेऽभिमया नेरइया, अह मई होज्जा ॥
अच्चथदुक्खिया जे तिरियनरा नारग त्ति तेऽभिमया ।

तं न जओ सुरसोक्खवप्परिससरिस्सं न तं दुक्खं ॥१९००॥

(पापफलस्य प्रकटय्य भोगिनः कर्मणोऽयोग इय । सन्ति ध्रुवं तेऽभिमया नेरइयाः, अथ मयिमेवेत् ॥ १८६६ ॥)
(अत्यर्थदुःखिता ये निर्बन्धनरा नारका इति तेऽभिमयाः । तद् न यतः सुरसोक्खवप्परिससरिस्सं न तं दुःखम् ॥ १९०० ॥)

प्रकटस्य पापफलस्य भोगिनः केचित् भ्रवं सन्ति, 'कम्मउ त्ति' कर्मफलत्वात् तस्येत्यर्थः, अवशेषवदिति—यथा अयन्यमय्यपाव-फलभोगिनः शेषास्तिर्यङ्-नरा विद्यन्त्यर्थे इति दृष्टान्तः । 'तेऽभिमया नेरइय त्ति' ये चोक्तपापफलभोगिनस्ते 'नारकाः' इत्यभि-मताः । अथ परस्यैवैवा मयिमेवेत्—अस्यैर् दुःखिता ये तिर्यग् मनुष्यास्त एवोक्तपापफलभोगित्वाद् नारकव्यपदेशभाजो भविष्यन्ति, किमप्यनारककल्पनया ? इति । तदेव न, यतोऽविदुःस्त्रितानामपि तिर्यग्-मनुष्याणां यद् दुःखं तदभरसौख्यप्रकर्षसदृश प्रकर्षवद् न भवति । इदञ्च भवति—ये पापमुक्तपापफलभोगिणस्तेषां संभवद्विः सर्वैरपि प्रकर्षदुःखेन भवितव्यम्, न चैवमविदुःस्त्रितानामपि तिर्यग्मादीनां दृश्यते, अलोक-तल्लब्ध्याय-हीनपवन-सरित्-सरः-रूपजलादिसुखस्याविदुःस्त्रितेष्वपि तेषु दर्शनात्—छेदन-मेदन-पावन-दहन-दम्भन-वज्र-कण्ट्य-शिलास्फालनादिभिश्च नरकप्रसिद्धैः प्रकर्षदुःखस्यादर्शनात्, इत्यादि प्राणुक्तानुसारेण स्वयमेवाम्बुदा वाच्यमिति । आगमार्थश्चा-यमवान्तव्य इति । "सुखतमनुभवमुक्तं दुःखं नरकेषु सीधपरिणमम् । तिर्यक्पूण-म्म-कुत्तु-रुदादिदुःखं सुखं चास्सम् ॥१॥ सुख-दुःखे मनुजानां मना-नरीयास्ये श्रुतिप्रस्ये । सुखमेव तु देवानामस्य दुःखं तु मनसि भव्यम् ॥२॥" इति ॥१८९९-१९००॥

प्राग्नेक्योऽभिहितानुमानतोऽपि नारकान् साधयितुमाह—

सच्चं चेदमकंपिय ! मह वयणाओ ऽवसेसवयणं व । सव्वण्णुत्तणओ वा अणुमयसव्वण्णुवयणं व ॥

(सत्यं येनैककंपिय ! मम पपताएवकेणवयनमिय । सर्वकालो पाऽनुमयसव्वण्णुवयनमिय ॥ १८९९ ॥)

'नारकाः सन्ति' इति सत्यमकम्पित ! इदम् महचयनत्वात्, ययाऽवकेण स्वर्तसुपादिदियं महचयनम् । अथवा, 'सर्ववयनत्वात्'

इत्येव हेतुर्वक्ष्यः, त्वदनुममनु-अभिन्नादिसर्वज्ञचननवदिति ॥ १६०१ ॥ अपिच,

भय-राग-दोष-मोहाभावाओ सच्चमणइवाइं च । सत्त्वं चिय मे वयणं जाणयमज्झत्थवयणं व ॥ १९०२ ॥

प्राग्नेयकथा व्याख्यातेयम् (गा०-१५७८) ॥ १९०२ ॥ अकस्मिन्नाभिप्रायमाशङ्क्यात्मनि सर्वज्ञतादिसाधनाय भगवानाह—

किंह सव्वणु त्ति मई पच्चक्खं सव्वसंसयच्छेया । भय-रोग-दोसरहिओ तस्सिगाभावओ सोम्म ! १६०३

(कथं संयम इति अतिः प्रत्यक्षं सर्वसंयमच्छेदाम् । भय-रोग-दोषरहितसंश्लिष्टभावतः सोम्य ! ॥ १६०३ ॥)

इयमपि व्याख्यातार्यो । यदपि “नह वै ग्रेत्य नारकाः सन्ति” इत्यादौ नारकाभावः शङ्क्यते भवता, तदप्ययुक्तम्, यतोऽयमग्राभि-
प्रायो मन्तव्यः—न खलु ग्रेत्य परलोके मेर्वादियच्छाधताः कंचनाप्यवस्थिता नारकाः सन्ति, किन्तु य इहेत्तुटं पापमजयति, स इतो गत्वा
ग्रेत्य नारको भवति, अतः केनपि वृत्तायं न विषेयं येन ग्रेत्य नारकैर्भूयते । तदेवं छिन्नस्तत्संशयो भगवता ॥ १६०३ ॥

ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ तिहिओ सह खंडियसएहिं ॥

(क्षिप्ते संशये क्षिप्तेन जरा-मरणविप्पमुक्केन । स भगवाः प्रज्ञाविवर्तिभिरस्तु सह खंडिद्वक्यार्थैः ॥ १६०४ ॥)
सुबोधा ॥ इति विंशतिगार्थाः ॥ १६०४ ॥

॥ इत्यष्टमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ नवमागणधरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

पव्वइए सोउं अयलभाया आगच्छई जिणसगासं । वच्चा मि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासामि । १९०५

(ताम् प्रज्ञावितान् भुत्वाऽवकाशान्ऽऽगच्छति क्षिप्तसंकाशम् । प्रज्ञासि कथं वे बन्दिता पयुं पासे ॥ १६०५ ॥)

गतार्थो, नवरमचलभ्राता द्विजोपाध्यायो नवमो गणधर इति ॥ १६०५ ॥

भट्टो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वणू सव्वदरिसी णं । १९०६

तयैव (गा०-१६०९) ॥ १९०६ ॥ आभाष्य ततः किमुक्तम् ? इत्याह—

मणणे पुण्ण-पावं अत्थि नत्थि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो १६०७

(किं मन्यसे पुण्य-पापे-श्लो न स इति संशयसंबन्धः । वेदपशूनां कार्यं न जानासि तेणमयमर्थः ॥ १६०७ ॥)

॥ १६७७ ॥
विद्योपा०
मयादि-
विरहात्
सर्वज्ञस्य
वचनं
सत्यम्

६.
अचलभ्रा-
गणधरः

पुण्यपापे
श्लो न वा

हे आयुष्मन् न चलात्मातः । त्वमेवं मन्यसे—किं पुण्य-पापे स्तो न वा ? इति । अपं चालुचितः संशयः, यस्माद् विरुद्धवेददनिबन्धनो विरुद्धद्वन्द्वनश्रुतिनिबन्धनश्च तत्र गते । तत्र वेदपदानि तावत्—“पुण्य एवेदं गिनं सर्वम्—” इत्यादि यथा द्वितीयगणधरे तथा वाच्यानि । तेषां चार्थः त्वं न जानासीत्याद्यापि तदर्थं व्याख्येयमिति ॥ १९०७ ॥ अत्र भाष्यकारः पूर्वपक्षं प्रपञ्चयन्नाह—

मणसि पुणं पावं साहारणमहव दो वि भिन्नाइ । होख न वा कम्मं चिय सभावओ भवपवंचो ऽयं ॥

(मन्यसे पुण्यं पावं साधारण्यमया द्रष्टव्यमिमे । भवेत् न वा कर्मैव स्वभावतो भवप्रपञ्चोऽयम् ॥ १९०८ ॥)

इह कैमाश्चिद् दीर्घिकानामयं प्रवादः—‘पुण्यमेवैकमस्ति न पापम्’ । अन्ये त्वादुः—‘पापमेवैकमस्ति न तु पुण्यम्’ । अपरे तु वदन्ति—‘उत्तमपण्यन्योन्यानुविद्वत्स्वरूपं मेचक्रमणिकन्यं संमिश्रमुख-दुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यमेकं वस्तु’ इति । अन्ये तु प्रतिपादयन्ति—स्वतन्त्रमुपार्थं विपिचमुख-दुःखकारणं ‘होख चि’ भवेदिति । अन्ये पुनराहुः—‘मूलतः कर्मैव नास्ति, स्वभावसिद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्चः’ । अतस्त्वं मन्येतान् पञ्च विरूपान् मन्यसे । एतेषां च विरूपानां परस्परविरुद्धत्वात् संशयदोलाभाल्लोडोति त्वमिति ॥ १९०८ ॥ ननु येषां पुण्यमेवैकमस्ति, न तु पापम्, तन्मते कथं कस्यापि दुःखोपपत्तिः ? इत्याह—

पुणुक्करिसे सुभया तरतमजोगावगरिसओ हाणी । तस्सेव खए मोक्खो पत्थाहारोवमाणओ १९०९

(पुण्योक्त्यर्थं शुभया तरतमयोगापर्युक्तो हानिः । तस्यैव सद्य मोक्षः पत्थाहारोपमानात् ॥ १९०९ ॥)

पुनर्वातीति पुण्यं, तस्योक्त्यर्थं लेखतो हृदौ शुभता भवति, मुखस्यापि क्रमशो वृद्धिमतिरिति तावत्, यावदुत्कृष्टं स्वर्गसुखमितीत्यर्थः । तस्यैव पुण्यस्य तर-तमयोगापर्युक्तो हानिः सुखस्य-दुःखं भवति । इदमुक्तं भवति—यथा यथा पुण्यमपचीयते तथा तथा जीवानां क्रमेण दुःखमुत्पद्यते, यावत् सर्वप्रकर्षात् नरयदुःखम् । तस्यैव च पुण्यस्य सर्वथा सद्य मोक्ष इति । एतच्च सर्वं पत्थाहारोपमानाद् भावनीयम् । तथाहि—यथा पत्थाहारस्य क्रमेण वृद्धावारोग्यवृद्धिस्तथा पुण्यवृद्धौ सुखवृद्धिः, यथा च पत्थाहारस्य क्रमेण परिहारे सरोगता भवति, एवं पुण्यमपचये दुःखोत्पत्तिः ; सर्वथा पत्थावारपरिहारे च मरणवत् पुण्यस्य मोक्ष इति ॥ १९०९ ॥

केवलपापान्युपगमे सुखतर्भवः कथम् ? इत्याह—

पावुक्करिसे ऽहमया तरतमजोगावगरिसओ सुभया । तस्सेव खए मोक्खो अपत्थभत्तोवमाणओ १९१०

(पयोक्त्यर्थं ऽहमया तरतमयोगापर्युक्तः शुभता । तस्यैव सद्य मोक्षोऽपत्थभत्तोपमानात् ॥ १९१० ॥)

इहपत्थाहारोपमानाद् वैपरीत्येन भावना कार्या । तथाहि—यथा क्रमेणापच्यवृद्धौ रोगवृद्धिः, तथा पापपत्थात्मानं मलिनयतीति पापं, तस्य वृद्धौ दुःखवृद्धिरुपाऽप्यमता मन्तव्या—क्रमेण दुःखं वर्धते, यावदुत्कृष्टं नाराकदुःखम् । यथा भाष्यत्यागात् क्रमेणापच्यवृद्धिः,

यथा क्रमेण पापस्यापकर्षादि सुखस्य इक्षिप, यावत्तुच्छं दूरसीक्यम् । यथा पापव्याहारस्य सर्वथा गरित्यागात् परमारोग्यदृष्टमायते, एवं सर्वपापक्षये मोक्ष इति ॥१६१०॥ अत्र साधारणं पुण्यपापाख्यमेकमेव संकीर्णं वास्तिवति द्वितीयविकल्पं आश्रयमाह—

साधारणवण्णादि व अह साधारणमहेगमेत्ताए (प्र०.....अत्ताए) ।

उक्करिसा-वगरिसओ तस्सेव य पुण्णपावक्खा ॥१६११॥

(साधारणवण्णादिष्वपि साधारणमहेगमेत्ताए । उत्कर्षा-उत्कर्षयतस्तत्स्येव च पुण्यपावक्खा ॥ १६११ ॥)

‘अह साधारणमिति’ अथ साधारणं संकीर्णपुण्यपापाल्यं वस्तु मान्यत इत्यर्थः । कथंभूतं पुनरिदमवगन्तव्यम् ? इत्याह—‘साधारण-वण्णादि व चि’ यथा साधारणं तुल्यं इतिताल्लुल्लिख्यदीनामन्यतरन्मीक्षितं वर्णकक्षयम् ; आदिशब्दाद् यथा मेचक्रमणिः, नरसिंहादिवो, तथेदमपि पुण्यपापाल्यं संकीर्णमेकं वस्त्वित्यर्थः । ननु यद्येकं वस्त्वित्यर्थः, तर्हि पुण्यं पापं चेति परस्परविरोधिवस्तुविषयमाख्याद्वयं कथं लभते ? इत्याह—‘अहेगमत्ताए इत्यादि’ अथ तस्यैवैकस्य संकीर्णपुण्यपापाल्यस्य वस्तुन एकया पुण्यमात्रया-एकेन पुण्यांशेनेत्यर्थः, उत्कर्षतो द्वौ सत्यां पुण्यालया प्रवर्तते, उत्कर्षतो द्वौ सत्यां पापाख्या प्रवर्तते । अपकर्षेऽपि पुण्या-शस्य पापालया प्रवर्तते, पापांशस्य त्वपकर्षे पुण्याख्या प्रवर्तते इति ॥१६११॥ चतुर्थं पञ्चमं च विकल्पमाधिकृत्याह—

एवंचिय दो भिन्नाइं होख, होख व सभावओ चेव । भवसंभूई, भण्णइ न सभावओ जओ ऽभिमओ ॥
होख सभावो वत्थुं निक्कारणयो व वत्थुयम्मो वा । जइ वत्थुं णत्थि तओ ऽणुवलद्धीओ खपुप्फं व १९१३

(एवमेव द्वे भिन्नं भवेतां, भवेद् वा स्वभाव एव । भवसंभूतिः, भवयते न स्वभावश्च यतोऽभिमतः ॥ १९१२ ॥ गा० १७८६ यद् गा०-१६१३)

एवमेव कैसाञ्चिद् मतेन द्वे अपि भिन्ने स्वतन्त्रे स्यातां पुण्य-पापे, उत्कर्षभूतयोः सुख-दुःखयोर्गोपदेनानुभवामावात् । अतोऽनेनैव भिन्नकृत्यदेदनेन उत्कारणभूतयोः पुण्य-पापयोर्मिश्रताऽनुमीयत इति । ‘होख वेत्तादि’ अथवा स्वभावत एव विनापि पुण्य-पापाभ्यां भवसंभूतिः—भववैचित्र्यस्य संभवः कैश्चिद्विषये । तदेवं दर्शिताः पञ्चापि पुण्य-पापविषया विकल्पाः । एतैश्च अभिमतनोभिः संक्षयो न कर्तव्यः, एकस्यैव चतुर्थविकल्पस्यादेयत्वात्, श्रेयाणां चानादेयत्वात् । अत एव प्रत्यासत्तिन्यायमस्मीकृत्य पञ्चमविकल्पं तावद् रूपयितुमाह—‘भण्णइत्यादि’ भण्णतेऽत्रोचरम्—न स्वभावतो भवसंभूतिः, यतः स्वभावो वस्तुरूपो वाभिमतो भवेदिति द्वितीयगाथायां संबन्धः, निष्कार-गता वा, वस्तुधर्मो वा स्वभावोऽभिमतो भवेत् ? इति त्रयो विकल्पाः । तत्र यदि वस्तुरूपोऽयमिति प्रथमो विकल्पः, तर्हि तत्रोऽसौ स्वभावो नास्ति, अनुपलम्भान्, ह्युपपन्नवदिति ॥१९१२-१९१३॥ अत्रानुपलम्भमानोऽयस्यसावित्याशङ्क्याह—

अचंचतमणुवलद्धो वि अह तओ अत्थि नत्थि किं कम्मं ? । हेउव तदत्थित्ते जो नणु कम्मस्स वि स एव ॥

कम्मस्स वाभिहाणं होअ सभावो ति होउ को दोसो ? । पइनिययागाराओ न य सो कत्ता घडस्सेव १६१५

मुत्तो अमुत्तो व तओ जइ मुत्तो तोऽभिहाणओ भिन्नो । कम्म ति सहावो त्ति य जइ वाऽमुत्तो न कत्ता तो

देहाणं वोमं पिव, जुत्ता कज्जाइओ य मुत्तिमया । अह सो निक्कारणया तो खरसिगादओ होतु ॥ १९१७ ॥

अह वत्थुणो स धम्मो परिणामो तो स कम्म-जीवाणं । पुत्ते-यराभिहाणो कारण-कज्जोणुमेओ सो १६१८

किरियाणं कारणओ देहाईणं च कज्जभावाओ । कम्मं मदभिहियं ति य पडिवज्ज तमग्गिभूइ व्य

तं चिय देहाईणं किरियाणं पि य सुभा-ऽसुभत्ताओ । पडिवज्ज पुण्णपावं सहावओ भिन्नजाईयं ॥ १६२० ॥

(गाथा १७२७ वइ गा०-१६१४ ॥ फलणो पापिधानं भवेत् स्वभाष इति भवतु को दोषः ? । प्रतिनियताकारात् न च स कर्ता पटस्येय ॥ १६१५ ॥)

(मुत्तोऽमुत्तो वा सको यदि मूर्तस्वतोऽभिधानतो विनाः । कर्मेति स्वभाष इति च यदि वाऽमुत्तो न कर्ता भवतः ॥ १६१६ ॥)

(देहानां व्योमेव, दुत्तस्य स्वायधिकृतस्य मूर्तिमत्ता । वाय न निष्कारणता ततः सारगुण्यवयो भवन्तु ॥ १६१७ ॥)

(अथ भवतुतः स धर्मः परिणामस्वतः स धर्म-जीवयोः । पुण्ये-वराधियातः कारण-कार्यानुमेयः सः ॥ १६१८ ॥)

(किरियाणं कारणतो देहादीनां च कार्यभावात् । कर्मं मदभिहितमिति च प्रतिपत्तास्य त्वमस्मिन्मिरिय ॥ १६१९ ॥)

(तदेव देहादीनां क्रियाणामपि य शुभा-ऽसुभत्तात् । प्रतिपत्तास्य त्वमस्मिन्मिरिय ॥ १६२० ॥)

एतावद् गाथाः प्रायोऽस्मिन्पूणिणप्रवादे व्याख्याता एव, सुगमाश्च । नवरं 'कारण-वज्जाणुमेओ सो वि' स च जीव-कर्मणोः पुण्य-

पापमिधानः परिणामः कारणेन कार्येण चाऽनुमीयते-कारणानुमानात् कार्यानुमानाद्य गम्यत इत्यर्थः । एतदेवाऽनुमानद्वयमाह- 'किरियाणं

कारणओ इत्यादि' दानादिक्रियाणां हिंसादिक्रियाणां च कारणत्वात् कारणरूपत्वादस्ति तत्फलभूततात्कार्यरूपपुण्य-पापमयो जीव-कर्मपरि-

णामः, यथा कृष्यादिक्रियाणां शालि-यव-गोशूमादिकम् । उक्तं च - "समासु त्वयं विष्णवो दुस्यं सतीव्यसथाप्यसतीषु सद्य । फलं क्रियास्तित्यय

मस्मिन्ति तद् देहिनां सोऽस्ति नु कोऽपि धर्मः ॥ १ ॥" एतत् कारणानुमानम् । 'देहाईणमित्यादि' देहादीनां कारणमस्ति, कार्यरूपत्वात्

तेषाम्, यथा पटस्य मृदु-दृढ-धक्क-वीचरादितामशीकलितः कुशलः । न च-वक्तव्यम्- पट एव माता-पित्रादिकृतेषां देतुः, पटहेतुमाप्येऽपि

गुरु-पुत्रादिभावेन देहादीनां परिण्यदरोनात्, तस्य पारलकर्मपरिण्यहेतुमन्तरोपगमाभात् । अत एव पुण्य-पापमेवेन कर्मणो द्वैतित्यम्, शुभ-

देहादीनां पुण्यपापत्वात्, इत्येतां तु वाच्यकस्यात् उक्तं च -

एतत् कार्यानुमानम् । तथा, भद्रमिदमिति च कृत्वाऽऽनिभूतिवत् त्वमपि कर्म प्रविष्यस्य, सर्वेष्ववचनप्रामाण्यादित्यर्थः । तदपि पुण्य-पापविमोक्षणं विभक्तं प्रविष्यस्य, देहादीनां तत्कार्याणां क्रियाणां च तत्कारणभूतानां शुभा-ऽशुभत्वेन तद्वैशिष्ट्यदर्शनादिति ॥१९१४-१९१५-१९१६-१९१७-१९१८-१९१९-१९२०॥ पुनरपि पुण्य-पापयोः साधनाय प्रमाणमाह—

सुह-दुःखानां कारणमणुरूपं क्लृप्तभावोऽवस्सं । परमाणवो घटस्स व कारणमिह पुण्ण-पावाहं १६२१

(सुह-दुःखयोः कारणमणुरूपं कार्यभावोऽवस्सम् । परमाणवो घटस्य कारणमिह पुण्य-पापे ॥ १६२१ ॥)
अस्यवश्यं सुह-दुःखयोरुत्पत्तिं कारणम्, कार्यत्वात् तयोः, यत्वेह कार्यं तस्यानुरूपं कारणं भवत्येव, यथा घटस्य परमाणवः, तव तपोरिद्वानुरूपं कारणं सुखस्य पुण्यं, दुःखस्य तु पापमिति ॥ १६२१ ॥ प्रेरकः प्राह—

सुह-दुःखकारणं जह् कम्मं क्लृप्त्स्स तदणुरूपं च । पत्तमरूपं तं पि हु अह रूपिं नाणुरूपं तो ॥१९२२॥

(सुह-दुःखकारणे यदि कर्म कार्यस्य तदणुरूपं च । प्राप्तमरूपं त्वपि स्वल्पं रूपि नाणुरूपं ततः ॥ १६२२ ॥)
ननु यदि सुह-दुःखयोः पुण्य-पापकर्म कर्म कारणम्, तब यदि कार्यस्य सुह-दुःखरूपस्यानुरूपं सदृशमिष्यते, तर्हि सुह-दुःखयोरानुपपत्तिरिति तदपि पुण्य-पापकर्म कर्म तदणुरूपतयाऽरूपं प्राप्नोति । अथ रूपवत्, तर्हि नाणुरूपं तव, मूर्त्तत्वेन विलक्षणत्वादिति ।

स्मरणमत्वेनारूपत्वात् तदपि पुण्य-पापकर्म कर्म तदणुरूपतयाऽरूपं प्राप्नोति । अथ रूपवत्, तर्हि नाणुरूपं तव, मूर्त्तत्वेन विलक्षणत्वादिति ।
॥ १९२२ ॥ अत्रोचरमाह—

हि सव्वहाणुरूपं भिन्नं वा कारणं, अह मयं ते । किं कज्ज-कारणत्तणमहवा वत्थुत्तणं तस्स ? ॥१९२३॥

(नहि सर्वानुरूपं भिन्नं वा कारणं, अह मयं ते । किं कार्य-कारणत्वमहवा वत्सुत्वं तस्य ? ॥ १६२३ ॥)
न हि सर्वथा कस्यानुरूपं कारणमिष्यते, येन सुह-दुःखवत् कर्मणोऽप्यरूपत्वं प्रेयते । नायेकान्तेन सर्वधर्मैः कारणं कार्याद् भिन्नमेत-
न्नम् । ‘अह मयं ते’ सि, अथ ते त्वैतत् मतम्—एकान्तेन सर्वैरपि धर्मैः कारणं कार्यानुरूपमेव, मित्त्वं वाऽनुरूपमेवेति; तर्हि सर्वथाऽनुरूपत्वं
एकस्य कारणत्वेऽपरस्यापि कारणत्वात्, एकस्य च कार्यत्वेऽन्यस्यापि कार्यत्वात् किं तयोः कार्य-कारणत्वम् ?—न किञ्चिद् द्वयोरपि कारण-
त्वात्, कार्यत्वाद् वेति । अयेकान्तमेतदेऽभ्युपगम्यमाने कार्यस्य वस्तुत्वे किं नाम तस्य कारणस्य वस्तुत्वम् ?—न किञ्चित्, द्वयोरपि वस्तुत्वे
सर्वथा भेदज्ञानप्रसङ्गादिति । तस्माद् नैकान्तेनानुरूपता, अनुरूपता वा कार्य-कारणयोः ॥ १९२३ ॥ किं तर्हि ?

सव्वं तुस्सातुल्लं जह् तो कस्साणुरूपया केयं ? । जं सोम्म ! सप्पस्साओ कज्जं परप्पस्साओ सेसो ॥१९२४॥

(सर्वं तुल्याऽतुल्यं यदि ततः कार्यानुरूपता केयम् ? । जन् सोम्य ! सपर्यायः कार्यं परपर्यायः शेषः ॥ १६२४ ॥)

कार्यकारण-
योरेका-
न ननु-
त्वम्

न केवलं कार्यकारणे एव तुल्याऽतुल्यरूपे, किन्तु सकलमपि विधुवनान्तर्गतं वस्तु परस्परं तुल्याऽतुल्यरूपमेव, न पुनः किञ्चित् कस्याप्येकान्तेन तुल्यमतुल्यं वा । लब्धवचनशब्दः परः प्राद्व- 'जईत्यादि' यद्येवम्, ततः केयं कार्यानुरूपता कारणस्य विशेषतोऽन्विष्यते, येनोच्यते- 'गुह-दुस्साणं कारणमणुरूपं' इत्यादि(शा०-१९२१) ? । यदि हि किञ्चिदेकान्तेनानुरूपं स्यात् तदेत्यं वक्तुं शक्यते, यदा त्वेकान्तो न किञ्चिद्विद्वदुरूपम्, नाप्यनदुरूपम् ; किन्तु सर्वं सर्वेण तुल्याऽतुल्यरूपमेव, तदा किमनेन विशेषणेन ? । अत्रोच्यते- 'जमित्यादि' शील्य । तुल्याऽतुल्यत्वे सर्वगतोऽपि यत् यस्मात् कारणस्य कार्यं स्वपर्यायः, तस्मात् कारणं कार्यस्येकान्तेनानुरूपमुच्यते, क्षेत्रत्वकार्यरूपः गुणोऽपि पदार्थः कारणस्य परपर्यायः, इति तं प्रति विवचितं कारणमसमानरूपमभिधीयते । आह- ननु कथं प्रस्तुते मुख-दुःखे कारणस्य स्वपर्यायः ? । उच्यते- नीच-गुणसंयोगः मुखस्य कारणम्, तस्य च मुखं पर्याय एव, दुःखस्यापि नीच-गुणसंयोगः कारणम्, अतस्त्वस्यापि दुःखं पर्याय एव, यथा च गुहं शुभं, कल्याणं, शिवमित्यादीन् व्यपदेशाद्विभजेत तथा तत्कारणभूतं पुण्यरूढवच्चद्वयमपि; यथा च दुःखमशु-भम्, अरूपाणाम्, अशिवमित्यादिसंज्ञाः प्राप्नोति तथा तत्कारणभूतं पापद्वयमपि, इति विशेषतोऽयं पुण्य-गुणे मुख-दुःखयोरेनुरूपकारणत्वेनोक्ते इति ॥१६२४॥ अथ परः प्रेर्यं चिकीर्षुं स्तदवकाशहेतोः पृच्छति-

किं जह मुत्तममुत्तस्स कारणं तह मुहाईणं कम्मं । दिट्ठं मुहाइकारणमन्नाइ जहेह तह कम्मं ? ॥१९२५॥

(किं यथा सर्वममूर्तस्य कारणं तथा मुक्तादीनां कर्म । इत्थं मुक्तापि कारणमस्मादि यद्येव तथा कर्म ? ॥१६२४॥)

किं यथा सर्वं नीलादिकममूर्तस्य स्वश्रुतिमासिमानस्य कारणं हेतुस्तथा मुख-दुःखयोः पुण्य-गुणान्तकं कर्माणि मूर्तमेव सत् कारणम्, यथा प्रत्यक्षत एव दृष्टमश्रादिकम् ; आदिश्रद्धात् सक-वन्दना-ऽङ्गना-ऽदि-विष-कण्टकादिकमिह मुख-दुःखयोर्भूतं सत् कारणं तद्वत् कर्माणि तयोरेति भावार्थः ? ॥१६२५॥ ततः किम् ? इति चेत् । उच्यते-

होउ तयं चिय किं कम्मणा, न जं तुल्लसाहणाणं पि । फलभेओ सो ऽवस्सं सकारणो कारणं कम्मं ? १६२६

(भवतु वदेय किं कर्मणा, न यत् तुल्यसाधनानामपि । फलभेदः सोऽवश्यं सकारणः कारणं कर्म ॥ १६२६ ॥)

ननु तदेव दृष्टमश्रादिकं वस्तु तर्हि मुखदोः कारणमस्तु, किमदृष्टेन तेन कर्मणा परिकल्पितेन, अतिप्रसङ्गात् ? । तदेतद् न, यद् यस्मात् तुल्यान्यन्तादीनि साधनानि येषां ते तुल्यसाधनाः पुरुषास्तेषामपि फले मुख-दुःखलक्षणे कार्यभेदः फलभेदो महात् दृश्यते, तुल्येऽप्यश्रादिके भुक्ते कस्याप्याश्रद्धः, अन्यस्य तु रोगाद्युत्पत्तिर्दृश्यत इत्यर्थः । यदर्थेत्वं तुल्याश्रादिसाधनानामपि फलभेदः, सोऽवश्यमेव सकारणः, निष्कारणत्वे नित्यं तन्वा-ऽन्यप्रसङ्गात् । यण तत्कारणं तददृष्टं कर्म, इति न तत्तत्तन्नाऽऽनर्थमिति ॥१६२६॥

यथा च तत् कर्म । इति- १-इत्याह-

एतो चिय तं मुत्तं सुत्तचलाहाणओ जहा कुंभो । देहाइकज्जमुत्ताइओ व भणिए पुणो भणइ ॥ १९२७ ॥

(एतस्मादेव वद मूर्तं मूर्तवशात्ततो यथा कुम्भः । देहादिष्वप्यमूर्तावितो वा अङ्गिते पुनर्भणति ॥ १९२७ ॥)
यत एव तुल्यसाधनानां कर्मनिवन्धनः फलमेदः, अत एवोच्यते—मूर्तं कर्म, मूर्तस्य देहादेस्तत्साधनकारित्वात्, कुम्भवत्, यथा निमिषमात्रमावित्वेन घटो देहादीनां बलमाधये, एवं कर्मापि, अतो मूर्तमित्यर्थः । अथवा, मूर्तं कर्म, मूर्तेन सक्-चन्दना-ऽङ्गादिना तेषोपचयलक्षणस्य बलस्याधीयमानत्वात्, कुम्भवत्—यथा मूर्तत्वेन तैलादिना बलस्याधीयमानत्वात् कुम्भो मूर्तः, एवं सक्-चन्दनादिनोप-धीयमानत्वात् कर्मापि मूर्तमिति भावः । यदिवा, मूर्तं कर्म, देहादेस्तत्कार्यस्य मूर्तत्वात्, परमाणुवत्—यथा घटादिस्तत्कार्यस्य मूर्तस्य दर्शनात् परमाणवो मूर्ताः, एवं देहादेस्तत्कार्यस्य मूर्तस्य दर्शनात् कर्मापि मूर्तमित्यर्थः । एवं भणिते पुनर्भणति परः ॥ १९२७ ॥ किम् ? इत्याह—

तो किं देहाईणं मुत्तत्तणओ तयं हवइ मुत्तं । अह सुह-दुक्खाईणं कारणभावादरूवं ति ? ॥ १९२८ ॥

(वतः किं देहादीनां मूर्तत्वतस्तद् भवति मूर्तम् । अथ सुह-दुःखादीनां कारणभावारूपमिति ? ॥ १९२८ ॥)
ततः किं देहादीनां कर्मकार्याणां मूर्तानां दर्शनात् तत् कर्म मूर्तं भवतु । आहोस्वित् मुख-दुःख-कोव-मानादीनां जीवपरिणाममूर्तानां तत्कार्याणाममूर्तानां दर्शनात् तत्कारणभावेनामूर्तमस्तु कर्म ? इत्येवं मूर्तत्वा-ऽभ्यूतत्वाभ्यामप्यथापि तत्कार्यदर्शनात् किं मूर्तम्, अमूर्तं वा कर्म भवतु ? इति निवेष्टामिति ॥ १९२८ ॥ एवं श्रेकेणोक्ते सत्याह—

न सुहाईणं हेऊ कम्मं चिय किन्तु ताण जीवो वि । होइ समवाइकारमियरं कम्मं ति को दोसो ? १९२९

(न सुहादीनां हेतुः कर्मैव किन्तु तेषां जीवोऽपि । भवति समवायिकारणमित्यतः कर्मैति को दोषः ? ॥ १९२९ ॥)
सुखादीनां कर्मैव केवलं कारणं न भवति, किन्तु जीवोऽपि तेषां समवायि कारणं भवति, कर्म पुनरितरदसमवायि कारणं भवतीति को दोषः ? । इदमुक्तं भवति—सुखादेरमूर्तत्वेन समवायिकारणस्य जीवस्यामूर्तत्वमस्त्येव, असमवायिकारणस्य तु कर्मणः सुखाद्यमूर्तत्वेना-मूर्तत्वं न भवतीत्यपीति न दोष इति ॥ १९२९ ॥ तदेवमुक्तमर्थश्रुतं इदं केवलपुण्यलक्षणं प्रथमविकल्पं रूपयितुमाह—

इय रूवित्ते सुह-दुक्खकारणत्ते य कम्मणो सिद्धे । पुण्णावगरिसमेत्तेण दुक्खवहुलत्तणमजुत्तं ॥ १९३० ॥

(इति रूपित्वे सुह-दुःखकारणत्वे च कर्मणः सिद्धे । पुण्यापकर्षमात्रेण दुःखवहुलत्वमयुक्तम् ॥ १९३० ॥)
इत्येवं पञ्चमविकल्पोपन्यस्तस्वभावानिरासेन पुण्य-यापात्मकस्य कर्मणः सुह-दुःखकारणत्वे रूपित्वे च सिद्धे पुण्यापकर्षमात्रेण यद् दुःखवहुलत्वं प्रथमविकल्पोपन्यासे श्रोतं तदयुक्तमिति ॥ १९३० ॥ कुतोऽयुक्तम् ? इत्याह—

कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं पगरिसाणुभूईओ । सोक्खप्पगरिसमूई जह पुण्णप्पगरिसप्पभवा ॥
(कर्मप्रकर्षजनितं तदवस्थं प्रकर्षानुभूतेः । सौख्यप्रकर्षभूतियथा पुण्यप्रकर्षप्रभवा ॥ १६३१ ॥)

तत्र दुःखबहुलत्वं पुण्यापकर्षजनितं न भवति, किन्तु स्वादुरूपकर्मप्रकर्षजनितम्, प्रकर्षानुभूतित्वात्-वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वादिति हेतुः, यथा सौख्यप्रकर्षानुभूतिः स्वादुरूपकर्मप्रकर्षप्रभवेति दृष्टान्तः ॥ १६३१ ॥ उपपत्त्यन्तरमाह—

तह वज्झसाहणप्पगरिसंगभावादिहण्णहा न तयं । विवरीयवज्झसाहणवलप्पगरिसं अवैक्खेज्जा ॥

(यथा यावत्साधनप्रकाराद्विज्ञान्यथा न तत् । विपरीतिव्याघातसाधनवसप्रकर्षमपेक्षेत ॥ १६३२ ॥)

‘तेजा’ इत्युपपत्त्यन्तरार्थः, । इह देहिनां दुःखबहुलत्वं (प्र०... बहुलत्वं) केवलपुण्यापकर्षमात्रजनितं न भवति । कुतः ? इत्यत्र हेतुमाह—
यापानि यान्यनिष्ठादधीनि साधनानि तेषां यस्तदुत्पत्तिः प्रकर्षस्तस्याङ्गभावात् कारणाभावादिति । विषयये वाधकमाह—‘इहेस्यादि’ तत्र दुःखमन्यथा यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं भवेत् तदा पुण्यसंयोगेष्टादाराधपचयमात्रादेव भवेत्, न तु पापेदयः (प्र०... पापेपचय)संघानिष्ठा-
दारादिरूपविपरीतिवज्झसाधनानां यद्वृत्तं सामर्थ्यं तस्य स्वादुरूपो यः प्रकर्षस्तमपेक्षेत । इदमत्र इदमर्थ—यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं दुःखं भवेत्, तदा पुण्येदयप्राप्येष्टादारादिसाधनापकर्षमात्रादेव भवेत्, न चैतदस्ति, इति विपरीतनिष्ठादारादिसाधनसामर्थ्यादेव तद्व्यावादिति ।
॥ १६३२ ॥ अपिच,

देहो नावचयकओ पुण्णुक्करिसे व मुत्तिमत्ताओ । होल्लव स हीणतरओ कहमसुभयरो महल्लो य ? १६३३

(देहो नापचयकः पुण्योक्तं इव मूर्तिमत्तात् । भवेद् वा स हीनतरकः कथमसुभयरो महोद्य ? ॥ १६३३ ॥)

दुःखितवस्त्यादिदेहः केवलपुण्यापचयमात्रकृतो न भवति, मूर्तिमत्तात्, यथा पुण्योक्तं तल्लन्योऽनुसरसुर-चक्रवत्यदिदेहः, यश्च पुण्यापचयमात्रजन्यः स मूर्तिमानपि न भवति, यथा न कौडिणि, यदि च पुण्यापचयमात्रेण देहो जन्येत, तदा हीनतरः शुभ एव च स्यात्, कर्षं महान्, अशुभतरश्च भवेत्, महतो महापुण्येपचयजन्यत्वात्, अशुभस्य चाशुभकर्मनिर्वर्त्यत्वात् ? । पुण्येन पुनरणीयसापि शुभ एव देहो जन्येत, न तु दुःखितः । अणीयसापि हि सुचलवेदनाणीयानपि सौवर्ण एव घटो भवति न तु मार्तिकः, ताम्रादिर्वेति ॥ १६३३ ॥

अथ केवलपापपर्यं संकीर्णपुण्यपापपर्यं च दृष्टयितुमाह—

एवं चिय विवरीयं जोएल्ला सव्वपावपम्भे वि । न य साहारणरूवं कम्मं तक्कारणाभावा ॥ १९३४ ॥

(एवमेव किस्मिन् योजयेत् संकीर्णपुण्यपर्यं । न च साधारणरूपं कम्मं तत्कारणाभावात् ॥ १९३४ ॥)

‘तत्तं’ पापमेवास्ति, न तु पुण्यम्, पापापचयमात्रजन्यत्वात् सुखस्य—इत्येतस्मिन्नापि पक्षे एवमेव—केवलपुण्यादौऽक्षदृष्टान्तं विपरीत-

मत्ता सर्वं योजयेत् । तथा चानायासपूर्वमात्रजनितं दुर्लभं न भवति, यत्तस्यान्वीयतोऽपि दुःखजनकत्वात् । न ह्यनीमानपि विपलवः स्वा-
स्यदेतुर्भवति । तस्मात् पुण्यजनितमेवाव्ययमपि दुर्लभित्यादि स्वबुद्ध्याऽप्यत्र वाच्यम् । इति पृथग् सुख-दुःखयोः कारणभूते स्वतन्त्रे
पुण्य-पापे षट्पदे । अत एव साधारणे अपि संक्षीर्णे पुण्य-पापे नैष्टये । कुतः ? इत्याह—'न' येत्यादि' न च साधारणरूपं संक्षीर्णत्वमात्रं
पुण्य-पापात्मकमेकं कर्मास्ति, तस्यैवंभूतस्य कर्मणः कारणभावत्वात् । अत्र प्रयोगः—नास्ति संक्षीर्णोभयरूपं कर्म, असंभाव्यमानेनैवविवेकारण-
त्वात्, वक्ष्याणुवदिति ॥१८३४॥ हेतोरसिद्धतां परिहरन्नाह—

कर्मजोगनिमित्तं सुभोऽसुभो वा स एगसमयमि । होञ्ज न उ उभयरूवो कम्मं पि तओ तथणुरूवं ॥

(कर्म जोगनिमित्तं शुभोऽसुभो वा स एकसमये । भवेत् न त्वयरूपः कर्माऽपि तत्त्वतदुरुपम् ॥ १८३४ ॥)

मिथ्यात्वा-ऽविरतिः-प्रमाद-कषाययोगा धन्यदेतव इति पर्यन्ते योगमिधानात् सर्वत्र कर्मबन्धहेतुत्वस्य योगाविनाभावाद् योगानामेव
बन्धहेतुत्वमिति कर्म योगनिमित्तमुच्यते । स च मनो-वाक्-कायतत्त्वो योग एकस्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवेत्, न त्वयरूपः, अतः
कारणलुपत्वात् क्षार्यस्य कर्मापि तदलुरुपं शुभं पुण्यरूपं बध्यते, अशुभं वा पापरूपं बध्यते, न तु संक्षीर्णत्वभावमुभयरूपमेकैव बध्यत
इति ॥१८३५॥ प्रेरका प्राह—

नणु मण-वड्-काओगा सुभासुभा वि समयमि दीसंति । दव्वमि मीसभावो भवेञ्ज न उ भावकरणम्मि ॥

(ननु मनो-वाक्-क्षययोगाः शुभाशुभा अपि समये हरन्ते । द्रव्ये मिश्रभावो भवेत् न तु भावकरणम् ॥ १८३६ ॥)

ननु मनो-वाक्-क्षययोगाः शुभाशुभाश्च मित्रा इत्यर्थः, एकस्मिन् समये हरन्ते, तत् क्षयमुच्यते—'सुभोऽसुभो वा स एगसमयमि'
इति ? तथाहि—किञ्चिदविधिना दानादिवितरणं चिन्तयतः शुभाशुभो मनोयोगः; तथा, किमप्यविधिनैव दानादिचर्ममृपदिवतः शुभाशुभो
वाग्योगः; तथा, किमप्यविधिनैव जिनपूजा-वन्दनकादिकायवेष्टां कुर्वतः शुभाशुभकाययोग इति । तदेतदुक्तम् । कुतः ? इत्याह—'दव्वम्मी-
त्यादि' इदमुक्तं भवति—इह द्विविधो योगः—द्रव्यतः, भावतश्च । तत्र मनो-वाक्-काययोगप्रवर्तकानि द्रव्याणि, मनो-वाक्-कायपरिस्पन्द्यत्मात्मको
योगश्च द्रव्ययोगः; यस्त्वेतदुभयरूपयोगहेतुरच्यवसायः स भावयोगः । तत्र शुभाशुभरूपाणां यथोक्त-चिन्ता-देशना-क्षाययेष्टानां प्रवर्तके
द्विविधेऽपि द्रव्ययोगे व्यवहारनयदर्शनाविवेक्षामात्रेण भवेदपि शुभाशुभत्वलक्षणो मिश्रभावः, न तु मनो-वाक्-काययोगनिवचनाध्यवसायरूपे
भावकरणे मात्रात्मके योगे । अयमभिप्रायः—द्रव्ययोगो व्यवहारनयदर्शनेन शुभाशुभरूपोऽपीच्यते, निश्चयनयेन तु सोऽपि शुभोऽशुभो वा
केवलः समस्ति, यथोक्तचिन्ता-देशनादिप्रवर्तकद्रव्ययोगाणामपि शुभाशुभरूपमिथाणां तन्मतानामावात्; मनो-वाक्-कायद्रव्ययोगनिवन्ध-
नाप्यवसायरूपे तु भावकरणे भावयोगे शुभाशुभरूपो मिश्रभावो नास्ति, निश्चयनयदर्शनेनैवैवागमेऽत्र विवक्षितत्वात् । न हि शुमान्य-

कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं पगरिसाणुभूईओ । सोक्खप्पगगरिसभूई जह पुण्णप्पगगरिसप्पभवा ॥

(कम्मप्रकर्षजनितं मय्यस्य प्रकर्षानुभूतेः । सोक्खप्रकर्षमृतिर्यया पुण्यप्रकर्षप्रभवा ॥ १६३१ ॥)

तद् दुःखप्रदुल्लयं पुण्यापकर्षजनितं न भवति, किन्तु स्वादुरूपकर्मप्रकर्षजनितम्, प्रकर्षानुभूतितात्-वेदनाप्रकर्षानुभवरूपत्वादिति हेतुः, यथा सौख्यप्रकर्षानुभूतिः स्वादुरूपकर्मप्रकर्षप्रभवेति दृष्टान्तः ॥ १६३१ ॥ उपपत्त्यन्तरमाह—

तह वज्झसाहणप्पगगरिसंगभावादिहण्णहा न तयं । विवरीयवज्झसाहणवलप्पगगरिसं अवेक्खेज्जा ॥

(यथा याह्यसायनप्रकर्षप्रभावादिहाय्या न तत् । विपरीतिवज्झसायनयत्नप्रकर्षप्रभवेति ॥ १६३२ ॥)

‘तथा’ इत्युपपत्त्यन्तरार्थः, । इह देहिनां दुःखबहुलत्वं (य०... वहलुत्ते) श्रेष्ठलपुण्यापकर्षमात्रजनितं न भवति । कुतः ? इत्यत्र हेतुमाह—
वाद्यानि यान्यनिष्ठाहारादीनि साधनानि तेषां यस्तदुल्लयः प्रकर्षस्तस्याद्गमावात् कारणाभावादिति । विपर्यये वायकमाह—‘इहेयादि’ तत् दुःखमन्यथा यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं भवेत् तदा पुण्यसंगोष्ठाहारायपचयमात्रादेव भवेत्, न तु पापोदय(य०... पापोपचय)संगोष्ठादिहारादिरूपविपरीतवज्झसाधनानां यत् वलं सामर्थ्यं तस्य स्वादुरूपो यः प्रकर्षस्तदपेक्षेत । इदमत्र इदम—यदि पुण्यापकर्षमात्रजन्यं दुःखं भवेत्, तदा पुण्योदयप्राप्येष्टाहारादिसाधनापकर्षमात्रादेव भवेत्, न चैतदस्ति, इति विपरीतानिष्ठाहारादिसाधनसामर्थ्यादेव तज्ज्ञावादिति । ॥ १६३२ ॥ अपिच,

देहो नावचयकओ पुण्णुक्करिसे व मुत्तिमत्ताओ । होल्लव स हीणतरओ कहमसुभयरो महल्लो य ? १६३३

(देहो नापचयकृतः पुण्योत्कर्ष इव मूर्तिमत्प्राज्ञः । भवेद् वां स हीनतरकः कथमद्युभयतरो महात्मा ? ॥ १६३३ ॥)

दुःखितहस्त्यादिदेहः केवलपुण्यापचयमात्रकृतो न भवति, मूर्तिमत्त्वात्, यथा पुण्योत्कर्षं तल्लन्योऽनुचरसुर-चक्रवर्त्यादिवेहः, यश्च पुण्यापचयमात्रजन्यः स मूर्तिमानपि न भवति, यथा न कोऽपि, यदि च पुण्यापचयमात्रेण देहो जन्येत, तदा हीनतरः शुभ एव च स्यात्, कथं महान्, अद्युभयतश्च भवेत्, महतो महापुण्योपचयजन्यत्वात्, अद्युभयस्य चाद्युभयमूर्तिनिर्वर्त्यत्वात् ? । पुण्येन पुनरणीयसापि शुभ एव देहो जन्येत, न तु दुःखितः । अणीयसापि हि दुर्बललेवेनाणीयानपि सौवर्ण एव घटो भवति न तु मार्तिकः, चात्रादिर्वेति ॥ १६३३ ॥

अथ केवलपापपक्षं संकीर्णपुण्यापपक्षं च दृष्टयितुमाह—

एवं चिय विवरीयं जोएल्ला सव्वपावपक्खे वि । न य साहारणख्वं कम्मं तक्कारणाभावा ॥ १९३४ ॥

(एवमेव विपरीतं योजयेत् सर्वाण्यपेक्षेऽपि । न च साधारणख्वं कम्मं तक्कारणाभावात् ॥ १९३४ ॥)

‘सर्वं’ नापमेवास्ति, न तु पुण्यम्, पापापचयमात्रजन्यत्वात् तुल्यस्य—इत्येतस्मिन्नपि पक्षे एवमेव—केवलपुण्यत्वादोक्तदृष्ट्यात् विस्फुरित-

शुभानि वाऽप्यवसायस्थानानि भुक्त्वा शुभाशुभाध्यवसायस्थानरूपस्तृतीयो राक्षिरागमे कचिदपीष्यते, येनाध्यवसायरूपे भावयोगे शुभा-
शुभत्वं स्यादिति भावः । तस्माद् भावयोग एकास्मिन् समये शुभोऽशुभो वा भवति न तु मिश्रः । ततः कर्माणि तत्तत्त्ययं शुभकं पुण्यरूपं
पापरूपं वा बध्यते, न तु मिश्ररूपमिति स्थितम् ॥ १९३६ ॥ एतदेव समर्पणमाह—

ज्ञाणं सुभमसुभं वा न उ मीसं जं च ज्ञाणविस्मे वि । लेसा सुभा सुभा सुभा सुभमसुभं वा तओ कम्मं ॥

(ध्यानं सुभमशुभं वा न तु मिश्रं यच्च ध्यानविस्मेऽपि । लेसा शुभाऽशुभा वा शुभमशुभं वा सप्तः कर्म ॥ १९३७ ॥)

ध्यानं यस्मादागमे एकदा धर्म-शुद्धध्यानात्मकं शुभम्, आर्त-रौद्रात्मकमशुभं वा निर्दिष्टम्, न तु शुभाशुभरूपम्, यस्माच्च ध्यानाच्च
परमेऽपि लेसा वैज्रतीव्रप्रवृत्तिः शुभा, कापोतीव्रप्रवृत्तिः बाऽशुभैकदा शोक्ता, न तु शुभाशुभरूपाः, ध्यानलेदयात्मकाश्च भावयोगाः, ततस्तेऽप्ये-
कदा शुभा अशुभा वा भवन्ति न तु मिश्राः । ततो भावयोगनिमित्तं कर्माप्येकदा पुण्यात्मकं शुभं बध्यते, पापात्मकमशुभं वा बध्यते, न तु
मिश्रमिति ॥ १९३७ ॥ अस्मिन्

पुव्वगहियं च कम्मं परिणामवसेण मीसयं नेस्सा । इयरेयरभावं वा सम्मा-मिच्छाहं न उ गहणे १९३८

(पूर्वगृहीतं च कर्म परिणामवसेन मिश्रतां नयेत् । इयरेयरभावं वा सम्मत्-मिच्छात्वे न तु गहणे ॥ १९३८ ॥)

‘ता’ इत्ययम्, एतदधापि संभाव्यते यत्—पूर्वं गृहीतं पूर्वं वद् मिथ्यात्वलक्षणं कर्म परिणामवत्तत् पुञ्जत्रयं कुर्वन् मिश्रतां सम्पत्-
मिथ्यात्वपञ्चरूपतां नयेत् प्रापयेदिति । इयरेयरभावं वा नयेत् सम्पत्त्वं मिथ्यात्वं वेति । इदमुक्तं भवति—पूर्ववद्वा न मिथ्यात्वपुद्गलान्
विशुद्धपरिणामः सन् शोचयित्वा, सम्पत्त्वरूपतां नयेत्, अविशुद्धपरिणामस्तु रसमुत्कर्षं नीत्वा सम्पत्त्वं पुद्गलान् मिथ्यात्वपुञ्जे । संक्रमय
मिथ्यात्वरूपतां नयेत्, इति पूर्वगृहीतस्य तात्त्वार्तिनः कर्मण इदं कुर्यात् । ‘ग्रहणकाले तु’ वत्त्वकाले पुनर्न मिश्रं पुण्यपापरूपतया संकीर्ण-
स्वभावं कर्म ब्रूयाति, नर्पातदित्तरूपतां नयतीति ॥ १९३८ ॥

‘सम्पत्त्वं मिथ्यात्वे संक्रमय मिथ्यात्वरूपतां नयति’ इत्युक्तम् ; ततः संक्रमविधिमेव संक्षेपतो दर्शयति—

मोत्तूण आउयं खलु दंसणमोहं चरित्तमोहं च । सेसाणं पगईणं उत्तरविहिंसकमो म सओ ॥ १९३९ ॥

(मुक्ताऽऽपुञ्चं खलु वरीनमोहं चरित्तमोहं च । सेसाणं प्रकृतीनामुत्तरविहिंसकमो भावः ॥ १९३९ ॥)

इह ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतीनामन्योन्यं संक्रमः कदापि न भवत्येव, उत्तरप्रकृतीनां तु निवृत्तिजमूलप्रकृत्यभिधानां परस्परं संक्रमो
भवतीति । तत्र धार्यं विधिः—‘मोत्तूण आउयमित्यादि’ ‘आउयं’ इति ज्ञातिप्रधानो निर्देय इति श्रुत्वचनमत्र प्रष्टव्यम्—वत्त्वार्थाय वि-
श्रुत्वेति । एकस्मा अपुल्लघणात् निगम्यप्रकृतेरभिधानामपि बहुवर्णनाप्युपगमन्योन्यं संक्रमो न भवतीति सूत्रवर्जनम् । तथा, वर्यनमोहं

यादिकं कर्म सादि ब्रजादि, शेषस्त्वन्वातोपशमभ्रेषिर्बाधोऽनाद्येव ब्रजातीत्यर्थ इति ॥१६४१॥ अथ श्रेकाः ग्राह—

॥६८८॥

विशेषां

समयमात्रे

कथं

शुभाशुभ-

विवेचनम्

अविसिद्धो गलघणे लोए धूलतणुकम्मपविभागो । जुज्जेख, गहणकाले सुभा-ऽसुभविषेयणं कंतो ?

(अविशिष्टपुद्गलघने सोके स्थूलतुल्यकर्मप्रविभागः । युक्तोप, ग्रहणकाले शुभा-ऽशुभविषेचनं कुतः ? ॥ १६४२ ॥)

नन्वविशिष्टैः प्रत्यक्षप्रदेशमन्तानन्दैः शुभा-ऽशुभादिभेदेनाप्यवस्थितैः पुद्गलैर्वर्तो निरन्तरं व्याप्तोऽयं लोकः । ततश्च ग्रहणकाले शुद्धतो जीवस्य स्थूल-सूक्ष्मकर्मप्रविभागो युज्येत; ततो न चापरं नाशुद्धुमं च' (गा०-१९४०) इति विशेषणमुपपन्नम्, एतद्विशेषणविशिष्टादत्यस्य स्वभावात् एव जीवैर्ग्रहणात् । यत् शुभाणुभविषेचनं तत् समयमात्ररूपे कर्मग्रहणकाले तत्क्षण एव शुद्धतो जीवस्य कृतः एव संभाव्यते ?—न कुतश्चिदिति सस्यामिप्रायः ततश्च 'सोहणवण्णाशुणं' इत्यादि विशेषणं न युज्यत इति प्रेरककृतमिति ॥१६४२॥

आचार्यो ग्राह—

अविसिद्धं चिय तं सो परिणामा-ऽऽसयसभावजो खिप्पं । कुल्लते सुभमसुभं वा गहणे जीवो जहाहारं ॥

(अविशिष्टमेव वत् स परिणामा-ऽऽसयत्वमावतः खिप्पम् । कुल्लते सुभमशुभं वा गहणे जीवो यथाऽऽहारम् ॥ १६४३ ॥)

स जीवस्त्वत्कर्म ग्रहणे ग्रहणकाले शुभा-ऽशुभादिविशेषणाविशिष्टमपि शुद्धं विप्रं तत्क्षणमेव शुभमशुभं वा कुल्लते—शुभा-ऽशुभविभागेन व्यवस्थापयतीत्युक्तम् । कुतः ? इत्याह—परिणामा-ऽऽसयसभावजो खि' इत्यर्थो विविचकर्मणो जीव आचार्यः, कर्म तु शुभाशुभत्वस्य, तस्य द्विविधस्याप्यर्थस्य स्वभाव आचार्यत्वमाह; परिणामा-ऽऽसयसभावजो परिणामा-ऽऽसयस्त्वभावो, ताम्यामेतत् कुल्लते जीवः । इदमुक्तं कर्माश्रयभूतस्य स कोऽपि स्वभावोऽस्ति येन शुभाशुभत्वेन परिणमयन्नेव कर्मं गृह्णाति; यथा, कर्मणोऽपि शुभाऽशुभभावाद्याश्रयस्य स्वभावः—स कश्चिद् योग्यताविशेषोऽस्ति, येन शुभा-ऽशुभपरिणामान्वितजीवेन गृह्यमाणमेतद्वृत्तया परिणमति । उपलक्षणं चैतत्; प्रकृति-स्त्वित्य-ऽनुभागेनैवित्यम्; प्रदेशानामप्य-ऽनुभागेनैवित्यम् च जीवः कर्मणो ग्रहणसमय एव सर्वं करोतीति । उक्तं च—

“अग्रहणसमयस्मि जीवो उपापन्नं गुणे सपक्वमजो । सम्बन्धियार्णतगुणे क्कम्पसेसु सज्जेसु ॥१॥ आत्मयोगो भोवो नामे गोए सज्जे अड्ढियो । भावरणमसिपाए सरिंसो अड्ढियो य मोहे नि ॥२॥ सज्जुवरि देवणीए भागो अड्ढियो व कारणं फिट्ठु । सुल्लदुक्कल्लकरण्णा ठिई विसेसेण सेवासु ॥३॥”

अ(ग्रहणसमये जीव उपापन्नं गुणात् स्वप्रत्ययकः । सर्वजीवनमन्वयुणाम् कर्मप्रदेशेषु सज्जेसु ॥ १ ॥

(आयुष्कालमात्रं ततोको नास्ति गोत्रं समस्ततोऽपि कः । भावरणेऽप्यवतरे सारथोऽपि क्कम्प मोहेऽपि ॥ २ ॥)

(सर्वोपरि वेदनीये भागोऽपि क्कम्प कारणं फिट्ठु । सुल्ल-दुक्कल्लकरणमात्रं स्थितिविधेयेषु सेवासु ॥ ३ ॥)

इति ॥ १९४२ ॥ एतत् सर्वं कर्मणो ग्रहणसमय आहारदण्डनेन जीवः करोति, इत्याहारपरस्मैव भावयति—

परिणामा-ऽऽस्यवसजो धेणूँ जहा पजो विसमहिस्स । तुल्लो वि तदाहारो तह पुण्णा-ऽपुण्णपरिणामो ।

(परिणामा-ऽऽस्यवसजो धेणूँ जहा पजो विसमहिस्स । तुल्लो वि तदाहारो तह पुण्णा-ऽपुण्णपरिणामः ॥ १९४४ ॥)

‘तदाहारो चि’ तयोरहि-धेनोआहारस्तदाहारः स तुल्लोऽपि दूषादिको शूरीतः परिणामा-ऽऽस्यवसजो यथा धेनवाः पजो दुग्धं सवति, श्वेस्तु स एव विपं-विपरुप्तया परिणमति, तथा तेनैव प्रक्षारेण पुण्या-ऽपुण्यपरिणामः । इदमुक्तं भवति-अस्ति स काश्चित् तस्या-ऽऽहारस्य परिणामो येन तुल्लोऽपि सभाश्रयवैचित्र्याद् विचित्रतया परिणमति; आश्रयस्याप्यहि-धेनुलवणस्यास्ति तच्च निजसामर्थ्यम्, येन तुल्लोऽपि शूरीत आहारस्तच्छद्रुतया परिणमते; तथा पुण्य-पापयोरुत्पन्नयोजना कृतैवेति ॥ १९४४ ॥

अथात्र, अयमेवाहारदण्डनेऽन्यथा भाव्यते; तदथा—

जह वेगसरीरस्मि वि सारा-ऽसारपरिणामयमेइ । अविसिट्ठो वाहारो तह कम्मसुभा-ऽसुभविभागो ॥

(यथा वैकुण्ठरीरेऽपि सारा-ऽसारपरिणामतामेति । अविसिट्ठ इत्याहारस्तथा कम्मसुभा-ऽसुभविभागः ॥ १९४५ ॥)

चेतु-विपचरयोर्मित्ने शरीर आहारस्य परिणामवैचित्र्यं दर्शितम् । ‘वा’ इत्यथा, ययैकस्मिन्नापि पुरुषादिशरीरे ‘अविसिट्ठो’ व्येकरो-ऽप्याहारो गृहीतस्त्वण एव सारा-ऽसारपरिणामतामेति-रसा-ऽदृग्-आसादिरसपरिणामं मूत्र-पुरीषरूपमलपरिणामं च युगपदागच्छतीत्यर्थः, तथा कम्मणोऽप्यविसिट्ठस्य गृहीतस्य परिणामा-ऽऽस्यवसजत् शुभा-ऽशुभविभागो द्रष्टव्य इति ॥ १९४५ ॥

तदेवं पुण्य-पापयोरलक्षणादिभिर्महं प्रसाध्य वज्रदधूतप्रकृतिभेदेनापि तयोर्बद्धप्रदर्शयिष्याह—

सायं सम्मं हासं पुरिस-रइ-सुभाउ-नाम-गोत्ताइं । पुण्णं, सेसं पावं नेयं सविवागमविवागं ॥ १९४६ ॥

(सातं सम्मत्त्वं हासं पुरुष-रति-शुभायु-नाम-गोत्तायि । पुणवं, सेसं पावं केवं सविवागमविवागम् ॥ १९४६ ॥)

सातवेदनीयम्, ओषिधिमिथ्यात्वान्द्रुल्लस्यं सम्यक्त्वम्, हासम्, पुरुषवेदः, रतिः, शुभायुः, नाम-गोत्राणि चेत्येकत्वं सर्वं पुण्य-मभिधीयते । तत्र नारकपुर्वर्जं क्षेपमायुक्षयं शुभम्, देवदिक-यशः-कीर्तिं वीर्यवक्रनामाद्याः सात्त्विकवत् प्रकृतयो नामधर्मणि शुभाः, गोत्रे पुनरुच्योर्विं शुभम् । एताः पटचत्वारिंशत् प्रकृतयः किल शुभत्वात् पुण्यम् । अन्ये तु मोहनीयमेदान् सर्वानपि जीवस्य विपर्ययोऽहेतु-त्वात् पापमेव मन्यन्ते । ततः सम्यक्त्व-हास-पुरुषवेद-रतिवर्जो द्विचत्वारिंशदेव प्रकृतयः पुण्यम् ; तदथा—

* 'सायं उष्णगोयं नर-तिरि-देवाउपाई तद् नामे । देवदुर्गं गणुमदुर्गं गणिविर्लादे यं तपुष्पगर्गं ॥१॥ वर्गोर्वीणान् तिर्गं पदमं संघमणमेव संतर्णं । सुमय्या-
इउककं गणुल्लहं तद् य पपायं ॥२॥ उस्तासं आगावं उज्जोय विहरागई वि य फस्ताया । तस-भायर पञ्चर्षं पतेय विरं सुमं सुम्मां ॥३॥ सुत्तर अपएज्ज वसे
निम्मिण्णं कियमायेव एमाओ । बायाळं पार्इओ पुण्णं ति विगेहिं मणिय्यो ॥४॥" भणितशेषास्तु या द्रयशीतिप्रकृतयस्तत् सर्वमशुभत्वात् पापं
विश्लेष्यम् । सम्यक्त्वं कथमशुभम्, कथं च तत् पापम् ? इति चेत् । उच्यते—रुचिरूपमेव हि सम्यक्त्वं शुभं तच्चेह न विचार्यते, किन्तु
शोधितमिष्यात्पदलक्षणम्, तच्च शब्दाद्यनर्थहेतुत्वाद् शुभमेव, अशुभत्वाच्च पापम् । सम्यक्त्वेऽतिशयोनानावारकत्वादुपचारमात्र एवेदं सम्य-
क्त्वमुच्यते, परमायतिस्तु मिष्यात्वमेवैतत् । इत्थलं प्रसङ्गे न । इदं च पुण्य-पापलक्षणमुपमयमपि सविपाकमविपाकं च मन्तव्यम्—यथा चदं
तथैव विपाक्यः किञ्चिद् वेद्यते, किञ्चित्च मन्दरसं नीरसं वा कृत्वा प्रदेशोदयोनाविपाकं वेद्यत इत्यर्थः । तदेवं पुण्यं पापं च मेदेन व्य-
स्याप्य निरस्तः संकीर्णपुण्य-पापपचः ।

इति बायमयुक्तः— सर्वस्यापि सन्निधयस्तुल्य दुःखाः पर्यकस्य प्रसङ्गात्, न चैतदस्ति, देवादीनां केवलमुखाधिक्यदर्शनात्, नारकादीनां
च केवलदुःखादुपनिर्णयात् । न च सर्वथा सन्निधैकरूपस्य हेतोरन्य-वदुत्त्वमेदेऽपि कार्यस्य प्रमाणादोऽन्य-वशुत्वं विहाय स्वरूपतो मेदो
युज्यते । न हि मेवैककारणप्रमदं कार्यमन्यतमवर्णोत्कृष्टं घटते । तस्मात् सुखातिशयस्यान्यद् निमित्तम्, अन्यच्च दुःखातिशयस्येति । न च
सर्वैकरूपस्य संकीर्णपुण्यपापलक्षणस्य हेतोः सुखातिशयनिबन्धनं पुण्यांशद्विदुः खातिशयकारणपांशदान्या सुखातिशयप्रमदाय कल्प-
यितुं न्याय्या, पुण्यांश-पांशद्वयोर्मेदप्रसङ्गात्, तथाहि—यदुद्वावपि यद् न वर्धते तत् ततो भिन्नम्, यथा देवदत्तदुद्वावप्यवर्धमानो यद्बद्धवः,
न वर्धते च पुण्यांशद्वौ पापांशः, तस्मात् ततो भिद्योऽसाविति । तस्मात् न सर्वैकरूपत्वा पुण्य-पापांशयोर्वर्धते । कर्मसामान्यरूपतया तु
यवसौ तयोरेत्यते सदा सिद्धसाधत्वा, सात-यथाः कीत्यादिः पुण्यस्य, असाता-ज्यथाः कीत्यादिस्तु पापस्यास्माभिरपि कर्मत्वेनैकधाया अम्यु-
पगमात् । तस्मात् पुण्य-पापरूपतया चित्रिते एव पुण्य-पापे स्त इति । ततः तुल्य-दुःखवैचित्र्यनिबन्धनयोः पुण्य-पापयोर्वयोक्तनीत्या
साधितत्वात् न कर्तव्यस्तत्संशयः ॥ १९४६ ॥ किञ्च, अस्त्येव पुण्य-पापयोर्वयोक्तनीत्या साधितं (१०) साधितत्वात् न कथं व्यस्तसंशयः
किं वा सत्ये पुण्यपापयोर्वेदोक्तस्यानिर्वादादेः, लोकप्रसिद्धस्य च दानादेर्वैफल्यं स्यादिति दर्शयन्माह—

• (सातपुण्यगौतमं नर-विर्गं देवापुण्यकाणि तथा नाप्ति । वैचष्टिकं मतुमष्टिकं पक्षे त्रियजातिव्य मतुपञ्चकम् ॥ १ ॥)

(भक्तोपाज्ञानो त्रिकं प्रथमं संकेतनमेव संस्थानम् । शुभवशादिचतुष्कमपुण्येषु तथा च परायातम् ॥ २ ॥)

(उच्छ्रयस्त आताप उदरभोतो विशयोनाभिरपि प्रशस्ता । तस-भावर-पयोर्त्यं प्रत्येकं शिवरं शुभं सुभगम् ॥ ३ ॥)

(शुभचरमावेयं स्तो निसांशु वेदं परदेवेनाः । तिर-वपातिरात् प्रकृत्यः पुण्यमिति विनेमंशिताः ॥ ४ ॥)

असइ वहि पुन्न-पावे जमग्गिहोत्ताइं सग्गकामस्स । तदसंवद्धं सब्ब दाणाइफलं च लोअम्मि ॥ १९४७ ॥

॥ ६६१ ॥
विशेषा-

(असतोर्बहिः पुण्य-पापयोरग्निहोत्रादि स्वर्गोक्तस्य । तदसंबद्धं सर्वं दाणादिफलं च लोके ॥ १९४७ ॥)
पुण्य-पापयोरसंबधे यदेतद् बहिरग्निहोत्राद्यनुष्ठानं स्वर्गकामस्य, यच्च दान-हिंसादिफलं पुण्य-पापसकं लोके प्रसिद्धं, तत् सर्वमसंबद्धं स्यात्, स्वर्गस्यापि पुण्यफलत्वात्, पुण्य-पापयोश्च भवदभिप्रायेणसत्त्वात् । तस्मादभ्युपगन्तव्ये एव पुण्य-पापे । तदेवं वेदवचनग्राह्याणां च युक्तित्वं चिद्वस्तस्य संशय इति ॥ १९४७ ॥ ततः किं कृतवानमी ? इत्याह—

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ तिहि ओ सह खंडियसएहिं ।

गतायां(गाथा-१६०४वत्) ॥ इति चतुर्थतारिश्वाद्रार्थाः ॥ १९४८ ॥

॥ इति नवमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अथ दशमगणधरवक्तव्यतमाह—

ते पव्वइए सोउं मेअस्सो आगच्छइ जिणसयांसं । वच्चासि ण वंदामी वंदित्ता पज्जुवासासि ॥ १९४९ ॥

१०.
मेतार्थ-
गणधर-

(तान् प्रव्रजितान् भूत्वा मेतार्थं आगच्छति जिनसकाशम् । व्रजानि वन्दे वन्दित्वा प्युपासे ॥ १६४६ ॥)

मेतार्थनामा दशमो विनोपप्यायः श्रीमज्जिमसकाशमागच्छति । श्रेयं गतार्थमिति ॥ १९४६ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आभट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सब्बणू सब्बदरिसी णं ॥ १९५० ॥

सव्याख्याना तथैव (गा०-१६०९ वत्) ॥ १६५० ॥ आभाव्य ततः किङ्कितोऽसौ ! इत्याह—

किं मन्ने परलोओ अत्थि नत्थि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसि तेसिमो अत्थो ॥ १९५१ ॥

परलोको-
सि न वा

(किं मन्त्यसे परलोकोऽसि नान्तीति संशयस्तत्र । वेदपदानां चार्थं न जानासि तेषामप्यमर्षः ॥ १६४१ ॥)

आयुष्मन् मेतार्थ ! त्वमेवं मन्यसे—किं भवान्तरगमनलक्षणः परलोकोऽस्ति, नास्ति वा ? इति । अयं च संशयस्तत्र विरुद्धवेदपद-
श्रुतिनिवन्धनो वर्तते । तानि च “विद्वानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः०” इत्यादीनि प्रथमगणधरोक्तानि द्रष्टव्यानि । ‘तेषां चार्थं न जानासि’
इत्यादि तथैवेति ॥ १९५१ ॥ यथा च युक्त्या मेतार्थः परलोकास्तित्वं मन्यते, तां भगवान् व्यक्तीकुर्वन्नाह—

मन्नसि जइ चेयणं मज्जंगमउ व्व भूयधम्मो त्ति । तो नत्थि परलोगो तन्नासे जेण तन्नासो ॥ १९५२ ॥

(मन्त्यसे यदि चैतन्यं मणाग्रमप इव भूतधर्म इति । ततो नास्ति परलोकास्तत्राग्रे येन वक्ष्यामः ॥ १६४२ ॥)

त्रिति न परलोकाभावः । यद्येवम्, तर्हि अनभिज्ञो जीवः, विज्ञानादन्यत्वात्, आकाशवत्, काष्ठविष्वक् वा । अत एव च नित्यत्वादेवासौ जीवो न कर्तृ, नापि भोक्ता । नित्यस्य कर्तृत्वाद्यभ्युपगमे हि सर्वदेव वक्रानवग्रसकः, तस्य सर्वदेवैकरूपत्वात् । कर्तृत्वाभावे च न परलोकः, अकृतस्य तस्याभ्युपगमे सिद्धान्तमपि वत्प्रसङ्गात् । भोक्तृत्वाभावेऽपि न परलोकः, अयोधतः परलोकाद्धेतुभूतकर्मभोगायोगात् । इतोऽपि च न परलोकः । कुतः इत्याह—‘वं येत्यादि’ यस्माच्च नासौ संसारी, नास्य ज्ञानाद् भिन्नस्य जीवस्य भवाद् भवान्तरगमनलक्षणं संसरणमस्तीत्यर्थः । कुतः ? इत्याह—‘संयमज्ञानत्वात्, काष्ठसङ्घवत् । तथा, अमूर्तत्वात्, आकाशवदिति ॥ १९५९—१९६० ॥ अत्रोत्तरमाह—

मन्त्रसि विणासि चेओ उपपत्तिमदादिओ जहा कुंभो । ननु एयं चिय साहणमविणासित्ते वि से सोम्म ।

(मन्त्रे विनासि चेत् कल्पविमदादितो यया कुम्भः । नन्वेतदेव साधनमविनाशित्वेऽपि तस्य सोम्म ! ॥ १९६१ ॥)

ननु ‘विनो विष्णोऽम्भो वं चायिषं’ इति मुवाणो नूनं त्वमेवं मन्यसे—विनाशि विनश्वरं देतश्चेतना चेतन्यं विज्ञानमिति यावत् । उत्पत्तिमदादिति हेतुः । यथा कुम्भ इति प्रयत्नः । आदिशब्दात् ‘पर्यायत्वात्’ इत्यादिकोऽपि हेतुवक्तव्यः । यो हि पर्यायः स सर्वोऽप्यनित्यः, यथा स्वात्मादीनां नवधुराणादिपर्यायः । तद्वधानित्यार्थेनैवदमित्यत्र जीवस्याप्यनित्यत्वात् परलोकाभाव इति त्वाभिप्रायः । न चायं युक्तः, एतो हन्त । नैकान्तेन विज्ञानमनित्यम्, एतोऽविनाशित्वेऽपि ‘से’ तस्य विज्ञानस्येतेदेव सौम्य । तदुक्तं साधनं प्रमाणं भवते । एतोऽनैकान्तिकत्वादुक्तो हेतुरिति यावत् । इदमुक्तं भवति—उत्पादव्यय-प्रोव्यात्मकं वस्तु । तद्वच्च यद्येत्यविमत्त्वाद् विनाशित्वं सिध्यति तेषां प्रोव्यात्मकत्वाद् वस्तुनः कथञ्चिद्विनाशित्वमपि सिध्यति । तदरेदेवमपि शक्यते वस्तुम्—नित्यं विज्ञानम्, उत्पत्तिमत्त्वात्, घटवत् । तद्वच्च कथञ्चिद्विनाशित्वं विज्ञानादभिन्नस्य जीवस्य नित्यत्वात् न परलोकाभाव इति ॥ १९६१ ॥

अथवा, विरुद्धाभिचार्यपक्षवृत्त्यविमत्त्वरूपो हेतुः, प्रत्यनुमानसर्वभावात् । किं पुनस्तत् प्रत्यनुमानम् ? इत्याह—

अहवा वत्थुत्तणओ विणासि चेओ न होइ कुंभो ज्व । उपपत्तिमदादित्ते कहमविणासी घडो, बुद्धी ? ॥

(कथया वस्तुत्वतो विनाशि चेतो न भवति कुम्भ इव । कल्पविमदादित्वे कथमविनाशी घटो, बुद्धिः ? ॥ १९६२ ॥)

एकान्तेन विनाशि विनश्वरं चेतो विज्ञानं न भवति, वस्तुत्वात्, कुम्भवत् । एतोऽस्य प्रत्यनुमानस्योपस्थापनाद् विरुद्धाभ्यभिचार्यपक्षवृत्त्यविमत्त्वरूपो हेतुः । यदुक्तम्—‘ननु एयं चिय साहणमविणासित्ते वि’ इत्यादि, तत्र परत्वेयं बुद्धिः स्यात् । कथं भूता बुद्धिः ? इत्याह—कथं यद्येत्यविमत्त्वाद् एतन्तत्वेनेत्यन्यस्तो घटोऽविनाशी सिध्यति ?—न कथञ्चित्, घटस्य विनाशित्वेन सुप्रतीतत्वात् । तद्वच्च एतान्तेऽविनाशित्वस्यासिद्धेर्दाहान्तिके विज्ञाने तद्वत् न सिध्यतीति परस्याभिप्राय इति ॥ १९६३ ॥ अत्रोत्तरमाह—

रूव-रस-नांघ-फासा संखा संठाण-दव्व-सत्तीओ। कुंभो त्ति जओ ताओ पसुइ-विच्छित्ति-धुवधम्मा॥

॥६६५॥

विशेषा०

घटोडावि-

नाशयपि

मृत्पिण्ड-

घटयोखि

तयम्

वात्मनस्मि

तयस्सुपे

परलोके-

सिद्धिः

(रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः संख्या संस्थान-द्रव्य-शक्तयः । कुम्भः इति आसत्ताः प्रसूति-व्यवस्थित-धु यथार्थाः ॥ १६६३ ॥)

इह रूप-रस-गन्ध-स्पर्शलक्षणे गुणसमुदायः एकलक्षणा संख्या, पृथुपुञ्जोदराधाकारलक्षणं संस्थानम्, मृदुद्रव्यम्, जलाहरणादि-द्रव्य-शक्तियुक्तयेवैवैनि समुद्धानि यतः कुम्भ इत्युच्यते, ताव रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-संस्थान-द्रव्य-शक्तयः प्रधत्त-विच्छित्ति-श्रीव्यधर्मिण्य उत्पाद-व्याय-श्रीव्यस्वरूपाः, तत उत्पत्तिमात्राद्विनाश्यापि घटः सिध्यतीति ॥ १६६३ ॥ एतदेवं विस्तारो भावयन्माह—

इह पिण्डो पिण्डागार-सत्तिपञ्चायविलयसमकालं। उपज्जइ कुंभागर-सत्तिपज्जायरूवेण ॥ १९६४ ॥

रूवाइदव्वयाए न जाइ न य वेइ तेण सो निच्चो। एवं उप्पाय-व्वय-धुवस्सहाव मय सव्व ॥ १९६५ ॥

(इह पिण्डः पिण्डागार-शक्तियुक्तियुक्तयसमकालम् । उत्पद्यते कुम्भागार-शक्तियुक्तियुक्तयेण ॥ १६६४ ॥)

(रूपादिद्रव्यवत्या न जायते न च व्येति तेन स नित्यः । एवमुत्पाद-व्वय-श्रीव्यस्वभावं मतं सर्वम् ॥ १६६५ ॥)

इह मृत्पिण्डः कर्त्ता । योऽयं घटसंस्थानरूपः स्वकीयो मृत्पिण्डाकारः, शक्तिश्च या क्वाचिदात्मीया, एतदुभयलक्षणे यः पर्यायस्तस्य यो विलयो विनाशस्तस्मैकालमेवासाधुत्यघते । मृत्पिण्डः । केन ? इत्याह-पृथुपुञ्जोदरादिको यः कुम्भाकारः, तत्त्वकिञ्च या जलाहरणा-दिविषया, एतदुभयलक्षणे यः पर्यायस्तेनोत्पद्यते । रूप-रस-गन्ध-स्पर्शरूपतया मृदुद्रव्यरूपतया चासौ मृत्पिण्डो न जायते, नापि व्येति सिद्ध्यति । ततस्तदवृत्तया नित्योऽयमुच्यते, तेन रूपेण तस्य सदैवावस्थितत्वात् । तदेवं मृत्पिण्डो निवाकस्वशक्तिरूपतया विनश्यति । घटाकार-तत्त्वकिरूपतया उत्पद्यते, रूपादिमार्गेन मृदुद्रव्यरूपतया चावतिष्ठते, इत्युत्पाद-व्वय-श्रीव्यस्वभावोऽयमुच्यते । एवं घटोऽपि पूर्वपर्यायेण विनश्यति, घटाकारतया तूत्पद्यते, रूपादित्वेन मृदुद्रव्यतया चावतिष्ठत । इत्युत्पाद-व्वय-श्रीव्यस्वभावोऽयमुच्यते । एवमस्यदपि यदस्ति वस्तु, तत् सर्वमप्युत्पाद-व्वय-श्रीव्यस्वभावमेवामिमत्वं कीर्यकृताम् । ततश्च यथोक्त्यापिमात्राद्-विनाशितं घटे सिध्यति तथाऽविनाशित्वमपि । तथा सति साध्यधर्मिणि चैतन्येऽपि तस्माद्विरिति । एतदेवं चैतन्यादव्यतिरिक्तोऽपि जीवः क्यञ्चिद् नित्य एव ॥ १६६४-१९६५ ॥

ततश्च न परलोकमात्रं इति दर्शयन्माह—

इया नासो पडचेयणया समुभवो समयं। संताणेणावत्था तहेह-परलोअ-जीवाणं ॥ १९६६ ॥

हलोगनासो मुराइपरलोगसंभवो समयं। जीवतया उवत्थाणं नेहभवो नेय परलोओ ॥ १९६७ ॥

(पटचेयवत्या नाशः पटचेयवत्या समुद्रवः समकम् । संताणेनावत्था तथेह-परलोअ-जीवानाम् ॥ १९६६ ॥)

(मतुजेहलोफनाशः मुरापरलोफसंभवः समकम् । जीवतयाऽवत्थानं नेहभवो नेय परलोओ ॥ १९६७ ॥)

घटविषयं विधानं घटचेतनोच्यते, घटविषयं तु विज्ञानं पटचेतना । यदा च घटविज्ञानानन्तरं पटविज्ञानमुपजायते जीवस्य, तदा घटचेतनया घटविज्ञानरूपेण तस्य नाश उच्यते, पटचेतनया तु पटविज्ञानरूपेण 'समयं' युगपदेव समुद्भव उत्पादः, अनादिकालप्रवृत्तेन तु चेतनासंचेतनेन निर्विशेषेणैव जीवत्वमात्रेणैव स्थानमिति । एवं च यद्येवमेषोऽपि विद्यते जीवस्योत्पाद-व्यय-ध्रौव्यस्वभावकं दक्षितम्, तथा परलोके गता जीवाः परलोकाजीवादेवामयेतत् संभावयं, इत्युच्यते । तद्यथा—यदा मनुष्यो मृत्वा सुरलोकादाद्युत्पद्यते तदा मनुष्यरूप इदलोको मनुष्येदलोक्तस्त्वस्य नाशः, तत्समकालमेव च सुरादिपरलोकेस्य संभव उत्पादः, नीधतया स्वस्थानम् । तस्यां च जीवत्वावस्थायाम् निवर्तितायां मेहमत्रो निवर्त्यते, तापि सुरादिपरलोको निवर्त्यते, किन्तु निष्पूर्यायं जीव-द्रव्यमात्रमेव विवर्त्यते तदेवमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्य-स्वभावत्वे जीवस्य न परलोकाभाव इति ॥ १६६६-१६६७ ॥ आह—ननु कथं सर्वस्यापि वस्तुन इयं विस्वभावता ? इति । अत्र युक्तिमाह—

असञ्जो नत्थि पसुई, होख व जइ, हो उ खरविमाणस्स । न य सब्बहा विणालो सञ्जुच्छेयुप्पसंगाओ ।
तो ऽवत्थियस्स केणवि विलओ धम्मणे भवणमन्नेण । सञ्जुच्छेओ न मओ संववहारोवरोहाओ १९६९

(असञ्जो नास्ति पसुई, मवेइ वा यवि, मवउ खरविमाणस्य । न च सञ्जहा विणालः सर्वोच्छेयुप्पसङ्गात् ॥ १६६८ ॥)
(वतोऽवस्थितस्य केनापि विलोको धर्मोऽयं भवणमन्नेन । सर्वोच्छेयो न मओः संववहारोपरोपात्तः ॥ १६६९ ॥)

इदं कान्तेन सर्वथाऽसतो वरुणः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्नास्ति न घटते । अथ मवति, तदि खरविमाणस्यापि मवतु, असत्त्वाविशेषात् । तस्मात् केनापि रूपेण भवेदोत्पद्यते । न च सतः सर्वथा विनाशः, क्रमशः सर्वस्यापि नारक-विषयादेरुच्छेदप्रसङ्गात् । ततस्मात् तस्यावस्थितस्य जीवादेरस्ति केनापि मनुष्यत्वादिवर्गेण विलोको विनाशः, अन्येन तु सुरादिरूपेण भवनमुत्पादः, सर्वोच्छेदस्तु न मवस्त्यर्थकताम्, नैव कन्दुको घटितः । ततो राजपुत्र्याः शोकः, कुमारस्य तु इयं, सुवर्णस्वामिनश्च नरपतेरीदृशीन्यम्, सुवर्णस्योभयावस्थायामप्यविनष्टत्वात् इत्यादिको योऽसौ लोकप्रवहारस्तस्य सर्वस्याप्युत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मकस्त्वनन्त्युपगमे समुच्छेदः स्यात् । तस्मात् कथञ्चिदवस्थितत्वे जीवस्य न परलोकाभाव इति ॥ १६६८-१६६९ ॥ किञ्च, स्वर्गादिपरलोकाभावेऽग्निहोत्र-दानादीनामानर्थाप्यस्यादिति दर्शयामाह—

असइ व परम्मि लोए जमग्गिहोताइ सग्गकामस्स । तदसंवरुं सव्वं दाणाइफलं च लोअम्मि १९७०

(असति वा परतीर्ष्योऽके परमिहोत्रादि स्वर्गकामस्य । तत्संवरुं सव्वं दाणादिफलं च लोके ॥ १६७० ॥)

गतावो ॥ १९७० ॥ तदेवं क्षिप्रस्थापि संभवः । सतः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नमि संसयम्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ तिहि ओ सह खण्डियसएहिं
अर्थः स एव (गा०-१९०४ वटु) ॥ इति श्रयोविश्रुतिगार्थः ॥ १९७१ ॥
॥ इति दशमो गणधरवादः समाप्तः ॥

अर्थकादशगणधरवक्तव्यतामाह—

ते पव्वइए सोउं पहासो आगच्छइ जिणसयासं । वच्चा मि ण वंदा मी वंदित्ता पज्जुवासामि ॥ १९७२ ॥
(तात् प्रश्रितवान् मुखा प्रभास आगच्छन्ति जिणसकाशम् । वच्चा मि वन्द्ये वन्दित्वा पयुं पासे ॥ १९७२ ॥)

सुगमा ॥ १९७२ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

आमट्ठो य जिणेणं जाइ-जरा-मरणविप्पमुक्केणं । नामेण य गोत्तेण य सव्वण्णू सव्वदरिसी णं । १९७३ ।
तथैव (गा०-१६०९ वटु) ॥ १९७३ ॥ आमाप्य ततः किञ्चिच्छ्रुतोऽसौ ? इत्याह—
किं मन्ने निव्वणं अत्थी नरिथि त्ति संसओ तुज्झ । वेयपयाण य अत्थं न याणसी तेसिमो अत्थो । १९७४ ॥

(किं मन्यसे निर्व्याणमस्ति नाल्मीति संशयस्तथ । वेदपदानां वार्थं न जानासि तेपामयमर्थः ॥ १६७४ ॥)
हे श्रयुष्मन् ! प्रभास ! त्वमेवं मन्यसे—किं निर्व्याणमस्ति, नवा ? इति । अयं च संशयस्तत्र विरुद्धवेदपदश्रवणनिबन्धनः । तानि
चामूनि वेदपदानि—“ज्जामयं वैतव सर्वं यदग्निहोत्रम्” । तथा, “सैपा गुहा दुरवगाहा” । तथा, “द्वे ब्रह्मणी परमपरं च, तत्र परं सत्यं
ज्ञानमनन्तरं ब्रह्म” इति । एतेषां चायमर्थस्तत्र चेतसि श्रुते—यदेतदग्निहोत्रं तुज्जामयमेव यावज्जीवं कर्तव्यमिति । अग्निहोत्रक्रिया च
भूतवधैरनुत्पाद्यत्वरूपा । सा च स्वर्गफलैव स्याद् नापवर्गफला । ‘यावज्जीवम्’ इति चोक्ते क्लृप्तान्तरं नास्ति यन्नापवर्गहेतुभूतक्रियान्तरारम्भः
स्यात् । तस्मात् साधनाभावाद् मोक्षमावः । तद्वत्चेत्यादिकानि किल मोक्षमावप्रतिपादकानि । शेषाणि तु तदस्तित्वं सूचकानि, यतो
गुहादय मुक्तिरूपा, सा च संसारामिनिन्दितानां दुरवगाहा, दुष्प्रवेष्टात् । तथा, परं ब्रह्म सत्यं मोक्षः, अनन्तरं तु ब्रह्म ज्ञानमिति । ततो
मोक्षास्तित्वं नास्तित्वं च वेदपदप्रतिपादितमवगम्य तत्र संशयः । तत्रैषां वेदपदानामर्थं त्वं न जानासि, यतस्तेपामयमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण
इति ॥ १९७४ ॥ युक्तिमपि मोक्षमावप्रतिपादने प्रभासाध्यवसितां दूषयितुं भगवान् शक्यतियुतामाह—

मन्नसि किं दीवस्स व नासो निव्वाणमस्स जीवस्स । दुक्खवक्खयाइरूवा किं होज्ज व से सओ उवत्था ?
(मन्यसे किं दीपत्येव नाशो निर्वाणमस्य जीवस्य ? । दुःखदुष्परिरूपा किं भवेद् वा तस्य सतोऽवत्था ? ॥ १६७५ ॥)

आयुष्मन् । प्रभास ! तमेवं मन्यसे—किं दीपस्येवाश्रय जीवस्य नाशो वृत्त एव निर्वाणम् ? यथाऽऽहुः सौगतविशेषाः केचित्, तद्यथा—
 “दीनोः तथा निवृत्तिमप्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशं न कश्चिद् दिक्दिशं न कश्चिद् स्टेरक्ष्माव केवलमेति शान्तिम् ॥ १ ॥
 जीवस्तथा निवृत्तिमप्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशं न कश्चिद् दिक्दिशं न कश्चिद् स्टेरक्ष्माव केवलमेति शान्तिम् ॥ २ ॥
 इति । किं वा यथा जैनाः ग्राहुस्तथा निर्वाणं भवेत् ? किं वत् ? इत्याह—सर्वो विद्यमानस्य जीवस्य विशिष्टा क्वाचिदवस्था ।
 कथंभूता ? राग-द्वेष-मद-मोह-जन्म-जरा-मोहादिदुःखधररूपा उक्तं च—“केवलव्यभिक्तं वर्त्मरूपाः सर्वादिदुःखपरिमुक्ताः । मोक्षन्ते मुक्तिगता लोक-
 क्षीणान्तरागिणाः ॥ १ ॥” इति ॥ १९७५ ॥ प्रक्रमान्तरेणापि संश्रयकारस्यमाह—

अहवा ऽणाइत्तणओ खस्स व किं कम्म-जीवजोगस्स । अविओगाओ न भवे संसाराभाव एव ति ? ॥

(अथवाऽनादित्यतः सत्येव किं कर्म-जीवजोगस्य । अविओगाद न भवेत् संसाराभाव एवेति ॥ १९७६ ॥)

अथवा, तमेवं मन्यसे—नूनं संसाराभाव एव न भवेत् । इव ? । अवियोगात्—वियोगायोगात् । कस्य ? । कर्म-जीवयोः
 संयोगस्य । इव ? । अनादित्वाद् ; खस्येव । इह ययोरनादिसंयोगस्तयोर्वियोगो नास्ति, यथा जीवा-ऽऽकाशयोः, अनादिश्च जीव-कर्मणोः
 संयोगः; त्वतो वियोगालुपचिः; त्वच्च न संसाराभावः; तथा च सति कुतो मोक्षः ? इति ॥ १९७६ ॥
 अथ प्रत्यासत्तरेवानन्तरोक्तस्यैव प्रतिविधानमाह—

पडिवस्स मण्डओ इव वियोगमिह कम्म-जीवजोगस्स ।

तमणाइणो वि कंचण-धाऊण व णाण-किरियाहिं ॥ १९७७ ॥

(प्रतिपद्यस्व मण्डिक इव वियोगमिह कर्म-जीवजोगस्य । त्वमनादेरपि काश्चन-धात्वोरिव ज्ञान-क्रियाख्याम् ॥ १९७७ ॥)

‘अथाइणो वि चि’ अनादेरपि जीव-कर्मसंयोगस्य ‘तं’ इति त्वं प्रतिपद्यस्व वियोगम्, धन्व-मोक्षत्रादे मण्डिकवत् । कयोर्विव
 यो वियोगः ? । काश्चन-धातुपापाणयोरिव । किं निर्हेतुक एव जीव-कर्मणोर्वियोगः ? । न, इत्याह—ज्ञान-क्रियाख्याम् । इदमुक्तं स्ववि-
 नायमेकान्तो यदनादिसंयोगो न विद्यते, यतः काश्चन-धातुपापाणयोरनादिरपि संयोगोऽप्यस्यादिसंयोगेण विद्येत एव, तद्वर्जीव-कर्मसि-
 योगस्यापि सम्पगृह्यमान-क्रियाभ्यां वियोगं मण्डिकवत् त्वमपीह प्रतिपद्यस्वेति ॥ १९७७ ॥

अथ प्रक्रमान्तरेणापि मोक्षभावप्रतिपादकं प्रमाणाभिप्रायं मगधान् प्रकटयितुमाह—

जं नोरगाइभावो संसारो नारगाइभिण्णो य । को जीवो तं मच्चसि तन्नासे जीवनासो ति ॥ १९७८ ॥

(यद् नारकादिभावः संसारो नारकादिभिर्मयः । को जीवस्त्वं मन्यसे तन्नासे जीवनास इति ॥ १९७८ ॥)

॥६९९॥
विशेषा-
कर्मकृत-
नारकादि-
पर्यायनाश-
न द्रव्य-
नाशः

यद् यस्माद् नारक-तिर्यग्-नार-ऽमरभाव एव नारकादित्येव संसार उच्यते नान्यः, नारकादिपर्यायमिषम कोऽन्यो जीवः ? न कोऽपीत्यर्थः, नारकादिभावदन्यत्वेन कदाचिदपि जीवस्यानुपलम्भादिति भावः । ततस्तथाशे नारकादिभावरूपसंसारनाशे जीवस्य स्वस्वरूपनाशात् सर्वथा नाश एव भवति; ततः कस्यासौ मोक्षः ? । इति त्वं मन्यसे ॥ १६७८॥ तदेतदयुक्तम् ; कुतः ? इत्याह—

न हिनारगाइपक्षायमेत्तनासम्मि सव्वहा नासो । जीवहव्वस्स मओ मुहानासे व हेमस्स ॥१९७९॥
न हि नारगाइपक्षायमेत्तनासम्मि सव्वहा नासो । जीवत्तमकम्मकयं तन्नासे तस्स को नासो ? ॥१९८०॥
कम्मकओ संसारो तन्नासे तस्स जुल्लए नासो । जीवत्तमकम्मकयं तन्नासे तस्स को नासो ? ॥१९८१॥

(न हि नारकादिपर्यायमात्रनाशे सर्वथा नाशः । जीवद्रव्यस्य ततो मुद्रानाश इव हेमः ॥ १६७८ ॥)

(कर्मकृतः संसारस्तथाशे वस्य युज्यते नाशः । जीवत्वमकर्मकृतं संसारो तस्य को नाशः ? ॥ १६८० ॥)

नारक-तिर्यागद्विरूपेण यो भावः स जीवस्य पर्याय एव । न च पर्यायमात्रनाशे पर्यायिणो जीवद्रव्यस्यापि सर्वथा नाशो मतः, कदाचित्तु भवत्यपि । न हि मुद्रादिपर्यायमात्रनाशे हेमः सुवर्णस्य सर्वथा नाशो दृष्टः । ततो नारकादिसंसारपर्यायनिष्ठचौ मुक्तिपर्यायान्तरोत्पत्तिर्जीवस्य, मुद्रापर्यायनिष्ठचौ कर्मपर्यायान्तरोत्पत्तिरिव सुवर्णस्य, न किञ्चिद् विरुज्यत इति । ननु यथा कर्मणो नाशे संसारो नश्यति तथा तन्नाशे जीवत्वस्यापि नाशाद् मोक्षमात्रो भविष्यति । एतदप्यसारम् । कुतः ? इत्याह—‘कम्मकओ इत्यादि’ कर्मकृतः कर्मजनितः संसारः, ततस्तथाशे कर्मनाशे वस्य संसारस्य नाशो युज्यत एव, कारणभावे कार्याभावस्य सुप्रतीतत्वात् । जीवत्वं पुनरनादिकालप्रवृत्त्वात् कर्मकृतं न भवति, अतस्तथाशे कर्मनाशे तस्य जीवस्य को नाशः ? न कश्चित् ; कारण-व्यापकयोरेव कार्य-व्याप्यनिवर्तकत्वात् ; कर्म तु जीवस्य न कारणं नापि व्यापकमिति भावः ॥ १६७९-१६८० ॥ इतश्च बीवो न विनश्यति । कुतः ? इत्याह—

न विगाराणुवल्भादागासं पिव विणासधम्मो सो । इह नासिणो विगारो दीसइ कुं भस्स वा ऽवयवा ॥

(न विकाराणुपलम्भादाकाशमिव विनारापमं सः । इह नाशिणो विकारो दृश्यते कुम्भस्येवावयवाः ॥ १६८१ ॥)

न विनाशधर्मा जीव इति प्रतिष्ठा । विकाराणुपलम्भादिति हेतुः । इह यो विनाशी तस्य विकारो दृश्यते, यथा मुद्रादिध्वत्स्य कुम्भस्य कपाललक्षणा अवयवाः; यस्त्वविनाशी न तस्य विकारदर्शनम्, यथाऽऽकाशस्येति । ततो मुक्तस्य जीवस्य नित्यत्वाद् नित्यो मोक्ष इति ॥ १९८१ ॥ स्याद् मतिः—तर्हि प्रतिक्षणध्वंसी मोक्षो वा यत्, कालान्तरविनाशी तु भविष्यति, कुतश्चत्वात्, घटवत् । तद-युक्तम्, घटप्रध्वंसाभावेनैकान्तिकत्वात्, इति दर्शयन्नाह—

कालंतरनासी वा घडो व्व कयगाइयो मई होल्ला । नो पढंसाभावो भुवि तद्धम्मा विजं निच्चो ॥१९८२॥
(कालान्तरनाशी वा घट इव कदाचित्तो मयिर्भवेत् । नो प्रध्वंसाभावे भुवि घटमपि यद् नित्यः ॥ १६८२ ॥)

अथ ग्रेयं परिहारं चाह—

अणुदाहरणमभावो खरसिंगं पिव मई न तं जम्हो । कुंभविणासविसिट्टो भावो चिय पोगलमओ सो ।

(अणुदाहरणमभावः खरट्टुहमिव भविर्न एव यस्मात् । कुम्भक्षिणाशिशिट्टो भाव एव पुद्गलमयः सः ॥ १६८३ ॥)

यथा, कुतश्च भोक्षस्याभ्युपगम्योक्तम् ; इदानीं तदेव तस्य नास्तीति सोदाहरणमुपदर्शयिष्याह—

किवेगंतेण कयं पोगलमेत्तविलयम्मि जीवस्स । किं निव्वत्तियमहिंयं नभसो घडमेत्तविलयम्मि १६८४

(गा०—१८३९ वृत् ॥ १९८४ ॥ श्रुतमानात् पुनरपि श्रुक्तस्य नित्यत्वं साधयति—

दव्वामुत्तत्तणओ मुत्तो निच्चो नभं व दव्वतया । नणु विभुयाहपसंगो एवं सह, नाणुमाणाओ ॥ १९८५ ॥

(द्रव्यामूर्तत्वो मुक्तो नित्यो नभ इव द्रव्यतया । ननु विभुलाविमसह एव सति, नाणुमानात् ॥ १९८५ ॥)

नित्यो श्रुक्तान्ता, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात् ; 'द्वयतय पि' यथा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात् नित्यं नमः । आह—नन्वेन दृष्टान्तेन व्यापकरत्वायपि सिध्यति जीवस्य; तथाहि—विभुस्युपपन्नः सर्वगतो जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, यथा नमः । तदेतद् न । कुतः ? ।

सर्वगतत्वापकानुमानसद्भावात् ; तथाहि—स्वभूयन्तदेदमात्रव्यापको जीवः, तत्रैव तद्वगुद्योपलब्धेः, स्पर्शनवत् इत्यनुमानाद् बाध्यते सर्वगतत्वं जीवस्य । एवं 'न वध्यते, नापि श्रुच्यते जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, नमोवत्' इत्याद्यपि रूपणं, 'वध्यते पुण्य-पापकर्मणा जीवः, दान-हिसादिक्रियाणां सफलत्वात्, कृप्यादिक्रियावत्, तथा, विषटते सम्पगुणायात् कोऽपि जीव-कर्मसंयोगः, संयोगत्वात्, काञ्चन-धातुपापणसंयोगवत्' इत्याद्यनुमानात् परिहर्तव्यमिति ॥ १९८५ ॥ अथवा, किमेकत्वेन बद्धाग्रहैर्मोक्षस्य नित्यत्वं साध्यते, सर्वस्यापि वस्तुनः परमायतो नित्यानित्यरूपत्वात् ? । उत्कट्टा-ऽनुत्कट्टपर्यायविशेषविषयामेणेव हि 'किवलम्' इत्यादिव्यपदेश इति दर्शयिष्याह—

को वा निच्चगाहो सव्वं चिय वि भव-भट्ट-ठिहमइयं । पळायां तरमेत्तप्पणाद निच्चाइववएसो ॥ १९८६ ॥

(को वा नित्यग्रहः संयमेनापि भव-भट्ट-रिथितमयम् । पर्यायान्वरमात्राणां नित्यादिव्यपदेशः ॥ १९८६ ॥)

अथ कथञ्चिदनित्यत्वेऽपि मोक्षस्य न किञ्चिद् नः धृत इति भावः । इह 'कालंतरनासी यां घटो व्व' इत्यादि (१९८२) गाथाः प्रापयि पणुणधरे बन्ध-मोक्षविचारे व्याख्याता एव । एतो यदिह न व्याख्यातं तत् ततोऽवगन्तव्यमिति ॥ १९८६ ॥

अथ प्रथमपक्षे यदुक्तम्—'किं दीवस्स व नातो निव्वणं, (गा०—१९७५) इत्यादि । तत्रोत्तरमाह—

न य सव्वहा विणासोऽणलस्स परिणामओ पयस्सेव । कुं भस्स कवालाण व तहाविगारोवलंभाओ

(न य सर्वथा विनाशोऽनन्तत्वं परिणामकः पयस इव । कुम्भस्य कवालानामपि तथाविधतोऽपलम्भात् ॥ १९८७ ॥)

॥७००॥

वियेया०

नाओ

मायमयः

जीवासर्व-

गतत्वे

युक्तयः

अनित्यादि-

व्यवहारः

उत्कट्टा-नु-

त्कट्टपर्य-

युक्तः

विकारमात्र

न सर्वनामः

न प्रदीपानलस्य सर्वप्रकारैर्विनाशः, परिणामरहात्, पयसो दुग्धस्यैव; अम्बा, यथा सुभगराहातस्य कमालसया परिणतस्य घटस्य, यथा वा चूर्णीकृतानां कपालानाम् । कुतो न सर्वया विनाशः ? इत्याह— तथा तेन रूपान्तरप्रकारेण विकारस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलम्भमा-
हिति ॥१६८७॥ अत्र प्रेर्यं परिहारं चाह—

जह स्ववहान न नासोऽणलस्स किं दीसए न सो सक्खं ? परिणामसुहुमयाओ जलयविगारं जणरउ व्व

(यदि सर्वया न नाशोऽणलस्य किं दृश्यते न स साक्षात् । परिणामसूक्ष्मगतो जलपविकारोऽञ्जनरज इव ॥ १६८८ ॥)

यदि सर्वोऽणलस्य न नाशः, तर्हि विध्यातानन्तरं किमित्यसौ साक्षाद् न दृश्यते ? । अत्रोत्तरमाह— 'परिणामेत्यादि' विध्याते प्रदीपेऽनन्तरमेव तामसपुद्गलरूपो विकारः समुपलभ्यत एव, चिरं चासौ पुरस्ताद् यद् नोपलभ्यते, तत् सूक्ष्म-सूक्ष्मतरपरिणाममावाहः तथाहि— विधीर्यमाणस्य जलदस्यापि यः कृष्णाग्रपुद्गलविकारः स परिणामसौक्ष्म्याद् नोपलभ्यते । तथा, अञ्जनस्यापि पवनेन हियमाख्यस्य यदुच्छरज उद्दीयते तदपि परिणामसौक्ष्म्याद् नोपलभ्यते, न पुनरसत्त्वादिति ॥१६८८॥ चित्ररूपश्च पुद्गलपरिणाम इति दर्शयन्माह—
होऊण इंदियं तरगज्झा पुणरिंदियं तरगहणं । खंधा एंति न एंति य पोगगलपरिणामया चित्ता १९८९

(मूर्तेन्द्रियान्तरग्राह्याः पुनरिन्द्रियान्तरमद्वयम् । स्मृत्वा यत्न न यन्ति यः पुद्गलपरिणामता चित्रा ॥ १६८८ ॥)

इह सुवर्णपत्र-रत्न-सुण्ठी-हरीतकी-चित्रक-गुडादयः स्मन्धाः पूर्वमिन्द्रियान्तरग्राह्याश्चक्षुरादीन्द्रियविषया भूत्वा पुनर्द्रव्य-वेद्य-कालादि सामग्र्यन्तरं प्राप्य पुद्गलपरिणामवैविध्यविद्विन्द्रियान्तरग्राहणं स्पर्शन-रसनानादीन्द्रियग्राह्यतामायान्ति; तथाहि—सुवर्णं पत्रीकृतं चक्षुर्ग्राह्यं भूत्वा शोचनार्थमग्नौ प्रक्षिप्तं मस्मना मिलितं सत् स्पर्शेन्द्रियग्राह्यतामेति, पुनः प्रयोगेण मस्मनः पृथक्कृतं चक्षुर्विषयतामुपगच्छति । लवण-मुन्डी-हरीतकी-चित्रक-गुडादयोऽपि प्राक् चक्षुरिन्द्रियग्राह्या भूत्वा पश्चात् स्पर्शान्ते चक्षुर्विषयतामुपगच्छति । कर्पूर-कस्तूरिकादीनामपि पुद्गलाद्यवृक्षाणां अपि वायुना दूरस्थपनीता घ्राणसंवेधा भवन्ति । मन्थाः सन्तो रसनेन्द्रियसंवेधा भवन्ति । कर्पूर-कस्तूरिकादीनामपि पुद्गलाद्यवृक्षाणां अपि वायुना दूरस्थपनीता घ्राणसंवेधा भवन्ति । योजननवकातु परतो गतास्तथाविधं फञ्जित् मत्स्यपरिणाममापन्ना नैकस्यापीन्द्रियस्य विषयतां प्रतिपद्यन्ते इति । अनया दिशोऽन्यापि पुद्गल-परिणामता चित्रा भावनीयेति ॥ १६८९ ॥ अथास्यैव पुद्गलपरिणामवैचित्र्यस्य प्रस्तुते योजनार्थमाह—

एगेगिंदियगज्झा जह वायव्वादयो तहगेया । होउं चक्खुगज्झा घाणिंदियगज्झया मेति ॥१९९०॥

(एकेन्द्रियग्राह्या यथा वायव्यादयस्तथाऽऽग्नेयाः । मृत्वा चक्षुर्ग्राह्या घ्राणेन्द्रियग्राह्यां यन्ति ॥ १६९० ॥)

वायुः स्पर्शेन्द्रियस्यैव ग्राह्यः, रसा रसनस्यैव, गन्धो घ्राणस्यैव, रूपं चक्षुष एव, शब्दस्तु श्रोत्रस्यैव ग्राह्यः । तदेवं यथा वायव्यादयः पुद्गला एकैकस्य प्रतिनियतस्यैवेन्द्रियस्य ग्राह्या भूत्वा पश्चात् परिणामान्तरं किमप्यापन्ना इन्द्रियान्तरग्राह्या अपि भवन्तीति स्वयमेव गम्यते,

तथा प्रस्तुता अपि प्रदीपमत्ता आग्नेयाः शुद्धलाभ्यवर्णाद्या भूत्वा पश्चात् विधायते तस्मिन् प्रदीपे त एव तामसीभूताः सन्तो घ्राणेन्द्रियग्राह्या-
मुपयान्ति, तत् किमुच्यते- 'किं दीप्तय न सो सक्तम्' (गा०-१९८८) इति । ननु घ्राणेन्द्रियेणोपलभ्यत एव विधायतप्रदीपविकार-
इति ॥ १९९० ॥ यथेवम्, ततः प्रस्तुते किम् ? इत्याह—

जह दीवो निव्वाणो परिणामन्तरमिओ तहा जीवो । भणइ परिनिव्वाणो पत्तोऽणावाहपरिणामं ॥

(यथा दीवो निवर्णाः परिणामान्तरमित्यस्या जीवः । भण्यते परिनिर्वाणः प्रामोऽणावाहपरिणामम् ॥ १६६१ ॥)

यथाऽनन्तरोक्तरूपपरिणामान्तरं प्राप्तः प्रदीपो 'निर्वाणः' इत्युच्यते तथा जीवोऽपि कर्मविरहितकैवल्यमूर्तजीवस्वरूपमात्रलक्षणमवाह-
परिणामान्तरं प्राप्तो निर्वाणो निवृत्तिं प्राप्नोति । तस्मात् दुःखादिव्ययस्या सतोऽवस्था निर्वाणमिति स्थितम् ॥ १९९१ ॥
तर्हि दुःखादिविषययोगमात्राद् निःसुख एवायमिति चेत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह—

मुत्तस्स परं सोक्खं पाणाणावाहाओ जहा सुणिणो । तद्धम्मा पुण विरहादावरणा-ऽऽवाहहेऊणं ॥

(मुत्तस्य परं सोक्खं ज्ञानानावाहतो यथा मुनेः । तद्धर्मो पुनर्विरहादावरणा-ऽऽवाहहेतूनाम् ॥ १६६२ ॥)

मुक्तस्य अन्तोः परं प्रकृष्टमक्रुत्रिममपिप्यामिमानजं स्वाभाविकं सुखमिति प्रतिष्ठा । 'पाणाणावाहाउ चि' ज्ञानप्रक्रमे सति जन्म-जरा-
व्याधि-मरणेऽवियोगा-उरति-शोक-धुत-पिपासा-शीतो-ष्ण-क्राम-क्रोध-मद-द्वेष-तृष्णा-रग-द्वेष-चिन्तौ-स्तुत्यादिनिःशेषावाधिविरहितत्वा-
दिति हेतुः । तथापिचप्रकृष्टमुनेरिव । यथोकावाधिरहितानि काष्ठादीन्यपि वर्तन्ते, परं तेषां ज्ञानामावाह न सुखम् ; अस्तद्व्ययवच्छेदार्थं
ज्ञानप्रहरणम् । कथं पुनरसौ प्रकृष्टज्ञानवान्, आवाधरहितश्च ? इत्याह- 'तद्धम्मेत्यादि' तद्धर्मो- प्रकृष्टज्ञाना-ज्ञानावाहवान् मुक्तास्मा ।
कुतः ? । विरहात्- अभावात् । केयम् ? । आवरणहेतूनाम्, आवाधहेतूनां च । एतदुक्तं भवति-धीणनिर्माणेणवरणत्वात् प्रकृष्टज्ञानवानसौ,
वेदनीयकर्मदीनां च सर्वेषामप्यावाधहेतूनां सर्वथाऽपगमात् सर्वाऽऽवाधरहितोऽयमिति । प्रयोगः-स्वभावविक्रमे स्वेन प्रकारेण प्रकाशवान्
मुक्तास्मा, समस्तप्रकाशवरणरहितत्वात्, तद्विनाशित्वम् । तथा चाह- "स्थितः धीतांशुवज्जीवः प्रकृष्टा भावमुद्वया । चन्द्रिकायव विज्ञानं तदावरण-
मप्रयत्न ॥ १ ॥" इति । तथा, अनावाधमुखो मुक्तास्मा, समस्तावाधहेतुरहितत्वात्, ज्वरायपगमे स्वच्छाऽऽतुरवत् । तथाचोक्तम्-
"त व्यावायानायासं सर्वज्ञासं भवति परमसुखी । व्यावायामावोऽत्र स्वच्छस्य तस्य परमसुखम् ॥ १ ॥" इति ॥ १६६२ ॥ अपरस्याह—

मुत्तो करणाभावाटणणाणी खंव, नणु विरुद्धोऽयं । जमजीवया वि पावइ एत्तो धिय भणइ एत्तो तन्नाम ॥

(मुक्तः करणाभावाटणणाणी अभिन्न, ननु विरुद्धोऽयम् । यदजीवतापि प्राप्तोत्येवमसारेष मणुषि ममाम ॥ १६६३ ॥)

नन्वज्ञानी मुक्तास्मा, अरणामावात् । अनावायः प्राह- ननु धर्मिस्वरूपविषयीकमाधनात् विरुद्धोऽयं हेतुः ; तथाहि- अनेनेतदपि

सिध्यति—अजीवो मुक्तात्मा, करणमात्रात्, आकाशवत् । अत्र परः—सोत्कर्षः—गणति—‘तन्मात्रं’ इत्यम्यनुशायात्—अस्त्वत्तत्, न नः किमपि—ध्रुयते । न हि मुक्तात्मनामजीवत्वेऽस्माकं किञ्चित् नश्यति, येन हेतोर्विद्वता प्रयमाणा ओमेतः । अग्राह कश्चित्—ननु मुक्तस्याजीवत्वमार्हतानामप्यनिष्टमेव; ततश्च तत् दूषणमाचार्येणापि परिहृत्यमेव, यन्मात्मनोऽपि दूषणं समापतेति तत् कथं परस्यैवेकस्योद्गा-
ध्यते ? । सत्यमेव, किन्तु परशक्तिपरिस्थितिः प्रयमाचार्यः कृतवान्, कदाचित् क्षोभात् विगलितप्रतिभः परोऽप्यपि प्रतिविधाने स्थलित-
स्त्रणां विद्वत्तात् । परमार्थवत्तु जीवस्याजीवत्वं कदाचिदपि न भवेत्वेव ॥ १६६३—॥ कृतः ? इत्याह—

दृष्ट्वाऽमुत्तत सहावजाइओ तस्स दूरविचरीयं । न हि जंचंचंतरगमणं जुत्तं नभसो व्यजीवत्तं ॥

(द्रव्याऽमूर्तत्वयत् स्वभावजावित्तस्य दूरविचरीयम् । न हि जायन्तरगमनं युक्तं नभस इव जीवत्वम् ॥ १६६४ ॥)

तस्य मुक्तात्मनो हि यस्मात् कारणान् न युक्तमिति संबन्धः । किं तद् न युक्तम् ? इत्याह—एकस्या जीवत्वलक्षणाया जातेर्यद-
जीवत्वलक्षणं जात्यन्तरं तत्र गमनं जात्यन्तरगमनम्, तत्र युक्तम् । कथंभूतं जात्यन्तरम् ? इत्याह—दूरमन्थं विपरीतं दूरविचरीयम् ।
कस्या दूरविचरीयम् ? इत्याह—‘सहावजाइउ’ इति जीवत्वलक्षणा या स्वाभाविकी स्वभावभूता जातिः स्वभावजातिस्तस्याः । किञ्च यथा स्वभाव-
जातिः ? इत्याह—उपमानप्रधानत्वाद् निर्देक्ष्य, द्रव्याऽमूर्तत्ववदिति द्रव्यत्ववदमूर्तत्वबोध्येत्यर्थः । स्वभावजातेर्दूर-विपरीतं सत् कस्य यथा किं
न युक्तम् ? इत्याह—नभस इव जीवत्वम् । इदमत्र हृदयम्—द्रव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च जीवस्य तावत् स्वभावभूता जातिः, तस्याश्च यद् दूरविप-
रीतं जात्यन्तरमद्रव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च, तत्र गमनं तस्य कस्यामप्यवस्थायां न भवति । एवं जीवत्वमपि जीवस्य स्वभावभूतैव जातिः,
ततस्तस्या अपि स्वभावजातेर्यद् दूरविचरीयमजीवत्वलक्षणं जात्यन्तरं तत्र गमनं युक्तावस्थायामपि तस्य न युज्यते । न ह्यजीवस्य सतो
नभसः कदाचिदपि जीवत्वावाप्तिर्भवति । तस्माद् मुक्तो जीवो यथाऽद्रव्यं भूतेश्च न भवति, तद्विपक्षस्वभावत्वात् ; एवं जीवत्वमात्राद-
जीवोऽप्यसौ कदाचिदपि न भवति; अन्यथा नमा-परमाधादीनामपि स्वत्वभावत्यागेन वैपरीत्यापस्याऽतिप्रसङ्गादिति ।

अग्राह—यद्येवम्, तर्हि यद् भवत्वोक्तम्—‘अजीवो मुक्तात्मा, करणमात्रात्, आकाशवत्’ इति, तत् कथं नेतव्यम् ? । अत्रोच्यते—परस्य
प्रसङ्गपादनमेव तदस्माभिः कृतम्, तत्करणे च कारणमुक्तमेव, न पुनरनेन हेतुना मुक्तस्याजीवत्वं सिध्यति, प्रतिबन्धमात्रादः ; तथाहि—
यदि करणजीवत्वं कृतं भवेत्, यथा दहनेन-धूमः, व्यापकानि वा जीवत्वस्य करणानि यदि भवेयुः, यथा शिशुशयाया दृष्टत्वम्, तदा करण-
निवृत्तौ भवेज्जीवत्वनिवृत्तिः, यथाऽग्नि-श्वलनिवृत्तौ धूमशिशुशयात्वयोः ; न चतदस्ति, जीवत्वस्यानादिराणिमिकमावरूपत्वेनाकृतकत्वात् ।
व्याप्य-व्यापकभावोऽपीन्द्रियाणां शरीरेणैव सह युज्यते, उभयस्यापि पौदलिकत्वात्, न तु जीवत्वेन, जीवस्यामूर्तत्वेनात्यन्तं वद्विलक्षण-
त्वात् । तस्मात् करणनिवृत्तावप्यनिवृत्तमेव मुक्तस्य जीवत्वमिति ॥ १६६४ ॥

आह—यथैवम्, 'अङ्गानीं मुक्तात्मा, करणामावात् आकाशवत्' इत्यत्र धर्मस्वरूपविपरीतसाधनाव् या हेतोर्विरुद्धोद्भाविता, सा न भवद्भिरपि परिहृता, अतस्तत्रान्यत् किमप्युत्तरमुख्यतामित्याशङ्क्याह—

मुक्ताहभावओ नोवलद्धिमंतिदिद्याइं कुं भो व्व । उवलंभहाराणि उ ताइं जीवो तदुवलद्धा ॥१९९५॥
तदुवरमे वि सरणओ तव्वावारे वि नोवलंभाओ । इंदियभिन्नो आया पंचगवक्खोवलद्धा वा ॥१९९६॥

(सुलोदिमायते नोपलब्धिमन्तोन्नित्रयाणि कुम्भ इव । उपलम्भहाराणि तु तानि जीवस्त्वदुपलब्धा ॥ १६६५ ॥)

(धदुपरमेऽपि स्मरणवत्सङ्कषणारेऽपि नोपलम्भात् । इन्द्रियाभित्त आत्मा पञ्चगवाक्षोपलब्धेव ॥ १६६६ ॥)

अनयोर्थार्व्याख्या पूर्ववत् । कैवलं प्रस्तुते भावार्थ उच्यते—यदीन्द्रियाभ्युपलब्धिष्यन्ति भवेद्युस्तदा तद्विष्टतावप्युपलब्धिनिवृत्तिर्भवेत्, न चैतदस्ति, अन्त्य-अतिरेकस्यां जीवस्यैवोपलब्धिष्यन्तिव्यादिति ॥ १६६५—१९९६ ॥

स्मावयुतं च ज्ञानं जीवस्य, इति कथं करणनिवृत्तौ मुक्तस्य तद् निवर्तत इति दर्शयन्त्याह—

नाणरहिओ न जीवो सरूवओ ऽणु व्व सुत्तिभावेणं । जं तेण विरुद्धमिदं अत्थि य सो नाणरहिओ य ॥

(ज्ञानरहितो न जीवः स्वरूपतोऽणुरिव मूर्तिभावेन । यत् तेन विरुद्धमिदमस्ति य स ज्ञानरहितम् ॥ १६६७ ॥)

यद् यस्मात्ज्ञानरहितो जीवः कदाचिदपि न भवति, ज्ञानस्य तत्स्वरूपत्वात्, यया मूर्तिभावेन रहितोऽणुर्न भवति, तेन तस्मात् कारणाद् विरुद्धमेतत्—'अस्ति चासौ जीवः, अथ च स ज्ञानरहितः' इति । न हि स्वरूपस्याभावे स्वरूपवोऽवस्थानं युज्यते, तद्वतिरिक्तस्य तस्यासत्त्वात्, तथाचानन्तरमेवोक्तम्—'न हि अन्वयतरगमणं क्षुतं न भसो व्व जीवत्' इति ॥ १६६७ ॥

पराभिप्रायमाशङ्क्य तदेव समर्थयन्त्याह—

किह सो नाणसरूवो नणु पच्चखाणुमूहओ नियए । परदेहम्मि वि गज्झो स पवित्ति-निवित्तिलिगाओ ॥

(कथं स ज्ञानस्वरूपो ननु प्रत्यक्षानुभूतिको निजके । परदेहेऽपि प्राप्ताः स प्रवृत्ति-निवृत्तिलिङ्गात् ॥ १६६८ ॥)

ननु कथमसौ जीवो ज्ञानस्वरूप इति निश्चीयते ? अत्रोत्तरमाह—'ननु' इत्यधमायाम्, ननु निजे देहे तावत् प्रत्यक्षानुभवदेव ज्ञानस्वरूपो नीव इति विज्ञायते, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि तद्व्यापारोपलब्ध्यानुस्मरणात् तद्व्यापारेऽपि चान्यमनस्कायासमुपलम्भमात्, अष्टा-ऽभूतानामपि चर्पार्त्तां तथाविधचयोपक्रमपाट्यात् कदाचिद् व्याख्यानाद्यवस्थार्यां चेतसि स्फुरणात् । एतच्च स्वसंवेदनसिद्धमपि मतः प्रष्टव्यतां गतम् । तथा, स जन्तुः परदेहेऽपि ज्ञानस्वरूप एवेति प्राप्ताः । कुतः ? । तथाविधप्रवृत्ति-निवृत्तिलिङ्गादिति ॥ १९९७ ॥

अपिच, मुक्तावस्थानित्यादने महात् प्रियर्पासः । कुतः ? इत्याह—

परदेहे-
ऽपि ज्ञानं
प्राप्तम्

ज्ञानं
स्मावयुतं
न करण-
मात्राधीनम्

सत्त्वावरणावगमे सो सुद्धयो भवेत् सूर्योऽव । तस्मयभावामावादृणाणितं न जुतं से ॥१९९९॥

(सर्वावरणावगमे स सुद्धयो भवेत् सूर्य इव । तस्मयभावामावादृणाणितं न जुतं तस्य ॥ १९९९ ॥)

सेन्द्रियो जन्तुर्देवतोऽप्यावरणघरे तावत् तातम्येन ज्ञानयुक्त एव भवति, यस्य त्वनिन्द्रियस्य सर्वमप्यावरणं क्षीणम्, स निःशेषा-
वरणावगमे सुद्धतर एव भवति-संपूर्णज्ञानप्रकाशयुक्त एव भवतीत्यर्थः; यथा समस्तावराणावगमे संपूर्णप्रकाशमयः सूर्यः । ततस्तन्मयमा-
वस्य प्रकाशमयत्वस्य कारणमावेनामावाद् हेतोः 'ते' तस्य युक्तस्य यदज्ञानित्वं ग्रेयते भवता, तद्व न युक्तम्, आधारकामावे तस्यैव प्रकाश-
वतो ज्ञानप्रकाशस्य सद्भावादिति ॥ १९९९ ॥ तदेवं सति किमिह स्थितम् ? इत्याह—

एवं पगासमइओ जीवो छिद्वावभासयत्ताओ । किंचिमेतं भासइ छिद्वावरणप्पईवो व्व ॥२०००॥

एवं पगासमइओ जीवो छिद्वावभासयत्ताओ । अवणीयघरो व्व नरो विगयावरणप्पईवो व्व २००१

सुवहुयंरं वियाणइ सुत्तो सच्चप्पिहाणविगमाओ । तस्मात्तं भासते छिद्वावरणप्रसीप इव ॥ २००० ॥

(एवं प्रकाशमयो जीवश्छिद्वावभासकत्वात् । किञ्चिन्मात्रं भासते छिद्वावरणप्रसीप इव ॥ २००० ॥)

(सुवहुयंरं विजानाति सुक्तः सर्वविधानविगमान् । अपनीतगृहं न नरो विगतावरणप्रसीप इव ॥ २००१ ॥)
तदेवं सति सर्वदा प्रकाशमयः प्रकाशस्थभाव एव जीवः, केवलं संसारवस्थायां छत्रस्थाः किञ्चिन्मात्रमवभासयति, क्षीणाऽक्षीणावर-
णच्छिद्रैरिन्द्रियच्छिद्रैश्चावभासनात्, सच्छिद्रच्छिद्र(ग्र०... छत्र)शुष्याप्यन्तरितप्रदीपवदिति । युक्तस्तु मुक्तावस्थायां प्राप्तो जीवः सुवहुयंरं
विजानाति-यदस्ति तत् सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थः, सर्वविधानविगमात्-सर्ववरणक्षयादित्यर्थः, अपनीतसमस्तगृहः पुल्लय इव, विगतसमस्तच्छि-
द्रावरावरणप्रदीप इव वेति । यो हि सच्छिद्रावरणान्तरितः स्तोत्रं प्रकाशयति स निःशेषावरणावगमे सुवहुयंरं प्रकाशयति, न तु तस्य
सर्वथा प्रकाशभाव इति भावः । तस्मात् 'सुवहुयंरं' (गा०-१६९२) इत्यादि स्थितम् ॥२०००-२००१॥

अथाद्यापि युक्तस्य सुखाभावं यद्वत् परः ग्राह—

पुण्णा-ऽपुण्णकयाइं जं सुह-दुक्खाइं तेण तन्नासे । तन्नासाओ मुत्तो निस्सुह-दुक्खो जहागासां ॥२००२॥
अहवा निस्सुह-दुक्खो नभं व देहं दियादभावाओ । आधारो देहो वियं जं सुह-दुक्खो वलद्धीणं ॥२००३॥

(पुण्या-ऽपुण्यकृते यत् सुख-दुःखे तेन तन्नासे । तन्नागाद् मुक्तो निःसुख-दुःखो यथाकाराम् ॥ २००२ ॥)

(अयथा निःसुख-दुःखो नभ इव देहे-न्द्रियाण्यभावात् । आधरो देह एव यत् सुख-दुःखोपलब्धीनाम् ॥ २००३ ॥)

पुण्यात् सुखसुखापत्ते, पापाच्च दुःखम्, इति भवतामपि संभवम्, 'तेन' तस्मात् 'तयोः' पुण्य-पापयोः कारणभूतयोर्नाशे 'तयोः'

मोक्षे कथं
न सुख-
दुःखामात्रं

सुखदुःखयोः कार्यरूपयोर्नाशिव निःसुखदुःख एव मुक्तात्मा प्राप्नोति, तत्कारणमात्रात्, अत्रात्र, निःसुखदुःखोऽन्यो, देहेन्द्रियाभावात्, नभोयत्, 'यद्'यस्मात् देह ईदं, तथेन्द्रियाणि च सुखदुःखोपलब्धीनामाधारो दृश्यते, न पुनर्देहाभावे सुखदुःखे दृश्यते, नापीन्द्रियाभावे ध्यानं प्राप्नुयुष्यत्येतत् । ततः सिद्धस्य कथं तदभावात् तानि श्रद्धीयन्ते ? इति ॥ २००२-२००३ ॥ अत्रोपरमाह—

पुष्पफलं दुःखं चिय कम्मोदयओ फलं व पावरस्स । नणु पावफले वि समं पच्चखविरोहिआ चेव २००४

(पुष्पफलं दुःखमेव कम्मोदयति चियं समं प्रत्यक्षविरोधिता चेव ॥ २००४ ॥)

चक्रवर्तिपदलामादिकं पुष्पफलं निश्चयतो दुःखमेव, कर्मोदयजन्यत्वात्, नरकत्वादियापफलत्वात् । परः प्राह—ननु पापफलेऽपि समान-
मिदम्, तथाहि—अत्रापि वक्तुं शक्यत एतत्—उक्तं पापफलं दुःखत्वेनाभिमतं परमार्थतः सुखमेव, कर्मोदयजन्यत्वात्, पुष्पफलत्वात् । एवं
च यदां प्रत्यक्षविरोधिता, स्वसर्वसुखदुःखयोर्वैपरीत्येन (प्र०... स्वसर्वसुखैरीत्येन) तं विषयभावादिति ॥ २००४ ॥ भगवानाह—

जत्तो चिय पच्चखवं सोम्म ! सुहं नत्थि दुक्खमेवेदं । तप्पडियारविभत्तं तो पुण्णफलं ति दुक्खं ति २००५

(यत् पच प्रत्यक्षं सोम्य ! सुखं नास्ति दुःखमेवेदम् । तत्पट्टीकारविभक्तं ततः पुष्पफलमिति दुःखमिति ॥ २००५ ॥)

सौम्य ! प्रभास ! यत् एव दुःखेऽनुभूयमाने कस्याप्यविषयस्वमतोः सुखं प्रत्यक्षं नास्ति, सुखानुभवः स्वसंविदितो न विद्यते, अत एवास्माभिरुच्यते—'दुःखमेवेदं' इति, यत् किमप्यत्र संसारचक्रे सद्-चन्दना-ऽङ्गनासंभोगादिसमृत्त्यमपि विद्यते (प्र०... निवेद्यते) तत् सर्वं दुःखमेवेत्यर्थः, केवलं तस्याङ्गनासंभोगादिविषयौसुखजनितारविरूपस्य दुःखस्य प्रतीकारोऽङ्गनासंभोगादिकृत्स्वतीकारस्तेन तत्प्रतीकारेण दुःखमपि सद् विभक्तं मूढभेदेन व्यवस्थापितम्—तत्प्रतीकाररूपं क्षमिनीसंभोगादिकं पापकर्मण्यनादिवत् सुखमप्यवसितम्, शूलारोपण-
शूल-विशोषाद्याव्यधि-नन्व-व्यादिजनितं तु दुःखमिति । रमणीसंभोग-चक्रवर्तिपदलामादिसुखं स्वसंविदितं 'दुःखम्' इति यदां प्रत्यक्ष-
विरोध इति चेत् । तदयुक्तम्, मोहमूढप्रत्यक्षत्वात् तस्य, तन्नामौत्सुक्यजनितारविरूपदुःखप्रतीकाररूपत्वाद् दुःखेऽपि तत्र सुखाव्यवसायः,
पापकर्मण्यना-ऽप्यध्याहारपरिमोहादियत्, तथाचोक्तम्—'तुन्नः प्रेत इवाविष्टः कण्ठोऽप्युपगृह्य ताप । गाढमासितसर्वाङ्गः स-सुह्री रमते फिल ॥ १ ॥

औत्सुक्यमागमसादयति प्रसिद्धा किंस्माति लब्धपरिणालनगुहिरिव । नातिश्रयापगमनाय यथा श्रमाय राज्यं स्वहस्ततदण्डमिवातयन् ॥ २ ॥
उत्पन्नः श्रियः संप्रलम्बमदुपास्तः किं समीक्षिताः प्रणमिनः स्वप्नैस्ततः किम् ! यत् परं विरसि विविधतां ततः किं कल्पं स्थिरं स्तुमृतां स्तुमिस्ततः फिल ! ॥ ३ ॥
दार्प्यं न किञ्चिदपि साधनं साध्यक्यतं स्वनेन्द्रजालशब्दं परमार्थशून्यम् । आपन्तगिष्ठं तिष्ठन् यदपेक्षार्थं तद् यमं वाञ्छत वनाः । यदि चेतनास्ति ॥ ४ ॥
इत्यादिना । 'पुष्पफलं ति दुःखं ति' यत् एवमुक्तप्रकारेण दुःखेऽपि मुक्ताभिमानः, तस्मात् पुष्पफलमपि सर्वं तत्त्वतो दुःखमेवेति

॥ २००५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—

विसयमुहं दुःखं चिय दुःखवपडियारओ तिगिच्छ व्व ।

तं मुहमुवयाराओ न उवयारो विणा तच्चं (प्र०...वत्थं) ॥२००६॥

(विषयमुखं दुःखमेव दुःखप्रतीकारविक्रियेव । तत मुखमुपचाऽणम् नोपचारो विना वध्यम् ॥ २००६ ॥
विषयमुखं तत्त्वतो दुःखमेव, दुःखप्रतीकाररूपत्वात्, कुष्ठ-गण्डा-उशोरोग-कायपान-च्छेदन-दम्भनादिविक्रियसाधनम् । यद्य लोके तत्र
मुहमुवयदेवाः प्रवर्तते, स उपचारत् । न चोपचारस्तथैव पारमार्थिकं विना क्वापि प्रवर्तते, माणवक्रादौ सिद्धाद्युपचारवदिति ॥२००६॥

ततः किम् ? इत्याह—

तम्हा जं मुत्तमुहं तं तच्चं दुःखसंखए उवस्सं । मुणिणो ऽणावाहस्स व णिप्पडियारप्पसूईओ ॥२००७॥

(तस्माद् यद् मुक्तसुखं तत् वध्यं दुःखसंखये उवस्यम् । मुनेरनावागस्येव निव्यतीकारप्रयत्नेः ॥ २००७ ॥

तस्माद् यद् मुक्तस्य सर्वत्रिव तदेव सुखं तच्चं नित्यचरितम् । कुतः ? । स्वामाधिकत्वेन निव्यतीकाररूपस्य तस्य प्रवृत्तेरुत्पत्तेः ।
कथम् ? । अवरयम् । फ सति ? । दुःखसंबन्धे । सांसारिकं हि सर्वं पुण्यफलमपि दुःखरूपतया समर्थितम्, ततः पापफलम्, इतरच्च
सर्वं दुःखमेवेहास्ति नान्यत्, तत्र मुक्तस्य धीणम् ; अतस्तत्संबन्धे उवस्यतया यद् तस्य निव्यतीकारं स्वाभाविकं निरूपमं सुखमुत्पद्यते तदेव
तथ्यम् । कस्येव ? । विविष्टद्वानवतोऽनावागस्य मुनेरिव । उक्तं च—“निर्वृत्तमइ-म्वदनात् वाक्-क्षय-मनोविकररद्विवानात् । विनिवृत्तपशानम-
निहिव मोक्षः सुविदितव्यम् ॥ १ ॥” (प्रथमरतौ श्लो० २३८) इति ॥ २००७ ॥ अथवा, प्रक्रान्तेरपि मुक्तस्य तथ्यसुखसंभवमाह—

हवा नाणमओ ऽयं जीवो नाणोवघाइ चावरणं । करणमणुगहकारिं सव्वावरणक्खए सुद्धी २००८
सोक्खमओ जीवो पावं तस्सोवघाइयं नेयं । पुण्णमणुगहकारिं सोक्खं सव्वक्खए सयलं २००९ ।

(यथा वा ज्ञानमयोऽयं जीवो ज्ञानोपचायि चावरणम् । करणमणुगहकारिं सर्वावरणक्षये शुद्धिः ॥ २००८ ॥)

(तथा सोक्खमयो जीवः पावं तस्योपचायिकं ज्ञेयम् । पुण्यमणुगहकारिं सौख्यं सर्वसुखे सकृत्तम् ॥ २००९ ॥)

व्याख्या—यथा वाऽनन्तज्ञानमयोऽसौ स्वरूपेण जीवः । तदीयद्वानस्य च मत्यावरणादिकमावरणद्वयपघातकं मन्तव्यम् । कतणानि
इत्यापि तज्ज्ञानस्य, घट्यापस्य तदामारक्रमेणपटलच्छिद्राणीवोपकाराणि । सर्वावरणक्षये तु ज्ञानस्य शुद्धिर्निर्मलता सर्वथावभासकृत्व-
णा भवति । प्रकृत्योजनमाह—यथा तेनैव प्रकारेण स्वरूपतः स्वामाविकानन्तसौख्यमयो जीवः, तस्य च सुखस्यैवोपघातकारकं पापकर्म
यम् । पुण्यं त्वनुत्तरसुरपर्यन्तसुखफलं तस्य स्वामार्थिकसुखस्यानुग्रहकारकम् । ततः सर्वोपरिणागमे प्रकृत्यद्वाननिव सप्तस्तपुष्यपापक्षये

परिपूर्णं' निरुपचरितं. निरुपमं स्वाभाविकमनन्तं सुखं भवति सिद्धस्येति ॥२००८-२००९॥
अन्तेन वा प्रचरेण मुक्तस्य सुखसंभवमाह—

जह वा कम्मवसयओ सो सिद्धत्ताइपरिणइं लभइ. तह संसाराइयं पावइ तत्तो चिय सुहं ति ॥२०१०॥

(यथा या कर्मवसयः स सिद्धत्वादिपरिणतिं लभते । तथा संसारातीर्थं प्राप्नोति तत्र एव सुखमिति ॥ २०१० ॥)

यथा ना सकलकर्मधयादौ मुक्तात्मा सिद्धत्वाद्विपरिणतिं लभते, तत एव सकलकर्मधयात् संसारातीर्थं वैपरिपक्वत्वाद् विलक्षणस्वरूपं निरुपमं तथ्यं सुखं प्राप्नोति । एतेन यदुक्तम्—'क्षीणपुण्य-यापत्वेन कारणाभावाद् निःसुख-दुःखो मुक्तात्मा, व्योमवत्' इत्येतदपि प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम्, 'कारणाभावात्' इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वात्, सकलकर्मधयलक्षणकारणवन्त्येन सिद्धसुखस्य सकारणत्वादिति ॥२०१०॥

यदुक्तम्—'आचारो देहो चिय वं सुह-दुःखोवलदीणं' इति (शा०-२००३); उन्माह—

साया-ऽसायं दुक्खं तच्चिरहम्मि य सुहं जओ तेणं। देहिं-दिएसु दुक्खं सोक्खं देहिं-दियाभावे २०११

(साया-ऽसायं दुःखं वक्षिरहे च सुखं यास्तेन । देहेन्द्रियेषु दुःखं सोक्खं देहेन्द्रियाभावे ॥ २०११ ॥)

ननु यत् पुण्यफलं सातं सुखतया लोकव्यवहारात् रूढं तत् सर्वं दुःखमेवेत्यनन्तरमेव समर्थितम्, असातं तु पापफलत्वाद् निर्विवादं दुःखमेव । एवं च सति सर्वं दुःखमेवास्ति संसारे, न सुखम् । तच्च दुःखं सिद्धस्य सर्वथा क्षीणम् । अतस्तद्विगदे यत् यस्मात् सिद्धस्य स्वाभाविकं, निरुपमम्, अनन्तं च युक्तिसिद्धमेव सुखम्, तेन यस्मात् कारणात् पारिोष्यन्यायात् संसारिणामेव जीवितं देहेन्द्रियेवाधारभूतेषु यथोक्तस्वरूपं दुःखम्, सुखं तु देहेन्द्रियाभाव एव, सिद्धस्य क्षीणिनिःशेषसुख-दुःखत्वेन तस्य तत्र युक्तिसिद्धत्वादिति ॥२०११॥

अथा, देहेन्द्रियाभावे सुखामात्रलक्षणो दोषस्तस्य भवतु यः, किम् ? इत्याह—

जो वा देहिं-दियजं सुहमिच्छइ तं पहुच्च दोसो ऽयं। संसाराइयमिदं धम्मंतरमेव सिद्धिसुहं ॥२०१२॥

(जो वा देहेन्द्रियजं सुहमिच्छति तं प्रतीत्य दोषोऽयम् । संसारातीर्तमिदं धर्मान्तरमेव सिद्धिसुखम् ॥ २०१२ ॥)

यो वा कथितं संसारामिनन्दी मोक्षमूढः परमार्थोदगी विषयामिषमपगृद्धो देहेन्द्रियत्वमेव सुखं मन्यते, न तु सिद्धिसुखम्, तस्य तेन स्वनेऽप्यदर्शनात्, तस्य वादिनः संसारविषये मोक्षे प्रमाणतः साधिते सति 'निःसुखः, देहेन्द्रियाभावात्' इत्ययं दोषो भवेत् । न तस्मात् संसारातीर्थं पुण्य-यापफलसुख-दुःखाम्यां सर्वथा विलक्षणं धर्मान्तरभूतमेवासुपममक्षयं निरुपचरितं सिद्धिसुखमिच्छतामिति ॥ २०१२ ॥ अथ प्रत्येमात्रद्वय परिरसाह—

कह नणु (प्र०... नणु) मेयं ति मई नाणाणावाहउ ति नणु भणियं ।

तदणिच्चं णाणं पि य चेयणधम्मो ति रागो व्व ॥ २०१३ ॥

(कयं ननु मेयमिति मयि क्वीर्त्तितोऽनावावाव इति ननु मणितम् । तस्मिन्निव ज्ञानमपि स चेतनधर्मे इति राग इव ॥ २०१३ ॥)

अत्रैवमूला मतिः परस्य भवेत्-नन्विच्छन्ति भवन्तः-सिद्धस्य यथोक्तं सुखम्, किन्तु नैच्छामावत्रो वस्तुसिद्धिः अपि तु प्रमाणतः; ततो येन प्रमाणेन तद् सिध्यति तद् वक्तव्यम् । अनुमानेन तदनुमीयत इति चेत् । तर्हि केनानुमानेन तदनुमेयम्-अनुमीयत इत्यर्थः ? इत्याह-‘नाणाणावाहउ चि नणु मणियं ति’ ननु मणितमत्रायै प्रागनुमानम्-सिद्धस्य प्रकटं सुखम्, ज्ञानत्वे (प्र०... ज्ञानित्वे) सत्यनावाव-त्वात्, मुनिवदिति । पुनरपि परः प्राह-यथैवम्, तस्मिन्निव सुखं ज्ञानं च सिद्धस्य, चेतनधर्मत्वात्, रागवदिति ॥ २०१३ ॥ अथवा हेतुत्वरमाह-

कयगाइभावओ वा नावरणा-SSवाहकारणाभावा । उप्पाय-ट्टिइ-भङ्गस्सहावओ वा न दोसोऽयं २०१४

(कृतकविभावतो वा नावरणा-SSयावकारणभावात् । उत्पाद-सिद्धि-मङ्गलमावत्रो वा न दोषोऽयम् ॥ २०१४ ॥)

अथवा, अनित्ये सिद्धस्य सुख-ज्ञाने, तपःप्रभृतिकष्टानुष्ठानेन क्रियमाणत्वात्, आदिशब्दादभूतप्रादुर्भावात्, घटवदिति । अत्रोत्तर-माह-‘नावरणेत्यादि’ न सिद्धस्मानित्ये ज्ञान-सुखे । कुतः ? । आवरणं चावाधआवरणा-SSधावो, तयोः कारणं हेतुस्तस्याऽभावात्, आकाश-वदिति । इदमुक्तं भवति-सिद्धस्य ज्ञानं सुखं च यद्यपगच्छेत् तदा स्यादनित्यम्, अपगमश्च ज्ञानस्यावरणोदयात्, सुखस्य त्वावाधाहेतुत्वाद-सातवेदनीयोदयादिकारणाद्, भवेत्; आवरण-वेदनीयादीनि च भिष्यात्तादिभिर्विन्वहेतुभिर्वर्धन्ते, ते च सिद्धस्य न विद्यन्ते । अत-स्तदभावाद् नावरणा-SSवाधकारणमसद्भावं, तदभावाच्च न सिद्धस्य ज्ञान-सुखपगमः, तदसत्त्वे च तयोः सदाऽवस्थितत्वात् कथमनित्यत्वम् ? । न च चेतनधर्मोः सर्वेऽप्यनित्या भवन्ति, बीजगतद्रव्यत्वा-SSमूर्तत्वादितिर्व्यभिचारतः । ततश्च ‘चेतनधर्मत्वात्’ इत्यन-कान्तिको हेतुः । तथा, कुतस्तत्वादिरूप्यनैकान्तिकः, घटप्रत्यक्षाभावेन व्यभिचारतः । असिद्धआयम्, सिद्धस्य ज्ञानसुखयोः स्वाभाविकत्वेन कुतस्तत्वाययोगात्, आवरणा-SSवाधकारणभावेन च तत्पिरोभावमात्रमेव निवर्तते, न पुनस्ते क्रियेते, घटादिवत्; नाप्यभूते प्रादुर्भवतः, विधुदादिवत्, येन तयोरेनित्यत्वं स्यात् । न हि घनपटलापगमे चन्द्रज्योत्स्नायाः सूर्यप्रमाया वा तिरोभावमात्रनिवृत्तौ कृतकत्वम्, अभूतप्रादुर्भावो वा वक्तुं युज्यत इति । अथ तेनाविधूतेन विशिष्टेन रूपेण कृतकत्वादनित्ये सिद्धस्य ज्ञान-सुखे; प्रतिक्षणं च पर्यायरूपतया ज्ञेयविनाशे ज्ञानस्य विनाशात्, सुखस्यापि प्रतिषमयं परापररूपेण परिणामादेवयोरनित्यत्वमुच्यते । तर्हि सिद्धसाध्यता, इति दर्शयति-‘उप्पाय-ट्टिइत्यादि’ इत्यभावात्-SSकाश-घटादिरूपस्य सर्वस्यापि वस्तुस्तोमस्य स्थित्युत्पाद-प्रलयस्वाभाव्याप्युपगमात् सिद्धसुखज्ञानयोरपि कथञ्चिदनित्यत्वाद् नायं तदनित्यत्वावधिद्वयणोऽस्माकं दोष इति ॥ २०१४ ॥

तदेवं जीवस्य सदस्यस्थालक्षणं निर्वाणम्, निपुंसस्य च निरूपमसुखसद्भावं युक्तितः प्रसाध्य वेदोक्तद्वारेणापि तत्साधनार्थमाह—

न ह वह्र ससरीरस्स पिय-ऽपियावहतिरेवमादि व जं ।

तदमोक्खे नासम्मि व सोक्खभावावम्मि व न जुत्तं ॥२०१५॥

(न ह वै ससरीरस्य प्रिया-ऽप्रियापदभिरेवमादि वा यत् । तदमोक्खे नासो या सोख्यामाये या न युक्तम् ॥ २०१५ ॥)

“न ह वै ससरीरस्य प्रिया-ऽप्रियायोरपहतिरस्ति” “अशरीरं वा वस्तुत्वं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः” इति च यद् वेदोक्तम्, तदप्यमोक्खे मोक्षमात्रे-जीव-ऋणोर्वियोगेऽनम्युपगम्यमान इत्यर्थः, तथा, “यतिरपि न प्रज्ञायते” इति वचनाद् मुक्तावस्थायां सर्वथा नाशे वा जीवस्याभ्युपगम्यमाने, सत्त्वे वा मुक्तात्मनः सुखाभाव इध्यमाणे न युक्तं प्राप्नोति-अभ्युपगमविरोधस्तेत्यर्थः । अनेन हि वाक्येन किल यथोक्तो मोक्षः, मुक्तौ च निष्कर्मणो जीवस्य सत्त्वम्, निरूपमसुखं च तस्य, एताभिः त्रीण्यभ्युपगम्यन्ते । एतच्च पुरस्ताद् व्यक्ती-करण्यते । ततोऽस्य त्रितयस्य निषेधं कुर्वतस्तवाभ्युपगमविरोध इति भावः ॥ २०१५ ॥

अत्राद्य-उन्तपदौ परिहृत्य मध्यगतं जीवनाशपक्षं भविनमभ्युपगमविरोधं परिहृत्य तावत् परः ग्राह—

नटो असरीरो चिय सुह-दुक्खवाइ पिय-ऽपियाइ च । ताइ न फुसंति नटं फुडमसरीरं ति को दोसो ?

(नटोऽशरीर एव सुख-दुःखे प्रिया-ऽप्रिये च । ते न स्पृशतो नटं सुट्मसरीरमिति को दोषः ? ॥ २०१६ ॥)

“न ह वै” इत्यादिवेदवाक्यस्य किल परोऽमुमर्थं मन्यते-अशरीरसर्वनाशेन नटः खरविषणकल्प एवोच्यते, तमेवंभूतमशरीरं नटं प्रियाऽप्रिये सुख-दुःखे यद् न स्पृशतः, तत् सुट्ममेव बुध्यत एवेदम्, नटस्य सुख-दुःखस्यशयोगात्, अशरीरशब्देन च जीवनाश-मिधानात् । एवंभूते चास्य वाक्यस्यार्थे सुखदुःखस्य निर्वाणप्रदीपस्येव सर्वनाशमभ्युपगच्छतां कोऽस्माकमभ्युपगमविरोधलक्षणे दोषः ?-न कश्चिदपीति परमिप्राय इति ॥ २०१६ ॥ अत्र-प्रभासस्य भगवान् बोधान्यायात्त्ववगम्यतेषां वेदपदानां यथावस्थितमर्थं व्याचिख्यासुराह—

वेयवयाण य अत्थं न सुट्ठु जाणसि इमाण तं सुणसु । असरीरव्वएसो अधणो व्व सओ निसेहाओ ।
ननिसेहाओ य अन्नम्मि तच्चिहे चेव पच्चओ जेण । तेणासरीरग्गहणे जुत्तो जीवो न खरसिणं ॥२०१८॥

(वेदपदानां कार्यं न सुट्ठु जानात्येतां तं शृणु । असरीरव्वपक्षेणोऽन्न इव सओ निषेधात् ॥ २०१७ ॥)

(नन्म निषेधसाम्यास्मिन्नक्षिप एव प्रत्ययो येन । तेनाशरीरगहणे युक्तो जीवो न खरट्ठकम् ॥ २०१८ ॥)

आयुष्मन् । प्रभास ! न केवलं युक्तिम्, वेदपदानामपीपामर्थं च त्वं सुट्ठु न जानासि, तत्तत्त्वं शृणु “न ह वै” इत्यादि पूर्वार्थं सुगमत्वाद्वा गायत्र्ये न व्याख्यास्यम्, तदपि सुखप्रतिपक्ष्यर्थं व्याख्यास्यते-“न” इति निपातो निषेधार्थः । “ह” धी’ इत्येतदपि निपातप्रत्यय-

॥७१०॥

विशेषः

‘न ह वै’

सशरीरस्य

त्यादितः

मोक्ष-जीव-

सुखानां

सिद्धिः

अधनवद-

शरीरव्य-

पदेष्टः

सजीव-

विपयकः

‘वा’ इत्यथवा, ‘वाव’ इत्ययं शब्दो निपातः, स च वाशब्दार्थः । तद्वशादगरीरं सन्तं भवन्तं मुक्तौ विद्यमानं जीवं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः, वाशब्दात् सगरीरमपि वीतरागं न ते स्पृशतः । यदिवा, ‘वसन्तम्’ इत्यन्यथा व्याख्यायते-‘धुल्लाज्व त्ति वेत्यादि’ ‘वा’ इत्यथवाऽयमर्थः । ‘वाव सन्ति ति’ रक्षण-गति-प्रीत्यादिदेवेकोनविंशतावधेयवधातुः पठ्यते । गत्यर्थाश्च घातवो ज्ञानार्था अपि भवन्ति । ततश्च हे विनेय ! त्वमेवं युष्यस्य । किं तद् ? इत्याह-अगरीरं सन्तं भवत्यवस्थायां विद्यमानं जीवम् ; अथवा, ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्टं सन्तमित्याह त्रुते, प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः ; वाशब्दात् सगरीरमपि वीतरागमिति तथैवेति ॥ २०२० ॥ आह-नन्वेवमध्वरकृत्वा मयापि स्वाभिप्रायसिद्धये व्याख्यानान्तरं कर्तुं पर्यत एव । न हीयं भवत्वैव केवलेन क्रेण्या गृहीता, इत्यभिप्रायवर्तो परस्य मतमाशङ्क्य परिहराह—

न वसन्तं अवसन्तं ति वा मई नासरीरगहणाओ । फुसणाविसेसणं पिय जओ मयं संतविसयं ति २०२१

(न वसन्तमवसन्तमिति वा मतिनिकीरयद्वाणात् । स्पर्शविशेषणमपि च यतो मतं सङ्क्षिप्यमिति ॥ २०२१ ॥)

‘अगरीरं वा वसन्तं’ इत्यत्र लुप्तस्याकारस्य दर्शनाद् ‘न वसन्तमवसन्तं क्वायतिष्ठन्तम्’ इति व्याख्यानतो नास्ति भुक्त्यवस्थायां जीवः, क्वापवसन्तात्, असत्त्वादेव च नायुं प्रिया-ऽप्रिये स्पृशत इति परस्य मतमिवेत् । तदेतत् न । कुतः ? इत्याह-अगरीरग्रहणात् । एतदुक्तं भवति-‘न विद्यते गरीरं यस्य’ इत्यत्र पशुदासनिषेधात् पूर्वोक्तयुक्त्या भुक्त्यवस्थायामगरीरो जीवो गम्यते, इत्यतोऽवाकार-प्रभू पव्याख्यानं कर्तुं न पर्यते, अगरीरग्रहणाद् मुक्तौ जीवसिद्धेः । किञ्च, ‘प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः’ इति यदगरीरस्य स्पर्शनाविशेषणं तदपि यस्मात् सविषयमेव मतम्, तस्माद् न मुक्तौ जीवस्याभावः । यदि सगरीरशब्दस्य जीवभावो वाज्यः स्यात् तदा तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न हि ‘वन्ध्यापुत्रं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः’ इति विशेषमाणं विराजते । तस्माद् भुक्त्यवस्थो जीव-पवागरीरशब्दवाज्यः, न पुनस्तदभावः । ततो नाकारप्रभू पव्याख्यानं युज्यत इति । तदेवं ‘अगरीरं वा वसन्तं’ इत्यनेन जीवक्रामणगरीर-वियोगलक्षणस्य मोक्षस्य मुक्तजीवसत्त्वस्य चाभिधानात् तन्निषेधं कृत्वास्तवाभ्युपगमविरोध एवेति ॥ २०२१ ॥

एवमपि मुक्तस्य सुखभावलक्षणं तृतीयदमप्रतिविहितमिवोत्पद्यत परः ग्राह—

एवं पि होज मुत्तो निस्सुह-दुक्खवत्तणं तु तदवत्थं । तं नो पिय-ऽपिप्याहं जम्हा पुण्णे-यरकयाइं २०२२

नाणा उवाहत्तणओ न फुसन्ति वीयरग-दोसस्स । तस्स पियमपिप्यं वा मुत्तसुहं को पसंगो उत्थ २०२३

(एवमपि सर्वेषु मुक्तो निःसुह-दुःखत्वं तु उदयस्यम् । तद् नो प्रिया-ऽप्रिये यस्मात् पुण्ये-वरकृते ॥ २०२२ ॥)

(आनाडजापाघत्वतो न स्पृशतो वीयरगन्दो यस्य । तस्य पियमपिप्यं वा मुक्तसुहं कः प्रसङ्गोऽत्र ? ॥ २०२३ ॥)

एवमुक्त्यकारणेन मुक्तो जीवो भवेदित्यक्षरमेतदभ्युपगम्यतामस्माभिः तथा च सति नीवस्य कर्मवियोगलक्षणो मोक्षः, तत्र जीवसत्त्वं च

सिद्धम् । यत्तु निःसुख-दुःखत्वं सिद्धस्य मया प्रेरितं तत् "प्रिया-ऽप्रिये अक्षरीरं न स्पृशतः" इति वचनात् तदवस्थमेव । अत्रोपरमाह-
तदेतद् न, यस्मात् पुण्य-पापकर्मजनिते एव जीवानां प्रिया-ऽप्रिये सांसारिकदुःख-दुःखे भवतः । ते च ते जीणिनिःशेषपुण्य-पापकर्मणां
सकलसंसारणवपारप्राप्तं मुक्तात्मानं न स्पृशत इत्युपरगाथार्या संबन्धः । न चैतावता तस्य निःसुखत्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । इत्यः ?
इत्याह- 'नाभेत्यादि' श्रान्तत्वे (प्र०... श्रान्तित्वे) सत्यनवायुरूपत्वादित्यर्थः । यत्र तद् युक्तस्य सुखं श्रुतमुखं स्वामाविकं निष्प्रतीकारं
निरूप्यं च । 'मृगस्य परं सोक्तुं पाणा-ऽणावाह्यो जहा मृणिणो' (गा०-१९९२) इत्यादिना प्रागेव साधितम्, तत् तस्य वीतराग-द्वेषस्य
मुक्तात्मनो न प्रियं न पुण्यजनितं मुक्तं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्त्वेताभ्यां सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन

मुक्तात्मनो न प्रियं न पुण्यजनितं मुक्तं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्त्वेताभ्यां सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन
स्वामाविकत्वात्, निष्प्रतीकाररूपत्वात्, निरूप्यमत्वात्, अप्रतिपातित्वञ्चेति ।
अथ 'क्लो पसंगोऽप्ये चि' "अक्षरीरं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्युक्ते कोऽत्र मुक्तात्मानि मुक्तमुखाभावप्रसङ्गः ?-न कश्चिदित्यर्थः,
पुण्य-पापजनितप्रिया-ऽप्रिययोरभावे तस्य सुतरामेव भावात् । तस्मात् "न ह वै सक्षरीरस्य०" इत्यादिवेदपदैर्योक्तनीत्या जीव-कार्मण-
क्षरीरविरहलक्षणे मोक्षः, मुक्तवस्थस्य च जीवस्य सत्त्वम्, तथा, "अक्षरीरं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः" इत्यतोऽपि वचनात् पुण्य-पापद्वय-
समुत्पत्तं स्वामाविकम्, अप्रतिपाति सुखं चास्य, इत्येतद्विषयं सिद्धम् । अत एतदनन्त्युपपन्नवृत्तत्वात्पुण्यगमविरोध इति स्थितम् ।

यद्यपि "जलमयं वैतत् सर्वं यदग्निहोत्रम्" इत्येतस्माद् वाक्याद् मोक्षहेतुकिपारम्भयोग्यकालाभावाद् मोक्षमात्रं शङ्कते; तदप्य-
युक्तम्, तदर्थपरिच्छिन्नात् । तस्य प्रथमार्थः-यदेतदग्निहोत्रं तद् यत्तज्जीवं सर्वमपि कालं कर्तव्यम्, वाशब्दाद् मुक्तुभिर्मात्रहेतुपूतमप्य-
नुष्ठानं विधेयमिति । इत्येवं वेदपदोक्तद्वारेण युक्तिभिश्च प्रसाधितो मोक्षः । छिन्नम प्रभासस्य तत्संशयः ॥ २०२२-२०२३ ॥

ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—
ततः किं कृतवानसौ ? इत्याह—

छिन्नमि संसयमी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं । सो समणो पव्वइओ तिहि ओ सह खंडियसग्गिं ।

व्याख्या पूर्ववत् (गा०-१६०४) ॥ इति त्रिपञ्चाशद्व्याथार्यः ॥ २०२४ ॥
[गणधरेभ्यस्तु परत एकोनपञ्चाशदधिकानि (प्र०... पञ्चाशदधिकानि) पञ्चदश क्षतानि गायानां व्याख्यातानि, अक्षतोऽपि

१५४९, (प्र०... १५५०) उभयं गाथा २०२४, (प्र०... २०२६)]

॥ इत्येकादशमो गणधरवादः समाप्तः ॥
॥ तत्समाप्तौ च सर्वापि गणधरवादवक्तव्यता समाप्ता ॥

‘वा’ इत्यथवा, ‘दाव’ इत्ययं शब्दो निपातः, स च वाशब्दार्थः । ततश्चाशरीरं सन्तं भवन्तं मुक्तौ विद्यमानं जीवं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः, वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागं न ते स्पृशतः । यदावा, ‘वसन्तम्’ इत्यन्यथा व्याख्यायते-‘बुद्ध्याज्ज त्ति वेत्थादि’ ‘वा’ इत्यथवाऽयमर्थः । ‘वा’ संतं त्ति’ रक्षण-गति-प्रीत्यादिवैकोनविंशतयर्थेष्ववधारतुः पठ्यते । गत्यर्थश्च घातवो ज्ञानार्था अपि भवन्ति । ततश्च हे विनेय ! त्वमेवं बुध्यस्व । किं तत् ? इत्याह-अशरीरं सन्तं मुक्त्यवस्थायां विद्यमानं जीवम् ; अथवा, ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्टं सन्तमित्याह ब्रूते, प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः ; वाशब्दात् सशरीरमपि वीतरागमिति तथैवेति ॥ २०२० ॥ आह-नन्वेवमशरीरकृत्या मयापि स्वामिप्रायसिद्धये व्याख्यानान्तरं कर्तुं पर्यत एव । न हीयं भवतैव केवलेन क्रेण्या गृहीता, इत्यभिप्रायवर्तः परस्य मतमाशुद्धय परिहरिआह-

न वसंतं अवसंतं ति वा मई नासरीरगहणाओ । फुसणाविसेसणं पिय जओ मयं संतविसयं ति २०२१

(न वसन्तमवसन्तमिति वा मतितोऽशरीरगहणात् । स्याद्विशेषणमपि च यतो मत्तं सद्विषयमिति ॥ २०२१ ॥)

‘अशरीरं वा वसन्तं’ इत्यत्र छत्रस्याकारस्य दर्शनात् ‘न वसन्तमवसन्तं काप्यानिष्ठानाम्’ इति व्याख्यानतो नास्ति मुक्त्यवस्थायां जीवः, काप्यवतनात्, असत्त्वादेव च नाम् । प्रिया-ऽप्रिये स्पृशत इति परस्य मतमिवेत् । तदेतत् न । कुतः ? इत्याह-अशरीरगहणात् । यत्तदुक्तं भवति-‘न विद्यते शरीरं यस्य’ इत्यत्र पर्युदासनिषेधात् पूर्वोक्तयुक्त्या मुक्त्यवस्थायागमशरीरो जीवो गम्यते, इत्यतोऽजाकार-प्रभु पव्याख्यानं कर्तुं न पर्यते, अशरीरगहणात् मुक्तौ जीवसिद्धेः । किञ्च, ‘प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः’ इति यदशरीरस्य स्वर्णनाविशेषणं तदपि यस्मात् सद्विषयमेव मतम्, तस्मात् न मुक्तौ जीवस्याभावः । यदि अशरीरशब्दस्य जीवभावो वाच्यः स्यात् तदा तं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न हि ‘वन्ध्यापुत्रं प्रिया-ऽप्रिये न स्पृशतः’ इति विशेष्यमाणं विराजते । तस्मात् मुक्त्यवस्थो जीवः पवाशरीरशब्दवाच्यः, न पुनस्तदभावः । ततो नाकारप्रभु पव्याख्यानं युज्यत इति । तदेवं ‘अशरीरं वा वसन्तं’ इत्यनेन जीवकार्मणशरीर-विपोगलक्षणस्य मोक्षस्य मुक्तजीवसत्त्वस्य चाभिधानात् तन्निषेधं कृत्वैव स्वाम्युपगमविरोध एवेति ॥ २०२१ ॥

एवमपि मुक्तस्य सुखाभावलक्षणं कृतीयपक्षमप्रतिविहितमवोत्पश्यन् परः प्राह-

एवं पि होअ मुत्तो निस्सुह-दुक्खवत्तणं तु तदवत्थं । तं नो पिय-ऽप्पियाइ जम्हा पुण्णे-यरकयाइं २०२२
-णा उवाहत्तणओ न फुसंति वीयरग-दोसस्स । तस्स प्पियमप्पियं वा सुत्तसुहं को पसंगो ऽत्थ २०२३

(एवमपि भवेद् मुक्तौ निःसुख-दुःखत्वं तु लक्षणस्यम् । तत् नो प्रिया-ऽप्रिये यस्मात् पुण्ये-वरकृते ॥ २०२२ ॥)

(ज्ञानाऽनापायत्वतो न स्पृशतो वीतराग-इ-पय । तस्य प्रियमप्रियं वा मुक्तमुत्तं कः प्रसङ्गोऽत्र ? ॥ २०२३ ॥)

एवमुक्तप्रकारेण मुक्तौ जीरो भवेदित्यकार्मणस्यमुपगतमस्माभिः तथा च सति जीवस्य कर्मविपोगलक्षणो मोक्षः, तत्र जीवसत्त्वं च

सिद्धम् । यत्तु निःसुख-दुःखत्वं सिद्धस्य मया प्रेरितं तत् “प्रिया-ऽप्रिये अशरीरं न सृशतः” इति वचनात् तदवस्थमेव । अत्रोपरमाह-
तदेतद् न, यस्मात् पुण्य-पापकर्मजनिते एव जीवानां प्रिया-ऽप्रिये सांसारिकसुख-दुःखे भवतः । ते च ते क्षीयनिःशेषपुण्य-पापकर्मणां
सकलसंसारार्थव्याप्राप्तं मुक्तात्मानं न सृशत इत्युपरगाथायां संबन्धः । न चैतावता तस्य निःसुखत्वमिति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । कुतः ?
इत्याह-‘नाणेत्यादि’ इत्यन्ते (प्र०...ज्ञानित्वे) सत्यनाश्वररूपत्वादित्यर्थः । यच्च तद् मुक्तस्य सुखं मुक्तसुखं स्वामाधिकं निष्प्रतीकारं
निराश्रयं च । ‘मुचस्स परं सोक्खं गाणा-ऽणावाहओ जहा सुणिणो’ (गा०-१९९२) इत्यादिना प्रागेव साधितम्, तत् तस्य वीतराग-द्वेषस्य
मुक्तात्मनो न प्रियं न पुण्यजनितं सुखं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्तु तस्मात् सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन
मुक्तात्मनो न प्रियं न पुण्यजनितं सुखं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किन्तु तस्मात् सर्वथा विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन
स्वामाविकत्वात्, निष्प्रतीकाररूपत्वात्, निरूपमत्वात्, अप्रतिपातित्वाच्चेति ।

अथ ‘को पसंगोऽयं चि’ “अशरीरं प्रियाऽप्रिये न सृशतः” इत्युक्ते कोऽत्र मुक्तात्मानं मुक्तसुखामावप्रसङ्गः ?—न कश्चिदित्यर्थः,
पुण्य-पापजनितप्रिया-ऽप्रिययोरमात्रे तस्य सुतरामेव भावात् । तस्मात् “न ह वै सशरीरस्य०” इत्यादिवेदपदैर्योग्यनीत्या जीव-कर्मण-
शरीरविरहलक्षणो मोक्षः, मुक्तवस्थस्य च जीवस्य सत्त्वम्, तथा, “अशरीरं प्रिया-ऽप्रिये न सृशतः” इत्युक्तोऽपि वचनात् पुण्य-पापद्वय-
समुत्पत्त्यं स्वामाविकम्, अप्रतिपाति सुखं चास्य, इत्येतन्नितयं सिद्धम् । अत एतदनभ्युपगच्छतस्तवाभ्युपगमविरोध इति स्थितम् ।

यदपि “जगामर्यं वैतत् सर्वं यदग्निहोत्रम्” इत्येतस्माद् वाक्यम् मोक्षहेतुक्रियारम्भयोग्यकालाभावाद् मोक्षामात्रं दृष्टसे; तदप्य-
युक्तम्, तदर्थोपसिद्धानात् । तस्य श्रयमर्थः—यदेतदग्निहोत्रं तद् यावज्जीवं सर्वमपि कालं कर्तव्यम्, वाशब्दाद् मुमुक्षुभिर्मोक्षहेतुभूतमप्य-
नुष्ठानं विधेयमिति । इत्थेन वेदपदोच्छारेण युक्तिभिश्च प्रसावितो मोक्षः । छिन्नम प्रभासस्य तत्संशयः ॥ २०२२-२०२३ ॥

ततः किं कृतवन्तसौ ? इत्याह—
छिन्नमि संसयस्मी जिणेण जर-भरणविप्पमुक्केण । सो समणो पव्वइओ तिहि ओ सह खंडियसएहिं ॥

न्यास्या पूर्वेवत् (गा०-१६०४) ॥ इति त्रिपञ्चाशद्गणार्थः ॥ २०२४ ॥

[गणधरेभ्यस्तु परत एकोनपञ्चाशदधिकानि (प्र०...पञ्चाशदधिकानि) पञ्चदश गायानां व्याख्यातानि, अङ्कतोऽपि
१५४९, (प्र०...१५५०) उभयं गाथा २०२४, (प्र०...२०२६)]

॥ इत्येकादशमो गणधरवादः समाप्तः ॥

॥ तत्समाप्तौ च सर्वापि गणधरवादवक्तव्यता समाप्ता ॥

उदेवं भगवता फेवल्लङ्घने समुत्पन्ने ययैकादश गणधराः प्रव्राजितास्तथा प्रतिपादितम् । अथैयमेव गणधराणामुत्पत्तिकारणभूतश्रेय-
कलादीन्येकादश स्थानानि प्रतिपाद्यन्ते । तत्र चेयं द्वारगाथा—

खेत्ते काले जम्मे गोत्तमगार-छउमत्थपरियाए । केवलिय आउ आगम परिनिव्वाणे तवे चेव ॥ २०२५ ॥

(श्रेयं कालो जन्म गोत्रमगार-च्छयस्पर्यायः । फेयस्सिताऽऽयुरागमः परिनिर्वाणं सपर्यय ॥ २०२५ ॥)

इह श्रेयं जनपद-ग्राम-नगरादि यद् वचयति— 'भगवा गोन्वरगामे जाया विश्वे व भोग्यमसोचा' इत्यादि । कालस्तु न चत्रोपलब्धितः,
यदभिधास्यति— 'जिह्वा कविय साई' इत्यादि । जन्म यतस्तेषां भवति तद् माला-पितृलक्षणं कारणं वाच्यम्, वसुधूय वणिमिसे' इत्यादि
'पुहवी य वारुणी' इत्यादि । 'विन्नि य गोयमगोता' इत्यादिना तु गोत्रमभिधानीयम् । 'पण्णा छायालीसा' इत्यादिनाऽगारं गृहं तत्त्व-
यीयो वक्तव्यः । 'वीसा चारस दत्तम' इत्यादिना तु च्छयस्पर्यायः । 'वारस सोलस अट्टारस वा' इत्यादिना केवलियपर्यायः । 'वाणउई
चउइहारी' इत्यादिना सत्रायुःश्रमणम् । 'सुब्बे दुवालसंगी सुब्बे चउदसपुब्बिणो' इत्यनेन स्वागमः । 'परिनिब्बुया गणहरा' इत्यादिना
निर्वाणसमयः । 'मात्त पाओवगया' इत्यादिना पुनर्निर्वाणसमयविहितं तपोऽभिधानीयमिति । इत्येवमेता अष्टादश नियुक्तिगाथाः (आत्र-
इयक नि० गा०-६५-८२) प्रोक्ताः । उदेवं 'उदेसे निरेसे य निगमे' (गा०-९७३) इत्यापुणोद्घातोक्तवरीयद्वारे यो नामादिमेदात् पेटा
निर्गमोऽभिहितः, तत्र जिन-गणधरलक्षणद्रव्यनिर्गममणनेनैवावसितो द्रव्यनिर्गमः ॥ २०२५ ॥

इदानीं चैत्रनिर्गमं प्रस्तुतमप्यतिक्रम्य, अन्तरङ्गत्वात् कालनिर्गममभिधिसुभाष्यकरः प्रस्तावनामाह—

जिण-गणहरनिगमणं भणियमओ खित्तिनिगमावसरो ।

कालतंरंगदरिसणहेओ (प्र०-६७) तु विवखओ तह वि ॥ २०२६ ॥

(जिन-गणधरनिर्गमनं भणितमवः क्षेत्रनिर्गमावसरः । कालावसरङ्गदरिहेतोस्तु विपर्ययसमाधि ॥ २०२६ ॥)

तदित्यं जिन-गणधरलक्षणद्रव्यस्य निर्गमनं भणितम्, अत ऊर्ध्वं 'नामं ठवणा दविए खेरो काले तहेव मावे य', इति निर्दे-
शक्रमश्रमाख्यातुं क्षेत्रनिर्गमस्यावसरः, परं तथापि विपर्ययः कालनिर्गमनं तावदभिधाय ततः क्षेत्रनिर्गमो भणित इत्ययं । किमयम् ?
इत्याह— कालस्यान्तरङ्गत्वर्यनहेतोः । अयमभिधायः— काल एव द्रव्यस्यान्तरङ्गः, क्षेत्रं तु वहिरङ्गम्, अतो द्रव्यनिर्गमानन्तरं तदन्तरङ्गत्वात्
कालनिर्गममभिधाय पश्चात् क्षेत्रनिर्गममभिधास्यति, 'नामं ठवणा दविए' इत्यादि (१५३३तम) गाथायां तु नियुक्तिरुक्ता क्षेत्रस्यात्यवक्त-
व्यत्वादन्यथोपन्यासः कुत इति ॥ २०२६ ॥ कर्म पुनर्द्रव्यस्य कालोऽन्तरङ्गः, न तु क्षेत्रम् ? इत्याह—

जं वत्तणाइरूवो वत्तुणत्थं तरं मओ कालो । आधारमित्तमेव उ खेत्तं तेणं तरंगं सो ॥ २०२७ ॥

(यद् वर्तनादिरूपो वर्तितुल्यार्थान्तरं गतः कालः । आधारमात्रमेव तु क्षेत्रं तेनात्मरङ्गं सः ॥ २०२७ ॥)

वर्तनाऽऽदियेर्णा परियामादीनां ते वर्तनादयः, त एव रूपं यस्यासौ वर्तनादिरूपस्तीर्थप्रदादीनां समतः कालः; उक्तं च-“वर्तनापरि-
णामः क्रिया परा-ऽपरत्वे च कालस्योपग्रहः” इति (तत्त्वार्थ-१-२२) । तत्र विवक्षितेन नव-पुराणादिना तेन तेन रूपेण यत् पदार्थानां वर्तनं
दृश्यम् भवनं स वर्तनापरिणामोऽप्रादीनां सादिः, चन्द्रविमानादीनामनादिः, क्रिया देशान्तरग्रामिलक्षणा, देवदत्ताद् यज्ञदत्तः परः-पूर्व-
श्रुत्यम्, यज्ञदत्तात् पुनर्देवदत्तोऽपरः-अर्वाणुत्यम् इत्यादिरूपं परापरत्वम्, इत्येतानि कालस्योपग्रह उपकारः । एतानि चत्वार्यपि कालकृतत्वात्
तद्विज्ञानीति भावः । स च वर्तनादिरूपः कालो यद् यस्माद् वर्तितुल्यार्थान्तरार्थान्तरमभिप्रासरूप एव वर्तते । क्षेत्रं तु द्रव्यस्याधारमात्रमेव,
न त्वनर्थान्तरम् । तेन द्रव्यस्यान्तरङ्गः कालः, अक्षिरङ्गं तु क्षेत्रम् । अतो द्रव्यनिर्गमोऽभिधीयत इति ॥ २०२७ ॥

तत्र कालश्चन्द्रव्युत्पादनार्थमाह—

कलणं पञ्जायाणं कलिञ्जए तेण वा जओ वत्थु । कलयंति तयं तम्मि व समयाइकलासमूहो वा ॥

(कलनं पर्यायाणां कल्यते तेन वा यतो वत्थु । कलयन्ति तन् वत्सिन् वा समयाधिकलासमूहो वा ॥ २०२८ ॥)

‘कलं शब्द-संख्यानयोः’ नव-पुराणादीनां समयादीनां वा पर्यायाणां कलनं संशब्दनं, संख्यानं वा भावप्रत्यये कालः । अथवा, कल्य-
‘मासिकोऽयम्’ ‘सावत्सरिकोऽयम्’ ‘वारदोऽयम्’ इत्यादिरूपेण कल्यते परिच्छिद्यते यतो यस्माद् वत्सन्तेनेति कालः । अथवा, कल्य-
न्ति ज्ञानिनः समयादिरूपेण परिच्छिद्यन्ति तस्मिन् कालः । यद्विधा, ‘मासिकोऽयम्’ ‘सावत्सरिकोऽयम्’ इत्यादिरूपतया कलयन्ति
परिच्छिद्यन्ति वत्थु तस्मिन् सतीति कालः । समयादिकलानां वा समूहः कालः । आह-ननु सामूहिके प्रत्यये नपुं संकत्वं प्राप्नोति, यथा
कापोतं मायूरमिर्यादि । सत्यम्, ‘क्रिन्तु क्षिप्रयोगाद् रुदितश्चादोपः; तथा चाह-“लिङ्गमक्षिप्यं सोकाश्रयत्वात्” (पा० म० २, ४, १, १२)
इति । तदेवं कालस्यान्तरङ्गता-निरुक्ती मणिते ॥ २०२८ ॥ इदानीमुक्तगतासंबन्धनार्थमाह—

सो वत्तणाइरूवो कालो दव्वस्स चेव पञ्जाओ । किच्चिम्मत्तविसेसेण दव्वकालाइववएसो ॥ २०२९ ॥

(स वर्तनादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः । किञ्चिन्मात्रविशेषेण द्रव्य-कालादिव्यपदेशः ॥ २०२९ ॥)

स वर्तनादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः । ततः पर्यायरूपतया तत्कृत एकरूपस्यापि तस्य किञ्चिन्मात्रविशेषविषयतया द्रव्यकालः,
अद्वैतकालः, यथाऽऽयुष्कश्चल इत्यादिव्यपदेशः प्रवर्तते ॥ इति भाष्यगोष्ठावतुष्टयाधः ॥ २०२९ ॥

तेषामेव द्रव्य-कालादिभेदानां प्रतिपादनार्थं नियुक्तिः प्राह—

दृव्ये अद्द-अहाउय-उवक्कमे देस-कालकालेय । तह य पमाणेवन्ने भावे, पगयं तु भावेणं ॥ २०३० ॥

(प्रथमद्वययायुक्तोपक्रमा देश-कालकालो य । तथा च प्रमाणं यथो भावः । प्रकृतं तु भावेन ॥ २०३० ॥)

इह नाम-स्थापने सुखावसेयत्वाद् नोक्ते । शेषास्तु नव कालभेदाः प्रोच्यन्ते । तत्र द्रव्य इति वर्तनादिरूपो द्रव्यकालो वाच्यः । 'अदेति' चन्द्र-मर्यादिक्रियाभिव्यङ्ग्योऽर्धवृत्तीयद्वीप-समुद्रान्तर्वर्त्यद्व्यकालः समयादिलक्षणो वाच्यः । तथा, यथायुक्तकालो देवावायुक्तकालो देवावायुफलक्षणो वक्तव्यः । तथा, उपक्रमकालोऽभिप्रेतार्थसामीप्यानयनलक्षणाः सामाचार्यायथायुक्तमेदमिन्द्रोऽभिधानीयः । तथा, देशः प्रस्तावोऽसतो विभागाः पर्याय इत्यनर्थान्तरम्, स देशरूपः कालो देशकालो वक्तव्यः, अमीष्टवस्त्ववाप्त्यवसरकाल इत्यर्थः । तथा, काल-कालोऽभिधानीयः, सर्वैकः कालश्चोऽनन्तरनिरूपितवृत्त्यर्थः, द्वितीयस्तु समयपरिमाणया कालो मरणमुच्यते । तत्र च कालस्य मरणक्रिया-रूपस्य कलमं कालकाल इत्यर्थः । तथा, प्रमाणकालोऽष्टाकालस्यैव विशेषपूर्वतो दिवसदिलक्षणो वक्तव्यः । तथा, वर्णश्रवसौ कालश्च वर्ण-कालो मन्मनीयः । तथा, 'भावे चि' औदयिकादेर्भावस्य सादिसपर्यवसानादिभेदमिन्द्रः कालो भावकालः प्ररूपणीयः । 'पगयं' तु भावेण 'ति' प्रकृतं प्रस्तुतं पुनरत्र भावेन-भावकालेनेहाधिकारः । शेषास्तु द्रव्य-कालादयः कालभेदमात्रतः प्ररूपिताः ॥ इति नियुक्तिद्वारा-गाथासंक्षेपार्थः ॥ २०३० ॥ अथ प्रतिद्वारं निस्तरार्थमभिधित्सुराह—

चेयणमचेयणस्स व दव्वस्स ट्ठिई उ जा चउविगप्पा । सा होइ दव्वकालो अहवा दवियं तयं चेव ॥

(चेतनस्याचेतनस्य च द्रव्यस्य स्थितिस्तु या चतुर्विकल्पा । सा भवति द्रव्यकालोऽयथा द्रव्यं सर्वत्र ॥ २०३१ ॥)

'चेतनं' इति विभक्तिभ्यस्तथात्वात् षष्ठी द्रव्याः वाशब्दस्तु समुच्चये । तत्र च चेतनस्य सार-नारकादेशे चेतनस्य च पुद्गलस्तन्नाशे द्रव्यस्य च याऽवस्थानरूपा स्थितिः सा सादिसपर्यवसानादिभेदाच्चतुर्विकल्पा चतुर्भेदा । सा स्थितिर्येषां चि । किम्, इत्याह-द्रव्यस्य कालो द्रव्य-कालः, तत्पर्यायत्वात् ; अथवा, तदेव सचेतना-ऽचेतनरूपं द्रव्यं कालो द्रव्यकालः प्रोच्यते, पर्याय-पर्यायिणोरभेदोपचारात् ॥ इति नियु-क्तिमाथार्थः ॥ २०३१ ॥ अर्थतो भाष्यकारो व्याचिख्यासुराह—

दव्वस्स वत्तणा जा स दव्वकालो तदेव वा दव्वं । न हि वत्तणाइरित्तं जम्हा दव्वं जओ ऽभिहियं ॥
सुत्ते जीवा ऽजीवा समया-ऽऽवलियादओ पवुच्चंति । दव्वं पुण सामन्नं भण्णइ दव्वट्टयोमेत्तं ॥

(द्रव्यस्य चेतना या स द्रव्यकालस्तदेव वा द्रव्यम् । न हि वर्तनादिरित्तं यस्माद् द्रव्यं कालोऽभिहितम् ॥ २०३२ ॥) (सं०-१८०००)

(मते-जीवा भवतीति-समया-ऽऽवलिकादयः प्रोच्यन्ते । द्रव्यं पुनः सामान्यं भवत्येते द्रव्यावयवमात्रम् ॥ २०३३ ॥)

चेतनं द्रव्यं कालो द्रव्यकाल इत्येते । कुतः ? इत्याह—न खलु यस्मात् कर्तव्यता-परिणामाद्भ्यो सिन्नं पुरुषभूतं द्रव्यमस्ति, यतोऽस्मिन्निव-
द्यन्न आगमे । किमस्मिन्निव- ? इत्याह—‘जीवा-ऽजीवेत्यादि’ समया-ऽऽवलिक्कदयः केऽस्मिन्धीयन्ते ? इत्याह—जीवा-ऽजीवाः—जीवा-ऽजीव-
द्रव्याण्येव समया-ऽऽवलिक्कदयो भण्यन्ते, न पुनस्तद्वयतिरिक्तास्त इति भावः । तदेवं जीवा-ऽजीवेभ्योऽव्यतिरिक्तः समया-ऽऽवलिक्कादि-
रूपः कालः । ते च जीवा-ऽजीवा द्रव्यार्थतामात्ररूपं सामान्यतो द्रव्यमुच्यते ततो द्रव्यमेव कालो द्रव्यकाल इति सिद्धम् । इह वागमोक्तोऽर्थ-
एव लिखितः, द्यन्नं पुनरित्यमवगन्तव्यम्—“किमर्थं मते । काले ति पशुषा ? । गोयमा । जीवा चेव अजीवा चेव” इति ॥ २०३२-२०३३ ॥

कथं पुनर्येतन्स्याचेतनस्य च द्रव्यस्य चतुर्विधा स्थितिः ? इत्याह—

सुर-सिद्ध-भन्वा-ऽभन्वा सांइ-सपञ्चवसियादओ जीवा । खंधाणागयतीया नभादओ चेयणारहिया ॥

(सुर-सिद्ध-भन्वा-ऽभन्वाः सादिसपर्यवसितादयो जीवाः सक्त्या अनागता-ऽजीवा नमभादयश्चेतनारहिताः ॥ २०३४ ॥)

सुरप्रग्रहणस्योपलक्षणत्वात् सुर-नारक-तिर्यग-मुज्याः सुरवादिपर्यायमधिकृत्य सादिसपर्यवसितस्थितयः १ । सिद्धाः, प्रत्येकं सिद्ध-
त्वमधिकृत्य; साधपर्यवसानाः २ । भिष्यजीवाः, भव्यत्वमाश्रित्य, केचनान्यनादिसपर्यवसानाः, “सिद्धे नो भवे, नो अभवे” इति वचनत्वात्
सिद्धत्वप्राप्तौ भव्यत्वनिधुचे ३ । अभव्यजीवाः, अभव्यत्वमङ्गीकृत्य, अनापपर्यवसिताः ४ । इत्येवं चेतनद्रव्यस्य सादिसपर्यवसितादिका
चतुर्विधा स्थितिः । अचेतनद्रव्यस्य मूर्तीकृत्याह—‘खंधेत्यादि’ द्रव्यणुकादिस्कन्धाः सादिसपर्यवसिताः, एकेन द्रव्यणुक्त्वादिना परिणामेनोक्तदृ-
शेऽपि पुद्गलद्रव्यस्याऽऽसंख्येयकालमेव स्थितेः १ । अनागताद्वा भविष्यत्कालरूपा साधपर्यवसिता २ । अतिक्रान्तकालरूपाऽतीतम्भा अनादिस-
पर्यवसिता ३ । आकाश-धर्मा-ऽधर्मास्तिक्रयादयस्तनानापपर्यवसिताः ४ । इत्येवं चेतनारहितस्यापि द्रव्यस्य चतुर्विधा स्थितिः । तदेवमभिहितो
द्रव्यकालः ॥ २०३४ ॥ सांप्रतमद्वाकालस्वरूपोपर्यवसानाह—

सूरकिरियाविसिद्धो गोदोहाइकिरियासु निरवेक्वो । अद्वाकालो भण्णइ समयव्खेत्तम्मि समयार्इ ॥

(सूरकिरियाविसिद्धो गोदोहाइकिरियासु निरवेक्वः । अद्वाकालो भण्यते समयवेधे समयावयः ॥ २०३५ ॥)

द्युतो मास्करस्तस्य क्रिया मेरोअतसुञ्चपि दिक्षु प्रदक्षिणतोऽजसं भ्रमणलक्षणा, धूरस्पोषणत्वाच्चन्द्र-ग्रह-नक्षत्र-ताराणामपीदित्यभूता
क्रिया गृह्यते, तथा धर्मादिक्रियायां विक्षिप्तो विधेयितो व्यक्तीकृतोऽर्धतृतीयदीपसमष्ट्रलक्षणे समयवेधे यः समया-ऽऽवलिक्कादिरर्थः प्रवर्तते,
न परतः, धर्मादिक्रियाऽभावात्, सोऽद्वाकालो भण्यते । क्रियैव परिणामवती कालो नान्य इति । ये कालमपह्नुवते तन्मतव्यवच्छेदार्थमाह—
गोदोहाइकिरियासु निरवेक्वः । न खलु यथोक्तोऽद्वाकालः क्रियां गोदोहाडात्मिकमपेक्ष्य प्रवर्तते, किन्तु धर्मादिक्रियासु ; तथाहि—यावत्

१ किमर्थं भगवन् ! काल इति प्रोच्यते ? । गोतमः ! जीवाश्चैव य, अजीवाश्चैव ।

पुनरिच्छाकार-मिथ्यादुष्कृतादिदशविधमाधुसामाचाररूपा । सा च—इच्छा मिच्छा तद्वहारे आवरसिया य निशीहिषा । आगच्छणा य पतिपुच्छा
छेदणा य निर्मत्तणा ॥ १ ॥ उवर्तण्या य क्षले सामायारी भवे दसविधा उ ॥ इच्छा मिथ्या तथाकार आवरस्यकी च नैपक्षिकी । आपृच्छणा च प्रति-
पुच्छा छन्दना च निमन्त्रणा ॥ १ ॥ उपसर्ग च फले सामायारी भवेद् दशविधा सु । १)

इत्यादिमूलवचननियुक्तौ(५० १२१)संक्षेपतः प्रणिपादिता, इह तु सुगमत्वाद भाष्यकृता नोक्ता, इति तव एवानुसरणीयेति । पद-
विभागसामायारी छेददशकाणि । कुतः पुनरुपरिमथ्यतादियं त्रिविधापि सामाचार्युपकान्ता ? इति चेत् । उच्यते—ओषसामायारी तापद्
नवमपूर्वगताऽच्चारामिधानवृतीयवस्तुनि यद् विधित्वमं श्रामूर्वं तदनन्तर्गतोद्यमाभूतप्राभवाद्बुधृत्योपक्रम्योद्यनियुं किरूपसंक्षिप्तन्यान्तररूप-
तया प्रथिता कारुष्यवर्तैः परोपस्मरनिरतैः स्थविरैस्तथाविधायुर्नल-मेधादिहिगानामर्दयुगीनानां साधूनां यथोक्तोपरिमथुतस्याध्ययनयोग्य-
त्वाभावं, पुरस्तात् तद्व्यवच्छेदं चापेक्ष्य, यत्सुप्रार्थये सुखेनैवाध्ययन-परावर्तन-चिन्तन-तदर्थपरिज्ञाना-ऽव्याप्त्यर्थं प्रत्यासन्नोक्त्य प्रदत्ता ।
दशविधसामायारी पुनरुपराध्ययनेभ्यः षड्विधित्वमाध्ययनाद्बुधृत्योपक्रम्य स्वल्पतरकालप्रवर्तितानां यथोक्तश्रुताध्ययनयोग्यानां साधूना-
मनुप्रार्थार्थं प्रत्यासन्नोक्त्य प्रदत्ता । पदविभागसामाचार्यपि च्छेदग्रन्थगतस्वरूपा नवमपूर्वोदेव नियुं देति ॥ २०४० ॥

अथ यथायुक्तोपक्रमकालमाह—

अञ्जवसाण निमिसे आहारे वेयणा पराघाए । फासे आणापाणू सत्तविहं भिज्जए आउं ॥ २०४१ ॥

(अञ्जवसाने निमित्ते आहारे वेदनायां परापाते । संसर्गे आना-ऽपानयोः सत्तविधं भिज्जत आउः ॥ २०४१ ॥)

अतिहृष-विषादाभ्यामधिकमवसानं चिन्तनमध्यवसानं तस्माद् भिद्यते हृण्डयत उपक्रम्यत आपुः, अतिशयेन हृदयसरोषात् ।
अथवा, राग-स्नेह-भयमेवादौप्यवसानं त्रिधा, तस्मादायुर्मिद्यते । यथा—एकं रूपाधिकं यवानं जलं पीत्वा निशुचमपि वीक्षमाणा
काचिद् क्षामिनी जलाधारं(प्र०...जलधारां)प्रक्षिपत्पत्येवातिरागाध्यवसायाद् मुक्ता प्राणैः पतितेति । अन्या त्वतिलेहादलीफामपि मृनभृ-
यावां मृता, भतापि तथैव तन्मरणश्रवणाद् मृतः । रूपादिगुणानुष्ठेयतां रागाः, सामान्येन तु प्रतियन्त्रः स्नेह इत्यनयोर्विशेषः । अति-
भयादुपपन्नसायादायुक्षोपक्रमः, यथा गजमुकुमालयकसोमिलकिष्किजतीयस्येति । विस्तृतस्फुटदाहरणान्यावश्यकटीकालोऽवसेयानीति । निमित्तं
यद्वद-कथादिकं कल्पति, तत्र च सत्यायुर्मिद्यते । तथा, आहारं समर्पिकेऽध्यवहृते, वेदनायां चातिशयवत्यां क्षिरो-ऽग्नि-कुस्यादिप्रमवायाम्,
परापाते च गतोऽप्यतादिसमृत्ये, तथा समर्थे भुजङ्गादिसंवन्धिनि, तथा, प्राणा-ऽपानयोश्च निरोधे सत्यायुर्मिद्यत इति एवं सत्तविधं सत्तपि-
प्रसर्गः प्राणिनामायुर्मिद्यत उपक्रम्यत इति ॥ २०४१ ॥ निमित्ते सत्यायुर्मिद्यत इत्युक्तम् । फलानि पुनस्तानि निमित्तानि ? इत्याह—

दंड-कस-सत्थ-रज्जू अग्गी उदगपढणं विसंवाला । सीउण्हं अरइ भयं खुहा पिवासा य वाही य २०४२
मुत्त-पुरीसनिरौहे जिन्नाजिन्ने य भोयणे बहुसो । घंसण-वोलण-पीलण आउरस उवक्कमा एए २०४३

(दण्ड-कसा-अर-रज्जू-उदगपढणं विसंवालाः । सीतो-प्युमरतिर्भयं खुहा पिवासा च व्याधिश्च ॥ २०४२ ॥)

(मुत्त-पुरीपनिरौहो जीर्णाजीर्यं च भोजने बहुशः । घर्षण-चोलन-पीडनान्यादुष उपक्रमा गते ॥ २०४३ ॥)

दण्ड-कसा-अर-रज्जू-उदगपढणम्, विपम्, व्यालाः, शीतोष्णम्, अरतिः, भयम्, घृत्, पिपासा च, व्याधिश्च, मूत्र-पुरीपनिरौघः, शीर्णाजीर्णं च भोजने बहुशः, घर्षण-चोलन-पीडनानि, इत्येत एवंप्रकारा आपुप उपक्रमहेतुत्वादुपक्रमाः । तत्र दण्डादियः प्रतीताः । व्यालाः सर्पाः, दुष्टगन्धाद्योच्यन्ते । घर्षणं चन्दनस्येव, चोलनमङ्गुष्ठक-डङ्गुलिगृहीतसंवाव्यमानयूक्या इव । पीडनमिच्चादेरि-वेति । आह-नन्वयवसानादीन्यपि निमित्तान्येषां उपक्रमस्य, तत्कोज्र भेदः । सत्यम्, किन्त्वान्तरे-तरविचित्रोपाधिभेदेन भेदाद् वेति । आह-नन्वयवसानादीन्यपि निमित्तान्येषां उपक्रमस्य, तत्कोज्र भेदः ॥ २०४२-२०४३ ॥

विस्तरप्रियविनेयानुग्रहायत्ताद् वा न दोषः ॥ इति नियुक्तिगाथाचतुष्टयार्थः ॥ २०४२-२०४३ ॥

अथ सामाचार्यो उपक्रमकालत्वं समर्थयन्नाह मायकारः—

जेणोवरिमसुयाओ सामाथारिसुयमाणियं हेट्ठो । ओहाइतिविह एसो उवक्कमो समयच्चआए ॥ २०४४ ॥

(येनैपरिमश्रुतात् सामाचारीश्रुतमानीमयस्तात् । भोधाविशिष्टं गप उपक्रमः समयचर्यया ॥ २०४४ ॥)

पूर्वनिर्दिष्टाद् नवमपूर्वोद्वारिमश्रुतादुद्युत्य येन सामुसामाचारीप्रतिपादकं श्रुतमधस्तादिदानीतनकालोऽपि समानीतम्-अस्मदा-दीनां समीपीकृतं स एषः—समस्तसाधुवर्गप्रत्ययैः, ‘ओहाइ ति’ ओषनिषु क्तिः, तथा ‘इच्छा मिच्छा तदकारो’ इत्यादिदशवासासाचारी-प्रतिपादको ग्रन्थः, छेदश्रानि चेति त्रिविधः समयचर्यया समयपरिभाषा उपक्रमः सामाचार्योपक्रमकालो भण्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति-लोके सामाचार्योपक्रमकालतया न कश्चित् कालो रूढः समस्ति, आगमे पुनरसौ भण्यते । कथम् ? इति श्रेय । उच्यते-येन प्रभूतेन कालेन नवमपूर्वोद्वारितं सामाचारीश्रुतं द्विष्योऽप्येतुमलप्यत, स कालः सामाचारीश्रुतोपक्रमगद्गारेण स्थिरिरूपकस्य क्लितार्वागव्यानीयः, तत्कालस्त-भ्यस्य सामाचारीश्रुतस्य स्थविरिदानीमपि विनेयेभ्यः प्रदानात् । ततश्च सामाचार्योपक्रमद्वारेणोपचारतः कालस्यापि तस्योपक्रान्तत्वात् सामाचार्योपक्रमकालोऽसौ भण्यत इति ॥ २०४४ ॥ आयुष्कोपक्रमस्यापि यथायुष्कोपक्रमकालतो दर्शयन्नाह—

जं जीधियंसंवट्टणमज्झवसाणाइहेउसंजणियं । सोवक्कमाउयाणं स जीविउवक्कमणकालो ॥ २०४५ ॥

(यज्जीवितसंबर्तनमप्यवसानादिहेतुसंजनितम् । सोपक्रमायुष्काणां स जीवितोपक्रमणकालः ॥ २०४५ ॥)

स जीवितोपक्रमणकालो यथायुष्कोपक्रमणकालोऽभिधीयत इत्यर्थः, यत् । किम् ? इत्याह-यज्जीवितस्य यथावदस्य दीर्घकालवेध-

स्यायुक्तस्य संवर्तनं स्यान्स्थितिक्रवापादनम् । केनाम् ? सोपक्रमायुषां जीवानाम्, निरुक्तमायुषां निकाचितवत्स्यस्यैव वदत्यादयः प्रवर्तना-
योगात् । किं तु निर्द्वैतकमेव जीवितवर्तनम् ? न, इत्याह—अयवसान-निमित्तादिहेतुसंजनितम् । अत्राप्ययमभिप्रायः—याश्चरेण मरण-
कालोऽभविष्यद्मावायुर्कर्मस्थित्यपवर्तनद्वारेणोपचारतः किलोपक्रम्यावगमिनीत इत्यसौ यथायुक्तोपक्रमकाल उच्यते इति ॥ २०४५ ॥

नन्वेवमुपक्रमः किमापुत्र एव भवति, आहोचित्वान्यासामपि ज्ञानावरणादिप्रकृतीनाम् ? इति विनियत्रशनमाशङ्क्याह—

संख्यपगईणमेवं परिणामवसादुवक्षमो होस्त्रा । पायमनिकाइयाणं तवसा उ निकाइयाणं पि ॥ २०४६ ॥

(सर्वप्रकृतीनामेव परिणामवसादुपक्रमो भवेत् । आयोऽनिकाचितानां तपसा तु निकाचितानामपि ॥ २०४६ ॥)

न केवलमापुत्रः, किन्तु सर्वास्वामपि ज्ञानावरणादिप्रकृतीनां कुमाश्रुमपरिणामवसादुपवर्तनाकरणेन यथायोगं स्थित्यादिखण्डनद्वारेणा-
पवर्त्यमानानामुपक्रमो भवति । स च प्रायो निकाचनकरखेनानिकाचितानां स्पृष्ट-बद्ध-निधवावस्थानामेव भवति । प्रायोग्रहणस्य फलमाह—
तीत्रेण तपसा पुनर्निकाचितानामपि कर्माण्युपक्रम्यन्त एवं । यदि पुनर्यथा बद्धं तथैवतुपकान्तं सर्वमपि कर्म वेद्यते, तदा मुक्तिगमनं कस्यापि
न स्यात्, तद्भवसिद्धिकानामपि नियमेन सचायामन्तः सागरोपमकोटीकोटिस्थितिकस्य कर्मणः सङ्गावात् । एतद्य सत् एव वचयति ।
तथापि एव किमित्यवोपक्रमकाल, उक्तो न उपक्रमेणाम् ? इति चेत् । उच्यते—लोक आयुक्तोपक्रमस्यैव प्रतिदत्त्वात् तदुपक्रमकाल एवेह
भोक्तुः, उपलक्षणव्याख्यानाच्छेषकर्मोपक्रमकालोऽपि द्रष्टव्य इति ॥ २०४६ ॥ अथ प्रेरकः प्राह—

कस्मोवक्त्रामिज्जह अपत्तकालं पि जइ तओ पत्ता । अकयागम-कयनासा मोक्खाणासासया दोसा २०४७

(कर्मोपक्रम्यतेऽप्यतस्तत्रमपि यदि तत्रः प्राप्ताः । अफुल्लगाम-कृतनाशो मोक्षानाद्यास्तदा दोषाः ॥ २०४७ ॥)

ननु यद्यप्राप्तफलमपि बहुकालवैयं कर्मस्यमुपक्रम्यते—इदानीमपि विद्यमेव वेद्यते, ततस्तत्कृततागम-कृतनाशो, मोक्षानाद्यास्तदा वेत्येते
दोषाः प्राप्ताः; तथाहि—यदिदानीमवोपक्रममात् कृतान्यस्थित्यादिरूपं कर्म वेद्यते तत् पूर्वमकृतवेगागतम्, इत्यकृतान्यगमः । यत् तु पूर्व
दीर्घस्थित्यादिरूपतया कृतं बद्धं तस्यापवर्तनाकरणोपक्रमेण नाशितत्वात् कृतनाशः । ततो मोक्षेऽप्येवमनाधास्य, सिद्धानामप्येवमकृतकर्माम्या-
गमेन प्रतिपातप्रसङ्गादिति ॥ २०४७ ॥ अत्रोपरमाह—

न हि दीहकालियस्स वि नोसो तस्साणुभूओ खिप्पं । बहुकालाहारस्स व दुयमगियरोगिणो भोगो

(न हि दीर्घकालिकस्यापि नाशस्तस्यानुभूयितः खिप्पम् । बहुकालाहारस्यैव दुःखमतिकरोगिणो भोगः ॥ २०४८ ॥)

न कृतनाशदयो दोषाः इति प्रकरणदुग्म्यते । कृतः ? इत्याह—न यस्मात् तस्यायुक्तद्वेः कर्मणो दीर्घकालिकरागपि दीर्घस्थित्यादिरूप-
तया यदस्यायुक्तमेव नाशः कियते । कृतः ? इत्याह—क्षिप्रं क्षीयमेव सर्वस्यापि तस्यायुक्तसायुक्त्यादनुभवेदेवनाशः । यदि हि तत्र बहुकाल-

धर्मं कर्माविहितमेव नश्येत्, यन्वाच्यस्थित्यादिबिभ्रिष्टं वेद्यते तत् ततोऽन्यदेव भवत्, तदा कृतनाश-ऽकृताभ्यागमौ भवेताम् ; यदा तु तदेव दीर्घकालेवयमवसायविशेषादुपक्रम्य स्वल्पेनैव कालेन वेद्यते तदा कर्म कृतनाशादिदोषः । यथा हि बहुकालभोगयोग्यस्याहारस्य घान्य-मृदुच्छदशुद्धादेरनिरोगिणो भस्मकृतव्याधिमतो भुतं स्वल्पकालेनैव भोगो भवति, न च सत्र कृतनाशः, नाप्यकृताभ्यागम इति; एवंमहापि कर्म बद्धं भ्रूयते, तथादि सर्वमपि तैर्वेदितं, तर्हि सप्तमनरकपृथ्वीसम्भविदुःखोदयप्रसङ्गः, अथ न सर्वमपि वेदितम्, तर्हि कर्म न कृतनाशा-दिदोषः । सत्यमुक्तम्, किन्तु प्रदेशेष्वयैव तस्य सर्वस्यापि शीघ्रमनुभवनमुच्यते, अनुभागवेदनं तु न भवत्यपीति ॥ २०४८ ॥

एतदेवाह—

सत्त्वं च परस्सतया भुस्रह कम्ममणुभावओ भइयं । तेणावस्साणुभवे के कयनासादओ तस्स ? २०४९

(सर्वं च प्रदेशतया युज्यते कर्मानुभावो भावयम् । तेनावश्यमनुभवे के कृतनाशादयस्तस्य ॥ २०४८ ॥)

सर्वमष्टप्रकारमपि कर्म सोचरमेदं प्रदेशतया प्रदेशानुभवदारेण मुज्यते वेद्यत एव, इत्येव तावद् नियमः; अनुभागस्तु—रसातुभव-
(प्र०...स्वानुभव)माश्रित्येत्यर्थः, भवनीयं विकल्पनीयम्—अनुभागः कोऽपि वेद्यते, कोऽपि पुनरव्यवसायविशेषेण हृतयावद् न वेद्यत इत्यर्थः । तदुक्तमागमे—‘तस्य णं जं तं अनुभागकम्मं तं अत्येगइयं वेएइ, अत्येगायं नो वेएइ; तस्य णं जं तं पएसकम्मं तं नियमा वेएइ’ (तत्र यत् तदनुभागकम्मं स्रत्त्येकं वेद्यते, अस्त्येकं नो वेद्यते; सत्र यच्च प्रदेशकम्मं तद् नियमाद् वेद्यते ।) इति । अतः प्रसन्नचन्द्रादिभिस्तस्य नरकयोग्य-
कर्मणः प्रदेशा एव नीरसा इह वेदिताः, न त्वनुभागः, तस्य शुभाध्यवसाये न इतत्वात् । अथ एव न तेषां नरकसम्भविदुःखोदयः, कर्मणां विपाकानुभव एव सुख-दुःखयोर्वेदनात् । येनैवम्, तेन बद्धस्य कर्मणाः सर्वेषामपि प्रदेशानामवश्यं वेदनात् के किल तस्य कर्मोपक्रमकठुः कृतनाशादयो दोषाः ? न केचिदित्यर्थः ।

आह—नन्वेवमप्यनुभागो यथा बद्धस्तथैव प्रसन्नचन्द्रादिभिर्न वेदित इति कथं न कृतनाशः ? अस्त्वेवं कृतनाशः, न नः काचिद्वाधा, यदि हाच्यवसायविशेषेणोपहतत्वाद् नश्यति रसः, तदा किमन्यम् ? । सर्वस्यापि शाष्टप्रकारकर्मणो मूलोच्छेदाय यतन्त एव साधव इत्यमीष्ट एवेत्यं तेषां कृतनाशः । यदा बहुरसं पट्टस्थितिकं च सत् कर्मान्तरसमल्यस्थितिकं च कृत्वा वेद्यति, तदा तस्यान्यरसस्याल्यस्थितिकस्य च कर्मणः पूर्वमकृत-
स्यागमः, ततश्च मोक्षेऽप्यनाभासः, मिद्वानामप्यकृतकर्मभानुगमेन पुनरावृत्तिप्रसङ्गात्, इति चेत् । तदयुक्तम्, यदि ह्यन्यरसत्वमन्यस्थिति-
कर्मं च कर्मणोऽयं निर्वेतुकं स्यात् तदा स्यादेवम्, तत्र नास्ति अन्यरसस्याध्यवसायविशेषकृतत्वेनाकृताभ्यागमत्तायोगात्, अन्यस्थिति-
कर्ममप्यापुण्यदादीनां न निर्वेतुकमेव जायते, अध्यवसान-निमित्तादिहेतूनां दर्शितत्वात्, अतस्तस्यापि कर्ममकृतागमत्वम् ? । अत एव न

मिद्वानां कर्मप्रमाणम्, तदगमहेतूनां तेजभावात्, इत्यलं प्रसङ्गेन, भाष्यकारेणाप्यस्यार्थस्य ग्रन्थविषयमाणत्वादिति ॥ २०४९ ॥

युक्तियुक्तयोपक्रमः कर्मणाम् । कुतः ? इत्याह—

उदय-खय-खयोवसमो-नसमाजं च कम्मणो भणिया । दव्वाइपंचयं पइ जुत्तसुवक्कामणमओ वि ॥

(उदय-खय-खयोवसमो-पशमा यच्च कर्मणो भणितः । दव्वाइपंचयं प्रति युक्त्युपक्रमश्रुतमात्रेण ॥ २०५० ॥)

यद्य यस्मादुदयश्च खयश्च क्षयोपशमयोपशमो-पशमास्ते कर्मणो द्रव्य-क्षेत्र-काल-भव-भावपञ्चकं प्रति भणितः—
द्रव्यादीनाश्रित्योक्ताः, अतोऽपि कारणच्छब्दादिद्रव्याणि प्राप्यायुक्तादीनां युक्त्युपक्रमं खय इति । तथाहि—असातवेदनीयस्य कर्मणो
द्रव्यमविविध-कण्टकादि प्राप्योदयो भवति, क्षेत्रं तु नरकावासादिकम्, फालं तीव्रनिदाघसमयादिकम्, भवं नारकमवादिकम्, भावं तु
बृहभावादिकम् । श्वोऽप्यस्य द्रव्यं सत्पुरुषवर्णारविन्दारिकं प्राप्य भवति, क्षेत्रं तु पुण्यवर्णारविकम्, फालं सुपमदुःखमादिकम्, भवं
सुपमज्जलजन्मलक्षणं भावं तु सम्यग्ज्ञान-वर्णादिकम् । क्षयोपशमो-पशमौ तु वेदनीयस्य न भवतः । एवं मोहनीयेऽपि मिथ्यात्वमोह-
नीयस्य द्रव्यं कुलीय्यादिकं प्राप्योदयो भवति, क्षेत्रं तु कुल्येयादिकम्, साक्षादिरहितदेशादिकं वा, फालं दुःखमादिकम्, भवं तेजो-वात्ये-
केन्द्रियादिकम्, अनार्यमनुजकुलरूपं (प्र०...कुलजन्मरूपं) वा, भावं तु कुलसमयेदेशनादिकमिति । खय-क्षयोपशमो-पशमास्तस्य द्रव्यं
तीर्यकस्यैव प्राप्य भवन्ति, क्षेत्रं तु महाविदेहादिकम्, फालं सुपमदुःखमादिकम्, भवं सुपमज्जलजन्म, भावं तु सम्यग्ज्ञान-वर्णादिक-
मिति । एवं क्षेत्रेऽपि ज्ञान-दर्शन-वर्णादिकं कर्मणि निद्रावेदनीयकर्मणो माहिरपदि-भुत्वाक्रादिकं द्रव्यमासाद्योदयो भवति, क्षेत्रं त्वंजुषादि-
कम्, फालं ग्रीष्मादिकम्, भवमेकेन्द्रियादिकम्, भावं तु बृहत्त्वादिकमिति । क्षयोऽप्यस्योक्तानुसारेण वाच्यः । क्षयोपशमो-पशमौ
तस्यापि न भवतः । एवमन्येषामपि कर्मणादुयादयो यथायोगं द्रव्यादीन् प्राप्य स्वधिया भावनीया इति ॥ २०५० ॥

अयं रथान्तद्वारेण कर्मणां द्रव्य-क्षेत्रादिसहकारिकाणां पक्षां साधयन्नाह—

पुण्णा-ऽपुण्णकयं पि हु सायासायं जहोदयाईए । वज्झवलाहाणाओ देइ तहा पुण्ण-पावं पि ॥ २०५१ ॥

(पुण्य-ऽपुण्यरूपमपि सत्पु साया-ऽसातं यथोदयादीन् । वासवलाहानात् इत्यादि स्या पुण्य-पण्यमिति ॥ २०५१ ॥)

यथा सातं सुखम्, असातं तु दुःखं पुण्णा-ऽपुण्यस्वरूपकर्मजनितमपि सत्प-चन्दना-ऽङ्गना-ऽद्विविध-कण्टकादिना चाघेन सहकारिणा
पइ फलस्य सामर्थ्यस्याधानं विधानं तस्मादेतदुदयादीन् ददाति, न त्वमेव पुण्य-पापयोधमात्रात् । ततश्च यथैतत् सकललोफस्यानुभवसिद्धं
शुद्ध-शुःशारूपं कार्यं चाभावात् द्रव्य-क्षेत्रादीनपेक्ष्येवोदति धीयते वा, न पुनरेवमेव, स्या तत्कारणं पुण्य-पापात्मकं कर्मापि द्रव्य-क्षेत्रादीन-
पेक्ष्येवोदति धीयते चेति सिद्धमेव । न हि 'कार्यं द्रव्यादीनपेक्षते, तत्कारणं तु तत्रितरेष्वपि' इति शक्यते यस्तुप । न यत्तु 'कार्यं पूतो

पटपत्रक-बीवरादीन्येक्येयं जायते, तत्कारणभूतस्तु शुलालभक्रान्तयेषु एव घटे जनयति' इत्युच्यमानं शोभां विमर्ति । तस्मादुदयदीन्य
प्रति द्रव्यादिसव्यवेद्याणां कर्मणां युक्तस्तत्संभिविधानादुपक्रम इति ॥ २०५१ ॥

यदि पुनर्यथा वदं तयैव वेधते सर्वं कर्म, न पुनरुपक्रम्यते, तदा किं दुष्पम् ? इत्याह-

जइ ताणुभूउ चिय खविज्जर कम्ममन्नहा न मयं । तेणासंखंभवज्जियनाणागइकारणत्तणओ ॥ २०५२ ॥
नाणाभवानुभवणाभावादेक्कम्मि पज्झणं वा । अणुभवओ वंधाओ मोक्खाभावो स चाणिट्ठो ॥ २०५३ ॥

(यदि तावदुच्यते एव कथ्यते कर्मान्यथा न भवम् । तेनासंखंभवज्जियनानागतिकारणत्त्वतः ॥ २०५२ ॥)

(नाणामभानुभवनाभावादेकस्मिन् पर्ययेण या । अनुभवतो वन्धात् शोभाभावः स चानिष्टः ॥ २०५३ ॥)

यदि तावद् यथा वदं तयैव प्रतिसमयायुभूतितः प्रतिसमये विपाकानुभवनेन कर्म क्षप्यत इति तवानुभवं, नान्यथा, नोपक्रमद्वारेणा-
ऽऽखेव तत्क्षणमभिमतम् ; इत् । तेन तर्हि सर्वस्यापि जन्मोर्भावामावत्त्वदभिप्रायेण प्राप्नोति, स चानिष्ट एव । कस्मात् पुनर्मोक्षामा-
वप्राप्तिः ? इत्याह-उद्ववसिद्विक्कस्यापि सत्तायामसंख्येयमवावित्तकर्मणः सङ्गावात्, तस्य च नानाच्यवसायवदत्वेन नरकादिनानागतिकार-
णत्वात्, ततस्तस्य विपाकत्वं एवानुभवन एकस्मिन्नपि तत्र चरमभावे नानामवानुभवनं प्राप्नोति, तच्चानुक्तम्, कुतः ? इत्याह-'नाणा-
मवाणुभवणाभावादेक्कम्मि सि' तत्र वैकस्मिन् अनुपपत्तिर्विनि चरमभावे नारक-तिर्योगादिनानामवानां परस्परविरुद्धत्वेनानुभवनाभावात् ।
तर्हि वञ्चानागतिकारणं कर्म पर्ययेणापि क्रमेण नानामवेचनुभूय सिध्यतु, किमेवावगा विनश्यति ? । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह-'फज्जयं
वा अणुभवओ वन्धाउ सि' इदमुक्तं भवति-पर्यायेण वा क्रमेण तान् नानामवान् विपाकतोऽनुभवतः पुनरपि नानागतिकारणस्य कर्मणो
बन्धः, पुनरपि च क्रमेण नानामवभ्रमणम्, पुनर्नानागतिकारणकर्मणश्च इत्येवं शोधाभावः । एतच्चानिष्टम् । तस्मादेतद्व्यः कर्मणादुपक्रम
इति ॥ २०५२-२०५३ ॥ अथ प्रक्रान्तरेणोपरदित्तया पूर्ववर्धितमेव प्रेर्य पुनः कारयथाह-

नणुतन्न जहोवचियं तहाणुभवओ कयागमाईया । तप्पाओगं तं चिय तेण चियं सज्झरोगो व्य ॥

(तनु तन्न योपचितं तवानुभवतोऽङ्गानामाधिक्यः । तस्याद्योयं तदेव तेन चितं साध्यरोग इव ॥ २०५४ ॥)

'नणु तन्न जहोवचियं ति' ननु यदुपक्रमप्राप्त्युत्थितं कृत्वा जीवो वेदयति, तदयुष्कर्म न भवति । कथंयुतम् ? इत्याह-ओन
रेण वरगतमोगयत्त्वल्लणेन पूर्वमुपचितं तेन जीवेन वदं 'ययोपचितमि'ति यादृक् पूर्वजन्मनि वदं तादृशमेव तत्र भवतीत्यर्थः । यप-
यं हि दीर्घकालस्यातिकं पूर्वमेव नदम्, उपक्रमानन्तरं तु यदन्तर्द्वृत्तौदिल्लुत्थितकर्मणुभवत्यायुस्तदन्यदेव, अन्यथाऽनुभवादिति
ः । ततः को दोषः ? इत्याह-'तहाणुभवओ इत्यादि' तथा तेन प्रकरणे पूर्ववद्विलक्षणमायुरनुभवतो जीवस्य पूर्वोक्ता अकृतागमादयो

दोषाः प्रसजन्ति । अग्नौचरमाह—‘तृणयोगाभित्यादि’ तस्योपक्रमस्य श्रयोण्यं योग्यं तत्प्रायोग्यमुपक्रमाहमेव सदायुः कर्म तेन सोपक्रमायुषा जीवेन चितं पूर्वजन्मनि पदम्, साध्यरोगवदिति । ततश्च यथोपक्रमसाध्यो रोगो व्याधिः फेनापि ग्राह्यप्राजित इत्युपक्रम्य तं स्तोत्रयति, न च तस्य तथा कुर्वतोऽहतागमादयः, एवमायुरप्युपक्रमसाध्यतया बद्धत्वाद् यथुपक्रम्यैव वेदयति तदा के तस्याहतागमादयः ? इति ॥ २०५४॥ ननु साध्योऽसाध्यो वा रोग इति कथं ज्ञायते ? इत्याह—

अणुवक्रमो नासह कालेणोवक्रमेण विप्यंति । कालेणैवाऽसज्जो सज्जासज्जं तथा कम्मं ॥ २०५५॥

(अणुवक्रमो नरयति कालेणोवक्रमेण विप्यमिति । कालेनैवाऽसाध्यः साध्यासाध्यं तथा कम्मं ॥ २०५५ ॥)

‘साध्यो रोगः’ इति वदति । स चानुपक्रमत उपक्रमाभावात् कालेन निजमुक्तिच्छेदेन नश्यति, उपक्रमेण तु विहितेन विप्रमर्शगति शीघ्रं नश्यति, साध्यत्वादेव । यस्तत्साध्यो रोगः स कालो मरणं तेनैव नश्यति, न तुपक्रमशतैरपि, तथा कर्मापि यत् साध्यं धन्यकालेऽप्युपक्रमसत्त्वपेक्षमेव बद्धं बहुपक्रमसामग्र्यभावे कालेन संपूर्णवर्षशतादिलवणेन निजमुक्तिच्छेदेन नश्यति, उपक्रमसामग्रीसंनिधाने तु शीघ्रमन्वम् इतीदृशैव कालेन नश्यति, साध्यत्वादेव । यत् पुनरसाध्यं धन्यकाले निष्कषितवस्थमुपक्रममेव बद्धं तदनेकोपक्रमसद्भावोऽपि निजमुक्तिपरिपूर्ति कालमन्तरेण न नश्यतीति ॥ २०५५ ॥ अस्वैवार्थस्य साधनार्थं प्रमाणपञ्चाह—

सज्जासज्जं कम्मं किरियाए दोसओ जहा रोगो । सज्जमुवक्रामिसइ एत्तो चिय सज्जरोगो व्य २०५६

(साध्यासाध्यं कर्म क्रियाया दोषतो यथा रोगः । साध्यमुपक्रम्यत वत्सादेव साध्यरोग इव ॥ २०५६ ॥)

‘किरियाए ति’ क्रियाया उपक्रमलक्षणायाः साध्यमसाध्यं च कर्म भवतीति प्रतिज्ञा । ‘दोसत चि’ दोषत्वादिति हेतुः । यो यो दोषः स स उपक्रमक्रियायाः साध्योऽसाध्यश्च भवति, यथा ज्वरारिणः, यथा साध्यं बहुपक्रम्यते, ‘एतो चिय ति’ साध्यत्वादेव । साध्य-रोगवदिति ॥ २०५६ ॥ अथवा, प्रकारान्तरेण प्रमाणपञ्चाह—

सज्जामयहेऊओ सज्जनियाणासओ ऽहवा सज्जं । सोवक्रमणमयं पिव देहो देहाइभावाओ ॥ २०५७॥

(साध्यामयहेतुणः साध्यनिदानावयवोऽयथा साध्यम् । सोपक्रमणमयमिव देहो देहाइभावात् ॥ २०५७ ॥)

अथवा, सरोपक्रमणेन गतं सोपक्रमणं चेदनीयादिकं साध्यमुपक्रमक्रियावृत्त्यभूतं कर्मेति प्रतिज्ञा । उपक्रमस्य साध्यश्चत्तावामयश्च साध्यामपस्तदेतत्तादिति हेतुः । यथाऽयमेव प्रत्यसो देहः, गण्डेन्द्रादिद्वारेण देहोऽपि साध्य उपक्रमक्रियाविषयः सोपक्रममेवेति साध्य-विस्तृत्यभावो दृष्टान्तस्य । साध्यामयस्य च गण्डदेवः स्फारणत्वाद् देहस्य साधनविविधत्वस्याप्यभावाः । अथवा, हेतुवन्तरभावादन्त्या प्रमा-णम्-योपक्रमणं प्राप्त्यं कर्मेति नैव प्रतिज्ञा, साध्यनिदानावयवतादिति हेतुः । तत्र निदानं कारणं साध्यकर्मजनकं च निदानमपि साध्यम्-

कर्मोपक्रम
फलपाय
रज्जुदा
पटशोष
रोगशम
हृद्यन्त

म्यते, सार्वं च त्व निदानं च साध्यनिदानम्, तस्याभयः साध्यनिदानाभयः, तद्भाषः साध्यनिदानाभयत्वं, तस्मात् साध्यनिदानाभयत्वं व्यते, सार्वं च त्व निदानं च साध्यनिदानम् । कर्मणोऽपि साध्यत्वं यत्वात् साध्यनिदानजन्यत्वादिति भाषः निदानस्य साध्यत्वं कथं ज्ञायते ? इति चेत् । उच्यते—साध्यकर्मजनकत्वात् । उच्यते—

[illegible]

द्वारेण विद्धममानत्वात् सोपक्रमत्वम्, अत एव साध्यानिदानजन्यता । अतोः साध्यन्त्यावयवोक्त्या न तावत्सोपक्रमत्व-
अथवा, हेत्वन्यात्वेनान्यथा प्रमाणम्—‘देहाइमावाट’ चि सोपक्रमेणं साध्यमुपक्रमक्रियाविषयभूतं कर्मेति प्रतिज्ञा सैव । देहादौ
मावाट्, आदिशब्दाक्षरि च मावादिति हेतुः । देहे जीवे च क्लृप्त वर्तते कर्म, केवलं जीवे बहून्यपि पिण्डन्यायेन तस्य द्रुतिः, देहे स्वाधात्
धेयभावेन जीवो वर्तते, तद्द्वारेण च कर्मापीति, ययाऽयमेव प्रत्यघो देह इति(प्र०...इति स एव)इष्टान्तः । नन्वाधारधेयभावैरेव देह-
स्यापि जीवे द्रुतियुक्ता, ‘देहस्य च देहे द्रुतिः’ इत्येतत् कथम् ? । सत्यम्, ‘सर्वे भावाः स्वान्यानि वर्तन्ते, वस्तुनन्दे चाधारे’ इति
न्यासात् देहस्यापि देहद्रुतियुज्यत एव । अथवा, अस्योदारिकादिदेहरूप जीववत् कार्मणलक्षणं देहेऽपि द्रुतिः प्रतीतेव, इति न ‘देहादौ
मावाट्’ इति साधनत्रयीविकल्पा इष्टान्तस्येति ॥ २०५७ ॥ अथ कर्मणः सोपक्रमत्वसिद्धाबुपपत्त्यन्तराप्याह—

भावात्' इति साधनधर्माविकलता एतन्तिष्यात् ॥ २०५७ ॥ अथ कथं, साधनधर्माविकलता
किंचिदकाले वि फलं पाइसइ पचए य कालेणं । तह कम्मं पाइसइ कालेण विपचए वण्णं ॥ २०५८ ॥

भ्रिण्णो जहेह कालो तुल्ले वि पहम्मि गइविसेसाओ । सत्थे व गहणकालो मइ-मेहाभेयओ भिन्नो ॥

॥ कांला पुर्ला विद्याना गश्नरसागतं तत् ॥ २०५८ ॥ ॥

(कश्चिदफलेऽपि फलं पाण्ड्यते पच्यते च फलेन । तथा कर्म पाण्ड्यत फलानं विषयस्य । चाम्पा । ॥ २०५६ ॥)

तह तुल्लम्मि वि कम्मे परिणामाइकिरियाविसेसाओ । भिण्णो ऽणुभवणकालो जेट्ठो मज्झो जहन्नो य ॥
जह वा दीहा रज्जू डञ्जइ कालेण पुंजिया खिप्पं । वियओ पडो व सुस्सइ पिंडीमूओ य कालेणं २०६१
भागो य निरोवट्ठो हीरइ कमसो जहणहा खिप्पं । किरियाविसेसओ वा समे वि रोगे चिगिच्छाए ॥

(यथा तुल्येऽपि कर्मणि परिणामादिक्रियाविशेषात् । भिन्नोऽणुभवनकालो जेट्ठो मज्झो जपन्यथा ॥ २०६० ॥)

(यथा या दीर्घा रज्जुर्दृश्यते कालेन पुञ्जिता क्षिप्रम् । पटो वा शुष्यति पिरुडीभूणम्र फलेन ॥ २०६१ ॥)

(मागम्र निरसयितो हियते क्रमसो यथाऽन्यथा क्षिप्रम् । क्रियाविशेषतो वा समेऽपि रोगे चिच्छिस्तथा ॥ २०६२ ॥)

व्याख्या—अथवा, यथा किञ्चिदात्म-राजादनादिफलं यावता कालेन वृक्षस्य क्रमेण पच्यते तदवयवाऽर्वाक्कालेऽपि गतांशेऽप-माला-
स्थानाद्युपायेन पच्यते, अन्यतु वृक्षस्यमेवोपायामावतः क्रमशः स्वपाककालेन पच्यते, तथा कर्माप्यापकादिकं किमप्यवसानादिहेतुभि-
र्नन्यकालनिर्वर्तितवर्षावादिभिरुपस्थितकालापोषयाऽकालेनाप्यन्तर्मुहूर्तोविना पच्यते वेद्यते-अनुभूय पर्यन्तं नीयत इति तात्पर्यम्, अन्यतु
नन्यकालनिर्वर्तितवर्षावादिभिरुपस्थितकालेनैव संपूर्णेन विपच्यते- अनुभूयत इति । अथवा, यथेह तुल्येऽपि विनियोजनादिके पथि त्रयाणां
पुरुषाणां गच्छतां ग्रहैक-दि-व्यादिलक्षणां गतिविशेषाद् भिन्नो गतिकालो दृश्यते; एवं कर्मणस्तुल्यस्थितिकस्यापि तीव्र-मन्द-मध्यमाद्य-
वसायविशेषाज्जयन्त्यमध्यमोन्मत्तलक्षणादिविशेषोऽनुभवकालो भवति । यद्यिवा, यथा तुल्येऽपि शब्देऽप्येतूणां भविष्यदणुबुद्धिः, मेधा पुनरि-
हावधारणस्वरूपा शुभते, तद्वदेतां त्रिविधो ग्रहणस्य पठनस्य कालो मिश्रोऽनेकरूपो विलोक्यते, एवमायुषोऽपि परिणामविशेषाद् तुल्य-
स्थितिकस्याप्यनेकरूपोऽनुभवनकालः (प्र०...ऽनुभवकाल) इति ।

पथि-शब्दग्रहणयोः प्रकृतयोऽनामाह— 'तह तुल्लम्मि वीत्त्यादि' गतायैव, नवरं 'परिणामादिक्रियाविसेसाउ त्ति' परिणामोऽप्यव-
सानम्, आदिशब्दाद् वाया दण्ड-क-शब्दादयो शुद्ध्यन्ते, क्रिया चारित्रलक्षणा, परिणामादयश्च क्रिया च परिणामादि-क्रियास्तद्विशेषात्
तद्वेदाद् बहुभित्तुल्यस्थितिके षट्तेऽपि कर्मणि मिश्र एवालुभवनकाल इति । यथा दीर्घां प्रत्यागता स्फुरेकस्मात् पश्चात् क्रमेण ज्वलन्ती
प्रभृतेनैव कालेन दमते, 'पुञ्जीकृता' पिण्डीकृता तु ज्वलन्ती विप्रं शीघ्रमेव गस्सीभवति, एवं कर्मोपायानुक्रादिकं दीर्घकालस्थितिकं प्रति-
राम्यं क्रमेण वेद्यमानं चिरकालेन वेद्यते, अपरस्य पुनर्वेद्यमानमन्येनैव कालेन वेद्यत इति । यथा वा जलाद्राः पिण्डीभूतः पटश्चिरकालेन
शुष्यति, चित्तः प्रसातितः पुनरल्पेनैव कालेन शुष्यति, एवं कर्माणि, इत्युपनयस्तथैव । यथा वा लक्षादिकस्य महतो राशेर्निरपवतनो-
ऽप्यतनारहितो भागः क्रमशःशिरणं ह्रियते तदा महती वेला लगति, यदा तु गुणस्य लवस्य गुणकारकस्य च दण्डलवस्य (प्र०...दण्डलवस्य-
स्य) पञ्चविपरिवर्तना विधीयते पञ्चभिर्भागो हिरुपत इत्यर्थः, तदा शीघ्रमेव ह्रियते भागः लवस्य हि पञ्चभिर्भागि इते लव्यानि त्रिभूतिः

कालो न्ति मयं मरणं जहेह मरणं गउ त्ति कालगओ । तम्हा स कालकालो जो जस्स मओ स मरणकालो

(कल इति मर्त मरणं येह गग इति कलगतः । तस्मात् स कालकालो यो यस्य महः स मरणकालः ॥ २०६६ ॥)

एकः कालशब्दः 'फलनं कालः' इत्यादिना प्राग्विरूपितशब्दार्थ एव, द्वितीयस्तु कालोऽत्र मरणम् । इह यथा लोके मरणं गतः प्राप्तः कालगत इत्युच्यते, अतोऽनन्यत्र लोकरूढ्या द्वितीयः कलशब्दो मरणवाचकः । ततः किमिह स्थितम् ? इत्याह-तस्माद् यो यस्य प्राणिनो मरणकालः स तौर्यकृतो कालकालो मतः ॥ इति गार्ग्यः ॥ २०६६ ॥ अमुमेव कालं लोकोक्तिद्वारेण दर्शयन् निर्युक्तिकारः प्राह-

कालेण कओ कालो अम्हं सञ्जायदेसकालम्मि । तो तेण हओ कालो अकाले कालं करंतेणा ॥ २०६७ ॥

(फलने कलः कालोऽस्माकं स्वाध्यायवेराकाले । ततस्तेन हवः कालोऽकाले कालं कुर्यात् ॥ २०६७ ॥)

कालेन कृष्णवर्णेन शुनाऽस्मदुपाश्रयप्रत्यासक्तौ कालः कृतो मरणं कृतमित्यर्थः । कदा ? इत्याह-अस्माकं स्वाध्यायदेशकाले स्वाध्यायकारप्रस्तावे । ततस्तेन शुना इतो मग्नः कालः स्वाध्यायकारकालः, अकालेऽप्रस्तावे कालं मरणं कुर्यादिति । तदनेन कृष्णशुनः स्वाध्यायकालादीनां च कालशब्दवाच्यत्वदर्शनेन कालशब्दस्यानैकार्थत्वम्, तथा, मरणकालस्य च लोकोक्त्यैव कालकालत्वमुपदर्शितमिति ॥ इति निर्युक्तिगार्ग्यः ॥ २०६७ ॥ अथ प्रमाणकालमिति तत्स्वरूपं विवरीपुर्याचकारः प्राह-

अद्वाकालविसेसो पत्थयमाणं व माणुसे खित्ते । सो संववहारत्थं पमाणकालो अहोरत्तं ॥ २०६८ ॥

(अद्वाकालविशेषः प्रत्यक्षमानमित्ये मानुरे केने । स संववहारार्थं प्रमाणकालोऽहोरात्रम् ॥ २०६८ ॥)

स प्रमाणकाल इति समयविशिष्टः प्ररूप्यते । यः कर्षभूतः ? इत्याह-अद्वाकालस्यैव विशेषस्वरूपः । अयं च व्योर्दिगतिक्रियामिव रूपत्वाद् मनुष्येऽत्र एव भवति, न पततः, व्योर्दिगतिक्रियाऽभावात् । किम्विशिष्टः पुनरसौ ? इत्याह-अहोरात्रम्-अहोरात्रसंज्ञितः । किमर्थं पुनरसौ प्ररूप्यते ? इत्याह-संव्यवहारार्थं जीवा-ऽजीवादि-स्थित्यादिमानव्यवहारार्थम् । किञ्च ? । प्रत्यक्षमानवत् । यथा सामान्यमानस्य विशेषभूतं मनुष्येऽत्रै घान्यादिभिनतसंन्यवहारार्थं "दो अस्सैवो पत्तई, दो पत्तईओ सेंइया, चवारि सेंइयाओ कुडवो, वप्पारि कुडवा पत्थो" इत्यादिना ग्रंथे प्ररूपितं प्रत्यक्षमानम्, तथाऽयमप्यहोरात्रिरूपः प्रमाणकालः ॥ इति गार्ग्यः ॥ २०६८ ॥

इति किञ्चिद् व्याख्यातस्वरूपेव प्रमाणकालं निर्युक्तिकारः प्राह-

दुविहो पमाणकालो दिवसपमाणं च होइ राई य । चउपोरिसिओ दिवसो राई चउपोरिसी चेव ॥ २०६९ ॥

(द्विविधः प्रमाणकालो दिवसपमाणं च अयमिति रात्रिमात्र । णनुष्योरुत्थितां दिवसो रात्रिप्रत्युत्थोरुत्थेय ॥ २०६९ ॥)

प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं तदेव पाठः प्रमाणप्रसक्तः । स द्विविध इति दिवसप्रमाणकालो रात्रिप्रमाणकालश्च भवति । तत्र गतमिति

त्वम्, अतोऽन्त्याह् व्यपक्षिष्य इष्यं एव यः कालः स इह वर्णकालोऽभिधीयते, नान्यम्, इत्युवाच ॥ २०७३ ॥

अक्षरार्थः ॥ २०७४ ॥ अथ भावकालमाह—

साई सपञ्चवसिञ्जो चउमंगविभागभावणा एत्थं । ओढइयाईयाणं तं जाणसु भावकालं तु ॥ २०७५ ॥

(सादिः सपर्यवसितश्चतुस्रं विभागमायना भवति । ओढइयादीनां तं जानीहि भावकालं तु ॥ २०७५ ॥)

इहोदयिकोऽप्युमिक्र-वायिक-वायोपशयिक-गारणाधिक्रमायनां या रियागिरसौ भावकालः । अत एवाह—सादिः सपर्यवसित इत्यादीनां वक्ष्यमाणस्वरूपानां चतुर्णां भङ्गानां याजसौ विभागभावना—‘क भावे को भङ्गः संभवति, को या न संभवति ?’ इत्येवं विषयविभागेन स्थापना । केणम् ? इत्याह—औदयिकादिभावनाम् । तं चतुस्रं विभागभावनाविषयं पुनर्भावकालं जानीहि । इति नियुक्तिगार्थः ॥ २०७५ ॥

अथ के व औदयिकादिभावनां प्रत्येकं चत्वारो भङ्गाः, का च तेषां विभागभावना ? इत्याह भाष्यकारः—

साई संतो ऽण्तो एवमणाई वि एस चउमंगो । ओढइयाईयाणं होइ जहाजोगमाउञ्जो ॥ २०७६ ॥

(सादिः सान्तोऽनन्त एवमनादिरत्येव चतुस्रं भङ्गः । औदयिकादीनां भवति यथायोगमावोक्त्यः ॥ २०७६ ॥)

सादिर्भावः सान्तः, तथा सादिरनन्तः, एवमनादिरपि सान्तोऽनन्तश्च वाच्य इति । एवमेते चत्वारो भङ्गा औदयिकादिभावनां यथायोगं यथासंभवमायोजनीयाः । यो यत्र भावो नारकादिगविमाश्रित्य संभवति स तत्र वाच्यः, शेषस्तु नियोजनीय इति ॥ २०७६ ॥

अत एवैतेषां भङ्गानामौदयिकादिभावेषु विभागभावनां विषयविभागस्थापनां चिकीर्षुराह—

जो नारगाइभावो तह मिच्छत्तादओ त्रि भव्वाणं । ते चेवामव्वाणं ओढइओ वितियवञ्जोऽयं ॥ २०७७ ॥

(जो नारकादिभावस्तथा मिथ्यात्वाद्योऽपि भव्यतानाम् । स एवाऽसव्यानामौदयिको द्वितीयार्जोऽयम् ॥ २०७७ ॥)

औदयिको भावः सादिरपर्यवसितो न कश्चित् संभवति, अत एव द्वितीयभङ्गार्जोऽयं ब्रूष्यः । तत्र यो नारकादिभावो नारक-वियोग-नरा-ऽमरागतिलक्षणो य औदयिको भाव इत्यर्थः, स सादिः सपर्यवसान इति ब्रूष्यम्, नारकादीनां प्रत्येकं सर्वेषामपि सादित्वात् सान्तत्वा-नेति सादिरपर्यवसान इति द्वितीयो भङ्गः शून्यः । तथा, मिथ्यात्वादयोऽपि भव्यानां तृतीयः, इदमुक्तं भवति—मिथ्यात्वम्, कथायाः वेद-त्रयम्, अज्ञाना-ऽसंप्रतत्वा-ऽसिद्धत्वानि, लेश्याश्च, इत्येवं यः सप्तदशविध औदयिको भावः स भव्यानाश्रित्य अनादिः सपर्यवसानः । अम-श्यानाश्रित्य पुनः स भव्यानादिरपर्यवसानश्चेति ॥ २०७७ ॥ औपशमिकादीनाश्रित्याह—

समत्त-चरित्ताई साई संतो य ओवसमिओऽयं । दाणाइल्लिपणं चरणं पिय खाइओ भावो ॥ २०७८ ॥

(सम्यक्स-चारित्र्ये सादिः सान्तश्चौपशमिकोऽयम् । दाणादिल्लिपणकं चारित्रमपि च श्राविको भावः ॥ २०७८ ॥)

भावेपु
साधादि
भङ्गादि

विशेषां
भावकाल

सम्मत-नाण-दंसण-सिद्धत्ताहं तु साइओ ऽणंतो । नाणं केवलवज्जं साई संतो खओवसमो ॥ २०७९॥
महअन्नाणईया भव्या-ऽभव्याण तइयचरमोऽयं । सब्वो पोगलधम्मो पढमो परिणामिओ होइ ॥
भवत्तं पुण तइओ जीवा-ऽभव्याइं चरमभंगो उ । भावोणमयं कालो भावावत्थाणओ ऽणणो ॥

(सम्पत्त्य-शान्त-वर्दान-सिद्धत्वादि भु सायिकोऽनन्तः । ज्ञानं केवलवज्जं साईः सान्त्व-स्योपशमः ॥ २०७६ ॥)

(मत्तमानादिका मत्तया-ऽभय्यानां तृतीयचरमोऽयम् । सर्वः पुद्गलधर्मः प्रथमः परिणामिको भवति ॥ २०८० ॥)

(भव्यत्वं पुनस्तृतीयो जीवा-ऽभव्याभयप्रसङ्गम् । भावानामयं कालो भावावस्थानतोऽनन्तः ॥ २०८१ ॥)

व्याख्या—मम्यस्त-चारित्रे समाश्रित्य सादिः सपर्यवसान इति प्रथममङ्ग एवोपश्रमिको भावः समव्रति, प्रथमसम्यक्त्वनामकाल
उपश्रमधेयैर्ण चोपश्रमिकसम्यक्त्वस्य, उपश्रमधेयैर्ण तु चारित्रस्योपश्रमिकस्य लाभत्वं, तयोर्भावद्वयं सादिसपर्यवसितत्वात् । ततः शेषद्वयो
मङ्गो इह शून्या एव । न केवलमौपश्रमिकस्तथा, धायिकोऽपि भावः धीणमोह-महस्यकेवलवत्तथायां दान-स्वाम-भोगो पभोग-
वीर्यसङ्घिषपञ्चकं, चारित्रं नाश्रित्य सादिसपर्यवसितत्वस्ये प्रथममङ्गो वर्तत इति । ननु चारित्रं सिद्धस्याप्यस्तीति तदश्रित्यसपर्यवसान
प्राप्य किमिति न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, “सिद्धे नो चारिषी, नो अचारिषी” (सिद्धा नो चारित्रिणः, नो अचारित्रिणः) इति
वचनादिति । धायिकसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवलदर्शन-सिद्धत्वानि पुनः सिद्धावस्थायामपि भवन्ति, अवस्तान्याश्रित्य धायिको भावः सादिर-
पर्यवसान इति द्वितीयेऽपि मङ्गे वर्तते । श्रेयो तु द्वाविह शून्यावेव । अन्ये तु दानादिलविसपञ्चकं चारित्रं च सिद्धस्यापीच्छन्ति, तदा-
पणस्य त्वाप्यभावात्, आद्यणामावेऽपि च तदसत्त्वं धीणमोहादिव्यपि तदसत्त्वप्रसङ्गात्, तदसत्त्वमेतान् चारित्रादीनां सिद्धयवस्थायामपि
सद्भावनापर्यवसितत्वादेकस्मिन् द्वितीयमङ्ग एव धायिको भावो न श्रेयेषु विव्रिति । केवलवर्जानि श्रेयाणि चत्वारि ज्ञानान्याश्रित्य धायो-
पश्रमिको भावः प्रथमे मङ्गे वर्तते । सादिरनन्त इति द्वितीयमङ्गोऽपि शून्यः । मतिश्रुताक्षाने समाश्रित्य भव्यानामनादिः सान्तयेति
तृतीयमङ्गः । अपज्यानां तु ते एवास्तीकृत्यानादिरनन्त इति चरमधृत्यो मङ्ग इति । सर्वोऽपि पुद्गलधर्मो द्रव्यशुक्रादिपरिणामः सादिः
सान्तयेति प्रथमः परिणामिकभावमङ्गो भवति । सादिरनन्त इतीहापि द्वितीयो मङ्गः शून्यः । भव्यत्वमाश्रित्य पुनरनादिः सान्त इति
तृतीयो मङ्गः, “सिद्धे नो भव्ये, नो अपज्ये” (सिद्धा नो भव्याः, नो अपज्याः) इति वचनात् सिद्धावस्थायां भव्या-ऽप्यव्यवृत्तिवृत्तेः । जीव-
स्यमभयत्वं चानादिरनन्त इति चरमधृत्यो मङ्गः । तद्वै चर्चितोऽयं भावानामौदयिकद्वितीयां कालः । ननु सादिसपर्यवस्थानादिक्रमवस्थाना-
दिक्रमेवैव भावानाम्, कर्षं पुनरयं कालः ? इत्याह—भावावस्थानतोऽनन्तोऽमिषः । यदेव हि जीवा-ऽजीवादिभावानामवस्थानम्, अयमेव
ज्ञानो नान्य इति, अवस्तमङ्गमेऽमिषित एव भावकालः ॥ २०७८—२०७९—२०८०—२०८१ ॥

तदेवं 'दृब्धे अद् अहाड य' (गा-२०३०) इत्यादिनोपशितान् कालयेदात् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्तामाह—
एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण होइ नायव्वो । खेत्तम्मि कम्मि कालम्मि भासियं निणवरिंदेणं ? ॥

(अत्र पुनरधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः । क्षेत्रे कस्मिन् काले भाषितं जिनवरेन्द्रेण ? ॥ २०८२ ॥)

अत्र पुनरनेकविधकालप्रत्युपगमायामधिकारः प्रयोजनं प्रस्तावः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः । आह—ननु 'दृब्धे अद् अहाड य' (२०३०) इत्यादिशारगायायां 'पययं तु भावेण' इत्युक्तम्, इह पुनः 'अधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः' इत्युच्यते, तत् कथं न पूर्वोपर-
(२०३०) इत्यादिशारगायायां 'पययं तु भावेण' इत्युक्तम्, इह पुनः 'अधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः' इत्युच्यते, तत् कथं न पूर्वोपर-
निरोधः ? । अत्रोच्यते—'स्वायिकमात्रकाले वर्तमानेन भगवता सामायिकाध्ययनं भाषितम्' इत्यभिप्रायवता 'पययं तु भावेण' इति प्रास्तुक्तम्, तथा 'पूर्वाबल्लभ्ये प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामायिकम्' इत्यध्यवसायवताऽत्रोक्तं 'प्रमाणकालेनाधिकारः' इत्युच्यते, तत् कथं न पूर्वोपर-
अथवा, अद्कालसपर्यायत्वात् प्रमाणकालोऽपि भावकाल एवेत्यविरोधः । आह—ननु कस्मिन् क्षेत्रे श्रीमन्महावीरजिनवरेन्द्रेण प्रथमतः सामा-
यिकाध्ययनं भाषितम् ? । तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौर्णमी-पूर्वाभादिमेदादनेकविध इत्यतः प्रश्नः—प्रमाणकाले च कस्मिन्स्वजिनवरेन्द्रेण
भाषितम्—विशेषः पृच्छति कस्मिन् क्षेत्रे काले च क्व सामायिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थ इति ॥ २०८२ ॥ अत्रोचरमाह—

वइसाहुसुद्धइक्कारसीए पुव्वणहदेसकालम्मि । महसेणवज्झाणे अणंतर परंपरं सेसं ॥ २०८३ ॥

(वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्नेशकाले । महासेनबनोपानेऽनन्तरं परम्परं शेषम् ॥ २०८३ ॥)

वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्नेशकाले । महासेनबनोपानेऽनन्तरं परम्परं शेषम् ॥ २०८३ ॥
'परां परं सेसं ति' अन्येऽपि गुणद्विलक्षाद्युद्यानक्षेत्रेषु पञ्चात्
(प्र०... महसेनबनोद्यानलक्षणे क्षेत्रे चानन्तरं निर्गमः सामायिकाध्ययनस्य । 'परंपरं सेसं ति' अन्येऽपि गुणद्विलक्षाद्युद्यानक्षेत्रेषु पञ्चात्
प्रस्तुतिर्मेव भगवता सामायिकम्, किन्तु महासेनवनात् क्षेत्रं क्षेत्रजातमधिकृत्य परंपरनिर्गमः तस्य, क्षेत्रल्लानोत्पत्त्यावपापमध्यमालगण्यो
महासेन(प्र०... महसेन)बनोद्यान एव प्रथमं तस्य प्रस्तुतिर्त्वादिति । तदेवं 'नाम उक्त्वा दक्षिणं क्षेत्रं काले तदेव भावे य । एतो ऽ निगमस्त
निष्कलेवो छविहो होए ॥ १ ॥' (गा०-१५३३) अस्यां निर्गमनिक्षेपप्रतिपादकभाषायास्तुष्टिर्वा व्याख्यातौ क्षेत्र-कालनिर्गमौ ॥ २०८३ ॥

अथ भावनिर्गममभिधितुराह—

खइयम्मि वट्टमाणस्स भगवओ निगयं जिणंदस्स । भावे खओवसमियम्मि वट्टमाणेहि तं गहियं ॥

(स्वायिके वर्तमानस्य भगवतो निर्गमं जिनेन्द्रस्य । भावे क्षायोपशमिके वर्तमानेस्तत् गृहीतम् ॥ २०८४ ॥)

भावदृष्टोऽत्रापि संव्यथे । ततश्च 'स्वायिके' भावे वर्तमानस्य जिनेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गतं सामायिकम् । 'स्वायिको-
पशमिके' भावे च वर्तमानेस्तस्मात् सामायिकमन्यथा श्रुतं गृहीतम् 'गणघरादिभिः' इति गम्यते । तत्र भगवतो दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यवराणस्य

सम्मत-नाण-दंसण-सिद्धत्ताइं तु साइओ ऽणंतो । नाणं केवलवज्जं साई संतो खओवसमो ॥ २०७९ ॥
महअन्नाणाईया भव्या-ऽभव्याण तइयचरमोऽयं । सव्वो पोगलधम्मो पढमो परिणामिओ होइ ॥
भववत्तं पुण तइओ जीवा-ऽभव्याइं चरमभंगो उ । भावोणमयं कालो भाववत्थाणओ ऽणणो ॥

(सय्यवत्त-प्राप्त-दरान-सिद्धत्तायि तु साइकोऽनन्तः । ज्ञानं केवलवज्जं सादिः सान्तःपयोपसमः ॥ २०७६ ॥)

(मय्यद्वानादिषा मय्या-ऽभव्यानां तृतीयपरमोऽयम् । सर्वैः पुद्गलधर्मैः प्रथमः परिणामिको भवति ॥ २०८० ॥)

(मय्यवत्तं पुनस्मिन्तो जीवा-ऽभव्याग्रचरमभङ्गस्तु । भावानामयं कालो भाववत्थानतोऽनन्तः ॥ २०८१ ॥)

व्याख्या—अप्यस्त-चारिणे समाधित्य सादिः सपर्येमान इति प्रथममग्न एवोपश्रमिको भावः संप्रवृत्ति, प्रथमसम्यक्त्वलामकाल उपश्रमश्रेण्या नीपश्रमिकसम्यक्त्वस्य, उपश्रमश्रेण्यां तु चारित्रस्योपश्रमिकस्य लामात्, तयोथावश्यं सादिसपर्यवसितत्वात् । ततः शोभायुक्तं एव शून्या एव । न केवलमोपश्रमिकस्य, धारिकोऽपि भावः क्षीणमोह-अपत्यकेलावस्थायां ज्ञान-लाम-भोगो कर्मो-गीर्यलक्ष्यपञ्चकं, चारिणं चाधित्य सादिसपर्यवसितत्वस्यैव प्रथममहो गतं इति । ननु चारिणं सिद्धस्याप्यस्त्योति तदाधित्याप्ययमान एवायं किमिति न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, “सिद्धे नो चारिणी, नो अचरिणी” (सिद्धा नो चारिणि, नो अचरिणिः) इति वचनादिनि । धारिकसम्यक्त्व-केवलज्ञान-केवलदृष्टेन-सिद्धत्वानि पुनः सिद्धावस्थायामपि भवन्ति, अतस्तान्याधित्य धारिको भावः सादिर-पर्येमान इति द्वितीयोऽपि महो गतः । येषां तु द्वाविह शून्याव । अन्ये तु दानादिलक्ष्यपञ्चकं चारिणं न सिद्धस्यापीच्छन्ति, तदान-राणस्य वशाप्यभावात्, आवरणामवेर्वापि च तदसत्त्वे क्षीणमोहादिष्वपि तदसत्त्वग्रस्तत्वात्, ततस्तन्मतेन चारियादीनां सिद्धपक्षस्यायामपि सद्भावेनाप्यप्यगितत्वादेरुक्तिमत्त्वं द्वितीयमग्न एव धारिको भावो न द्वेषेण विधिवि । केवलवर्जानि शेषाणि चत्वारि ज्ञानान्याधित्य धार्यो-पश्रमिको भावः प्रथमे महो गतः । सादिरनन्त इति द्वितीयमग्नोऽप्यापि शून्यः । मतिधुताज्ञाने समाधित्य मय्यानामनादिः सान्तरेयति तृतीयमग्नः । अयस्यानां तु एवास्मिन्नुत्पानादिरनन्त इति चरमवृत्तयो मग्न इति । सर्वोऽपि शुद्धलक्ष्मो द्व्यणुकादिपरिणामः सादिः सान्तरेयति प्रथमः धारिणामिफभावमग्नो भवति । सादिरनन्त इतीहापि द्वितीयो मग्नः शून्यः । मय्यत्वमाधित्य पुनरनादिः यान्त इति तृतीयो मग्नः, “निदे नो मय्ये, नो अमय्ये” (सिद्धा नो मय्या, नो अमय्याः) इति वचनात् सिद्धावस्थायां मय्या-ऽमय्यवत्त्वनिवृत्तेः । जीव-त्वमय्यवत्तरे पानादिरनन्त इति चरमवृत्तयो मग्नः । तद्वत् वर्णिजोऽयं भावानामोदिकिकादीनां क्षलः । ननु सादिसपर्यवमानादिकमवस्थाना-दिधर्मैरेवं भावनाम्, कयं पुनरयं क्षलः ? इत्याह—यातवस्थानतोऽन्योऽप्ययः । यदेव हि जीवा-ऽजीयादिभावानामवस्थानम्, अप्यमेव यतो नान्य इति, अत्राद्वयानेऽस्मिन्नि एव भावक्षलः ॥ २०७९-२०८०-२०८१ ॥

तदेवं 'दृग्ध्वे अद् अद्दल य' (गा-२०३०) इत्यादिनोपधिप्तात् कालमेदात् व्याख्याय प्रस्तुते येनाधिकारस्समाह—

एत्थं पुण अहिगारो पमाणकालेण होइ नायव्वो । खेत्तम्मि कम्मि कालम्मि भासियं जिणवरिदेणं ? !

(अथ पुनरधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः । चेन्ने कस्मिन् काले मायितं जिनवरेन्द्रेण ? ॥ २०८२ ॥)

अथ पुनरनेकविधकालप्रख्यापनायामधिकारः प्रयोजनं प्रस्तावः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः । आह—ननु 'दृग्ध्वे अद् अद्दल य' (२०३०) इत्यादिद्विसंख्यायां 'पगयं तु भावेण' इत्युक्तम्, इह पुनः 'अधिकारः प्रमाणकालेन भवति ज्ञातव्यः' इत्युच्यते, तत् कथं न पूर्वापर-विरोधः ? । अत्रोच्यते—'क्षायिकमावकाले वर्तमानेन भगवता सामायिकाध्ययनं भाषितम्' इत्याभिप्रायवता 'पगयं तु भावेण' इति प्रागुक्तम्, तथा 'पूर्वाबलक्षणे प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामायिकम्' इत्यध्यवसायवताऽत्रोक्तं 'प्रमाणकालोनाधिकारः' इत्युच्यते इत्यपरत्वाद्दोषः । अथवा, अद्दलकालपर्यायत्वात् प्रमाणकालोऽपि भावकाल एवेत्यविरोधः । आह—ननु कस्मिन् क्षेत्रे श्रीमन्महावीरजिनवरेन्द्रेण प्रथमतः सामायिकाध्ययनं भाषितम् ? ; तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौर्णमी-पूर्वाद्वादिदेसादनेकविध इत्यतः प्रथमः प्रमाणकाले च कस्मिन्स्त्वस्मिन्वरेन्द्रेण भाषितम्—विनयः पृच्छति कस्मिन् क्षेत्रे काले च क सामायिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थ इति ॥ २०८२ ॥ अत्रोचरमाह—

वइसाहसुद्धइकारसीए पुव्वणहदेसकालम्मि । महसेणवणुज्जाणे अणंतर परंपरं सेसं ॥ २०८३ ॥

(वैशाखशुद्धैकादस्यां पूर्वाह्णवेराकाले । महासेनवनेरागेनेऽनन्तरं परम्परं शेषम् ॥ २०८३ ॥)

वैशाखशुद्धैकादस्यां पूर्वाह्णवेराकाले प्रथमपौर्णम्यामित्यर्थः, कालस्यान्तरक्रतुस्त्यापनार्थमेव प्रस्ताद् व्यत्ययेनोपरनिर्देशः, महासेन (प्र०...महासेन) वनोपानलक्षणे क्षेत्रे चानन्तरं निर्गमः सामायिकाध्ययनस्य । 'परंपरं सेसं ति' अन्येष्वपि गुणखिलक्राद्युपादानक्षेत्रेषु पञ्चात् प्ररूपितमेव भगवता सामायिकम्, किन्तु महासेनवनाद् श्रेयं क्षेत्रेणातमविष्ठृत्य परंपरनिर्गमः तस्य, केवलखानोत्पत्तावपापमध्यमानगर्यां महासेन (प्र०...महासेन) वनोपांन एव प्रथमं तस्य प्ररूपितत्वादिति । तदेवं 'नाम उज्जणा दक्षिण क्षेत्रे काले तत्रैव भवे य । एतेऽ उ निमानसस्त्विल्लेखो छज्जिहो होइ ॥ १ ॥' (गा०-१५३३) अस्यां निर्गमनिक्षेपप्रतिपादकराथायद्युद्धितौ व्याख्यातौ क्षेत्र-कालनिर्गमौ ॥ २०८३ ॥

अथ भावनिर्गममभिधित्सुराह—

खइयम्मि वट्टमाणस्स भगवओ निगंगयं जिणिदस्स । भावे खओवसमियम्मि वट्टमाणेहि तं गहियं ॥

(क्षायिके वर्तमानस्य भगवतो निर्गमं विनेन्द्रस्य । भावे क्षायोपरक्षयिके वर्तमानेस्त्वद् गृहीतम् ॥ २०८४ ॥)

भावप्रच्छेदप्रापि संबध्यते । ततश्च क्षायिकं भावे वर्तमानस्य जिनेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गतं सामायिकम् । क्षायिको पञ्चमिके भावे च वर्तमानेस्तस्मात् सामायिकमन्यच्च धृतं गृहीतम् 'गणधरादिभिः' इति गम्यते । तत्र भगवतो दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यवरणस्य

मर्त्या धीगतात् धाविको भावः, गणभरादीनां तु तदावरणस्य तदानीं क्षयोपशमवस्थत्वात् चायोपशमिको भावः । निगम एव चाय प्रस्तुतः, यत्तु पायोपशमिकमत्रैव प्रवृणोतिपादनं तत् प्रसक्तत्वाद् द्रष्टव्यम् । तत्र धीमौलिसम्बन्धमिना निपदाव्रणेषु चतुर्दश पूर्वाणि गृहीतानि । प्राणिपत्यं पृच्छा न निपयोच्यते । प्राणिपत्यं गृह्यति गौतमस्वामी—‘अथ भगवन् ! तत्त्वम् । ततो भगवानाचष्टे—“उत्पन्नेद् वा” (उत्सपन्ते वा) । पुनस्तथैव पृष्टे ग्राह—“विगमेद् वा” (विगच्छन्ति वा) । पुनरप्येवं कृते वदति—“धुवेद् वा” (धुवाणि वा) । एतास्त्वितो निपदाः । आगामेव सप्तधात्वात् ‘यत्तु सत् तदुत्पाद-व्यप-ध्रौण्ययुक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽयोगात्’ इत्येवं तेषां गणभृतां प्रवीतिमवति । ततश्च ते पूर्वमयमावित्(२०... पूर्वमावित्)मतयो बीजवृद्धित्वाद् द्वादश्यादशुरचयन्ति । ततो भगवांस्तोषां तदनुष्ठां करोति । शक्यं दिव्यं वज्रमय-स्यात्तं दिव्यगूर्णानीं गृत्वा विमुक्तस्वामिनः संनिहितो भवति । ततः स्वामी रत्नमयसिंहासनादुत्थाय परिपूर्णो चूर्णमृष्टिं गृह्णाति । ततो गौतमस्वामिप्रसूता पंक्तश्चापि गणधरा ईशदन्तवतनवः परिपाटया विगृह्णन्ति । ततो देवास्तुयस्वचिनि-गीत-श्रद्धादिनिरोधं विधाय तृष्णीकाः कृष्यन्ति । ततो भगवान् पूर्वं तावदेतद् भगति—‘गौतमस्य द्रव्य-गुण-पर्यायिणीर्धर्मनुजानामि’ इति, गूर्णोश्च तन्मस्तकं क्षिपति । ततो देवा अपि चूर्ण-पुष्प-गन्धरसां तदुपरि कुर्वन्ति । गणं च भगवान् सुधर्मस्वामिनं धुरि व्यवस्थाप्यानुजानाति । एवं सामयिकस्वार्थो भगवतः सप्तधात्वात् निर्गतः, दहनं तु गणधरैर्मन्यो निर्गतम्, इत्यलं प्रमदने ॥ इति नियुक्तिगायत्रयार्थः ॥ २०८४ ॥

यदुक्तम्—‘एवं गुण अहिगारो पमाणकालेण’ (गा०-२०८२) इत्यादि, तत्र परः पूर्वपरविरोधमुद्गावयन्नाह—

किं पण्यं भावेणं कहमहिगारो पमाणकालेणं ? । (कथं प्रहर्षं भावेन कथमधिहारः प्रमाणकालेन ? ।)

अन्तर्गतः ग्राह—

खाद्यभावेऽरुहया(२०...उत्पन्न)पमाणकालेण जं भणियं ॥२०८५॥ (खादिक्रमावेऽरुहता प्रमाणकालेन यद् भणितम् ॥)

अहया पमाणकालो वि भावकालोत्तिजं च सेसा वि किंचिन्मेतविसिद्धा सव्ये चिय भावकाले स्ति २०८६

आहिक्रेणं कज्जं पमाणकालेण जमहिगारोत्ति । सेसा वि जहासंभवमाउज्जा निगमे काला २०८७

(अहया प्रमाणकालोऽपि भावकाल इति यत्र सेसा चयि । किञ्चित्मात्रविशिष्टा सर्वं नृप भावकाला इति ॥ २०८६ ॥)

(आहिक्रेणं कज्जं प्रमाणकालेन यदधिकार इति । सेसा अपि यथामभयमोन्मत्ता निगमे कालाः ॥ २०८७ ॥)

निमोऽपि प्रायो व्याख्यातार्याः, नवरं ‘अरुहय’ (प्र०...आरुहय)नि अहया श्रीमन्मन्त्रावरेण । ‘जं च सेसा धीरपादि’ पम्माण-
नेता अपि द्रव्या-उद्गाहनादयः किञ्चिदुपाधिमात्रविशिष्टाः सतेऽपि भावकाला एव; तथाहि—द्रव्यस्य वा वतुर्विकल्पा स्थितिः सा द्रव्यकाल-

उक्तः, समयाऽऽवलिफदयस्तद्कालः, यथायुक्तं चायुष्काल इत्यादि । एते च स्थित्यादयः सर्वेऽपि जीवाऽऽजीवपर्यायत्वाद् मायारूपा-
एवेति परमार्थतो मायकालाद् न विशिष्यन्त इति । परं तथापि 'प्रमाणकालेनात्राधिकारः' इति यदुक्तं तद् 'आधिक्येन' विशेषतस्तेन प्रमाण-
कालेन कार्यमिति हेतोरवगन्तव्यम्, अन्यथा शेषा अपि द्रव्याऽऽद्वाकालादयः पारम्पर्यादिना सामाधिक्यनिर्गमे यथासंभवमयोजननीयाः;
यथा हि धार्मिके माते वर्तमानस्य सामाधिक्यं निर्गतं भगवतस्तथा रत्नमयसिंहासनलक्षणे द्रव्ये चोपविष्टस्य, यत्र च द्रव्यं तत्र तत्स्थिति-
लक्षणः कालोऽप्यस्त्येव; तथा, यथायुष्कालं चानुभवतः, कर्माणि चोपकामतः, प्रस्तावं चावगच्छतः, आवीचिमरणलक्षणं मरणकालं चानु-
भवतः, जीवादियदार्थवर्णनाकाले च प्रवृत्तस्य तस्य तस्मिन्निर्गमे, प्रमाण-मायकालौ त्वधिकृतत्वेनोक्तौवेव । प्रमाणकाले चाधिकृतोऽद्वाकालोऽ-
धिकृत एव, तस्य तद्विशेषत्वदेवेति । एवं सर्वेऽपि द्रव्यकालादयोऽत्रोपप्लव्यन्त एव । केवलमाधिक्येन प्रमाणकालो मायकालश्चेद्दोषोपप्लव्येते,
इति तयोर्विशेषतोऽधिकृतत्वमुक्तमिति ॥ २०८५-२०८६-२०८७ ॥

आह—ननु निर्गमकालः(प्र०...कालनिर्गम)मभिधित्तता कालो भेददर्शनतो विस्तरेण व्याख्यातः, क्षेत्रं तु न किञ्चिद् व्याख्यातम्,
तदत्र किं कारणम् ? । सत्यम्, द्युगमत्वाद् न व्याख्यातम् । अथवा, मायकारस्तत्स्वरूपं किञ्चिद् विवृण्वन्नाह—

तदत्र किं कारणम् ? । सत्यम्, द्युगमत्वाद् न व्याख्यातम् । अथवा, मायकारस्तत्स्वरूपं किञ्चिद् विवृण्वन्नाह—
खेत्तं मयमागासं सव्वदव्वावगाहणालिंगं । तं दब्बं चेव निवासमेत्तपस्सायओ खेत्तं ॥ २०८८ ॥
तं च महासेणवणोवलक्खियं जत्थ निगगयं पुब्बं(प्र०...पुब्बि) । सामादयमन्नेसु य परंपरविणिगगमो तस्स

(क्षेत्रं मतमागारां सर्वद्रव्यावगाहनादिभिरम् । घट् द्रव्यमेव निवासमात्रपर्यायतः क्षेत्रम् ॥ २०८८ ॥)

(तत्र च महासेनवनोपलक्षितं यत्र निर्गतं पूर्वम् । सामाधिक्यमन्येषु च परम्परश्रितिनिर्गमस्तत् ॥ २०८८ ॥)

व्याख्या—'वि निवास-नत्योः' धियन्ति—अवगाहन्ते निवसन्ति जीवाद्योऽस्मिन्निति क्षेत्रम् । तच्चाकाशं सर्वार्थवेदिनां मतम् । कर्म-
भूतम् ? । सर्वेषामपि जीवादिद्रव्याणां याऽवगाहनाऽवस्थानरूपा सैव लिङ्गं चिह्नप्रयोगो यस्य तत् सर्वद्रव्यावगाहनालिङ्गम् । तच्चपरा-
परपर्यायेषु द्रव्यान् गमनम् द्रव्यमेव, केवलं निवासमात्रपर्यायमाश्रित्य क्षेत्रमुच्यते । तच्चोपाधिमेवाद् घट्भेदम् । अत इह महासेनवनोप-
लक्षितमेव गृह्यते । यत्र किम् ? इत्याह—यत्र पूर्वं प्रथमतः सामाधिक्यं निर्गतम्, अन्येषु तु गुणशिल्पकाद्यधानेषु परम्परनिर्गमस्तस्य सामा-
धिक्यम् ॥ इति माथापञ्चकार्यः ॥ २०८८-२०८९ ॥ तदेवमुक्तः पट्टविधोऽपि निर्गमः, तद्वज्जने च 'उद्देशे निर्देशे निर्गमे स्वेत-
काल पुरिसे य' (गा०-९७३) इत्यापुषोवृथातनियुक्तिगाथागतं व्याख्यातं वृतीयं निर्गमद्वारम् । क्षेत्र-काललक्षणं तु चतुर्थ-मध्यमद्वारद्वयं
सामाधिक्यनिर्गमस्तत्त्वादेव निर्गमान्तर्गतक्षेत्र-कालमणनेनैव व्याख्यातम् । अथ एषं पुरुषलक्षणमुपोवृथातद्वारं व्याचिख्यासुहाह—

‘दव्य’ वि द्रव्यपुल्लो वित्तरेण वन्यमाणस्वरूपः । अभिलष्यतेऽनेन्यभिलाषः द्रव्यः, ततोऽभिलाषपुल्लयः पुंलिङ्गाभिधानमायपुल्लय इति, षटः पठ इत्यादिता । निदपुल्लयस्त्वपुल्लोऽपि पुल्लयविदोपलक्षितो यथा ‘नपुंसकं यमश्रुचिद्वय’ इत्यादि । स्थादिरपि पुल्लयवैदरुमे- विषातनुमयाद् (य०...नुमावाद्) वैदपुल्लयः । धर्माजनन्यापारतः साधुर्धर्मपुल्लयः (य०...पुल्लयः पारमार्थिकः) अर्थाजनेपरस्त्वर्थपुल्लयः । तामन्यमोयो-यमोगुल्लयमात्रं भोगपुल्लयः । ‘भावे य’ च भावपुल्लयः । चन्द्रो नामाद्यनुक्तमेदमुक्त्यर्थः । तत्र भावे भावद्वारे विन्यासे भावपुल्लयः । कः ? इत्याह-भावपुल्लयस्तु जीनः । इदमुक्तं यवनि-यु शरीरं, पुरि शरीरे शेते इति निरुक्त्ययाद् भावपुल्लयः पारमार्थिकः पुल्लो द्रव्या-ऽभिलाषपुल्लादिसर्वाप्यविहितो निर्विशेषणः शुद्धो जीव एवोच्यते । तत्रैव प्रकृतं प्रस्तुतं भावेन भावपुल्लयेण शुद्धेन जीवेन तीर्थ-करणेतर्यर्थः । तुमव्यादन्यैश्च वैदपुल्लयेणैरिहाधिकारः, द्युतसंज्ञेऽपि सामाप्यिकस्य निर्गतत्वाद् ॥ इति नियुंक्तिगाथासंज्ञेयार्थः ॥ २०९० ॥ वित्तरार्थं तु माध्यस्तारः प्राह—

आगमओ ऽणुवउत्तो इयरो दव्वपुरिसो तहा तइओ । एगभवियाइतिविहो मूळत्तरनिम्मिओ वावि ॥

(आगमोऽणुवउत्त इयरो द्रव्यपुल्लयस्य रूपायः । एकमधिकारिप्रतिषेधो मूलोत्तरनिमित्तो वापि ॥ २०९१ ॥)

इह नाम-स्यापानपुल्लो नोक्ती, तदिगारस्यानिप्रतीतत्वात् । द्रव्यपुल्लयस्तु द्रवा आगमतः, नोआगमतः, पुल्लयपदार्थः, तत्र गानुपपन्नो द्रव्यपुल्ल उच्यते । इतरस्तु नोआगमत इत्यर्थः, द्रव्यपुल्लो गृह्यरीर-मय्यगृहीरित्यविरक्तो द्रव्यपुल्लः । तत्र मय्यगृहीरित्यपुल्लो द्रव्यातदपक्कादिष्व गुणयो । वृत्तीयस्तु गृह्यरीर-मय्यगृहीरित्यविरक्तो द्रव्यपुल्लः पुनरप्येकमविवक्षदपुण्यताभिप्रेयनाम- गोत्रमेतन् धितियः । अपवा व्यतिरक्तो द्विविधः । कथम् ? । मूलगुणनिमित्तः, उचरगुणनिमित्तः । तत्र मूलगुणनिमित्तः पुल्लययोग्यानि द्रव्यानि, उचरगुणनिमित्तस्तु तान्येव गदाकारवन्तीति । उक्तो द्रव्यपुल्लः ॥ २०९१ ॥ इदानीमभिलाष-चिदपुल्लो प्राह—

अभिलावो पुंलिगाभिहाणमेत्तं घडो व्व चिधे उ । पुरिसागिइं नपुंसो वेओ वा पुरिसवेसो वा ॥ २०९२ ॥

(अभिलाषः पुंलिगाभिधानमात्रं षट इव स्थिते तु । पुल्लयस्त्वित्यनुक्तो वैदो वा पुल्लयेतो वा ॥ २०९३ ॥)

अभिलाषः द्रव्यस्तद्रूपः पुल्लोऽभिलाषपुल्लयः, यथा पुल्ल इति पुंलिङ्गव्यभिधानमात्रम्, षटः पठः इत्यादिता । निदो विदपिपये तुलायदपुल्लयः । पुल्लयस्त्वित्यनुक्तं गदाभा यमश्रुप्रमसिपुल्लचिदपुल्लयः । अपवा वैदः पुल्लय(य०...पुल्लयवैद) विदपुल्लयः, चिदपुल्लो तद्वयेतं पुरोऽनेनेति कुर्या । अपवा, पुल्लय मयवन्ती वैदो यस्य स पुल्लयेण स्थादिरपि विदपिपयेन पुल्लयितपुल्लय इति ॥ २०९२ ॥

(वेदपुरुषस्त्वर्जन्मपरायणो धर्मपुरुषस्तर्जन्मव्यापारो यथा साधुः ॥ २०६३ ॥)

वेद्यपुरिसो तिलिङ्गो वि पुरिसवेयाणुमूङ्कालम्भि । धम्मपुरिसो तयज्जणवावारपरो जहा साहू २०९३

वेद-धर्मपुल्लो

(वेदपुरुषस्त्वर्जन्मपरायणो धर्मपुरुषस्तर्जन्मव्यापारो यथा साधुः ॥ २०६३ ॥)

स्त्री-पुं-नपुं सकृन्मित्रवयश्चिरपि प्राणी यदा तुणज्वालोलोपमविपाकं पुरुषवेदमनुभवति तदा पुरुषवेदानुभावमाश्रित्य पुरुषो वेदपुरुषः

स्त्री-पुं-नपुं सकृन्मित्रवयश्चिरपि प्राणी यदा तुणज्वालोलोपमविपाकं पुरुषवेदमनुभवति तदा पुरुषवेदानुभावमाश्रित्य पुरुषो वेदपुरुषः

स्त्री-पुं-नपुं सकृन्मित्रवयश्चिरपि प्राणी यदा तुणज्वालोलोपमविपाकं पुरुषवेदमनुभवति तदा पुरुषवेदानुभावमाश्रित्य पुरुषो वेदपुरुषः

अथपुरिसो तयज्जणपरायणो मम्मणो व्व निहिपालो । भोगपुरिसो समज्जियविसयसुहो चक्कवट्ठि व्व

(धर्मपुरुषस्तर्जन्मपरायणो मम्मण इव निधिपालः । भोगपुरुषः समजितविषयसुखस्यक्तवर्तीव ॥ २०६४ ॥)

गतायी । नवरं राजशृङ्गनगरनिवासी रत्नमयवलीवर्दनिर्मापको मम्मणवर्णिगावस्थयकञ्चित्तोऽतसेय इति ॥ २०९४ ॥ भावपुरुषमाह—

भावपुरिसो उ जीवो सरीरपुरि सयणओ निरुत्तवसा । अहवा पूरण-पोलणभावाओ सव्वभावाणं ॥

(भावपुरुषस्तु द्रव्या-ऽभिलाष-चिह्नाद्युपाधिरहितः शुद्धो जीवः । कुतः ? । पूः शरीरम्, तत्र शयनाद् निवसनाद् पुरुष इत्येवं-भूत-

भावपुरुषस्तु द्रव्या-ऽभिलाष-चिह्नाद्युपाधिरहितः शुद्धो जीवः । कुतः ? । पूः शरीरम्, तत्र शयनाद् निवसनाद् पुरुष इत्येवं-भूत-

भावपुरुषस्तु द्रव्या-ऽभिलाष-चिह्नाद्युपाधिरहितः शुद्धो जीवः । कुतः ? । पूः शरीरम्, तत्र शयनाद् निवसनाद् पुरुष इत्येवं-भूत-

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

निरुत्तवसा । अथवा, सर्वेषामपि स्वर्ग-मर्त्य-पातालगतानां स्वर्गविमान-मवन-शयना-ऽऽसन-यान-वाहन-देहविभवदिभावानां नानामवेपु

तनेतृत्यान्, तथा, यद्वत्तत्तत्प्रत्येकमिदं दृष्टुमीगणधरैधे हाषिकारः । आह—ननु जिनन्दो यथा भावपुरुषास्त्राया सदेव धर्मव्यापारिनितान्वाद् धर्मपुरुषोऽपि भवति, तया चिदपुरुषोऽपि, पुरुषाचिद्व्युक्तत्वात्; एवं गणधरेष्वपि वाच्यम्; ततश्च यथा भावपुरुषेण वेदपुरुषैवापि कारः, तथा धर्मादिपुरुषाण्यपि कारोऽयं वक्तुं युज्यत एव, इत्याह—इत्याह—नोपा यपि धर्मपुरुषादयो यथासंभवं तीर्थं कर-गणधरलक्षण उभयवर्गोऽप्या- योज्याः । ततः संमत्तद्धर्मपुरुषादिभिरपीहाषिकारो वाच्य इति भावः । इति गाथागतसकार्यः । तेदेवं व्याख्यातं पुरुराकारम् ॥ ३०६७ ॥

अग्य क्वाणं द्वागं मभिधिस्सुगह—

निर्भयेवो कारणम्मी चउल्लिहो दुविहु होइ दव्यम्मि। तहव्वमन्नदव्वे अहवा वि निमित्त-नेमिच्ची २०९८
समवाइ असमवाई छल्लिह कत्ता य करण कम्मं च। तत्तो य संपयाणावयाण तह संनिहाणे य॥२०९९॥

(निदां: स्मरणं समुदिशो मुक्तियो भवति त्रये । तदुद्रज्या-उत्पन्नये मध्यापि निमित्त-नैनिमित्तं ॥ ३०६ ॥)

(ममर्वाय श्रममयागि ययुषिर्गुणैः पठन्तः संपन्नमपादानं स्यात् समिधानं च ॥ २०६६ ॥)

इह कर्तानि कार्यमिति कारणम् । तस्य नाम-स्थानाना-द्रव्य-भावभेदाष्टविधो निधेयो न्यामः । तत्र नाम-स्थाने सुशाने । द्रव्यकारणे तु मन्त्रीर-भग्यादरीत्यातिरिक्तमाह- 'द्रुविशु इत्यादि' व्यतिरिक्तद्रव्यकारणविषयो निधेयो द्विविधः । कथम् ? । 'तद्व्यवमन्नद्वयं चि' तद्-द्रव्यप्रकरणम्, अन्यद्रव्यकारणं चेत्यर्थः । तस्मैव अन्यस्य पदादेः सञ्जातीयत्वेन संबन्धि द्रव्यं तन्त्यादि तद्द्रव्यम्, तद्य तन् कारणं च तद्-द्रव्यप्रकरणम् ; तथा, यत्र तद्विपरीतं तदन्यद्रव्यकारणं अन्यपटादिविज्ञातीयं भूमादीत्यर्थः । तद्द्रव्यकारणत्वे कार्यकारणयोरकत्वमिति प्रत्यक्षं परिहारां यद्वानि भाष्यकारः ।

अथवा, अन्यथा व्यतिरिक्तकारणस्यैव द्वैविध्यं-निमित्तकारणं चेति । तत्र क्लृप्तायामेव आसन्नभागेन जनकं निमित्तम्, यथा पटस्यैव तन्त्राः, तद्गतंरिक्ता पटस्यानुत्पत्तिः; तद्य नत् कारणं च निमित्तकारणम्; यथा च तन्तुविधिना पटो न भवति तथा तद्गतोऽजान विज्ञानादिदेहाद्यनिरिक्तायामेव न भवत्येव, तस्याश्च तथेष्टया यथादि कारणम्, अतो निमित्तस्येदं नैमित्तिकमिति । अथवा, अन्यथा व्यतिरिक्तकारणस्य द्वैविध्यमित्याह-‘धुमवायीत्यादि’ ‘धुम’ एकीभावे, अवयव्योऽप्यवयवे, ‘अप गतो’ ‘एण गतो वा’ । ततश्चैकीभावेनाप्ययम् गमनं गमपायः संश्लेषः न विपत्तेर्यतो ते समवायिनन्तवाः, यस्मात् तेषु पटः समवर्तीति, समवायिनय ते कारणं च समवायिकारणम् । यन्नुभयोरानु क्तालस्यद्वयान्तराभ्यन्तरेन पटात्पक्ष्यद्वयस्यात्मस्य दूरमवित्तादयमभायिनस्त एव कारणमयमवायिस्कारणम् । आह-मनु श्रुतस्यादिमकारणेऽपि यथोक्तत्वायेनामप्यभावेद एव, इति किं भेदेनोनित्यायः ? । मत्तयम्, गित्नु क्तान्तात्पुण्यगतान्तात्प्रदर्शन-पायारद्वयोः ।

दिरस्यः पटः, तन्वनादिद्रापांश्च कृत्वा इति कार्यभेदः । तन्वय भिन्ने पटानुलक्षणे कार्य-कारणे, अभिधानादिभेदात्, घटपटादिवर्तते ।
कथा च मति मद्भविप्रमाणं पदं तयोरेकत्वमाश्रयति, तदप्युक्तमेवेति ॥ २१०१ ॥ अथोचरमाह—

तुल्योऽयमुबालंभो भेष्वपि न तंतवो घडस्सेव । कारणमेगते वि य जओ ऽभिहाणादओ भिन्ना २१०२

(मृद्वोऽयमुबालंभो भेष्वपि न तंतवो घटस्सेव । कारणमेगते वि य जओ ऽभिहाणादओ भिन्ना ॥ २१०२ ॥)

यस्तन्तु-पटयोरेकपदं कार्य-कारणमावाधप्रमादलक्षण उपलब्धमस्तव । नैतन्मि वर्तते, स 'भेदेऽपि' भेदपदेऽपि तुल्यः समान एव वर्तते, तन्माहि—न तन्वयः पटस्य कारणम्, भिन्नत्वात्, घटस्सेवेति । सिद्धि, एत एकत्वेऽपि यस्तन्माभिधानादयो भिन्ना इत्यन्त एव, ततः 'अनेकान्विको हेतुः' इति श्रुतिः । तथाहि—पटस्य रूपादीनां चैकत्वं लोके प्रतीतम्, अथ चाभिधानादयो भिन्ना एव, तदथा—'घटः' 'रूपादयः' इत्यभिधानभेदः, 'एको घटः' 'घटो रूपादयः' इति संख्याभेदः, शुशुब्धोदरावाकारलक्षणे घटः, रक्तत्वादिलक्षणा रूपादय इति लक्षणाभेदः, जलादृणादिप्रियाकारको घटः, रक्षाधानादिहेतवश्च रूपादय इति कार्यभेदः । ततोऽभिधानादिभेदात् भेद इत्यनेनान्विको हेतुः, यत एतदपि दृश्यते वस्तुम्—अभिन्ने पट-नन्त्वादिलक्षणे कार्य-कारणे, अभिधानादिभेदात्, घट-रूपादिगदिति ॥ २१०२ ॥

आह—यथैकत्ववत् भेदेऽपि कार्य-कारणयोस्तुल्य उपलब्धमः, तदि कथं नाम लोभ्यसिद्धस्तन्तु-पटादीनां कार्य-कारणभावः सित्यति ?

इति भवन्त एव करयन्तु, इत्याह—

जं कज्ज-कारणाहं पज्जाया वट्थुणो जओ ते य । अन्ने ऽण्णे स मया तो कारण-कज्जभयणेयं ॥ २१०३ ॥

(यम् भयं-कारणे पयंणो यमुनो यमन्तो च । कज्जभयन्तो च मत्तो मज्जः कारण-कारणभयनेयम् ॥ २१०३ ॥)

यत् पस्मात् घट मृत्पिण्डादिलक्षणे कार्य-कारणे वस्तुनः पृथिव्यादेः पयंणो वर्तते, तो च घट मृत्पिण्डलक्षणी पृथ्वीपर्वणी परस्परं यतो परमादन्यावन्तौ च मत्तो । तत्र संख्या-मज्ञा-लक्षणानि भेदादन्यत्त्वम्, मृदादिरूपतया मत्त्व-भेदेपत्वादिविधा(प्र०...० दिव्यश्र)नन्य-ताम् । मस्मात् कार्य-कारणयोरियमन्या-जन्यत्वलक्षणा भजना श्रुत्या । ततश्च कथञ्चित् तयोः परस्परं भेदः, कथञ्चित्त्वभेदे कार्य-कारणभाव इति साधनः ॥ २१०३ ॥ एतेदेवाह—

नत्थि पुढवीचिसिद्धो घडोत्तिजं तेण जुज्जह् अणत्तो । जं पुण घडोत्ति पुव्वं न आसि पुढवी तओ अत्तो

(नास्मि पृथिवीचिसिद्धो घट इति यत् तेन युज्यतेऽन्यः । यत् पुनर्गट इति पूर्वं नामीव पृथिवी मत्तोऽन्यः ॥ २१०४ ॥)

पृथिव्या मृत्पिण्डाया 'चिसिद्धो' व्यतिरिक्तो तन्मयो घटो नास्ति न इत्यने यद् पस्मात्, तेन तस्मात् युज्यतेऽन्यो मृत्पिण्डो-
जमपः । यत् पुनः 'घटः' इति व्यक्तेन रूपेण पूर्वं पटमिष्यतेः प्राप्तं नामीव नाभूत् किन्तु पृथिवी मृत्पिण्डासीत्, अन्यथा सर्वथैकत्वे

पृथिवीकलेऽपि घटो दृश्येतेति माह; तत्तत्सम्पन्नापत्ते-पृथिवीतोऽन्यो पट इति । एवं यथा मृदु-पटयोरन्या-ऽनन्यत्वमेव, एवं सर्वत्र कार्य-कारणयोस्त्वद् भावनीयमिति ॥ २१०४ ॥ 'अथवा वि निमित्त-नैमित्तिकी' (शा०-२०६८) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—
जहं तंतवो निमित्तं पटस्स वेमादओ तहा तेसिं । जं चेद्वाइनिमित्तं तो ते पडयस्स नेमित्तं ॥ २१०५ ॥

(यथा धन्वको निमित्तं पटस्य वेमादयस्य तथा तेपाम् । अरुचेट्यादिनिमित्तं वस्तुते पटस्य नैमित्तिकम् ॥ २१०५ ॥)
 यथा तन्त्वः पटस्य निमित्तं कारणं तथा तेनैव प्रकारेण 'यद्' यस्मात् तेषां तन्तूनामातान-वितानादिचेष्टया निमित्तं वेमादयस्तवस्ते निमित्तस्येदं नैमित्तिकं कारणं पटस्य भवन्तीति ॥ २१०५ ॥ 'समवाह असमवाई' (शा०-२०६६) इत्येतद्विवरणाय—

समवाइकारणं तंतवो पडे जेण ते समवयंति । न समेइ जओ कज्जे वेमाइ तओ असमवाई ॥ २१०६ ॥

(समवायिकारणं धन्वः पटे येन ते समवयन्ति । न समवैति यतः कार्ये वेमादि ततोऽसमवायि ॥ २१०६ ॥)
 समवायिकारणं तन्त्वः पटस्य येन ते समवयन्ति पटे, येन पटस्तेषु समवेतः समुत्पद्यत इतीह तान्ययम्, 'इह तन्तुषु पटः' इत्येवं वैशेषिकैरन्युपगमात् । केमादि पुनः पटाल्ये कार्ये न समवैति न संसृज्यते, अतोऽसमवायिकारणं तदिति ॥ २१०६ ॥

वैशेषिकसिद्धान्तेऽपि मतमेतदुपदर्शयन्—

वेमादओ निमित्तं संजोगा असमवाई केसिं चि । ते जेण तन्तुधम्मा पडो य दव्वंतरं जेण ॥ २१०७ ॥

दव्वंतरधम्मस्स य न जओ दव्वंतरम्मि समवाओ । समवायम्मि य पावइ कारण-कज्जेगया जम्हा ॥

(वेमादयो निमित्तं संयोगा असमवायिनः केपाश्चिन् । ते येन तन्तुधर्माः पटश्च द्रव्यान्तरं येन ॥ २१०७ ॥)
 (द्रव्यान्तरधर्मस्य च न यतो द्रव्यान्तरे समवायः । समवाये च प्राप्नोति कारण-कार्यकृता यस्मात् ॥ २१०८ ॥)

इह कैयाश्चिद् वैशेषिकविशेषणार्थं मतं वेमादयः, आदिशुब्दात् सर्वातीया-ऽऽज्ञातीयतरी-दिक्-कालादयश्च पटस्य निमित्तं निमित्त-कारणम्, न त्वसमवायिकारणम्, तन्तुसंयोगमात्रनिमित्तत्वेन तन्तुलक्षणकारणद्रव्यानाश्रितत्वात् तेषामित्यभिप्रायः । के पुनस्तर्धसमवायिकारणम् ? इत्याह—संयोगास्तन्तुसंयोगास्तन्तुगुणास्तन्तुधर्मा इत्यर्थः, तन्तुलक्षणकारणद्रव्यानाश्रितत्वात् ; तथा चाह—ते तन्तुसंयोगा येन कारणेन तन्तुधर्माः, अतो निमित्तकारणं न भवन्ति, तद्विलक्षणरूपत्वात् । भवन्तु तर्हि समवायिकारणम्, तन्तुवत् तेषामपि पटे समवेत-त्वात् । नैवम्, यतस्तन्तुद्रव्याद् द्रव्यान्तरं पटः, तस्माच्च द्रव्यान्तरं तन्त्वः, 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारमन्ते, गुणश्च गुणान्तरम्' इति सिद्धान्तादिति । ततः किम् ? इत्याह—द्रव्यान्तरधर्मस्य च यतो न द्रव्यान्तरे समवायः, शीतादीनामिव हुतशुद्धि, यस्मात् तन्तुधर्माणां तत्संयोगानां पटे द्रव्यान्तरे समवाय इव्यमाणे पट-तन्तुलक्षणयोः कार्य-कारणयोरेकता प्राप्नोति, इतरेतरगुणसमवायात् । तत्रैव यथा पट-

धर्माः शुभश्राद्धपः पटे समवेत्तान् नदन्यतिरिक्ताः गन्तो न पटस्य कारणम्, एवं तन्तुमयोगा अपि न तत्कारणं स्मृ, एकत्रये कारणकारण-
मात्रयोगादिति । तद्वत् वैशेषिकाः क्षार्य-कारणयोरैक्यं कथमपि नेच्छन्ति ॥ २१०७-२१०८ ॥

आचार्यस्तु जैनान् स्थापनादितया कारणम् श्रार्यं भिन्नमभिनं न पश्यन्नाह—

जह तंतून् धम्मा संजोगा तह पडो वि सगुणब्ब । समवायाहत्तणओ दव्वस्स गुणादओ चेवा ॥ २१०९ ॥

अभिहाण-बुद्धि-लक्ष्णभिन्ना वि जहा सदत्थओ ऽणन्ने ।

दिक्-कालाहविसेसा तह दव्वाओ गुणाईआ ॥ २११० ॥

उचयारमेत्तभिन्ना ते चेव जहा तहा गुणाईओ । तह कज्जं कारणओ भिन्नमभिनं च को दोसो ? २१११

(यथा गन्तुनां धर्माः संयोगात्मका पटोऽपि भ्रगुणा इव । समवायादियतो द्रव्यस्य गुणादयज्जै वम् ॥ २१०६ ॥)

(अस्मिन्नाह-बुद्धि-लक्षणभिन्ना अपि यथा सत्परीतोऽनन्ते । दिक्-कालादियोगात्तया द्रव्याद् गुणादिकाः ॥ २११० ॥)

(उपपत्त्याभिन्नान एव यथा गुणादिकाः । तथा कार्य-कारणतो विप्रलम्भं न को दोषः ? ॥ २१११ ॥)

ननु यथा गन्तुनां धर्मा कर्तव्ये, के ? तत्संयोगाः । तथा पटोऽपि तन्तूनां धर्म एव, यथा तन्तूनां स्वगुणाः शुक्लादय-
स्तद्वर्माः । इतः ? । समवायादिनाह । इय यो यत्र समवेतः स तस्य धर्म एव, यथा तन्तूनां स्वगुणाः शुक्लादयस्तद्वर्माः, समवेतश्च
तन्तु पटः । तस्मात् तद्वर्माः पटः । यथा न तन्तूनां धर्मः पट एव द्रव्यस्य गुणादयोऽपि गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाया अपि धर्म
इत्यर्थः । यदि नाम तन्तूनां धर्मः पटः, द्रव्यस्य वा गुणादयो धर्मः, तथापि प्रस्तुते कारणत्वं धर्मस्य भेदाभेदं किमयातम् ? इत्याह—
'अभिहाणेत्यादि' यथा दिक्-काला-ऽऽस्मादयो विशेषा अभिधान-बुद्धि-लक्षणादिभिर्भिन्ना अपि, मंधानापर्ययं सदर्थः सत्तासामान्यमित्यर्थः,
तस्मात् मध्य-भूत-श्रमंगत्वादिरित्यनन्त्येभिर्भाः, तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्याद् गुण-कर्म-सामान्य-समवायादयोऽनन्त्येभिर्भाः । इदमुक्तं
भवति—दिक्-कालादीनामप्यभिधानम्, अन्यथा सामान्यस्य, अन्यथा दी दिगादिषु बुद्धिः, अन्यथादी च सत्तासामान्ये; अन्यथा
दिगादीनां लक्षणं, अन्यथा च सत्तासामान्यस्य; इत्येवमभिधानादिवैलक्षण्याद् यथा मित्रा अपि दिक्-कालादयः सत्तासामान्यात्
मध्य-भूत-व्यादिरितिर्भिन्नाः, तथा द्रव्यादपि तन्त्यादेः शुक्लद्रव्यादयोऽभिधानादिभिर्भिन्ना अपि मध्य-भूत-व्यादिरितिर्भिन्ना इति । यदाभिधानादि
भेदः कथम् ? इत्याह—'उपपत्तेर्यादि' ते चैव दिगादयो यथोपायमाश्रयतः सत्तासामान्याद् मित्रात्मका गुणादयोऽपि द्रव्याद् मित्राः ।
इदमुक्तं यस्मिन्—यथा यथासामान्यादितिनेचपि दिगादिष्वभिधानादिभेदाद् भेद उपपद्यते, एवं द्रव्याद् गुणादीनामपि; तथाहि—प्रमाणसमये
पटपदमन्वयपटोऽविरलस्य निमित्तपट-आत्मनिनीनसत्ताकायाः यथाविचारेण केनापि 'किञ्चित्शुभमुपसम्पन्ने' इत्येव उपसर्तत्वं निधीयते, न च

वलाका । एतच्च गुणः गुणिनोः कथञ्चिद् भेदमन्तरेण नोपपद्यते, एकान्ताभेदे गुणग्रहणे गुणनाऽवश्यं सख-श्रेयत्तादिभिस्त्व-
गुणादीनां कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चिद् त्वभेद इति । तथा तेनैवोक्तप्रकारेण कारणत्वं कार्यमभिधानादिभेदाद् भिन्नं सख-श्रेयत्तादिभिस्त्व-
गुणादीनां कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चिद् त्वभेद इति । तथा तेनैवोक्तप्रकारेण कारणत्वं कार्यमभिधानादिभेदाद् भिन्नं सख-श्रेयत्तादिभिस्त्व-
गुणादीनां कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चिद् त्वभेद इति । तथा तेनैवोक्तप्रकारेण कारणत्वं कार्यमभिधानादिभेदाद् भिन्नं सख-श्रेयत्तादिभिस्त्व-

भिन्नं यदि स्यात्, तर्हि को दोषः, येन वैशेषिकादयो भेद एव कार्यकारणभावमिच्छन्ति ? इति ॥ २१०६-२११०-२१११ ॥
अथ पट्विवं व्यतिरिक्तकारणं व्याचिख्यासुराह—
कारणमहवा लुब्धा तत्स्थ सतंतो त्ति कारणं कत्ता । कक्षपसाहगतमं करणम्मि उ पिंड-दंडां ॥ २११२ ॥
कम्मं किरिया कारणमिह निबिद्धो जओ न साहेइ । अहवा कम्मं कुंभो स कारणं बुद्धिहे उ त्ति ॥ २११३ ॥
भव्वो त्ति व जोगो त्ति व सक्को त्ति व सो सरुवलाभस्स । कारणसंनिद्धम्मि वि जं नगासत्थमारंभो ॥
वज्झनिमित्तावेक्खं कज्जं वि य कज्जमाणकांलम्मि । होइ सकारणमिहरा विवज्झया-ऽभावया होज्जा ॥
देओ स जस्स तं संपयाणमिह तं पि कारणं तस्स । होइ, तदस्थित्ताओ न कीरए तं विणा जं सो २११६ ॥
भूषिंडावायाओ पिंडो वा सक्करादवायाओ । चक्कमहोवाओ वा ऽपादाणं कारणं तं पि ॥ २११७ ॥
वसुहा ऽऽगासं चक्कं सरुवमिच्चाइ संनिहाणं जं । कुंभस्स तं पि कारणमभावओ तस्स जदसिद्धी ॥

- (कारणमयका पोढा चत्त स्वत्तन्त्र इति कारणं कर्मा । कार्यप्रसापकत्वमं करणे तु पिण्ड-दण्डादि ॥ २११२ ॥)
(कर्म क्रिया कारणमिह निबिद्धो यतो न साधयति । अथवा कर्म कुम्भः स कारणं बुद्धिहेतुरिति ॥ २११३ ॥)
(भव्य इति वा योग्य इति वा शक्य इति वा स स्वरूपलाभस्व । कारणसंनिध्येऽपि यद् नाकार्यमात्मन् ॥ २११४ ॥)
(त्रासनिमित्तापेक्षं कार्यमपि च भिन्नमाणकाले । भवति स्वकारणमितरथा विपर्यया-ऽभावतो भवेताम् ॥ २११५ ॥)
(देयः स यस्मै तत् संप्रदानमिह तदपि कारणं तस्य । भवति, तद्वित्यादौ न क्रियते तद् विना यत् सः ॥ २११६ ॥)
(भूषिण्डावायाद् पिण्डो वा शक्करादवायात् । चक्कमथापाको वाऽपादानं कारणं तदपि ॥ २११७ ॥)
(यमुहाऽऽगासं चक्कं सरुवमिच्चाइ संनिहाणं जं । कुंभस्स तं पि कारणमभावओ तस्स जदसिद्धिः ॥ २११८ ॥)

ममापि प्रायो व्याख्यातार्याः, नवरं क्रियते कर्त्रा निर्वर्त्यते इति व्युत्पत्तेः पूर्वमभ्युत्पत्तेः । कासौ क्रिया । कुम्भं प्रति कट्टं व्यापाररूपा ।
सा न कुम्भलक्षणकार्यस्य कारणमिति प्रतीतयेव । आह—ननु कुलाल एव कुम्भं कुर्वन्तुलभ्यते, क्रिया तु न क्वाचित् कुम्भकरणे व्याप्रिय-
माणा दृश्यते इत्याह—इह निबन्धे पटः कुलालोऽपि यस्माद् न घटं साधयति निष्पादयति, या च तस्य वेष्टा सा क्रिया, इति कथं न तस्याः

कृममकारणत्वम् ? इति । अथवा, कुरुमीप्सिततमत्वात् क्रियमाणः कृम एव कर्म । तर्हि कार्यमेवेदम्, यतः कार्यस्य कारणत्वम् ? । न हि गृहीतृत्वापि प्रत्यक्षमागमनमेव निष्पत्तिः । ततः कार्यं निर्वर्त्यस्यात्मन एव कारणमिन्द्रियपक्षमेव, इत्याह—‘न कारणं युद्धिहेतुं नि’ म कृमः कारणं हेतुः कृमस्य । कृतः ? प्रस्तावत्, कृममुद्रिहेतुत्वात् । इदमुक्तं भवति—सर्वोऽपि युद्धो गन्तव्य (प्र०...अप्यवस्य) कृममद्रि-कार्यं करोतीति व्यवहारः, ततो युद्धगण्यवसितस्य कृमस्य विधीयितो मूल्यपक्षमेव युद्धात्मनस्तथा कारणं भवत्येव । न च कृत्यस्य अनियमत्वादयमर्थो न युद्धेऽपि कथमात्मनं स्यात् ? , इत्यत्रापि तस्य सर्वदा सञ्जादिति । ननु य एवेह मूल्यपक्षारूपो घटगतस्यैव धारणं पितृगत इति प्रस्तुताम्, युद्धगण्यथानिन्तु सप्तादन्य एव, इति क्लृप्तराणिमिधानमप्रस्तुतमेव । सत्यम्, भाविनि भूतानुपचारन्यायेन सर्वोत्तराव्यवसानाददोषः । स्यात्त-योश्चादिप्रकरणकालेऽपि हि ‘किं करोषि’ इति शृष्टः कृम्यकारः ‘कृमं करोमि’ इत्येतदेव वदति, युद्ध-पक्षवर्तिनः निष्पत्त्यमानस्यैवत्वाप्यवसागादिति । अथवा, मूल्यो योषणः स्वरूपलाभस्येति शक्य उत्थादयितुम्, अतः युद्धात्वात् कार्यमप्यात्मनः कारागमिष्यते । अथवा च कर्मणः कारणत्वमेवैवम्, यद् यस्मात् समस्तप्रकरणसामग्रीसंनिधानेऽपि नयमेवास्मान्नाथं प्रारम्भः, किन्तु विरयधितस्वरूपैर्यम्, अतस्मदविनामापित्वात् तन्निष्क्रियायाः कार्यमप्यात्मनः कारणमिति । एतदेव भावयति—यस्मानि कृत्वाल-यक-नीवरादीनि यानि निमिमानि नदगेचं क्रियमाणकालेऽन्तर-युद्धगालोचितं कार्यं भवति स्वस्यात्मनः कारणं स्वकारणम्, अन्यथा यदि युद्धात् पूर्वमप्यात्मनोऽपि तमेव युद्धात् पूर्वो नरादये चार्थे नान्यमनस्कारकृमम(प्र०...कृममे)विषयो भवेत्, घटप्रकरणसंनिधानेऽप्यन्यत् कर्मसि शरावादिकार्यं भवेत्, त्रभागे वा भवेत्—न लिखित्वा कार्यं भवेदित्यर्थः । तस्मात् युद्धगण्यपमितिं कार्यमप्यात्मनः कारणमेवैवम् । किं शङ्का ? यथा यथा युक्तिनो घटने तथा तथा गुणिया कर्मणः कारणत्वं यान्यम्, अन्यथा कर्मणोऽकारकत्वे ‘करोतीति कारकम्’ इति पणो कारकानुपपत्तिरेव स्यादिति । ‘युद्धिहेतुत्वादि’ भूराणादानम्, पिडापागेऽपि भ्रुत्वात् । अथवा, विवचया पिपडोऽपादानं, तद्वत्तुर्वादीनामपायेऽपि विवेकऽपि प्रुत्वात् । अपरा, पडापायापकमापाको वाऽपादानमिति । ‘यमुहे’त्यादि घटस्य चकं संनिधानमाधारः, तस्मापि वदुया, तस्या अप्यात्मनस्य, अस्य पुनः स्वशक्तिवात् स्वरूपमाधारः, इत्येवमादि यद् द्विप्रधानान्तरेण परंपरया वा संनिधानमाधारो घटस्य विवक्ष्यते तद् सर्वमपि तस्य कारणम्, तदभावे तस्य घटस्य यद् यस्मादभिदिः ॥ इत्येकोनविंशतिगार्थाः ॥ तदेवमुक्तं इत्यत्रारणम् ॥ २११२-२११३-२११४-२११५-२११६-२११७-२११८ ॥ अथ भावकारणमाह—

भावमि होइ दुविहं अपसत्य पसत्थयं च अपसत्थं । संसारस्सेगविहं दुविहं ति विहं च नायवजं २११९

(यानि भवति द्विषमप्रधानं प्रदानं पापकर्मम् । ममत्वादेकविधं द्विषिच विवर्ति च ज्ञानव्यम् ॥ २११५ ॥)

मन्तरीति मात्र औदयिकदिः म चागो कारणं च अकार-अपगोयोति भावकारणम् । तत्राय भागे भावकारणे विनायं द्विषिचं कारणं

रुम्भकारणत्वम् ? इति । अथवा, यत्तु रीप्सिततमत्वात् क्रियमाणः रुम्भ एव कर्म । तर्हि कार्यभवेदम्, अतः कथमस्य कारणत्वम् ? । न हि मुनीश्वरमपि यन्त्रप्रमात्मानमेव निष्पत्ति । ततः कार्यं निवर्त्यस्यात्मन एव कारणमित्यनुपपन्नमेव, इत्याह—‘य कारणं गुद्विहेतु ति’ म रुम्भः कारणं हेतुः रुम्भस्य । रुमः ? प्रत्यागात् रुम्भयुद्धिहेतुत्वात् । इदमुक्तं भवति—मूर्धोऽपि धृष्टी संकल्प्य (प्र०...अप्यरस्य) रुम्भादि-कार्यं करोमीति व्यवहारः, ततो घटपण्यग्निस्य रुम्भस्य निक्षीर्षितो मून्मयह्रस्वमन्तदुपुदयाऽभ्यनतया कारणं भवत्येव । न च वक्तव्यम्—अग्निपन्ननादयवागौ तदुपुदोऽपि तन्मात्रात्त्वं स्यात् ?, द्रव्यरूपतया तस्य सर्वदा सत्त्वादिति । ननु य एवंद मून्मयकूपरूपो घटन्तत्वेन वरुणं चित्तयत इति प्रस्तुतम्, घटपण्यवगितनन्तु तस्मादस्य एव, इति तन्कारणमिधानमग्रस्तुमेव । गत्यम्, भाविनि भूतदृष्टवारण्ययेन यथोक्तत्वाप्ययत्नानादोषः । शास्त्र-द्रोशादियरणस्तत्वेऽपि हि ‘किं करोमि’ इति शृष्टः रुम्भकारः ‘रुम्भं करोमि’ इत्येतदेव वदति, घटपण्यवगितेन निष्पत्त्यमानस्यैकत्वाप्यवगाणादिति । अथवा, मन्व्यो योष्यः स्वरूपलाम्येति शक्य उत्तादयितुम्, अतः दुस्तन्वात् स्वयमप्यात्मनः प्यारणमित्येते । अस्य च कर्मणः कारणतमेत्यम्, यत् यस्मात् समस्तकारणमप्रीमंनिघनेऽपि नवमेगाकाशाथं प्रारम्भः, किन्तु निवर्धिमन्त्रार्थम्, अतस्तद्विनाभावितात् तन्त्रिकायाः कार्यमप्यात्मनः कारणमिति । एतदेव भावयति—‘वामादि कुलल-चक्र-नीशवादीनि यानि निमित्तानि तदपेक्षं क्रियमाणस्तत्वेऽन्तराद्रूपदृगास्तोचिर्न कार्यं भवति स्वस्यात्मनः कारणं स्वकारणम्, अन्यथा यदि घटया पूर्वमपर्या-तोचिर्नमेव कुर्यात् तदाऽपेक्षापूर्वं शून्यमनाकाररुम्भ(प्र०...रुम्भे)विपर्ययो भवेत्, घटकारणतन्त्रियतेऽप्यन्यत् कमपि गुतायादिकर्म’ भवेत्, अत्रातो वा भवेत्—न किञ्चित् कार्यं भवेदित्यर्थः । तस्माद् घटपण्यवगितं कार्यमप्यात्मनः कारणमेत्यम् । किं घटुना ? यथा यथा युक्तिर्यो पटनेन तथा तथा गुमिया कमनः कारणत्वं वाच्यम्, अन्यथा कर्मणोऽकारकत्वे ‘करोमीति कारकम्’ इति त्वाणां कारकत्वात्तुपपत्तिरेव स्यादिति । ‘भृपुडैत्यादि’ भूरपादानम्, पिण्डापायेऽपि ध्रुवत्वात् । अथवा, विषयया पिण्डोऽपादानं, वदतश्चैरादीनामपायेऽपि विवेकैऽपि प्रयुज्यात् । अथवा, गटापायाग्नकाफो वाऽग्नपादानमिति । ‘वतुहे’त्यादि घटस्य चक्रे संनिधानमाधारः, तस्यापि वतुधा, तस्या अप्या-कारणम्, अस्य पुनः स्ववसिष्ठत्वात् स्वरूपमाधारः, इत्येवमादि यत् किमप्यात्मन्येन परंपरया वा संनिधानमाधारी पटस्य विवृत्येते तत् सर्वमपि तस्य कारणम्, तदभावे नस्य घटस्य यत् यस्मादितिदिः ॥ इत्येकोनविंशतिगाथाः ॥ तदेवमुक्तं द्रव्यकारणम् ॥ २११२-२११३-२११४-२११५-२११६-२११७-२११८ ॥ अथ भावकारणमाह—

भावमि होव दुविहं अपसत्य पसत्यं च अपसत्यं । संसारस्सेगविहं दुविहं तिविहं च नायव्यं २११९

(भावे भवति द्विविधमप्यत्र प्रत्यक्षं चानुमानम् । संसारः केचित् द्विविधं त्रिविधं च मान्यम् ॥ २११९ ॥)

परास्तीनि भाव औदयिदिदिः न चास्ती कारणं च तस्मात्-उपवर्गयोरेति भावकारणम् । तन्मभ भावे भावकारणे विषाये द्विनिधं कारण-

भवति, अप्रशस्तं प्रशस्तं च-श्रोमनमश्रोमनं वेत्यर्थः । तत्राप्रशस्तं संसारस्य संबन्धेकनिषेधप्रकारं, द्विविधं, द्विविधं च । यथाश्रोमुक्तं-
चतुर्विधादिसंसारकारणसमुच्चयार्थं इति ॥ २११६ ॥ अथ किं तदेकविधादिसंसारस्य कारणम् ? इत्याह—

अस्संजमो य एक्को अन्नाणं अविरइ य दुविहं च । मिच्छन्तं अन्नाणं अविरइ चेव ति विहं तु ॥ २१२० ॥

(अस्संजमश्चोऽन्नानमविरतिश्च द्विविधं च । मिच्छान्तमश्रानमविरतिश्च द्विविधं तु ॥ २१२० ॥)

अस्संजमोऽविरतिलक्षणः स प्रधानतया विवक्षितः सन्नेकविध एव संसारकारणम्, अश्रानादीनां चतुष्टयमकल्पेनाप्रधानतया विवक्षणात् ।
तथा, अश्रानमविरतस्य प्रधानतया विवक्षितं द्विविधं संसारस्य कारणम् । तदश्रानं मिथ्यात्वतिमिरोपप्लुतदृष्टीवस्य विपर्यस्तो बोधः,
अविरतस्तु सावधयोगादिनिवृत्तिः । तथा, मिथ्यात्वमश्रानमविरतश्चैवेति द्विविधं संसारकारणम् । तत्र तत्त्वार्थाग्रहानरूपं मिथ्यात्वं प्रतीत-
मेवेति । एवं कर्माद्ययोगादन्येऽपि चतुर्विधादिसंसारकारणभेदा वक्तव्या इति ॥ उक्तमप्रशस्तं भावकारणम् ॥ २१२० ॥

अथ प्रशस्तं भावकारणमाह—

होइ पसत्थं मोक्खस्स कारणमेगविह दुविह ति विहं च । तं चेव य विवरीयं अहिगार पसत्थएणेत्थं ॥

(भवति प्रशस्तं मोक्षस्य कारणमेकविधं द्विविधं च । तत्रैव च विपरीतमधिकारः प्रशस्तकेनाय ॥ २१२१ ॥)

इह यद् मोक्षस्य कारणं हेतुस्तद् प्रशस्तभावकारणमुच्यते । किं पुनस्तद् ? इत्याह—‘तं चेव य विवरीयं ति’ यद् प्रशस्तमसंयमादि-
भावकारणमुक्तं तदेव विपरीतं तदेकविधं, द्विविधं च प्रशस्तं भावकारणं भवति । तत्रासंयमाद् विपरीतः संयम एकविधं प्रशस्त-
भावकारणं भवति; अश्राना-ऽविरतविपरीतं तु ज्ञान-संयमो द्विविधः, मिथ्यात्वा-ऽश्राना-ऽविरतविपरीतं सम्यग्दर्शन-ज्ञान-संयमरूपं तु
द्विविधमिति । तत्रैवं नामादिभेदवत्तद्विधकारणं विचार्य प्रस्तुते येनाधिकारस्तदाह—‘अहिगार पसत्थएणेत्थं ति’ इह सामायिके विचार्यमाणे
प्रशस्तेन भावकारणेनाधिकारः । सामायिकाध्ययनं हि क्षायोपश्लेषिकमवरूपं वर्तते । स च प्रशस्तः, मोक्षकारणत्वात् । अतो युक्तमुक्तम्—
‘प्रशस्तभावकारणेनात्राधिकारः’ इति ॥ २१२१ ॥ अथ कारणद्वार एव कारणवक्तव्यतामुक्तं प्रसङ्गतः किञ्चिदाह—

स्थयरो किकारणं भासइ सामाइयं तु अज्झयणं ? । तित्थयरनामगोत्तंबं मे वेइअब्बं ति ॥ २१२२ ॥

(तीर्थकः किकार्यो भाषते सामायिकं लब्धयन्तम् ? । तीर्थकरनामगोत्रं बलं मया वेदितव्यमिति ॥ २१२२ ॥)

तीर्थकरः किकारणं किंनिमित्तं भाषते सामायिकाध्ययनम् ? । तुशब्दादन्यानि चाध्ययनानि, केवलज्ञानोत्पत्तितस्तस्य कृतकृत्यत्वात्
किं तद्व्यापणेन ? इत्यभिप्रायः । अत्रोच्यते—तीर्थकर इति नामगोत्रं संज्ञा यस्य तत् तीर्थकरनामसंज्ञकं कर्म पूर्वं मया बद्धं तदिदानीमनेन
ज्ञानेन वेदितव्यम् । इत्यनेन कारणेन स वद् भाषत इति ॥ २१२२ ॥ पुनरत्रैव च विनयेप्रश्लेषचरं वाह—

तं च कहं वेदज्ञाद अगिलाए धम्मदेसणाईहिं । वज्झइ तं तु भगवओ तइयभवोसक्कइत्ता णं ॥ २१२३ ॥
नियमो मणुयगईए इत्थो पुरिसेयरो व मुहलेसो । आसे विथवहुलेहिं वीसाए अन्नयरएहिं ॥ २१२४ ॥

(मणुय कथं येनोऽप्यन्या धर्मदेसनादिभिः । यत्पते मणु अगस्त्यमुनीगणवदमकथय ॥ २१२३ ॥)

(नियमाद् मनुजगणो यो पुण्य उत्तरो वा शुभनेत्यर्थः । आसेति बहुलीर्हि ज्ञाना धन्यगतेः ॥ २१२४ ॥)

एतदेवार्थायानं पूर्ववदेव, मयं ननु पुनस्तीर्णरत्नामकर्म बद्धं मत्र कथं चेत्पते ? इति श्रुतः । अत्रोत्तरम्—अज्ञान्यानिर्दिष्टेन पमदेवमादिभिः । तच्च भावतस्तीर्णरत्नैव—स्तीर्णांगोत्रो भविष्यति तत्सर्वं यत्पते वन्यमायाति । कदा ? इत्याह—प्रतिदिगमनमगन् शरीरमगं पारदुष्परत्नसमस्तम् । इदमुक्तं भवति—अनेन वदेन मययमेव संगारोऽवगृह्यते, ततः निश्चयति । एकस्मात्पद्मं स एव मनुष्यमगो यत्र ननु ब्रह्मणे, द्वितीयेऽस्तु दोषमत्र; नरकमत्रो वा, तृतीयमेव तु तीर्थं करो भूत्वा गिर्यति । तच्च नियमाद् मनुष्यगतावेव आरम्भमाश्रित्य सम्यगरूपिमनुष्यो ब्रह्माति, मान्यगतावन्यः । कथंभूतो मनुष्यः ? इत्याह—ग्री, पुलः, इतो वा पुलान्तं पुंयत्वेदो मन्थादिकारणैरुपहत-दुष्टैर्दः मत्र यो नपुं गच्छः, न तु विलिष्टः पटकादित्यर्थः । कथंभूतः पुनः स्थायिः ? इत्याह—सम्यग्दर्शनमारिपुण्युक्तत्वाद् शुभलेखः । सैः पुनः स्थायैः योऽपि ब्रह्माति ? इत्याह—‘अरिहंते’-प्रिद-वचनम् (आव० नि० ७० २८) इत्यादिना पूर्वमभिहितैर्बुद्धैः पुनः पुनरावर्तिनैः संपूर्णैर्विद्रव्या कारणैः, अन्यतरैर्बहु-वि-द्रव्यादिभिरतिपुष्टिं नीतैरिति ॥ २१२३-२१२४ ॥

परं तीर्थगतः सामापिस्त्रय्यनभाषणकारणमभियाप, अथ गणभ्रतामप्युदात्तरेण तच्छ्रवणकारणमभिविस्तुताह—

गोयममाई सामाहयं तु किंकारणं निसामेंति । नाणस्स तं तु सुन्दर-मइगुलभावाण उवलद्धी २१२५
होइ पवित्ति-निवित्ती संजम-तव पावकम्मअगगहणं । कम्मविवेगो य तथा कारणमसररिया चेव २१२६
कम्मविवेगो असररियाइ असररिया ऽणवाहाए । होअणवाहनिमित्तं अवेचणु अणाउलो निरुओ ॥
निरुत्ताए अयलो अयलताए य सासओ होइ । सासयभावमुवगओ अव्यावाहं सुहं लहइ ॥ २१२७ ॥

(गोयमादयः सामादिहं तु किंकारणं निसामेंति । एतावन् मन् सुन्दर-मइगुलभावाणानुपलब्धे ॥ २१२५ ॥)

(भवतः पविन् विपुली यथम-गमोः पावकम्मलक्षणम् । कम्मविवेकस्य तथा कारणमसररीया चेव ॥ २१२६ ॥)

(कम्मविवेकोऽपि भावा अट्टोत्पादनाभाषणः । असरयनाभनिमित्तमोदोत्पादने नीयत् ॥ २१२७ ॥)

(निरुत्तं यदुक्तोऽयमवस्था य एतावन्तं मयति । सासयभावमुवगतोऽव्यावाहं सुहं समये ॥ २१२७ ॥)

तं च कहं वेदस्रष्ट्र अगिलाए धम्मदेसणाईहिं । वज्झइ तं तु भगवओ तइयभवोसक्कइत्ता णं ॥ २१२३ ॥
नियमो मणुयगईए इत्थी पुरीसेयरो व सुहलेसो । आसे वियवहुलेहिं वीसाए अन्नयरएहिं ॥ २१२४ ॥

(सत्त्व कथं वेद्यतेऽन्त्याग्या धर्मेदेशानादिभिः । ग्रथ्यते तत्तु भगवत्तत्त्वतीयमवमयवद्वक्ष्य ॥ २१२३ ॥)

(नियमाद् मनुष्यगतो स्त्री पुरुष इतरो वा शुभलेखः । आसेपितवहुलीरि श्रत्या अन्यतरैः ॥ २१२४ ॥)

एतयोऽपरिध्यानं पूर्ववदेव, नवरं तत् पुनस्तीर्थक्षानामकर्म वदं सत् कथं वेद्यते ? इति प्रश्नः । अथोत्तरम्—अस्त्रान्याऽनिर्वेदिन धर्मैर्द्विजनादिभिः । तच्च भगवत्सतीर्थकरस्यैव-यस्तीर्थकरो भविष्यति तस्यैव ग्रथ्यते बन्धमायाति । कदा ? इत्याह—सिद्धिगमनमवात् तृतीयमयं यावदुत्त्वम्यापसुरम् । इदंभुक्तं भवति—अनेन वदनेन भक्षयमेव संसारेऽवतिष्ठते, ततः सिध्यति । एकस्तावत् स एव मनुष्यमावो यत्र तद् ग्रथ्यते, द्वितीयस्तु देवमवः, नारकमवो वा, तृतीयमवे तु तीर्थकरो भूत्वा सिध्यति । तच्च नियमाद् मनुष्यगतावेव प्रारम्भमाश्रित्य सत्यगृहस्थिमनुष्यो वज्जाति, नान्यगतावत्यः । कथंभूतो मनुष्यः ? इत्याह—स्त्री, पुरुषः, इतरो वा पुरुषनपुंसकवेदको मन्यादिकारण्यवृत्त-पुरुषैः सत् यो नपुंसकः, न तु क्लिष्टः पण्डकादिरित्यर्थः । कथंभूतः पुनः स्त्र्यादिः ? इत्याह—सम्यग्दर्शनादिगुणयुक्तत्वात् सुमलेख्यः । कैः पुनः कारणैः सोऽपि वज्जाति ? इत्याह—‘अरहंत(प्र०...अरिहंत)–सिद्ध-पश्यण’ (आब० नि० पृ० २८) इत्यादिना पूर्वमभिहितैर्बहुलैः पुनः पुनरासेवितैः संपूर्णैर्विद्वत्सा कारणैः, अन्यतरैर्वैकुण्ठि-त्र्यादिभिरपिपुष्टिं नीर्वसिति ॥ २१२३–२१२४ ॥

एवं तीर्थभूतः सामायापिध्ययनमापशकारणमभिवाप, अथ गणशृतामापशकारेण तच्छ्रवणकारणमभिधिसुराह—

गोयममाई सामाइयं तु किंकारणं निसामेंति । नाणरस तं तु सुन्दर-मइगुलभावाण उवलद्धी २१२५
होइ पविसि-निविस्ती संजम-तव पावकम्मअगहणं । कम्मविवेगो य तहा कारणमसरीरया चेव २१२६
कम्मविवेगो असरीरयाइ असरीरया ऽणवाहाए । होअणवाहनिमित्तं अवेयणु अणाउलो निरुओ ॥
निरुयत्ताए अयलो अयलत्ताए य सासओ होइ । सासयभावमुवगओ अब्बावाहं सुहं लहइ ॥ २१२८ ॥

(गौतमादयः सामापिकं तु किंकारणं निरामयन्ति । ज्ञानाय तपु सुन्दर-मइगुलभावाणामुपलब्धये ॥ २१२५ ॥)

(भवतः प्रवृत्ति-निवृत्ती संप्रम-तपसोः पापकर्मविह्वलयम् । कर्मवियक्ता तया कारणमसरीरता चेव ॥ २१२६ ॥)

(कर्मविवेकोऽद्वितीयतया आसरीरताऽनाद्यायायाः । अभावानाद्यापिनिमित्तमवेदनेऽनाद्युक्तो नीरुक् ॥ २१२७ ॥)

(निरुक्ताऽपलोऽन्यत्वाया या सासओ भवति । सासयभावमुवगओऽव्यावाहं सुहं लभते ॥ २१२८ ॥)

केवलनाणि त्ति अहं अरिहा (म०... अरहा) सामादयं परिकहेइ । तेसिं पि पच्चओ खलु सव्वणू तो निसामिति
(केयल्लानीत्यमर्हन् सामायिर्क परिकथयति । सेषामपि प्रत्ययः खलु सम्प्रदातो निशमयन्ति ॥ २१३२ ॥)

प्रत्याययतीति प्रत्ययः, प्रत्ययनं वा प्रत्ययस्तन्निशेषस्तन्त्यासः । खलुशब्दस्याप्रशब्दार्थत्वाद् सोऽपि तन्निशेषः कारणनिशेषवत् नाम-स्थापनादिभेदादुत्तरेष्वभिधाने प्रतीते । तत्र नाम-स्थापने प्रतीते । द्रव्ये द्रव्यविषयः प्रत्ययो कुशरीर-भब्यशरीररूपः सुगमः । तद्व्यतिरिक्तस्तु तत्समापकदिः, आदिशब्देन घटदन्तुलचूर्णणादिव्यपतिग्रहः । द्रव्यं च तत् प्रत्याय्य प्रतीतिहेतुत्वात् प्रत्ययश्च द्रव्यप्रत्ययस्तत्समापकदिरेव, तद्वतो वा प्रत्याय्यपुरुषात्प्रत्ययः । 'भावस्मि' च भावे भावप्रत्यये विचार्येऽवध्यादिविधिवो भावप्रत्ययः । अवधि-भनः पर्याय-क्षेत्रज्ञानप्रत्यय-लक्षणे वागलिङ्गानपेक्ष एव प्रत्याययति, अवस्थात्तिकप्रत्ययत्वाद् भावप्रत्ययद्विविध इत्यर्थः । मवि-भूते तु वागलिङ्गं करणमपेक्ष्य प्रत्याययतः, न साक्षात्, अतः क्लिप्तान् न पिवन्ति । प्रकृतं प्रस्तुतेषोयोगस्तु सामायिकमङ्गीकृत्य भावेन भावप्रत्ययेनेति । अत एव 'क्षेत्रज्ञान्यान्-रूप' इति स्वर्कयादेव क्षेत्रज्ञानलवणान् भावप्रत्ययादौ साक्षादेव सामायिक्यादौ प्रलभ्य सामायिकं परिक्रययति, तेषामपि श्रोतॄणां गणधारादीनां ह्रस्वादेशमक्षरपरिच्छिन्नस्या 'स्वर्कः' इति प्रत्ययो बोधनिश्चयो भवति । 'ततो'ऽस्मात् सर्वेष्वप्रत्ययात् ते निश्चययन्ति शृण्वन्ति सामान्यिकम्, अत एव यत् कैश्चिदुच्यते—“स्वर्कश्चोऽस्मादिति । अत एव तत्कालेऽपि बुभुक्षुभिः । तज्ज्ञानेययिज्ञानरहितैर्गन्धते कृष्णम् ! ॥ १ ॥” इत्यादि, तत् व्युद्भूतं भवति, अन्यथा 'चतुर्वेदोऽयम्' इत्यादिलोकव्यवहारानुपपत्तेः । इति निरूप्य किंवाद्यादर्थः ॥ २१३१-२१३२॥ अथ भाष्यम्—

(द्रव्यस्य द्रव्यतो वा द्रव्येण वा द्रव्येण या द्रव्यप्रत्ययो भवे यः । तद्विप्रतीतो भावे सोऽपि खलु ज्ञानाधिकस्मिन्निधेः ॥ २१३३ ॥)

(द्रुपस्य त्र्यसो वा द्रव्येण वा द्रव्यप्रत्ययो मे यः । तद्विपरीतो भावे सोऽपि खलु ज्ञानादिकसिद्धिः ॥२१३३॥)

प्रत्याख्यपुरुषलक्षणस्य द्वयस्य प्रत्ययः प्रतीतिर्द्रव्यप्रत्ययः, तथा, द्रव्यात् वसुमापकादेः, द्रव्येण वा घटादिना प्रत्ययो द्रव्यप्रत्ययो ध्रौवः । यस्तु वामाद्रव्याद् बाह्यद्रव्येण वा न क्रियते, किन्तु वह्निपरीतिस्तन्निरोध एव साक्षादुपलम्भाद् भवति स भावरूपः प्रत्ययो भाव-
प्रारणः । स चावधि-भनः पर्याय-केवलप्राप्तनयेदात्त विविध इति । अनेनैव च भावप्रत्ययेनेहाधिकाः ॥ २१३३ ॥ तथा चाह —

केवलनाणित्तणओ अप्प चिय पच्चओ जिणिदस्स । तप्पच्चवत्तणओ तत्तो चिय गोयमार्इणं ॥ २१३४ ॥
(पेवलसानित्तयत्तं प्पामैव प्रययो जिनेमस्स । तत्तप्पच्चवत्तणस्सत्त एव गोयमार्इणम् ॥ २१३४ ॥)

(पेयलाशानित्यत आत्मैश्च प्रत्ययो जिनेन्द्रस्य । नरप्रत्यक्षतुल्यसत्सत एव गौतमादीनाम् ॥ २१३४ ॥)

चिन्नेन्द्रस्य तीर्थं परस्य केवलशानिन्नात् सामयिष्यार्थं माध्यादुपलभ्य कथयत आत्मैव प्रत्ययो नान्यः, केवलशानात्पना भावप्रत्ययान् पदमेनैव तस्य सामयिष्यरूपणादिति । गौतमादीनामाणि श्रोतुणां । सत एव-केवलशानलक्षणान् भावप्रत्ययात् 'सामायिकश्रयणम्' इति गण्यते । अतः ? तस्याह-तस्य केवलशानिनः प्रत्ययत्वं तद्व्यवृत्त्यं तस्मात् । इदमुक्तं भवति-सर्वमनुष्यपरिच्छेदादिना 'केवलशान्यम्' ।

इत्यनुभवप्रत्यक्षद्वारेणैव गौतमादयोऽङ्गच्छन्त्येव । ततस्तेषामपि वस्तुतः केवलज्ञानलक्षणभावप्रत्ययादेव सामायिकभ्रवणं प्रवर्तत इति । ॥२१३४॥ आह—ननु कथमवध्यादिरेव त्रिविधो भावप्रत्ययः, यावता मतिभूते अपि प्रत्यायनफलत्वात् कथं न भावप्रत्ययः ? इत्याह—

जेणाहंदिमिदं सामादयं तो ऽवहा (प्र०...सामादयं तोह) इविसयं तं ।

न उ मइ-सुयपच्चक्खं जं तोहं परोक्खविसयाइ ॥२१३५॥

(येनातीन्द्रियमिदं सामायिकं वतोऽवध्यादिधिषयं सत् । न तु मति-भ्रमप्रत्यक्षं यत् ते परोक्षधिषये ॥ २१३५ ॥)

येन यस्मात् कारणाद्विषयवर्णयत्वात्, जीवस्य चामूर्तत्वादीन्द्रियमिन्द्रियविषयो न भवति सामायिकम्, इतीष्टं तत्त्ववेदिनाम्, 'तव' तस्मादवध्यादिज्ञानानामेव तद्विषयः । मतिभूतप्रत्यक्षं तु तद् न भवति, यद् यस्मात् ते मतिभूते परोक्षार्थविषये, इन्द्रियद्वारेणैवोक्त्यचेरिति ॥ २१३५ ॥ अत्र श्रेयः प्राह—

मुत्तिह केवलं चेव पच्चओ नोहि-माणं सनाणं । पोगलमेत्तविसयओ सामादयारूवया जं च ॥२१३६॥

(युक्तमिदं केवलमेव प्रत्ययो नात्रधि-मानसे हाने । पुरगलमात्रविषयः सामायिकरूपता यच्च ॥ २१३६ ॥)

ननु यथेवम्, तर्हि जीवपर्यायत्वादभूतत्वेन सामायिकं केवलज्ञानस्यैव विषयः । अतस्तदेवैकं भावप्रत्ययो युक्तम्, न त्वविविधनः पर्यायज्ञाने, तयोः पुद्गलमात्रविषयत्वात्—रूपिप्रव्यविषयत्वादित्यर्थः । सामायिकमपि यैदलिकं भविष्यति, न इत्याह—यद् यस्माच्चारूपता-ऽभूततां सामायिकस्य, केषामप्यवत्वादित्युक्तमेवेति ॥ २१३६ ॥ अत्राह—

जं लेसापरिणामो पायं सामादयं भवत्थस्स । तप्पच्चक्खवत्तणओ तेसिं तो तं पि पच्चक्खं ॥ २१३७ ॥

(यत्ने रथापरिणामः प्रायः सामायिकं यवत्थस्य । वत्तवत्त्ववत्तत्तेषां वत्तवत्तदपि प्रत्यक्षम् ॥ २१३७ ॥)

यद् यस्माद् भवत्थस्य वन्तोः संबन्धि प्रायो द्रव्यलेखयजनित एव परिणामोऽध्यवसायः सामायिकम् । सिद्धत्वादेश्यपरिणामोऽपि सम्यक्त्वसामायिकं भवति, अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं भवत्थग्रहणम् । भवत्थस्याप्ययोगिकेन्द्रिलिङ्गोऽन्तेर्यापरिणामरूपे अपि सम्यक्त्वचारित्रसामायिकं भवतः, ततस्तन्निर्वासायं प्रागेप्रारणम्, यस्मात् प्रायो द्रव्यलेखयजनित एव परिणामो भवत्थस्य सामायिकम् । 'तो तं पच्चक्खं ति' ततस्तदपि सामायिकं प्राप्यक्षम् । केयम् ? इत्याह—'तेसिं ति' तेषामवधि-मन्तःपर्यायज्ञानिनाम् । अतः ? इत्याह—'तप्पच्चक्खवत्तणओ' ति तासां द्रव्यलेखानां प्रत्यक्षत्वं तत्त्वप्रत्यक्षत्वं तस्मात् तत्त्वप्रत्यक्षत्वात् । इदमुक्तं भवति—अविध-मन्तःपर्यायज्ञानिनोऽपि सामायिकपरिणामजन-कानि लेखयद्रव्याणि साक्षात् पर्यवति । ततस्तद्व्यवच्छेदार्थेण तत्त्वनिर्वापरिणामरूपं सामायिकमपि तेषां प्रत्यक्षव्यव्यते । मति-भूते तु साक्षाद्

— विदितं भावतः मन्तोनामता भेदेन तयोर्भावप्रत्यक्षत्वं नोक्तमिति ॥ २१३७ ॥ एवमप्यन्यदनिष्टमापादयन्प्राह परः—

ओहाइपचयं चिय जइ तं न सुयं पि पचओ पत्तो। पचखनाणिवखस्स तेणवयणं न सद्धेयं ॥ २१३ ॥

(अवध्यादिप्रत्ययमेव यदि वदु न भुतमपि प्रत्ययः प्राप्तः । प्रत्ययज्ञानिर्बलस्य तेन वचनं न भवेत्यम् ॥ २१३ ॥)

ननु यदुक्तन्यायेनावध्यादिज्ञानप्रत्ययमेव सामायिकम्, ततः श्रुतज्ञानमपि इत्त ! न प्रत्ययः प्राप्तः । मा प्रापत्, किं नः द्यूते ? इति चेत् । उच्यते—तेन ततः प्रत्ययमवधि-मनःपर्याय-धैर्यरूपं ज्ञानं येषां ते प्रत्ययज्ञानिनस्सद्वर्जस्य तान् बर्जयित्वाऽन्यस्य कस्यापि वचनं न श्रद्धेयं प्राप्नोति । न चैतदस्ति, चतुर्दशपूर्ववारादिवचनस्य प्रमाणत्वेनोक्तत्वादिति ॥ २१३ ॥ अत्रोत्तरमाह—

सुयमिह सामइयं चिय पचइयं तं जओ य तव्वयणं। पचखनाणिणो चिय पच्चायणमेत्तवावारं ॥

(भुतमिह सामायिकमेव प्रत्ययिह वदु यतश्च तद्वचनम् । प्रत्ययज्ञानिन एव प्रत्यायनमात्राव्यापारम् ॥ २१३ ॥)

ननु श्रुतं श्रुतज्ञानं यत् त्वया गणधरादिसम्बद्धं प्रत्ययत्वेन गीयते, तदिह श्रुतसामायिकमेव, सामायिकहेतुत्वात्, न पुनरन्यत् किञ्चित् । तच्च प्रत्ययिकं; प्रतीयतेऽर्थो यस्मादसौ प्रत्ययोऽवध्यादिज्ञानत्रयलक्षणः, स प्रत्यायकत्वेन यस्मास्तीति तत् प्रत्ययिकं 'सर्वाभिला-
प्यार्थानोचरं सर्वव्याख्यवर्षयापिपयं श्रुतज्ञानमि'त्यादिरूपेण केवलादिज्ञानत्रयप्रत्याय्यं, न तु केवलादिज्ञानत्रयवत् स्वयमेव तत्प्रत्यय इत्यर्थः, ततः कथमत्र मावप्रत्ययत्वेन तद्विधिरूपेते ? । अथ वचनरूपं द्रव्यश्रुतं त्वया प्रत्ययोऽभिधीयते । तदव्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह—
'जओ य तव्वयणमित्यादि' यतश्च तस्य प्रत्ययज्ञानिनो व्याख्याविधिप्रवृत्तस्य वचनं तद्वचनम् । कथंभूतम् ? इत्याह—प्रत्ययज्ञाननिन एव प्रत्यायनमात्रमेव परावबोधनमात्रमेव व्यापारो यस्य तत् प्रत्यायनमात्रव्यापारम् । अतः केवलमिदं प्रत्ययत्वेन भद्रीयमानत्वात् तदपि प्रत्ययः, न तु केवलादिवत् स्वयमेवेति ॥ २१३ ॥ यदेवम्, तर्हि किमिह स्थितम् ?—किं श्रुतं सर्वथैव प्रत्ययत्वेन नेहाधिर्भव्यम् ? इत्याह—

ओहाइपचओ सि य भणि ए तो तं पि पचओ ऽभिहियं । ओहाइतिगं च कइ तदभावे पचओ होजा

(अवध्यादिप्रत्यय इति च भणिते तत्तत्तदपि प्रत्ययोऽभिहितम् । अवध्यादिप्रति च कथं तदभावे प्रत्ययो भवेत् ? ॥ २१४ ॥)

तत्तत्तदपि श्रुतं प्रत्ययोऽभिहितं प्रत्ययत्वेनावध्यादिकृतं भवति । किं साक्षात् ? । नैवम्, सामर्थ्यात् । कथम् ? इत्याह—अवध्यादिविधिवोच्च प्रत्ययोऽधिक्रियते' इति भणितेऽर्थापत्तेः श्रुतमपि प्रत्ययो गम्यते । किं पुनस्तदन्तरेण नोपपद्यते ? इत्याह—अन्या तदभावे श्रुताभावोऽवध्यादि ज्ञानत्रयमपि कथं प्रत्ययो भवेत् ? । इदमुक्तं भवति—'अवध्यादित्रयं प्रत्ययः' इति द्रव्यश्रुतेर्नैव परस्य प्रत्याय्यते, तदभावे तदवध्यादीनि भूकत्वादात्मनः प्रत्ययत्वं परस्य प्रतिपादयितुं न शक्नुमः, न चाप्रतिपादितं तत्प्रत्ययत्वं मिश्रयेत्, द्रव्यश्रुतमपि चोपपत्तात् श्रुतज्ञानोऽन्तर्भवति; अतोऽवध्यादिप्रत्ययत्वसाधकत्वात् श्रुतस्यापीह प्रत्ययत्वमवगन्तव्यम्; उक्तं च,—“सुगमणे उ निउणं केयले तमणत्तं । जल्लो य पेसि च कएा व परिगमां ॥ १ ॥” (अनुक्रमेण तु नियुक्तं केयले तदन्तर्भवत् । अल्लमश्च परेणां च सम्भारं अय परिगमकम् ॥)

॥ १ ॥ इति । सर्वेष्ववस्थापयस्व । प्रत्ययाः साक्षादुक्ताः, भुतप्रत्ययस्तु सामर्थ्यादिमिहितः ॥ २१४० ॥

अथवा, अन्यथा 'प्रयः प्रत्यया भवन्ति' इत्याह—

आया गुरवो सत्यं ति पञ्चया वादिमो चिय जिणस्स । सप्पच्चक्खवत्तणओ सीसाण उ तिप्पयारो वि ॥

(आत्मा गुरुः आत्ममिति प्रत्यया वाऽऽदिम एव जिनस्य । स्वप्रत्ययवृत्तः शिष्याणां तु त्रिप्रकारोऽपि ॥ २१४१ ॥)

'वा' इत्ययथा, आत्मा गुरुः शास्त्रमित्येवं प्रयः प्रत्ययाः । तत्रादिम आया एवात्मलक्षणः प्रत्ययो जिनस्य, केवलित्वेन च्चप्रत्ययत्वात्, आत्मावाद्येमेनैव जिनः सामायिकं कथयतीत्यर्थः । शिष्याणां तु गणधर-तच्छिष्य-श्रिष्यादीनामात्म-गुरु-शास्त्रलक्षणास्त्रिप्रकारोऽपि प्रत्ययो विधेय इति ॥ २१४१ ॥ तत्र सर्वोऽपि प्रेक्षावान् 'यु. केमिदम्' इत्यात्मना ज्ञात्वेव प्रायः सामायिकग्रहण-श्रवणादिकार्यं प्रवर्तते इत्यात्मप्रत्ययत्वं शिष्येष्वन्यस्तीति पञ्चाद् वक्ष्यति । अतो यथा गुरुप्रत्ययस्तथा विदुर्गणधरापेक्षं तावदाह—

एस गुरू सव्वण्णू पच्चक्खं सव्वसंसयच्छेया । भय-राग-दोसरहिओ तस्सिगाभावओ जं च ॥ २१४२ ॥
अणुवकयपराणुगाहपरो पमाणं च जं तिहुयणस्स । सामाइयउवएसे तम्हा सद्धेयवयणो ति ॥ २१४३ ॥

(एष गुरुः सर्वज्ञः प्रत्यक्षं सर्वसंयच्छेयात् । भय-राग द्वे परितस्तस्मिन्निगाभावयो यच्च ॥ २१४२ ॥)

(अणुपकृतपराणुगदपरः प्रमाणं च यत् त्रिभुवनस्य । सामायिकोपदेशे तस्मात् भद्रे यवचन इति ॥ २१४३ ॥)

गणधराणां तीर्थेकरो गुरुः । तस्मिन्नेव सत्यस्यैव सामायिकं शृण्वन्ति । किं विचिन्त्य ते तस्य प्रत्ययत्वमुपकल्पयन्ति ? इत्याह—
'एषोऽस्माकं गुरुः सर्वज्ञः प्रत्यक्षमनुभवसिद्धः सर्वसंयच्छेदात् । अपरं च भय-राग-द्वेपरहितोऽयम्, शस्त्रपरिग्रह-ऽङ्गनासिन्वान-वदन-काण्योदितस्त्रिभिर्ज्ञात्मात्वात् । ततः सर्वज्ञत्वात्, भय-रागादिदोषपरितृप्ताच्च यत् नापमनृतं कदाचिदपि भाषते, अतः सामायिकोपदेशो भद्रेय-वचन' इति संवचः । तथा, 'अणुपकृत आत्मोपकारे निरपेक्ष एव पराणुग्रहपरः प्रमाणं च सकलत्रिभुवनस्य यस्मात्, ततः सामायिको-पदेशोऽस्माकं भद्रेयवचनः ।' एवं अन्य-श्रमवादीनामपि शिष्य-श्रिष्याणां निजमिजगुरुषु संभवद्गुणोद्भावनपूर्वकं सामायिकश्रवणप्रत्ययत्वं भावनीयम् ॥ २१४२-२१४३ ॥ आत्मस्य कथं ते प्रत्ययत्वमवगम्य प्रवर्तन्ते ? इत्याह—

सत्यं च सव्वसत्तोवगारि पुञ्चावराविरोहीदं । सव्वगुणादाणफलं सव्वं सामाइयज्झयणं ॥ २१४४ ॥

(आत्मं च सर्वसत्त्वोपकारिः पूर्वापरविरोधीरम् । सर्वगुणादानफलं सर्वं सामायिकाध्ययनम् ॥ २१४४ ॥)

'आत्मं चेदं सर्वसत्त्वोपकारि, तथा, पूर्वोपराविरोधि, सर्वगुणग्रहणफलं च सर्वमप्येतत् सामायिकाध्ययनम्, अतः प्रमाणमस्माकम्' इत्येवं शास्त्रस्य प्रत्ययत्वमवधार्य (प्र०...० मध्यवस्य) यच्छ्रवणो प्रवर्तन्ते शिष्याः । आह—'ननु श्रुतस्य शास्त्रस्य प्रथममेव कथं सर्वसत्त्वोपकार-

॥ ७५३ ॥
विशेषा०
प्रयः प्रत्य-
याः १.
आत्मप्रत्य-
यो जिनस्य
आत्म-गुरु-
शास्त्रप्रत्य-
याः गण-
धरादीन. म्

कत्वादीन् गुणान् शिष्या जानन्ति ? । सर्वं श्राव्यं श्रुत्वा(प्र०...श्रुत्वा) जानन्तीति चेत् । तदयुक्तम्, श्रुते श्राव्ये तत्प्रत्ययाप्यवसायस्य निष्कलत्वात्, तन्मन्त्रेणैव तच्छृङ्गणस्य प्रवृत्तत्वात् । नैतदेवम्, यतो वर्णिकामात्रेहोतः कियदपि श्राव्यं श्रुत्वा तच्छृङ्गणान् विद्वन्ति शिष्याः, ततः श्रेयं श्रुवन्ति, आदिवाक्यान् वा समुदायार्थं वा गुर्वदिश्यः श्रुत्वाऽश्रुतेऽपि श्राव्ये तच्छृङ्गणान् ज्ञात्वा तच्छृङ्गणं प्रवर्तन्ते इत्यदोष इति ॥

॥ २१४४ ॥ अथ शिष्यानामतप्रत्ययत्वमाह—

बुद्ध्यामो णं निजमिव विष्णुणाणं संसयादभावाओ । कम्मक्खओवसमओ य होइ सप्पच्चओ तेसिं २१४५

(बुद्ध्यामहे निजमिव विद्वान् संसयाद्यभावात् । कम्मस्योपशमस्तत्र भवति स्वप्रत्ययत्वेणम् ॥ २१४५ ॥)

युद्ध्यामहे—संविद्वानरूपतया । सामार्थिक्याध्ययनमवच्छ्रामः । किमिव ? इत्याह—निजमिव घटादिविद्वानिति । एवंभूतः स्वप्रत्यय-
आत्मप्रत्ययस्तेषां शिष्याणां भवति । कुतो हेतोः पुनरयं स्वप्रत्ययस्तेषां भवति ? इत्याह—‘संसयाद्यभावात्’ संसय-विपर्यया-ऽनव्यवसाया-
भावात्तेनासाध्ययनस्य तेषां सिद्धत्वादित्यर्थः । कम्मस्योपशममाह वा कृतविदेवंभूतः स्वप्रत्ययस्तेषां भवति ॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥ २१४५ ॥

अथ लक्षणद्वारमाह—

नामं ठवणां दविए सरिसे सामन्नलक्खणा-ऽऽगारे । गइरागइ-नाणत्ती निमित्त उप्पाय-विगई य ॥
वीरियभावे य तहा लक्खणमेयं समासओ भणियं । अहवा वि भावलक्खण चउव्विहं सहहणमाई ॥
सहहण जाणणा खलु विरई मीसं च लक्खणं कहए । ते वि निसामेति तहा चउलक्खणसंजुअं चेव ॥

(नाम स्वापना द्रव्ये सदृशे सामान्यलक्षण-ऽऽकारी । गत्यागति-नानात्वे निमित्तमुत्पाद-विपरीत्ये य ॥ २१४६ ॥)

(वीर्यभावे य तथा लक्षणमेतत् समासतो भणितम् । अथवाऽपि भावलक्षणे बहुविधं भङ्गानादि ॥ २१४७ ॥)

(भट्टानं प्रान्ता खलु विरक्तिर्निर्भं य सचरणं कथयति । तेऽपि निरामयन्ति तथा चतुर्लक्षणसंयुतमेव ॥ २१४८ ॥)

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं पदार्थानां स्वरूपं, तद्य नामादिमेदाश्च द्वादशधा ॥ २१४६-२१४७-२१४८ ॥

अत्र नाम-स्वापनालक्षणे व्याचिरुपाग्राह भाष्यकारः—

लक्खणमिह जं नामं जस्स व लक्खिखल्लए व जो जेणं । ठवणा ऽऽगारविसेसो विष्णुसो लक्खणाणं वा ॥

(लक्षणमिदं परं नाम यस्य वा संप्रति वा यो येन । स्वापनाऽऽकारविशेषो विन्यासो लक्षणानां वा ॥ २१४९ ॥)

इह ‘लक्षणम्’ इति पञ्चधरादिपञ्चप्रयावलीमात्रं तद् नामैव लक्षणं नामलक्षणम् । अथवा ‘जस्स-व’ नि यस्य वा कस्मच्चिज्जीवादेः

‘लक्षणम्’ इति नाम क्रियते सध्वं वस्तु नास्मा हेतुभूतेन लक्षणं नामलक्षणम् । अथवा, नाम-तद्वतोरभेदाद् नाम च तद्वचनं च नामलक्षणम् । ‘लक्षिकस्य व जो जेणं ति’ यो वा स्वम्भ-कुमा-ऽन्मोक्षदादिः पदार्थो निजेन स्वम्भ-कुमादिनास्मा लक्ष्यते द्वापते तत्स्वम्भादि नामलक्षणमुच्यते, लक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा । ‘लक्षणं ति’ स्थापनालक्षणमुच्यते । किं तत् ? इत्याह—लक्षणरूपस्य वर्णत्रयस्याकारविशेषः । अथवा, लक्षणानां स्वस्तिक-शङ्ख-चक्र-ध्वजादीनां यो मङ्गलपट्टादवसतादिभिर्न्यासो विरचना विधीयते तद् स्थापनालक्षणमिति ॥ २१४९ ॥

‘दक्षिणं ति’ द्रव्यलक्षणम् । तवागम-नोयागम-झरोर-मध्यशरीररूपं सुगमम् । तद्व्यतिरिक्तं पुनराह—

लक्षिखल्लह जं जेणं दव्वं तं तस्स लक्खणं तं च । गन्धुवगाराईयं बहुहा धम्मत्थियाईणं ॥ २१५० ॥

(लक्ष्यते यद् येन द्रव्यं सप्त सप्त लक्ष्यं तच्च । गन्धपञ्चकारादिकं यद्वा धर्मास्तिकायादीनाम् ॥ २१५० ॥)

यद् द्रव्यं धर्मास्तिकायादिकं लक्ष्यते येन तद् तस्य द्रव्यस्य लक्षणम् । तच्च गन्धपञ्चकारादिकं धर्मास्तिकायादीनां संवन्धि बहुभेदं विधेयमिति ॥ २१५० ॥ अयान्तेषां सादृश्य-सामान्यादिलक्षणानां सामान्येन मावार्थमाह—

किंचिम्मित्तविसिट्ठं एयं चिय सेसलक्खणविसेसा । जं दव्वलक्खणं चिय भावो वि स दव्वधम्मो ति ॥

(किञ्चिन्मानविरिगिट्ठेतदेव केणलक्षणविशेषः । यद् द्रव्यलक्षणमेव भावोऽपि स द्रव्यधर्म इति ॥ २१५१ ॥)

इदमेव च द्रव्यलक्षणं किञ्चिन्मात्रविशिष्टं सत् श्रेयाः सादृश्य-सामान्यादयो नच लक्षणभेदा भवन्ति । कुतः ? इत्याह—यद् यस्माद् स वक्ष्यमाणो भावोऽपि भावलक्षणरूपो द्रव्यधर्मत्वाद् द्रव्यं लक्ष्यतेऽनेनेति कृत्वा द्रव्यलक्षणमेव (प्र०...०णमिति) आसत्तां पुनः श्रेयाः सादृश्य-सामान्यादयो लक्षणभेदा इति ॥ २१५१ ॥

तदेवं सामान्येन सादृश्यादिलक्ष्यमेदान् व्याख्याय विशेषतोऽपि ‘सत्तिं ति’ सादृश्यलक्षणस्वरूपं विवृण्वमाह—

तुल्लागारदरिसणं सरिसं दव्वस्स लक्खणं तं पि । जह घडतुल्लागारो घडो ति तह सव्वमुत्तीसु ॥ २१५२ ॥

(तुल्याकारदरिसं सदृशं द्रव्यस्य लक्षणं तदपि । यथा घटतुल्लागारो घट इति तथा सर्वमूर्तिषु ॥ २१५२ ॥)

यद् दृश्यादिवस्तूनां तुल्यस्याकारस्य दर्शनं तदिह ‘सत्तिं ति’ सादृश्यमुच्यते । द्रव्यस्य तदपि लक्षणम् । तेनापि हि ‘सदृशममुक-स्येदम्’ इति व्यपदेशादुत्वाद् द्रव्यं लक्ष्यत इति, एतदपि सामान्यतो द्रव्यलक्षणमेव, विशेषतस्तु सादृश्यलक्षणमुच्यत इतीह मावार्थः । एवमुत्तराणि सामान्यतो द्रव्यलक्षणा विशेषतस्तु वक्ष्यमाणतच्च विशेषलक्षणा द्रव्येति । उदाहरणमाह—यथैकेन दृश्यमानघटेन तुल्याकारोऽन्योऽपि सर्वो घट इति । एवमनेनैव प्रकारेण सर्वेषु मूर्तिषु सर्वेष्वपि मूर्तवस्तुषु यस्य येन सादृश्यं घटते, तत् सर्वं सादृश्यलक्षणमिति ॥ २१५२ ॥ अथ ‘सामणलक्खणं ति’ सामान्यलक्षणव्याख्यानमाह—

सामण्यमप्ययमणप्ययं च तत्थंतिमं जहा सिद्धो । सिद्धस्स होइ तुल्लो सव्वो सामण्यधम्मोहिं ॥
एगसमयाइसिद्धत्तेण पुणरपिओ स तस्सेव । तुल्लो सेसा तुल्लो सामण्य-विसेसधम्मो ति ॥

(सामान्यमर्पितमनर्पितं च कथमित्यं यथा सिद्धः । सिद्धस्य भवति तुल्यः सर्वः सामान्यधर्मैः ॥ २१५३ ॥)

(एकसमयादिसिद्धत्वेन पुनरर्पितः स तस्मैव । तुल्यः श्रेणेतुल्यः सामान्य-विशेषधर्मैः ति ॥ २१५४ ॥)

व्याख्या-इह सामान्यं द्विधा(प्र०-१९०००)-अर्पितमनर्पितं च । तत्रार्पितं विशेषितवृत्त्यते, अनर्पितं त्वविशिष्टम् । तत्रान्तिमम-
विशिष्टं सामान्यं यथा सिद्धः सर्वोऽप्यन्यस्य सर्वस्यापि सिद्धस्य सच-द्रव्यत्व-श्रेयत्वा-ऽभूतत्व-क्षीणकर्मत्वा-ऽजायाधत्व-सिद्धत्वादिभिः
सामान्यधर्मैस्तुल्यः समानो भवति । एक-दि-श्यादिसमयसिद्धत्वेन पुनरर्पितो विशेषितः स सिद्धः 'तस्मैव तुल्लं ति' तस्मैवैक-दि-श्यादि-
समानसमयसिद्धस्यैव सिद्धस्य तुल्यः समानः, श्रेयस्य त्वसमानसमयसिद्धत्वात्तुल्योऽसमानः । ननु क्रयमेक एवार्पं सिद्धः सिद्धान्तरैस्तु-
ल्योऽस्तुल्यश्च ? इत्याह-सामान्यरूपा विशेषरूपाश्च धर्मा यस्य स सामान्य-विशेषधर्मा इति हेतोः । न सती यैरेव धर्मैस्तुल्यस्तैरेवातुल्यो
येन विरोधः स्यात्, किन्तु समान(प्र०...सामान्य)धर्मैस्तुल्यो विशेषधर्मैः पुनरतुल्य इति भावः । यथेह सिद्धस्य सिद्धेन सह समानत्वं
सह सामान्यलक्षणमिति ॥ २१५३-२१५४ ॥ 'आगारे सि' आकारलक्षणं व्याचिख्यासुराह-

वाहिरेचेट्ठागारो लक्खिवज्झइ तेण माणसाकूतं । आहारादिच्छा हत्थ-यण-नेत्ताइसण्णाहिं ॥ २१५५ ॥

(वायवेणऽऽप्यहो लक्ष्यते तेन मानसाकूतम् । आहारादीच्छा हस्त-यवम-नेत्रादिसंज्ञाभिः ॥ २१५५ ॥)

आक्रियत आकल्प्यते ध्यायतेऽभिप्रेतं मनोविकल्पितं वस्तुनेत्याकरो वाक्चोष्टारूपः । तेन च मानसमाकृतमभिप्रेतं वस्तु लक्ष्यत इति
लक्षणमसाधुव्युत्पत्तेः, तथाहि-राजह्रीनामाहारादीच्छा हस्त-यवम-नेत्रादिसंज्ञाभिर्लक्ष्यत एव विचक्षणैः, उक्तं च-"आकरोरिक्खित्तोत्ता चोष्टया
आभित्तेन च । नेत्र-यवमविचरैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ १ ॥" इति ॥ २१५५ ॥

अथ 'गारागइ सि' गत्यागतिलक्षणस्वरूपं प्राचिकटयिपुराह-

अवरोप्परं पयाणं विसेसणविसेसणिज्झया जत्थ । गच्चागईय दोणहं गच्चागइलक्खणं तं तु ॥ २१५६ ॥

(परस्परं पदयोर्विशेषण-विशेषणोयता यत् । गत्यागतिश्च द्रव्योर्गत्यागतिलक्षणं यत् तु ॥ २१५६ ॥)

परस्परं द्रव्योर्द्वयोः पदयोरेकत्र विशेषण-विशेष्यत्वयाऽऽनुष्ठुल्येन गमनं गतिः । यथा 'जीवो मदन्त । देवा' इति जीगमनए देवत्वं
पृच्छन्ते; अथ जीवपदाद् देवपदे आनुष्ठुल्येन यथास्थित्या गतिः । तथा, प्रत्यापृष्ट्या प्रातिष्ठुल्येनागमनमागमविर्यया 'देवो जीवः ?' इत्यत्र

देवमनूय जीवत्वं पृच्छयत इतीह प्रत्यावृत्त्या देवपदाजीवपदे आगमिः । गतिभागतिश्च गत्यागती ताभ्यां ते वा लक्षणं तदेतद् गत्यागति-
लक्षणम् । एतच्च चतुर्धा; तद्यथा-पूर्वपदव्याहृतम्, उत्तरपदव्याहृतम्, उभयपदव्याहृतम्, उभयपदव्याहृतं चेति । तत्र पूर्वपदं व्याहृतं व्यभि-
चारि यत्र तद् पूर्वपदव्याहृतं लक्षणं पूर्वपदव्यभिचारीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि यथायोगं समासः ॥ २१५६ ॥

एतानेव चतुरो मङ्गलान् सोदाहरणानाह भाष्यकारः—

पुञ्वा-वरो-भएंसंवाहयमव्वाहयं च तं तत्थ । जीवो देवो जीवो जीवो त्ति विगप्पनियमो ऽयं ॥ २१५७ ॥

(पूर्वो-उत्तरो-भएंसंवाहयमव्वाहृतं च तत्तत्तत्र । जीवो देवो जीवो जीवो इति विकल्पनियमोऽयम् ॥ २१५७ ॥)

इह पूर्वपदव्याहृतम्, उत्तरपदव्याहृतम्, उभयपदव्याहृतम्, उभयपदव्याहृतं चेति चतुर्धा तद्व्याहृतलक्षणमुक्तम् । तत्र “जीवो
मन्ते ! देवे, देवे जीवे ? । गोयमा ! जीवे सिय देवे, सिय नो देवे, देवे पुण नियमा जीवे” (जीवो भगवन् । देवः, देवो जीवः ? ।
गौतम ! जीवः स्याद् देवः, स्याद् नो देवः, देवः पुनर्नियमाजीवः ।) इति भुवनगुल्लचनजीवो देव इति विशेषणविशिष्यभूते पदद्वये
जीव इति पूर्वपदं देवत्वं व्यभिचरत्यपि, जीवस्य देवस्यादेवस्य च नारकादेर्वचनात् । ‘देवः किं जीवः ?’ इति प्रत्यावृत्तौ देवो
जीवत्वं न व्यभिचरत्येव, देवस्य नियमेन जीवत्वात् । तस्मात् पूर्वपदव्याहृतो विकल्पनियमोऽयं मङ्गलः, विकल्पो व्याहृतिर्मज्जना
व्यभिचार इत्यर्थः, नियमो निश्चयोऽव्यभिचार इत्यर्थः, तत्र च पूर्वपदविकल्पोपलक्षित उचरपदनियमो यत्रासौ विकल्पनियमः प्रथमोमङ्ग
इति ॥ २१५७ ॥ शेषं मङ्गलयं सोदाहरणं यथा—

**यद् जीवो जीवो जीवद् नियमो मज्जो विगप्पो य । देवो भव्वो भव्वो जीवो देवो त्ति विगप्पमो दो वि ॥
वो जीवो जीवो जीवो त्ति दुगे विगम्मए नियमो । जीवो जहोवओगो तहोवओगो य जीवो त्ति ॥**

(जीवति जीवो जीवो जीवति नियमाद् मज्जो विगप्पमः । देवो भव्वो भव्वो देव इति विकल्पो द्वयोरपि ॥ २१५८ ॥)

(जीवो जीवो जीवो जीव इति द्विकेऽपि गम्यते नियमः । जीवो यत्रोपयोगस्तत्रोपयोगश्च जीव इति ॥ २१५९ ॥)

व्याख्या—‘जीवद् जीवो जीवद्’ इत्यनेन द्वितीयमङ्गलप्रतिपादकं भगवतीदृशं सूचितम् । तथेदम्—‘जीवद् मन्ते ! जीवे ? जीवे
जीवद् ? । गोयमा ! जीवद् ताव नियमा जीवे, जीवे पुण सिय जीवद्, सिय नो जीवद्’ इति (जीवति भगवन् । जीवः, जीवो जीवति ? ।
गौतम ! जीवति तावद् नियमाजीवः, जीवः पुनः स्याजीवति, स्याद् नो जीवति ।) इह ‘जीवद्’ शब्देन दक्षिणप्राणलक्षणं जीवनं जीवितव्य-
मुच्यते । तत्र जीवनं तावद् नियमाजीवः, अजीवे तस्य सर्वथाऽसंभवात् ; जीवः पुनः स्याजीवति स्याद् न जीवति, सिद्धजीवस्य जीवना-

संभवात् । अत इहोत्तरपदं व्याहृतम्, व्यभिचारात् ; पूर्वपदं त्वव्याहृतं, जीवनस्य जीवमन्तरेणाभावात् । अत एवाह—‘नियमो मओ विगण्यो य त्ति’ पूर्वपदस्यभिचारात् । नियमो मतः, उत्तरपदे तु विकल्प्यो मज्जा व्याहतिव्यभिचार इत्यर्थः । ततश्च नियमेनोपलक्षितो विकल्प्यो यथासौ नियमविकल्पनामकोऽप्युत्तरपदव्याहृतो द्वितीयो भङ्गः । ‘देवो भव्यो मव्यो देवो त्ति’ अनेनापि तृतीयमङ्गयतिपादकं प्रवृत्तिद्वयं द्यनितम् ; तद्यथा—‘देवे णं भंते भवमिद्विण, भवमिद्विण देवे ? । गोयमा ! । देवे सिय भवमिद्विण, सिय भवमिद्विण, स्यादभय-सिद्धिण वि सिय देवे, सिय नो देवे चि’ (देवो भगवन् ! भवसिद्धिः, भवसिद्धिको देवः ! । गौतम ! देवः स्याद् भवसिद्धिः, स्यादभय-सिद्धिः । भवसिद्धिकोऽपि स्याद् देवः, स्याद् नो देव इति ।) अत्र पूर्वपदयतीं देवो मव्यत्वं व्यभिचारिण, अभव्यस्यापि तस्य संभवात् । उत्तरपदवत्यपि मव्यो देवत्वं व्यभिचारिण, अदेवस्यापि तस्य नरकादौ संभवात् । अत उभयपदव्याहृतमिदम् । अत एवाह—‘विगण्यमो दो वि’ चि इह प्राकृतवर्णन्या द्वयोरपि पदयोर्विकल्प्यो व्यभिचार इत्यर्थः । ततश्च विकल्प्यपुक्तो विकल्प्यो यथासौ विकल्प्यविकल्पनामकोऽप्युभयपदव्याहृतस्त्वतीयो भङ्ग इति । ‘जीवो जीवो जीवो जीवो त्ति’ इति—इहापि व्याख्याप्रवृत्तिप्रमेतव् द्रष्टव्यम् ; तद्यथा—‘जीवे भंते ! जीवे ? जीवे जीवे ? । गोयमा ! जीवे ताव-नियमा जीवे, (जीवे वि नियमा जीवे त्ति)’ । (जीवो भगवन् ! जीवः जीवो जीवः ? । गौतम ! जीवस्तावद् नियमान्जीवः जीवोऽपि नियमाजीव इति ।) इह एकस्य जीवशब्दस्योपयोगो वाच्यः । ततश्चोपयोगो नियमाजीवः, ततश्च नियमादुपयोगः, अत उभयपदव्याहृतमिदम् । अत एवाह—‘दुगे वि गममए निरमो’ इत्यादि पदद्वयेऽप्यत्र नियमो गम्यते । ततश्च नियमान्वितो नियमो यथासौ नियमनियममिधान उभयपदव्याहृतमनुर्थो भङ्ग इति ॥ २१५८-२१५९ ॥

अथ लोकेऽपि चतुर्विचरिदं गत्यागतिलक्षणं त्रिसिद्धमिति दर्शयन्नाह—

रूची घडो त्ति चूओ दुमो त्ति नीलुप्पलं च लोयम्मि । जीवो सचेयणो त्ति य विगण्पनियमादओ सिद्धा ॥

(रूपी घट इति वृत्तो दुम इति नीलोत्पलं च लोके । जीवः सचेतन इति य विकल्पनियमादयः सिद्धाः ॥ २१६० ॥)

पूर्वपदव्याहृतं यथा ‘रूपी घटः’ इति । अत्र रूपिणो घटस्य पटादेः अभावात् पूर्वपदव्याहतिः, उत्तरपदं तु न व्याहृतम्, घटस्य रूपिण एव भावादिति विकल्पनियमः श्रयमो भङ्गः । उत्तरपदव्याहृतं ‘चूतो दुमः’ इति । इह वृत्तो दुम एव भवतीति न व्याहतिः, दुमस्तु पृथोऽन्तम स्यादित्युत्तरपदव्याहतिरिति नियमविकल्प्यो द्वितीयो भङ्गः । उभयपदव्याहृतं यथा ‘नीलोत्पलम्’ इति । नीलमुत्पलं मङ्गलादि च भवति, उत्पलमपि नीलं कुक्कुटादिरूपं च भवति, हेतुनापि जीवस्यैव, इत्युभयपदव्यभिचारात् विकल्प्यविकल्प्यस्त्वतीयो भङ्गः । उभयपदव्याहृतं यथा ‘जीवः सचेतनः’ इति । जीवः सचेतन एव भवति, हेतुनापि जीवस्यैव, इत्युभयपदव्यभिचारात् नियमनियममनुर्थो भङ्ग इति । एवं विकल्पनियमानुपपत्त्यारो भङ्गा लोकेऽपि सिद्धा इति । तदुपपत्तिर्लक्षणम् ॥ २१६० ॥ अयं ‘नाथपि चि’ नानातल्लक्षणं विचरिग्राह-

नाणात्तत्ति विसेसो सो दव्व-क्खेत्त-काल-भावेहि । असमाणाणं णञा समायाससञ्चानाणां पणमाणु-दुयणुयाणं जह नाणत्तं तहावसेसाणं । असमाणाणं तह खेत्त-काल-भावप्पमेयाणं ॥ २१६२ ॥

(नानातेति विशेषः स द्रव्य-खेत्र-काल-भावेः । असमानानां क्षेत्रः समानसंख्यानामविशेषः ॥ २१६१ ॥)

(परमाणु-द्रव्यणुकानां यथा नानात्वं तथाऽवरोपणम् । असमानानां तथा क्षेत्र-काल-भावप्रमेयानाम् ॥ २१६२ ॥)

नाना इत्येतस्य भावो नानाता, वस्तुनां परस्परं भिन्नाता विशेष इत्यर्थः । स च विक्षेपो द्रव्य-खेत्र-काल-भावसमानानामसमानसंख्यानां क्षेत्रोच्चावचान्वयः, द्रव्यादिभिः समानसंख्यानां पुनरविशेष इति । अत्रोदाहरणमाह—‘परमाण्वि’त्यादि यथा द्रव्यसंख्यायाऽसमानानां परमाणूनां द्रव्यकस्त्वान्वयः च, तथाऽवरोपणानां द्रव्यणुकानां च, तथा व्युत्पन्नानां चतुरणुकानां च, तथा चतुरणुकानां पञ्चणुकानां चेत्यादिद्रव्यसंख्यायाऽसमानानां परस्परं नानात्वं विक्षेपो क्षेत्रः । तथा तैरेव प्रकारेण क्षेत्र-काल-भावसंख्यायाऽसमानानां क्षेत्र-काल-भावप्रमेदानामपि परस्परं नानात्वं विक्षेपो मन्तव्यः; तथा—एकप्रदेशावगाढानां द्वादिप्रदेशावगाढानां च, तथैकसमग्र्याव्यतिकानां द्वाद्यासमग्र्याव्यतिकानां च, तथा, एकगुणकालकादीनां द्विगुणकालकादीनां चेत्यादि । उपलक्षणं चेदम्, द्रव्यतः समानसंख्यानामपि परमाणवादीनां क्षेत्र-काल-भावैर्नानात्वं द्रष्टव्यम्; एवमेकादिप्रदेशावगाढानां क्षेत्रावगाढानां च, द्रव्य-खेत्र-भावैर्नानात्वं द्रव्य-काल-भावैर्नानात्वं च स्थितिविषयैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-खेत्र-भावैर्नानात्वं च वर्ण-गन्धादिगुणैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-खेत्र-कालैर्नानात्वं इति ॥ २१६१-२१६२ ॥ अथ ‘निमिष चि’ निमित्तलक्षणं विवृण्वन्माह—

लक्खिवज्जइ सुभासुभमणेण तो लक्खणं निमित्तं ति । भोमाइ तदट्ठविहं तिकालविसयं जिणाभिहियं ॥

(सदयते शुभाशुभमनेन ततो लक्षणं निमित्तमिति । भोमादि वदद्वयिष त्रिकालविषयं जिनाभिहितम् ॥ २१६३ ॥)

लक्ष्यते विज्ञायते श्मात् शुभाशुभमनेन ततो निमित्तमपि लक्षणम् । तथाष्टविषयप्रकारम्; उक्तं च—“भोम-सुमिणं-तल्लिक्खं दिब्बं भोगसरस्सणं तह य । वंणमट्ठवर्धिं खलु निमित्तेव सुणेण्व ॥१॥” इति । गोमादिरूपं च ग्रन्थान्तरादवसेयम् । इदं चाष्टविषयमपि निमित्तं प्रत्येकमतीता-जनागत-वर्तमानस्वरूपकालव्यविषयं विनैरभिहितमिति ॥ २१६३ ॥ अथ ‘उप्पाय-विगहं य चि’ उप्पाय-विगमलक्षणस्वरूपमाह—

नाणुपपन्नं लक्खिवज्जए जओ वत्थु लक्खणं तेणं । उप्पाओ संभवओ तह चेव विगच्छओ विगमो ॥ २१६४ ॥

(नानुत्पन्नं लक्ष्यते यतो वस्तु लक्षणं तेन । उत्पादः संयवस्तथैव विगच्छतो विगमः ॥ २१६४ ॥)

यतो नानुत्पन्नं वस्तु लक्ष्यते तेनोत्पादोऽपि लक्षणम् । कथंभूतस्य वस्तुन उत्पादो लक्षणम् ? । संभवत उत्पद्यमानस्य । तथा, विगच्छतो विनश्यतो वस्तुन विगमो विनाशो लक्षणमेवेति ॥ २१६४ ॥ ननु विगमो विनाशः कथं वस्तुलक्षणम् ? इत्याह—

अ’ धोम-स्थाना-ऽऽ’वरिखं विव्वममक्कएरल्लणम् सथा च । व्यञ्जनमपट्ठविधं खलु निमित्तमेव ज्ञातव्यं ॥ १ ॥

लक्षित्वज्ञं विगमं विगमेण विष्णो व जं न संभूदं । विगमो वि लक्षवर्णमओ विगच्छओ वस्तुणोऽप्यणो

(सत्यते यद् विगतं विगमेन विना या यद् न संभूतिः । विगमोऽपि लक्षणमओ विगच्छओ वस्तुनोऽनन्तः ॥ २१६५ ॥)

‘यद्’ यस्माद् यथोपादेनोत्पन्नं लक्ष्यत एव विगतमपि विगमेन लक्ष्यत एव, यथा चोपादमन्त्रेण न वस्तुनः संभूतिः, एवं ‘विगमेन’ इत्यस्याप्युत्तरादिपि संबन्धाद् यस्माद् विगमेनापि विना न वस्तुनः संभूतिः संभवः । न हि मूढः प्राक्तने रूपेऽविनष्टे घटस्य संभूतोऽस्ति । अतोऽस्मात् क्षणाद् विगमोऽपि वस्तुनो लक्षणमेव, तत्संभवेऽस्तुति, उत्पादवत् । कथंभूतो विगमः ? इत्याह-विगच्छतो वस्तुनोऽनन्योऽभिन्नः, यथोत्पन्नादमेव वस्तुनाद इति ॥ २१६५ ॥ एतदेव भावयति—

अहं गुलिरिजुता निययप्सूह-वक्रतणासओ समयं । लक्षित्वज्ञं नेयरहा तह सव्वे दव्वपक्षाया ॥

(यद्यप्युजुता निजकप्रवृत्ति-यथ्ययनाशतः समकम् । सत्यते नेयरहा यथा सर्वे द्रव्यपर्यायाः ॥ २१६६ ॥)

अहं गुल्या श्रुजुताऽहं गुल्या श्रुता सा समकं युगपद् निजकप्रवृत्ति-यकत्वनाशत एव लक्ष्यते, नेतरया नान्यथेत्यर्थः । तत्र निजकप्रवृत्ति-रूपाद् श्रुतायाः, वक्रत्वस्य नाशो वक्रतनायाः, निजकप्रवृत्तिश्च वक्रत्वनाशश्च निजकप्रवृत्ति-यकत्वनाशो, ताभ्यां निजकप्रवृत्ति-यकत्वनाशा-भ्यामपि समापः । अस्मात् प्रकमीद्विचचनान्ताद् ‘पञ्चव्यास्तोऽसिद्धं (पा० ५, ३, ७)’ इति तस्मत्पर्यः । इदमुक्तं भवति—अहं गुलीद्रव्यस्य श्रुतापर्यायो निरसत एव स्वस्योत्पादेन वक्रत्वस्य च नाशेन लक्ष्यते, नान्यथा; अतुल्यश्रस्य श्रवविषाणस्यैव लक्षणविभागात्, स्वविषयभूत-पर्यायविभागे चोत्पादायोगात् । यथा चाहं गुल्या श्रुतापर्यायस्तथाऽन्येऽपि सर्वद्रव्यपर्यायाः स्वस्योत्पादे स्वविषयभूतपर्यायविभागात् एव च सति लक्ष्यन्ते, नान्यथा । ततश्च यथोत्पादो वस्तुलक्ष्यत्वाद्यर्थेण तथा विनाओऽपि, पूर्वपर्यायविभागमन्त्रेणाप्युत्तरपर्यायविशिष्टवस्तुनो लक्षणयोगादिति ॥ २१६६ ॥ अयं विनाशस्य ये सर्वथा वस्तुत्वं नेहन्ति सौगताः तन्मतानुसारी परः प्राह—

उप्पायस्स हि जुता लक्षवर्णया नासओ विणासस्स । नासोवलक्षियं वा वत्थुमभावो खपुप्फं व ॥

(उत्पादस्य हि युक्ता लक्षणा नाऽस्मिन् विनाशस्य । नाशोपलक्षितं वा यस्मिन्मात्रः समुल्लभिय ॥ २१६७ ॥)

नन्यादस्य लक्षणा युक्ता, उत्पादस्य स्वस्मिन्मन्त्रेण तस्य सत्त्वात्, विनाशस्य तत्सतोऽविद्यमानस्य नासो युक्ता । न सत्यत् श्रवविषाण-कस्यापि लक्षणं भवितुमर्हति । अथ नाशोऽपि वस्तुनो लक्षणमिष्यते, तर्हि तस्मात्सर्वस्वत्वात् तद्विशिष्टं वस्तुप्राप्त एव स्यात्, आकाश-समुपवदिति । एतेऽनाह—‘नासोवलक्षियं’ इति ॥ २१६७ ॥ अत्रोत्तरमाह—

नासो भावो संभूहेउओ वत्थुणो धुवत्तं व । अहव समुप्पाओ इव वत्थुप्पभवाइभावाओ ॥ २१६८

(नासो भावः संभूतिरुत्पन्नो धुवत्तं व वत्तमिव । अहव समुप्पाओ इव वत्थुप्पभवाइभावाओ ॥ २१६८ ॥)

नाशो भाव इति प्रतिष्ठा, पूर्वोक्तन्यायेन वस्तुनः संभूतिहेतुत्वात्, प्र कल्पवदिति । अन्वयः, घट-घटाव्यापकः ।
भाव इति सर्व प्रतिष्ठा, वस्तुनः प्रकृतेः प्रभावः प्रौढतापर्यायस्त्वस्यादौ प्रथमं पूर्वं भावः सपर्यं तस्मात् वस्तुप्रभवत्वादी पूर्वोक्तयुक्तिको
समत्वावबुद्धिर्दृष्टान्तः । इह यो यो वस्तुः । प्रकृष्टमवनस्यादौ भवति स त भावः, यद्येत्यादः । भवति च वस्तुप्रभवत्वादी पूर्वोक्तयुक्तिको

नाशः, तस्मात् भाव इति ॥ २१६८ ॥ ६८ कथं—‘नासोवलक्खियं चे’त्यादि तत्राह—

(नाशोपलक्षितमेव सर्वभाव एव सर्वव्यप्य भावः । आह ननु प्राप्तमेव भावाभावोभयव्यप्यमात्रम् ॥ २१६९ ॥)

एवं च सति ‘नासोवलक्खियं चिय तदि’ति नाशोपलक्षितमेव तत्-निर्दिष्टयुक्तिको नाशेन लक्ष्यत एवैतदित्यर्थः । तथा चैतावता—
ज्ञेनाभाव एव तद् वस्तु, नात्र विवादः, कथञ्चिद् वस्तुनामभावरूपताया जैरन्युपगतत्वादिति । ‘अत्राह भावो’ति अन्यथा पुनरन्येन रूपेण
तद्वस्तु भावः—उत्साद-श्रौव्यरूपतया भाव एव तदित्यर्थः । अत्राह परः—नन्वेवं सति भावाभावोभयव्यप्यं वस्तु प्राप्तम्, एतच्चापुक्तम्, भावा-
ऽभावयोः परस्परविहारेणत्वस्थानाच्छाया-ऽऽवयवदेवक्रियायोगादिति ॥ २१६९ ॥ अत्रोपरमाह—

एवं चिय तंवस्तुं सव्याभावेव तं खपुष्पं व । भावे व सव्वहा सव्वसंकरे-गत-णिच्चाइं ॥ २१७० ॥

(एवमेव वद् वस्तु सर्वाभावे वा तत् खपुष्पमिव । भावे वा सर्वथा सर्वसंकरे-कल्प-नित्यत्वात् ॥ २१७० ॥)

नन्वेवमेव भावाभावोभयरूपतायामेव तद् वस्तु मवाति, न पुनरेकान्तेन भावस्वरूपत्वेऽभावस्वरूपत्वे वा । एतदेवाह—सर्वाभावे वा
सर्वैव्यभावरूपतायां व्येयमाणायौ खपुष्पमिव तद् वस्तु स्यात् । भावे वा सर्वथा भावरूपतायां वैकल्येनैव्यमाणायौ सर्वसंकरे-कल्प-नित्य-
त्वादयो दोषाः प्रसजन्ति; तथाहि—‘सर्वथा सर्वैरपि प्रकर्षैर्विदस्य भावः’ इत्युक्ते यथा घटरूपतया तथा पट-स्तम्भ-भू-भूधरादियैलोक्यरूपतयापि
तस्य भावः प्राप्नोति, कथञ्चिदप्यभावरूपतानभ्युपगमात् । एवं स्तम्भ-भू-भूधरादीनामपि सर्वोत्पन्ना भावात् सर्वसंकरोऽन्योन्यानुप्रवेशलक्षणः
स्यात् । एकस्मिन् वा कस्मिंश्चिद् घटादिवस्तुनि सर्वस्यापि त्रिष्वनस्यानुप्रवेधात् सर्वकल्पं भवेत् । तत्सर्वैकस्मिन्नापि व्योमादिवस्तुनि
सर्वैव्यभावतिष्ठाने शेषस्यापि घटादिवस्तुजातस्य तदेकस्याप्यथा सर्वोऽवस्थानात् सर्वोऽवस्थानात् सर्वनित्यत्वप्रसङ्गः । आदिशब्दादेकस्मिन् घटादिवस्तुनि
विनष्टे शेषस्यापि भू-भूधरादेस्तदेकान्तेन विनाशान्न सर्वभूतानां चिः, सर्वस्यापि च सर्वत्र विद्यमानत्वात् सर्वेषु निराकाङ्क्षमेव विश्वं
पदिति । तस्मात् केवले भावरूपत्वेऽभावरूपत्वे व्येयमाणं दोषदर्शनात् भावाभावोभयरूपं वस्तु । न चैवं विरोधः, भावा-ऽभावयोर्मिथ-
नान्ता । यदि हि येनैव रूपेण भावस्तेनैव चाभावः स्यात् तदा भवेत् विरोधः । न चैतदस्ति, स्वरूपेण घटादेर्भावात्, पररूपेण

चासत्वादिति ॥ २१७० ॥ ननु यदेवम्, तर्हि तन्ममथुत्सङ्गम्, तस्याभावरूपत्वाद्; अनुत्पन्नमभावीभूतं चास्ति, अभावरूपतया सत्त्वाद् । तथा च यदि 'उत्पन्नम्, विनिष्टं वेदम्' इत्यादिलोकव्यवहारो न प्राप्नोति, इत्याशङ्क्याह—

उत्पन्नं विगयं वाऽणप्पियमविसेसियं सधम्ममेहिं । तं चिय पञ्चायं तरविसेसियमहप्पियं नाम ॥ २१७१ ॥

(उत्पन्नं विगतं वाऽणप्पियमविशेषितं इत्यर्थः । तदेव पर्यायान्तरविशेषितमपार्थितं नाम ॥ २१७१ ॥)

इहोत्पन्नं विगतं वेति यत्किञ्च व्यपदिश्यते वस्तु, तत् सर्वमपि द्विविधम्—अपि तम्, अनपि तं च । तत्र स्वर्गमः विशेषवद्भिः पर्यायेर-
विशेषितं सामान्यरूपं वस्तुनपि तमभिधीयते । तदेव च पर्यायान्तरैः पर्यायविशेषैर्विशेषितमपि गम्यते इति । एवं व्यवस्थिते यदा सामान्य-
रूपमनपेक्षोत्पाद-विगमादिपर्यायेण केनापि विशेषितं वस्तु वस्तुमिष्यते तदोत्पन्नं विगतं चेत्यादि व्यपदेशतः सर्वोऽपि लोकव्यवहारः
प्रवर्तते । तथाचाह—“अपि ता-ऽनपि तसिद्धेः” (तत्त्वा० ५, ३१) इति । तदेवमुक्तमुत्पाद-विगमलक्षणम् । श्रौष्यलक्षणं तु द्रव्यलक्षणमिधान-
श्राव्यैवामिहितम्, यद् वस्तु-द्रव्यत्वोपेक्षार्यत्वाद् ॥ २१७१ ॥ अथ 'वीरियं चि' कीर्यलक्षणमभिधिसुराह—

वीरियं ति वलं जीवस्स लक्खणं जं व जस्स सामत्थं । दब्बस्स चित्तरुवं जह वीरियमहोसहाइणं ॥

(वीर्यमिति कर्म जीवस्य लक्षणं यदा यस्य सामर्थ्यम् । द्रव्यस्य चित्तरूपं यथा वीर्यमपेक्षार्यत्वात् ॥ २१७२ ॥)

वीर्ये जीवस्य वलमुच्यते । तेन च 'वल्लानयम्' इत्यादिव्यपदेशाद्वीरो लक्ष्यत इति तत् तस्य लक्षणम् । अथवा, न जीवस्यैव वलं
वीर्यमुच्यते, किन्तु यद् यस्य सचेतनयाचेतनस्य वा द्रव्यस्य निग्ररूपं सामर्थ्यं तदिह वीर्यमभिधीयते यथा लोकेऽपि प्रसिद्धं इति तत्की-
गुरूप्यादौ पर्यायानां वीर्यम्, आदिशब्दोऽहं मणि-मन्त्रादिपरिग्रहः; उक्तं च—‘अचित्त्यो हि मणि-मन्त्रो-परीनां प्रभावः’ इति ॥ २१७२ ॥

अथ 'मावे य ति' भावलक्षणमाह—

जमिहोदइयाइणं भावाणं लक्खणं त एवहवा । तं भावलक्खणं खलु तत्थुदओ पोगलविवागो ॥

(यदिहोदइयाइणीनां भावानां लक्षणं त एवहवा । तद् भावलक्षणं खलु तत्रोदयः पुरगलविपाकः ॥ २१७३ ॥)

यदिह भावानामौदयिकदीर्घा कर्मपुरालोदयारिरूपं लक्षणं तद् भावलक्षणम्, यथा कर्मपुरालानामुदयलक्षण औदयिकः, कर्मपुरालाना-
मेवोपगमलक्षण औपगमिकः, तेपामेव सर्वपाण्डमावलक्षणः क्षाणिकः, पर्यायलक्ष्यमभिश्रुतलक्षणः क्षाणिकः, सामान्येन पुरालपरिणितिरूपः
पारिणामिकः । एषामेव भावानां द्रव्यादिभेदो गमलक्षणः सानिपातिकः । 'त एवहवा' चि अथवा, त एवोदयिकप्रदयो भावा लक्षणं भावलक्षणम् ।
अतो हि नारकादिगणपदेभ्यस्तान् तैर्लक्ष्यत एवेति । 'तत्थुदओ पोगलविवागो चि' तत्र प्रथमव्याख्यापय औदयिकभावस्य कर्मपुराल-

विपाकलवण उदयो लक्षणम्, एवमन्येषामपि भावानां ययायोगं लक्षणं वाच्यम् । तथा दर्शितमेवेति ॥ २१७३ ॥

मास्यकारोऽपि 'वसिन्नुदये भव औदयिकः' तेन वा निर्बुधः, स एव औदयिकः । इत्यादिकां भावानां व्युत्पत्तिं, शेषाणामौपश्रमि-

कादिभावानामुपश्रमिदिरूपं लक्षणं च दर्शयन्ब्राह्मणं—
उदए सइ जो तेण व निव्वत्तो उदय एव ओदइओ । उदयविघाय उवसमो उवसम एवोवसमिउ त्ति ॥
खय इह कम्माभावो तवभावे खाइओ स एवहवो । उभयसहावो मीसो खओवसमिओ तहेवायं ॥
सव्वत्तो किर नामो परिणामोऽभिमुहया स एवेह । परिणामिउ त्ति सुद्धो जो जीवा-ऽजीवपरिणामो ॥

(उदये सति यस्तेन वा निर्बुधं च उदय एवोदयिकः । उदयविघाय उपश्रम उपश्रम एवोपश्रमिक इति ॥ २१७४ ॥)

(खय इह कर्माभावात्तद्वावे श्रायिकः स एवावभा । उभयस्यभावो निमः क्षयोपश्रमिकस्तथैवायम् ॥ २१७५ ॥)

(सर्वधः किञ्च नामः परिणामोऽभिमुहया स एवेह । परिणामिक इति शुद्धो यो जीवा-ऽजीवपरिणामः ॥ २१७६ ॥)

तिव्वोऽपि गतायाः, नवरं 'उभयसहावो इत्यादि' कर्मणो यावनन्तरोक्तौ क्षयो-पश्रमौ तदुभयस्वभावत्वाद् मिश्रः क्षयोपश्रमिको भावः । कयं क्रया व्युत्पत्त्या ? इत्याह-तथैवेति, क्षयोपश्रमावेव क्षयोपश्रमिकः; तयोर्वा भवः; ताम्यां वा निर्बुधं इति पूर्वदर्शितव्युत्पत्त्येत्यर्थः । तदेवं नामादि भावावसानं ब्राह्मणा संवेपतो लक्षणमभिहितम् । एतदेवाह निर्युक्तिकारः—'लक्षणेनैव समासञ्चो भणियं (गा०—२१७७) इति ॥ २१७४—२१७५—२१७६ ॥ इह च प्रकृते भावलक्षणेनाधिकार इत्येतेदेव दर्शयन्ब्राह्मणं आप्यकारः—

सम्मत्त-चरित्ताइं मीसो-वसम-वखयस्सहावाइं । सुय-देसोवरइओ खओवसमभावरूवाओ ॥ २१७७ ॥
समाइएसु एवं संभवओ सेसलक्खणाइं पि । जोएल्ल भावओ वा वइसेसियलक्खणं चउहा ॥ २१७८ ॥

(सम्मत्त-चरित्रे मित्रो-पश्रम-वखयभावे । अतः-देशोपरती क्षयोपश्रमभावत्वे ॥ २१७७ ॥)

(सामायिकेत्वेवं संभवतः श्रेयस्सुखान्यपि । योजयेद् भावतो वा देशोपिक्खणं चतुर्थां ॥ २१७८ ॥)

इह सामायिकं तावच्चतुर्विधम्—सम्यक्त्वसामायिकम्, भ्रुवसामायिकम्, देशविरतिसामायिकम्, सर्वविरतिसामायिकं चेति । तत्र सम्यक्त्वसामायिकं चारित्रसामायिकं चेत्ते द्वे अपि सामायिके मिथो-पश्रम-क्षयस्वभावे मन्तव्ये—मिश्रः क्षयोपश्रमिको भावः, उपश्रम-स्वीपश्रमिको भावः, क्षयः क्षायिको भावः, एतेषु त्रिविधपि भावेषु यथोक्तं सामायिकद्वयं वर्तत इत्यर्थः । भ्रुवमिति श्रुतसामायिकं, देशो-

परतिदेशवृत्तिसामायिकम्, एते द्वे अष्टाक्षरिण्येव चायोपशमिके भावे वर्तते । अत एतानि चत्वार्यपि सामायिकानि यथोक्तभावरूपत्वात्, जीवस्य चैवः सामायिकत्वेन लक्षणम् । अतएव साधारण्यं भवति । एवमेतेषु सामायिकेषु संभवतो यथातमं शेषाण्यपि नाम-स्थापना-द्रव्यसाधारण्यं लक्षणाणि योजयेत्; तथाहि-जीवद्रव्यमेतल्लक्ष्यत इति द्रव्यलक्षणमप्येतानि भवन्ति, एवमन्यलक्षणताप्यभ्युक्तं वाच्यम् । यदुक्तं नियुक्तिगता-‘अद्वयं हि भावलक्षणम्’ (गा-२१४७) इत्यादि, तद्व्याख्यानार्थमाह-‘भावो वेत्यादि’ । ‘वा’ इत्यथवा, भावतो भावविषयेऽन्यद् वैशिष्ट्यं विशेषलक्षणं चतुर्विधं बोद्धव्यम् ॥ २१७७-२१७८ ॥

तत्र ‘सदृशं जाणना’ (गा-२१४८) इत्यादिना नियुक्तिगता दर्शितं भावकारो व्याख्यातुमाह—

सदृशः इसहव्यं जह सामादयं जिणो परिकहेइ । तल्लखणं चिय तयं परिणमए गोयमार्हणं ॥ २१७९

(मद्वानादिसमाधं यथा सामायिकं जिनः परिकथयति । तल्लक्षणमेव तत् परिणमते गौतमसंनिताम् ॥ २१७९ ॥)

पूर्वमोदयिकादिभावानामुदयो-पशमादयो लक्षणमित्येतद् भावलक्षणमुक्तम् । अथवा, त एवोदयिकादयो भावा जीवा-ऽजीवलवृत्तयेन भावलक्षणमुक्ताः । इदं च द्विविधमपि भावलक्षणं सामान्यम्, जीवा-ऽजीवलवृत्तयेन सर्वत्र भावात् । अद्वानादिकं तु विशेषलक्षणम्, सम्यक्त्वादिसामायिकस्येव भावात्; तथाहि-जीवादिपदार्थधदानं सम्यक्त्वसामायिकस्य लक्षणम्; आदिशब्दात् ‘जाणणं’ ज्ञानज्ञा जीवादि-वस्तुपरिच्छिन्नचिन्त्यार्थः । सा च श्रुतसामायिकस्य लक्षणम् । ‘विहरं’ विहरणं विरतिरक्षेपसाधययोगनिवृत्तिः । सा श्रुतव्याघ्रिसामायिक-स्य लक्षणम् । ‘मीनं व वि’ पाठान्तरं वा । तत्र मिथं वितावितं, मिथ्या वा वित्यविरतिर्द्वैधावित्यसामायिकस्य लक्षणम् । तदर्थेवा यथा अद्वानादिस्मात् अद्वानादिचतुर्लक्षणसंयुक्तं सम्यक्त्वादिसामायिकं जिनः श्रीमन्महावीरः परिकथयति, तल्लक्षणमुक्तमेव तद् गौतमादिश्रोतॄणां परिणमतीति । तदेवमभिहितं लक्षणद्वारम् ॥ २१७९ ॥

॥ श्री विशेषावश्यकभाव्यस्य प्रथमो भागः समाप्तः ॥

